विश्व संस्कृत शताब्दी ग्रंथ

सम्पादक
डा० मण्डन मिश्र आचार्य

अखिल भारतीय संस्कृत साहित्य सम्मेलन दिल्ली
सम्वत् २०२६

प्रथम सस्करण
मूल्ल : ७५ रुपया मात्र
अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य तत्त्वावधाने सम्पादितम् ।
मुद्रण : सम्राट प्रेस, पहाडी धीरज देहली ।

VISWA SANSKRIT SHATABDI GRANTH
Edited by : Mandan Mishra. **PRICE Rs. 75.00 ONLY**

समर्पणपत्रम्

अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनाध्यक्षाय

भारतप्रशासनप्रधानमन्त्रिणे

श्रीलालबहादुरशास्त्रिणे

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थमालायाः

प्रथममिदं पुष्पं

सादरभरं समर्पयति

श्रावणशुक्लैकादश्याम्
२०२२ विक्रमसंवत्सरे

डा० सम्पूर्णानन्दः
केन्द्रीयसमितेरध्यक्षः

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थयोजनायाः

केन्द्रीयसमितिः

१. डा० सम्पूर्णानन्दः (राज्यपालो राजस्थानस्य) अध्यक्षः
२. महामहोपाध्यायः श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदः (केन्द्रीयप्रधानसम्पादकः)
३. डा० चिन्तामणिद्वारिकानाथदेशमुखः (दिल्लीविश्वविद्यालयोपकुलपतिः)
४. डा० नरहरिविष्णुगाडगिलः (पूनाविश्वविद्यालयोपकुलपतिः)
५. डा० श्रीसुनीतिकुमारचटर्जी (अध्यक्षः-बंगालप्रदेशविधानसभायाः)
६. श्रीसुब्रह्मण्यम् एय्यरः (भू. पू. उपकुलपतिः वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य)
७. डा० पी. वी. काणे महामहोपाध्यायः, राष्ट्रियाचार्यः
८. म. म. डा० उमेशमिश्रः (भू. पू. उपकुलपतिः-दरभंगा-संस्कृतविश्वविद्यालयस्य)
९. डा० वि० राघवन् (मद्रासविश्वविद्यालयसंस्कृतविभागाध्यक्षः)
१०. श्रीसरस्वतीप्रसादचतुर्वेदी (प्रयागविश्वविद्यालयसंस्कृतविभागाध्यक्षः)
११. डा० वासुदेवशरणः, अग्रवालः (भाषाध्यक्षः-हिन्दूविश्वविद्यालयस्य)
१२. श्रीविश्वबन्धुशास्त्री (सञ्चालकः-वैदिकशोधसंस्थानस्य होशियारपुरे)
१३. डा० श्रीडांडेकरः (सञ्चालकः-भारतशोधसंस्थानस्य पुण्यपत्तने)
१४. श्रीपाददामोदरसातवलेकरः (भारतप्रशासनसम्मानितो विद्वान्)
१५. श्रीपट्टाभिरामशास्त्री (प्राध्यापकः-कलकत्ताविश्वविद्यालयस्य)
१६. डा० मङ्गलदेवः (भूतपूर्वोऽध्यक्षः-वाराणसेयसंस्कृतकालेजस्य)
१७. श्री के. माधवकृष्णशर्मा राजस्थानराज्यसंस्कृतशिक्षाविभागसञ्चालकः
१८. श्री के० एस० रामस्वामी शास्त्री (संस्कृतविद्यापीठप्राध्यापकः)
१९. डा० श्रीमण्डनमिश्रः सम्मेलनमहामन्त्री सम्पादको निदेशकश्च
२०. पण्डितमार्तण्डः, आचार्यः श्रीहनुमत्प्रसादशास्त्री—कार्यवाहकसम्पादकः
२१. श्रीअमोरचन्द्रशास्त्री साहित्याचार्यः, सहायकसम्पादकः

जम्बूप्रादेशिकसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनान्तः सङ्घटिता

जम्बूप्रदेशसमितिः

१. डा० वेदकुमारी घई (संयोजिका, जम्बूराज्यसम्पादिका च), संस्कृतविभागे प्रधाना जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयस्य ।

२. श्रीकाकारामशास्त्री, भूतपूर्वाध्यक्षः-श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य

३. श्रीजयरामशास्त्री, भू. पू. प्रधानाचार्यः-श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य

४. श्रीशिवप्रसादत्रिपाठी, 'अमरेश्वरमहादेवः, परेडग्राउण्ड, जम्बू'

५. श्रीअनन्तरामशास्त्री 'पक्की ढक्की, जम्बू'

६. सुश्रीशकुन्तला सेठ, प्रधानाचार्या-जम्बूविद्यापीठस्य

७. श्रीमती मदनकुमारी, प्राध्यापिका-राजकीयमहिलामहाविद्यालयस्य

८. श्रीरामनाथशास्त्री, अध्यक्षः-श्रीरणवीरसंस्कृतमहापुस्तकालयस्य

९. श्रीविश्वनाथशास्त्री, लक्ष्मीनारायणमन्दिर'निकटस्थ-मस्तगढ़, जम्बू'

१०. श्रीपीताम्बरपारखी, 'पक्की ढक्की, जम्बू'

११. श्रीद्वारिकानाथशास्त्री, प्राध्यापकः-जम्बूस्थायुर्वैदिककालेजस्य

काश्मीरप्रादेशिकसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनान्तः सङ्घटिता

काश्मीरप्रदेशसमितिः

※ १. श्रीगङ्गादत्तशास्त्री 'विनोदः' (संयोजकः,) संस्कृतप्राध्यापकः-श्रीनगरस्थराजकीय ए. एस. कालेजस्य

※ २. श्रीजगद्धरजाडूः शास्त्री, एम. ए., भूतपूर्वनिदेशकः पुरातत्त्वविभागस्य, अध्यक्षः-महिलामहाविद्यालयस्य

३. डा० शिवनाथशर्मा शास्त्री, डी. ओ. सी., भूतपूर्वप्रधानपण्डितः-जम्बूकाश्मीरानुसन्धानविभागस्य

४. श्रीकाशीनाथदरः, एम. ए., हिन्दीसंस्कृतविभागाध्यक्षः-श्रीनगरस्थ एस०बी० कालेजस्य

※ ५. श्रीअयूबखानः, एम. ए., हिन्दीप्राध्यापकः-श्रीनगरस्थकाश्मीरविश्वविद्यालयस्य

६. श्रीसूर्यनारायणद्विवेदी शास्त्री, भूतपूर्वाध्यापकः-श्रीरूपादेवीशारदापीठस्य

७. श्रीमुकुन्दरामशास्त्री, सनातनधर्मोपदेशकः, आकाशवाण्या गीतापाठकश्च

※ ८. डा० विष्णुदत्तशर्मा, एम. ए., पी-एच. डी., भूतपूर्वसंस्कृतप्राध्यापकः-कठूआ-राजकीयकालेजस्य

९. श्रीबदरीनाथशास्त्री, भूतपूर्वप्रधानपण्डितः-राजकीयसंस्कृतपाठशालायाः

१०. श्रीत्रिभुवननाथशास्त्री, संस्कृताध्यापकः-श्रीनगरस्थराजकीयविद्यालयस्य

※ ११. श्रीपृथ्वीनाथपुष्पः, एम. ए., प्राचार्यः-पुञ्छस्थराजकीयकालेजस्य

१२. श्रीजियालालकौलः, एम. ए., भूतपूर्वः संस्कृतप्राध्यापकः श्रीनगरस्थ एस. बी. कालेजस्य

१३. श्रीमोतीलालपुष्करः शास्त्री, संस्कृताध्यापकः-श्रीनगरस्थराजकीयविद्यालयस्य

※ १४. श्रीदीनानाथयक्षः शास्त्री

※ एतच्चिह्नाङ्किता महानुभावाः काश्मीरराज्यसम्पादकमण्डलस्यापि सदस्या अभूवन् ।

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थे जम्बूकाश्मीरसम्बद्धस्य

प्रथमभागस्य मूललेखका:

जम्बूवास्तव्याः—

१. श्रीकाकारामशास्त्री 'दैर्गतिकविद्वद्विवरणावतरणिका' 'अस्य शतकस्य संस्कृत-विद्वांसः' इति लेखयोः ।

२. श्रीरामकृष्णशास्त्री 'जम्बूस्थश्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयश्रीरघुनाथ-संस्कृतमहापुस्तकालयविवरणम्' इति लेखस्य ।

३. श्रीअनन्तरामशास्त्री, 'जम्बूकाश्मीरराजवंशस्य संस्कृतेऽभिरुचिः' इति लेखस्य ।

संशोधनम् :

४. श्रीजयरामशास्त्री' इत्यस्य स्थानेऽपि '१. श्रीकाकारामशास्त्री' एव मूललेखक इत्यवगन्तव्यम् ।

---

४. श्रीत्रिभुवननाथशास्त्री 'काश्मीरस्य वृत्तपत्राणां विवरणम्' इति लेखस्य ।

५. श्रीबदरीनाथशास्त्री, बी. ए. 'अस्य शतकस्य संस्कृतविद्वांसः' इति लेखस्य ।

६. श्रीचमनलालसप्रूः-श्रीरामशैवाश्रम-धर्मार्थट्रस्ट-श्रीरूपादेवीशारदापीठ-विद्याधराश्र-मादीनां परिचयः, इति लेखस्य

७. श्रीमोतीलालशास्त्री पुष्करः 'स्वयंसेविनीभिः संस्थाभिः कृता संस्कृतसेवा' इति लेखस्य

८. श्रीसत्यपालशास्त्री, एम. ए. 'संस्कृतपोषकाः' इति लेखस्य ।

* ९. श्रीराधाकृष्णजाडूः-'अस्मिन् शतके लिखिताः संस्कृतग्रन्थाः' 'शिक्षासंस्थानाम्' अनुसन्धानशालानां, संस्कृतपुस्तकालयानां, संस्कृतविदुषां, संस्कृतानुरागिणां च परिचय इति लेखस्य

१०. श्रीराधाकृष्णकावः 'काश्मीरस्य कुङ्कुमकस्तूरिकादिजन्मभूमित्वम्, प्राकृतिकः परिचयश्च' इति लेखस्य

---

* जम्बूकाश्मीरशिक्षानिदेशकश्रीनीरुद्दीनमहोदयप्रेरितेनानेन महानुभावेन प्रभूता सामग्री प्राहीयत ।

भूमिका

राजनीतिकैरन्यैश्च कारणैः संस्कृतमस्मिन् काले स्वोचितं स्थानं प्राप्तुमसमर्थं दृश्यते । मम मते त्वेषा एव भाषा भारतस्य राष्ट्रभाषापदमर्हति । परन्तु दूरे तिष्ठतु राष्ट्रभाषात्वम्, अधुना त्वस्याः पठनपाठने अपि अवरुद्धगतिके प्रतीयेते । 'थ्री लैङ्ग्वेज फार्मूला' इति नाम्ना यच्छिक्षासूत्रं प्रशासनेन कैश्चिच्छिक्षाशास्त्रिभिश्च स्तूयते तस्मिन् प्रचालिते सति संस्कृतच्छात्राणां संख्या निश्चयेन अल्पाल्पतरत्वं गमिष्यति ।

तथापि न वयं नैराश्येनाभिभूताः । संस्कृतं भारतीयसंस्कृतेः प्रतीकम् । सन्ति भारतीयसंस्कृत्यां कानिचित् सर्वलोकश्रेयस्कराणि शाश्वतानि तत्त्वानि । तैः सह संस्कृतमपि अमरत्वं प्रयास्यति । अद्यापि तस्य वाङ्मयस्य वृद्धिर्भवत्येव, पुस्तकानि लिख्यन्त एव, अद्यापि अहितङ्करीभिः परिस्थितिभिः परित आक्रान्तमपि संस्कृतं स्वौजसो वीर्यस्य च परिचयं लोकेभ्यो ददात्येव ।

एनमेव विषयं प्रमाणयितुमुद्दिश्य अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनेन विश्व-संस्कृतशताब्दीग्रन्थस्य प्रकाशनमायोजितम् । १६०१ विक्रमसंवत्सराद् आरभ्य २००० विक्रमसंवत्सरं यावत् पृथिव्यां यत्र कुत्रापि संस्कृतस्य या प्रगतिरभवत्, सा सर्वास्मिन् ग्रन्थे प्रकाशिता भविष्यति । सर्वथा प्रशस्योऽयं प्रयास इत्यत्र नास्ति किमपि द्वैमत्यस्थलम् ।

ग्रन्थस्य प्रथमः खण्डोऽस्माकं समक्षं वर्तते । अस्य काश्मीरप्रदेशेन सम्बन्धः । काश्मीरात् कार्यारम्भ उचित एव । आसीत् स स्वर्गसपत्नः प्रदेशः, पुराकाले भगवत्याः शारदाया विहारप्राङ्गणम् । तस्या अवस्थायाः संस्कारा नाद्यापि सर्वतो विलुप्ता इत्येतत्तु ग्रन्थस्यावलोकनेन निश्चीयते । ग्रन्थादावामुखरूपेण प्राचीनसाहित्येतिहासस्य संक्षिप्तं विवरणमपि वर्तते । सर्वथा उपादेयेयं रचना । अस्यां मालायां गुम्फिता अन्या अपि कलिका एतादृश्य एव भविष्यन्तीति आशास्महे ।

राज्यभवनम्, जयपुरम् ,
४ वैशाखे २०२२ विक्रमसंवत्सरे

सम्पूर्णानन्दः

प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्यसम्मेलनं विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थप्रकाशनयोजनां निरचैषीत् । तामनुसृत्य जम्बूकाश्मीरक्षेत्रे यत्किञ्चन संस्कृतसम्बद्धं कार्यमभूत्, तस्येतिहासोऽयमधुना पूर्तिं गतः प्राकाश्यं च नीयमानोऽस्ति ।

विश्वस्य मुख्यासु भाषासु संस्कृतभाषेयम् एकतमा वरीवर्त्ति । एशियायां मध्यैशियायां च सम्प्रति प्रयुज्यमानाः सर्वा अपि भाषाः संस्कृतभाषाया एवोदभवन् । अनया दृष्ट्या संस्कृतभाषायास्तदीयस्येतिहासस्य, तदीयायाः प्रगतेश्च परिज्ञानम् एशियाया भारतस्य च भाषाणां कृते नितान्तमपेक्षितमस्तीति मे मतिः । भारतेऽस्मिन् न शताब्दीभ्यः, अपि तु सहस्राब्दीभ्यः प्राचीनपरिपाट्या संस्कृतभाषाया अध्ययनाध्यापने अभवताम् । ब्रिटिशशासनकालेऽपि संस्कृतभाषा पुरस्कृता समादृता चाभूत् । किन्तु भारतीयजीवनं पाश्चात्त्यदर्शनानां पाश्चात्त्यशास्त्राणां चाध्ययने तथा परिणतम्, यथा तस्यान्यतमो भागः संस्कृनभाषाध्ययनादुदासीनतामापन्नः, इयमुदासीनता निरसनीयाऽस्ति ।

भारतीयानां भाषाणां प्रगतये संस्कृतभाषाध्ययनं नितान्तमपेक्षितम्, इत्येतदेव समुद्दिश्येदम् अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनं प्रायोऽर्धशतकात् प्रयतमानमास्ते । इयं विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थयोजनाऽपि तस्यैवोद्देश्यस्य महदङ्गं वरीवर्ति । अहमाशासे यद्—भारतीया जनताः, अन्ये विद्वांसश्चास्या योजनायाः स्वागतं व्याहरिष्यन्तीति ।

२ वैशाखशुक्ले
२०२२ विक्रमवत्सरे ।

न० वि० गाडगिलः

भारतसर्वकारसम्मानितानां वाचस्पति-साहित्यवाचस्पति-विरुदभाजां
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयीयसम्मानितप्राध्यापकानां
म० म० श्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदमहाभागानां

* शुभाशंसा *

सुमहतः प्रमोदस्यायमवसरो यद् अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनप्रवर्त्तितायां विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थमालायां भारतमौलिभूतस्य सुरभारत्याः पोषकस्य काश्मीरप्रदेशस्यायं भागः प्रस्तुतो भवति। योजनेयं सुविचार्य विद्वद्भिः प्रवर्त्तिता शासनाधिकारिभिरनुमोदिता क्षीणतामुपगच्छन्त्या अस्या अमरवाण्याः सजीवनाय कल्पतामिति विद्यतेऽस्माकं समीहा।

क्रमेण समस्तस्यापि भारतस्य विभिन्नप्रदेशानामेवमेव सुसम्बद्धः शतवर्षात्मकः संस्कृतसेवाया इतिहासः समुपस्थापितः संस्कृतसाहित्यसम्मेलनजन्मसाफल्यमाकलयिष्यति। दूरीकृतदुराग्रहा विद्वांसः स्वीकुर्वन्तु ग्रन्थमालामिमामिति सादरं निवेदयामि।

वाराणसी
१ श्रावणकृष्णे २०२२ विक्रमवत्सरे

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदः

सम्पादकीयम्

अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनमतीतयाऽर्धशताब्द्या संस्कृतप्रचारप्रसार-क्षेत्रे प्रयत्नाननुतिष्ठति । डाक्टरश्रीराजेन्द्रप्रसादमहानुभावैरिदं 'संस्कृतानुरागिणां संस्कृतकोविदानाञ्च समन्वयात्मको रङ्गमञ्च' इति संज्ञाप्रदानेन सेवासहस्रानुवादेन चाभिष्टुतम् । डाक्टरश्रीचिन्तामणिद्वारिकानाथदेशमुखेन प्राचीनतरात्कालाद् वैदेशिक-शासनं यावद् विविधान् प्रत्यूहसमूहानुल्लङ्घ्य विराजमानस्य संस्कृतस्य सेवासु सम्मेलनस्यास्य जागरूकतामेतदीयसमग्रजीवनीयशक्तेः प्रत्यक्षप्रमाणतयोपन्यस्येद समादृतम् ।

इदमस्य संस्थानस्य सुमहत् सौभाग्यम्, यदिदं महामनसां श्रीमदनमोहनमालवीयानां, महामहोपाध्यायश्रीगिरिधरशर्मचतुर्वेदानामन्येषाञ्च तत्सख्यमावहतां महतां विदुषां, शिक्षाशास्त्रिणां, धर्माचार्याणां, राजनीतिविशेषज्ञानाम्, दरभङ्गाधिपति-श्रीरमेश्वरसिंहश्रीकामेश्वरसिंह-काशीनरेशश्रीविभूतिनारायणसिंहमहाराजानामपरेषामपि तादृशानां राजराजेश्वराणां प्रजाजनानाञ्च समानतयैव सहयोगं नेतृत्वञ्चालब्धेति । इयं पुनरस्य संस्थानस्य गरिम्णः पराकाष्ठा, यदद्यत्वेऽस्य भारतप्रधानमन्त्री श्रद्धेयः श्रीलालबहादुरशास्त्री सभापतिपदमलङ्कुरुते, अस्यैव महानुभावस्य नेतृत्वे चास्य विविधाः प्रवृत्तयः कृत्स्नेऽपि देशेऽनुदिनं प्रसरन्ति, प्रगतिञ्चावहन्ति ।

सम्मेलनं संस्कृतजगच्च बहोः कालादिह लोके संस्कृतस्य वर्तमानां स्थितिमधि-कृत्य कस्यचनाह्वानस्येव साम्मुख्यं कुर्वाते । इत्थं प्रतीयते, यथाऽद्यत्वे योजनाबद्धतया संस्कृतस्य कृते भ्रान्तीनां नैराश्यानाञ्च प्रचारः क्रियते । कतिचन पण्डितम्मन्याः संस्कृतभाषां मृतभाषामपि कथयितुं दुरुत्सहन्ते । एतादृश्यां स्थितौ संस्कृतसेवकानामिदं मुख्यतमं कर्तव्यं प्रतिभाति, यथा तैरस्य पूर्वोक्तस्याऽऽह्वानस्य साम्मुख्यं विधातव्यमिति । अनयैव दृशाऽऽदर्शतया प्रथमे प्रयासेऽतीतस्य विक्रमशतकस्य संस्कृतसर्वेक्षणमुररी-कर्तुं निश्चित्य, निश्चयञ्चैनं क्रियात्मकतया पुरस्कर्तुं विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थस्य प्रकाशनात्मकः कार्यक्रमो निरधार्यत ।

१९६१ ख्रिष्टाब्दीयजनवरीमासस्य प्रथमे दिनाङ्केऽखिलभारतीयसंस्कृत-साहित्यसम्मेलनस्य महासमितेर्निर्णयमनुसृत्य शताब्दीग्रन्थप्रकाशनोपयोगिनः कार्यक्रमस्य स्थवीयस्या रूपरेखायाः काचन प्रस्तावना प्रश्नावलीरूपेण हिन्दीभाषायां, संस्कृते, आङ्ग्लभाषायां च प्राकाश्यत। तदीया चादिमा प्रतिलिपिर्भारतस्य तात्कालिकराष्ट्रपतये ड्राक्तरराजेन्द्रप्रसादमहानुभावाय तस्यैव मासस्य षोडशे दिनाङ्के समर्पिताऽभूत्। तेन च महामहिम्नाऽऽशीरुदीरिता—'सन्तोषस्यैष विषयो यद् विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थप्रकाशनात्मकं शुभं कार्यमपि सम्मेलनेन स्वहस्ते गृहीतम्, अस्य ग्रन्थस्य पूर्त्या संस्कृतभाषायास्तदीयसाहित्यस्य चान्ताराष्ट्रियं चित्रं विश्वस्य समक्षमुपस्थास्यती'ति।

उपर्युक्ताया योजनाया विश्वस्य विष्वग्भागेषु समादरः समजनि, सुप्रतिष्ठितैश्च भारतीय-विद्वद्भिरस्याः केन्द्रीयसमितौ सम्मिल्यैतत्पूर्तये वयं प्रोत्साहिताः। दिष्टयाऽनया योजनया केन्द्रीयसमितेः प्रथमाध्यक्षतया सम्मेलनस्य तात्कालिकः सभापतिः सद्गतः श्रीबलवन्तनागेशदातारः (भारतस्य गृहकार्यमन्त्री) सम्प्राप्तः। काकामहोदयः श्रीनरहरिविष्णुगाडगिलः कार्यवाहकाध्यक्षतया सक्रियं मार्गदर्शनमकारयत्। उभयोः महाभागयोः प्रयत्नेन देशस्य विभिन्नै राज्यप्रशासनैः आसन्नाशीतिसहस्राणि रूप्यकाणि आर्थिकसाहाय्यरूपेण वितीर्य कार्यमेनद् अग्रे सारयितुमस्मन्मार्गः पर्यस्क्रियत। दौर्भाग्यविषयोऽयम्, यदस्या योजनायाः प्रथमस्तम्भः श्रीदातारमहोदयोऽस्याः पूर्तेरस्मिन् प्रथमप्रयाससाफल्यमये समयेऽस्मासु न विद्यते, किन्त्वेतस्मिन्नैतिहासिकेऽवसरे तदीयायाः स्मृतेर्विशेषेणोद्बोधोऽयं खलु स्वाभाविकः। वस्तुतः स महात्मा योजनायाः प्रबलतमः प्रेरणोद्गम आसीत्। तत्र तावदहं दृढं मन्ये यदस्या योजनायाः प्रत्येकं प्रयत्नस्य साफल्ये दिवङ्गतः स आत्माऽस्मान् आशीर्भिरभिवर्धयिष्यति, अस्या ग्रन्थमालायाश्चैकैकं पुष्पं तस्य कृतेऽस्माकं वास्तविकः श्रद्धाञ्जलिर्भविष्यति।

योजनायाः प्रयत्नानां पृष्ठभूमौ सम्मेलनस्य स्वर्गतो महामन्त्री श्रीकेदारनाथसारस्वतः स्वकीयसाधनामहिम्ना महत्पदं भजते। स नूनं संस्कृतस्य सम्मेलनस्य च कृतेऽजीवत्, तयोरेव च कृतेऽम्रियत। अतोऽस्मिन्नवसरे तत्स्मरणं न केवलं कृतज्ञताप्रकाशनोपचारमात्रम्, अपि तु सम्मेलनस्य प्रत्येकं प्रवृत्ताविवास्यां योजनायामपि तदीयत्यागबलमद्यापि तावदस्माभिः सह प्रयत्नाननुतिष्ठतीत्यनुभवप्रयोजितमप्यवगन्तव्यम्। यदि सत्यमेवासौ साम्प्रतमप्यस्मिंल्लोकेऽस्थास्यत्, तर्हि सम्मेलनस्य विकासमवलोक्यासावपि समवेदिष्यत यथा—'त्यागो वा बलिदानं वा कदाचिदपि निष्फलतां नावलम्बते'।

काश्मीरप्रदेशः किल संस्कृतसाहित्यस्य विभिन्नानां धाराणाम् उद्भवस्थलीत्वेन प्रतीतः। वैदिकात्कालादारभ्य काव्यकालं यावदुद्भटान् विद्वन्महारथानयं प्रासूत। अस्यां भूमौ चेयं परम्परा साम्प्रतमप्यप्रतिहतप्रसरा प्रचलति, यस्याः प्रत्यक्षतो दर्शनं बहूनां जनानां पुरस्तान्नोपतिष्ठते। विशेषेणाद्यतन्यामीदृश्यां परिस्थितौ तन्नैवोपतिष्ठते। यदा काश्मीरप्रदेशमस्माकं सांस्कृतिकश्रृङ्खलामध्याद् विच्छेत्तु प्रयत्नाः समाद्रियमाणा विद्यन्ते, तदाऽस्य चित्रस्यैकमाभासोपस्थापनमस्माकं कामपि राष्ट्रियकर्तव्यपदवीमाटीकते एतानि मूलभूतानि तथ्यानि। जम्बूकाश्मीरराज्यप्रशासनेन चास्यै योजनायै राज्यान्तरापेक्षयाऽधिकतमार्थिकसाहाय्य(पञ्चदशसहस्ररुप्यक)प्रदानेन च कृतमस्मत्प्रोत्साहनं हेतूकृत्येदं निरचीयत यत्सर्वतः प्रथममस्य जम्बूकाश्मीरभागः प्राकाश्यं नीयेतेति। यथा चैतिहासिक्या दृशा काश्मीरप्रदेशो भारतस्याङ्गं विद्यते, तथा सांस्कृतिक्या दृष्ट्यापि सोऽस्माभिः सह पारम्पर्येण सम्बद्धो वर्तते इत्येष विचारोऽपि तस्य प्रथमतायाः प्रयोजकोऽभूत्।

ग्रन्थस्यायं भागः सर्वाङ्गसम्पन्नतां नेतुमस्माभिरध्यवसितः। किन्तु शताब्दी-ग्रन्थस्य प्रथमप्रयोगतयाऽस्मिन् भागे कासाञ्चिन्न्यूनतानामपि स्थानं स्वाभाविकमभूत्। अस्य प्रथमेऽध्याये ग्रन्थगौरवम्, द्वितीये द्विगर्तप्रदेशस्य भौगोलिकं वर्णनम्, तृतीये संस्कृतपोषकतया काश्मीरिकराजवंशस्य महाराजानामितिवृत्तम्, चतुर्थे संस्कृतसेविनीनां संस्थानां, पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टमेषु पाण्डुलिपीनां साहित्यिककृतीनाञ्च, नवम-दशमैकादशेषु जम्बूस्थानां संस्थानां संस्कृतकोविदानाञ्च, द्वादशे काश्मीरप्रदेशस्य भौगोलिक्याः स्थितेः प्राकृतिकानाञ्च विशेषाणाम्, त्रयोदशे काश्मीरस्थानां संस्कृत-संस्थानां काश्मीरप्रशासनकृतानाञ्च संस्कृतसेवानाम्, चतुर्दशे काश्मीरिकसंग्रहाल-यानां पाण्डुलिपीनाञ्च, पञ्चदशषोडशयोः काश्मीरस्थानां संस्कृतसेविनाम्, सप्तदशे च समासतो लद्दाखविभागीयसंस्कृतकार्याणां निदर्शनं प्रास्तूयत। कृत्स्नं चेदं निरूपण-मधिकाधिकानि प्रामाणिकानि तथ्यानि सूचनानि चानुसृत्य सङ्कलितम्, भूयश्च शोधपूर्णं विधातुं प्रयतितम्। तथापि विश्वसिमो वयं यदाधुनिकीषु परिस्थितिषु यदुद्देश्यमादायैषा मूलयोजना प्रावर्त्यत, तां निर्वोढुं वयं क्षमा अभूमेति। योजनाया उद्देश्यं तावदस्या वस्तुस्थितेश्चित्रणमभूत्, यत् संस्कृतभाषायां तदीये साहित्ये चेदानीन्तनेऽपि समये साधना प्रचलति, बहवश्च सावकास्तत्प्रवर्तितानि संस्थानानि च साधनसौविध्ययोरभावेऽपि स्वस्वदृष्ट्या संस्कृतवाङ्मयं सेवन्ते, संस्कृतभाषा चाद्यापि राष्ट्रस्यास्यैका जीवन्ती भाषा वरीवर्तीति। काश्मीरसदृशं प्रदेशमधिकृत्यासन्नपञ्चशतानां पृष्ठानां सामग्र्या इदं सङ्कलनं तावदिदं साधयितुमलमेवास्ति यत् संस्कृतभाषायामद्यापि देशस्यास्य जनताया

आस्था श्रद्धा वा जागर्तीति, संस्कृतभाषेयं प्रशासनानां प्रजाजनानां च समर्थनं प्रोत्साहनं चाधिकरोतीति ।

अस्य ग्रन्थस्याऽऽमुखे काश्मीरप्रदेशस्य सांस्कृतिकमहत्त्वकथनम्, प्राचीनाचार्यवर्णनञ्च प्रस्तुतयास्य भागस्य न केवलमनया (विक्रमस्य विंश्या) शताब्द्या अपितु प्राचीनेतिहासेनापि सम्पर्कं प्रकाशयितुमुपक्रमो विहितः । मूलतोऽनया शताब्द्या सम्बद्धोऽपि ग्रन्थोऽयं काश्मीरप्रदेशस्य सर्वासां संस्कृतसेवानां कश्चन प्रामाणिक इतिहास इति वक्तुं शक्यते ।

अस्य प्रत्येकमध्यायो वस्तुत एकैकस्य शोधप्रबन्धस्य विषयो विद्यते । शोधपण्डिता अनेन शोधाकाङ्क्षाणां पूर्तिमाशास्यिष्यन्ते, इतीदमपि लक्ष्यमस्य सम्पादने निहितमस्ति । परमिदमिह विवरीतुमपेक्ष्यते यथाऽस्य ग्रन्थस्य मूलमुद्देश्यं शोधप्रयोजनावधि मर्यादितं न विद्यते । तदतिरिक्ता अपि भूयस्यो भावना अस्य पृष्ठभूमौ समुल्लसन्ति । यानि संस्थानानि, ये च युवकाः संस्कृतसेवासु स्वजीवनं यापयन्ति, तेषां प्रोत्साहनमपि ग्रन्थस्यास्य प्रयोजनेषु विशिष्टतामावहति । विशेषतोऽखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्येदं प्रमुखं कर्तव्यं वरीवर्ति यदिदं नवनवान् कार्यकर्तॄन्, अभिनवानि च संस्थानानि सन्नाह्य संस्कृतसेवायै तांश्च तानि च प्रणोदयेदिति । इत्थमेव ये संस्कृतानुरागिणः संस्कृतकोविदेभ्योऽपि संस्कृतप्रचारप्रसारकर्मण्यधिकतरां रुचिमावहन्ति, तेषां सेवानां मूल्याङ्कनमपि स्वकीयमेकं महत्त्वं बिभर्ति । अनया दृष्ट्याऽस्य ग्रन्थस्य क्षेत्रं विस्तारमायातम् । तं च विस्तारं वयं स्वोद्देश्यपूर्तेरेकं महत्त्वपूर्णमङ्गं मन्यामहे । आशास्महे च यत् केवलशोधदृष्ट्यो विद्वांसोऽमुं ग्रन्थमधीयाना अस्माकमिमं दृष्टिकोणमपि पुरः स्थापयिष्यन्तीति ।

अस्य ग्रन्थस्य प्रस्तुतौ महिष्ठं योगं काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनं जम्बूप्रदेशसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनञ्चादत्ताम्, अस्माकमनयोरेव प्रादेशिकशाखयोस्तत्त्वावधाने तत्रत्ययोः प्रदेशसमित्योः संघटनमभूत् । ययोर्निर्देशने काश्मीरसमितिसंयोजकः श्रीगङ्गादत्तविनोदः, जम्बूसमितिसंयोजिका डाक्तरवेदकुमारी (घई) चास्मै विशेषेण प्रायस्यताम् । डाक्तरघईमहोदया तु त्रिचतुरकृत्वोऽस्मिन् सम्बन्धे दिल्लीमपि समभ्यागता । उभयोः प्रादेशिकशाखयोरध्यक्षाभ्यां डाक्तरश्रीजगद्धरजाडूश्रीकाकारामशास्त्रिभ्यां स्थानीयैश्चान्यैर्विद्वद्भिः सक्रियः सहयोगोऽत्र ग्रन्थे वितीर्णः ।

एभिर्विद्वद्भिः साकमेव जम्बूकाश्मीरराज्यपालेन महामहिम्ना डाक्तरकर्णसिंह-

महाराजेन, तदीयेन धर्मार्थनिधिपा, श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयेन, श्रीरणवीर-संस्कृतपुस्तकालयेन, जम्बूस्थैर्विद्वद्भिः, काश्मीरराज्यप्रशासनिकशिक्षाविभागसञ्चालकेन श्रीनोरुद्दीनेन, डाक्तरश्रीराधाकृष्णकावेन, कतिपयैर्मुस्लिमबन्धुभिरपि पावनेऽस्मिन् कार्ये सस्कन्धबन्धमस्माकं साहाय्यं सम्पादितम्। ततश्चास्मिन् कार्यक्रमपरिपूरणे वयं संघरूपेण प्रायतामहि, अतो वयं साफल्यश्रेयसि भागिनं प्रत्येकं सदस्यं मिथो धन्यं वदामेति मन्ये समुचितं न स्यात्। अस्माकं कृते इतः परोऽपरः प्रसादविषयः कतरः सम्भवति यदस्माकं प्रयत्ना अद्य सफलीभूय मूर्तरूपेण पुरः परिस्फुरन्ति इति।

अस्या महत्या योजनायाः कृतेऽनेकेषां विवेकशालिनां विदुषामपेक्षाऽभूत्। तत्रायं सुवर्णसुगन्धसंयोगः समवर्तत यदस्यामपेक्षायां सम्मेलनेनाखिलभारतीय-संस्कृतविद्यापीठं स्थापितम्, विद्यापीठेन च देशस्य उत्तमोत्तमा विद्वांसः प्राचार्यप्राध्या-पकरूपेणोपलब्धाः। सम्मेलनमहासमित्या १९६४खिष्टाब्दीयाप्रैलमासस्य पञ्चविंशे दिनाङ्के प्रस्तावद्वाराऽस्य ग्रन्थस्य सन्नाहार्थं मूलाधिकारोऽखिलभारतीयसंस्कृतविद्या-पीठस्य प्रदत्तः, कार्यवाहकसम्पादकपदे च विद्यापीठप्राध्यापक आचार्यः श्रीहनुमत्प्रसाद-शास्त्री विनियोजितः, श्रीशास्त्रिवर्यो जम्बूकाश्मीरभागस्य सम्पादनेऽलं प्रायतत। तदी-यया वैदुष्यशालिन्या लेखन्या प्रौढिमत्या प्राञ्जलया च शैल्याऽस्य ग्रन्थस्य साहित्यिकं रूपं परिकल्पितम्। विद्यापीठस्य साहित्यप्राध्यापकः श्रीअमीरचन्द्रशास्त्री चानवरतं कार्येऽस्मिन् शास्त्रिवर्यस्य साहाय्यमकरोत्, १९६५ खिष्टाब्दीयजनवरीमासे च तस्मिन् शास्त्रिवरे तञ्जौरं गते कार्यशेषं परमया कुशलतयाऽपूपुरत्। वस्तुतोऽत्र विद्यापीठे यशो-धन्यवादावनपेक्ष्य कार्यानुष्ठानपरम्परा प्रचलति, अत्रत्यश्च प्रत्येकं कार्यमद्यावधि केवलं सेवाभावेन सामूहिककर्तव्यभावनया च सम्पद्यते, अतो विद्यापीठस्य प्रायः सर्वैरपि कार्य-कर्तृभिरनेकैः प्रकारैर्यो योगोऽस्य पूर्तौ प्रदत्तः, तदर्थं तेषां धन्यवादवितरणं वा कृतज्ञता-प्रकाशनं वा विद्यापीठपरम्परानुरूपं न स्यात्।

श्रीदातारमहोदये दिवङ्गते शताब्दीग्रन्थस्य केन्द्रीयसमित्यै सुयोग्यस्याध्यक्षस्यो-पलब्धिर्दुष्करैवाभूत्। परमेतदस्यै योजनायै वरदानकल्पमभूद् यद् राजस्थानराज्यपालो महामहिमा डाक्तरश्रीसम्पूर्णानन्दमहाभागः केन्द्रीयसमितेरध्यक्षपदमुररीकरोत्, ममाभ्य-र्थनया चास्य भागस्य भूमिकामप्यलेखीत्। सम्मेलनस्य सुहृदा श्रीलीलाधरशास्त्रिणा पाण्डेयेन योजनाया अस्याः प्रारम्भे मदीयं साहाय्यमाचरितं तन्निमित्तं स्नेहपूर्वकं मदीयं कर्तव्यं मन्ये। सम्राट्प्रेसनामको मुद्रणालयः, तदधिकारिणः, तत्स्मरणं शास्त्रिणश्चा-स्माकं शाश्वतिकस्नेहभाजनानि विद्यन्ते, अस्माभिः सह तेषां कदाचिदपि व्यापारिणामिव

व्यवहारो नाभूत् । इमं ग्रन्थमपि ते हानिलाभावनवेक्ष्य सुन्दरतमतां नेतुं प्रायतन्त। अस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनेन सम्मेलनं प्रति तेषां सेवानां शृङ्खलायां कोऽपि नवः कटको योजितः ।

सम्मेलनस्य योजनायाश्च कृतेऽयं सुवर्णमयः समयो वर्तते, यद् योजनाया अस्य प्रथमप्रयासस्य साफल्यावसरे श्रद्धेयः श्रीलालबहादुरशास्त्री सम्मेलनसभापति-पदं विभूषयति, तस्मै एव च महानुभावायास्या ग्रन्थमालाया इदमादिमं पुष्पं समर्प्य-माणं विद्यते । तस्य नेतृत्वे संस्कृतेन सम्मेलनेन च यदभिनवं जीवनमधिगतम्, तस्यैकं प्रत्यक्षं निदर्शनं शताब्दीग्रन्थस्यायं भागो वरीवर्ति । सम्मेलनपरिवारस्य प्रधानाय तस्मै भागमिमं समर्प्य वस्तुतो वयं सर्वेऽपि कार्यकर्तारः कृतकृत्यतामनुभवामः, विश्वसि-मश्च यत् तेन महानुभावेन दीयमानं प्रोत्साहनमवलम्ब्य ग्रन्थस्य भागान्तराणां प्रकाशने भूयसी प्रगतिः सेत्स्यति इति शम् ।

गुरुपूर्णिमा २०२२ वि० डा० मण्डनमिश्रः

आमुखम्

अथास्मिन् विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थे विश्वस्मिन्नपि विश्वे विक्रमस्य विंश्यां शताब्द्यां संजातं संस्कृतसम्बद्धं कार्यजातमुपवर्णनीयम्, तत्तु कतमस्माद् देशाद् उपक्रमणीयमित्याकाङ्क्षायाम् ऋग्यजुःसामाथर्वणां चतुर्णामपि वेदानाम्, शिल्पधनुर्गन्धर्वायुर्वेदानां चतुर्णामप्युपवेदानाम्, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्यौतिषाणां षण्णामपि वेदाङ्गानाम्, सांख्ययोगन्यायवैशेषिकमीमांसावेदान्तानां षण्णामपि वैदिकदर्शनानाम्, जैनबौद्धचार्वाकाणां त्रयाणामप्यवैदिकदर्शनानाम्, उपपुराणसहितानामष्टादशानामपि पुराणानाम्, परिक्रियापुराकल्पभेदेन द्विधा भिन्नस्येतिहासस्य निदर्शनभूतयो रामायणमहाभारतयोः, मनुकौटिल्यवात्स्यायनद्वैपायनादिविरचितानां धर्मार्थकाममोक्षशास्त्राणाम्, भरतभामहादिपरिक्लृप्तानां नाट्यसाहित्यसम्बद्धशास्त्राणाम्, भासकालिदासादिकृतानां नाटककाव्यादीनामन्येषामपि चतुःषष्टिकलादिबोधकानां नानाग्रन्थानां स्वरूपेण सागरवदियत्तया ईदृक्तया चानवधारणीयस्य कृत्स्नस्यापि संस्कृतवाङ्मयस्य जन्मभूमितया भारतं वर्षमेव प्राथम्येन पुरः स्फुरितम् ।

ततश्चात्र भारतवर्षेऽपि कतमः प्रदेशोऽग्रासनदानसम्मानेन सम्भावनीय इति जिज्ञासायां जम्बूकाश्मीरप्रदेश एव सर्वेभ्यः पूर्वं समक्षमुपस्थितः । सोऽयं खलु—

'मानवा मौलितो वर्ण्या देवाश्चरणतः पुनः ।'

इति कविन्यायानुसारेण भूलोकस्य भारतस्य च मानवोषिततया मानवोचितया मौलितो वर्णनरूपया शैल्यापि भारतमौलिभूतेऽस्मिन् संस्कृतेतिवृत्तवर्णनेऽग्रिमतामेवार्हति । अयं हि प्रदेशः प्राचीनतमत्वेन, प्रथितेन महत्त्वेन, तीर्थमयत्वेन, शारदादेशत्वेन, चतुर्दशविद्यास्थानानां पीठत्वेन, संस्कृतप्रियत्वेन, शैवसिद्धान्तानामुद्गमभूमित्वेन, आचार्याणां जन्मभूत्वेन, आश्चर्याणां निधानत्वेन, शारदाख्यलिपिमत्त्वेन, तेन तेन चान्येन विशेषेण सम्माननीयो दर्शनीयः श्लाघनीयो रक्षणीयश्च भारतीयानां सर्वेषामपि प्रदेशानाम् । तत्र—

काश्मीरस्य प्राचीनतमत्वम्

काश्मीरशब्दार्थविचारेण, पुराणेतिहासोल्लेखेन, शास्त्रप्रामाण्येन मण्डलपरिमाणेन, प्राचीनमन्दिरध्वंसावशेषैश्च काश्मीरस्य प्राचीनतमत्वं शक्यतेऽवधारयितुम् । तद्यथा—

(१) काश्मीरशब्दार्थः

कश्मीरशब्दव्युत्पत्तिमेवमाहुर्वैयाकरणाः—'कश्मीरः' इत्यत्र 'कशेर्मुट् च' (उ०४।३०) इत्यौणादिकसूत्रेण 'कश्' धातोः 'ईरन्' प्रत्यये 'मुट्' इत्यागमे च कृते 'कश्मीर'-शब्दः सिध्यति। 'कश्मीरश्च देशविशेषः'–इति 'त्रिकाण्डशेषः'। 'कश्' धातुश्च सौत्रः प्रकाशार्थः। तथा च–कशति = प्रकाशते विविधविद्यासदाचारशासनसमृद्ध्यादिभिरिति 'कश्मीरः'। कश्मीर एव 'काश्मीरः', प्रज्ञादित्वात् स्वार्थेऽण्। काश्मीरिके 'नीलमत-पुराणे' तु निरुक्तप्रक्रिययाऽन्यथैव शब्दव्युत्पादनम्। तथा हि तत्र बृहदश्व उवाच—

'कः प्रजापतिरुद्दिष्टः कश्यपश्च प्रजापतिः।
तेनासौ निर्मितो देशः कश्मीराख्यो भविष्यति ॥२९१॥

कं वारि हरिणा यस्माद् देशादस्मादपाकृतम्।
कश्मीराख्यं ततो ह्यस्य नाम लोके भविष्यति' ॥२९२॥ इति।

श्लोकयोरनयोर्द्वेधा निरुक्तिरुपलभ्यते 'कश्मीर'शब्दस्य—(१) केन = कश्यपेन प्रजापतिना निर्मितोऽयं देशः 'कश्मीर' इत्येका, (२) कम् = जलमस्माद् देशाद् हरिणा दूरे कृतं तस्मात् 'कश्मीर' इत्यपरा।

केचित्तु कल्पयन्ति—

कश्यपप्रजापतेस्तपाभूमिरय देशः, अत्रैव च प्रसिद्धं मिहिरमन्दिरं (मार्तण्ड-मन्दिरं) स्थापितमभूद्–इति 'कश्यप-मिहिरयोः' उभयोर्नाम्नोः संयुक्तयोरपभ्रंश-रूपोऽयं 'कश्मीर' शब्द इति।

अन्ये तु जल्पन्ति—

'शाहमीर'नाम्ना मुहम्मदमतावलम्बिना वैदेशिकेन शासकेनेदप्रथमतयाऽधि-कृतत्वेन देशोऽयं 'काश्मीर' इति प्रासिध्यद् इति। तत्र शास्त्रीये व्युत्पत्तिनिरुक्ती एव साधीयस्यौ, अन्तिमा तु कल्पनामात्रमिति न सा विश्वसनीया।

कतिपये तु—

'कश्मलमीरयति–इति कश्मीरः' इत्यपि व्युत्पत्तिमाहुः, साधयन्ति च पृषोदरा-दित्वात् तद्रूपम्।

(२) पुराणेतिहासोल्लेखः

अतिप्राचीनः खल्वयं **'काश्मीर'**शब्दः, रामायण-महाभारतादिषु प्राचीनग्रन्थेष्वपि तस्य प्रयोगदर्शनात् । तथा हि—**'काश्मीरे कपिलेश्वरः'** इत्येव कस्यचिज्ज्योतिर्लिङ्गस्य स्मरणमुपलभ्यते । वाल्मीकीये रामायणे सीताया अन्वेषणप्रसङ्गे वानरान् प्रत्याज्ञा—

'काश्मीरमण्डलं सर्वं शमीपीलुवनानि च ।
पुराणि च सशैलानि विचिन्वन्तु वनौकसः ॥' इति (रा० ४।४३।२२) ।

महाभारतेऽपि—

'काश्मीराः सिन्धुसौवीरा गान्धारा दर्शकास्तथा ।'इति (म० भा० ६।६।५३) ।

३–शास्त्रप्रामाण्यम्

काश्मीरे प्रवहन्ती **'वितस्ता'** नाम नदी वेदकालादेव प्रसिद्धयति । अतश्च देशोऽसौ वेदकाले न परिज्ञातोऽभूदिति को वक्तुं प्रसहेत ? श्रीमतः **कल्हणस्य राजतरङ्गिणी**लेखेन तु प्रतीयते यदयं जलप्रलयसमये मत्स्यावतारादनन्तरमेव प्रादुरभूदिति । तथा हि—

'पुरा सतीसरः कल्पारम्भात् प्रभृति भूरभूत् ।
कुक्षौ हिमाद्रेरर्णोभिः पूर्णा मन्वन्तराणि षट् ॥
अथ वैवस्वतीयेऽस्मिन् प्राप्ते मन्वन्तरे सुरान् ।
द्रुहिणोपेन्द्ररुद्रादीनवतार्य प्रजासृजा ॥
कश्यपेन तदन्तःस्थं घातयित्वा जलोद्भवम् ।
निर्ममे तत्सरो भूयः काश्मीर इति मण्डलम् ॥
उद्यद्वितस्तनिःष्यन्ददण्डकुण्डातपत्रिणा ।
यत्सर्वनागाधीशेन नीलेन परिपाल्यते ॥' इति
(राजतरङ्गिणी १।२५-२८) ।

(४) काश्मीरमण्डलपरिमाणम्

षष्टिग्रामसहस्राणि षष्टिग्रामशतानि च ।
षष्टिग्रामास्त्रयो ग्रामा ह्येतत्काश्मीरमण्डलम् ॥इति॥

१. विरोविप्रयस्थितेन (विरनाथस्थितेन, 'विरीनाग' इति प्रसिद्धेन) नीलनागेन —इत्यर्थः-इति स्टीनः ।

यद्यप्येतच्छ्लोकोक्तास्त्रिषष्ट्यधिकषष्टिसहस्रषट्शतं (६०६६३) ग्रामा नेदानीं काश्मीरे कयाचिदपि गवेषणापूर्णया गणनया लभ्येरन्, तथापि बहुकालान्तरेणासख्यैविप्लवैर्विप्लुते तस्मिन्मण्डले प्रत्येकवारं विध्वसिते क्व तेषां ग्रामाणां स्थितिः साक्षात्क्रियेत ? । अन्यत्रान्यविधमपि परिमाणं काश्मीरस्योपलभ्यते, यथा—

शारदामठमारभ्य [1]कुङ्कुमाद्रितटान्तगः ।
तावत्कश्मीरदेशः स्यात् पञ्चाशद्योजनात्मकः ।। इति (शब्दकल्पद्रुमे) ।

योजनं चतुःक्रोशपरिमाण भवतीति एतदुक्त्यनुसारेण, द्विशतं क्रोशाः, चतुःशतमीलानि च काश्मीरपरिमाणमुक्तं भवति । तदेतदुपपद्यते, सभाव्यमानत्वात् । वस्तुतस्तु—परिमाणप्रख्यापका ग्रन्था नैकस्मिन्नेव काले समभूवन्, तस्माद् येन ग्रन्थकारेण स्वसमये काश्मीरस्य यावत्परिमाणमनुभूतं तावदेव तेन विलिखितम् ।

(५) प्राचीनानि मन्दिराणि ध्वंसावशेषाश्च

तुषारमयशैलशिखरावेष्टितेऽस्मिन् काश्मीरप्रदेशे बहूनि प्राचीनानि वास्तूनि वस्तूनि च दर्शनीयानि सन्ति । कश्मीरमण्डलस्य हिन्दूभूपालैरपरैरपि धनपात्रैर्धार्मिकैः प्रजाजनैर्नानास्थानेषु सहस्रातिसहस्रदेवमूर्तिसंवलितानि मन्दिराणि प्रतिष्ठापितान्यासन् । कालवशात्कलिकालवशाच्च तेषु सुबहूनि विनष्टानि । तथाप्यवशिष्टानामपि संख्या भूयस्येव वर्तते । अद्यापि **श्रीनगर-पाण्ड्रतनावन्तिपुर-तख्तसुलेमान-पामपुरपत्तन-लेदरा काकपुर-वराहमूल-यमपुर-भवानीयर-वर्णकोटरो-भौमज-पायच-मार्तण्ड-लतापुर-मानसबल-नारायणताल-फतेहगढ-तेवन-द्रुवनमा-कङ्कातान्तिक-नौसेहरोरीकान्तर्वर्तिदिमन-खुनमःसु** सुबहूनि प्राचीनानि देवमन्दिराणि भग्नाभग्नावस्थायां स्थितानि सन्ति, येषां शिल्पनैपुण्यं द्रष्टृजनं विस्मयाम्बुधौ मज्जयति, चमत्करोति च तच्चेतांसि । हिमानीगह्वरमध्ये जलोपरि पाषाणमयं देवालयं दृष्ट्वा कश्चिदद्भुतरस आविर्भवति, निर्मातारं च धन्यातिधन्यं वक्तुं मनोऽत्युत्सुकीभवति । भारतीयानां प्राचीनशिल्पविद्याया अनवद्यः परिचयोऽद्यापि काश्मीरेषु यथेष्टं प्राप्यते ।

अत्रत्यानि प्राचीनानि देवस्थानानि पुण्यतीर्थतया विश्रुतानि सन्ति । हिमस्तोमान् खण्डयित्वा संख्यातीता यात्रिणस्तेषां तीर्थानां दर्शनार्थं गच्छन्ति । काश्मीरस्य नैकेषु तीर्थेषु नूनमद्याप्यद्भुततमा नैसर्गिकाश्च केचन तादृशा व्यापाराः सङ्घटन्ते, यानवलोक्य जगत्स्रष्टुरलौकिको महिमा हृदयङ्गमो भवति । यद्यपि भारतवर्षस्यान्ये-

---

१. अत्र कुङ्कुमाद्रिः सम्प्रति 'कष्टवार' इति प्रसिध्यति ।

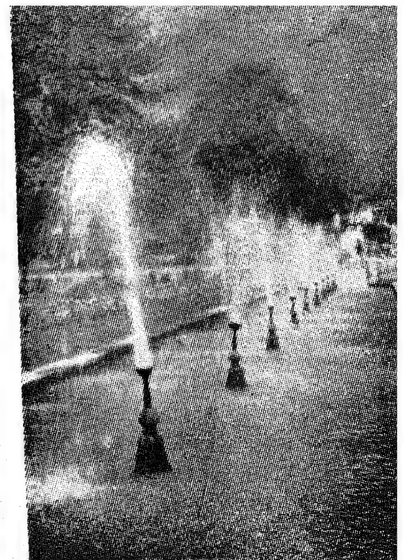

श्रीक्षीरभवानीमन्दिरम्

श्रीमार्तण्डमन्दिरं भग्नावस्थम्

काश्मीरे निशातोद्यानम्

ष्वपि तीर्थेषु तादृशाः केचन व्यापाराः संघटन्ते, तथापि तेषु केषाञ्चित्कृत्रिमत्वमपि केचन साधयन्ति । काश्मीरिकेषु तीर्थेषु जातानां त्वीदृशां नैसर्गिकाणां व्यापाराणां कृत्रिमत्वं मनसापि न शक्यत आशङ्कितुम् । अत्र त्रिचतुराणि कीर्तयामः—

अमरनाथः

भगवतो भूतभावनस्य देवाधिदेवस्य यदिह स्वयम्भु तुषारलिङ्गमस्ति, तदेव '**अमरनाथ**' इति '**अमरेश्वर**' इति वा व्यपदिश्यते । प्रतिवर्षं श्रावण्यां पूर्णिमायामिह नानादेशागता यात्रिणो भगवद्दर्शनं लभन्ते । काश्मीरात्प्राच्यां दिश्ययं भगवान् विराजते । अस्मादुत्तरस्यां 'त्रिम्बित'प्रदेशो विद्यते । अत्रत्या पर्वतमाला भृशमुन्नतानता वर्तते, यस्या उच्छ्रायः पञ्चदशषोडशसहस्रपादमितः स्यात् । शीतकाले, ग्रीष्मकाले वा द्वादशस्वपि मासेषु परितो हिममेव केवलमत्र दरीदृश्यते । पन्था दुर्गमस्तृणाङ्कुरशून्यो निर्जीवश्च विद्यते । सहस्रशः पाषाणखण्डा हिमशिलाश्चासन्नपतनास्तिष्ठन्ति । चलतो यात्रिणस्तारस्वरस्य पादाधातस्य च घमत्कारेणापि सर्वाः शिलास्तस्यैव शिरस्यापतिष्यन्ति । श्रावणभाद्रयोर्दिवानिशं वृष्टिरपि प्रचलति, कदाचिच्च तुषारपातोऽपि भवति । एतावतीषु विघ्नबाधासु विद्यमानास्वपि प्रायो द्विसहस्रसंख्याकाः यात्रिणः प्रतिवर्षमेनत् स्वयम्भु लिङ्गं द्रष्टुममरनाथमायान्ति ।

तत्र प्रथमममरेश्वरगुहा लभ्यते । अस्याः प्रवेशपथः प्रायो द्वात्रिंशद्धस्तमितोऽस्ति । गुहायां प्रविशता पूर्वं पञ्चाशद्धस्तमितः सरलः पन्था अवाप्यते । ततः किञ्चिद् दक्षिणं परिक्रम्य प्रायः षोडशहस्तान् यावद् अग्रे स्रियते । गुहायामतिशीतं बाधते, उपरिष्टान्निरन्तरं टपटपेति जलं च्यवते । भगवतो महादेवस्य स्वयम्भु तुषारलिङ्गमत्रैव स्फटिकनिर्मलं चमत्करोति । आनुमानिकाः कल्पयन्ति—चन्द्रस्येवास्य लिङ्गस्यापि सम्भवतो वृद्धिक्षयौ भवत इति । पूर्णिमायां महादेवस्य पूर्णेव मूर्तिर्दृष्टिपथमायाति । ततः प्रतिपदमारभ्यैकैका कला क्षीयते । अमावास्यायां तुषारलिङ्गस्य किमपि चिह्नं नावशिष्यते, सर्वेऽप्यवयवा अदृश्या भवन्ति । पुनश्च शुक्लपक्षस्य प्रतिपदीदं लिङ्गं प्रतिदिनमेकैककलाक्रमेण वर्धितुमारभते । स्थानमिदं निर्जनतयातिभयावहं विद्यते । द्वादशमासानिह कश्चिदपि पुरुषः स्थातुं न प्रभवति । योगिषु संन्यासिषु च विरलाः केचित् त्रिचतुरान् मासानिह वासेनातिवाहयन्ति । त एवान्यान् कथयन्ति यद्—'अमरनाथस्यापि निशानाथस्य वृद्धिक्षयाभ्यां सहैव वृद्धिक्षयौ जायेते' इति ।

---

१. तिब्बतस्येदं संस्कृतं नाम 'सूर्यसंहितायां' लभ्यते । तिसृभिर्भूभिः = भारत-नेपाल-चीनभूमिभिरितम् = सीमात्वेनाधिगतम्—इति च तद्व्युत्पत्तिः संभाव्यते ।

महाराजो गुलाबसिंहोऽत्र रात्रिमेकां न्यवात्सीत् । अनुश्रूयते यद् 'भगवान् हादेवस्तस्य सर्परूपेणात्मानं दर्शयित्वाऽन्तर्धानमुपगत' इति । इदमपि प्रोच्यते यद्— इदं स्वयम्भु लिङ्ग कदाचित् पारावतरूपमपि धारयति' इति । किन्त्वेष प्रवादः केषा-ञ्चद् दाम्भिकानां चेष्टाभिरिदानीमपारमार्थिकीकृतः । अमरनाथमन्दिरे देवदेव्यन्तराणा ृषभस्य च पाषाणमय्यो मूर्तयोऽपि विराजन्ते ।

पुराणाधिष्ठानम्

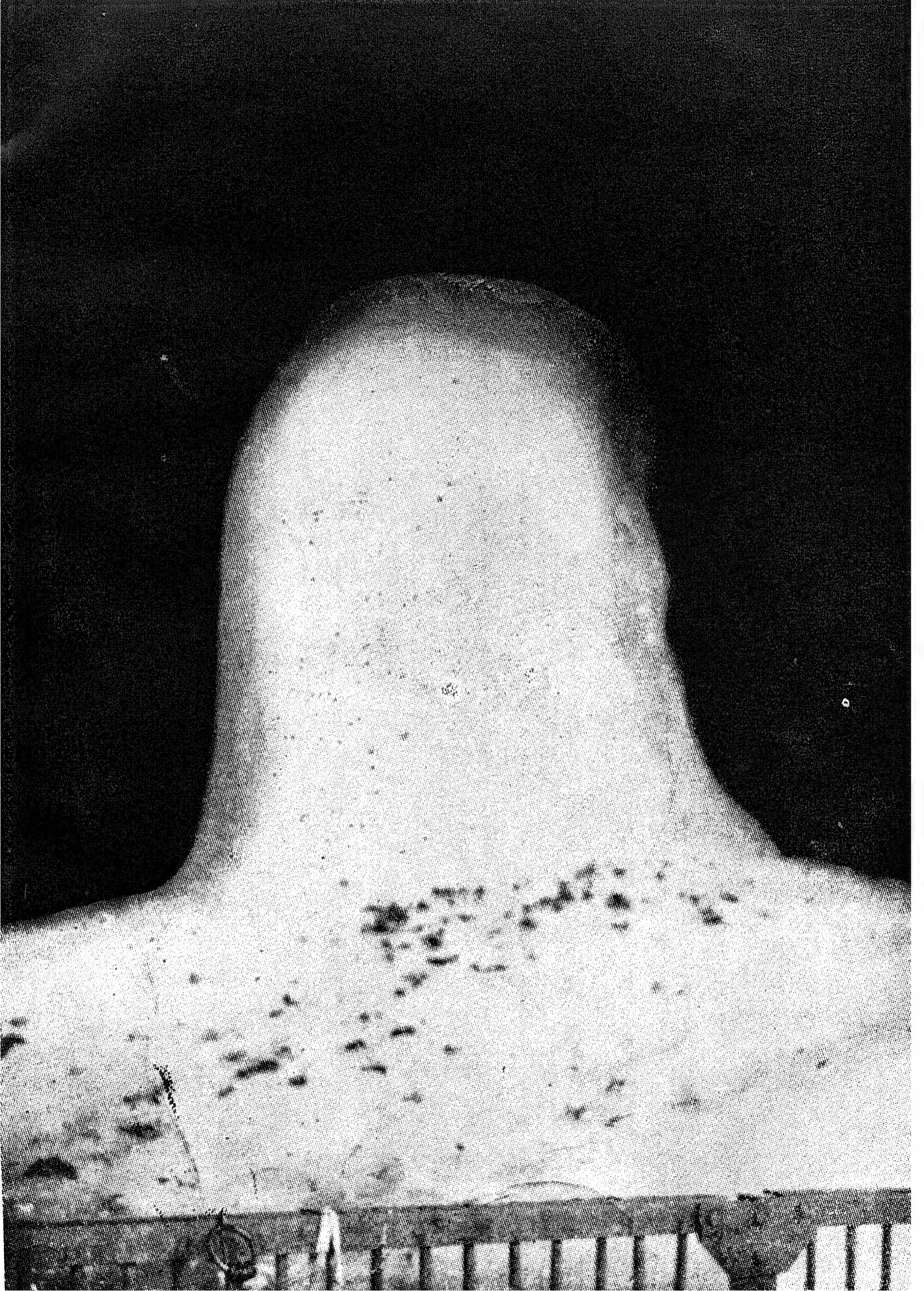
द्वितीयं तीर्थं **'पाण्डृतन'-'पाँय्द्रठन्'** इत्यादिभिर्नामभिर्विश्रुत विद्यते । एतानि च नामानि **'पुराणाधिष्ठान'-'पादाधिष्ठान'** प्रभृतीनां प्राचीनानां संस्कृतनाम्नामपभ्रंश-रूपाणीति प्रतीयते । कल्हणकृत राजतरङ्गिण्याम्—

> विष्णुः पुराणाधिष्ठाने मेरुवर्धनमन्त्रिणा ।
> श्रीमेरुवर्धनस्वामिनामा येन व्यधीयत ।

इत्यादाविदं तीर्थ 'पुराणाधिष्ठान' नाम्ना संस्तुतम् । पौराणिकगाथासु लौकिक-कथासु चानुश्रूयते यद्—'धावन्तीं भगवतोमनुसरन् भगवान् शङ्कर इहैव भगवत्याः पादन्यासाङ्कमवालोकयत् ।' इतीदं 'पादाधिष्ठान'मिति व्यपदेष्टुमपि योग्यं भवति । पूर्व कदाचिदत्र काश्मीराणां राजधान्यपि बभूव । सम्राड् अशोकस्तदा काश्मोरान् शशास । अत्र तत्प्रतिष्ठापित एकस्मिन् मन्दिरे भगवतो बुद्धदेवस्य दन्तः सुरक्षितोऽभवत् । अनन्तरं काश्मीराधीश्वरेणाभिमन्युनाग्निसंयोगं कारयित्वा दग्धमेतन्नगरम् । तस्मिन्नग्नौ दग्धा देवालया अपि भस्मसादभवन् । केचिदैतिहासिका मन्यन्ते यत्-त्रयोदशोत्तरनवशततमे (९१३) खिष्टाब्दे केनचित् पार्थेन राज्ञा नगरमिदमावासितम्, अभिमन्युना यन्नगरमुद्वा-सितं तत्पुराणाधिष्ठानस्य (पाण्डृतनस्य) पार्श्वत एवासीत् । यदा च शहाबुद्दीनसिकन्द-रोऽत्र समुदपतत्, तदा तेनापि नगरमिदमुद्वासितं नाभूत् । अत्र तीर्थेऽशीतिहस्तमिता-यामं चतुष्कोणं शिवकुण्डनामकं सर एकं विद्यते । अमरनाथं गच्छन्तो यात्रिणोऽत्रैव कुण्डे स्नान्ति । अत्र नगरेऽद्यापि बहूनां देवालयानामट्टालिकानां च भग्नावशेषा विराजन्ते ।'

पद्मपुरम्

तृतीयं तीर्थस्थानं **'पद्मिनापुर' 'पाम्पुर'**प्रभृतिभिर्नामभिर्व्यपदिश्यते । इमानि नामानि 'पद्मपुर' नाम्नोऽपभ्रंशरूपाणि । इदं नगरं पद्मनामकेन केनचिद् भूपतिना स्थापितमभूत् । अद्यत्वे त्वत्र स्थले स्थले महतां महत्तराणां स्तम्भानाम्, अट्टालिकानां च भग्नावशेषा एव दृष्टिपथमायान्ति ।

भगवतोऽमरनाथस्य प्रालेयी स्वयम्भूः प्रतिमा

युवरुरु

पद्मपुरात्परं **'यव्रुरु'** नामकं तीर्थमस्ति । युवानो रुरवो (मृगविशेषाः) यस्मिंस्तद् 'युवरुरु' इत्यनया व्युत्पत्त्याऽस्य प्राचीनं नाम 'युवरुरु' इति प्रतिभाति । अत्र तीर्थे भगवतः शङ्करस्य प्रतीकमेकं शिवलिङ्गं विराजते । अमरनाथयात्रिण इह स्नानमाचरन्ति, ततोऽग्रे सरन्ति ।

अवन्तिपुरम्

युवरुरुणोऽनन्तरम् **अवन्तिपुर'**मस्ति । महाराजेनावन्तिवर्मणा प्रतिष्ठापितमिदम् । अनुश्रूयते यद्-अयम् अवन्तिवर्मा महादेववरदानाज्जलोपर्यपि पद्भ्यां चलितुं शशाक । एकदा महति जलप्लावने काश्मीरा मग्नाः, परं तद्वरदानबलादवन्तिवर्मा सर्वथा स्वस्थ एव तस्थौ, न मम्लौ, न जग्लौ । अस्मिन्नवन्तिपुरेऽद्यापि भूयसां देवालयादीनां भग्नावशेषाः पतिताः सन्ति ।

वागहमुः

अवन्तिपुरात्परं **'वागहमु'**नामक उत्सः प्राप्यते । ततश्च चक्रधरादीनि द्वादश तीर्थानि सन्ति । सर्वेषामनन्तरं पञ्चतरङ्गिणीनामकं तीर्थं विराजते । अस्य स्रोतसः पञ्चशाखाः सन्तीत्यसौ पञ्चतरङ्गिणीत्युच्यते । अत्र यात्रिणः स्नान्ति । स्नात्वा च कार्पासादिमयानि वस्त्राण्युज्झित्वा भूर्जपत्रमयानि वस्त्राणि परिदधति । केचिद् अर्धनग्ना एवोल्लासेन जयजयेति जोघुष्यमाणा अग्रे सरन्ति । इयं पञ्चतरङ्गिणी देवाद् अमरेश्वराद् एकक्रोशव्यवहितास्ति । यात्रिणो भोजनादिसामग्रीमत्रैव रक्षन्ति ।

काश्मीरमहत्त्वम्

श्रीकल्हणो राजतरङ्गिण्यां परया भक्त्या काश्मीरमहत्त्वमुद्गायति, तद्यथा—

'गुहोन्मुखी नागमुखापीतभूरिपया रुचिम् ।
गौरी यत्र वितस्तात्वं याताऽप्युज्झति नोचिताम्[१] ॥

---

(१) गुहोन्मुखी = कुमारकार्तिकेयसम्मुखी, अन्यत्र—कन्दरामुखी च, नागमुखापीतभूरिपयाः—नागमुखेन = गजाननेन गणेशेनापीतं भूरि पयः = दुग्धं यस्याः सा, अन्यत्र-नागानां मुखैरापीतं भूरि पयः = जलं यस्याः सा, गौरी = पार्वती, वितस्तात्वं = वितस्ता 'झेलम' इति ख्याता नदी, तत्त्वं याताऽपि, उचितां = चिराभ्यस्ताम्, ('उच समवाये' इति धातो रूपम्) रुचिम् = इच्छाम्, नोज्झति = न त्यजति । गौरीत्वोचितां रुचिं = गुहोन्मुखत्वादिरूपामिच्छां वितस्तात्वेऽपि न त्यजति, तदवस्थायामपि श्लेषेण तत्करणावगमात्, अथ च रुचिं = सेकादीच्छां न त्यजति—इत्यर्थः ।

शङ्खपद्ममुखैर्नागैर्नानारत्नावभासिभिः ।
नगरं धनदस्येव निधिभिर्यन्निषेव्यते ॥

यत्तार्क्ष्यभीतया प्राप्तानां नागानां गुप्तये ध्रुवम् ।
प्रसारितभुजं पृष्ठे शैलप्राकारलीलया ॥

भुक्तिमुक्तिफलप्राप्तिः काष्ठरूपमुमापतिम्[1] ।
पापसूदनतीर्थान्तिर्यत्र संस्पृशतां भवेत् ॥

सन्ध्यादेवी जलं यस्मिन् धत्ते निःसलिले गिरौ[2] ।
दर्शनं पुण्यपापानामन्वयव्यतिरेकयोः ॥

स्वयंभूर्यत्र हुतभुग् भुवो गर्भात्समुन्मिषन् ।
जुह्वतां प्रतिगृह्णाति ज्वालाभुजवनैर्हविः[3] ॥

देवीभेडगिरेः[4] शृङ्गे गङ्गोद्भेदशुचौ स्वयम् ।
सरोऽन्तर्दृश्यते यत्र हंसरूपा सरस्वती ॥

नन्दिक्षेत्रे[5] हरावासप्रासादे द्युचरार्पिताः ।
अद्यापि यत्र व्यज्यन्ते पूजाचन्दनविन्दवः ॥

आलोक्य शारदां[6] देवी यत्र संप्राप्यते क्षणात् ।
तरङ्गिणी मधुमती वाणी च कविसेविता ॥

× × ×

विजीयते पुण्यबलैर्बलैर्यत्तु न शस्त्रिणाम् ।
परलोकात्ततो भीतिर्यस्मिन्निवसतां परम् ॥

---

(१) अयम् 'उमापतिः' 'कपटेश्वर' इति ख्याते स्थाने, कौटेहिरग्रामे कोट-हाडाख्यविषये च वर्तते ।

(२) भृङ्गनागविषये देवलग्रामसमीपस्थले । गिरौ = 'नीलगिर' इति प्रसिद्धे ।

(३) कमराज(क्रमराज्याख्ये) विषये 'स्वैस्' इति प्रसिद्धः ।

(४) 'नडाभ्राड्' इति प्रसिद्धा हंसवागीश्वरी ।

(५) मरनामग्रामे ।

(६) श्रीशैले 'हरेल' इति प्रसिद्धे स्थाने दरद्देशाभ्यर्णवर्त्तिनि ।

सोष्मस्नानगृहाः शीते स्वस्थतीरास्पदा रये ।
यादोविरहिता यत्र निम्नगा निरुपद्रवाः ॥

असन्तापार्हतां जानन् यत्र पित्रा[1] विनिर्मिते ।
गौरवादिव तिग्मांशुर्धत्ते ग्रीष्मेऽप्यतीव्रताम् ॥

विद्यावेश्मानि तुङ्गानि, कुङ्कुमं, सहिमं पयः ।
द्राक्षेति यत्र सामान्यमस्ति त्रिदिवदुर्लभम्[2] ॥

त्रिलोक्यां रत्नसूः श्लाघ्या, तस्यां धनपतेर्हरित् ।
तत्र गौरीगुरुः शैलो, यत्तस्मिन्नपि मण्डलम्[3] ॥

इति (रा० त० १।२९-४३)

काश्मीराणां तीर्थमयत्वम्

चिराद् यवनैर्बलेन धर्माद् विभ्रश्याधिकांशतो म्लेच्छीकृतानामार्याणां शाश्वतिकावासभूमावत्र काश्मीरदेशे देवायतनमन्दिरादीनां धूलिसात्कारेण, तीर्थादिपुण्यस्थलानां स्वरूपविलोपेन, सर्वेषां सांस्कृतिकभावानां नामादिपरिवर्त्तनेन चापरिचीयमाने चातादृशीव सम्प्रति प्रतीयमानेऽपि देशे तत्र कल्हणस्य समये त्वासीदेव किमप्यद्भुतं गौरवं स्वरूपसौन्दर्यं च, यद्धि स एव कल्हणो राजतरङ्गिण्यामित्थं व्यावर्णयामास—

चक्रभृद्विजयेशादिकेशवेशानभूषिते ।
तिलांशोऽपि न यत्रास्ति पृथ्व्यास्तीर्थैर्बहिष्कृतः ॥ इति (रा० त० १।३८)

अत्र—चक्रभृत् केशवः = 'चक्रधर' इति प्रसिद्धः, विजयेशः ईशानः = 'विज्यभ्राडो' इति प्रसिद्धः । काश्मीराणां कल्हणकृतराजतरङ्गिणीवर्णिता सेयं पावनी स्थितिर्यस्मिन् समये समदृश्यत, सोऽयं समयः कल्हणेनैव वर्ण्यते, यथा—

---

(१) पित्रा = तिग्मांशोर्जनकेन कश्यपेन ।

(२) **अयमस्याशयः**—तुङ्गानि = अत्युच्चान्यभ्रंलिहानि विद्यालयभवनानि, कुङ्कुमम् = विपुलतया केसरोत्पत्तिः, सहिमं = भीष्मग्रीष्मेऽपि हिममिश्रितं सुशीतलं पयः = जलम्, द्राक्षा = बाहुल्येन द्राक्षाफलोत्पत्तिः—इत्येतद् द्रव्यजातं त्रिदिवे = स्वर्गेऽपि दुर्लभं सद् यत्र = काश्मीरमण्डले सामान्यमस्ति, सर्वजनोपभोग्यं सुलभमिति यावत् । इह काश्मीरेषु विद्यादिकमनुपममत्युत्कृष्टं चास्ति इति यावत् ।

(३) **अत्र मण्डलम् = काश्मीरमण्डलं प्रकृतत्वात् ।**

लौकिकेऽब्दे चतुर्विंशे शककालस्य साम्प्रतम् ।
सप्तत्याऽभ्यधिकं यातं सहस्रं परिवत्सराः ।। इति (रा० त० १।५२)

श्लोकेऽस्मिन् 'साम्प्रतम्' इति पदस्य 'अद्य', 'अस्मिन् वर्तमाने समये', 'एर्तीह' इत्येवमर्थः । कालश्चासौ काश्मीरिकजयसिंहमहाराजशासनसंभुक्तः, यदन्तां 'राजतरङ्गिणीं' कल्हणो निर्ममे । तथा च तस्योपसंहारश्लोकौ—

सुतः सुस्सलभूभर्त्तुः सम्प्रत्यप्रतिमक्षमः ।
नन्दयन्मेदिनीमास्ते जयसिंहो महीपतिः ।।

गोदावरी सरिदिवोत्तुमुलैस्तरङ्गैर्वक्त्रैः स्फुटं सपदि सप्तभिरापतन्ती ।
श्रीकान्तिराजविपुलाभिजनाब्धिमध्यं विश्रान्तये विशति राजतरङ्गिणीयम् ॥
इति (रा० त० ३४४८,९)

कल्हणात्पूर्वमपि महाभारतहरिवंशादिषु काश्मीरिकाणां तीर्थानां वर्णनमुपलभ्यते, यथा—

(१) काश्मीरेष्वेव नागस्य भवनं तक्षकस्य च ।
'वितस्ता'ख्यमिति ख्यातं सर्वपापप्रमोचनम् ।।
तत्र स्नात्वा नरो नूनं वाजपेयमवाप्नुयात् ।
सर्वपापविशुद्धात्मा गच्छेच्च परमां गतिम् ।। (महा० वन० ८२।९०-९१)

(२) जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम् ।
अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः ।। (महा० वन० ४०।८२)

(३) काश्मीरराजो गोनर्दो दरदाधिपतिर्नृपः ।
दुर्योधनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।।
एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः ।
तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्दनम् ।। (हरिवंशपुराणे ९१, ९९ अध्याययोः, महाभारते सभा० २७।१७।१९, नीलमतपुराणे च ।)

श्लोकेष्वेषु द्वितीयोद्धरणदर्शनेन प्रतीयते यत्—महाभारतकाले **'जम्बू'**नगरस्यापि पवित्रतीर्थमयत्वं विश्रुतमासीत् । नाम तु तदीयं **'जम्बूमार्ग'** इत्यासीत् । एवं हि प्रतीयते तन्नाम्ना यत्—**'जम्बूद्वीपे भरतखण्डे'** इत्यादिसंकल्पे प्राङ्मेरु(पामीर)-स्थानां जम्बूनां क्षेत्रं गन्तुमयमेव मार्गः कदाचिदाश्रितोऽभूदिति । अपि च यास्कीय-

निरुक्तव्याख्यायां तत्र तत्राध्यायपरिसमाप्तौ "**इति श्रीजम्बूमार्गाश्रमवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ ऋज्वर्थायां निरुक्तवृत्तौ**" इत्युल्लेखेनापि **'जम्बू'** इत्यस्य नाम **'जम्बूमार्ग'** इत्यपि प्रागासीदिति सिध्यति। ये तु 'जम्बूमार्गं' क्वचित्प्रान्तान्तरे प्रतिपिपादयिषन्ति, तैः प्रमाणं किञ्चिन्मृग्यम्।

काश्मीरिक्या वितस्तायाः सर्वातिशायि तीर्थत्वम्।

काश्मीरेषु तीर्थान्यनेकानि तद्भुवं पावयन्ति। तत्र **वितस्तायाः** ('झेलम' इति ख्यातायाः) नद्या महत्त्वमप्युत्कृष्टं वर्तते। प्रसिद्धयत्यत्र कश्चन श्लोकः—

पृथिव्यां यानि तीर्थानि तानि काश्मीरमण्डले।
काश्मीरे यानि **तीर्थानि** तानि वैतस्तिके जले॥ इति।

वितस्ता चासौ यद्यपि **सिन्धुना** नदेन सह संगत्याधुना पश्चिमं पाकिस्तानीकृतं भारतखण्डं प्रविष्टा तत्रत्यसमुद्रे लीनाऽऽर्यजनतायाः शङ्कनीयेव संवृत्ता, तथाऽपि भारतीयभागे प्रवहमाना तु वहत्येव किमपि श्रद्धापूतं गौरवम्। अपि च—**'इमं मे गङ्गे यमुने०'** इत्यादिषु ऋक्ष्वपि सेय वितस्ता कीर्त्तिता इति परमपवित्रा।

काश्मीरः शारदादेशः

अनादेः कालादसौ काश्मीरः **'शारदादेशः'**, **'सरस्वतीदेशो'** वा प्रसिद्धयति। यज्ञोपवीतग्रहणादनन्तरं भारतस्येतरभागस्थाः केचन द्विजातिबालकाः समुपस्थिते वेदारम्भावसरे स्वपित्रादीन् प्रति **'वाराणसीं गच्छामि'** इतिवत् **'काश्मीरान् गच्छामि'** इत्युदीर्य विद्याग्रहणाय तत्र यान्ति स्म। अनन्तरं तु दैवाधीनतया यवनशासनविदूषितं म्लेच्छबहुलतां गतं च तं देशं वीक्ष्य सोऽयं शास्त्रीयः समुदाचारः प्रतिरुद्धोऽभूत्। पद्धतिषु चापि परिवर्त्तनं विधाय ततः प्रभृति **'काश्मीरान् गच्छामि'** इति वाक्यं व्यपानीयत, **'वाराणसीं गच्छामि'** इत्येव तु वाक्य लिखितं विलोक्यते, व्यवहारपथमायाति च तदेव। परन्तु कासुचित् पद्धतिष्वधुनाऽपि पूर्ववाक्यमेव यथावस्थितमुपलभ्यते। पूर्वकाले काश्मीरेषु विद्याध्ययनार्थं भारतस्य विभिन्नप्रान्तेभ्यो विदेशेभ्यश्च ये छात्राः समागच्छन्ति स्म, तदर्थं सर्वविधसौविध्यसम्पन्नानि, नानाविद्याध्यापकाचार्यादिमहितानि चात्युच्चानि विद्यालयभवनानि सुलभान्यासन्, यानि परिगणितकाश्मीरिकदृश्यवस्तुषु इदम्प्रथमतया कीर्त्तनीयान्यभूवन्। तथा च—

विद्यावेश्मानि तुङ्गानि, कुङ्कुमं, सहिमं पयः।
द्राक्षेति यत्र सामान्यमस्ति त्रिदिवदुर्लभम्॥

इति राजतरङ्गिण्यां (१-४२) स्थितः श्लोकः समुदाहृत एव पूर्वम् । पुरायुगे 'पथ्यास्वस्ति'–पदोपेतां दैवीं भाषां शिक्षितुमिहोत्तरापथ एवागच्छन्ति स्मेति वेद-शास्त्रादवगच्छामः । आम्नायते हि कौषीतकीयानां श्रुतौ--'**अथाब्रवीत् पथ्यास्वस्तिः- 'अहमेकां दिशं प्रज्ञास्यामि' इति । 'सोदीचीं दिशं प्राजानात् । वाग् वै पथ्यास्वस्तिः । तस्मादुदीच्यां दिशि प्रज्ञाततरा वागुद्यते । उदञ्च उ एव यन्ति वाचं शिक्षितुम् । यो वा तत आगच्छति, तस्य वा शुश्रूषन्ते । इति ह स्माह—एषा हि वाचो दिक् प्रज्ञाता'** इति । शाङ्खायनब्राह्मणे विनायकभट्टकृते तद्व्याख्यानेऽप्येवमेवोल्लेखः ।

काश्मीरे वैदिकोपाख्यानसम्बन्धः

(क) '**पूषा नो यथा वेदसामसद्वृधे रक्षिता पायुरदब्धः स्वस्तये**' इत्यादि-मन्त्रेषु ये कथानकाः सूच्यन्ते, तेषां काश्मीरिकप्राच्यपर्वतीयस्थलप्रचरितैरेव कथानकैः सह सम्बन्धोऽस्ति इति नैकेषां विदुषां मतम् ।

(ख) '**ऐतरेयब्राह्मणे**' उत्तरकुरूणां यद् देवक्षेत्रत्वमाख्यायते, तदपि काश्मीर-देशेनैव सह सम्बद्धमस्ति इति केचन मन्यन्ते ।

ब्राह्मणविशेषाणां काश्मीरान्निर्गमः

'**गौड**'ब्राह्मणाः पूर्वकाले कदाचित् काश्मीरादेव निर्गत्य स्थानान्तराणि शिश्रियुः इति '**ब्राह्मणोत्पत्तिमार्त्तण्ड**'ग्रन्थलेखात् प्रतीयते । गौडब्राह्मणाश्चेमेऽधुना पञ्चनदराज्यस्य रोहतक-हिसारमण्डलयोः, राजस्थाने, उत्तरप्रदेशे, क्वचिदन्यत्रापि च प्रतिवसन्ति ।

न केवलमार्याणाम्, आर्यधर्मेतरेषामपि संस्कृतप्रेम

एम्० ए० **स्टीनो** नाम आङ्ग्लविद्वान् लिखति यत्—काश्मीरेषु क्वचित् क्वचिन्मुसलमानानां 'कब्र'नामकश्मशानचत्वरिकास्वपि संस्कृतभाषया लिखिताः शिलालेखाः प्राप्यन्ते' इति । तदेतद् 'आर्कियोलोजी'विभागीयाधिकारिभिरपि स्वयं प्रत्यक्षीकृत्य प्रमाण्यते । काश्मीरेषु कदाचित्'**गृहे गृहे सभ्यपुरन्ध्रिवर्गा व्यवाहरन् संस्कृतभाषणेन**'इति महाकविर्बिल्हणो लिखति ।

कल्हणकृतराजतरङ्गिण्यां जयापीड-शङ्करवर्म-पङ्गु-यशस्करप्रभृतीनां केषाञ्चिद् भूपतीनां भारतीयसंस्कृतिविमुखतया पतितानामपि संस्कृतज्ञान-प्रेमादिप्रभावात्

पुनरभ्युदयः समजायतेति वर्णितं वर्तते। अवन्तिवर्म-जयापीड-प्रवरसेन-मातृगुप्तादीनां तु राज्ञामपि सतां संस्कृतविदुषां संस्कृतानुरागिणां च भूयांसि वृत्तानि राजतरङ्गिण्यादावुपलभ्यन्ते। तत्रावन्तिवर्मविषये—

मुक्ताकणः शिवस्वामी कविरानन्दवर्धनः।
प्रथां रत्नाकरश्चागात् साम्राज्येऽवन्तिवर्मणः॥

इत्यनेन श्लोकेन तस्य विद्वज्जनाश्रयदायकत्वमुपवर्णितम्। जयापीडविषयेऽपि—

उत्पत्तिभूमौ देशेऽस्मिन् दूरदूरतिरोहिता।
कश्यपेन वितस्तेव तेन विद्याऽवतारिता॥

इत्यादिना जयापीडकृत तिरोहितविद्यायाः पुनरुद्धरणम्, मनोरथादीनां कवीनां च सम्माननमाश्रयदानं च प्रदर्शितम्। प्रवरसेनविरचितं 'सेतुबन्धमहाकाव्यम्' मातृगुप्तकृतानि सुभाषितादीनि च प्रायो विदन्त्येव विद्वांसः।

मुस्लिमशासनकालेऽपि शाहमीरादष्टमः शासकः 'जिन उल्अब्दीन'नामा विद्यासु, कलासु, कवितासु च भृशमन्वरज्यत्। असौ संस्कृतवाङ्मयेऽपि काञ्चित्प्रीतिमधान्नवेति गवेषणीयम्। शाहमीराद् दशमस्य हसनखानस्य तु संस्कृतसाहित्ये सङ्गीतशास्त्रे च परमाऽभिरुचिरासीदिति हिन्दीविश्वकोषादेर्विज्ञायते। तस्मादेकत्रिंशस्तु शासकः शेखफरीदसंज्ञको ब्राह्मणांश्चकवंशीयांश्च कराद्विमुक्तवान्, पूजितवांश्च तानित्यपि तत्र सूच्यते, ब्राह्मणपूजकत्वेनास्य संस्कृतप्रियत्वमपि कैश्चिदनुमीयते।

काश्मीरमण्डलं चतुर्दशविद्यानां पीठम्

'काश्मीरं चतुर्दशविद्यानां पीठम्' इति महाकविः श्रीहर्षो वक्ति। तथा हि—**'काश्मीरैर्महिते चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिर्महा०'** इति[1]। तस्य शारदादेशत्वं तु प्रागेवोक्तम्।

शैवसिद्धान्तानामुद्गमभूमिः

शैवसिद्धान्तानाम्, शैववेदान्तस्य, वीरशैवमतस्य चेत्यादीनां नानामतानामुद्गमस्थानं काश्मीरदेश एव। इह नवम्यां शताब्द्यामाचार्येण **'वसुगुप्तेन'** यदा **'स्पन्दकारिका'**ग्रन्थो व्यरचि, तदा तदाधारेणैवानन्तर देशे शैवमतप्रचारोऽजनि। एतस्याः **'स्पन्दकारिकाया'** विवरणं 'जम्बूप्रविभागीयग्रन्थपरिचय'प्रसङ्गेन प्राग् दत्तमेव। **'स्पन्दकारिकायाः'** **'स्पन्दसर्वस्वम्'** नाम काचिट्टीकाऽपि प्रसिद्धयति। शैवमतस्यापरा शाखा 'प्रत्यभिज्ञादर्शनम्' इति प्रसिद्धाऽस्ति। 'साऽपि काश्मीरेष्वेव

---

१. नै० च० (१६।१३१)।

लेभे। शाखाद्वयविभक्तैतच्छैवमतप्रतिपादकाष्टीकाटिप्पण्यादियुता अनेके ग्रन्थाः देशविदेशेषु प्रसिद्धिं प्राप्ता विदुषां दृष्टिगोचरतामायान्त्येव। काश्मीरिकं दर्शनमेव 'त्रिकदर्शनम्' इत्युच्यते। तत् 'त्रिकदर्शनम्' अस्य देशस्य विशिष्टा सम्पत्तिः। एतद्दर्शनविषये काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन नैकानि तकानि प्रकाशितानि। प्रवृत्तिनिवृत्तिमार्गद्वयपोषकं त्रिकशासनं ज्ञान-योग-भक्त्या-साधनात्रयसमर्थकं सच्छिवाद्वैतमुपदिशति। समुपलब्धेषु काश्मीरिकत्रिकदर्शनसम्बद्धेषु तात्कालिकानां बौद्धादिशास्त्राभिमतानां नेतिवाद-पलायनवादोच्छेदवादादीनां विधदार्शनिकधाराणां खण्डनमपि यत्र तत्रोपलभ्यते।

शिवः, शक्तिः, नरश्चेति त्रयाणां तत्त्वानां समूह एव '**त्रिकम्**' इत्यभिधीयते। कमेव शिवतत्त्वं स्वकीयया स्वातन्त्र्यशक्त्या त्रिविधं भवति। अस्मिन् दर्शने परम-रूपः शिवो ज्ञानक्रियालक्षणः, अत एव जगतो निमित्तोपादानादिकारणत्वा-ज्जगन्निर्माता, विश्वमयो विश्वोत्तीर्णश्च स्वीकृतः। '**चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः**', सा '**स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति**' इत्यादिभिः सूत्रैः प्रतिपादितं तस्य स्वातन्त्र्यमेव जग-न्निर्माणकारणम्। वेदान्तसम्मतस्य चिद्रूपस्य ब्रह्मणो न जगत्कर्तृत्वम्। तद्दर्शने मायैव संसारजननी। सा च न ब्रह्मणो भिन्ना नाप्यभिन्ना, न सती, नाप्यसती, अपि तु अनिर्वचनीयस्वभावा। इदमेव तद्दर्शनाद् अस्य 'त्रिक'दर्शनस्य वैशिष्ट्यम्।

त्रिकरहस्याभिधायकं साहित्यं त्रिषु विभागेषु विभक्तम्। तत्र—(१) '**आगम**'-नामकः प्रथमो भागो वेदादिवद् अपौरुषेयः। अत एव केचन विद्वांसस्तदागमशास्त्रं शिवशक्तिकर्तृकमभिदधति। (२) द्वितीयो भागः '**स्पन्दः**' इत्युच्यते। 'स्पदि किञ्चि-च्चलने' धातोः 'स्पन्द' शब्दः सिध्यति। तस्य स्पन्दस्य महिमानमेव द्वितीयो भागो वर्णयति। स्पन्दनाख्या शिवस्य परमा शक्तिरेव परमं तत्त्वम्—इति स्पन्दमतप्रवर्त्तकाः '**कल्लट**'प्रभृतयः स्वीकुर्वन्ति। तया शक्त्यैव संसारस्योन्मीलननिमीलने विधीयेते। (३) तृतीयो भागः '**प्रत्यभिज्ञाः**' नामकः। भागोऽसौ त्रिकदर्शनस्य ज्ञानपक्षं विवृणोति। **प्रत्यभिज्ञानं**'नाम विस्मृतस्य पदार्थस्य पुनर्ज्ञानम्, नष्टस्य वस्तुन उपलब्धिर्वा। स्वस्वा-तन्त्र्यशक्त्यपरनामिकया स्वात्ममायया तदावरणमलोपहतात्मनः शिवस्यैव '**जीव**'संज्ञा त्रिकदर्शनसिद्धान्ते। मलापनयनेन विशुद्धात्मनः शिवस्य स्वचित्क्रियारूपस्य स्वस्व-भावस्य स्मरण ज्ञानं वैव **प्रत्यभिज्ञानम्**।

आचार्याणां कवीनां च जन्मभूः

काश्मीरप्रविभागीयप्रान्तपरिचयप्रसङ्गेनेहानेकेषामाचार्याणां नामानि कीर्त्तितानि।

भागान्तरेष्वपि च नामग्राहं यथोपलब्धि च तेषां विवरणानि प्रस्तोष्यन्ते । विद्वत्परिचयावलोकनेन च ज्ञायते यथा द्वित्रानवगिभवान् ग्रन्थान् विहाय सर्वे साहित्यग्रन्थाः काश्मीरिकैराचार्यैरेव निर्माय सर्वस्मै जगते वितीर्णाः। **साहित्ये**—१. भामहस्य 'अलङ्कारवादः',२. वामनस्य 'रीतिवादः', ३ आनन्दवर्धनस्य 'ध्वनिवादः', ४. कुन्तकस्य'वक्रोक्तिवादः', ५. महिमभट्टस्य'अनुमानवादः,' ६. अभिनवगुप्तपादमम्मटभट्टयोः 'व्यक्तिवादः', ७. क्षेमेन्द्रस्य 'औचित्यवादः'—इत्यादयो मननशीलानां मनीषिणां 'वादाः' मतानि वा काश्मीरेष्वेव जन्म लेभिरे, यैर्हि निखिलं जगत् प्रभावितं वर्तते । **पुराणेष्वपि**—सप्तम्यां शताब्द्यां नीलमुनिना रचितं 'नीलमतपुराणं' नाम सुप्रसिद्ध ऐतिहासिको ग्रन्थः काश्मीरिकप्रतिभाफलमेव । महाकविना रत्नाकरेणापि काश्मीरेतिहासविषये किमपि पुराणं लिखितमासीत्, यद् हि श्रीरणवीरसिंहशासनसमये काश्मीरेषु लब्धप्रतिष्ठस्य पं० रामचन्द्रगाडरूमनीषिणः स्वोपज्ञव्याख्यायुतैरनेकैर्ग्रन्थैः सह तद्भवनेऽग्निना दग्धे भस्मसादभूत् । **इतिहासे**-११४८ खिष्टाब्दसमुद्भूतः, तिथिवारमाससंवत्सराद्युल्लेखैर्नास्तिकानामपि प्रत्ययभूः, कल्हणमहाकविनिर्मितो 'राजतरङ्गिणी' नामेतिहासको ग्रन्थः काश्मीरिकविद्वत्प्रतिभाप्रसूत एव, यो हि '**भारतीया इतिहासलेखनं जानन्त्येव न हि**' इतीदृशं दुर्मुखानां मुहेराणामाक्षेपं निरस्यन्, विमुद्रयंश्च तन्मुखविवराणि समुज्ज्वलयति भारतीयैतिहासिकानां मुखानि । जोनराज-प्राज्यभट्ट-श्रीवर-शुकादीनां 'राजतरङ्गिण्यो'ऽपि पूर्वोक्तराजतरङ्गिणीप्रतिपूरिकास्तच्छेषभूता एव । **काव्येषु**—काश्मीरिकमहाकविश्रीहर्षविरचितं, चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफलम्, शृङ्गारभङ्ग्या चारु, निसर्गोज्ज्वलसर्गम्, कविकुलादृष्टाध्वपान्थ, शृङ्गारामृतशीतगु, स्वादूत्पादभृत्, शरदिजज्योत्स्नाच्छसूक्ति, क्रशेतररसस्वादु, चतुर्दशतयीं विद्यां विदद्भिः काश्मीरैर्महितम्, अन्याक्षुण्णरसप्रमेयभणिति, भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमयं, भव्यं, नव्यं, '**नैषधीयचरितं**' नाम महाकाव्यमद्यापि भुवनत्रये तुलां न बिभर्त्ति । **व्याकरणे**—पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्राणां '**काशिका**' नाम्न्याष्टीकायाः कर्तारौ महावैयाकरणौ वामनजयादित्यौ क्षीरस्वामी च, 'चान्द्रव्याकरण'निर्माता चन्द्रगोमी चेत्याद्याचार्याः काश्मीरभूभूषणभूता एव व्यलसन् । किमधिकेन, काश्मीराणामादिराजो गोनन्दः क्वचिद् (हरिवंशपुराणादिषु) 'गोनर्दः' इत्यपि विश्रुतः, तदीयो देशोऽप्ययं 'गोनर्दः' इत्युच्यते । ततश्च—"**गोनर्दीयस्त्वाह-'अतिजरैः' इति भवितव्यम्, संनिपातपरिभाषया**" इत्यादिभिर्वचोभिरात्मानं 'गोनर्दीयं' ब्रुवाणः

---

(१) मत्स्यपुराणस्य, मार्कण्डेयपुराणस्य च 'भावप्रदीप'नामकटीकायाः, वामनपुराणस्य टीकायाश्च कर्त्ता भट्टश्रीरामचन्द्रपण्डितः, लिङ्गपुराणस्य भावार्थसङ्केतटीकायाः कर्त्ता श्रीदयारामपण्डितश्च इहैव बभूवतुः ।

णिनीयव्याकरणमहाभाष्यकारः भगवान् पतञ्जलिरपि काश्मीरिक एव सम्भाव्यते। स्मान्नेदमत्युक्तिपूर्णं यत्—काश्मीरदेशोऽभिनवशास्त्रनिर्मातॄणामाचार्याणां, पण्डित-काण्डानां, महाकवीनाम्, इतिहासपुराणादिरचयितॄणामार्षमानवानां च लीलाभूमि-रति नात्र स्तोकोऽपि शङ्कापङ्कस्पर्शः। केषाञ्चित्तु काश्मीरिकतया विदितानां प्राचो-नां विदुषां परिचयः प्राप्तावसरतयेह वितन्यतेऽकारादिक्रमेण—

अभिनन्दः

असौ दशमशतकस्य प्रारम्भेऽभूत्। जयन्तनामा विद्वानमुष्य पिता विख्यातः। कादम्बरीकथासारनामकं चास्य पुस्तकं प्रसिद्धम्। एतेन रामचरितं नाम काव्यमपि विरचितम्।

अभिनवगुप्तः

अमुष्याविर्भावकालः एकादशशतकस्यादिपादः। पितुर्नाम शुक्लः, मातुश्च विमला। अमुष्याचार्या भट्टेन्दुराजभट्टतौतप्रभृतयः पञ्चासन्। ग्रन्था अपि 'ध्वन्यालोकलोचनम्' 'भरतनाट्यशास्त्रव्याख्या' 'अभिनवभारती' इत्यादया बहवः सन्ति।

अरुणादित्यः

असौ वर्षादित्यस्य पुत्रः शैवदर्शनस्योपदेष्टा।

अल्लटः

राजानकजयानकसूनुरसौ रत्नाकरकविप्रणीतस्य 'हरविजय'नाम्नो महा-काव्यस्य 'विषमपदोद्योत'नामकं टिप्पणमलेखीत्। किञ्च 'काव्यप्रकाश'ग्रन्थस्य शेषांशमसावल्लट एव पूरितवानिति प्रसिद्धिः।

आद्यनाथः

असावासीन्महाविद्वानिति श्रूयते। अमुष्याविर्भावकालो नाद्यापि ज्ञातः। अमुना 'अनुत्तरप्रकाशपञ्चाशिका' नामको ग्रन्थो निर्मितः।

आनन्दः

असावरुणादित्यस्य पुत्रः, उत्पलदेवस्य गुरोः सोमानन्दस्य पिता, अद्वैतशैव-दर्शनस्योपदेष्टा चासीत्।

आनन्दकविः

अमुनैव कविना 'काव्यप्रकाशस्य' निदर्शना नाम्नी व्याख्या कृता। शैवश्चासा-

गोरक्षनाथः

असौ नाथपथप्रवर्तकस्य श्रीमत्स्येन्द्रनाथयोगिनः शिष्य आसीत् 'अमरौघ-शासनम्' इति पुस्तकमपि निर्मितवान् ।

जगद्धरः

१३५० ख्रिष्टाब्दे काश्मीरप्रदेशस्य पद्मपुराख्यग्रामे जनिमसौ लेभे । अमुष्य पितुर्नाम रत्नधरः । जगद्धरेण 'बालबोधिनी'नाम्नी कातन्त्रवृत्तिरेका रचिता । किं च 'स्तुतिकुसुमाञ्जलि'नामकः स्तोत्रग्रन्थोऽप्यमुष्य प्रसिद्धः ।

जयद्रथः

असौ खलु ख्रिष्टीयत्रयोदशशतकस्यारम्भे समुत्पन्नः । अमुष्य भ्राता जयरथ-नामाऽऽसीत् । अमुना 'हरचरितचिन्तामणि'नामकं महाकाव्यं रचितम्

जयन्तभट्टः

असौ मनीषी काश्मीरनरपतेर्मुक्तापीडस्य मन्त्रिणः श्रीशक्तिस्वामिनः प्रपौत्रः, श्रीचन्द्रपण्डितस्य पुत्र आसीत् । मुक्तापीडस्य समयः ७१० ख्रिष्टाब्दादारभ्य ७६० ख्रिष्टाब्दपर्यन्त इति मन्यते । अतो वंशक्रमगणनया ८५० ख्रिष्टाब्दस्य मध्य एवासौ जयन्तभट्ट आसीदिति समवगम्यते ।

जयरथः

शृङ्गारकवेरात्मजेनामुना 'अलङ्कारसर्वस्व' ग्रन्थस्य 'विमर्शिनी'नाम्नी व्याख्या कृता । किं च 'हरचरितचिन्तामणि'काव्यमपि सुग्रथितम् । त्रयोदशशतकस्य प्रथम-पादेऽसावभूत् । अमुष्य पिता राजमंत्री, तस्य च नाम शृङ्गाररथ इत्यासीत् ।

जयादित्यः

असौ महापण्डितः ख्रिष्टसप्तमशताब्द्यां बभूव । अनेन वामनस्य सहयोगेन पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः 'काशिका'नाम्नी विरचिता ।

त्र्यम्बकादित्यः

असौ मुनेर्दुर्वाससो मानसः पुत्रः अद्वैत-शैवदर्शनस्योपदेष्टा ।

दृढबलः

असौ कपिलबलस्य पुत्र आसीत् । जातश्च ख्रिष्टचतुर्थशताब्द्याम् । अमुना चरकसंहितायाः कल्पस्थानं प्रतिपूरितम् ।

: न :

नागार्जुनः

असौ बौद्धाचार्यः काश्मीरमध्युष्य शैवदर्शनं चाधीत्य 'नाग' इति नाम्ना-प्रसिद्धोऽभूत् । अमुना 'चित्तसन्तोषत्रिंशिका' नामको ग्रन्थोऽपि रचितः ।

नायकः (भट्टनायकः)

असावानन्दवर्धनाचार्यादर्वाचीनोऽभिनवगुप्तपादाचार्यात्तु प्राचीन आसीत् । आनन्दवर्धनस्य समयः ८५५-८८४ ख्रिष्टाब्दमितः, अभिनवगुप्तस्य च ९९३-१०१५ ख्रिष्टाब्दमितः, तस्माद् द्वयोर्मध्यभवो नायकः भट्टनायकः, नायकभट्टो वेति प्रतीयते । अमुना 'हृदयदर्पणो' नाम ग्रन्थो निर्मितः ।

नारायणकण्ठः

भट्टनारायणनाम्नापि प्रसिद्धोऽसौ ख्रिष्टाष्टमशताब्द्यां समुत्पन्नः । असौ 'स्तव-चिन्तामणि' नामकं ग्रन्थं रचितवान्, यस्मिन् शिवमाहात्म्यं संवर्णितमस्ति ।

पतञ्जलिः

असौ महामुनिर्गोनर्ददेशीयो गोणिकापुत्रो वैक्रमाब्दाच्छतवर्षाणि पूर्वमेव पाणिनि-सूत्राणां महाभाष्यमरचयत् ।

पुण्यानन्दाचार्यः

'कामकलाविलास' नामकस्य ग्रन्थस्य रचयिताऽसौ ।

प्रतीहारेन्दुराजः

अमुना भट्टमुकुलाख्यगुरोरधीतम् । 'उद्भटालंकारसारसंग्रहलघुवृत्ति'-नामको ग्रन्थश्च रचितः । असौ ख्रिष्टाब्दाद् दशमशतकस्य पूर्वार्धे समुद्भूत इति मन्यन्त ऐतिहासिकाः ।

भट्टभीमः

अमुना 'रावणार्जुनीयकाव्यम्' निबद्धमासीत् । यस्य प्रकाशनं मोहमयीस्थे निर्णयसागरमुद्रणालये सम्पन्नम् ।

भरतमुनिः

महामुनिरसौ पाश्चात्यसिद्धान्तेन ख्रिष्टद्वितीयशताब्द्यां वर्तमानो नाट्यशास्त्र-

भर्तृमेण्ठः

'मेण्ठ' इति नाम्नापि प्रसिद्धोऽसौ खिष्टाब्दपञ्चमशतके काश्मीरभुवमलङ्करोति-स्म । 'हयग्रीववध'नामकं काव्यममुष्य महत्वपूर्णो ग्रन्थः ।

भल्लटः

कविरसौ 'भल्लटशतकम्' नाम काव्यं रचितवान् ।

भामहः

अमुष्य समयः सप्तमशतकस्यादिपादः । पितुर्नाम राकिलगोमी । काव्यालंकारः, वररुचिकृत-प्राकृतप्रकाशवृत्तिरिति द्वौ चास्य ग्रन्थौ प्रसिद्धौ ।

मङ्खकः

खिष्टस्य द्वादशशताब्द्यामसावासीत् । मङ्खकः 'मङ्ख' इति नामभ्यामपि ख्याति-रस्याभूत् । अमुना विरचितं 'श्रीकण्ठचरित'नामकं महाकाव्यमतीव प्रसिद्धम् ।

मम्मटः

खिष्टाब्दीयैकादशशतकस्योत्तरार्धभागेऽमुष्य जनिः । पितुर्नाम जय्यटः, भ्रातरौ च उव्वटकैयटौ । अस्य ग्रन्थावपि काव्यप्रकाशशब्दव्यापारपरिचयनामानावतिप्रसिद्धौ ।

महिमभट्टः

असौ श्रीधैर्यस्य पुत्रः, श्यामलस्य शिष्यः, भीमस्य पिता, क्षेमयोगभाजानां पिता-महो न्यायाचार्यो 'व्यक्तिविवेक'नामकग्रन्थरत्नप्रणेता खिष्टाब्ददशमशतके बभूव ।

मुकुलभट्टः

असौ भट्टकल्लटस्य पुत्रः 'अभिधावृत्तिमातृका'नामकग्रन्थप्रणेता । उद्भटा-लङ्कारसारसंग्रहवृत्तिकर्तुः प्रतीहारेन्दुराजस्य चासौ गुरुः ।

रत्नाकरः

असौ खिष्टाब्दनवमशतकवर्ती कविपुङ्गवोऽमृतभानोः पुत्रो 'हरविजयनामक' संस्कृतमहाकाव्यस्य प्रणेता प्रथमं बालबृहस्पत्युपाधिकं चिप्पटजयादित्यनामानं राजानं पश्चाच्च सम्राजमवन्तिवर्माणमाश्रितः ।

रुद्रटः

असौ शतानन्दापरनामा भट्टवामकस्य सूनुः 'रुद्रटालङ्कार' इति नाम्ना काव्यालङ्कार' इति नाम्ना वा प्रसिद्धस्य ग्रन्थस्य रचयिता दशमशतकस्य पूर्वभागे बभूव केचित्तु नवमशताब्द्यां बभूवेति वदन्ति ।

भट्टलोल्लटः

असौ मीमांसाचार्यो भरतमुनिप्रणीतस्य न्यायसूत्रस्य व्याख्याकार इति मम्मटप्रणीतकाव्यप्रकाशग्रन्थतो ज्ञायते ।

भट्टवामदेवः

असौ ख्रिष्टैकादशशताब्द्यां समुद्भूतो योगराजशिष्यो जन्ममरणविचारनामकग्रन्थस्य प्रणेता चाऽऽसीत् ।

रुय्यकः

द्वादशशतकस्य पूर्वार्द्धेऽसौ जातः । अमुष्य पितुर्नाम तिलक इत्यासीत् । अस्य ग्रन्थाश्च अलङ्कारसर्वस्वमित्यादयः ।

वर्षादित्यः

असौ सङ्गमादित्यस्य पुत्रः शैवदर्शनस्योपदेष्टा ।

वामनः

अमुष्य समयोऽष्टमशतकस्यावसाने नवमशतकस्य चाऽऽरम्भ आसीदिति कथयन्ति विद्वांसः । जयापीडनामा नरेशश्चामुष्याश्रयदाताऽऽसीत् । अमुनाऽ'लङ्कारसूत्रं' नाम पुस्तकं विरचितम् ।

विल्हणः

असौ त्रिभुवनमल्लदेव-विद्यापति-काश्मीरिकभट्टाद्युपनामचणो विलक्षणकाव्यविच्छित्तिप्रकाशनप्रवणः श्रीनगर-क्रोशत्रयदूरवर्ति 'खोनमुख'नामकग्रामवासिनो 'मुक्तिकलश'स्य प्रपौत्रो राजकलशस्य पौत्रो नागदेवीज्येष्ठकलशयोः पुत्रो वेदाद्यखिलशास्त्राण्यधीत्य भारतस्य प्रायः प्रतिप्रसिद्धस्थानं गत्वा स्वपाण्डित्यं प्रकाश्य कल्याणनगरे चालुक्यवंशोद्भवस्य षष्ठविक्रमादित्यस्य सभां यावज्जीवं समभूषयदित्यमुष्य समयः ख्रिष्टैकादशशतकोत्तरभागो निश्चीयते । निम्नलिखिता ग्रन्था अमुना रचिताः । १. विक्रमाङ्कदेव-

असौ शिलानाम्नाऽपि प्रसिद्धा भारतविख्याता कवयित्री बभूव । एतदीयाः 'यः कौमारहर' इत्यादयः केचन श्लोका आचार्यमम्मटभट्टस्य काव्यप्रकाशे समुद्धृता विलोक्यन्ते ।

शिवस्वामी

असौ महाकविः ख्रिष्टाब्दनवमशतके लब्धजन्मा, अवन्तिवर्मणः सभापण्डित आसीत् । शैवमतावलम्बी सन्नप्यसौ चन्द्रमित्रनामकस्य बौद्धसंन्यासिन आग्रहेण दक्षिणदेशीयलीलावतीनगरीशासकं 'कप्फन'माश्रित्य 'कप्फनाभ्युदय'नामकं बौद्धकाव्यं रचितवान् ।

श्रीशङ्कुकः

असौ न्यायाचार्यो भारतनाट्यसूत्रव्याख्याताऽऽसीदिति मम्मटस्य काव्यप्रकाशग्रन्थाद् बुद्ध्यते । अमुना नवम्यां शताब्द्यां मम्मटस्योत्पलस्य च युद्धेन सम्बद्धं भुवनाभ्युदयनामकमेकं काव्यं रचितमासीदिति कल्हणः प्राह ।

श्रीहर्षः

असौ महाकविः ख्रिष्टाब्दद्वादशशतकोत्तरार्धभागे मामल्लदेवी-श्रीहीराभ्यामजनि । कान्यकुब्जदेशनृपतेर्जयचन्द्रस्याऽऽश्रितश्चासीत् । भारतोसिद्धेनामुना कविना निम्नलिखिता ग्रन्था विरचिताः—

१. नैषधीयचरितं महाकाव्यम् । २. स्थैर्यविचारणप्रकरणम् ।
३. विजयप्रशस्तिः । ४. खण्डनखण्डखाद्यम् ।
५. गौडोर्वीशकुलप्रशस्तिः । ६. अर्णववर्णनम् ।
७. छिन्दप्रशस्तिः । ८. शिवशक्तिसिद्धिः ९. नवसाहसाङ्कचरितम् ।

सद्योज्योतिः

असौ ख्रिष्टाष्टमशताब्दीतः पूर्वमेवाभवत् । अमुना 'नरेश्वरपरीक्षा' नामाको ग्रन्थो रचितः ।

सोमदेवः

असौ महापण्डितो रामसूनुः कथासरित्सागरमहाग्रन्थप्रणेता ख्रिष्टैकादशशताब्द्यां बभूव ।

सोमशम्भुः

असौ 'कर्मकाण्डक्रमावली' नामकग्रन्थस्य प्रणेता वैक्रमे द्वादशशतके बभूव ।

सोमानन्दः

असौ काश्मीरिकत्रिकदर्शनान्तर्गतप्रत्यभिज्ञामतप्रवर्तकः ख्रिष्टनवमशताब्द्यां बभूव । अमुना निम्नलिखिता ग्रन्था विरचिताः—

१. शिवदृष्टिः । २. परात्रिंशिका-तात्पर्यदीपिका । ३. शाक्तविज्ञानम् ।

सोमेन्द्रः

असौ ९९० ख्रिष्टाब्दभवस्य महाकवेः क्षेमेन्द्रस्य तनयः स्वपितृनिर्मिताया अवदानकल्पलताया भूमिकालेखेन प्रसिद्धिं गत आसीत् ।

सङ्गमादित्यः

असौ अज्ञातनामधेयस्य त्र्यम्बकपुत्रस्य कस्यचन सिद्धस्यौरसः पुत्रः शैवदर्शन-स्योपदेष्टा ।

भट्टारहरिश्चन्द्रः

असौ महाकविरायुर्वेदपण्डितो 'धर्माभ्युदय'नामकस्य महाकाव्यस्य रचयिता चरकसंहितायाष्टीकाकारः प्रशस्तगद्यलेखकश्च ख्रिष्टाब्दपञ्चमशतके बभूव ।

हेलाराजः

असौ महावैयाकरणोऽपि सर्वशास्त्रेष्वविहतगतिर्विशेषतो दार्शनिको भर्तृहरि-रचितवाक्यपदीयग्रन्थस्य टीकाकारो नैष्ठिकब्रह्मचारी कल्हणादपि पूर्वं तस्योप-जीव्यः, इतिहासलेखकोऽविद्यत ।

काश्मीरिकाः प्राचीना राजानोऽपि विद्वांसः

अद्भुतं काश्मीरमहत्त्वम् । अभूवन् सर्वत्र भारते विद्यावित्ताः, संस्कृतिभक्ताः, संस्कृतभाषापोषकाः, धर्मधुरीणाश्च राजानः, परन्तु स्वयं विद्वांसो ग्रन्थकाराश्च राजानो विरलेष्वेव प्रदेशेषु विरला एव च स्युः । काश्मीरेषु तु राजानः स्वयमपि ग्रन्थकारा अभूवन् । तद्यथा—

राजा स्वयं विद्वांश्च विदुषामाश्रयश्चाभूत् । तस्य राज्ये सुप्रसिद्धा विद्वांस आसन्निति ते पूर्वं श्लोकेनोक्ताः ।

२. **जयापीडः**—विच्छिन्नस्य व्याकरणमहाभाष्यस्य पुनः प्रचारको जयापीडः काश्मीरेषु ७७२-८१३ खिष्टाब्दसमयेऽतीव विद्याव्यसनी नृपोऽभूत्, यद्राज्ये महान्तः कवयो बभूवुः ।

एते सुप्रसिद्धाः विद्वांसः कवयश्च तदाश्रिता आसन्—(१) क्षीरस्वामी राज्ञो व्याकरणाध्यापकः । (२) थक्कियः—विद्वान् शुकदत्तमन्त्रिणो भक्तशालाध्यक्षः । (३)भट्टोद्भटः—राजसभापतिः, प्रत्यहं दीनारलक्षकृतवेतनः । (४)दामोदरगुप्तः—कुट्टनीमतग्रन्थकारः । कवयश्चैते श्लोकेन कीर्त्तिताः—

मनोरथः शङ्खदत्तश्चटकः सन्धिमांस्तथा ।
बभूवुः कवयस्तस्य वामनाद्याश्च मन्त्रिणः ॥ इति (र०त०४।४९७)

३. **प्रवरसेनः**—अनेन कश्मीरनरेशेन 'सेतुबन्धमहाकाव्यम्' रचितमासीत् यथोच्यते—कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला ।
सागरस्य परं पारं कपिसेनेव सेतुना ॥

४. **मातृगुप्तः**—गुप्तयुगे काश्मीरेषु 'मातृगुप्तो' नाम राजाऽभूत् । तस्मिन् "यस्मिन् द्वयं श्रीश्च सरस्वती च" इत्युक्तिः पूर्णतया परिनितिष्ठति । यद्यपि तस्य कापि कृतिर्नाधुनोपलभ्यते, तथापि सुभाषितसूक्त्यादिग्रन्थेषु तस्य प्रकीर्णाः श्लोका लभ्यन्त एव । तेन नाट्यशास्त्रे कश्चिद् ग्रन्थो रचित इत्यपि श्रुतिपरम्पराऽस्ति । भर्तृमेण्ठस्तस्यैव राजकविरासीत् । केचिदमुं कालिदासं कल्पयन्ति तत्तु मुधैव ।

अन्येऽप्यनेके राजानो विद्वांसो विदुषामाश्रयभूताश्चाभूवन् अतिशयप्रसिद्धास्त्विह संक्षिप्योक्ताः ।

आश्चर्याणां निधानभूः

काश्मीरेषु अमृतकुण्डादयो लोकोत्तराश्चमत्कारा अवाङ्मनसगोचरा एव विद्यन्ते । सुरम्या सूर्यगुहा श्रीनगरात् पञ्चविंशतिमीलान्तरे वर्तते । काश्मीरिकेण पण्डितप्रकाण्डेन कल्हणेन स्वकीये राजतरङ्गिणीसंज्ञकेतिहासग्रन्थे पुण्यतीर्थस्यास्यापि महिमा वर्णितः । महाभारतेऽपि भगवता कृष्णद्वैपायनेन कृत्स्नस्यापि काश्मीरस्य तीर्थात्मना क्षेत्रात्मना च परिचयो दत्तः । शारदापीठं च काश्मीरे शङ्कराचार्यभगवत्पादानाम-

भ्यागमनात्प्रागपि प्रतिष्ठितमासीदिति जनश्रुत्या समागतविद्वज्जनचरितचर्यया चाधिगम्यते । सरस्वतीरहस्योपनिषदि—

नमस्ते शारदे ! देवि ! काश्मीरदेशवासिनि ! ।
त्वामहं प्रार्थये नित्यं विद्यादानं च देहि मे ॥

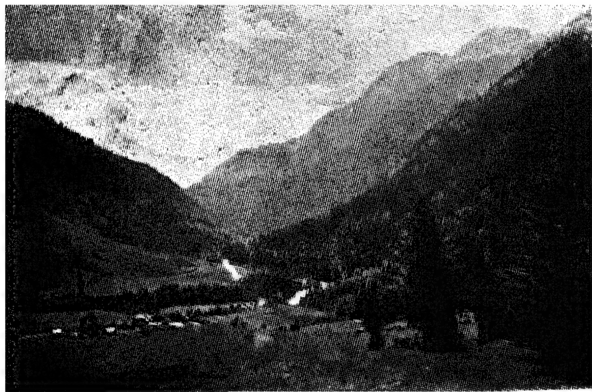
इत्ययमुल्लेखः काश्मीरस्य शारदादेव्यधिष्ठितत्वमुपनिषत्कालतोऽपि प्राचीनं व्यञ्जयति । संस्कृतभाषायाः पण्डितप्रकाण्डैः, पुराणेतिहासादिसाहित्यसमृद्धिवृद्धिपरायणैरार्षमानवैरेष एव देशः स्वकीयेन दिव्येन जन्मना भव्येन च कर्मणा कृतार्थीकृतः, अत एव दाक्षिणात्याः संस्कृतभाषाम् 'उत्तरभाषा'पदेन व्यपदिशन्ति । इत्थं श्रीनगरोपकण्ठे एव गोपाद्रौ सर्वज्ञपीठस्यास्तित्वं नानाप्रमाणैर्निर्धारितमस्ति । तद्यथा मुस्लिमशासका अस्य सर्वज्ञपीठतया प्रतिष्ठां प्रवर्धमानामवेक्ष्य गिरिमिमं 'तख्तएसुलेमान' नाम्ना व्यपदिशन्तः सन्ति । इदं सर्वज्ञपीठं क्वचिदन्यत्र प्रदेशेऽभूदिति स्वार्थान्धानां केषाञ्चित् प्रलपितमात्रम् । वर्तमानैः पश्चिमाम्नायशङ्कराचार्यैर्जगद्गुरुश्रीमदभिनवसच्चिदानन्दतीर्थपादैर्द्वारकाशारदापीठाधीश्वरैः सर्वज्ञपीठतयैवात्र १९६२ ख्रिष्टाब्दीयाप्रैलमासस्य विंश्यां तारिकायां काश्मीरस्थशङ्कराचार्यस्थलस्योपरिस्थितमन्दिरस्य सन्निधौ श्रीमद्-आदिशङ्कराचार्यभगवन्मूर्तेः प्राणप्रतिष्ठा व्यधायि । एवम्भूतोऽयमुत्तमोत्तमो देशः सनातनकालाद् विद्यमानोऽस्ति, वेदिष्यते चाऽऽचन्द्रार्कम् । अद्य तु समयविपर्ययेण प्रदेशस्यास्य स्थितिः शोचनीयेव वर्तते, अस्य नन्दनवनस्य मालाकारः क्वचन सुप्तो वा लुप्तो वेति न विज्ञायते ।

आर्याणां सनातनावासः

अनादेः कालात् काश्मीरदेश आर्याणाम् (हिन्दूनाम्) एव सनातनावासो विश्रुत आसीत् । अनार्याणामिह नामापि न श्रूयते स्म । परन्तु कल्हणकृतराजतरङ्गिणीतो ज्ञायते यत्—तुरुष्कादयः केचन वैदेशिका विधर्माणो दरदादिप्रान्तेषु प्राङ्निविष्टा इहापि शनैः शनैः प्रविविशुः । तत्र हुष्क-जुष्क-कनिष्काख्यो भ्रातरो राजानोऽप्यभूवन् । परन्तु न ते विधर्माण एवावातिष्ठन्त, प्रत्युत काश्मीरेषु तत्कालं प्रायः सनातनधर्मसमतया प्रचारितं बौद्धमतं स्वीकृत्य तन्मतस्य प्रबलाः पोषकाः प्रचारकाश्चसंवृत्ताः । वैदेशिकस्वमतस्थिता अपि केचनातिशयनिष्ठया राज्ञामङ्गरक्षकेषु सैन्येषु च प्रविश्य सेवां चक्रुः । शनैः शनैर्हस्तपादं द्रढयत्सु तेषु राज्ञि 'उद्यानदेवे' स्वर्गते तदीयां पत्नीं 'कोटादेवीं' सपुत्रां मौहम्मदः 'शाहमीरो' नामामात्योऽमात्यान्तरैः सह षड्यन्त्रेण

सोनामर्गशिखराणि

पहलगाम-स्थानम्

निहत्य स्वयं यदा शासकोऽभूत्, तदाप्रभृत्येव काश्मीरेषु मुस्लिमानां शासनं प्रारभ्यत, चिरमतिष्ठच्च ।

काश्मीरिकी शारदालिपिः

सम्राजोऽशोकस्यान्येषां च शिलालेखेषु प्रयुक्ता 'ब्राह्मीलिपिः' कालान्तरे नैकहस्तगतत्वाद्, देशस्य नैकेषु भागेषु प्रयुक्तत्वाच्च विभिन्नै रूपैर्विकसिताऽभूत् । गुप्तसाम्राज्यकाले (तृतीयायाः ख्रिष्टशताब्द्या आरभ्य सप्तमशताब्दीपर्यन्तं) ब्राह्म्या लिपेर्द्वे रूपे भारते वर्षे प्रचलिते आस्ताम्, ये आधुनिकैः शिलालेखादिवेदिभिः **'पौर्वी ब्राह्मी लिपिः'**, **'पश्चिमा ब्राह्मी लिपिः'** इति नामभ्यां व्यपदिश्येते । परन्तु, बहूनां विदुषामत्र वैमत्यमपि वर्त्तते ।

गुप्तकालिक्याः पश्चिमायाः ब्राह्म्या लिपेरेव काश्मीरेषु **'शारदालिपि'**रूपेण, **'तुखारी'**लिपिरूपेण, वर्तमान**'डोगरी'**लिपिरूपेण च विकासः समजनि । तत्र **'डोगरी'**-लिपिः पूर्वं **'लण्डा'**नाम्नाऽपि ख्याताऽभूत् । ब्राह्म्या लिपेः **'शारदा'**लिपिरूपेण विकासः संभवतः ख्रिष्टस्याष्टमशताब्द्यां संजातः । काश्मीरेषु लब्धानां पाण्डुलिपीनां विवरणेन तु ज्ञायते यद्-अस्याः प्रयोगः काश्मीरेषु प्रायः सहस्रवर्षपर्यन्तमभूत् । ख्रिष्टस्याष्टमशताब्द्या आरभ्याष्टादशशताब्दीपर्यन्तं लब्धाः शारदालिप्यां लिखिताः काश्मीरिक्यः पाण्डुलिपय इममेव कालं स्पृशन्ति ।

लिपेरस्याः प्रचारो भारतस्योत्तरपश्चिमेषु भागेषु (काश्मीरेषु पञ्चनदेषु च) समभवत् । अष्टमशताब्द्यां लिखितेभ्यो राज्ञो मेरुवर्मणो लेखेभ्यस्तु ज्ञायते यत्—तस्मिन् समये पञ्चनददेशे **'कुटिला'**ख्याया लिपेः प्रचलनमासीदिति । तदनन्तरं तत एव **'शारदा'**लिपिर्विकसिता बभूवेति । तस्योपलब्धेषु लेखेषु **'चम्बा'**राज्ये **'सहाहां'**स्थानस्थिता प्रशस्तिः प्राचीनतमा वर्तते, या हि दशम्याः शताब्द्या अनुमीयते । तस्या लिपेरेव वर्तमाना काश्मीरिकी, **'तुखारी'** (टाकरी) च लिपी विकसिते । पञ्चनदलिपेर्गुरुमुख्या अप्यधिकान्यक्षराणि तत एव विकसितान्यभूवन् ।

शारदालिपेरक्षराणां हिन्द्यक्षरयुतानां चित्रमेकमिह प्रकाश्यते, यत्साहाय्येनान्वेषकाः शारदालिप्यङ्कितानां पुस्तकानां लाभे तद्वाचन-सम्पादनादिषु काठिन्यं नासादयेयुः, लिप्यन्तरेभ्यस्तद्विवेकं च कुर्युरिति ।

ॐ अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः

क ख ग घ ङ च छ ज झ ञ ट ठ ड ढ ण

त थ द ध न प फ ब भ म य र ल व श ष स ह

क्ष त्र ज्ञ ण्ण ष्ट क्त श्च न्त प्र श्न त्र क्न म्र ध्र क्र

आ इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ अं अः

क का कि की कु कू के कै को कौ कं कः

१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १०

इत्थमत्र जम्बूकाश्मीरप्रदेशस्य प्राचीनतमत्वम्, तीर्थमयत्वं तथाविधं चान्यद्विशिष्टत्वमवगत्य शिष्टविशिष्टा विज्ञा विज्ञातवन्त एवेदम्प्रथमताया औचित्यम्। अत्र ग्रन्थे जम्बूकाश्मीरप्रदेशाधिपतीनां संस्कृतसेविनीनां च तत्प्रचालितानां संस्थानां परिचयदानं युगपदेवोपक्रान्तम्, काश्मीरसम्बन्धिन्यास्तु सामग्र्याः सामग्र्येणानुपलम्भात्तदुपक्रान्तं निर्वोढुं नापारयाम। जम्बूप्रदेशस्थानां काश्मीरप्रदेशस्थानां च विदुषां परिचयप्रदानमपि यौगपद्येन सम्पादयितुं न प्राभवाम तत एव हेतोः। अतोऽत्र प्रथमे भागे दुर्गरप्रदेशवर्णनादारभ्य जम्बूप्रदेशस्थावशिष्टविशिष्टविद्वत्परिचयान्तं प्राधान्येन जम्बूप्रदेशसम्बद्धम्, काश्मीरप्रदेशवर्णनादारभ्य च जम्बूकाश्मीरप्रदेशादन्यत्र जातानां विदुषां परिचयान्तं प्राधान्येन काश्मीरप्रदेशसम्बद्धमितिवृत्तं (संस्कृतशताब्दी-

प्रदेशस्य प्राकृतिकं भौगोलिकमैतिहासिकं च परिचयं वितीर्य संस्कृतपोषकाणां राजादीनां, तत्संचालितानां संस्थानां, तत्संगृहीतानां प्रकाशिताप्रकाशितपाण्डुलिपि रूपाणां ग्रन्थानां, तद्ग्रन्थसम्पादनलेखनादितत्पराणामन्येषां च विदुषां यथाक्रममिह परिचयो वितीर्णः। आमुखे तु काश्मीरप्रदेशस्याचार्याणां कवीनां च जन्मभूमित्वं प्रदर्शयद्भिरस्माभिर्विक्रमस्यैकोनविंश्याः शताब्द्याः पूर्वमपि भूयस्या संख्यया तत्र जातानां विदुषां परिचयोऽप्यतिसंक्षिप्योल्लिखितः। विस्तृतस्तु संस्कृतेतिहासेभ्यः शक्यत एवोपलब्धुम्, इति नेहोपन्यस्तः। अथेह काश्मीरप्रदेशस्य वैशिष्टयानां प्रदर्शने तत्रत्यायाः शारदालिपेर्वर्णमालाऽपि मुद्रापिता, तदाश्रयेण क्वचिदपि तल्लिपि-लिखितस्य पुस्तकादेरुपलम्भे सति विद्वांसो लिपिमेतां परिचिन्वन्तस्तत्पुस्तकस्थं सारं संग्रहीतुं प्रभवेयुरिति।

अखिलभारतीय-संस्कृतसाहित्य-सम्मेलनस्य महामन्त्रिणा, अखिलभारतीय संस्कृतविद्यापीठस्य निदेशकेन, विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थस्य सम्पादकेन च तत्रभवता डाक्टरश्रीमण्डनमिश्रशास्त्रिणा अस्य ग्रन्थस्य सामग्रीसंग्रहाय स्वयं जम्बूकाश्मीरप्रदेशं गत्वा तत्रत्यान् विदुषो जागरयित्वा, प्रादेशिकसमिती संघटय्य च भूयः प्रयतितम्। प्राप्तायाः सामग्र्याः सन्निवेशनिर्देशादिविधावपि समये समये महानुभावेनानेन निर्देश-प्रदानेन भृशमुपकृताः स्मः। अथेमं महानुभावं धन्यवादेन सम्भावयन्योऽन्तःसङ्कोचमिव कञ्चिदनुभवामः, आत्मा हि तथा सम्भावितः स्यादिति।

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थस्यास्य जम्बूकाश्मीरसम्बद्धस्य सम्पादनेऽखिलभारतीय संस्कृतसाहित्यसम्मेलनसञ्चालितस्य संस्कृतविद्यापीठस्य शासननिकायेन, जम्बूकाश्मीर-प्रदेशसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनान्तर्गतविभागीयविश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थसमितेश्च सदस्य-समुदायेन यद्यन्महार्घं साहाय्यं सम्पादितं तस्य कृते स निकायः स च समुदायो धन्यवादैः सम्भावितोऽस्मन्निदेशकैर्डाक्टरश्रीमण्डनमिश्रशास्त्रिभिः प्रस्तवानायाम्। विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थसम्पादकमण्डलमपि तत्रैव चर्चितं कृतज्ञताप्रकाशनेन चार्चितं तैरेव महानुभावैः। यैश्च जम्बूकाश्मीरप्रदेशस्थैर्लब्धप्रतिष्ठैः संस्थासमाश्रयेण व्यक्तिग-तोपाश्रयेण वाऽत्र सहयोगो वितीर्णस्तदाभारप्रदर्शनमपि तैरेव सम्पादितम्।

अथात्र संस्कृतविद्यापीठे प्राध्यापकादिरूपेण कार्यं निर्वहन्तः सर्वेऽपि विद्वांसः सामयिकपरामर्शादिदानेनैतद्ग्रन्थसम्पादनेऽस्माकं भूयांसं सहयोगं कृतवन्तः। तेष्वपि जम्बूकाश्मीरप्रदेशाद् हिन्दीभाषायाम् आङ्ग्लभाषायां च प्राप्तायाः सामग्र्याः संस्कृता-

नुवादे स्थले स्थले यैर्विद्वद्भिर्योगदानं कृतम्, ते कथं नाम शक्यन्ते विस्मर्तुम्। तत्राङ्ग्लभाषामयानां लेखानामनुवादे साहित्याचार्य-एम० ए० इत्याद्युपाधिभृतः श्रीश्रीधरवशिष्ठस्य, हिन्दीभाषामयस्य चानुवादे न्यायव्याकरणसाहित्याचार्यस्य श्रीरामेश्वरमिश्रस्य हार्दिकान् धन्यावादानुदीरयामः। प्रारम्भिकसामग्रीसङ्कलनकर्तुस्तत्परिष्कर्तुश्च सुधाकरोपनाम्नः श्रीमदनशर्मणोऽपि कृते कृतज्ञतां प्रकाशयामः। आसन्नसमापने चात्र ग्रन्थे न्यायव्याकरणसाहित्याचार्येण झोपाह्वेन श्रीमणिनाथशास्त्रिणा साहित्यव्याकरणाचार्यश्रीरामाधीनचक्रवर्तिना चाऽनुवादकर्मणि यत्साहाय्यं सम्पादितम्, तत्रानयोर्विदुषोरप्याभारं प्रदर्शयामः।

प्रार्थयामश्च सहृदयान् पाठकान् यदेवंविधस्येतिहाससम्पादनकर्मणः संस्कृतवाङ्मय इदम्प्रथमतया यदस्य कर्मणोऽत्यरीरिचाम, यद्वेह न्यूनमकार्ष्म तत्क्षमाधना अनवदधतो ग्राह्यग्रहणेनाऽनुगृह्णन्त्वस्मान् इति।

अखिलभारतीयसंस्कृतविद्यापीठम्, दिल्ली
वसन्तपञ्चमी २०२१

हनुमत्प्रसादशास्त्री
अमीरचन्द्रशास्त्री

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थे
जम्बूकाश्मीरसम्बद्धस्य प्रथमभागस्य
विषय-सूची

ग्रन्थोपक्रमात्पूर्वभागस्य विषयसूची

जम्बूकाश्मीरराज्यसम्बद्धः

प्रथमो भागः

मङ्गलम्

या विश्वं व्याप्य तस्योद्भवविभवभवाभावसर्गेष्वनन्याऽ-
प्यन्यान्यन्यानि रूपाण्यविकृतपरमानन्दचिद् दर्शयन्ती ।
अव्यक्ताप्यात्मभक्तोद्धृतिपरमतया व्यक्ततामाप्य केन्द्रे
काश्मीरे राजमाना सकरुणदृगसौ शारदा श्रेयसेऽस्तु ॥१॥

ग्रन्थोपक्रमः संस्कृतमहत्त्वं च

देवासुरदैत्यदानवराक्षसाद्यखिलदेवयोनिनिर्विशेषसमादृतम्, निखिलमानवमङ्गलप्रदम्, सनातनजैनबौद्धचार्वाकदैशिकवैदेशिकसकलवैदिकावैदिकमतमतान्तरानुयायिजनमनोमोदकं संस्कृतं हि सुसंस्कृतानामार्याणां जीवनसर्वस्वम्, सर्वादिजगद्गुरोर्ब्रह्मणो मुखेभ्यः स्वयं प्रवृत्ता वाक्, देवानां सर्वव्यवहारप्रसूर्दिव्या चामोघा च गीः, वेदोपवेदब्राह्मणारण्यकोपनिषत्स्मृतिपुराणोपपुराणशिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्यौतिष–न्यायवैशेषिकसांख्ययोगमीमांसावेदान्तादिसर्वदर्शन–कोषकाव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकालङ्कारचतुःषष्टिकलासङ्गीतचतुर्वर्गगजगवाश्वपुरुषलक्षणचिकित्साग्रन्थेतिहासाङ्गसूत्रजातकभाष्यवार्तिकव्याख्याद्यखिलवाङ्‌मयजन्मभूः, निखिलविश्वभाषाऽऽदिजननी, मानवजीवनस्यादिमध्यावसानेषु सदा समपेक्षिता वाणी ।

अथवा संस्कृतभाषाया वयं कान् गुणान् गायाम ? गायन्तोऽपि च कथं तेषां पारमासादयाम ? इयं हि भाषाऽस्मासु भारतीयत्वं जागरयति, भारतीयेष्वेकतां सञ्चारयति, न केवलं भारतीयाः प्रादेशिकीरेव, यावद् वैदेशिकीरपि भाषाः परि-

ष्करोति, मानवमात्रस्य मस्तिष्कं संस्करोति, तत्र ज्ञानविज्ञानप्रभां प्रसारयति, तद्धृदये सर्वदाऽऽनन्दसन्दोहमारोहयति, सत्पथप्रवृत्तिं जनयति, सद्गुणगौरवं प्रकटयति, विश्वबन्धुतां विस्तारयति, सर्वभूतेष्वेकत्वं प्रदर्शयति, सर्वतः शान्ति संस्थापयति, त्यागं, तपः, सन्तोषं, सेवां च शिक्षयति, विश्वकल्याणभावनामुद्भावयति, पञ्चशीलपरिशीलनमाविर्भावयति, ज्ञानविज्ञानयोः समन्वयमातनोति, भुक्तिं मुक्तिं चाविरोधेनोद्वेलयति, धर्मार्थकाममोक्षांश्चतुरोऽपि पुरुषार्थान् साध्यतया समुपस्थापयति, ऐहिकमामुष्मिकं चेत्युभयविधमप्युत्कर्षं सम्पादयति, कर्मणि, ज्ञाने, भक्तौ च सममनुयुनक्ति, सत्यं, शिवं, सुन्दरं तत्किमपि तत्त्वं सन्निधापयति, वाचि लालित्यं सिञ्चति, माधुर्यधाराभिः कर्णौ कृतार्थयति, विश्वस्यापि विश्वस्य चेतश्चमत्करोति, पूर्वेषामपि पूर्वजानां यशश्च संस्मारयति। किं बहुना, इयं कल्पलतेव नः किं किं न साधयति ?

एषा च भारते समुद्भूतापि गङ्गेव सर्वत्र जेगीयते, सर्वानेव च पावयति। भारते वैदिका अवैदिकाश्चेत्युभयेऽपि सम्प्रदायाः स्वस्वविचारपरिपाटीप्रबन्धेषु भाषान्तराणि स्वीकुर्वाणा अपि यद्यत् स्थास्नुतां, स्पष्टतां, मान्यतां च निनीषन्ति, तत्तदस्यामेव भाषायां प्रतिनिबध्नन्ति। स्वस्वाभिमतं च मतं सर्वजनसंवेद्यतां नेतुं जैनाः, बौद्धा अपीमामेव भाषां पुरा संश्रयन्ते। चार्वाका लोकायताश्चापि स्वस्वदर्शनान्यस्यामेव भाषायां प्रबध्नन्ति। यावद् बहिरपि भारताद् दूरदूरतरेषु देशेषु संस्कृतसाहित्यं सर्वतोऽप्रतिहतप्रसरं प्रविशति। वेदेषु, दर्शनेषु, पुराणेषु, काव्येषु, तथाविधेषु चान्येषु विषयेषु पाश्चात्यैर्विद्वद्भिः कृता गवेषणास्तेषां संस्कृतभाषाभिरुचेः प्रबलानि प्रमाणानि सन्ति।

यस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे, यस्यां कस्याञ्चिच्च जातौ जातेन येन केनापि मानवेन संस्कृतभाषाया अध्ययनाध्यापनादिना, सम्पादनप्रकाशनादिना वा सेवा सम्पादिता, स सर्वोऽपि मानवोऽस्माकं माननीयः, श्लाघनीयश्चास्ति। तथाप्यनादिकालात्प्रवृत्ताया अस्याः संस्कृतभाषायाः सार्वकालिकः सेवाविधेरितिहासश्चतुराननादपि चतुरतरेण केनचन कविना कोविदेन वा न सम्पादयितुं शक्यते इति गतामेव शताब्दीमाश्रित्यायं ग्रन्थः सन्दृभ्यते। तत्रापि कालो यथा निरवधिः, पृथिव्यपि तथा विपुलेति पृथिव्यां भारतं वर्षं, भारते वर्षे च तदीयमुत्तमाङ्गं जम्बूसमेतं काश्मीरमेवावालम्ब्यायं समुपक्रमः। समस्तस्याप्यस्य देशस्य प्रदेशोऽयं मौलिभूतोऽप्यद्यावद्यैर्नैरैरुत्थापिताभिर्विपद्भिरभिभूयमानोऽस्तीत्यस्मै स्वस्तये, एनं प्रति भारताभिजन-जन-भावनाजागरणाय चेत एवायं शुभारम्भः। क्रमशस्तु कृत्स्नाया अपि सुरसरस्वतीसेवापरिपूतमृत्स्नाया भुवोऽस्यां शताब्द्यां संस्कृतोपहार्याणां कार्याणां तत्कार्यकराणां चायं विशद इतिहासः प्रस्तूयमान एवास्ति।

दुर्गरः (डोगरा) प्रदेशः

अस्ति खलूत्तरभारते हिमालयमूलमधिश्रितः, पार्वतीपरमेश्वरयोः परिणयभूमिं पावनीञ्च तद्गिर्युपत्यकां पुनरुक्तपावनीं प्रकुर्वाणः, रामणीयकहृतहृदयां, गगनचुम्बिनीं पर्वतमालां परितो बिभ्राणः, सुरम्यप्रासादोद्यानवापीकूपतडागगिरिनिर्झरनदीनद-कुल्यादिप्रचुरः, सजलसुजलसुभगभूभागसौभाग्यभाक्, प्राकृतिकानेकविधवनलतापादपादि-पङ्क्तिभिः परितो वृतः, हरितसस्यकेदाराकीर्णः, नानारामाभिरामकुसुमपरिमल-बहुलः, उभयपार्श्वारोपितसुघनमहीरुहच्छायाशान्तशीतलविपुलविशालराजमार्गः, सकलभूतलजनपदशिरःशेखरीभूतः, भारतभूभामिनीमूर्धकुन्तलायितः, प्रतिगृहं नित्यनैमित्तिकाग्निहोत्रानन्तधूमराजिभिर्व्याप्तनभस्तलतया दिवापि सर्वममातमोमय-मिव संजनयन्, मानवधर्मोद्धारधौरेयाणां, सकलप्राणिप्राणत्राणैकबद्धपरिकराणां, सज्जनप्रतिकूलदुर्जनकुलोन्मूलनानुकूलव्यापारव्यासक्तबाहुदण्डानां, भारतीयसत्संस्कृति-संरक्षणदक्षिणानां, सदाचारसद्विचारसद्व्यवहारपरायणानां, स्वगेहिनीतोऽन्यन्ना-रीमात्रं मातृवत्पश्यतां, भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य नीत्यादिगुणाननुसरतां, सूर्यवंशीय-क्षत्रियाणां भुजबलेन चिरं परिपालितः, पौरुषपराक्रमाद्यशेषगुणगणपरिपूतसौजन्यधन्य-राजन्यकुलकलितः, सुघटितसन्धिबन्धबन्धुरसुगौरशरीरार्यजनशाश्वतनिवासविभासितः, लोकोत्तरलावण्यवतीभिर्दर्शनमात्रधर्षितदुर्भावभावुकजनशिरोऽभिवन्द्यमानाभिः, उर्वशी-मेनकातिलोत्तमाद्यनेकदेवाङ्गनारूपप्रतिरूपिकाभिरपि सीतासावित्र्याद्यादर्शमहिलामणी-नामादर्शं दर्शयन्तीभिः, सौष्ठवसौन्दर्यसौभ्रात्रसौहार्दसरसमधुरमन्दभाषणपरिमितमेध्य-पूताशनपान-सात्त्विकसरलमृदुलविमलवसनरत्नखचितस्वल्पसौवर्णभूषणपरिधान-विनय-व्रीडादिसहजनारीगुणपरिष्कृताभिरपि स्वसतीत्वप्रभावेण लम्पटानामपि स्वान्तेषु कुवासनां परिहृत्य मातृदुहितृभगिनीभावनया सदाचारसद्विचारान् जनयन्तीभिः, साध्वीभिः प्रमदाभिर्मातृभूमितया सम्पूजितः, स्वाभिमानवतां समरविजयिनां शरणा-गतशरण्यानां वीराणां, धर्मेश्वरपरलोकादिनिष्ठावतां निगमागमाम्बुधेः परं पारं यियासूनां विदुषाञ्च समानाभिजनतया समं सभाजनीयः, तपःस्थलमिव तपस्विनाम्, विहाराङ्गणमिव भगवत्या वैष्णव्याः, सभाभवनमिव वर्णाश्रमधर्माणाम्, अत्युन्नत-तया हिमगिरिरिवालङ्घनीयः, गहनगम्भीरतया च सिन्धुरिवानतिक्रमणीयः, मुनिरिव परिहृतसर्वभूतवैरः, अध्युषितनरोऽपि विराजितनिर्जरो 'दुर्गरो' (डोगरा) नाम जनपदः ।

यत्र तापीशतद्रुचन्द्रभागेरावतीवितस्तादिनदीनामनुतटमासीनाः सहस्रशो द्विजन्मानः सन्ध्यामुपासमाना दरीदृश्यन्ते स्म । यत्र शतशो गिरिगह्वरेषु यमनियमानभ्यस्यन्तः,

बद्धसिद्धासनाः, प्रत्याहृतेन्द्रियाः, त्रिविधप्राणायामनिरुद्धमानसाः, धारणाध्यानैकतानाः, सबीजनिर्बीजसमाधिस्थाः, करामलकवदखिलं भुवनतलं पश्यन्तः,युक्तयुञ्जानभेदद्वयभिन्ना योगिनः समुपलभ्यन्ते स्म । यस्मिन् सत्यवादिनः, सत्यसन्धाः, प्रतिश्रुतप्रतिपालकाः, आतिथेयाः, साधुसेवकाः, ब्रह्मण्याः, गोभ्यो हिताः, संयमिनः, स्वदारनिरताः, वदान्याः, देशभक्ताः, परोपकारिणः, स्वतन्त्रा अपि सदनुशासनाधीनाः, प्रजाजनाः समवात्सुः ।

तपोवनाश्रम इवानेककोटिहोमधूमध्वजैः परिदह्यमानकलिकालकिल्विषे यस्मिन् स्वयं भगवती वैष्णवी रत्नाकरसागरस्यातिरमणीयां तटभुवं परिहाय पितृस्नेहं च विगणय्य परमपावनं मणिगिरिशिखरमारुह्य कृतावस्थाना समन्ततः पश्यन्तीवाऽऽक्रमणोन्मुखेष्वपि महतीं भीतिं जनयति, किमुताक्रमणकारिष्वरिषु !

यस्मिन् वर्णाश्रमधर्मस्थिरबुद्धयोऽपि परस्परं सहोदरा इव, एकदेहावयवा इव च सम्मिलिताः, स्वस्वधर्मनिरता अपि देशस्वातन्त्र्यसंरक्षणैकधर्म्माणः, आकारव्यवहारभिन्ना अपि अन्योन्यमभिन्नहृदयाः, मनोवाक्कायकर्मस्वेकरूपाः, मानवधर्मपालनव्यसनिनः, कामक्रोधादिभिः षड्भिररिभिरस्पृष्टाः, ईर्ष्याऽसूयानुचितानुरागादिभिरनाघ्राताः, अर्थवैषम्यमतभेदादिसंकीर्णभावानभिभूताः गृहिणः समभूवन् ।

यो हि दुर्गरप्रदेशः प्रारम्भतोऽद्यावधि न वैदेशिकैराक्रान्तः, न विधर्मिभिः परिभूतः, नात्याचारिभिः पददलितः, न च स्वार्थिभिरपहृतः । हिंसाभावशून्यपारस्परिकमित्रभावपरिपूर्णप्राणिवर्गे यस्मिन् दुर्गरप्रदेशे सिंहमृगावपि सम्भूय तडागतटे पयोऽपिबताम् । सत्त्वोद्रेककरे शमप्रधाने यस्मिन् मानवधर्मप्रधानेषु मानवेषु परस्परं विरोधस्य परैराक्रमणस्य च सम्भावनापि गगनकुसुमायिता, किमुत तत्कारिता !

दुर्गरवासिनां स्वातन्त्र्यं न केवलं भूभागसंरक्षणेनैवाभवत्, अपि तु प्राचीनार्यसंस्कृतिसभ्यताधर्माणामनुपालनपूर्वकं मानवधर्माचरणेनैव परिपूर्णतामयासीत् । प्राणिमात्रे ब्रह्मस्वरूपत्वं, तत्प्रतिबिम्बत्वं, तत्पुत्रनिभत्वं वा समनुभूय सर्वजीवसेवैव मानवधर्मः, अयमेव च सनातनो धर्मः । यदुक्तम्—

सेवैव सर्वजीवानामीश्वरार्चनमुत्तमम् ।
अयं सनातनो धर्मो यतो ब्रह्ममयं जगत् ॥ इति ।

अयं च सर्वजीवसेवारूपो धर्मो देशसेवयैव सर्वाङ्गीणः समाचरितो भवतीति दुर्गरवासिनां सुविदितमेवासीत् ।

यत्र सन्निहितेषु पर्वतेषु जातानामोषधीनां सौरभेण सुवासिता शीतलजला '**चन्द्रभागा**' नवलानि कृषिफलान्युपचिनोति, प्रबलजवा च '**इरावती**' प्रचुराणि प्रशस्यानि

शस्यानि वितनोति, शतापीमयं च **'तापीद्वयं'** विविधानि धन्यानि धान्यानि सफलयति, समतलप्रवहणशीलानां स्रोतसामुद्घ **'उद्धच'**श्च स्वादुतमानि अन्नानि भूयः सरसयति । यत्र च तापीमिलनसत्वरा **'झर्झरा'** गिरिनिर्गतानेकनिर्झरतया स्वकीयं नामान्वर्थयति, शिवनिदेशवशाच्च गिरिजैवोररीकृतनदीवेषा **'देविका'**सती मज्जज्जनदुष्कृतकलुषीकृतानि तीर्थानि पवित्रयति, विषमस्थलारोहावरोहतुच्छीकृतोऽपि **'पुञ्च्छ'**श्च यत्र मुनिजनानां तपःसमुचितानि शुचीन्युच्चावचानि स्थानानि प्रकल्पयति ।

यत्र चान्या अपि वृष्टिजललाभधन्याः क्षुद्रा अपि दूरीकृतदेशदारिद्र्या **'गिरिणद्यो'** वहन्ति, याः किल बहुविधैर्विधिभिस्तटस्थमपि लोकमुपकुर्वन्ति । आसां हि रंहसा तडिदुत्पाद्यते, तच्चालिताभिर्जलचक्रिकाभिश्च गोधूमादीन्यन्नानि पिष्यन्ते, तीर्थेषु च स्नानध्यानादिना लोकैरात्मा कृतार्थ्यते ।

यस्य च जनपदस्य सरसायां पानीयधाराया स्नायं स्नायं, तां च पायं पायं प्रजाजनो विनापि प्रसाधनं कामपि कमनीयां कान्तिमाकलयति । यस्य च सततशीतलेनापि नित्यानुकूलेन जलेन वातेन च जना वक्त्रेषु सरागाः, गात्रेषु नीरोगाः,हृत्सु च निरुद्वेगाः क्रियन्ते । यस्य च **'शिरोहि-माणिक्या'**भिव्याहाराभ्यामगाधनीरधाराभ्यामपि जानुदघ्नप्रसाराभ्यां कासाराभ्यां काप्यनुपमा सुषमा परिकल्प्यते । यस्य च मिथःसामर्षाभ्यां **'पार्थ-बभ्रुवाहना'**भ्यामुद्गीर्णं सुदुःसहं दुर्वचोगरं निमित्तीकृत्य **'दुर्गर'** इति नाम ख्यातिमागतमिति केषांचिदैतिहासिकानां विश्वासः ।

यत्रातिहिमस्य महिमवतो **'गौरीकुण्डस्य'** दर्शनेनैव सिस्नासूनां देहा दुरितसन्दोहाश्च वेपन्ते, लब्धवर्णस्य **'गोकर्णा'**र्णसश्च स्पर्शनेनैव सन्मतिः सद्गतिश्चाधिगम्येते, सुलभसेवस्य **'शुद्धिमहादेवस्य'** स्मरणेनैव भुक्तिलिप्सा मुक्तिप्रपित्सा च परिपूर्यते, दुरितनिरासायाः **'कर्मनाशायाश्च'** जललवकणिकामात्रपानेनापि ज्ञानविज्ञानवैराग्याणि सिद्ध्यन्ति ।

यत्र च पादाम्बुसेकपरिपावितत्रिशिखगिरिदर्याः, परमसुन्दर्या **'दुर्गाकुमार्या'** ध्यानेनापि कलुषनिकरा निराक्रियन्ते, अनन्तशक्तेः पादुकयाङ्कितशिलस्य शैलस्य वन्दनेनापि महानानन्द उपह्रियते, **'आदिकुमारिका'** **'हनुमद्गढ'** **'भैरवोपत्यका'**दीनामत्युच्चैः स्थितानामुपलम्भेनैव गुरुगिरिलङ्घनश्रमोऽपि विस्मर्यते । घनान्धकारकन्दरान्तर्गृहाया अपि प्रदीपशतज्योतिःप्रकाशमानविग्रहायाः, **'श्रीधर'**शाक्तशिरोमणिसंसाधिताया अद्यापि तद्वंशज **'कौल'**जनाराधिताया **'वैष्णव्या'** देव्याः प्रणिपातेनापि प्रणतजनमानसं मोमुद्यतेतराम् । यत्र च **'नागानन्दीय'**मितिवृत्तमिवानुसृत्य स्थापिताया **'जीमूतवाहन'**-प्रतिमायाः सन्निधावेव शीतोष्णनीर-**'नीरूतापी'**-नदीद्वयोद्गमतां गतस्य कुण्डस्य सन्नि-

यत्र च **'तापीदेविके'** मिथो मिलित्वा **'चन्द्रभागा'**मालिङ्गन्त्यौ नूतनां त्रिवेणीं परिकल्पयतः, स्मारयतश्च पतिगृहं यान्त्याः शकुन्तलाया अनसूयाप्रियंवदाभ्यां परिष्वक्तायाः। यत्र खलु **'अखनूर'**नगरादनतिदूरे विचरत्पंचानने कानने पक्वेष्टकचितसोपानभागस्य तडागस्योपकण्ठतः स्वयं व्यक्तानां लघुलघुतरलघुतमानां शिवलिङ्गप्रतिमानामुपर्यारचितं सुन्दरं मन्दिरं सिद्धपीठायते। यत्र चोद्धचप्रवाहपार्श्वस्थपर्वतमस्तकस्थं **'सुकराला'**ख्यकालीनिकेतनं सद्य एव दर्शकजनमनोरथान् पूरयति। यत्र च **'बलपुरा'**भ्यन्तरे वज्रलेपमन्तरैव गुर्विष्टिकानिचितो महामहिमालयः शिवालयो निजैकेष्टिकापतनेन सूचयति दुर्गरप्रदेशे जनिष्यमाणमुत्पातम्।

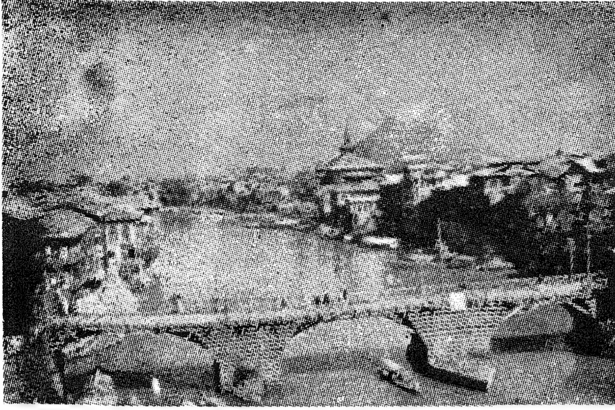
अत्रत्येषु वनेषु **'सुन्दरवनी'**, पर्वतेषु **'कालाकोटः'**, कन्दरासु च **'शिवकन्दरा'** सौन्दर्येण, सदुपयोगितया, विशालतया च व्यस्तसमस्ततया प्रतीतिगोचराः, प्रसिद्धिविषया दर्शनीयतास्पदानि चेति कथं नाम विस्मृतिमावहेयुः।

ग्रामाग्रहारनगरादिकम्

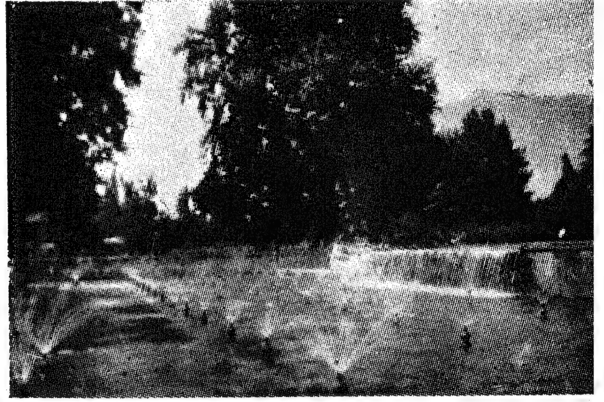
अत्र च प्रदेशे 'वसन्तर'सरित्परिसरे साम्बेन शिवेन कृताधिवासतया **'साम्बा'**ख्यां प्राप्ता, रङ्गविप्रुट्कारैश्चाधिष्ठिततया **'रङ्गविप्रुष्मती' (छींटावालाशहर)** इत्यभिधां लब्धवती काचिदपरापि परा पुरी वरीवर्ति। अस्याः पुर्याश्चर्मकारैरुपनद्धा उपानहोऽतिमनोहरतया ख्यातिकर्यो भवन्त्यस्याः। अस्यां नगर्यां सनातनधर्ममास्थिताः प्रजाः पितृभक्तानामादर्शतामुपयान्ति। नर्ममार्मिकाश्चात्रत्या जनाः शिष्टमपि विशिष्टं हास्यं प्रवर्तयन्ति। तपस्विभिर्ब्राह्मणैः, मनस्विभिः क्षत्रियैः, यशस्विभिर्वैश्यैः तरस्विभिश्च शूद्रैरध्यासितेयं पुरी गुणानुरूपैः कर्मभिः कर्मानुरूपैर्वा गुणैर्विस्मापयति लोकान्।

अत्रैव प्रदेशे नृपनीतिनिपुणेन, राज्यसंचालनचतुरेण, निजजनगणवृद्धिकामेन, सकलगुणगणाभिरामेण, राजसिंहेन श्रीरणवीरसिंहेन समतलायां भुवि स्वनाम्ना **'श्रीरणवीरसिंहपुरा'**नामकं नगरमधिवासितमभूत्। अस्य नगरस्य नेदीयसी भूमिरुर्वरतया प्रचुरान् धान्यराशीनुत्पादयतीति कृषकजनसुखकाम्यया किलेदं नगरं व्यापारकेन्द्रतां नेतुमत्यन्तं विकासं लम्भितमभूत्।

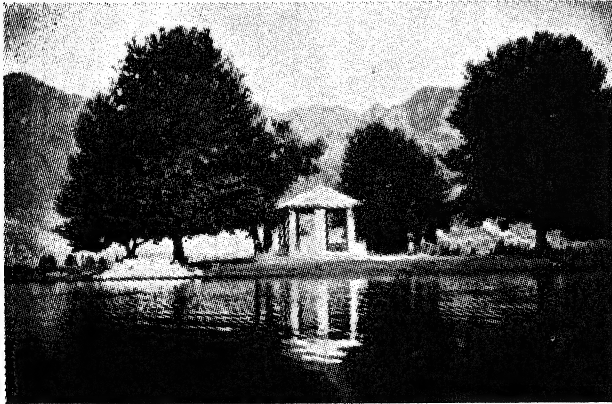
इत्थमेव चन्द्रभागातीरादनतिदूरं कविजनवर्णितशोभापूरं किञ्चिद् **'अखनूरं'** नाम पुरमपि पर्वतमूर्धनि प्रतिष्ठितमस्ति। व्यापारक्षेत्रे नगरमिदम् 'आज्यराज्य'मिति व्यपदिश्यते स्म। अद्यापीतः पार्वतं घृतं परितो यानैर्विस्तृतिं प्राप्नोति। अत्रत्याः सर्पिःसिक्ताश्च सौहालाः स्वस्वादुतया सर्वतो विश्रुताः।

वितस्तामुभयतः श्रीनगरम्

शालिमारोद्यानम्

'डल' नाम्नी सरसी

अत्रैव प्रदेशे कदाचित् पाण्डवा गुप्तमवात्सुरिति तावदद्यापि चन्द्रभागातटे स्थिता **'पाण्डवगुहा'** प्रमाणयति । **'उद्धमपुरं'** नाम नगरं देविकातीरस्थिततया तन्नीर-स्नानपानपावितञ्जनान् उ(शिव)धाम गमयति । शैलप्राकारमध्यगं च **'रामपुरं'** पश्यतामेव जनानां मनो नयने च स्वरामणीयकेन रमयति । तापीतीरगा पर्वतशिखर-स्था काचन **'चनैनी'** नाम लघ्वी पुरी वर्वर्ति । ततश्च **'कुद्धबाटोत'**नामनी पथिक-जनविश्रमदे पत्तने स्तः । ये अतिक्रम्य काननस्यापणस्य च समन्वितया श्रियाऽनुगतं चन्द्रभागाभिगतं **'रामवनं'** नाम पुरं नयनगोचरो भवति, अत्र पुरे पुरुषा दुर्गराभिजन-जनाकृतिसंस्कृतिभाषावेषभूषिताः प्रतीयन्ते, फलानि तु तावत् काश्मीरजान्येव तान्यनुकुर्वन्ति ।

अत्रैव सकूपचत्वरा, सच्छायतरुवरूथा, रमणीयापणवीथिका **'कठूहा'**नाम नगरी न गरीयस्यपि गेयगुणगणैव । अत्रैव वीराग्रण्या श्रीहीरासिंहेन राज्ञा स्वनाम्नैव स्थापितं दुर्गं **'हीरानगर'**मिति ख्यातिमागतम् । इरावतीतीरस्थगिरिशिखराध्युषिता **'विश्वस्थली'** नाम नगर्येव सम्प्रति **'बिसौली'** इत्यपभ्रंशव्यपदेशं भजमानास्ति । इत-राण्यपि प्रचुराणि पुराण्युपपुराणि चात्र दुर्गरे प्रदेशे विराजन्ते ।

इत्थमयं प्रदेशो नानानद्यद्रिकन्दरपुरद्रुमसरोऽरण्योत्सवस्थानदेवीदेवनृनागभूपाद्भुत-चरितचर्याचर्चया स्वकीयां वरदराजतां प्रतिवेदयति । अयं च क्वचिद् ग्रामघोष-पत्तनगोष्ठनगरनिकरैः परिपूर्णो बीजगणैर्दाडिमीफलवत् प्रतिभाति । क्वचिच्च वर्ण-साम्येन धाराधरे धराधरस्य, धराधरे च धाराधरस्य भ्रान्तिमुत्पादयति । क्वचिच्चेदमीया वाप्यो ग्रीष्मे शीतं, शीते चोष्णं, मधुरं, पावनं, पाचनं च जलं वहन्त्यो गृहदास्य इव प्रतीयन्ते ।

सामन्तराजनगर्यो जम्बू-राजधानी च

अत्र किल दुर्गरप्रदेशे पुरा यथासमयं तापीतीरस्थिता **'राजौरी'** (राजपुरी), चन्द्रभागाकूलगा **'रियासी'** (राजाऽऽसिता), पुलस्त्यापुलिनस्था च **'पुञ्च्छ'** (पुलस्त्योञ्छ) पुरी सामन्तराजनगर्योऽभवन् । ता एता अद्यापि पाषाणकाष्ठोर्णालोहादिशिल्पैरधिगता-नल्पमानाः, वणिग्भिरभिशोभमानाः परिलसन्ति । एतासु नभःस्पृंशि दुर्गाणि प्रतिष्ठित-हरिहरदुर्गेन्दिराणि मन्दिराणि, प्रचलद्विधानानि च तपोयज्ञदानानि राज्ञां प्रजा-जनानां च वीरतां, भक्ततां, वदान्यतां च प्रमापयन्ति ।

अथ सुचिरात्त्वेतद्देशमध्यमध्यासिता, तापीकूलानुकूलावस्थाना, सकलाभिराम-पुरीललामभूता, वैमानिकपथप्रत्यूहजनकैरभ्रङ्कषैः प्रासादैरेकीकृतस्वर्भुवर्भूः शोभना

जम्बू'रेवास्यैका राजधानी। यस्यां राज्ञां कीर्तिस्तम्भायमानानि स्वर्गसोपानानीव मोत्तुङ्गानि सुवर्णशृङ्गाणि देवमन्दिराणि विभ्राजन्ते। यत्र च स्वर्गभोगैरपि नून-क्षय्याणि पुण्यानि भोक्तुं मनुजाः स्वर्गादवरोहन्ति, तापीस्नानमात्रलब्धज्योति-ष्टोमादियज्ञमहाफलाश्च पुरुषायुषं जीवित्वा पुनः स्वर्गमारोहन्ति।

यत्र च स्वमहिममन्दीकृतमन्दरे श्रीरघुनाथमन्दिरे यथास्थानप्रतिष्ठापिताखिल-सुरगणपरिवेष्टितो भगवान् जानकीजानिर्वैदिकतान्त्रिकाभ्यां विधिभ्यामन्वहं परिपूज्यते।

यत्र च वेदवेदाङ्गादिविविधविद्याध्ययनाध्यापनप्रतिध्वनितदिगन्तरालः, शुल्कं विनैव विनेयेभ्यो वितीर्णवस्त्रावासान्नभोजनग्रन्थादिच्छात्रोपयोगिसामग्रीको, निखिल-निगमागमपुराणशास्त्रविचारवैशारद्यानवद्ययशोजुषां विदुषां वृन्देन विवर्धितश्रीकः संस्कृतमहाविद्यालयः सुचिराद् विद्योतते। यत्र च राजप्रासादः, 'पीरखोहा'ख्यः कन्दराविशेषः, चन्द्रशीतला चान्द्रभागेयी कुल्या, उपवनपरिवृतो महाविद्यालयः, करतलसमसमतला च सेनानिवेशभूमिरित्येकैकं परमदर्शनीयतया मिथः स्पर्धते। यत्र चान्यान्यपि बाहुदुर्ग-शीतलामन्दिर-तापीसेतु-रघुनाथापण-नानौषधनिर्माणयन्त्रशाला-कौशेयोत्पादनकौशलादीनि विचित्राणि दृश्यानि सन्ति। यत्र च सौन्दर्यौदार्यशौर्य-धैर्यप्रभृतिभिर्गुणैः प्रथमगणनीया धनपतयो ज्ञानपतयश्च बाहुल्येन वसन्ति। यत्र च मध्यवित्तो मध्यविद्योऽपि वा जनः प्रायेण निवसति, न तु कश्चनापि निःस्वो वा, निरक्षरो वा। सस्यादिव प्रशस्यादस्मान्नगरात्कुशकाशोपमा हि कृशकृपणा जनाश्चतुरैः कृषकैरिव नृपैरुत्खायेतस्ततो विकीर्णाः।

किं बहुना? अद्यास्मिन् कवलितसकलप्राच्यकलाकलापे विकराले कलिकाले समस्तेऽपि डुग्गरप्रदेशे काश्मीरराज्ये च संस्कृतसाहित्यं पिपठिषूणां कृते जम्बूपदाभिधेया राजधानीयमेकमात्रमेवास्पदम्। अत्रत्या ऋषिसन्ताना अपि हन्त! सम्प्रति पाश्चात्यशिक्षा-दीक्षास्वेव रमन्ते। स्वतन्त्रेऽपि देशे परदेशभाषैव जोघुष्यमाणास्तीति नूनं विस्मयावहं खेदावहं चैतत्। न खलु विदितमद्यतनानां जनानां संस्कृतभाषायाः सर्वभाषाजननीत्वम्, पुण्यत्वम्, गुण्यत्वम्, विज्ञानपरिपूर्णत्वं च। अस्याः सुरगिरो नरविशेषापरिकल्पितत्वान् न सम्भावनीयं साम्प्रदायिकत्वम्, नापि नरजातिविशेषसम्बद्धत्वम्, अपि त्वस्याः शुद्धत्वं सततप्रबुद्धत्वं च निध्याय सदैव वृद्धये प्रयतनीयं प्रतिमानवेन।

अभिनवराजतरङ्गिणी

संस्कृतपोषकाश्च

वज्राद् वज्रकृतं भयं विरमति, श्रीः पद्मरागाद् भवेद्,
नानाकारमपि प्रशाम्यति विषं गारुत्मतादश्मनः ।
एकैकं क्रियते प्रभावनियमात् कर्मेति रत्नैः परं
पुंरत्नैः पुनरप्रमेयमहिमोन्नद्धैर्न किं साध्यते ॥१॥

अम्भोजानि घनाघनव्यवहितोऽप्युल्लाघयत्यंशुमान्
दूरस्थोऽपि पयोधरोऽतिशिशिरस्पर्शं करोत्यातपम् ।
शक्तिः काऽप्यपरिक्षतास्ति महतां स्वैरं दविष्ठान्यहो !
यन्माहात्म्यवशेन यान्ति घटनां कार्याणि निर्यन्त्रणाम् ॥२॥

(कल्हणस्य)

म्लेच्छाच्छादितपार्श्वपृष्ठमुखभूरप्युग्रतेजा महा-
वीरो योऽखिलदुर्जनान् व्यनमयत् खड्गाग्रधाराबलात् ।
यं स्वप्नेऽप्यनुभूय शात्रवगणाश्चक्रन्दुरायादिति
काश्मीरानुदधीधरद् य उदयं ताँल्लम्भयन् सर्वतः ॥३॥

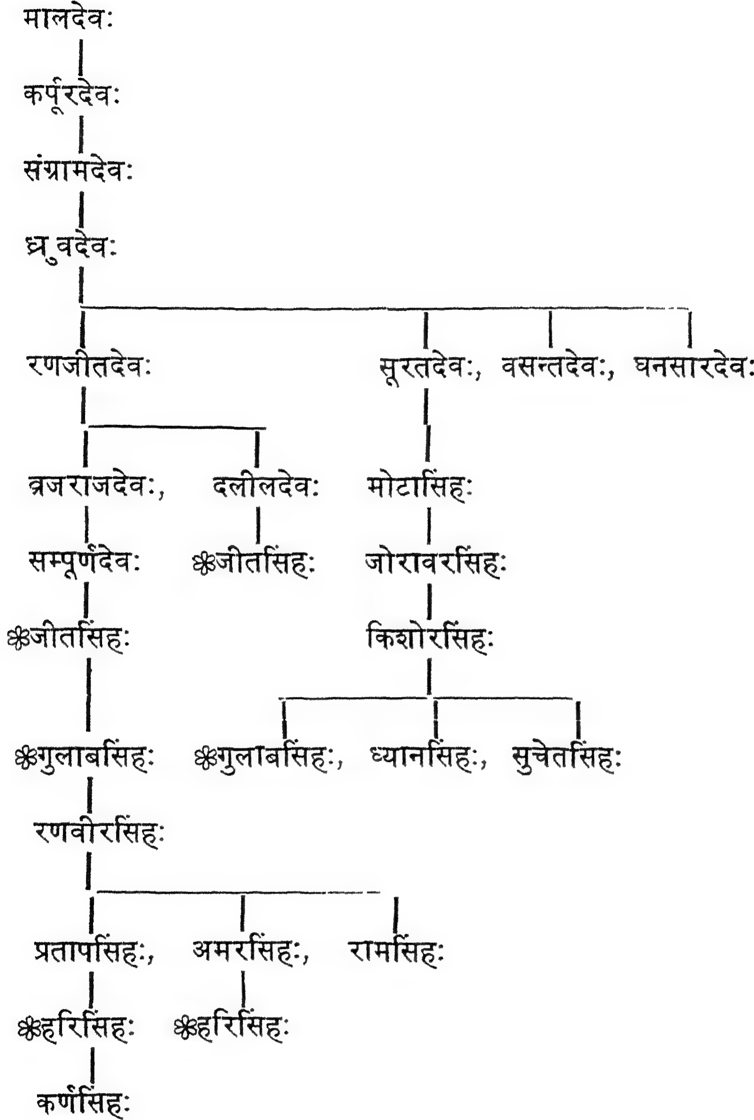
धन्या संस्कृतसंस्कृतिः समभवद् यं सेवकं प्राप्य सा,
विद्यास्ताः प्रचकाशिरे पुनरपि प्राज्ञस्य यस्य क्षितौ ।
यस्मिन् रक्षितरि प्रमोदमभजन् सर्वेऽपि, सर्वोदयो
लक्ष्यं यस्य, गुलाबसिंहनृपतेस्तस्यैष कीर्त्तेः क्रमः ॥४॥

याऽभूच्छ्रीरणवीरसिंहसमये काश्मीरदेशोन्नति-
र्या तद्वंशधरे प्रतापनृपतौ, याऽऽसीद् हरौ तत्सुते ।
राज्येऽभून्नवभावभावितजने या कर्णसिंहे स्थितिः
सा सा संस्कृतमेव केवलमवालम्ब्यात्र संस्तूयते ॥५॥

(सम्पादकस्य)

❀ दुर्गरनरेशानां वंशमेरुः ❀

❀एतच्चिह्नचिह्निता राज्ञां भ्रात्रादिकुले जाता राजभिर्दत्तकपुत्रतया परिगृहीतास्तद्वंशविस्तारका राज्याधिकारशालिनश्च बभूवुरिति ज्ञेयम् ।

उक्तं दुर्गर(डोगरा)प्रदेशमाहात्म्यम्, उक्ताश्च तत्प्रदेशसामन्तराजधान्य., प्रधाना चारम्भादद्यावधि शत्रुकृतस्वातन्त्र्यापहारनिर्जयपराभवाद्यप्रतिभूः 'जम्बू'र्नाम राजधानी। तत्र 'डोगरा' शब्दस्य संस्कृतं रूपं 'दुर्गर' इति प्रागुक्तमेव। आधुनिकास्तु 'त्रिगर्त'-शब्दमनुकृत्य 'द्विगर्त'शब्दमपि प्रयुञ्जते। शिरोऽह्रिसरोवरं (सिरोहिसर), माणिक्य-सरोवरं (माणसर) चात्र द्वौ गर्तौ मत्वा तावत्र 'द्विगर्त'शब्दप्रवृत्तौ निमित्तीकुर्वन्ति। 'डुग्गर' शब्दमपि केचिदिच्छन्ति। एवं वैमत्ये 'चम्बा'राज्योपलभ्ये दशमशतकीये ताम्रपत्रे 'दुर्गर'जातेरुल्लेखेन, तन्निवासभूतस्य देशस्यापि 'दुर्गर' इति नाम्नः साधु-त्वेऽपि, आधुनिकानां रुच्यनुसारमेवापरेऽपि शब्दा इह यथावसरं प्रयोक्ष्यन्ते।

'जम्बू'स्तु राजधानी भवन्त्यपि प्राचीने भारते देशत्वेन परिगण्यते स्म। महाभारतादिषु ग्रन्थेषु देशस्यामुष्य नाम 'जम्बूमार्ग' इति लभ्यते, तीर्थवच्चासौ समादृतो दृश्यते।

यथा—

"जम्बूमार्गं समाविश्य देवर्षिपितृसेवितम्।
अश्वमेधमवाप्नोति सर्वकामसमन्वितः॥

(महा० व० ८२।४०) इति।

महर्षियास्कनिर्मितनिरुक्तस्य सुप्रसिद्धो व्याख्याता श्रीदुर्गाचार्यः "इति श्रीजम्बू-मार्गाश्रमवासिनो भगवद्दुर्गाचार्यस्य कृतौ" इत्यादिरूपेण देशममुं 'जम्बूमार्ग'नाम्नैव तत्र तत्र स्मरति। वाल्मीकीये रामायणेऽपि सीतान्वेषणाय वानरानादिशन् सुग्रीवः काश्मीरान् जम्बूमार्गं चाप्यन्वेष्टुं समादिशति। अन्यत्रापीदृशानि प्रमाणानि सन्ति सुलभानि। आस्तां तत्। सर्वथा विपरिवर्त्तिते जगति प्राचीनभावान्वेषणे श्रद्धीय-मानेऽपि स्वसमयप्रसिद्धिरपि समाद्रियत एवेति 'जम्बूमार्ग'मधुना दुर्गरद्विगर्त्तादिशब्दै-स्तद्राजधानीं तु 'जम्बू'शब्देन व्यवहरामः।

अथ चानाद्यविच्छिन्नपारम्पर्यक्रमागतसनातनधर्मरक्षकाणामपि सर्वधर्मसमभावभावि-तान्तःकरणानां, देशसेवासमासक्तानां, राष्ट्रस्वातन्त्र्यपरमभक्तानां, मानवधर्मप्रतिपादक संस्कृतसाहित्यप्रचारप्रसारबद्धपरिकराणां, सकलप्राणिक्लेशहराणां, वाङ्मनःकाय-परिपूतानां, कामजैर्दशभिः क्रोधजैश्चाष्टभिर्व्यसनैरनभिभूतानां, विद्वन्मानसहंसानां, सूर्यवंशावतंसानां, स्वप्रभाप्रभावितनिखिलसागराम्बराणां दौर्गराणां, शौर्यवीर्यधैर्य-गाम्भीर्यौदार्यादिक्षत्रियोचिताशेषगुणगणमहितानां, प्रखरप्रतापोज्ज्वलकीर्तिसहितानां, धन्यानां, निर्जितानेकजन्यानां, राजन्यानां परम्परा परामार्हन्तीमधिरूढा प्रस्तूयते।

तत्रायं क्रमः—ब्रह्मणः सकाशान्**मरीचिः**, मरीचेः **कश्यपः**, स च **दक्ष**प्रजापतेः कन्यां **देवहूतिं** परिणीय तस्यां **देवसूर्णो**पनामकं **सूर्य**नामानं पुत्रं जनयामास । तत एव प्रावर्ततायं महान् **सौरो वंशः** (सूर्यवंशः), यस्मादजायन्त लोकोत्तरगुणान्विताः, स्वाहार-विहारवसनभूषणादिषु साधारणा अपि परोपकारप्रजारञ्जनादिष्वसाधारणाः, महान्तो महान्तो **राजानः** । एवं क्रमेणानवरतं प्रवर्तमानेऽस्मिन् सूर्यवंशे परम्परया **दशरथाभिधो** नृपः समुदपद्यत । स चाजनयद् राम–लक्ष्मण–भरत–शत्रुघ्नान् चतुर्युगस्तम्भानिव चतुरः पुत्रान् । तेषु रामस्याऽभूतां **कुशलवौ** द्वौ सुतौ । तयोः कुशस्य प्रववृधे वंशः साकेत एव । तद्वंशेऽग्निगर्भोऽग्निवर्णश्चेति द्वौ राजानौ समभवताम् । तयोरग्निगर्भः कदाचित् त्रिगर्तेषु गतः । तत्रत्यो नृपस्तस्मै स्वदुहितरमदात् । स च तां परिणीय तदा-सक्तस्तत्रैव तस्थौ । त्रैगर्ता राजानस्तद्वंशीया एव । अग्निगर्भस्य **वायुश्रवो दिलीपश्चेति** द्वौ सुतौ समास्ताम् । तयोर्दिलीपस्य वंशे क्रमेण **जम्बूलोचनबाहुलोचनौ** राजानौ समुदपद्येताम् । तयो**र्जम्बूलोचनो** द्विगर्तदेशाधीश्वरोऽभूत् । स एवेदं जम्बूनगरम् अवीवसत् । तन्नाम्नैव इदं नगरं **'जम्बू(जम्मू)'** इति नाम्ना ख्यातमभवत् । तस्माद् जम्बूलोचनात् परं क्रमेण **मालदेवः**, मालदेवात् **कर्पूरदेवः**, कर्पूरदेवात् **संग्रामदेवः**, तस्माद् ध्रुव इव ध्रुवसन्धो **ध्रुवदेवो**ऽजायत । ध्रुवदेवस्य सागरा इव दुराधर्षाः **रणजीतदेवः**, **सूरतदेवः**, **वसन्तदेवः**, **घनसारदेव** इति चत्वारः पुत्राः समभूवन् ।

रणजीतदेवः

महाराज**गुलाबसिंहस्य** प्रपितामहो यः **सूरतदेवः**, तस्य ज्येष्ठः सहोदरः **श्रीरणजीत-देवः** शून्यशरर्षीन्दुमितात् (१७५०) ख्रिष्टाब्दादारभ्य भूवस्वृषीन्दुमित(१७८१) ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं सकौशलं द्विगर्तभुवं शशास । अस्य राज्ये सर्वे प्रजाजना विद्यया बुद्ध्या वित्तवयोभ्यां च वर्धमानाः परस्परं सौहार्देन वर्तमाना निर्भयाः सन्तः परं मुमुदिरे । किञ्च **कुल्लू–भूटान–बिसहर–जालन्धर–त्रिगर्त–(काङ्गड़ा)–सुखेत–मण्डी–कलहूरा-**धिपतयोऽस्य शौर्यादिगुणाकृष्टाः प्रत्यब्दं नियतं वार्षिकोपायनमस्मै प्रददुः ।

तस्येदं प्रशस्तिपद्यम्–

तत्राद्यो **रणजीतदेव**धरणीभृद् येन नीता वशे
कुल्लूभोटबुसेहराधिपतयो जालन्धरेशाश्च ये ।
ये त्रैगर्तसुखेतभूमिपतयो मण्डीकलूरेश्वराः
प्रत्यब्दं प्रददुः प्रियाय नियतं यद् वार्षिकोपायनम् ।। इति ।

व्रजराजदेवः

श्रीरणजीतदेवादनन्तरं तदात्मजो **व्रजराजदेवो** द्विगर्तराज्यसिंहासनमधिरूढः । असौ नासीद् राजनीतिनिष्णातोऽतोऽमुष्य शासनशैली प्रजाभ्यो नारोचिष्ट । पारस्परिकाभियोगानां, कलहानां, विवादानां च परम्परा संजातास्य राज्ये । राज्यं शत्रुभिराक्रान्तम् । किमधिकेन ? दैवदुर्विपाकाद्धतोऽसौ शत्रुभिः संग्रामे । तत्सम्बन्धिनस्तस्य शवं जम्बूनगरमानिन्युः । तस्य राज्ञी **चम्बपाला** स्वपतेश्चितामारुह्य तेन सहैव स्वात्मानं भस्मसादकार्षीत् । पातिव्रत्येन च स्वसतीत्वस्य यशो लेभे ।

सम्पूर्णदेवः

व्रजराजदेवस्य मृत्युसमये तत्पुत्रः **सम्पूर्णदेवः** केवलमेकवर्षदेशीय एवासीत् । तमेकवर्षवयस्कं सम्पूर्णदेवं राज्येऽभिषिच्य **मोटासिंहः** (सम्पूर्णदेवपितामहस्य रणजीतदेवस्य भ्रातुः सूरतदेवस्य तनुजः) तस्य सम्पूर्णदेवस्य प्रातिनिध्यमकार्षीत् । सम्पूर्णदेवो दशवर्षाणि केवलं नाममात्रेण राज्यं कृत्वा स्वायुष एकादशे हायने इदं भौतिकं शरीरं विहाय लोकान्तरमगात् ।

जीतसिंहः

तदानीं जम्बूराज्याऽधिकारिषु रणजीतदेवस्य यः कनिष्ठपुत्रो **दलीलदेवः**, तस्य पुत्रं **जीतसिंहं** (व्रजराजदेवस्य भ्रातृव्यं) विहाय नान्यः कश्चित् सन्निकृष्टोऽधिकार्यासीत् । अतस्तत्सम्बन्धिनस्तं (जीतसिंहं) जम्बूराज्येऽभिषेचयांचक्रुः । जीतसिंहस्य राजनीतेरनभिज्ञत्वात्, चिररोगित्वात्, स्वभावतो मन्दबुद्धित्वाच्च मेधाविनी तत्पत्नी **'बन्दराली'** सर्वं राज्यभारं स्वस्यामाधाय सम्बन्धिनां साहाय्येन यथाशक्ति राज्यकार्यमकार्षीत् । परं जम्बूराज्यस्योच्चपदाधिकारिणे, स्वश्वशुरदलीलदेवस्य घातुकाय, **मोटासिंहाय** स्वभावतोऽद्रुह्यत्, तं स्वपदात् प्रच्यावयितुं च प्रायतत । तेन गुलाबसिंहात् पूर्वं जम्बूराज्यस्य सर्वः प्रबन्धो व्यच्छिद्यत । सत्यपि राजनि प्रजास्वराजकतैवाऽभूत् । सङ्घर्षदावदह्यमानं राष्ट्रं तिलशः शीर्णं, प्रमत्ताधिकारिभिः पीड्यमानाः प्रजाः इतरेषां शरणं ययुः । एवमियद् विस्तृतं द्विगर्तराज्यं बहुषु क्षुद्रराज्येषु विभक्तम् । तेषां क्षुद्रराज्यानां राज्ञां पारस्परिकैर्युद्धैर्द्वैगर्ताः परं कृच्छ्रमापन्नाः ।

अयं द्विगर्तप्रदेशः प्रारम्भत एव देशभक्तान्, दृढप्रतिज्ञान्, सत्यवादिनः, स्वाभिमानिनः, गुणग्रहिलान्, निर्भीकान्, दीनोद्धारकान्, दयनीयेषु दयालून्, निष्ठुरनिर्दयपशुवृत्तिशत्रूणां मानमर्दकान्, लोकोपचिकीर्षयैव राज्यभारस्य वोढॄन्, सकललोकहृदयानन्ददायिनः, परमसंयमिनः, साधुसेवकान्, दुर्जनदौर्जन्यापहन्तॄन्, सकल-

वलोकस्य समुद्धरणायैव बद्धैकपरिकरान्, जगद्विजयिनो, वीरान्, तथा सकल-
स्त्रार्थसारपारदृश्वनः, शान्तान्, विनीतान्, भवसागरात् सकलजीवलोकोद्दिधीर्षयेव
स्थितान्, योगिनः, सकलविद्यास्थाननिष्णातान्, काव्यकलाकलननिपुणान्,
काण्डिनो, लोकोत्तरप्रतिभावतो विदुषो जनयतीति नाविदितमितिहासविदां
दुषाम्, परं रणजीतदेवानन्तरं वीराणामालस्येन, स्वार्थान्धतया, पारस्परिकसङ्घर्षेण
वेदविदुषामौदासीन्येन, उपदेष्टॄणां शिक्षकाणां, पुरोहितानां च स्वकर्तव्यपरित्यागेन,
जानां दैवदुर्विपाकेन वा पराऽराजकता सम्बभूवास्मिन् प्रदेशे । परं दूयमानमानसाः
जाजना जगज्जननीमपि द्विगर्तेष्वौरसेष्विव परं स्निह्यन्तीं (यस्या अनुग्रहेणाद्यावधि
श्चिद् वैदेशिकः, वैधर्मिको वाऽस्य प्रदेशस्य शासको नाभवत्, यस्या उपासकाः, भक्ताः,
एतद्देशपराजिहीर्षया समागतानाक्रमणकारिणो मूलकच्छेदं च्छिन्नग्रीवानकार्पुः)
द्विगर्तमातर त्रिकूटनिलयां, भगवतीं वैष्णवीं शरणं ययु. ।

गुलाबसिंहः

एवं किलाख्यायते यद्—रणजीतदेवस्य कनिष्ठभ्रातुः सूरतदेवस्य
पौत्रः किशोरसिंहस्तु विशेषरूपेण भगवतीं प्रत्यहं षोडशोपचारैः सम्पूज्य,
तृप्रतिमासविधे कञ्चित् कालं प्रत्यहं ध्यानपरायणीभूय पुनरपि स्वदेशाभ्युदयं प्रार्थया-
किशोरसिंहस्य धर्मपत्नी ततोऽप्यधिकं देशहितैषिणी पत्या सार्द्धमुपासनायामा-
निमीलितलोचना कपोलयोरश्रुबिन्दूनुद्वहन्ती गद्गदेन वचसा प्रत्यहं मातरमवा-

शरणं प्रतिपन्नां स्वां प्रजां दुर्जनपीडिताम् ।
रक्ष त्वं वैष्णवि ! मातः ! वीरमुत्पाद्य कञ्चन ।। इति ।

एवं कदाचित् क्षीणभूयिष्ठायां रात्रौ चतुर्थयामे वैष्णवीप्रतिमासविधे स्थण्डिल-
शायिनी महादेवीनामधेया किशोरसिंहस्य धर्मपत्नी स्वप्ने सिंहवाहिनीं, चतुर्भुजां,
सर्वायुधोपेताम्, अनन्तालङ्कारभूषितां, प्रसन्नवदनां, मातरं वैष्णवीमद्राक्षीत् । दर्शनसम-
कालमेव च स्वप्न एव सहसोत्थाय रुदती चरणयोः पपात । देवी च तां समुत्थाप्य
तन्मूर्धानं करेण स्पृशन्ती समवादीत्—"वत्से ! जानामि त्वां सर्वजीवहितैषिणीं,
विशेषेण स्वदेशत्राणाय प्राणानपि उपेक्षमाणामहम् । प्रीतास्मि ते परया, भक्त्या लोको-
पचिकीर्षया चानया । परमहं त्वत्तोऽन्यां वीरजां वीरजायां वीरप्रसूं नास्मिन् द्विगर्तदेशे
पश्यामि कामपीदानीम्, या द्विगर्तभूभारधारणक्षमं, तेजसां राशिं, वीरं स्वस्यां धार-

महाराजः श्रीगुलाबसिंहः

जन्म १८४९ विक्रमाब्दे, राज्याप्तिः १८७९ विक्रमाब्दे, स्वर्गमनम् १९१५ विक्रमाब्दे

येदिति । अतो ब्रवीमि कतिपयमासानन्तरमेव भारताङ्गभूततिब्बतलद्दाखादिदेशानां शत्रुभिरपहृत्य स्वायत्तीकरणाज्जन्यं भारताननकलङ्कपङ्कं स्वीयशौर्यसलिलेन प्रक्षाल्य, तदाननस्य पुनरुज्ज्वलीकरणसमर्थ, वीरशिरोमणि, कमपि लोकोत्तर जनयिष्यसि पुत्रम्" इत्युक्त्वा देवी तत्रैव तिरोबभूव । प्रातरुत्थाय महादेवी सर्वं स्वप्नवृतान्तं प्रीतेन मनसा भर्तारं श्रावयामास । सोऽपि तं श्रुत्वा परमानन्दनिमग्न इवानन्दगद्‌गदेन स्वरेण समवादीत्—"प्रिये ! सिद्धं नः समीहितम्, प्रीता जगन्माता वैष्णवी, भविष्यति निष्कण्टकं द्विगर्तराज्यम्, समुत्पत्स्यते तव गर्भाद् वैष्णव्या एव पुत्रो वीररसेन त्रिभुवनपावनक्षमः कश्चिद् वीरशिरोमणिर्महापुरुषः ।

ततो गच्छति काले बभार गर्भमसूत च यथासमयं सर्वलक्षणोपेतं नन्दवेदवस्विन्दुसंमिते (१८४९) वैक्रमाब्दे कार्तिकशुक्लपञ्चम्यां सुतम् । तदानीमेव किशोरसिंहस्य परमसम्मतः, फलिते गणिते च ज्यौतिषे दर्शितप्रभावः, ज्यौतिषस्य त्रयाणां स्कन्धानां पारदृश्वा, सकलजनपूजितोऽतीतानागतवर्तमानवेदी, तात्कालिकराजवंशस्य गुरुः, **दिवाकरो** नाम, ग्रहगतिगणकः, ज्योतिर्वित् समुपसृत्य मोदमानमानसः समवादीत्—"किशोरसिंह ! शृणु अवधानदानेन, न खलु चक्रवर्तिनं विहाय मूलव्यतिपातादिसर्वदोषाभिषङ्गरहिते शुभे समये शुभस्थानस्थितेषु सर्वेषु ग्रहेषु ईदृशि लग्ने कश्चिदपरो भजति जन्म । यस्मिन्नद्य ते सुतोऽभिजात" इति ।

एकं च स्थलकमलं किशोरसिंहस्य हस्ते निधाय—"दिष्ट्या वर्धसे पुत्रजन्मना ! सर्वोऽयं भक्तवत्सलाया भगवत्या वैष्णव्याः प्रसादः । स्वल्पेनैव कालेनायमपनेष्यति द्विगर्तराजस्य दुःखजालम् । सीमान्तशत्रुभिरपहृतान् तिब्बत-लद्दाखादिप्रदेशानाहृत्य पुनरुद्धरिष्यति भारतभुवम् । कुशासकशासनच्छुरिकया शीर्णस्वातन्त्र्यं, पङ्कनिमग्नं, द्विगर्तराष्ट्रं भूयः सुशासनसुधया प्रक्षाल्य स्वातन्त्र्यस्नेहसूत्रेण सम्मेलयिष्यति । यथैतत् स्थलकमलसौरभं प्राङ्गणे व्याप्तं, तथैवास्य शौर्ययशःसौरभं भारते सर्वत्र व्याप्स्यतीत्याशीराशिभिरनुगृह्णतेऽस्मै कुलक्रमागतदिवाकरदैवज्ञाय कृतसाष्टाङ्गप्रणामः किशोरसिंहस्तात्कालिकगृहपरिस्थित्यनुरूपं सपादरुप्यकं दक्षिणां प्रददौ । गृहीतदक्षिणो दिवाकरदैवज्ञः कृतस्मितः सहर्षमवादीत् "किशोरसिंहः साम्प्रतमियं भूयसी दक्षिणा । परमस्मिन् शिशौ (गुलाबसिंहे) भविष्यति द्विगर्तसम्राजि सपादलक्षमपि दक्षिणां न भूयसीं मंस्यामहे" इत्यभिधाय गृहान् प्रत्यावर्तत दिवाकरदैवज्ञः । जन्मतो ह्येकादशेऽह्नि स्थलकमलनाम्ना 'गुलाबसिंहः' इति शिशोर्नामधेयमकार्षीत् किशोरसिंहः । ततो

श्चन्द्रशून्यवस्विन्दुमिते (१८०१) ख्रिष्टाब्दे तृतीयः सुतः सुचेतसिंहश्च जन्म लेभे। तयोर्ध्यानसिंहः पञ्चनदसम्राजः श्रीरणजीतसिंहस्य महामात्यः समभूत्। सुचेतसिंहश्च स्वशौर्यादिगुणैः पञ्चनदकेसरिणः श्रीरणजीतसिंहस्य सेनापतिपदमध्यतिष्ठत्। तदानीं सर्वत्र राष्ट्रेऽध्ययनाध्यापनप्रबन्धाभावेऽपि किशोरसिंहस्य पिता (जोरावरसिंहः) स्वपौत्रं श्रीगुलाबसिंहं स्वसविधे समानीय कुलपण्डितात् प्रान्तीयभाषां संस्कृतं चाध्यापिपत्। स्वयं च तं धनुर्वेदं युद्धविधां चाशिशिक्षत्, यस्यां किल जोरावरसिंहः सिद्धहस्तोऽभवत्। कदाचित् कस्यचित् सम्बन्धिनो विवाहप्रसङ्गेन पित्रा किशोरसिंहेन सह शिरोहि-(सरुईसर)सरोऽगच्छत्। तत्तीरे कश्चित् प्रेमदासनामधेयो विरक्तः (वैरागी) अमरनाथयात्रातो व्यावर्तमानः सरसो रामणीयकेन हृतहृदयः पर्णकुटीरं निर्माय सन्धुक्षितधूमध्वजोऽतिष्ठत्। श्रीगुलाबसिंहः सव्यस्कन्धधृततूणीरोऽपसव्यारोपितधनुष्को वीरवेशेन महात्मानं विरक्तं (वैरागिणं) द्रष्टुं जगाम। विरक्तः (वैरागी) प्रेमदासो दृष्ट्वैव तमप्राक्षीत् "वत्स ! कोऽसि, कुत्रत्योऽसि ?" इति। "अहं राजपुत्रोऽस्मि जम्बूनगरवास्तव्यः" इति गुलाबसिंहः समुदतरत्। "कि त्वं राज्ञस्तनुजोऽसि ?" इति साधुः पुनराह। "भगवन् ! नाहं राजतनयः, परं राजसम्बन्धिष्वन्यतमोऽवश्यमस्मि" इति च गुलाबसिंहोऽवोचत्। कृतस्मितः साधुः पुनरवादीत्—"वीरपुत्रो वीरजातिरहमस्मि इति कथं न ब्रवीषि ? परं सशरेण धनुषा निर्दोषप्राणिहननं न शोभते ते। वीराः शत्रून् अभियान्ति युद्धेषु। गच्छ, कस्यचिद् राज्ञः सेनायां सैनिको भूत्वा स्ववीरतागुणानाविष्कुरु। त्वं महापुरुषोऽसि, कस्यचिद् भूभागस्याधिपतिर्भविष्यसीति ते भालविशालरेखाभिरनुमीयते। विमुञ्च मामरण्यप्राणिनां पक्षिणां च हिंसाम्" इति। गुलाबसिंहः प्रत्यावृत्य साधूक्तं सर्वं स्वपित्रे किशोरसिंहायाऽचकथत्। किशोरसिंहोऽपि साधुमुपेत्याब्रवीत्—"भगवन् ! किं सत्यमेव ममात्मजो गुलाबसिंहो महापुरुषलक्षणैरुपेतो महापुरुषत्वं लप्स्यते, शौर्यादिगुणैश्च द्विगर्तदेशं समुद्धरिष्यति ? भक्तवत्सला भगवती वैष्णवी अपि स्वप्नेऽस्य मातरमेवमाह" इति। "कोऽहं भगवत्या वैष्णव्याः पुरस्तात् ? सा तु सकलजगदुदयस्थितिलयैकहेतुभूता सर्वां स्वकृतिं करामलकवत् पश्यति। अतीतानागते तु तस्या वर्तमान इवासाते। अहन्तु तत्प्रेरणयैवमवादिषम्। परमेनं लवपुरे, काबुलेषु, काश्मीरेषु वावश्यं प्रेषय, येनास्यान्तर्हिताः शौर्यादयो गुणाः समाविर्भूयोद्बुध्येरन्" इति प्रेमदासः साधुरवादीत्। प्रेमदासो विरक्तः(वैरागी) कानिचिद्दिनानि शिरोहि-(सरुईसर)सरसि उषित्वा ततः कदाचित् सूति(सूई)नाम्नि ग्रामे समागत्य स्वकृतपर्णकुटीरेऽतिष्ठत्। साधुभक्तो गुलाबसिंहस्तत्रापि बहुधा गामं गामं प्रेमदासमसेवत। मनसि तमध्यात्मगुरुममन्यत। सोऽष्टः कदाचिदखनूरनगरं गच्छन् मार्गे गुरुदर्शनं कृत्वैव गमिष्या-

मीति कृतमतिर्गुरुदर्शनार्थं ग्राममगच्छत् । गुरोश्चरणयोः कृतसाष्टांगप्रणामो गृहीताशीराशिः, गुरोरादेशेनाशनपानादिकं विधाय, तदुपदेशामृतपानं कुर्वाणो निशि गुरुचरणयोरेवाऽशयिष्ट ।

प्रेमदासः प्रातरुत्थाय, शौचस्नानसन्ध्यावन्दनदेवपूजादिकं विधाय, समाधिमन्दिराद् बहिरागत्य च शयानं तं गुलाबसिंहं पादस्पर्शेनाद्‌बोधयन्—"उत्तिष्ठ भोः ! प्राच्यां समुदितो भगवान् भास्करः, अवसीदति तवाभिप्रेतस्थानगमनवेलेति" समवोचत् । गुरुपादस्पर्शेनोद्‌बुद्धो गुलाबसिंहो "गुरुपादाः ! बह्वनिष्टं सम्पन्नं, यदहं गुरुपादैरुद्‌बोधितः । अहमासं स्वप्ने द्विगर्तभूपतिः संवृत्तः । शिरसि किरीटं निधाय वीरवेशो हिमालयाधित्यकायां स्थितो लक्षशः सैनिकान् समादिशन्नासम् । काश्मीरान् पराजित्य पाकिस्तान-कोहला-पुनाल-यासीन्-भूटान्-सिक्कम-लद्दाख-अस्कर्दू-कर्गल-गिलगित-सोनामर्ग-लूनलखपर्वत-स्यांगादिदेशान् स्वायत्तीकृत्य भारतीयसीमां काबुल-गान्धार-खुरासान्-रूस-कम्बोज-चीनादिदेशैः सह समबध्नाम्" इति । तत् समाकर्ण्य कृतस्मितो महात्मा **प्रेमदासः** सहर्षमाह—"गुलाबसिंह ! यत्त्वया स्वप्ने दृष्टं तत् सर्वं पुरस्कृतमिव जानीहि । त्वत्कृते कृतप्रयत्नोऽहमपीदं सर्वं समाधौ साक्षादकार्षम् । अहन्तु तव शरीरसन्नाहं सार्वभौमोचितं विशालं भालं च समवलोक्य प्रागेवेदं सर्वमज्ञासिषम् । परमिदानीं तव स्वप्ने मम समाधौ च सर्वं भावि प्रत्यक्षायितम् । साम्प्रतमितो दूरं देशान्तरं गत्वा भाग्यं परीक्षस्व । यावत् कामपि महतीं पदवीं नाप्स्यसि, तावन्ममाभिमुखं नायास्यसीति प्रतिजानीहि । स्वल्पेनैव कालेन सेत्स्यति ते समीहितं ममाशीर्भिः" इति । **गुलाबसिंहोऽ**पि गुरुचरणयोः साष्टांगं प्रणम्य गृहीतोष्ट्रनाथः प्राचलदखनूरं प्रति ।

वसुशून्यदिगीशेन्दुमिते (१८०८) ख्रिष्टाब्दे द्विगर्तराज्यस्याभ्यन्तरीयदुर्दशां कर्णाकर्णिकयाऽऽकर्ण्य पञ्चनदकेसरी महाराजः **श्रीरणजीतसिंहो हुकमासिंह**चमनीनामधेयं सेनापतिमादिदेश—"सर्वं द्विगर्तराज्यं विजित्य पञ्चनदराज्ये सम्मेल्यताम्" इति । आदेशं समुपलभ्य हुकमासिंहसेनापतेरधिकारस्थैः सैनिकैः परितो जम्बूनगरं समाक्रान्तम् । द्वैगर्तिकवीराणां सिक्खसैनिकैः सार्द्धं तुमुलं युद्धमभूत् । परमनन्तसिक्खसैनिकसमक्षे द्विगर्तवीरा अधिककालं स्थातुं न प्राभूवन् । तान् युद्धाद् व्यावर्तमानान्निरीक्ष्य वीरवेशोऽश्वारूढो दक्षिणकरगृहीतनग्नखड्गः षोडशवर्षदेशीयो लोहितोष्णीषः कश्चिद् युवा—"भो भो वीराः ! युद्धात् पलायनं न वीराणां कर्तव्यम्, पलाय्य पत्नीभ्यः कथं मुखं दर्शयिष्यथ ? तासां व्यङ्ग्योक्तीः कथं सहिष्यध्वे ? आगच्छत क्षणं युध्यध्वम् । भविष्यत्यत्र पौरुषपरीक्षणम्, अयं समयो देशसेवायाः । अन्यथा गेहेशूरता-

गुलाबसिंहस्य प्रशस्तिपद्यत्रयम्—

आसीद् यश्च **गुलाबसिंह**नृपतिर्भूमण्डलाखण्डलो
भूयो येन विनिर्जिताऽखिलधरा याऽऽसीन्निजा प्रागितः ।
दुर्गं पर्वतमार्गमाशु सुगमं कृत्वाभियानैरसौ
लद्दाखादिसमस्तपार्श्वविषयाधीशान् जिगायोद्धतान् ॥१।
देशा रूसवनायुपारसमहाचीनावचीनादिका
याकिस्तानकुनालसिक्कमखुरासान्कोहलास्कर्दुकाः ।
गान्धाराः सतुरुष्कभोटगिलगित्स्याग्यारकन्दाद्रयः,
तस्मिन् मन्त्रयति प्रकम्पमभजन्नस्मान्न जीयादिति ।
यं सन्नद्धमभीरुमुद्धृतमहाखड्गं विलोक्याग्रतो
दत्त्वा पृष्ठमपाद्रवन् महदपि म्लेच्छाधिपानां बलम् ।
प्रोचे यश्च पिशौरखैह्वररणे तं काबलं काबलम्,
मन्ये तेन तदादि तत्पुरमपि ख्यातं क्षितौ काबलम् ॥

असौ पुरुषव्याघ्रो, महाराजो गुलाबसिंह उपर्युक्तान् समस्तानपि देशान् विजित्य महाराजाय पञ्चनदकेसरिणे श्रीरणजीतसिंहाय समार्पिपत् । एवमादिभिः गुणैः कार्यैश्च परमप्रीतो महाराजरणजीतसिंहो गुलाबसिंहस्य स्तुतिभिः शौर्यवर्णनैश्च पुनरुक्तिं नामन्यत । आनन्दगद्गदीभूतश्चैकमपि वाक्य वारं वारमुच्चारयन् नासौ विरराम ।

गुलाबसिंहस्य तादृशं शौर्यमतिमानवं युद्धकौशलं, सकलजनमनोरञ्जनीमनुशासनशैलीमुचितोचितनिग्रहानुग्रहविधायिनी सूक्ष्मातिसूक्ष्मविषयविवेचिकां राजनीतिं, परां स्वामिभक्तिं, प्राणानप्यनपेक्ष्यमाणान्, दयनीयेषु दयां, विद्वत्सु मानं, किम्बहुना, महाराजोचितानखिलानपि गुणान् समालोक्य सम्यक् परीक्ष्य च **चन्द्रभागा**तीरस्थे **'अखनूर'**नाम्नि नगरे सपरिवारं **गुलाबसिंहं** समाहूय तत्र शोभमानस्य घनच्छायस्य **'पुत्रजीव'**नामकस्य वृक्षस्याधस्तात् नेत्राश्विवसुवसुमतीमिते (१८२२) ख्रिष्टाब्दे जूनमासस्य षोडश्यां १६ तारिकायां प्रातरेव महाराजः **श्रीरणजीतसिंहः** स्वदक्षिणहस्ताङ्गुष्ठेनोपरिष्टादधोमुखं राज्याभिषेकतिलकं महाराजश्रीगुलाबसिंहस्याकार्षीत् । तदानीं तत्र सर्वेऽपि राजानः, सामन्ताः, मन्त्रिणः, प्रान्तीयसभ्याश्च समुपस्थिता आसन् । तेष्वन्यतमेनोत्थायाभिहितम्—"देव ! किञ्चिद् विवक्षुरस्मि, यदि स्यादादेशः श्रीमताम्, अपराधश्च न मन्येत श्रीमद्भिः" इति । "आम् ब्रूहि, शृणुमः" इत्याह

श्रीरणजीतसिंहः । "अधस्तादूर्ध्व विधिस्तिलकस्य, श्रीमद्भिस्तूपरिष्टादधोमुखो व्यधायीति किमत्र रहस्यम्" इति सप्रश्रयमवादीत् प्राश्निकः । "मया राज्यवृक्षस्य बीजमधस्ताद् भूमावुप्तं येनायं राज्यवृक्षो दृढः स्थिरमूलश्च सन् चिराय पत्रितः, पुष्पितः फलितश्च भवेद्" इत्याह पञ्चनदकेसरी ।

ततः प्रभृति शौर्येण, नीतिनैपुण्येन, सामादिभिरुपायैः, बुद्धिविभवेन वा पूर्वपश्चिमोत्तरदिग्भागेषु दूरदूरतरं विद्यमानान् **लद्दाख-तिब्बत-अरनास-चिलास-ऊडी-पुनाल-स्यांग-भद्रवाह-किस्तवाड-भिम्बर-राजौरी-हमीरपुर-पुञ्छादि**प्रदेशान् तत्कालं केवलं प्रजापीडनपरान् निर्जित्य भारतीयराज्यसीमां **रूस-चीन-अफगानिस्तान-नेपाल-भूटानदेशैः** सहामीमिलन् महाराजो गुलाबसिंहः । भारताङ्गभूता अपीमे तिब्बतादयो देशा भारताद् विच्छिन्ना इति महता कालिम्ना लिप्तानि भारतीयानां मुखानि महाराजश्रीगुलाबसिंहः स्वीयशौर्यसलिलेन प्रक्षाल्य पुनरुज्ज्वलीकृतवान् । एभिरन्यैश्च कारणैः भारतवर्षं महाराजगुलाबसिंहस्य चिराय ऋणमावहति, कृतज्ञतां च प्रकाशयति, उपकृतिं च मन्यते ।

असौ महाराज**श्रीगुलाबसिंहो** न केवलं शूरो, नीतिज्ञः, प्रजारञ्जकशासक एवासीत्, अपि तु मनोविज्ञानमर्मज्ञतया सर्वोत्तमसुधारकः, परमधार्मिकोऽपि तत्सदृशो नान्यः कश्चित् तदानीमासीत् । अतः सोऽज्ञासीदिदं यत्—"प्रजासंयमसाधनं यथा धर्मज्ञानं धर्माचरणं च विद्यते, न तथा दण्ड उपायान्तरं वा । धर्मो हि बुद्धिं पुष्णाति, विवेकं वर्धयति, विद्यां विज्ञानं च सम्पादयति, बुद्धिपोषकतया पापानि प्रतिबध्नाति च । सति तस्मिन् धर्मे न तानि समुत्पद्यन्ते । यतो हि पापस्य सूक्ष्मबीजमशुद्धे मनस्येव प्राक् प्ररोहति । मनः शुद्धिस्तु सत्येन । यदुक्तं मनुना—

"मनः सत्येन शुद्ध्यति" इति ।

सत्यानृतयोर्निर्णयस्तु धर्माधिवासितबुद्धिविद्याभ्यामेव भवितुमर्हति । ततो यत्र धर्मस्तत्र पापोद्भव एव न भवति । परं धर्मविहीनं राज्यशासनं प्रजानां मानसिकविचारान् पवितुं न प्रभवति । तत् (धर्मविहीनं शासनम्) केवलं शरीरकृतपापानि पश्यति, शरीरमेव दण्डेन युनक्ति च, परं पापाऽऽकरस्य मनसो मालिन्येऽकिञ्चित्करं तादृशं राज्यशासनम् । सत्यपि तस्मिन् (धर्मविहीने राज्यशासने) प्रजा दुःखैर्न विमुच्यन्ते, स्वातन्त्र्येण किमपि सम्पादयितुं न प्रभवन्ति च । अधिकारिषूत्कोचः प्रवर्धते । व्यापारिषु व्यावहारिक्यशुद्धिः (ब्लैक) एधते । तरुणेषूच्छृङ्खलता सम्भवति । ते नारीणां सती-

मुत्सृज्याऽधर्मे प्रवर्तन्ते, तदाश्रितोपाश्रिताः पौरजानपदा व्यवहारोपजीविनश्चापि स्वाधिकारिणः प्रसादयितुंताननुसरन्तस्तमधर्मं वर्धयन्ति, सर्वां प्रजामधर्मे प्रवर्तयन्ति च। ततः प्रवृद्धलोभरोपमोहाभिमानाः प्रजाजनाः दुर्बलानवमन्यन्ते, सज्जनान् निन्दन्ति, विदुषो द्विषन्ति, कुलदारान् प्रतारयन्ति, गुरुवृद्धसिद्धर्षिपूज्यानां सदुपदेशान् न शृण्वन्ति, सदुपदेष्टॄनवमन्यन्ते, स्वार्थाभिहताः स्वजनानपि घ्नन्ति, परानभिक्रामन्ति परैर्वाभिक्रम्यन्ते, तेन सर्वं राष्ट्रं ध्वंसमायाति। यस्माद् धर्म एव राज्ञामपि शासकः, नेतॄणामपि नेता, शिक्षकाणामपि शिक्षकश्च। तदुक्तं बृहदारण्यकोपनिषदि—

"तदेतत् क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मस्तस्माद् धर्मात् परं नास्ति" इति।

परं धर्मज्ञानन्तु विद्ययैव भवितुमर्हति। वेदाः, दर्शनानि, स्मृतयः, पुराणादीनि च विद्येत्युच्यन्ते। तानि **संस्कृतभाषयैव** प्रतिपाद्यन्ते। अतः संस्कृतभाषां तत्प्रतिपादितवेदादिशास्त्राणि चाध्यापयितु प्रतिग्रामं प्रतिनगरं चैकैकां **पाठशालां** कारयित्वा तासु वैतनिकान् विदुषोऽध्यापकान् प्रायुङ्क्त महाराजः श्रीगुलाबसिंहः। पिपठिषून् छात्रांश्च पाठशालासु विद्यालयेषु च प्रवेश्य, तेषां भोजन-वसन-निवासादिप्रबन्धमप्यकार्षीत्। **श्रीरघुनाथमन्दिर**प्रतिष्ठानन्तरं तत्रैकं **संस्कृतस्य महाविद्यालयं** संस्थाप्य तत्र सर्वशास्त्राणां सारपारवेदिनः **श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणः** सर्वतन्त्रस्वतन्त्रान् प्रमुखाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत्। तत्सहचरान् दौर्गरानन्यांश्च भारतस्य स्थानात्स्थानादाहूतान् कांश्चिदेकैकशास्त्रसम्राजो विदुषः तत्तच्छास्त्राध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत्। **पुरमण्डलं, देविकां** चैतत्तीर्थद्वयं सम्मेल्य काशीविधित्सया गण्डकीनर्मदाभ्यां शालग्रामशिलाः समानीय, तीर्थद्वयतीरे सर्वत्र सुन्दराणि मन्दिराणि निर्माप्य, तेषु शिवप्रतिमानां शालग्रामशिलानां च स्थापनं विधाय, विदुषो ब्राह्मणानर्चयितुं प्रायुङ्क्त। गृहस्थोचितसर्वसम्पद्भिश्च तान् समतोषयत्।

तदस्त्यत्र प्रशस्तिपद्यत्रयम्—

गण्डक्या नर्मदायाश्च गयाया अपि ताः शिलाः।
आनीय देविकादेवी सर्वदेवमयी कृता ॥१॥
उद्धृतः केवलं वेदो हयग्रीवेण नापरम्।
उद्धारयति विद्वद्भिः सोपवेदागमानयम् ॥२॥
काशीब्रह्मसरःप्रयागमथुरा वृन्दावनस्वर्धुनी-
माहात्म्यं समवर्धयत्समधिकैर्यः स्नानदानादिभिः।
रत्नाढ्यैर्वलयांगुलीयमुकुटैः केयूरयुक्कुण्डलैः
कौशेयैश्च सभाजयन् द्विजवरान् यः सर्वथाऽतोषयत् ॥३॥ इति।

रणवीरसिंहः

वार्धक्ये महाराजश्रीगुलाबसिंहः सर्वं राज्यभारं स्वात्मजे **रणवीरसिंहे** निधाय विरक्तो दाशरथिं भजन् काश्मीरेष्वेकान्तं सेवमानो विदुषां सङ्गमशिश्रियत्। च्यते—

य: सम्भाव्य धराधुरं निजधिया वोढुं समर्थं निजं
पुत्रं श्रीरणवीरसिंहमखिलप्रेमास्पदं सद्गुणैः ।
तस्मिन्नात्मसमे निधाय सकलां राज्यश्रियं सन्मना
दध्यौ श्रीरघुनाथमत्र कथयँल्लोके निजात्मज्ञताम् ॥

काश्मीरप्रान्ते अष्टम्याः ख्रिष्टशताब्द्या आरभ्य द्वादशशताब्दीं यावत् स्कृतसाहित्यस्य नितरां समुन्नतिरभूत्। अस्मिन् कालेऽभिनवगुप्त-क्षेमेन्द्र-जोनराज-म्मट-कल्हण-बिल्हण-लल्लेश्वर-उद्भटादयोऽनेके विद्वांसो भारतभूमेः शीर्षस्थानं स्वर्गं काश्मीरप्रदेशमलञ्चक्रुः। तैर्विद्वद्भिः संस्कृतवाङ्मयस्य भाण्डागारः स्व-मितैरनेकैर्ग्रन्थरत्नैः सततं संवर्द्धितः। तस्मिन् काले शैवदर्शनस्य सर्वाधिकानि ग्रन्थ-त्नानि निर्मितानि, परं खेदविषयोऽयं यदियं परम्पराग्रिमासु शताब्दीषु लुप्तप्राया ता। १८५७ ख्रिष्टाब्दे यदा विद्वत्प्रियो वैदिकसनातनधर्मोद्धारको धीमान् **णवीरसिंहो** जम्बू-काश्मीरराज्यसिंहासनेऽभिषिक्तस्तदा पुनर्जम्बूप्रान्तेन सह काश्मीर-न्तेऽपि गीर्वाणवाण्या भाग्योदयो जातः। किं बहुना, श्रीमान् रणवीरसिंहमहा-जोऽसौ सुरभारत्याः स्वकीयः पुत्र इवास्यां भूम्यां तस्या धर्मस्य चोद्धारायैवावतरित-न् इति प्रतीयते स्म ।

अमुना महाराजेन राज्यारोहणानन्तरमेवानेकेषां देवालयानां, विद्यालयानां, स्तकालयानां, मुद्रणालयानां च स्थापना कृता, स्वराज्यादन्यान्यस्थानेभ्यश्च विद्वांसोऽ-हूताः, एषु कार्येषु च वैतनिका अवैतनिका वा ते नियोजिताः। सर्वत्र राज्ये धर्मा-रणस्य विद्यापठनस्य च चर्चा प्रारब्धा। स प्रजासु सर्वत्र शान्तिम्, उल्लासं स्थापितवान्। सत्यमेव यत्—"यतो धर्मस्ततो जयः" इति, "यथा राजा तथा जा" इति च ।

अमुष्य धर्मप्रियस्य राज्ञो जन्म १८२९ ख्रिष्टाब्दे जम्बूप्रान्तस्य **'रामगढ'**-नाम्नि नगरेऽभूत्। बाल्यकाले तस्य पालन-पोषणशिक्षादीनां समुचिता व्यव-स्थाऽऽसीत। तत आरभ्यैवास्य स्वधर्मपालने महती रुचिरुदभूत्। अतीव तीक्ष्ण-

महाराजः श्रीरणवीरसिंहः

बुद्धित्वादमुनात्यल्पेनैव समयेन सर्वा विद्याः सुगमतयाऽभ्यस्ताः । युद्धविद्यायां चाप्यमुना पूर्णतया निपुणता प्राप्ता । अत एवासौ स्वपित्रा **गुलाबसिंहेन** समये-समये युद्धाय प्रेष्यते स्म । काश्मीरप्रान्ते सिखराज्यपालेन शेख-अमीमेन सह योद्धुं यदा **गुलाबसिंहेन** सेना प्रेषिता, तदाऽसावेव जम्बूसेनाया अधिपतिरासीत् । एवं गिलगितप्रान्तयुद्धेष्वपि रणवीरसिंह एव सेनापतिरूपेण प्रेषित आसीत् ।

तात्कालिकप्रथानुसारेणास्य विवाहश्चतुर्दशवर्षायुष्येव १७४३ ख्रिष्टाब्दे **विजयसिंह**नृपतेः शिवानामधेयया पुत्र्या सह बभूव ।

१८५६ ख्रिष्टाब्दे यदा **श्रीगुलाबसिंहो** रुग्णो जातस्तदास्यास्थायिरूपेण फरवरीमासस्य प्रथमायां तारिकायां राज्यारोहणं सम्पन्नम् ।

१८५७ ख्रिष्टाब्दे यदा भारते प्रथमः स्वतन्त्रतासंग्रामः प्रारब्धस्तदासौ पितुराज्ञया दीवानहरिश्चन्द्रेण सह महतीं सेनां गृहीत्वा देहलीं गतवान् ।

तस्मिन् वर्षे, यदामुष्य पितुर्मृत्युरभूत्तदा राज्याभिषेके जातेऽसौ महाराजो घोषितः ।

राज्यारोहणानन्तरमेवासौ स्वपूर्वार्जितसंस्कारैर्विद्याधर्मप्रजासु स्वानुरागं प्रदर्शयितुमारब्धवान् । तत्समकालमेव जम्मू-काश्मीरराज्येऽन्याभिर्भाषाभिः सह संस्कृतवाङ्मयस्यापि प्रतिष्ठा दिनाद्दिनं परिवर्द्धितुमारब्धा । सूर्यवंशीयत्वात् स्वपूर्वजरामादिवत् पुनर्भूलोके धार्मिकमर्यादां स्थापयितुं प्रयतितवानसौ । स्वराज्यं च धर्मस्य केन्द्रमिति घोषितवान् । तेन राज्ये बहुत्र अनेकेषां देवालयानां निर्माणं कारितम् । तेषु जम्बूनगरस्य श्रीरघुनाथमन्दिरमतीव प्रसिद्धं वर्तते । अष्टादशमन्दिरेषु श्रीरघुनाथस्य देवालयो विशालतमः । तस्यैव पृष्ठभागे महाराजरणवीरसिंहेन संस्कृतमहाविद्यालयः संस्थापितः, यत्रानेकेषां विषयाणामध्यापनं क्रियते । एवमेवामुना श्रीनगरेऽपि संस्कृतमहाविद्यालयः संस्थापितः । अनयोरुभयोः सुयोग्या विद्वांसो नियोजिताः । तेषु चानेके भारतस्यान्यान्यप्रान्तेभ्य आहूताः समुचितेन वेतनेन सम्मानिताश्च । अनयोश्छात्रा अपि भारतस्यान्यान्यप्रान्तेभ्य आगत्य विद्यामध्येतुमारब्धवन्तः ।

छात्राणां कृते भोजन-निवास-वस्त्रादीनां व्यवस्था महाराजेन संस्थापितधर्मार्थविभागेन निजकोषात् क्रियते स्म । श्रीनगरस्थे महाविद्यालये एतादृशी व्यवस्थासीत् । उभयोर्विद्यालययोः पठिता विद्वांसः सर्वत्र भारते महाराजस्य यशःपताकां दोधूयन्ते स्म ।

महाराजः स्वयमेव मध्ये मध्ये विद्यालययोर्निरीक्षणं करोति स्म । छात्राणां परीक्षासमये तु सर्वदैवागत्य, तेषां च निरीक्षणं कृत्वा स्वयमपि प्रश्नान् पृच्छति स्म । उत्तीर्णच्छात्रेभ्यो योग्यच्छात्रेभ्यश्च छात्रवृत्तिं पारितोषिकं चापि वितरति स्म । विशेषच्छात्रवृत्तिं प्रदाय योग्यच्छात्रानयमुच्चशिक्षार्थं वाराणसीमपि प्रेषितवान् ।

१८५७ ख्रिष्टाब्दे यदा प्रसिद्धो योरोपीयो विद्वान् डा० व्हूलरः श्रीनगरे संस्कृतपाण्डुलिपीनामनुसन्धानार्थं गतवान्, तदासौ महाराजस्तमपि श्रीनगरस्थ संस्कृतविद्यालयं दर्शितवान् ।

एवमेवामुना जम्बूप्रान्तान्तर्गते पुरमण्डलनाम्नि तीर्थे बहवो देवालयाः, उत्तरवाहिन्यां देवालयाः संस्कृतमहाविद्यालयाश्च संस्थापिताः । जम्बूनगरेऽन्यत्रापि च देवालयाः संस्थापिताः । एषु च श्रीरणवीरेश्वरमहादेवस्य मन्दिरमतीव प्रसिद्धं सुन्दरं च वरीवर्ति । श्रीनगरस्थे गदाधरमन्दिरेऽपि प्रसिद्धिः सौन्दर्यं चानितमां विराजेते । महाराजेन हरिद्वार-वाराणसी-गयायोध्यादिषु तीर्थेषु धर्मप्रचाराय यात्रिणां सौकर्याय च स्वधर्मार्थविभागस्य शाखाः संस्थाप्य स्वकीयधर्मप्रियतायाः परिचयो दत्तः । राज्यान्तर्वर्तितीर्थेष्वपि महाराजाज्ञया तीर्थयात्रिणां सौकर्याय यात्रावसरे विशेषः प्रबन्धो विधीयते स्म ।

असौ महाराजो धर्मसम्बन्धिशङ्कासमाधानाय समये समये विदुषां सभां कृत्वा स्वसमक्षे निर्णयं कारयति स्म । तासु गोष्ठीषु विभिन्नानां शास्त्रीयविषयाणां चर्चापि क्रियते स्म । तासु सभासु राजकीयविद्यालयानां विद्वांसः, राजसभापण्डिताः, भारतस्यान्यान्यभागेभ्यश्चामन्त्रिता विद्यावारिधयः समुपतिष्ठन्ते स्म ।

गोधनस्याभिवृद्धयेऽपि महाराजेन विशिष्टां रुचिं प्रदर्श्य स्थाने स्थाने गोशालाः संस्थापिताः । यत्र तत्र धर्मशालाश्चापि निर्मापिताः ।

तस्यातीव महत्वपूर्णं कार्यं संस्कृतपाण्डुलिपीनां संग्रहः, तासां प्रकाशनं पुस्तकालयस्य स्थापनं च मन्यते । तदुपरिष्टाद् विस्तरेण वक्ष्यते ।

महाराजेन सर्वप्रथमं जम्बू-काश्मीरराज्यस्यैव विद्वांस आमन्त्रिताः, ते च प्रश्रयप्रदानेन सम्मानिताः । ततश्चान्ये वाराणस्याः, वङ्गप्रदेशात्, जयपुरादिप्रदेशेभ्यश्च पण्डितवर्गाः ससम्मानमामन्त्रिताः स्वसभायां सभाजिताश्च । तेभ्यश्च केचित् स्वसभायामेव प्रतिष्ठापिताः, अन्ये जम्बूनगरे नवनिर्मितविद्याविलासमुद्रणालये मुद्रण-सम्पादन-लेखनादिकार्याणां सम्पन्नतायै नियुक्ताः । अपरे च श्रीरघुनाथमन्दिरस्य पुरतः

संस्थापिते श्रीरणवीरपुस्तकालये कार्यभारसमर्पणेन सभाजिताः। एवं तत्र तत्र कार्येषु नियुक्ता विद्वांसः स्व-स्वकार्याणि पूर्णपरिश्रमेण, मनोयोगेन च चक्रुः।

महाराज**श्रीरणवीरसिंह**सदृशो विद्यानुरागी, संस्कृतप्रचारार्थं सर्वस्वमप्यर्पयिता तदानीं सर्वस्मिन् भारतेऽपि कश्चिन्नाभवत्, किमुत दुर्गरेषु। तस्यापि कतिचित् प्रशस्तिपद्यानि समुदाह्रियन्ते--

येनात्मीयकुलप्रधानधरणीपालाप्तराज्याधिका,
राज्यश्रीः समुपार्जिता, प्रतिदिनं वृद्धिश्च तस्याः कृता।
आपूर्वापरदक्षिणोत्तरपयोराशिभ्य उद्भाविताः,
सर्वत्र क्षितिपेषु कुन्दधवलाः श्लाघ्या निजाः कीर्तयः॥१॥

प्रातः प्रत्यहमीश्वरार्चनविधिं दानं च कृत्वाऽऽदराद्
आमध्याह्नविधेयराज्यरचनाऽभिज्ञात्मगोष्ठ्युत्सवः
मध्याह्नोत्तरमप्युदारधिषणः स्थित्वा समाजेऽन्वहं,
योऽपश्यत्प्रतिसायमात्मपृतनाव्यूहांश्च साङ्ग्रामिकान्॥२॥

येनाहूय निबन्धकूपविशदग्रामोर्वराऽऽरामभू–
भूषाभिः परितोषिताः सुविदुषा सर्वागमज्ञा द्विजाः।
सौराष्ट्रद्रविडान्ध्रगुर्जरगयाकाशीकुरुक्षेत्रतः
शास्त्रस्योद्धरणाय पङ्ककुहरप्राये मिमङ्क्षोः कलौ॥३॥

नासंस्कृतः कोऽपि मदीयराष्ट्रे भवेत् त्रिवर्णेष्विति भूरि दत्त्वा।
धनं, चतुर्वेदविदोऽपि विप्राः काशीपुरो येन समाह्रियन्त॥४॥

यस्त्रैवर्ण्यविधिं विधित्सुरखिले राज्ये निजे नैगमम्
प्रत्याहूय तदुद्भवाय चतुरो विप्रांश्चतुर्वेदिनः।
प्रत्येकं शतमुद्रिका रजतजा दत्त्वा भृतिं मासिकीं
तेभ्योऽन्नाम्बरसंश्रयादिभिरपि च्छात्रान् समध्यापिपत्॥५॥

यः सन्ध्या समुपास्यतामिति समादिक्षद् द्विजान् सर्वशो,
नोऽधीता यदि साऽधुना विधिवदध्येया श्रुतिश्चाखिला।
विप्रैः पुंसवनादिका श्रुतिभवा सम्पाद्यतां संस्कृतिः
यः कुर्यादधिकं प्रियोऽस्ति स हि मे नो चेदपाङ्क्तो भवेत्॥६॥

न कोऽपि मूर्खो विषयेऽत्र तिष्ठेदित्थं कृतो येन विदा निदेशः ।
शास्त्रेष्वधीती प्रतिशालमेकः सुपण्डितोऽस्थापि च पाठनाय ॥७॥

नानाशास्त्रश्रौतशैलीसरित्सु निष्णाता ये संस्कृतप्राकृताब्धौ ।
गोष्ठीस्तेषां योऽर्थसिद्ध्यै व्यधत्त प्रातः प्रेम्णा प्रत्यहं पण्डितानाम् ॥८॥

विज्ञैः सतार्किककुलै रसकर्मयुक्तैस्तज्ज्ञैर्भिषग्भिरथ शब्दविदां वरिष्ठैः ।
वैशेषिकैरपि विशेषपदार्थविज्ञैः सांख्यैश्च योगनिपुणैर्नृपनीतिविद्भिः ॥९॥

सद्वैदिकैः परिलसच्चतुरागमज्ञैर्मीमांसकैरखिलकर्मकलापदक्षैः ।
वेदान्तिभिश्च विधिवद् विदितात्मतत्त्वैः काव्यामृताद्भुतकथाकुशलैः कवीन्द्रैः ॥१०॥

पौराणिकैः प्रणयवद्भिरुदारगाथासङ्कीर्तनैर्गणितशास्त्रविशारदैश्च ।
अन्यैरुदभ्यसितरीतिमदन्यविद्यापारंगतैरमलकैरलिशाकुनैश्च ॥११॥

मन्त्रप्रयोगनिपुणैरखिलस्वरज्ञैः स्वीयैः सुवर्णवलयाङ्गदकुण्डलाढ्यैः ।
आगन्तुकैरपि विशद्भिरहर्दिवं यत्पूजागृहं सुविशदं प्रबभूव पूर्णम् ॥१२॥

किं बहुना, महाकविना कल्हणेन राजतरङ्गिण्यां (४।४८६-४८७,४९०-४९३) जयापीडस्य प्रशस्तौ विहिताः श्लोकास्तस्मिन् श्रीरणवीरसिंहे पुनरावृत्ति ते यथा—

उत्पत्तिभूमौ देशेऽस्मिन् दूरदूरतिरोहिता ।
कश्यपेन वितस्तेव तेन विद्याऽवतारिता ॥४८६॥

वचो मूर्खोऽयमित्येवं कस्मैचिद् वदते स्फुटम् ।
सर्वज्ञानाददाच्चक्रे सर्वान् विद्याभियोगिनः ॥८८७॥

भूपतेरात्मना स्पर्द्धा चक्षमे न स कस्यचित् ।
आत्मनस्तु बुधैः स्पर्द्धां शुद्धधीर्बह्वमन्यत ॥४९०॥

तावत् पण्डितशब्देऽभूद्राजशब्दादपि प्रथा ।
तैस्तैर्दोषैर्न तु म्लानिं कालान्तरवदाययौ ॥४९१॥

नृपतौ विद्वदायत्ते राजसांमुख्यकाङ्क्षिभिः ।
गृहा बभूवुर्विदुषां व्याप्ताः सेवागतैर्नृपैः ॥४९२॥

समग्रहीत् तथा राजा सोऽन्विष्य निखिलान् बुधान् ।
विद्वद्दुर्भिक्षमभवद् यथाऽन्यनृपमण्डले ॥४९३॥ इति ।

महाराजः श्रीप्रतापसिंहः

सेयं द्विगर्तभूमिर्यस्यां सर्वे वर्णा जन्मसिद्धं स्वीयं स्वतन्त्रताधिकारं सर्वतः संरक्षितु निरन्तरं सङ्गरमाचरन्तोऽद्यावधि कस्यापि वैदेशिकस्य वैधर्मिकस्य वा अधीनतां नोररीचक्रुः। भारताद् बहिर्भूतेषु शतशः सहस्रशश्च युद्धेषु स्वाभिमुखागतान् शत्रून् विजित्यैकैकशो वीराः शत्रूणां शतघ्नीः, गोलिकोद्गारकान् (मशीनगणान्) चापहृत्य समानीतवन्तः। सेयं वीरप्रसविनी महामहिमवती मही यत्रत्यानां रणोद्भटानां भटानां कृपाणप्रहारान्, अधिज्यधनुष्टङ्कारान्, द्विनलिकागोलिकोद्गारांश्च स्मारं स्मारं तिब्बत-लद्दाख-चीन-भूटान-काबुल-कन्धार-सिक्कम-वसरा-जर्मनादिदेशवास्तव्यानामद्यापि वेपन्ते हृदयानि। सेयं संस्कृतसाहित्यप्ररोहभूमिर्यत्रत्या विद्वांसः काशीकाश्मीरादिविद्याक्षेत्रेषु गाम गामं तत्रत्यपण्डितान् शास्त्रार्थसंगरे विजित्य प्रधानपूजां लभमानाः महतीं महतीं ख्यातिं समाप्नुवन्। सेयं धर्मधुरन्धरा द्विगर्तधरा यदुद्भूताः प्राणानामत्ययेष्वपि स्वधर्मं नाजहुः, कठिनं तपश्चरन्तोऽमरतां लेभिरे च। तस्यामेव समस्तभारतशिरःशेखरायमाणम्, समन्ततो हरितमहीरुहाऽऽच्छादितमहीधरश्रेणिपरिवृतमुच्चस्थलमधिवासितम्, शतशो देवमन्दिराणां सुवर्णकलशैः दिवा भास्करप्रभाभिभासमानैः सुवर्णमयमिव, निशि सहस्रशो देदीप्यमानचपलाप्रदीपप्रकाशितैर्नक्षत्रमयमिव दूरतः पथिकैः समवलोक्यते तदिदमतिरमणीयं **जम्बूनगरम्**। तस्य दक्षिणान्तराले स्वादूदका, नीलनिर्मलसलिला **तापी** नदी प्रवहति। यस्या अनुतीरं शतशः सहस्रशश्च सन्ध्यामुपासमानास्तपस्विनो दरीदृश्यन्ते। पारेतापि गिरिशिखरोपरि विशालोऽतिरमणीयः शत्रुभिर्दुराधर्षो **बाहु**नामधेयो दुर्गो वर्तते। यो हि **जम्बूलोचनस्य** कनीयसा भ्रात्रा **बाहुलोचनेन** निर्मापितोऽभवत्। तस्मिन्नेकं कालिकामन्दिरं वर्तते। तां भगवतीं कालिकां द्रष्टु समर्चितुं च प्रतिदिनं शतशो भक्तजनाः समायान्ति। दुर्गे तस्मिन्नेकम् अतिरमणीयं स्वच्छसलिलं सरो विद्यते, यस्मिन् स्नात्वा परिपूतशरीरा भक्तजना भगवतीं कालिकां परिपश्यन्ति। दुर्गान्तर्महानेकः **शस्त्रालयो** विद्यते, यस्मिन् प्रभूततराः शतघ्न्योऽपि विद्यन्ते, यासां गोला दूरदूरतरं प्रयान्ति। दुर्गस्य रमणीयस्थानानि, अमूल्यानि भित्तिचित्राणि च दर्शं दर्शं दर्शकानां हृदयानि परं प्रसीदन्ति, विस्मयन्ते च। **बाहुदुर्ग**दर्शनेन पराक्रमरहितानामपि धमनीष्वदम्योत्साहः संचरति। तस्य दुर्गस्य, नगरस्थराजप्रासादानां, मन्दिराणां च गगनभेदीनि, नक्षत्रैरालपन्ति, समुन्नतानि शिखराणि द्वैगर्तिकसूर्यवंशीयक्षत्रियाणां महान्तं प्रतापं सूचयन्ति। नगरस्य प्रतीच्यां कृत्रिमकुल्यामुभयतो रम्योद्यानारामवनवृक्षलताकुसुमानां साधीयांसः सन्निवेशाश्चेतांसि समावर्जयन्ति। शिल्पानि च तत्रत्यानि स्वान्तं सन्तोषयन्ति।

तस्मिन्नेव नन्दननिभे **जम्बूनगरे** विराजमानः, वीरवन्द्यचरणारविन्दः, रविकुलमलदिवाकरः, महाराजश्रीगुलाबसिंहस्य पौत्रः, महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य ज्येष्ठः श्री महाराजः श्रीप्रतापसिंहः काश्मीरान् शशास । असौ सप्ताधिकैकोनविंशतिशततमे १९०७) वैक्रमे वत्सरे समाविर्भूय चत्वारिंशद् वर्षाणि राज्यं कृत्वा स्वायुषः पञ्चप्रतितमे वर्षे सत्यलोकमगात् । असौ तत्रत्यानां दूरदूरादाहूतानामेकैकशास्त्रसार्वभौमानां द्वुषां सकाशादधीताखिलशास्त्रोऽपि कणभक्षाक्षपादप्रणीतन्यायशास्त्रे विशेषरुचिरा-

असौ विदुषां शास्त्रार्थनिवधानदानेनाऽश्रौपीत् । मध्यस्थरूपेण विदुषां जयराजयनिर्णयमप्यकार्षीत् । असौ परमभागवत आसीत् । तस्य भगवत्पूजनसमये शतशो द्वांसः पूजागृहं प्रविश्य बहुविधदानानि समुपलभ्य तस्य परमेश्वरनिष्ठां समवलोक्य परं मुमुदिरे, "तपोमयोऽयं महाराजः साक्षाद् धर्मावतारः" इति परस्परं गदुश्च ।

अमुना महाराजेन पदे पदे क्रियमाण विद्वत्सम्मानमवलोक्य केचन वाममार्गायिनोऽपि तादृशसम्मानलिप्सवः प्रजासु स्वप्रभावं ख्यापयितु प्रवृत्ताः । गतानुगतिको कस्तेषां चमत्कारान् नमस्कर्तुं प्रचलितः, अनुचलितश्च तान् । समयेनैते वाममार्गीया हाराजसान्निध्यलाभायापि प्रायतन्त, अलभन्त चान्तःप्रवेशम् । तेषामेतादृशीं चेष्टावलोक्य मनस्विनो विद्वांसोऽपि तैः सह शास्त्रार्थं कर्तुमुद्यताः समभवन् । प्राक्रमत तेषां वादयुद्धम् । एतस्मिन्नेवावसरे स्वामिश्रीब्रह्मानन्दतीर्थमहोदयैः काश्मीरानभ्येत्य निकशास्त्रार्थनियमः प्रवर्तितः । दिनकरप्रभासमक्षं खद्योतानामिव तस्य यतिवरस्य चोयुक्त्या तेषां वाममार्गीयाणां प्रतिभाप्रभा नितरां मन्दतामयासीत् । महाराजस्य नुग्रहेणाऽऽग्रहेण स्वामिश्रीब्रह्मानन्दतीर्थमहोदयैस्तत्र चिरं स्थित्वा ब्रहूनां ग्रन्थानां म्पादनं कृतम् ।

तस्मिन्महाराजे द्विगर्तभुवं शासति ह्रदेषु मत्स्याः, वनेषु मृगाः, गगने विहगाः खेन जीवन्ति स्म । कश्चिन्मृगयुः प्रमादेनाऽपि तत्र मृगयां न कुरुते स्म । तस्मिन् स्वयं रामिषे शाकाशिनि राजनि प्रजास्वपि प्रायः सर्वे जना निरामिषाः संवृत्ताः । गृहे गृहे प्रतिमाः पूज्यन्ते स्म, तुलसीतरवः समारोप्यन्ते स्म, गावः पाल्यन्ते स्म, विद्वांसो ब्राह्मणाः सादरं समर्च्यन्ते स्म, होमाऽग्नयो हूयन्ते स्म, अतिथयः समभ्यर्च्यन्ते स्म, सर्वगृहेषु देवालयेषु च वेदध्वनयः श्रूयन्ते स्म; किं बहुना, न कश्चित् कस्मैचित् द्रुह्यति स्म, नेर्ष्यति स्म, नासूयति स्म च । सर्वे परस्परं स्निह्यन्ति स्मैव केवलम् ।

तस्य राज्यकाले ब्राह्मणादयो वर्णाः प्रायः सुरगिरैव व्यवहरन्ति स्म, तद्यथा

महाराजः श्रीप्रतापसिंहः

जन्म १९०७ विक्रमाब्दे, राज्याप्तिः १९६२ विक्रमाब्दे, स्वर्गमनम् १९८२ विक्रमाब्दे

'भारतीसन्देशे' भारती प्राह—

"तदहं बहु प्रसन्ना रणवीरसिंहभूपे,
करुणामयेन येन प्रभुणा समाहृताऽऽसम् ।
सुचिरं तदङ्कशय्यामधिशय्य निर्विशङ्कम्,
अधुना तु जातबोधा पुनरप्यहं भवेयम् ।
सुसुतोऽस्य धर्ममूर्तिर्नृपतिः **प्रतापसिंहः**,
सकलाः प्रजास्तदा यं स्वहितैषिणं प्रणेमुः ।
अमुना सुसेविताऽऽस सुररूपिणा किलाहम्,
सुरभारतीं तदा मां प्रचुरा जनाः समूचुः" । इति ।

काश्मीरप्रान्ते संस्कृतस्य विशिष्टानां पोषकाणां मध्ये महाराजप्रतापसिंहस्य द्वितीयं स्थानं वरीवर्ति । यद्यप्यसौ स्वपितेव सुयोग्यः शासको नासीत्, तथापि धर्मप्रियो, न्यायप्रियो, विद्वत्प्रियो, विद्याप्रियस्त्वासीदेव ।

१८८५ ख्रिष्टाब्देऽमुष्य राज्याभिषेकोऽभूत् । अमुनाऽऽङ्लभाषाध्ययनार्थं विद्यालय-महाविद्यालयनिर्माणपुरस्सरं राज्ये यत्र-तत्र संस्थापिताभ्यः संस्कृतपाठशालाभ्यः सहायतापि प्रदत्ता । एवं च स्वपित्रा जम्बूनगरे, **उत्तरवाहिन्यां**, **श्रीनगरे** च संस्थापितानां संस्कृतमहाविद्यालयानां संरक्षणं पोषणमप्यमुना विहितम् ।

विद्वत्प्रियत्वाच्चामुनापि स्वसभायां विद्वन्मण्डलं सम्मानितमासीत् ।

अमुना महाराजेनापि संस्कृतच्छात्रेभ्यः पारितोषिकं छात्रवृत्तयश्च प्रदीयन्ते स्म । समये समये देश्या वैदेशिकाश्च विद्वांसो धनादिभिरपि सत्क्रियन्ते स्म ।

अमुना १९००-१९०२ ख्रिष्टाब्दयोर्मध्ये **श्रीनगरे अनुसन्धानविभागस्य** स्थापना कृता, यदीयं कार्यविवरणं परस्तात्प्रस्तोष्यते ।

अमुष्य महाराजस्य शासनकाल एव १९१६ख्रिष्टाब्दे राज्ये **संस्कृतप्रसारसमितेः** स्थापनाऽजायत, तत्परिणामस्वरूपेण च राज्ये दशसंख्याकानां संस्कृतपाठशालानां प्रारम्भोऽभूत्, यत्र पण्डितेभ्यः सहायतारूपेण प्रत्येकं चत्वारिंशद् रूप्यकाणि प्रादीयन्त ।

महाराजः श्रीहरिसिंहः

महाराजे श्रीप्रतापसिंहे दिवं गते तदीयकनिष्ठभ्रातुः श्रीमद्अमरसिंहस्य तनूजः श्रीहरिसिंहोऽपुत्रेण तेन महाराजेन पुत्रत्वेनानुगृहीतो राजसिंहासनमध्यारुक्षत् । **१९२५ख्रिष्टाब्दे** चामुष्य राज्याभिषेकसमारोहः समपद्यत ।

असावपराजेयः, अपराजितः, निर्भयः, निरहङ्कारः, निरपेक्षशासकः, विशाल-
कर्मण्यः, नीतिज्ञः, प्रजावत्सलः, क्षमाशीलः, भेदभावशून्यः, न्यायनयनिपुणः,
मनस्वी चासीत् । असावेव महात्मा भारतीयषट्शताधिकक्षत्रियमहाराजेषु सत्स्वपि
प्रथमं लन्दननगरे राजसभायां सर्वसमक्षं "स्वतन्त्रताऽस्माकं जन्मसिद्धोऽधिकारः"
सोत्साहमुद्घोषितवान् । असावेव स्वराज्याभिषेककाले "न्यायो मे धर्मः" इति
डमघोषणामचीकरत् । असावेव वार्द्धुषिकपीडितां मुसलिमप्रजां वृद्धिबन्धनादमूमु-
असावेव भारतहितमुद्दिश्य चतुर्दश वर्षाणि जोषमास्त, स्वजन्मसिद्धं स्वत्वमपि
हितायाऽत्याक्षीत् । स्वक्षत्रियत्वाऽभिमानं संरक्षन्नसौ कञ्चिदपि नानमत् । असौ
जन्येन, सौन्दर्येण, सौष्ठवेन, सौहार्देन, गाम्भीर्येण, गौरवेण, सर्वानजयत् तात्कालि-
स्वसमकक्षान् महाराजान् ।

असौ संस्कृतभाषां पूर्वजानां सर्वथा सर्वदा संरक्षणीयां सम्पदं जानन् संस्कृता-
पकान् पुष्कलैर्वेतनैरन्वग्रहीत् । असौ यथा देवालयेषु देवान् प्रणन्तुमयासीत्, तथैव
जदेष्वपि प्रयाति स्मेति प्रशस्योऽस्य साम्यभावः ।

अमुष्य राज्यकाले बहवश्छात्रा धर्मार्थविभागाच्छात्रवृत्तिं गृहीत्वा संस्कृत-
हित्यस्य विभिन्नानां विषयाणामध्ययनार्थं वाराणसीं गच्छन्ति स्म । पितामहेन
लितानां पितृव्येन च संरक्षितानां संस्कृतपाठशालानां संरक्षणमममुष्य राज्य-
लेऽपि यथावदेवाभवत् । यद्यपि महाराजोऽयं स्वपूर्वजवद् विद्वत्प्रियः, संस्कृत-
यश्च नाऽऽसीत्, तथाप्यस्य राज्यकाले संस्कृतपण्डितानां संस्कृतप्रियाणामन्येषां वा
नानां मार्गे न कोऽपि बाधः समुपस्थितः । अपि त्वमुष्य राज्यकाले तत्पितृव्य-
वालितेनानुसन्धानविभागेन बह्वीनां पाण्डुलिपीनां प्रकाशनं कृतम् ।

दुर्दैवेन १९४७-४८ ख्रिष्टाब्दे भारतविभाजनावसरे काश्मीरेष्वपि महान्
प्लवो जातः । येनामुष्य महाराजस्य भाविनीषु योजनासु महती त्रुटिरायाता ।
मुना देवालय-विद्यालयादिसंस्थानां कृते महती योजना स्वीकृताऽऽसीत् । नवीन-
र्माणस्य रेखाचित्राणि (नक्शे) विशेषज्ञैर्निर्माप्य तत्कृते विपुलो धनराशिरपि निय-
आसीत् । पाकस्थानीयानाम् अकाण्डताण्डवैरुपद्रुते राज्ये तस्य सा योजना
र्गलेष्वेव स्थिता । तथापि पूर्वपुरुषप्रवर्तितायां कार्यपद्धतावसौ प्रचलन्नेवावर्तत ।

असौ त्रिंशद् वर्षाणि राज्यं कृत्वा स्वायुषः पञ्चषष्टितमे वर्षे मुम्बापुर्यामा-
स्मिकमृत्युना सर्वं सम्पज्जातं स्वराष्ट्रजनहिताय वितीर्य स्वयं दिवं गतः ।

महाराजः श्रीहरिसिंहः

अमुष्य विषये पद्यद्वयेन श्रद्धाञ्जलिः—

यो द्विगर्तनिजदेशभास्करः शौर्यधैर्यगुणरत्नसागरः ।
विद्वदाश्रयकरः क्षमाधरः साधुशान्तिफलदः सुधाकरः ॥१॥

तस्य गौरवमहामहोज्ज्वलं कीर्तिजातमखिलं विजल्पितुम् ।
नास्ति नास्ति लवमात्रयोग्यता शोकराशिपरिविह्वलस्य हि ॥२॥

महाराजः कर्णसिंहः

महाराजस्य श्रीकर्णसिंहस्य जन्म १९८७ वैक्रमसंवत्सरेऽभूत् । यद्यप्यसौ बाल्यावस्थायामतीव प्रखरमतिरासीत्तथापि शिक्षायाः समुचितः प्रबन्धो न कृतोऽस्य पित्रा । तदा देशे यत्र तत्रांग्लान् भारतान्निस्सारयितु बहून्यान्दोलनानि प्रचलितान्यासन् । १९४७ ख्रिष्टाब्दे यदा देशोऽयं स्वतन्त्रो घोषितस्तदा काश्मीरराज्यस्य स्थितिरतीव शोचनीयाऽऽसीत् । १९४९ ख्रिष्टाब्दे जूनमासस्य विशयां तारिकायां महाराजहरिसिंहेनासावस्थायिरूपेण स्वोत्तराधिकारी घोषितः । तत्पश्चादयं राज्यविधानसभया राज्यप्रधानः (सदरे रियासत) इति घोषितः । तदैव कुशलमतिः कर्णसिंहोऽहरहः कठिनपरिश्रमेणाध्ययने प्रवृत्तः । अमुना क्रमशो बी०ए०,एम०ए० इत्याख्ये परीक्षे उत्तीर्णे । संस्कृतभाषाप्यतीव मनोयोगेन शिक्षिता । तदनन्तरममुना वङ्गप्रदेशीयस्य राजनीतिकुशलस्य महर्षेररविन्दघोषस्य राजनीत्यां अनुसन्धानेन 'दक्षतरः' (डाक्टर) इत्युपाधिः प्राप्तः ।

रणवीरपुस्तकालयस्य पुनरुद्धारेण, तत्र श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागस्योद्घाटनेन, पुष्कलपुरस्कारव्यवस्थया, निबन्धप्रतियोगिताऽऽयोजनेन, श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य कृते लक्षद्वयरुप्यकाणामनुदानेन, देवपूजकानां कर्मकाण्डशिक्षणव्यवस्थापनेन चायं संस्कृतभाषावैदिकधर्मयोः संरक्षणाय, प्रसाराय, संवर्द्धनाय च सततं यतत इत्युपरिष्टाद् व्याख्यास्यते ।

महामहिमशालिनोऽस्य यूनो महाराजस्य गौरवगाथा स्वल्पाक्षरैः कतिपयपद्यैरेवाभिधीयते—

कार्यं कार्यं, स्वधर्मे मतिरिति नियमो विद्यते यस्य नित्यम्,
विद्याभ्यासाभिलाषः सुचिरमतितरां मानसे यस्य लीनः ।
कार्ये लग्ना च बुद्धिर्न विरमति सदा यावदेत्यस्य पारम्,
सत्सङ्गो, भक्तिभावः, सकलजनहितं मुख्यधर्मोऽस्ति यस्य ॥१॥

वादान्यं, सौमनस्य, प्रियहितवचनं स्मेरभावोपगम्यम्,
वैदुष्यं चेति सर्वे मनुजवरगुणा भूषयन्ते यमेनम् ।
बाला वृद्धा युवानो निखिलविधजनाः साधवोऽसाधवो वा,
यं सङ्गम्यैव सद्यः स्वहृदयनिहितं भावमापूरयन्ति ॥२॥

प्राच्या विद्या प्रतीच्या सममिह वसतो यत्र लोकप्रियेऽस्मिन्,
भुक्तिर्मुक्तिश्च यस्मिन् विदुषि कृतपदे द्वन्द्वभावं विहाय ।
सर्वारम्भी बहिष्टादपि विमलमतिर्योऽन्तरत्यन्तशान्तः,
साक्षी पूर्णोऽपि लीलाधृतनृपतिवपु. श्रीगुलाबप्रसादात् ॥३॥

प्रीत्यै भूत्यै समेषां निजसुखमखिल नेहते यो महात्मा,
धन्यो मान्योऽस्त्यनन्यः स्वकुलगुणगणैर्भूषितो भूमिपालः ।
सोऽयं श्रीकर्णसिंहो सकलजनहितैर्नेतृभिश्चापि वन्द्यो,
धर्म स्वस्मिन् क्रमेण प्रतिफलितमिमं धारयेत् पूर्वजानाम् ॥४॥

वार वारं समस्तैर्मृतमिदमितरैः संस्कृतं भाष्यमाणम्,
भूयो यस्य प्रयासैः कथमपि वदनं जीवितुं व्याददातु ।
सोऽयं श्रीकर्णसिंहः सुविमलयशसाऽलङ्कृतो भूतलेऽस्मिन्,
स्मारं स्मारं स्वतार हरिचरणयुगं लोकमान्यः प्रभूयात् ॥५॥

सन्देशः

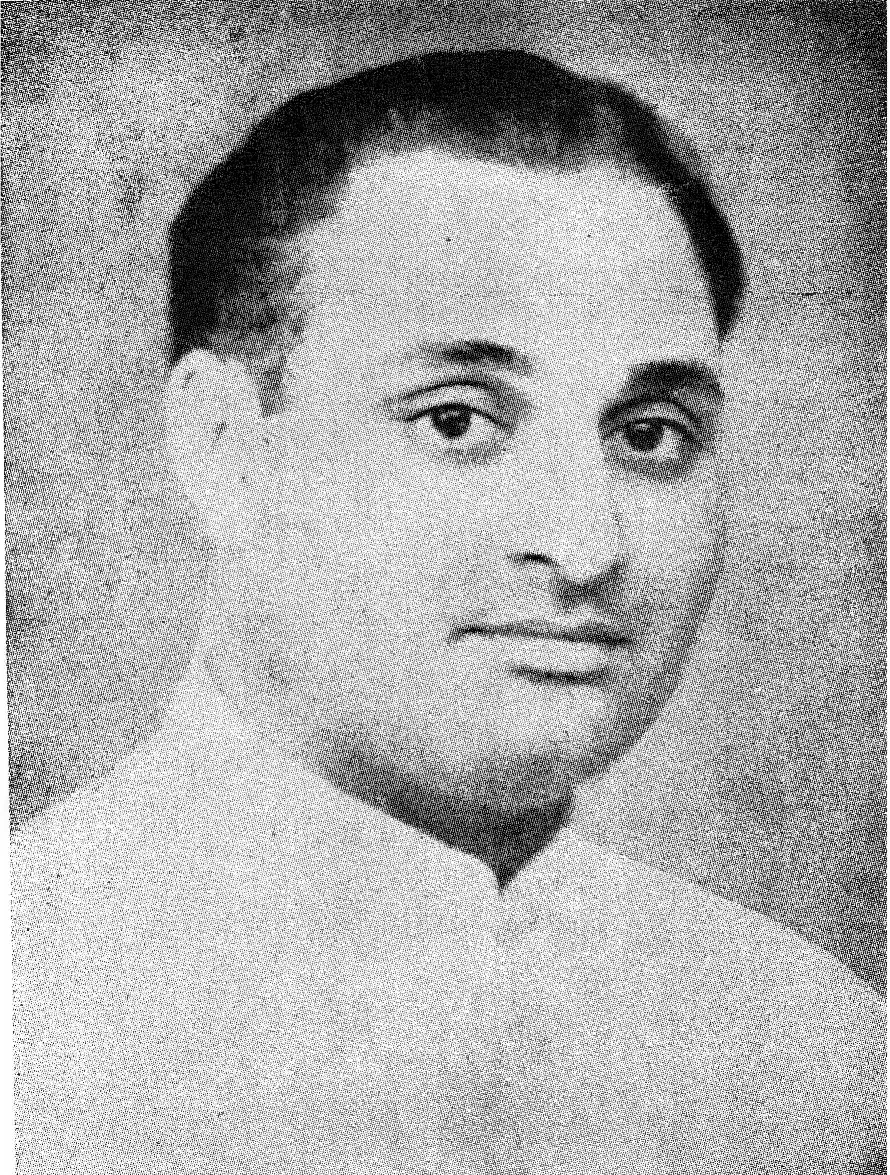
भो ! भो ! भाविनि भारतीयविभवे सर्गप्रतिष्ठापकाः,
बालाः प्रौढतमास्तथा च युवका वृद्धाः स्वदेशप्रियाः ।
सर्वे यूयमिदं मदीयवचनं श्रुत्वा कुरुध्वं स्वयम्,
स्वातन्त्र्यैकनिदानमेतदधुना ध्येयं समैः संस्कृतम् ॥६॥

नैसर्गैरक्षरैर्या स्रगिव सुमणिभिर्गुम्फिता राष्ट्रभाषा,
भूयात् स्वीयैर्गुणैः सा कतिपयदिवसैः सर्वथा सार्वभौमी ।
तस्या वै यन्निदानं प्रभवतु नितरां भूतले संस्कृतं वः,
सर्वो लोकोऽपि चास्मिन् प्रभवतु भवतां प्रीतये सिद्धहस्तः ॥

शुभाशिषः

राष्ट्रं नः स्यात्समृद्धं सकलगुणगणैर्भूषिताः स्युर्युवानः,

महाराजः श्रीकर्णसिंहः

जन्म १९८७ विक्रमाब्दे, राज्याप्तिः २००६ विक्रमाब्दे

माहाय्यं तास्तरुण्यः सुचरितविभवैर्नित्यमेषां प्रकुर्युः,
विद्या विज्ञानपूर्ण कृषिकलनकलाकौशलं वृद्धिमेतु ॥१॥

मोदन्तां सर्वलोका विधिविहितहिते कर्मणि प्रत्तचित्ताः,
भूयो भूयाज्जगत्यां सकलजनहितं गौरव भारतस्य ।
शूराः शौर्येण नूनं निजविषयबलं वर्धयन्ता नितान्तं,
स्वातन्त्र्यस्थादिहेतुः प्रभवतु सुतरां सौमनस्यं प्रजासु ॥२॥

दौर्जन्यस्याऽस्य चैनाः फलमपि विपुलं भुञ्जतां स्वात्मनैव,
सौजन्येनैव सद्यः सुविपुलविभवं भारतं भा-रत स्यात् ।
भौमं नन् सर्वदुःखं व्रजतु च विलय वृद्धिमायातु सौख्यम्,
आर्प शान्तेर्निदानं हृदि दधतु जना पञ्चशीलं सदैवम् ॥इति।

महाराजेन श्रीकर्णसिंहेन संस्कृतपोषणे कृतानि महत्त्वपूर्णानि कार्याणि यथा प्रसङ्गमनेकस्थलेष्विह प्राप्स्यन्ते । सोऽयं महानुभावोऽतीव विकटे समये राज्यमवाप्तवान् । अर्धशताब्द्या अप्यधिकात्समयादङ्ग्रेजानां दुःशासनपाशाद् भारतमातरं स्वतन्त्रां कर्तुं कारायातनाद्यनेककष्टसहनपूर्वाणि भारतीयानामान्दोलनानि प्रचलन्ति स्म । केवलं भेदनीतिबलेनैव भारतीयानार्यहिन्दून्मुस्लिमांश्च योधयित्वा तान्दुर्बलीकृत्य चांग्लाः शासनं चालयन्ति स्म । स्पृश्यास्पृश्यविषयेऽन्त्यजानामुद्भेदनादिका नाना दुर्व्यापारास्तेषां प्रवर्तमाना आसन् । भारतीया दुर्भिक्षादिपीडिता विपद्यन्ते स्म, किन्तु आंग्लाः कूटनीत्यादिबलेनापारां सम्पदं पारेसमुद्रं नीत्वा स्वदेशवासिनो धिन्वन्ति स्म । विदेशीयाया आंग्लभाषायाः परमपावन्यामस्यां भारतभूमौ प्रचारेण, इहत्यप्रकृतिविरुद्धानां विदेशीयानामेवाऽऽहाराचारव्यवहाराणामनेकैर्व्याजैश्छलैर्बलैरुपधिभिश्च प्रसारेण भारतीयाः सर्वे देशभक्ता उपरुध्यमानगला विषीदन्ति स्म । कलाकौशलादिशिक्षणं भारतस्य च सामयिकविज्ञानसम्पन्नतापादनं तु दूरे गतम्, अनेकेषामुदरम्भरीणां विचारा अपि तैस्तथा विपरिवर्त्तिताः, यथा विस्मृत्य स्वसंस्कृतिं, स्वधर्मं, स्वभाषां, स्ववेषं, स्वभोजनादिकं च तेऽभारतीयतामेव सर्वत्र प्रसारयन्तो विलोक्यन्ते स्म विलोक्यन्ते चेदानीं स्वतन्त्रेऽपि भारते । सर्वः खलु भारतीयः सभ्यतादिसद्भावस्तैरुन्मूलितः ।

अथ नवनवैरान्दोलनैरुद्वेजिताः, द्वितीयेन विश्वमहायुद्धेन धनजनादिभिरतिशयितं क्षीणाः, एकाकिना स्वनामधन्येन सुभाषवोसवीरेण जापानादिदेशसहयोगमवाप्य महासेनोत्थापनादिभिर्भीषिताः, मोहमयीस्थपोतसैनिकादिविद्रोहेण च नितान्तं वित्रा-

सिता आंग्ला यदा भारतभुवं स्वतन्त्रां घोषयन्तो देशमिममजहुः, तदापि सोपधि भारतपाकिस्ताननामभ्यां द्वेधा त्रेधा च देशं विभज्य, प्रच्छन्नं मुस्लिमानां पक्षे पतन्तस्तान् भारते नानोपद्रवान् कर्त्तुं प्रोत्साहयन्तश्च शाश्वतिकानि विरोधबीजान्युप्तवन्तः, येनापारा धनसम्पद् विनष्टा, असंख्या मानवा असमये कालकवलतां गताः, कोटिशश्च मातृदुहितृस्वसृपत्न्यादिवियुक्ता निर्निकेता एतल्लेखक्षणेऽपि नारकीयातना भोक्तुं विवशाः सन्ति । सोऽयं व्यतिकरो नात्रैव समापत्, आंग्लैः स्वशासनसमये भारते सार्धषट्शतेभ्योऽप्यधिकाः, महान्तो, मध्याः, अवमाः, अवमावमाश्च 'राजा', 'महाराजः', 'निजामः', 'नबाबः' इत्यादिपदवीका भूभुजः सम्पादिता आसन्, येषु कैश्चित्स्वातन्त्र्यान्दोलनं दमयितुमेकोनविंशतितमख्रिष्टशतकादेव तेषां साहाय्यं क्रियते स्म, कैश्चिच्च भारतजनता विद्रुह्य, विशोष्य, निष्पीड्य चांग्लदेशीयजनोदरभरणाय पुष्कलं धनं समर्प्य शेषेण विलासभरमन्थरा भोगा भुज्यन्ते स्म । ते सर्वे शासका आंग्लशासनेन सह जातान् सन्धीन् परिसमाप्य स्वाधीनतां नीताः कृताश्च चिकीर्षिताश्च सार्धषद्शतेभ्योऽप्यधिका भारतस्य खण्डविखण्डवर्गसर्गाः ।

परन्तु, केन्द्राधीनतया स्थापिते नरेन्द्रमण्डले सदस्यतामाप्ता अन्यविधाश्च तादृशा अपि चिरस्मरणीया महाराजा आसन्, ये देशभक्तिनिर्भराः स्वशासनसौविध्यं बलिवेद्यां समर्प्यापि भारतस्वातन्त्र्यं हार्दिकेन प्रेम्णा कामयन्ते स्म । तेष्वन्यतम आसीन्महाराजो हरिसिंह. । द्वित्रान्मुस्लिमशासकान् विहायेतरेषु क्षत्रियपुङ्गवेषु स्वस्वराज्यानि भारतीयसङ्घनिर्माणाय प्रादेशिकसङ्घटनसम्पादनाय च समर्पितवत्सु, महाराजो हरिसिंहः काश्चिद् राजनैतिकीर्जटिलता अनुभवन् काश्मीरशासनं युवराजे श्रीकर्णसिंहे विन्यस्य राजसिंहासनं परित्यज्य च मोहमयीमध्यवात्सीत् । समयान्तरे च पार्थिवं वपुर्विहाय स्वपुण्योपार्जिताँल्लोकानप्यशिश्रियत् ।

तादृशं समयच्छिद्रं विलोक्यांग्लप्रेरितेन पाकिस्तानेन सीमावस्थितान् मुस्लिमकौटुम्बिकान् (कबायलिकान्) अग्रतः कृत्वा काश्मीरदेशोऽभिषेणितो लुण्ठितो दलितश्च । तादृशे भीषणे समये बुद्धिमता युवराजेन श्रीकर्णसिंहेनान्यराजवत्काश्मीरदेशोऽपि स्वमन्त्रिणां जनतायाश्च कामनया भारते विलयं नीतः । भारतीयसेनाभिस्तु पाकिस्तानीयसेना विद्राव्य कश्मीरदेशः पुनः प्रत्याहृतः । काभिश्चिदेव होराभिः प्रत्याहरिष्यमाणेऽखिले बलादाहृते काश्मीरभूखण्डे तु तदानीन्तनानां केषांचित् भारतराजनीतिधूर्वहानामाकालिकान्निषेधाद् भृशं हतोत्साहा भारतसेनाः प्रत्यावर्त्तन्त, न्ययुज्यन्त च युद्धविरामरेखाया यथावत्परिपालनार्थमन्ताराष्ट्रियाः प्रत्यवेक्षकाः । काश्मीरदेशश्च भारतशासना-

न्तर्भुक्तप्रदेशविशेषतां नीतः, युवराजः श्रीकर्णसिंहस्तत्प्रदेशाधिपः संजज्ञे । परन्तु यथाऽन्यप्रदेशीयाः प्रथमे मन्त्रिणो 'मुख्यमन्त्रिणः' उच्यन्ते, तथाऽकृत्वा केन्द्रीयप्रधानमन्त्रिपदवत्काश्मीरप्रदेशप्रथममन्त्रिपदमपि 'प्रधानमन्त्री' इति शब्देन, अन्यप्रदेशराज्यपालपदवच्च श्रीकर्णसिंहस्य पदमकृत्वा तत्पदं 'सदरेरियासत' इत्यनेन यावनशब्देन व्यपदिष्टमभूत् । तदेतच्छिद्रं काश्मीरविलयस्यास्थायितासूचकमुपलक्ष्य पाकिस्तानीयैः काश्मीरिक्या मुस्लिमबहुलाया जनतायाः समुद्धारव्याजेन नानामिषाण्यालम्ब्य शतशः सहस्रशश्चोपद्रवा अकारिषत, येष्वनेकसहस्रसंख्यानामार्यहिन्दूनां जीवितहानिः, पारेऽर्बुदं धनसम्पत्तिविनाशः, गृहभवनकार्यालयादीनां विदाहः, स्वसृदुहित्रादीनां बलादाहरणं धर्मतः पातनं च, लक्षशो हिन्दूनां पूर्वापरपाकिस्तानाभ्यां सर्वस्वहरणपूर्वकं निष्कासनं चेत्यादि शब्दैरवर्णनीयं प्रत्यक्षदृष्टं सर्वं कुकृत्यजातमभूत् । भारतीयास्तु सेनाभिर्दुष्टेषु दमनीयेषु केवलं विरोधपत्राणि संप्रेष्यैव स्वेतिकर्त्तव्यतायाः पूर्त्तिममन्यन्त । सोऽयमैतिहासिकोऽस्माकं महान् दोषः सदा भारतं दुःखाकरिष्यतीति किम्बुच्येताप्रतिविधेये कर्मणि ।

व्यतिकरेऽस्मिन् युवराजः (पितृनिधनानन्तरं महाराजः) श्रीकर्णसिंहो दिनमेकमपि काश्मीरशासनं कर्तुं नाशकत् । मन्त्र्यायत्तसिद्धित्वादसौ मुस्लिमबहुलया प्रजया निर्वाचितेषु मुस्लिमप्रधानेष्वेव मन्त्रिषु शासत्सु केवलं साक्षिगोपालतां नीत एव तिष्ठति । तथापि तेन निजकोषाल्लक्षशो रूप्यकाणि व्ययीकृत्य स्वपूर्वजैः स्थापितानि संस्कृतसंस्कृतिनिष्ठानि निखिलानि कार्याणि यथावच्चालयितुं प्रत्येकावसरस्य क्रियते समुचित उपयोगः ।

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थे

जम्बूकाश्मीरप्रदेशस्थाः

संस्कृतसंस्थाः

१. उत्तरवाहिनीश्रीगदाधरसंस्कृतपाठशाला, उत्तरवाहिनी देविकातीर्थे ।

२. श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशाला (संप्रति–श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयः) श्रीरघुनाथमन्दिरे, जम्बूराजधान्याम् ।

३. श्रीरघुनाथसस्कृतपुस्तकालयः, श्रीरघुनाथमन्दिरे, जम्बूराजधान्याम् ।

४. श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागः, श्रीरघुनाथमन्दिरे, जम्बूराजधान्याम् ।

५. श्रीजम्बू-काश्मीरविश्वविद्यालयस्थसस्कृतविभागः, जम्बूराजधान्याम् ।

६. श्रीरणवीरहाईस्कूलस्थसंस्कृतपाठशाला, जम्बूनगरे ।

७. धर्मार्थविभागः (धर्मार्थपरिषत्), जम्बूनगरे ।

८. श्रीरघुनाथनिधिः, जम्बूनगरे ।

९. सस्कृतपाठशालाः, पुरमण्डले (जनसहयोगतः शिक्षाविभागेन चालिताः) ।

क–झिडीग्रामस्था, ख–फलायां ग्रामस्था

ग–ऊधमपुरनगरस्था घ–रियासीनगरस्था

१०. श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशाला, जम्बूनगरे ।

११. श्रीविद्याधरशैवाश्रमनिधिपा (ट्रस्ट), कर्णनगर-श्रीनगरे ।

१२. श्रीरूपादेवीशारदापीठम्, श्रीनगरे ।

१३. श्रीरामशैवाश्रमः, फतेहकदलम्, श्रीनगरे ।

१४. श्रीपाणिनीयार्यसंस्कृतमहाविद्यालयः, जम्बूनगरे ।

१५. आर्यसस्कृतकन्यापाठशाला, अस्पतालरोड, जम्बूनगरे ।

१६. संस्कृतमहिलाविद्यापीठम्, जम्बूनगरे ।

१७. काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनम्, कालखुड, श्रीनगरे ।

१८. संस्कृतसाहित्यपरिषद्, श्रीनगरे ।

१९. संस्कृतभाषाप्रचारसमितिशाखाः, श्रीनगरे, नवकेन्द्रेषु च ।

जम्बूकश्मीरराजवंशस्य संस्कृतेऽभिरुचिः

एकोनविंशतितमशताब्द्यां जम्बूकाश्मीरराज्यस्य संस्कृतसाहित्यिकगतिविधौ विहङ्गमदृष्टिपातेन प्रतीयते, यत्—शतकस्यास्य पूर्वार्द्धे तु संघर्षयुगमेवाभूत् प्रायः। १८५७ ख्रिष्टाब्दे यदा महाराजः **श्रीरणवीरसिंह**महोदयो राज्यसिंहासनमलङ्कार, तत एव राज्ये तस्मिन् साहित्यिकयुगं प्रावर्तत। यतो हि महाराजस्य तस्यात्यधिका रुचिर्लोकशिक्षायां, साहित्ये चासीत्। १८६७ ख्रिष्टाब्दे, यदा पञ्चनदीयविश्वविद्यालयस्य स्थापनैव न संजाता, किञ्च पञ्चनदस्य प्रादेशिकशासक(लेफ्टिनेन्टगवर्नर)-महोदयः '**श्रीमेक्लोड**' नामधेयः तत्र विश्वविद्यालयस्य स्थापनं यदाऽचिन्तयदेव, रुप्यकाणां लक्षमेकं च तेन प्रजाजनेभ्यः साहाय्यरूपेण संगृहीतम्, तदा तस्मिन् धनराशौ ६२५००) रुप्यकाणि महाराजरणवीरसिंहेनैव प्रदत्तान्यासन्। परिणामतः १८८२ ख्रिष्टाब्दे यदा पञ्चनदीयविश्वविद्यालयस्य संस्थापना जाता, तदा संस्थापनविधाने (इन ऐक्ट आफ इन्कारपोरेशन) महाराज**रणवीरसिंहस्य** नाम "फर्स्ट फैलो आफ पंजाब यूनिवर्सिटी" इत्येवं लिखितमासीत्।

महाराजस्तु स्वराज्ये शिक्षाप्रसाराय पुस्तकानां मुद्रणस्य प्रकाशनस्य च प्रबन्धमकरोत्। एवं स जम्बूराज्ये सर्वप्रथमं **मुद्रणयन्त्रं** संस्थापितवान्, येन '**विद्याविलास प्रेस**' इत्याख्यया प्रसिद्धिः प्राप्ता। अयं भूपतिवरेण्यो विभिन्नविषयेषु भाषान्तरीयपुस्तकान्यप्यनुवादयितु विशेषमेकं विभागं स्थापितवान्। युगे तस्मिन् यान्यपि आख्येयानि पाठ्यपुस्तकानि प्रकाशितानि, तेषां साकल्येन निर्देशो नात्र सुकरः। अतोऽत्रैतावदेव लेखनं पर्याप्तम्, यदधिकाधिकविषयाणां पुस्तकान्यनुवादितान्यभूवन्निति। यथा—**भूगर्भभूगोलभौतिकशास्त्राणा**मांग्लभाषातो हिन्द्यां, **जामेअललूम-तसहीलअललूमयोः** अरबीतः पारसीकभाषायां, **तारीखेफतह आसाम-तारीख कादरी** इत्यनयोः पारसीकभाषातो हिन्द्यां, **हिस्ट्री आफ काश्मीर-हिस्ट्री आफ रोम** इत्यनयोः ऐतिहासिकग्रन्थयोः-आंग्लभाषातो हिन्द्यां, **जरत्खण्डस्य** चानुवादं संस्कृतभाषातो हिन्द्यामसावेव नरेशोऽकारयत्।

तेन समस्तमण्डलेषु विद्यालयाः, विशेषतो जम्बूकाश्मीरनगरयोः विशिष्टशिक्षासंस्थाः संस्थापिताः। जम्बूप्रदेशे पारसीकभाषायामांग्लभाषायां संस्कृते च वैदिक-लौकिक-**शास्त्राणां तिब्बे-यूनान्याश्च** दशमकक्षापर्यन्तं शिक्षा प्रदीयते स्म। विधानशास्त्र-श्रेणिषु द्विविधा अधिनियमाः पाठ्यन्ते स्म, ये राज्ये प्रायुज्यन्त। राजस्वविभागे भूमितेः (पटवारस्य) शिक्षा दीयते स्म। आयुर्वैदिक-तिब्बीविभागयोः शिक्षां प्राप्ता

एव छात्रा सर्वकारीयौषधालयेषु वृत्तिं प्राप्तुं योग्या मन्यन्ते स्म । फारसीभाषायाः शिक्षाऽपि 'मुन्शी आलम' स्तरपर्यन्तं प्रदीयते स्म । फलतः १६४० वैक्रमे संवत्सरे जम्बूप्रदेशस्य यस्मिन् विद्यालये चतुश्शतसंख्याकाश्छात्राः पठन्ति स्म, स पश्चात् "रणवीरकालेज" इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभूत् । एवमेव काश्मीरस्थविद्यालयेऽपि तस्मिन्नेव संवत्सरे पञ्चाशदुत्तरचतुश्शतसंख्याकाश्छात्राः पाठ्यन्ते स्म । विद्यालये तस्मिन् अरबीशिक्षायाः प्रबन्धोऽप्यासीत् ।

जम्बूप्रदेशस्थश्रीरघुनाथमन्दिरे संस्कृतभाषाहिन्दीभाषयोः शिक्षायाः सर्वश्रेष्ठः प्रबन्धः कृत आसीत् । मठेऽस्मिन् संस्कृतस्यैका पाठशालोद्घटिता, यस्या नाम 'श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशाला' इत्यभूत् । अस्यां पाठशालायां चतुर्णां वेदानां, वेदाङ्गानां, षट्शास्त्राणां, साहित्यायुर्वेदज्यौतिषव्याकरणादीनां चाध्यापनाय विशेषेण प्रबन्धः कृतः । एवमेव जम्बूप्रदेशान्तर्गतायामुत्तरवाहिन्यामपि उच्चस्तरीया संस्कृतपाठशालैका समुद्घाटिता, यस्यां श्रुतिस्मृतिपुराणकर्मकाण्डमीमांसाशास्त्रादीनां शिक्षा दीयते स्म । एतासां संस्थानां स्थापनेन कियद् विशालं लक्ष्यं महाराजयोः श्रीगुलाबसिंहरणवीरसिंहयोरभिमुखमासीत्तद् अधो दीयमानाभ्यां द्वाभ्यां शिलालेखाभ्यां प्रतीतिपथमायास्यतीति तौ विन्यस्येते—

श्रीगदाधरमन्दिरस्य प्राङ्गणे देवनागरीलिप्यां हिन्दीभाषाङ्कितोऽयं लेखो दरीदृश्यते, यस्येयं देववाण्यामनूदिता प्रतिलिपिरिह प्रकाश्यते—

"अस्ति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु परमपावनतया प्रथिता देविका नाम नदी, तत्रापीयम् उत्तरवाहिनी तु पावनतमतया पितृकृत्येषु गयाक्षेत्रोपमा प्रमीयते । तस्यां देविकायाम् आ काश्मीरत्रिभिवतसिन्धुभ्यः, आ हिमालयोत्तरस्थितकिन्नरवर्षं सकलवसुधापरिपालको दीनबन्धुः श्रीमन्महाराजाधिराजः श्रीगुलाबसिंहो जगदुपकारार्थं वसुग्रहवसुवसुमतीमिते १८९८ वैक्रमाब्दे उत्तरवाहिनीदेविकातीरपरिसरे श्रीगदाधरमन्दिरं परिष्कृतवान् । मन्दिरस्य चास्य द्वितीयस्मिन् परिधौ दशावतारमन्दिरं परिष्कृत्यावारितद्वारम् अन्नसत्रम् क्षुधिततृषितानां कृते प्रावर्तयत् । ततः श्रीमन्महाराजाधिराजश्रीगुलाबसिंहात्मजः श्रीमन्महाराजाधिराजः श्रीरणवीरसिंहः स्वपूर्वजराजगणगुणगौरवप्रकाशको ग्रहनेत्रग्रहेन्दुमिते १९२९ वैक्रमाब्दे देवपूजन-महोत्सव-विद्याध्ययन-रोगिपरिचर्या-गोपालनातिथिसेवा-तीर्थयात्रा-विरक्तावासार्थं क्रमेण नैवेद्यादिव्यवस्थया, पर्वसमाजेन, पाठशालया, चिकित्सालयेन, गोशालया, अतिथिशालया, तीर्थाश्रमैः, विरक्ताश्रमैश्च तन्मन्दिरवरं शोभयित्वा प्रासादसम्पत्तये धनकोषं च स्थापयित्वा नीतिनिर्धारणेनेदं

सर्वमपि परिरञ्जितम् । इत्थं संसारसागरतरणकरणं निर्माणं कारयित्वा सर्वोपकार-कारणी नीतिरियं स्थापिता यद् यः कोऽपि श्रद्धावान् पुरुषः शतत्रयं दीनाराणां श्रीगदा-धरकोषे निदधीत स उपर्युक्तेषु कार्यविभागेषु यथेष्टं विभागमपि निर्दिशेत्, ततस्तस्य नाम्ना तद्विभागे पुरुषस्यैकस्य निर्वाहः प्रचलिष्यति । एकाधिकानां पुरुषाणां निर्वाहं कारयितुकामश्चैतेनैवानुपातेन यथोचितं द्रव्यं कोषेऽस्मिन् निदधीत ।" इति

अपरश्चायं तादृश एव लेखः श्रीरघुनाथमन्दिरस्य प्राङ्गणे विलोक्यते तस्यापि देववाण्यामनुवादिता प्रतिलिपिरिह विन्यस्यते—

"सर्वशक्तिमतः परमेश्वरस्यानुकम्पया स्वस्तिश्रीमहाराजाधिराजः, इन्द्रमहेन्द्र-सिपरेसल्तनत-जनरलसरकार इङ्गलिशिया, मसीराबाद, केसरेहिन्द, जी० सी० एन० एस० आई० सी० आई० इत्याद्युपाधिविभूषितः जम्बू-काश्मीर-तिब्बताद्यनेकदेशानाम-धिपतिः, प्रभुवर्यः, परमकारुणिकः, महाराजबहादुरः १०८ श्रीश्रीरणवीरसिंहः, लोक-हिताय, राज्यसिंहासनाधिरोहणानन्तरं स्वयं स्वेष्टदेव १०८ श्रीरघुनाथदेवस्य प्रतिमां १९२५ वैक्रमे संवत्सरे श्रीरघुनाथमन्दिरे संस्थापितवान् । मठेनैतेन सह संकल्प्य कतिपयग्रामान् धनराशिं च नियोज्य नानाविधां धर्मार्थव्यवस्थां कृतवान् । 'संस्कृत-पाठशाला, वेदाः, वेदाङ्गानि, षट्शास्त्राणि च, सदावर्त्त, पक्वान्नं, शुष्कान्नं, गोशाला, जलपानार्थ प्रपा, जलाशयः, धर्मशाला, भगवतः पञ्चायतनपूजनं, वस्त्राणि, आभूषणानि च, उत्सवः, सहस्रनामपाठः, रामनाम, पुस्तकदानम्, अभ्यागतेभ्यो वस्त्रदानम्, (कटारीदानं), माला, छत्रम्, उपानहः, शालग्रामाः, शिवस्थापनम्, आरोग्यशाला, पुष्पाणि, तुलसीदलं, बिल्वपत्रं, पूजानैमित्तिकम्, यज्ञोपवीतं' इत्येतेषां, प्रतिमासं च अमायां पिण्डदानादिना श्राद्धादिकानां व्यवस्थाश्च मठेऽस्मिन् कृताः । एवमेव नानाविधा धर्मव्यवस्था विहिता । तथा चोत्तरवाहिन्यामपि धर्मार्थव्यवस्था संचालिता । पुरमण्डल-देविकाया उमापतेरग्रे—'उत्तरवाहिनी' इति प्रसिद्धं स्थानम् । तत्र 'देविका' उत्तरे वहते, अत एवास्याः नाम 'उत्तरवाहिनी' इति पुराणैः प्रमाणीकृत्य स्वर्गीयमहाराजः श्रीगुलाबसिंहमहोदयस्तीर्थस्यास्य प्रसिद्धं कृतवान् । दशावताराणां मूर्तीः, बहुशाल-ग्रामैः सह श्रीगदाधरस्वामिनो मूर्त्तिम्, अभिमुक्तेश्वरं महोदयं च देवीपुराणप्रथितपञ्च-क्रोशमितेषु परमपवित्रस्थानेषु मठान् संस्थाप्य शिवलिङ्गं च स्थापितवान् । दर्शनीय-मेतत् स्थानम् ।

एकदा महाराजो रणवीरसिंहोऽपश्यत्—"कलिधर्मो वर्धते, आर्यधर्मश्च क्लिष्ट-त्वात् क्षीयते । अतो यदि क्लिष्टतेयं सुगमतयाऽपसार्येत, तर्हि आर्या अपि कथंचित्

स्वधर्म पालयेयुः । अतो विष्णुभक्तिं शिवभक्तिं चापहाय नान्यः कश्चित्सरल उपायः" इति । एवं विचिन्त्य महाराजः श्रीरघुनाथस्वामिनमभितः श्रीरामतापन्युपनिषद्वचनानुसारं श्रीरघुनाथदेवस्य साङ्गोपाङ्गां मूर्त्ति, पञ्चायतनमूर्त्तिम्, अवतारमूर्त्तिम्, द्वादशलक्षशालग्रामांश्च संस्थापयितुमाज्ञापितवान् । ततो राज्यसिंहासनाधिरोहणस्य सप्तवर्षानन्तरं १९२२ वैक्रमवत्सरे यथोक्ता मूर्त्तयः संस्थापिताः । ततो वैक्रमे १९३९ वत्सरे श्रीरणवीरेश्वरमहादेवस्य, एकादशसंख्याकानां नर्मदेश्वराणाम्, एकादशसंख्याकानां स्फटिकमणिनिर्मितानां शिवमूर्त्तीनां चैकस्मिन्नेव मासे नवमठनिर्माणपूर्वक संस्थापनमभूत् । इत्थं जम्बूकाश्मीरराजवंशस्य संस्कृतेऽभिरुचिरधोनिर्दिष्टाः संस्थाः संस्थापितवती ।

(१)

उत्तरवाहिनी श्रीगदाधरसंस्कृतपाठशाला

'उत्तरवाहिनीपाठशाला' या 'दुर्गर'केसरिणो महाराज**श्रीगुलाबसिंहस्य**, तदात्मजस्य **श्रीरणवीरसिंहस्य** च शासनवेलायामुन्नतेरत्यारूढिमापन्ना साङ्गवेदाध्यायिनः श्रोत्रियान्, कर्मकाण्डपरिपाटीपटून् वृत्तीश्वरान्, नूत्नप्रत्नन्यायनयनिपुणान् नैयायिकान्, पूर्वोत्तरमीमांसामांसलमतीन् मीमांसकान्, सांख्ययोगान्वयोपस्कृतमतीन् सांख्ययोगिनः, औपनिषदिकतत्त्वविदो वेदान्तारविन्दसिद्धान्तमकरन्दास्वादनचणान् आत्मज्ञानिनः, चतुर्दशसिद्धान्तारविन्दवनविहरणव्यसनिनो गणितफलितोभयविधज्यौतिषशास्त्रसिद्धहस्तान् ज्योतिर्विदो गणकांश्च, अष्टविधायुर्वेदविद्याऽस्त्रनिरस्तसमस्तरोगरक्षोगणांश्चिकित्सकान्, पुराणेतिहासविदः पौराणिकानैतिहासिकांश्च, काव्यकलाकलनकुशलान् कवीन्, साहित्यनवनीतरसरसिकान् साहित्यिकान्, शब्दार्थतत्वज्ञान् शास्त्रार्थसमरविजयिनो महावैयाकरणान्, दर्शनविमर्शनविशारदान् परमदार्शनिकान्, धर्मादिमर्मवेदिनो निग्रहानुग्रहसमर्थान् धर्मशास्त्रिण, नीतिरीतिनिर्णीतकर्तव्यकलापान् नीतिनिपुणांश्च स्नातकान् समपीपदत्, सर्वत्र भारते व्याप्तसौरभाऽपि सा क्रमेण ह्रासमापन्ना स्वज्योतिषैव कर्पूरवद् विलीयमाना २०१० वैक्रमाब्दे (१९५३ ई०) कथाशेषतां गता संस्कृतानुरागिणः सहृदयान्, वयस्कान्, स्वस्नातकांश्चानुस्मृततद्वैभवान् बलाद् रोदयति प्रेरयति च स्वगुणानभिधातुम् ।

तस्याः सर्वाण्यतिप्राक्तनानि **राजिस्तर(रजिष्टर)**पुस्तकान्यपि तात्कालिकाधिकारिजनप्रमादेन दैवदुर्विपाकेन वा प्रायो विनष्टानि समभूवन्निति स्मार स्मारं दोदूयते चेतः ।

पूर्वेतिहासानभिज्ञतयाऽस्मिन् विषये मन्दादरैः, **श्रीरघुनाथपाठशालाधिकारि**-भिरपि सप्रमाणं किंचिदभिधातु न प्राभावि। अतो महाराजश्रीरणवीरसिंहनिर्मापिताद् धर्मार्थविभागस्य नियमावलीपुस्तकात्, **'स्टेन'** महाशयनिर्मिताच् **श्रीरघुनाथसंस्कृत-पुस्तकालयस्य** सूचीपत्राच्च सूक्ष्मेक्षिकयौ सर्वमवगत्य, उपोद्बलकप्रमाणीकृतः संस्कृतस्य साधारणज्ञानवतामपि सहृदयानां समवबोधाय, व्यावहारिकैरतिप्रसिद्धैः क्लिष्टसन्ध्यादिदोषरहितैश्च शब्दैर्निगुम्फितो गीर्वाणवाणीप्रसारकर्मणि बद्धपरिकराणां विदुषामपि सन्तोषप्रदः पुरस्तादुपाह्रियते निखिलोऽपीतिहासविमर्शः।

महाराजः श्रीरणवीरसिंहस्तदानीं प्रतिग्रामं, प्रतिपत्तनं, प्रतिनगरं चेकैकां पाठशालां समतिष्ठिपदिति प्रसिद्धम्। परन्तु ताः सर्वा एव शनैः शनैः समूलमुन्मूलीभूता इति तासां विषये किंचिदभिधानं गते सर्पे तद्रेखासन्ताडनवन्निष्फलमिति तद्-विषये किंचिन्नाभिधीयते। केवलं सहसैव शुष्कां तलस्पृशैर्गर्ताऽवटादिभिरनुमीयमानां महासागरवेलामिव दुर्दैवोन्मूलितां स्वीयभग्नावशेषैः स्वगौरवं स्मारयन्तीमुत्तरवाहिनी-पाठशालां, स्वयौवनमनुस्मृत्य किंचिदन्तर्दूयमानामिव श्रीरघुनाथपाठशालां च समुद्दिश्य प्रारम्भतोऽद्यावधि समभिधीयते वृत्तान्तः।

'जम्बू'नगरादष्टादशक्रोशान्तराले **'उत्तरवाहिनी'**नामधेयं किंचित्तीर्थं विद्यते, यत्र पार्वतीस्वेदोद्भवा **श्रीदेविका** नाम नदी प्रवहति। एवं किलाख्यायते यत्—"महाराजः श्रीगुलाबसिंहो लवपुराधीशस्य श्रीरणजीतसिंहस्य सेनानीपदमारूढः श्रीरणजीत-सिंहादेशेन काश्मीरान् विजेतुमुत्तरवाहिनीमार्गेण तत्रत्ये **'हट्ट'**नाम्नि वने मृगयाव्याजेन वराहान् हन्तु मतिं व्यधत्त। सोऽध्वश्रमश्रान्तः कस्यचिद् बदरीवृक्षस्याऽधश्छायायां काशगुल्मसविधे शयानो निदद्रौ। स्वप्ने श्रीभगवन्तं गदाधरं भिक्षुवेशेन पुरः स्थितं रोषरूषितमन्तश्शान्तमपि लोहितनयनविस्फारणेन ज्वलदङ्गारानिव वर्षन्तं सभय-मद्राक्षीत्। सहसा च श्रद्धया चरणयोर्निपत्य स्वप्ने एवं तं महात्मानमुवाच—**"भगवन्! को भवान्? कुतोऽत्रागमनं भवतः? को निदेशः? किमहं करवाणि? श्रीचरणयोरर्हणयानुगृह्यतामयं दासः स्वमनोभावाभिव्यञ्जनेन चेति।"** भिक्षुवेशो भगवा-नाह—**"अयि क्षत्रियडिम्भ! इदमुत्तरवाहिनीनामधेयं महातीर्थं वर्तते, यत्र गङ्गा-कल्पा देविका प्रवहति। पुण्यस्थलीयम्, अत्र कृतं पापं वज्रलेपायते"** इत्यभिधाय क्षणं तूष्णींभूते तेजोमये भिक्षुस्वरूपे भगवति गदाधरे गुलाबसिंहः पुनश्चरणयोर्निपत्य **"क्षमस्व भगवन्! नाहमितोऽग्रेऽत्र मृगयां करिष्ये"** इति भीत इवोवाच। वीरवेशस्य वीरस्वभावस्यापि च श्रीगुलाबसिंहस्य भिक्षुतो भीतिं परमं विनयं च समनुभूय परम-

प्रीतो भक्तवत्सलो भगवान् श्रीगदाधरः क्षिप्रं भिक्षुस्वरूपं परिहाय स्वस्वरूपेण चतुर्भुजीभूय धृतशङ्खचक्रगदापद्मः सलीलमवादीत्—"**गुलाबसिंह ! प्रीतोऽहमतिविनयवति, भिक्षुरक्षके, साधुसेवके च त्वयि। स्वल्पैरेवाहोभिः काश्मीराद्यनेकदेशाधिपतिर्भविष्यसि**" इत्यभिधाय, कुङ्कुमतिलकमस्य भालेऽङ्गुष्ठेन विधाय, स्वयं तत्रैवान्तर्बभूव । आश्चर्यचकितचित्तो महाराजः श्रीगुलाबसिंहः समुत्थाय देविकोदके मुखं पश्यन् मस्तके कुङ्कुमतिलकं निभाल्य, स्वप्नस्य सत्यतामनुमाय च "**कस्मिन् जन्मनि मयेयं भगवतः परा भक्तिराचरिता, यस्या इदं भगवतः साक्षात्काररूपं योगिभिरपि अनन्तजन्मभिरपि दुर्लभं फलं मया लब्धम्**" इति परमानन्दगद्गदः साश्रुमुखनयनस्तद्भुवं साष्टाङ्गं प्रणम्य मनसा भगवन्तं गदाधरं संस्मरन् ससेनः काश्मीरान् प्रति प्रस्थितः । ततो वर्षानन्तरं '**मनावर**'प्रान्तं विजेतुं तेनैव मार्गेण गच्छन् स्वप्नस्थानमुपेत्य पूर्वाभिमुखमुपविश्य, बद्धकरसम्पुटो, निमीलितनयनः, क्षणं भगवन्तं गदाधरं ध्यायन्, मनसि समप्राक्षीत्—"**भगवन् ! कियान् विलम्बो भगवद्वचसां पूर्णतायाम्**" ? इति । "**अष्टपञ्चाशद् दिनान्यवशिष्यन्ते**" इत्यशरीरिणी गिरमश्रौषीच्च ।

अथ पञ्चनदकेसरी महाराजः श्रीरणजीतसिंहः स्यालकोटं समागतोऽकस्मादेव चन्द्रभागातीरस्थम् '**अखनूर**'पत्तनमागतवान् । समाप्तेऽष्टपञ्चाशत्तमे दिवसे नयनाश्विवसुवसुमतीमिते (१८२२) ख्रिष्टाब्दे जूनमासस्य षोडशे दिने समागते एकोनषष्टितमे दिवसे **चन्द्रभागानद**स्यातिपावने तीरे '**पुत्रजीवा**'वृक्षस्याधश्छायायां समासीनः, ससामन्तः, समन्त्रिमण्डलः, पञ्चनदकेसरी, महाराजः **श्रीरणजीतसिंहः** स्वहस्तेन **गुलाबसिंह**स्य राज्यतिलकमकार्षीत् । एवं प्राप्तराज्यो महाराजः श्रीगुलाबसिंहः पुनः स्वप्नस्थलीम् अधिगत्य स्वकराभ्यामेकं महान्तं प्रस्तरं देविकातः समुत्थाप्य पूर्वं यत्र शयितोऽभवत्, तत्र तं निधाय पूर्ववच् श्रीगदाधरध्यानपरायणः साङ्गस्य श्रीभगवद्गदाधरमन्दिरस्य निर्माणं प्रत्यज्ञासीत् । तदनन्तरं तिब्बताद्यनेकदेशान् विजयमानोऽपि भगवतः श्रीगदाधरस्य साङ्गमन्दिरनिर्माणं स्वजीवनलक्ष्येषु मुख्यं लक्ष्यममन्यत । स्वसंस्थापितप्रस्तरं मन्दिरप्रतिष्ठानं मत्वा परितः पर्वतशिखरमालया परिवृतम्, अनुवेदिकं पाषाणेष्टिकामयेन प्राकारवलयेन वेष्टितं मन्दिरमण्डलमचीकरत् । तस्य मध्ये स्वेष्टदेवस्य श्रीगदाधरस्यातिरमणीयं स्वर्णपत्रजटितं पूर्वाभिमुखं **मन्दिरं** निर्माप्य तस्य समन्ततो मत्स्यादिदशावताराणां मन्दिरं निर्माप्य, ब्रह्मणः सविधे गायत्रीसावित्रीसरस्वतीनां प्रतिमासंस्थापनं विधाय च पारेदेविकमेकं भगवतो महादेव**स्याभिमुक्तेश्वर**नामधेयं मन्दिरं, ततो गव्यूत्यन्तराले महादेवस्य **श्रीरणवीरेश्वरा**भिधं मन्दिरं, **श्रीरघुनाथमन्दिरं च** निर्माप्य, सर्वेषां मन्दिराणामङ्गभूतं सच्छात्रावासं साध्यापकनिवासमेकं

गुरुकुलकल्पं विद्यामन्दिरं निरमीमपत् । यस्योत्त**रवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालेति** पावनं नामकरणमकार्षीत् । तस्यां च स्वराज्यस्य पण्डितप्रकाण्डेभ्योऽतिरिक्तानपि विदुषः प्रायः सर्वस्मादपि भारतात् समुच्चित्य साङ्गवेदाध्यापकान्, नैयायिकान्, वेदान्तारविन्दसिद्धान्तमकरन्दप्रकाशनप्रभविष्णून् वेदान्तिनः, सांख्ययोगसमन्वयनकुशलान् साङ्ख्यान्, मीमांसामांसलप्रज्ञान् मीमांसकान्, अनुभूतिस्वरूपीय-पाणिनीय-व्याकरण-प्रयोगचणान् वैयाकरणान्, काव्यसाहित्यपुराणेतिहासज्यौतिषायुर्वेदान्वीक्षिकीत्रयी-वार्ताद्यखिलशास्त्रेषु पृथक् पृथक् प्रवीणान् पण्डितप्रकाण्डान् तत्तत्पदेषु नियुज्य तत्कालोचितेन पुष्कलवेतनेन तानपूपुजत् । उत्तरवाहिनीपाठशालीयच्छात्राणा-मध्यापनस्थानानि च चत्वारि कल्पितानि-**श्रीगदाधरमन्दिरम्**, **अभिमुक्तेश्वरमन्दिरं, श्रीरघुनाथमन्दिरं, श्रीरणवीरेश्वरमन्दिरं** चेति । तत्र श्रीगदाधरमन्दिरे द्विशतं छात्राः समध्यगीषत, अपरेषु त्रिष्वेकैकशतम् । चत्वारो वर्णाः स्वस्ववर्णोचितशास्त्राणि समध्येतु प्राभवन् । वर्णेतरेषां कृते श्रीतुलसी-कबीर-गुरुनानक-प्रभृतिमहात्मनां पुस्तकान्यध्यापयितुं प्राबध्नान्महाराजः । अत्र पञ्चशतोत्तरैकसहस्रं (१५००) विद्यार्थिनः प्रवेशमर्हन्तीति प्रथमं समादिदेश महाराजः । तेषु शराश्विशरमिता (५२५) जम्बू-काश्मीरवास्तव्याः, शरमुन्यग्नयः (३७५) पञ्चनदीयाः, तावन्त एवेतरप्रान्तीयाः, बाणाश्विनयनमिता (२२५) भारतेतरदेशीयाः प्रवेश्या आसन् । तेषु प्रवेशार्हेषु प्रतिशतं चत्वारिंशज्जम्बू-काश्मीरवास्तव्याः, त्रिंशत् पञ्चनदीयाः, विंशति. समस्तोत्तर-भारतीयास्तदितरे च देशसाधवो जिज्ञासवो योग्यतानुसारं तत्तत्कक्षासु प्रवेश्यन्ते स्म तदानीं छात्रा । प्रथमप्रवेशसमये छात्राणाम् (१) क्रमाङ्कः, (२) छात्रनाम, (३) पितृनाम, (४) आयुः, (५) ग्रामनाम, (६) प्रान्तः (तहसील), (७) मण्डलम् (जिला), (८) संरक्षकनाम, (९) पठिताऽपठितत्वम्, (१०) किं कियत् पठितम्, (११) पठितश्चेद् योग्यताऽनुसारं तत्तच्छ्रेण्यां प्रवेश्यः, (१२) द्वादश-वर्षदेशीय एव छात्रोऽस्यां पाठशालायां प्रवेशमर्हति स्म, (१३) पञ्चदशवर्षवयस्कोऽपि यदि किञ्चिदधीतः स्यात्, (१४) विंशतिवर्षदेश्योऽपि यद्यधीतैकशास्त्रः शास्त्रान्तरं पठितुमीहेत, (१५) ततोऽधिकवर्षदेश्योऽपि अधिगतद्विशास्त्रः शास्त्रान्तर-जिज्ञासुश्चेद् इत्येते पूरणीया अंशाः पूर्यन्ते स्म ।

पाठशालीयाध्ययनाध्यापनवेला

ग्रीष्मकाले सौरचैत्रमासात् कार्तिकमासान्तं यावत् प्रातः ८ वादनतः १२ वादनान्तम् । अपराह्णे ३ वादनतः सायं यावत् ।

शीतकाले मार्गशीर्षात् फाल्गुनान्तं प्रातः १० वादनतः ४ वादनान्तं यावत् पाठशाला समलगत् ।

नियमाः

(१) प्रतिमासमुभयोः शुक्लकृष्णपक्षयो. प्रतिपदष्टमीष्वध्ययनाऽध्यापनावकाशाः समभूवन् । अमापूर्णयोरुभयोश्च मौखिक-लैखिकपरीक्षणं समभवत् ।

(२) दर्शनज्यौतिषायुर्वेदादिषु छात्रस्य रुचिं प्रवृत्तिं चानुभूय तत्तच्छ्रेणिषु प्रवेशोऽक्रियत ।

(३) प्रतिसप्ताहं बुधवासरे पूर्वाधीतपाठस्य श्रवणमितरदिनेषु निरन्तर-मध्यापनम् ।

(४) प्रतिमासं प्रधानाध्यापकप्रबन्धकाभ्यामध्यापकेन सम्भूय छात्राणां परीक्षणम् ।

(५) षाण्मासिकपरीक्षणं धर्मार्थसमितिसदस्यानामधीनम् ।

(६) चैत्रमासे रामनवमीदिनात् प्राक् श्रीरघुनाथमन्दिरे वार्षिकपरीक्षणम् ।

(७) प्रतिमासं गृहीतच्छात्रवृत्तीनां छात्राणामध्यापकेनैव साक्षित्वप्रतिपादनम्, अनुत्तीर्णे छात्रे तस्माद् गृहीत्वा, स्वस्माद् वा तेनैव अध्यापकेन तत्प्रत्यर्पणं च कार्यम् ।

(८) प्रातः सायं वारद्वयम् उपस्थितिर्विधानम् । अनुपस्थितच्छात्रेभ्यः दण्डप्रतिपादनम् ।

(९) प्रतिशतमेकः शिष्याग्रणीः समभवत्, यश्छात्राणां नियन्त्रणं यथाशक्ति तदध्यापनं चाकार्षीत् ।

(१०) तत्तच्छास्त्रज्ञेभ्य एव विद्वद्भ्यस्तत्तच्छात्राणाम् अध्ययनम् ।

(११) पाठशालीयसमस्तच्छात्राणां श्रेणीश्चतुर्धा विभज्य श्रीगदाधरमन्दिरे, श्रीअभिमुक्तेश्वरमन्दिरे, श्रीरणवीरेश्वरमन्दिरे, श्रीरघुनाथमन्दिरे च तासां पाठनम् ।

(१२) व्रतोत्सवादिदिनेषु प्रातः सायं पूजारार्तिकसमये चतुर्ष्वपि मन्दिरेषु यथाविभागं यथासमयं समुपस्थानम् ।

(१३) प्रतिदिनं सर्वैरेव छात्रैर्वारत्रयं सन्ध्योपासनं कर्तव्यम् ।

(१४) तत्तच्छ्रेणीस्थैः सर्वैरेव छात्रैः प्रतिसन्ध्यमेकैकमालया गायत्रीजपोऽवश्यं कार्यः, द्विजेतरेषां च विष्णुसहस्रनामोच्चारणमवश्यकर्तव्यमासीत् ।

(१५) सन्ध्योपासकानां विष्णुसहस्रनामोच्चारकाणां च प्रतिविंशति कश्चिदेकः शिष्याग्रणीः कल्प्यते स्म, यस्तेषां सन्ध्योपासनस्य विष्णुसहस्रनामोच्चारणस्य च गुणदोषान् निभाल्य निग्रहानुग्रहौ व्यधात्, विशिष्टां दक्षिणां च समग्रहीत् ।

(१६) विष्णुसहस्रनाम्नः पुस्तकस्यैकं पाठं प्रति एकैकपणपारितोषिकप्रदानम् । यावतः पाठान् कश्चिच्छात्रः कुर्यात् तावतः पणान् स लभते स्म । निरीक्षकश्चेत् कुर्यात्, स ततो द्विगुणान् लभेत ।

(१७) एकस्मिन् वर्षे मासद्वयमनुपस्थितश्छात्रः कारणावश्यकत्वमनुसन्धाय पुनः प्रवेश्यः, द्वितीयवारं १५ दिनान्यनुपस्थितः एव, तृतीयवारं दश दिनान्यनुपस्थितः पुनः प्रवेश्योऽभूत् ।

(१८) ततोऽधिकमनुपस्थितो न प्रवेशमार्हत्, विशेषाधिकारिसाहाय्यमन्तरा ।

(१९) द्यूतचौर्यव्यभिचारसुरापानव्यसनिनो विद्यार्थिनस्तु सर्वदा निष्कास्या अभूवन् । श्रीरणवीरदण्डविधिना दण्ड्याश्च यदि कश्चित् पाठशालाधिकारिदेयदण्डादधिकापराधवान् स्यात्, तदानीं स न्यायालयेऽभियोक्तव्योऽभूत् ।

(२०) महाराजश्रीरणवीरसिंहकारितश्रीरणवीरदण्डविधिविषयान् अध्यापको विद्यार्थिनः श्रावयेत् । येन ते तन्निर्दिष्टधर्मानुसारं व्यवहरेयुरन्यथा दण्ड्या निष्कास्याश्च भवेयुः ।

(२१) आकस्मिकावकाशदिनेषु विद्यार्थिभिः सम्भूय स्वगुरूणां समक्षे स्वाधीतविषये शास्त्रार्थोऽवश्यं विधेयः ।

(२२) प्रतिवर्षं श्रावणमासे ग्रीष्मावकाशा विधेयाः । ग्रीष्मावकाशदिनेषु च येऽन्तेवासिनो विद्यालये सन्तिष्ठेरन्, तेभ्यो भोजनादिकं प्रदेयं स्यात्, न गृहान् गतेभ्यः ।

(२३) पर्वोत्सवव्रतादिदिवसेषु महाराजप्रासादाद् दानरूपेण समागतम् अन्यैश्च दानिभिः प्रदत्तं धनं विद्यार्थिभ्यो विभज्य देयम् । अध्यापकेभ्यश्च ततो द्विगुणम् ।

(२४) परीक्षोत्तीर्णच्छात्राय प्रशंसापत्रं कुलपतिहस्ताक्षराङ्कितं, विशेषपुरस्कारादिकं च प्रतिवर्षं पाठशालोत्सवावसरे स्वयं महाराजो धर्मार्थसमितिप्रधानो वा छात्रोत्साहसंवर्धनपुरःसरं वितरेत् ।

(२५) प्रतिवर्षं विद्यालयोत्सवदिनेषु अधिकाधिकाङ्कैः समुत्तीर्णच्छात्रेभ्य· शास्त्रार्थसमरविजयिभ्यश्च सप्त पदकानि प्रदातव्यानि । तेषु द्वे सौवर्णे पञ्च राजतानि तत्र प्रथमं पदकं तदानीन्तनशतद्वयरुप्यकमूल्यं, द्वितीयं सार्द्धैकशतमूल्यं, तृतीयं १००) शतरुप्यकमूल्यं, तुरीयं ५०) पञ्चाशद्रुप्यकमूल्यं पञ्चमं २०) विंशति-रुप्यकमूल्यं, षष्ठं १०) रुप्यकमूल्यं, सप्तमं ५) रुप्यकमूल्यम् । पदकस्यैकस्मिन् पार्श्वे महाराजप्रतिमा तदखण्डैश्वर्यबोधकाक्षराणि च । अपरस्मिन् भागे तु विद्यार्थिनो नामधेयं पारितोषिककार्यं च समुल्लेख्यं स्यात् ।

(२६) यदि कश्चित् छात्रश्छात्रवृत्तिं प्राप्नुयात्, तदानीं तस्य तत्संरक्षकस्य च प्राप्तिसूचकानि हस्ताक्षराणि अवश्यं ग्रहीतव्यानि ।

(२७) तदानीन्तना अध्यापका अध्यापनकार्यातिरिक्तं महाराजश्रीरणवीर-सिंहकारितसंस्कृतपुस्तकानां संशोधनादिकार्यं प्रतिलिपिं चापि अकार्षुः । अशीति-रुप्यकमासिकवेतनोऽध्यापको विंशतिरुप्यकाणि संशोधनादिकार्यशुल्करूपेणालभत । ६०) षष्टिरुप्यकमासिकवेतनकः २०) विंशतिरुप्यकाणि, ५०) पञ्चाशद्रुप्यक-मासिकवेतनकः १०) दश रुप्यकाणि, ३०) त्रिशद्रुप्यकमासिकवेतनकोऽपि १०) दशैव रुप्यकाण्यलभत ।

(२८) जम्बूकाश्मीरराज्याद् बहिर्वास्तव्येभ्योऽध्यापकेभ्यो बृटिशराज्यरुप्य-काणि वेतनरूपेण प्रादीयन्त । जम्बूकाश्मीरराज्यवास्तव्येभ्यस्तु स्वराज्यकल्पितानि दशाणकमूल्यानि 'चिलकी' नामधेयानि रूप्यकाणि वेतनत्वेन प्रादीयन्त । महाराज-कारितपुस्तकानुवादकेभ्यः, संशोधनकार्यकर्तृभ्यः, सङ्गृहीतृभ्यश्चाध्यापकेभ्यो यथोचितं पुरस्कारादिकमपि व्यतीर्यत ।

(२९) अध्यापकानां नामोच्चारणं तत्तच्छास्त्रैरेव कर्तव्यम् । अर्थात्—न्याय-शास्त्राध्यापको 'नैयायिक' इति वक्तव्यः, व्याकरणाध्यापको 'वैयाकरण' इति, मीमांसाध्यापको 'मीमांसक' इत्यादि ।

(३०) प्रतिपञ्चाशद्विद्यार्थि सेवायै कश्चित् सेवकः संरक्षणीयो यो रुग्णाद्य-वस्थासु तेषां साहाय्यं समाचरेत् ।

(३१) पूर्वपुस्तकस्य समाप्तौ सत्यां परीक्षा विधेया । परीक्षोत्तीर्ण एव छात्रोऽग्रिमपुस्तकं पठितुं शक्नुयात् ।

(३२) रुग्णावस्थायां छात्राय भोजनौषधादिकमवश्यं देयं यद्यसौ छात्रावासस्थः स्यात्, न गृहं गताय ।

पारितोषिकवितरणम्

(३३) तत्तच्छास्त्रसम्बन्धिपुस्तकानां कण्ठीकरणरहस्योद्घाटनविशेषव्याख्यानसमुल्लेखनशलाकापरीक्षाप्रश्नोत्तरणं कुर्वद्भ्यो विद्यार्थिभ्योऽधस्तनक्रमेण पारितोषिकमूल्यमितं द्रव्यं व्यतीर्येत । तानि पुस्तकानि पुरस्कारमूल्यमितं द्रव्यं च निर्दिश्यन्ते ।

तत्तद्विषयसमुत्तीर्णच्छात्रेभ्यः पारितोषिकवितरणम्

१. प्रथमवर्गे—

विषये	पारितोषिकम् रु. प.
१. व्यवहारादर्शे	२.२५
२. सूक्ष्मव्याकरणे	१.२५
३ संहितापाठे	१.७५
४. अमरकोषे	२.२५
	योगः—७.५०

२. द्वितीयवर्गे—

विषये	पारितोषिकम् रु. प.
१. सारस्वतलघुकौमुद्योः	२.५०
२. पदक्रमे	२.३७
३. सांख्यचन्द्रिकायाम्	१.६३
४. कारिकावल्याम्	२.३७
५. अष्टाङ्गयोगहठप्रदीपिकयोः	२.५०
६. मीमांसादर्शने	२.५०
७. निरुक्ते	२.५०
८. वेदान्तपरिभाषायाम्	२.२५
९. लीलावत्याम्	३.३७
१०. लघुत्रय्याम्	४.५०
११. रणवीरकृत्यरत्नाकरे	२.५०
१२. मन्त्रमहोदधौ	३.००
	योगः—३२.००

३. तृतीयवर्गे—

विषये	पारितोषिकम् रु. प.
१. रेखागणिते	५.००
२. सिद्धान्तकौमुद्याम्	३.००
३. जटाघनयोर्विज्ञाने	३.००
४. किरातार्जुनीये	३.००
५. नैषधीयचरिते	२.००
६. सांख्यतत्त्वकौमुद्याम्	३.२५
७. मुक्तावल्याम्	२.००
८. याज्ञवल्क्यस्मृतौ	२.६३
९. अधिकरणमालायाम्	३.२५
१०. पिङ्गलसूत्रे	३.२५
११. सिद्धान्तसूत्रे	२.६३
१२. सर्वप्रकारचिकित्सायाम्	६.५०
१३. शारदातिलके	४.००
	योगः—४३.५०

४ **चतुर्थवर्गे—**

विषये	पारितोषिकम् रु. प.
१. शिशुपालवधे	२.२५
२. सांख्यशास्त्रे	२.७५
३. माथुर्याम्	४.५०
४. ब्राह्मणग्रन्थेषु	६.००
५. योगदर्शनभाष्ये	४.२५
६. चित्सुख्याम्	४.२५
७. बीजगणिते	४.२५
८. त्रिकोणमितौ	४.२५
९. ब्रह्मसूत्रभाष्ये	४.२५
१०. चरकसंहितायाम्	२.७५
योगः—	३८.७५

५. **पञ्चमवर्गे—**

विषये	पारितोषिकम् रु.
१. वैयाकरणभूषणे	७
२. वात्स्यायनभाष्यतात्पर्यटीकायाम्	९
३. अलङ्कारकौस्तुभे	५
४. कात्यायनभाष्ये	६
५. शक्तिवादे	६
६. प्रशस्तपादभाष्ये	६
७. मीमांसाभाष्ये	६
८. किरणावल्याम्	१
९. वेदान्तदर्शनभाष्ये	१२
१०. सर्वप्रकाररसग्रन्थे	७
११. तत्त्वविवेके	९
१२. वेदभाष्ये	१२
१३. व्युत्पत्तिवादे	१३
१४. वैयाकरणमञ्जूषायाम्	१५
१५. प्रदीपोद्योतयोः	१२
१६. प्रदीपभाष्ये	१२
१७ वाग्भटे	१२
१८. कोरब्रह्मानन्द्याम्	१२
१९. न्यायलीलावत्याम्	१२
२०. समस्तब्राह्मणभाष्ये	२५
२१. न्यायकुसुमाञ्जलौ	२०
२२. बोधाधिकारे	१७
२३. तर्ककुतूहले	२०
२४. सूर्यसिद्धान्ते	२५
२५. इतिहासग्रन्थेषु	१८
योगः	२९९

संस्कृतसाहित्यसुधास्वादामरीकृतात्मनि, महामहिमशालिनि श्रीरणवीरसिंहभूपतौ नयनवेदविहगवसुमतीमिते १९४२ वैक्रमाब्देऽमरलोकं गतवति, किंकर्तव्यविमूढे तत्परिजने, शोकसागरनिमग्ने प्रजागणे, शनैः शनैः क्रमेण क्षीयमाणेषूत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालीयाध्यापकेषु, **श्रीगोपालशास्त्री गङ्गारामादि**श्रोत्रियसाहाय्येन सर्वं पाठशालीयकार्यभारं समवाक्षीत् ।

असौ विद्वान् सर्वतन्त्रस्वतन्त्रोऽपि विशेषतया नव्यन्यायनिष्णातोऽभूद्यो ह्यमृतसरोवास्तव्य**हेमराज**प्रभृतिनैयायिकशिरोमणीन् सच्छिष्यान् समपीपठत् । न्याय-

केसरिणोऽस्य श्रीहेमराजस्यैव शिष्याग्रणीः सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिर्लोकोत्तरप्रतिभाप्रभाववशीकृतविद्वन्मण्डलः, सरस्वत्याः प्रियपुत्रः, **श्रीहरदत्तशर्मा**ऽमृतसरसि समाविर्भूय लब्धप्रतिष्ठः, कतिचिद्धायनानि श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रधानाध्यापकपदमलमकार्षीत् ।

कालेन विद्वत्प्रकाण्डे गोपालशास्त्रिणि दिवगते उत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालाऽपि तेनैव सह विलिल्ये । ततः कतिपयहायनानि तान्युत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालाभवनानि निर्जीवशरीराणीव तीर्थयात्रिणां दर्शकानां चेतांसि स्वाकारमहिम्ना समाकृष्य स्वाभिमुखीकृत्य च स्वातीतवैभवशालिनीं दशां भवनस्थवनविहगकलरवैः श्रावं श्रावं करुणरसपरिपूर्णानि समकार्षुः ।

कदाचित्तीर्थयात्रिभिर्दर्शकैः श्रीगदाधरमन्दिराधिष्ठातृभिश्च सम्भूय प्रार्थितो महाराजः श्रीप्रतापसिंहस्तामिमामुत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालां पुनरुद्धर्तुकामो जम्बूप्रान्तीयघोरडीग्रामवास्तव्यं पाणिनीयव्याकरणे सिद्धं, प्राक्तननूतनोभयन्यायनिपुणं, **शिवरामशर्माणं** विद्वांस समाहूय सादरं तम् उत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालीयप्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत् ।

असावपि कानिचिद् वर्षाणि बहून् पाणिनीयव्याकरणप्रक्रियां, न्यायाभिलापनपद्धतिं चाऽशिशिक्षत् । तस्मिन् श्रीशिवरामविदुष्यपि देवभूयं गते, महाराजः श्रीप्रतापसिंहो भगवन्तं श्रीविश्वनाथं द्रष्टुकामः कदाचित् वाराणसीमयासीत् । तत्र विदुषां समाजे सभापतिपदमधितिष्ठन् महाराजः श्रीप्रतापसिंहो जयदेवप्रभृतिभिर्विद्वद्भिः सह विवदमानं नव्यन्यायमूर्तिं पाणिनीयव्याकरणाम्बुधेः परं पारं गतं मैथिलं **'श्रीचन्द्रनाथ** झा' नामानं पण्डितं दृष्ट्वा, तदभिलापनपद्धतिं च समाकर्ण्य परां प्रीतिमापन्नस्तमनुनीय स्वेन सहैव जम्बूनगरमानिनाय ।

अत्रत्यैर्विद्वद्भिः शास्त्रार्थादिभिः सम्यक् परीक्षितं तमङ्गमुनिविहगवसुमतीमिते (१९७६) वैक्रमाब्दे उत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालीयप्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत् ।

नयननगविहगवसुमतीमित (१९८२) वैक्रमाब्दान्तमयमुत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालायां छात्रानध्यापिपत् । श्रीचन्द्रनाथझाशर्मणोऽवकाशकाले कञ्चित्काल पण्डितप्रकाण्डं **श्रीशुकदेव**महानुभावोऽप्यपीपठत् तान् । रसमुनिविहगेन्दुमित (१९७६) वैक्रमाब्दीयश्रावणमासस्य त्रिंशत्तमदिनतः समारभ्य वसुमुनिविहगेन्दुमित (१९७८) वैक्रमाब्दीयवैशाखमासस्याष्टमदिनान्तं यावत् श्रीचन्द्रनाथझाशर्मणोऽवकाशकाले तत्र **श्रीनिवासशास्त्री** समध्यापिपत् ।

अश्विवसुविहगवसुमतीमिते (१९८२) वैक्रमे वत्सरे **श्रीचन्द्रनाथझाशर्मणि** गृह गते काव्यन्यायव्याकृतितीर्थः श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशालीयाध्यापकेष्वन्यतमः **श्रीराम-प्रपन्न**शास्त्री उत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालायां **श्रीचन्द्रनाथझा**शर्मणः स्थानेऽध्यापक-पदमलमकार्षीत् । अयमेव विद्वत्प्रकाण्डं तत्रोत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालायां पञ्चनद-विश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाप्रणालीं समचीचलत् । अस्य समये पर्याप्ता विद्यार्थिनस्तास्ताः परीक्षाः समुत्तीर्य शास्त्रिणः समभूवन् ।

वेदवसुनन्देन्दुमिते (१९८४) वैक्रमाब्दे पौषमासस्य नवमतारिकायां श्रीराम-प्रपन्नस्य रुग्णावकाशसमये **श्रीजगन्नाथ**शास्त्री ऊधमपुरपत्तनवास्तव्यस्तत्पद-मध्यतिष्ठत् ।

१९८४ वैक्रमाब्दस्य तपसि मासि श्रीरामप्रपन्नशास्त्रिणि ब्रह्मभूयं गतेऽस्मि-न्नेव वर्षे फाल्गुनमासस्य २६ तारिकायां प्रातःषड्वादनवेलायां श्रीजगन्नाथशास्त्रिणः सकाशात् सर्वम् उत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालीयकार्यभारं समादाय **श्रीजयराम-शास्त्रिणे** समार्पयन्नधिकारिणः ।

ततः **श्रीगौरीदत्तशास्त्री** मुनिविहगनन्देन्दुमिते (१९९७) वैक्रमे वत्सरे श्रीजय-रामशास्त्रिप्रार्थनया द्वितीयाध्यापकपदे न्ययुज्यताधिकारिभिः ।

अयं **श्रीगौरीदत्तः** शास्त्री लौकिकव्यवहारप्रवीणोऽध्यापनकर्मणि कुशलः, प्रबन्ध-विधानचतुरः सुसाहाय्यमकार्षीत् **श्रीजयरामशास्त्रिणः** ।

श्रीशिवरामविदुषः समये पञ्चविंशतेश्छात्राणाम्, श्रीचन्द्रनाथझावैयाकरणस्य समये त्रिंशच्छात्राणाम्, परमतपस्विनः परिश्रमैकशरीरस्य श्रीरामप्रपन्नशास्त्रिणः **श्रीजयरामगौरीदत्तशास्त्रिणोश्च** समये चत्वारिंशच्छात्राणां भोजनादिकप्रबन्धस्तत्रोत्तर-वाहिनीश्रीगदाधरपाठशालायां समभवत् ।

श्रीरामप्रपन्नशास्त्रिणः समये दूरदूरतः स्वातन्त्र्येण तत्तच्छास्त्राणि समध्येतु-मप्यहमहमिकया विद्यार्थिनः समापतन्ति स्म ।

पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षासु तु शतं प्रतिशतं छात्राः समुत्तरन्ति स्म । **श्रीजयरामगौरीदत्तशास्त्रिणोः** समयेऽपि विश्वविद्यालयीयो गृहीयश्च परिणामः परं सन्तोषजनक एवासीत् । यतो हीमावुभावपि परिश्रमशीलौ शास्त्राभ्यासव्यसनिनौ चास्ताम् ।

नयनगगननभोऽश्विमिते (२००२) वैक्रमे वत्सरे पौषमासस्य पञ्चमतारिकायां

श्रीजयरामशास्त्रिणि श्रीरघुनाथपाठशालायां न्यायाध्यापकपदमारूढे श्रीगौरीदत्तशास्त्री प्रथमाध्यापकतामापन्नः । **श्रीगङ्गाधरशास्त्री** यः पूर्वं श्रीरघुनाथपाठशालीयाध्यापकेष्वन्यतमोऽभवत् तदानीमुत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालायां द्वितीयाध्यापकोऽभवत् । २००३ वैक्रमाब्दीयज्येष्ठमासे श्रीगौरीदत्तशास्त्रिणि गृहीतावकाशे आषाढमासस्य १३ त्रयोदशतारिकायां **श्रीअनन्तरामशास्त्री** प्रधानाध्यापकपदमलमकार्षीत् ।

अयं श्रीअनन्तरामशास्त्री लोकोपचिकीर्षया विस्तृततरं कार्यक्षेत्रमन्वीक्षमाणः तत्र सङ्कीर्णप्रदेशे स्वप्रतिभोन्मेषावसरमलभमानो भाद्रपदमासीयपञ्चदशतारिकापर्यन्तं ग्रीष्मावकाशीयमासद्वयं व्यतियाप्य व्यावर्तत । पुनः श्रीरघुनाथपाठशालायामेवाथर्ववेदाचार्यपदमन्वग्रहीत् ।

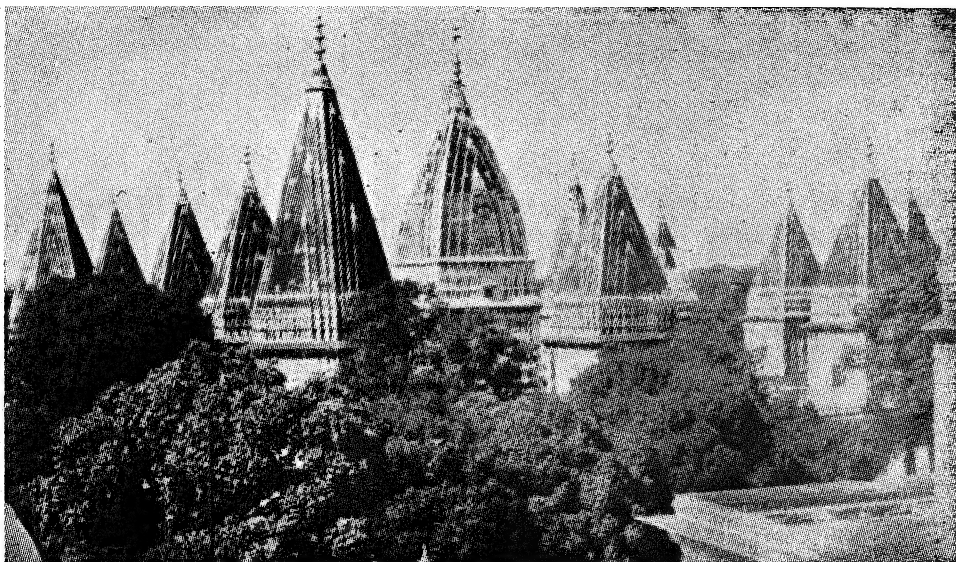
ततो गौरीदत्तशास्त्रिणि पुनरायाते गङ्गाधरशास्त्री सेनायां पुष्कलं वेतनं लब्ध्वा सैनिकपण्डितोऽभवत् । एवमध्यापकेषु छात्रेषु च क्रमेण निर्गतेषु गौरीदत्तपण्डितोऽपि द्वादशाधिकद्विसहस्रतमे २०१२ वैक्रमाब्दे ज्येष्ठमासस्य पञ्चमतारिकायां श्रीरघुनाथपाठशालीयाध्यापकेष्वन्यतमोऽध्यापकोऽकार्यधिकारिभिः । एवमुत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालाऽत्यारूढिं प्राप्तापि क्रमेण ह्रासमापन्नाऽन्ते महासागरे सरिदिव श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये विलीनाऽभवत् ।

उत्तरवाहिन्यां श्रीगदाधरपाठशालायामध्यापकवेतनादिषु छात्राणां भोजनवसनादिषु च तदानीं श्रीरामप्रपन्नादिविद्वत्समये सहस्रद्वयादपि अधिको व्ययोऽभवत् ।

इदमत्र निर्दिश्यते :—

वसुविहगप्रकृतीन्दुमिते (१८९८) वैक्रमे वत्सरे महाराजः श्रीगुलाबसिंहः उत्तरवाहिन्यां साङ्गं श्रीगदाधरमन्दिरं श्रीदगाधरपाठशालां च निर्माप्य प्रत्यतिष्ठिपत् । पर महाराजश्रीगुलाबसिहस्य तनूजन्मा परमपितृभक्तो महाराजः श्रीरणवीरसिहः सार्वभौमतुल्यस्य, नवपराक्रमशालिनो, मानवधर्मधुरंधरस्य, स्वपितुश्चरणचिह्नान्यनुसरन्, विहगविलोचननन्देन्दुमिते (१९२९) वैक्रमे हायने प्रभूततरस्थिरचरधनसम्पन्नं महान्तमेकं धर्मार्थविभागं तत्कार्यालयं च स्वराज्ये पृथक् संस्थापितवान् ।

ततः प्रभृति सर्वत्र मन्दिरतीर्थादिषु व्ययो धर्मार्थविभागकोषादेव प्रारब्धः । धर्मार्थविभागाधिकारिणो महाराजश्रीरणवीरसिंहादेशेन उत्तरवाहिनीश्रीगदाधरमन्दिर श्रीगदाधरपाठशाला-गोशाला-रुग्णशाला-पथिकशालाद्यखिलविषयोद्बोधकं शिलालेखमेकं लेखयित्वा तत्रोत्तरवाहिन्यां श्रीगदाधरमन्दिरसविधे तां शिलामचीखनन् । तस्य शिलालेखस्याऽवलोकनेन केषांचिद्दर्शकानां चेतसि इयं श्रीगदाधरपाठशाला महाराज-

जम्बूनगरस्थं श्रीरघुनाथमन्दिरम्

जम्बूनगरे श्रीरणवीरेश्वरनाम्ना प्रसिद्धम्, अतिरमणीयम्, एकं शिवमन्दिरमपि निरमीमपत् । तत्पितृपादैः महाराजश्रीगुलाबसिंहैः स्वसौधसविधे स्वेष्टदेवस्य श्रीगदाधरस्यैकं मन्दिरं प्रागेव कारितमासीत् । तेषु त्रिषु मन्दिरेषु तिस्रः पाठशालाः संस्थापयितुं समादिदेश महाराजः श्रीरणवीरसिंहः ।

श्रीरणवीरेश्वरपाठशालाया मुख्याध्यापकपदं श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणां ज्येष्ठतनुजन्मानः श्रीगङ्गाधरशास्त्रिण. समलमकार्षुः । श्रीगदाधरपाठशालाया मुख्याध्यक्षपदं तत्रत्यो रैणाजातीयोऽधिष्ठाता समन्वग्रहीत् ।

श्रीगोकुलचन्द्रशर्मणामनुरोधेन स्वेच्छया वा प्रत्नतूत्नन्यायनयनिष्णातं, व्याकरणप्रभावनिरस्तसमस्तशब्दाऽज्ञानं **चुम्बनझा**नामानं, मैथिलं, विद्वांसं, शास्त्रार्थसमरविजयिनं, वेदषडङ्गविदं, जागदीशीपञ्चलक्षणीप्रभृतिनव्यन्यायग्रन्थेषु लब्धप्रतिष्ठं, जनार्दनभट्टनामानं परमकर्मकाण्डिनं दाक्षिणात्यं विद्वांसं, सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिमपि विशेषतया वेदान्तसिद्धान्तारविन्दवनविहरणभास्करं **गोविन्दाचारिणं,** जयपुरवास्तव्यं वैदिकविद्वांसं **व्रजलालशर्माणं**, पदवाक्यप्रमाणपारावारपारंगतं वङ्गदेशीयं **श्रीरसमोहन**नामधेयं, महाचार्यं सिद्धयोगमहास्त्रौघनिर्धूतातङ्कराक्षसमायुर्वेदाचार्यं श्रीदिलारामं, ज्योतिर्विदमपरं भास्कराचार्यं **श्रीभास्कराचार्य** पुराणेतिहासमर्मविदं सस्वरवेदोच्चारणकुशलम्, व्यासम्, ऋग्यजुषां मर्मवेदिनं वाराणसेयं **देवकृष्णं,** जम्बूनगरवास्तव्यं साहित्यशास्त्रसारपारदृश्वानं **श्रीगङ्गारामं,** गादाधरीजागदीशीव्युत्पत्तिवादादिग्रन्थमर्मज्ञं शास्त्रार्थसमरविजयिनं तैलङ्गं **श्रीदेवकृष्णं**, कार्नाटकं **श्रीवेङ्कटशास्त्रिणं,** काश्मीरिकशैवशास्त्रविदं **श्रीदामोदरं श्रीगोविन्दकौलं** च, प्रत्यभिज्ञापरिशीलननिपुणौ काश्मीरिकतन्त्रशास्त्रचणौ **महाडिम्बेश्वरकौलौ,** 'श्रीरघुनाथगुणोदयमहाकाव्यस्य' 'धर्मसंक्षिप्ताह्निकस्य' च कर्तारं **नव्यचण्डीदासं,** काव्यकलाकलनकुशलं नीतिनिपुणं, **साहिबरामं,** 'रणवीरव्रतरत्नाकरस्य' कर्तारं **श्रीशिवशङ्करं,** 'चित्तप्रतिभा'भिधवेदान्तग्रन्थस्य कर्तारं **श्रीवासुदेवम्,** आयुर्वेदविषयक 'विषहरतन्त्रस्य' कर्तारं **श्रीगणेशशास्त्रिणं,** 'प्रश्नरत्नावली' निर्मातारं **श्रीलल्लपण्डितं** चादरेण समाहूय तत्तदधिकारिपदान्यलमचीकरत् महाराजः श्रीरणवीरसिंहः ।

तेषां तत्र पाठशालायां समागमनसमयो निर्गमसमयश्च महताऽनुसन्धानेनापि निर्णेतुं नाशक्यत । तात्कालिकसमस्तराजिस्तर (रजिष्टर) प्रभृतिप्रामाणिकपुस्तकानि तात्कालिकाधिकारिप्रमादेन दैववशाद् वा विनष्टानीति श्रीरघुनाथपाठशालीयवर्तमानप्रमुखाध्यापकमुखादाकर्ण्यते । तेषु के उत्तरवाहिनीपाठशालायामपीपठन्, के च श्रीरघुनाथपाठशालायामित्यपि निर्णेतुं न शक्यते, दृढतरप्रमाणानुपलब्धेः । केवलं

डाक्टरस्टीनकृतश्रीरघुनाथपुस्तकालयसूचीपत्रात् (केटलोगतः) तेषां वैदुष्यमध्यापकत्वं सम्पादकत्वमनुवादकत्वं च परिज्ञाय सर्वमिदं समभिहितम्।

श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य समुद्देश्यम्

अपराः सर्वा अपि भाषास्तदीया वर्णाश्च काल्पनिका न मानवमात्रोच्चारणयोग्याः, नापि च ता भाषास्तत्तद्दैशिकशब्दान् स्वाक्षरैः स्फुटं संलिख्य दर्शयितुं प्रभवन्ति। न चापि ता मानवप्रकृतेः सर्वविधभावान् प्रादुर्भावयितु शक्नुवन्ति। परमियं गीर्वाणवाण्येतदीया वर्णाश्च प्रकृतिदेव्याः स्वभावत एव समाविर्भूताः। प्राकृतत्वादियमेतदीया वर्णाश्च मानवमात्रोच्चारणयोग्यतामावहन्ति, मानवमात्रस्य सर्वविधभावान् प्रादुर्भावयितु प्रभवन्ति च। संस्कृतभाषावर्णोच्चारणं विदधानः पुमान् भाषान्तरवर्णोच्चारणमपि सुखेन विदधाति। संस्कृतभाषाव्याकरणस्य ज्ञानेनान्यभाषावबोधः सुखेन भवितुमर्हति। अस्या वर्णमाधुर्यमतिकोमलत्वं च व्यवहारसौकर्यं प्रतिपादयतः। कठिनतरमपि विषयमियं सारल्येन बोधयितुं प्रभवति। सात्त्विकबुद्धिवैशद्यम्, अनिर्वचनीयामन्दाऽऽनन्दाधिगमः, ऐहिकामुष्मिकाभ्युदयनिःश्रेयसविषयककृत्याऽकृत्यविवेकः, आध्यात्मिकपूर्णतापरिचायकानामात्मानात्मपरमात्मतत्त्वानामूहापोहने, अन्तर्जगदस्तित्वम्, तत्संचालकदेवर्षिपितॄणामस्तित्वं, जीवतत्त्वं, प्रेततत्त्वं, मृत्युतत्त्वं, जन्मान्तरतत्त्वं, परलोकतत्त्वम्, अतिवाहकतत्त्वं, कर्मतत्त्वं, प्रवृत्तितत्त्वं, निवृत्तितत्त्वं, ज्ञानभूमितत्त्वम्, अज्ञानतत्त्वं, परलोकवादः, अध्यात्मवादः, ईश्वरवादः, अन्तर्जगद्वादः, आधिभौतिकाधिदैविकाध्यात्मिकतत्त्वावबोध इत्येवमादीन् विषयान् बोधयितुं यथा संस्कृतं प्रभवति, न तथाऽन्या भाषास्तान् स्प्रष्टुमपि प्रभवन्ति इति सर्वविधज्ञानविज्ञानाधिगमार्थमस्याः सर्वतः पूर्णायाः संस्कृतभाषायाः प्रचारो नितान्तमावश्यक इत्येकमुद्देश्यं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयनिर्माणस्य। किंच यदि संस्कृतं न स्यात्, तदानीं प्रातःस्मरणीयचरणानां, साक्षात्कृतधर्मणां महर्षीणां चरित्रं कः केन बोधयेत्? वैदेशिककुशिक्षाकुत्सितादर्शः केन निवर्त्येत? चिरं मङ्गलसाधनशीलशालिनः सनातनधर्मस्य गूढरहस्यं केनोद्घाट्येत? साध्वीनामार्यनारीणां पवित्रपातिव्रतधर्ममाहात्म्यपरिज्ञानं केन भवेत्? आर्यजातीयोन्नतिमार्गप्रदर्शनं, धर्मनीत्योः पारस्परिकसम्बन्धसमन्वयश्च केन क्रियेत? पाश्चात्यसभ्यताविलासितानिशाचरीसमाक्रान्तस्वान्तेषु प्रकृतिप्रवृत्तिशक्तितारतम्येनाधिकारिभेदभिन्नेषु जीवेषु श्रुतिस्मृत्युद्बोधितधर्मपद्धतिः केन प्रतिपाद्येत? पराया अपरायाश्चेति द्विविधाया अपि विद्याया ज्ञानं संस्कृतभाषायामेव विद्यते, तदुक्तं—"**द्वे विद्ये वेदितव्ये परा चैवापरा च, तत्रापरा ऋग्वेदो, यजुर्वेदः, सामवेदो, अथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो,**

व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो, ज्यौतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इति । एवमृग्वेदादिभिश्चतुर्भिर्वेदैः, व्याकरणादिभिः षड्भिरङ्गैः, धनुर्वेदादिभिश्चतुर्भिरुपवेदैः, मन्वादिभिरेकविंशतिस्मृतिभिः, अग्निपुराणादिभिरष्टादशपुराणैः, न्यायदर्शनादिभिः षड्भिरास्तिकदर्शनैः, सौत्रान्तिकवैभाषिकयोगाचारमाध्यमिकभेदभिन्नचतुर्विधबौद्धार्हतचार्वाकैः षड्भिरवैदिकैर्दर्शनैश्चानन्तसाहित्यग्रन्थैरुपेतस्य संस्कृतकल्पमहीरुहस्य तुलनां काऽन्या भाषा कर्तुं प्रभवेत् ? इत्याद्यसकृदुक्तमुच्यते वक्ष्यते च ।

किञ्च, भाषाया भावैर्घनिष्ठः सम्बन्धो वर्तते, भाषया भावैश्च जातेश्चिरस्थायित्वं सम्भवति, तयोरभावे च जातेः, संस्कृतेः, सभ्यतायाः, धर्मस्य च समूलोन्मूलनमवश्यंभावीति तादृशसार्वजनीनसंस्कृतिसम्पादकं संस्कृतसाहित्यं यदि नाभविष्यत्तर्हि महान्धकूपे पतितानामिवास्माकं जगति नामापि नाऽश्रोष्यतेति आर्यजातेः संरक्षणार्थं संस्कृतस्य प्रचारः परमावश्यकः । किञ्चेदं भारतमार्याणामादिनिवासस्थानम् । अस्य प्रत्येकं परमाणुः प्राचीनार्यगौरवेण पवित्रित आर्यभावेन च परिपूर्णो विद्यते । या किलार्यजातिर्हिन्दुजातिर्वा धर्मपरायणा धर्मप्राणतामेव चाश्रयति, यस्याश्च रुधिरं मज्जापि च धर्मभावपरिपूर्णतामावहति, यत्संसर्गिणः पशुपक्षिणोऽपि धर्माचरणं कुर्वाणा इव दरीदृश्यन्ते, तस्या धर्मप्राणप्रतिष्ठाया हिन्दुजातेः समुन्नतिर्धर्मसंरक्षणं विना स्वप्नेऽपि भवितु नार्हति । वेदशास्त्रज्ञा विद्वांस एव धर्मस्वरूपमुपदेष्टुं धर्मोपदेशेन प्राचीनार्यभावं भुवमभितो विवर्द्धयितुं च प्रभवन्ति । वेदादिधर्मशास्त्राणि च संस्कृतभाषामयान्येव विद्यन्ते । अतः परमोपयोगिनां धर्मान्वितसन्मार्गप्रदर्शकानां वेदादिधर्मशास्त्राणां ज्ञानोपलब्धये संस्कृतभाषाया अध्ययनमध्यापनं च मानवमात्रोपयोगीति सर्वं परिज्ञाय महाराजः **श्रीरणवीरसिंहः** संस्कृतभाषाप्रचारप्रसारार्थं **श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयमन्यांश्च** संस्कृतमहाविद्यालयान् यत्र तत्र संस्थापितवान् ।

धन्योऽयं महाराजः श्रीरणवीरसिंहो यस्येयच्छुभोदर्कोद्देश्येन महता प्रयासेन चाद्यापि न केवलं द्विगर्तेषु, अपि तु अन्यत्र भारतेऽपि श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयाधीताखिलशास्त्रैर्विद्वद्भिः प्रसारिता सर्वाङ्गपरिपूर्णा संस्कृतभाषा सोत्साहं जीवति, समाशास्ते च स्वात्मजीवनेन भारतस्य भाविनं शुभोदर्कं संवर्द्धयितुम् ।

(३)

श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य पुस्तकालयः

अस्मिन् पुस्तकालये प्रायः समस्तानि पाठ्यपुस्तकानि विद्यन्ते । प्रतिवर्षं

रुप्यकाणां शतत्रयमभिनवपुस्तकानि क्रेतु धर्मार्थकौंसिलसदस्यैः स्वीकृतम् । अध्यापका विद्यार्थिनश्च यथानियमं पुस्तकालयपुस्तकानां लाभं लभन्ते ।

श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयोऽनुसंधानविभागश्च श्रीरघुनाथमन्दिरस्याङ्गभूतौ, संस्कृतमहापुस्तकालयोऽप्यत्र विद्यते, यस्मिन् सहस्रषट्कममुद्रितपुस्तकानि हस्तलिखितानि विद्यन्ते । प्रायः सहस्रचतुष्टयं मुद्रितानि सन्ति । तेषु चतुष्पञ्चाशत् पुस्तकानि महाराजश्रीरणवीरसिहस्य तत्त्वावधाने सम्पादितानुवादितसङ्गृहीतानि विद्यन्ते । तेषु रणवीरप्रायश्चित्तप्रकरण प्रथमो भागः, 'रणवीरप्रायश्चित्तप्रकरणं द्वितीयो भागः', 'रणवीरज्योतिर्महानिबन्धा.', 'श्रीरणवीरव्रतरत्नाकरः', 'श्रीरणवीरचिकित्साप्रकाशः', 'श्रीरणवीरचिकित्सा' (डोगरीलिपिः) इत्येतानि पुस्तकानि मुद्रितानि वर्तन्ते । अन्यानि मुद्रापयितु प्रयतते महाराजश्रीकर्णसिंहः । अस्मिन्नपि पुस्तकालयेऽभिमतपुस्तकानि क्रेतुमावश्यकं सम्भारं समाहर्तु च रुप्यकाणां पञ्चशती स्वीकृता कौंसिलसदस्यैः । अस्मिन् पुस्तकालये डायरेक्टरमहोदयः, अनुसन्धाता (रिसर्च स्कालरः), पुस्तकालयाध्यक्षः, सन्देशहरश्चेति चत्वारः कार्यकर्तारो विद्यन्ते । तेषु डायरेक्टरमहोदयोऽवैतनिकोऽन्ये त्रयो वैतनिका वर्तन्ते । अस्य पुस्तकालयस्यानुसन्धानविभागस्य च विशिष्टमितिवृत्तं पुस्तकालयाध्यक्षेण श्रीरामकृष्णशास्त्रिणा संस्कृते लिखितम्, अनुसन्धात्रा च हिन्दीभाषया लिखितं श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागस्य संक्षिप्ते परिचयपत्रे विद्यते ।

शिक्षापद्धतिः

प्राचीनसमये तत्तच्छास्त्राध्यापकेभ्यस्तत्तच्छास्त्रं समधीत्य तत्तच्छास्त्रेषु विशिष्टं वैदुष्यमाप्नुवन्ति स्म छात्राः, तत्तच्छास्त्रवैशिष्ट्योपलब्धिसूचकं प्रमाणपत्रं च प्रतिवर्ष पाठशालीयोत्सवसमये स्वयं महाराजः समुत्तीर्णच्छात्रेभ्यो व्यतरत् । तदेव सर्वत्र प्रमाणतामापन्नं सद्विदुषां सम्मानभाजनं समभवत् । अर्वाचीनसमये तु पञ्चनदविश्वविद्यालयीयपरीक्षानुकूलपाठनक्रमाः प्रचलन्ति । पञ्चाशीत्यधिकाष्टादशशततमे (१८८५) ख्रिष्टाब्दे पञ्चनदविश्वविद्यालयस्य संस्थापनमभूत् । ततः प्रभृति श्रीरघुनाथपाठशालीयः पठनपाठनक्रमो विनिवृत्तः । पञ्चनदविश्वविद्यालयीयपाठ्यक्रमाऽनुसारमेवात्र विद्यालयेऽपि पाठ्यपुस्तकाध्यापनक्रमः प्रावर्तत । कतिचिच्छात्रा दर्शनव्याकरणज्यौतिषायुर्वेदकर्मकाण्डादिशास्त्राण्यप्यधीयाना आसन् । शतशो विद्यार्थिनो हीतः शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्य प्रायः सर्वत्र भारते भारतेतरलङ्कादिप्रदेशेषु च सुरभारती सेवमाना आसन् सन्ति च ।

वर्तमानकालिकी शिक्षापद्धतिः

वर्तमानसमये श्रीरघुनाथपाठशालीयाः प्रायः सर्वेऽध्यापकाः श्रीरघुनाथपाठशालाया एव स्नातकास्त एव साम्प्रतिकीमध्यापनानुशासनयोग्यतां व्यावहारिकीमौचितीं चाऽऽवहन्ति ।

वर्तमानकालिकशिक्षापद्धतिः पूर्वकालिकशिक्षापद्धतेस्तुलनां वोढु न प्रभवति । पूर्वं छात्रा ज्ञानपीयूषपिपासवः समभूवन् । साम्प्रतं केवलं परीक्षापयोधिसमुत्तितीर्षवो न शास्त्रज्ञानमीप्सन्तीति महदन्तरं तयोः पद्धत्योः ।

वर्तमानं भारतीयकेन्द्रप्रशासनं संस्कृतच्छात्राणां वाङ्मयपाथोधिपारगतानामपि, अभिनवसाइन्सादिविषयेषु सङ्कीर्णताम्, भूगोलेतिहासादौ कूपमण्डूकताम्, अर्वाचीनपाश्चात्यसभ्यतासम्मानितजगति व्यवहारानभिज्ञतां चानुभूय सामयिकसाइन्सगणितभूगोलेतिहासादिविषयान्, आंग्लभाषां च तान् शिक्षयितु, व्यावहारिकशिक्षया तानद्यावधिकान् सामयिकान् (अप्टुडेटान्) विधातुकामं समस्तविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागकार्यालयेषु चैकैकमादेशपत्रं प्राहिणोत् ।

श्रीरघुनाथसंस्कृतविद्यालयसंरक्षकाय महाराजश्रीकर्णसिंहायापि तद्विषयकमेकं पत्रं प्रैषयत् । महाराजः श्रीकर्णसिंह. श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये तं विधि प्रचालयितुमेकां सुधारकसमितिम्, सामित्यांश्च कांश्चिद् विदुषः, तत्सञ्चालकं चैकं परिकल्प्य तत्पदस्थं (चीफकन्सरवेटर) श्रीरामलालशर्माणं वाराणस्यां हिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागाध्यक्षैः सहास्मिन् विषये विचारविनिमयं विधातुं प्राजीगमत् ।

तत्रत्यैरन्यैश्च विद्वद्भिर्विमृश्य भारतकेन्द्रप्रशासनादिष्टं तं पूर्वोक्तं विधिं श्रीरघुनाथपाठशालायां प्रचालयितुं समादिशन्महाराजः श्रीकर्णसिंहः । प्राज्ञकक्षापर्यन्तं साम्प्रतं प्रचलति विधिरयं श्रीरघुनाथपाठशालायाम् । कक्षान्तरेषु च प्रचालयिष्यते ।

छात्रावासः

रात्रिन्दिवं गुरुजनैर्निरीक्ष्यमाणानां छात्राणामाचारविचारपरिष्कारः साधीयान् भवति । कर्मभक्तिज्ञानादिसम्पन्नानां च गुरुजनानां संवासेन छात्राणामपि तस्य तस्य गुणस्योपलब्धिः सुकरा भवति । गृहत्यागेन च भूयसीनामध्ययनप्रत्यूहकारिणीनां प्रवृत्तीनां स्वतो निवृत्तिर्जायते । इत्यादि मनसिकृत्य प्राचीनाश्रमपरिपाटीपरिपालनतत्परैर्जम्बूकाश्मीरनरेश्वरैरस्य महाविद्यालयस्य छात्राणां कृते विद्यालयसविध एवावासव्यवस्थाऽपि समादृताऽभवत् । तत एवास्य श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्यैको महान् छात्रावासो विद्यते । यस्मिन्नेकश्छात्रावासाध्यक्षः (सुपरिण्टेण्डेण्ट), एक. प्रहरिकस्तथैकः क्रीडाध्यापको (ड्रिलमास्टर) नियुक्तो विद्यते ।

छात्रावासे प्रायः सर्वेऽप्युत्तरवाहिनीश्रीगदाधरपाठशालायाः छात्रावासनियमाः प्रचाल्यन्ते । साम्प्रतं प्रायः शताधिका विद्यार्थिनोऽस्मिन् छात्रावासे विद्यन्ते । सर्वेषामपि भोजनप्रकाशादिकप्रबन्धं धर्मार्थसमितिः (धर्मार्थकौन्सिलः) महाराजश्रीरणवीरसिंहकल्पितकोषद्रव्येण करोति । छात्रावासस्य सविधे एव मन्दिरस्य दक्षिणपार्श्वे छात्राणां कृते महानसं विद्यते, यस्मिन् द्वौ पाचकौ, द्वौ च महानसपात्रसम्मार्जकौ धीवरौ दिवानिशमवतिष्ठन्ते ।

वार्षिकोत्सवः

प्रतिवर्षं वसन्तपञ्चमीदिवसे विद्यालयस्य वार्षिकोत्सवो विद्यालयप्राङ्गणे धर्मार्थविभागसंरक्षक(सोलट्रस्टी)महाराजश्रीकर्णसिंहादेशेन सर्वैरध्यापकैरन्तेवासिभिश्च सम्भूय सम्पाद्यते । तस्मिन्नुत्सवे प्रायः सर्वे संस्कृतज्ञा नागरिका विद्वांसोऽधिकारिणश्चामन्त्र्यन्ते ।

महाराजः श्रीकर्णसिंहः सानुचरः, समन्त्रिमण्डलश्च स्वयमागत्य छात्राणां रूपकाभिनयकौशलं, सङ्गीतस्वरारोहावरोहक्रमं, व्याख्यानपाटवं, प्रतियोगितायोग्यतां, यौगिकासनप्रहसनादिषु च नैपुण्यं निभाल्य तेभ्यो विश्वविद्यालयीयप्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षासमुत्तीर्णेभ्यो गृहीतपरीक्षासमुत्तीर्णेभ्यश्च छात्रेभ्यः प्रथमादिक्रमेण स्वहस्ताभ्यां पुरस्कारं वितरति । प्रतिवर्षं विद्यार्थिभ्यश्शाटिकादिवस्त्राण्यपि वितीर्यन्ते ।

महाराजः श्रीकर्णसिंहः प्रतिवर्षं त्रीन् प्रतियोगितानिबन्धान् लेखयति, येषां सूचना सर्वत्र भारते समाचारपत्रेषु प्रागेव प्रदीयते । तत्र प्रथमनिबन्धस्य शतद्वयम् रुप्यकाणि, द्वितीयनिबन्धस्य शतं रुप्यकाणि, तृतीयनिबन्धस्य पञ्चाशद्रुप्यकाणि लेखकेभ्यः पुरस्काररूपेण प्रदीयन्ते । 'तृतीयः पञ्चाशद्रुप्यकपुरस्कारो निबन्धोऽष्टादशवर्षवयस्कान्तेवासिनैव लिखेलिमः' इति विशेषनिर्देशो वर्तते ।

निबन्धान् पूर्वं द्वौ त्रयो वा विद्वांसः सम्यग् निरीक्ष्य, तत्तल्लेखकानां पुरस्कारप्राप्तियोग्यतां सन्तोल्य, पात्राऽपात्रविवेकं च विधाय तन्निर्णयं महाराजश्रीकर्णसिंहाय निवेदयन्ति, तन्निर्णयानुरूपमेव पुरस्कारवितरणं भवति ।

साम्प्रतिकी व्यवस्था

अस्मिन् श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रतिवर्षं पञ्चाशत्सहस्रेभ्योऽप्यधिको व्ययो भवति । पाठशालाभवनं श्रीरघुनाथमन्दिरमनु पश्चिमदिशि वर्तते । सर्वेषामप्यध्यापकानां पृथक् पृथक् कक्षा विद्यन्ते । प्रतिकक्षमेकैकं विद्युच्छदिर्व्यजनमपि सान्तेवासिनामध्यापकानां ग्रीष्मोष्माणमपहर्तुं संलग्नं वर्तते । पाठशालाभवनस्य पृष्ठभागेऽ-

तिरमणीया क्रीडनस्थली विद्यते । यस्यां प्रातः सायं च यथासमयं विद्यार्थिनः क्रीडन्ति । क्रीडनाध्यापकश्च पाश्चात्त्यपद्धत्या भारतीयकलया च क्रीडास्तान् शिक्षयति ।

महाराजः श्रीकर्णसिंहो लक्षत्रयरुप्यकव्ययेन महदेकं पाठशालाभवनं निर्मापयितु प्रयतमान आस्ते । आशास्यतेऽस्य महानुभावस्य प्रयत्नोऽयं स्वल्पैरेवाहोभिः सफलो भविष्यति । अस्मिन् श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयेऽध्यापक-कार्यवाहक-पाचक-प्रहरिक-धीवर-सम्मार्जकादीनां वेतनेषु, छात्राणां भोजनवसनपरीक्षाशुल्कपारितोषिकवितरण-विद्यालयकार्यालयोचितसकलसम्भारसङ्ग्रहणादौ च प्रायः पञ्चाशत्सहस्रतोऽप्यधिको व्ययो भवति इत्युक्तमेव ।

श्रीरघुनाथसंस्कृत पाठशालायाः (साम्प्रतिकश्रीरघुनाथसंस्कृत महाविद्यालयस्य) प्रमुखाध्यापकपरम्परा

प्रथमो मुख्याध्यक्षः

(१) **श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणः** सं० १९१५ वैक्रमे वत्सरे (१९५८ ई०) श्रीरघुनाथमन्दिरस्य अधिष्ठातृपदसमारोहणसमकालमेव श्रीरघुनाथपाठशालायाः प्रमुखाध्यापकपदमारुरुहुः । कतिपयवर्षाणि उभयं (श्रीरघुनाथमन्दिरं पाठशालां च) सेवमाना इमे लोकेषु धार्मिकभावनां, शास्त्रश्रद्धां, संस्कृतभाषां च समवीवृधन् । ते स्वजीवनकाल एव श्रीरघुनाथमन्दिरस्य, श्रीरघुनाथपाठशालायाश्च सर्वं कार्यभारं परमविदुषि स्वात्मजे **श्रीगंगाधरशास्त्रिणि** समर्प्य, परं वैराग्यमापन्नाः श्रीरघुनाथमन्दिरस्य परिधावेव कुटीरं निर्माप्य, तत्रस्थाः परमेश्वरपरायणाः समभवन् । महाराजश्रीरणवीरसिंहः, तदनन्तरं महाराजः श्रीप्रतापसिंहः, राजा रामसिंहः, राजा श्रीमदमरसिंहश्च यथासमयं तच्चरणयोर्मूलमुपेत्य धर्मोपदेशं राजनीतिरहस्यं च श्रद्धया तेभ्योऽश्रौषुः । तेषामुभयत्र कार्यकर्तॄणां वेतनं कियदासीदिति न प्रतीतम् । परं मन्दिरस्य सर्वस्मिन्नुपहारादावेषामेवाधिकारोऽभवदिति सुप्रसिद्धम् । तेषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम् ।

द्वितीयो मुख्याध्यक्षः

(२) सर्वतन्त्रस्वतन्त्राः **श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणः** स्वपितृपादादेशेन महाराजश्रीप्रतापसिंहप्रेरणया च श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रमुखाध्यापकपदमधिष्ठाय महता कौशलेन श्रीरघुनाथमन्दिरस्य, श्रीरघुनाथपाठशालायाश्च कार्यजातं समपादयन् । ते स्वपितृपादानामधिकारसमयेऽपि न्यायव्याकरणादीनि कठिनशास्त्राणि समध्यापयन्तश्छात्रसंसदि महद् यशो लेभिरे । स्वपितृपादैः समर्पिताधिकारास्तु लोकोत्तरप्रतिभया अध्य-

यनाऽध्यापनातिरिक्तमपि प्रबन्धजातं विदधानाः स्वपितृपादानां तात्कालिकमहाराजश्रीप्रतापसिंहस्य च परां मुदमवर्द्धयन्। परं महामारीरोगेण पीडिताः, अकस्मादेव वार्धक्यवयसि वर्तमानान् स्वपितृचरणान् शोकसागरे निमज्ज्य वसुबाणविहगवसुमतीमिते (१९५८) वैक्रमाब्दे (२९०१ ई०) तपसि मासि दिवं प्रस्थिता इति स्मारं स्मारं चेखिद्यते चेतः। विद्वद्वरिष्ठानां तेषां तदानींतनं वेतनं केवलं षट्त्रिंशद् रूप्यकाणि समभवत्। तेषामपि विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम्।

तृतीयो मुख्याध्यक्षः

(३) महामहोपाध्यायाः श्रीजगदीश्वरशास्त्रिणो रसबाणविहगेन्दुमिते (१९५६) वैक्रमेऽब्दे (१८९९ ई०) स्वपितृचरणनिदेशेन महाराजश्रीप्रतापसिंहप्रेरणया च श्रीरघुनाथमन्दिरस्याधिष्ठातृपदमध्यतिष्ठन्। अष्टपञ्चाशदुत्तरनवशताधिकैकसहस्रतमे (१९५८) वैक्रमाब्दे (१९०१ ई०) सकलविद्याविद्योतितान्तरात्मनि श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणि दिवं गते नन्दबाणविहगेन्दुमिते (१९५९ : १९०२ ई०) वैक्रमे शतके महाराजश्रीप्रतापसिंहः श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपदमून् महामहोपाध्यायश्रीजगदीश्वरशास्त्रिणः। तेषामध्यापनकौशलम्, व्यवहारचातुर्यम्, प्रबन्धसौकर्यं च निशम्य बदरिकाश्रमादारभ्य आ कन्याकुमार्याः, पूर्वसमुद्रात् पश्चिमसमुद्रपर्यन्तं च पिपठिषवो जिज्ञासवश्च छात्राः सोल्लासमागाममागामं, श्रीरघुनाथपाठशालां प्राविशन्। प्रतिवर्षं पञ्चदश, विंशतिः, पञ्चविंशतिर्वा छात्राः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः समुदतरन्। अमी महामहोपाध्यायाः श्रीजगदीश्वरशास्त्रिणो विहगवसुनन्देन्दुमिते (१९८९) वैक्रमे वत्सरे (१९३२ ई०) माघशुल्कचतुर्थ्यां दिवं गताः। अमी निःशुल्कं सर्वं कार्यजातं सम्पादयन्ति स्म तेषां जीविकां परमभक्तः, शिष्यभूतः, श्रीमहाराजः प्रतापसिंहः स्वकोषात् सम्पादयति स्म। तेषामपि विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम्।

श्रीजगदीश्वरशास्त्रिणां समकालिका विद्वांसः

(१) अत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्रा अमृतसरोवास्तव्याः **श्रीहरदत्तशास्त्रिणः** प्राध्यापकपदमध्यतिष्ठन्। तेषां मासिकं वेतनं सार्द्धैकशतं रुप्यकाणि १५०)। तदानीं नान्यः कश्चिद् विद्वान् तत्तुलामारोढुं प्राभूत्। तेषामितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते।

(२) वैयाकरणकेसरिणोऽपि सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतयः **श्रीआरूढभानुशास्त्रिणः**। तेषां मासिकं वेतनं सार्द्धद्विषष्टिरुप्यकाणि ६२॥), २०) विंशतिरुप्यकाणि च वैय-

(३) काव्यव्याकरणतीर्थाः, परमतपस्विनः, **श्रीरामप्रपन्नशास्त्रिणः** । तेषामपि मासिकवेतनं सार्द्धद्विषष्टिरुप्यकाण्येव । वैयक्तिकं सम्मानमपि विंशतिरुप्यकाणि । अमी टीकाकाराः, स्वतन्त्रलेखकाश्चासन् । तेषामपि वैयक्तिकमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम् ।

(४) कर्मकाण्डपरिपाटीपटवो, वेदान्तारविन्दमकरन्दास्वादनानन्दमग्नाः, **श्रीनिक्कारामशास्त्रिणः** । तेषां मासिकं वेतनं ४०) चत्वारिंशद् रुप्यकाणि । विशिष्टमितिवृत्तं विदुषां लेखेषु द्रष्टव्यम् ।

(५) न्यायनयनिष्णाताः, शास्त्रार्थसमरविजयिनः, **श्रीनरपतिशास्त्रिणः** । तेषां मासिकं वेतनं ४०) चत्वारिंशद् रुप्यकाणि । अमी पुरमण्डलपत्तनासन्ननंगलग्रामवास्तव्याभिजनब्राह्मणकुलोत्पन्नाः ।

(६) न्याये निष्णाताः, सांख्येषु संख्यावन्तो, दार्शनिकशिरोमणयः, **श्रीसुन्दरलाल**शास्त्रिणः । तेषां मासिकं वेतनं ४०) चत्वारिंशद्प्यकाणि । अमी पञ्चनदेषु विद्यमानग्रामवास्तव्याः, स्वपक्वभोजिनः, परमकर्मकाण्डिनश्च समभूवन् ।

(७) **श्रीनत्थूरामशास्त्रिणः** प्रत्ननूत्नन्यायव्याकरणयोर्लब्धप्रतिष्ठा अपि साहित्यनवनीताऽऽस्वादने विशेषरुचयोऽभवन् । महाराजश्रीप्रतापसिंहो हीमान् मीमांसाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत् । तदानींतना विद्वांसः इमान् 'शास्त्रार्थमहारथाः' इत्यचकथन् । एषां वेतनम् ४०) चत्वारिंशद् रुप्यकाणि । इमे १९६० वैक्रमाब्दात् (१९०३ ई०) १९८८ वैक्रमाब्दपर्यन्तं (१९३१ ई०) पाठशालायामध्यापिपन् । एषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र विद्वल्लेखेषु द्रष्टव्यम् ।

(८) ज्यौतिषाचार्याः मैथिलाः, **श्रीकेशवशास्त्रिणः,** फलितगणितोभयविधज्यौतिषे सिद्धहस्ताः, ज्योतिश्शास्त्राध्यापकपदमलङ्कुर्वाणाः १९६०. वैक्रमाब्दात् (१९०३ ई०) १९८८ वैक्रमाब्दपर्यन्तं (१९३१ ई०) पाठशालायामध्यापिपन् ।

(९) आयुर्वेदविदः **श्रीरघुनाथशास्त्रिणः** खलु कतिपयहायनान्याऽऽयुर्वेदमध्याप्य दिवंगताः ततस्तेषां तनूजन्मानः **श्रीरमाकान्तशास्त्रिणस्तत्**पदमधिष्ठायायुर्वेदमध्यापिपन् । इमे रमाकान्तशास्त्रिणः २००२ (१९४५ ई०) वैक्रमाब्दान्तमध्यापयन्तः क्रमेण चत्वारिंशद्भ्यः समारभ्य शतं रुप्यकाणि मासिकवेतनं लब्धवन्तः । इमे पञ्चनदविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्णा भिषगाचार्यपरीक्षां पारितवन्तः । एषामपि विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

(१०) निखिलनिगमाऽऽगमधुरन्धराः **श्रीकाशीनाथशास्त्रिणो** हि पञ्चनदेषु 'लुथड़ा'ग्रामवास्तव्याः श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणामनन्तरं प्राध्यापकपदमध्यतिष्ठन् । इमे हि १९५९ (१९०२ ई०) वैक्रमाब्दात् १९६४ (१९०७ ई०)वैक्रमाब्दान्तं पाठशालायामध्यापिपन् । एषां मासिकं वेतनं तदिच्छया केवलं ३२) द्वात्रिंशद् रुप्यकाणि । तेषामानुक्रमिकवेतनम् ६०) १००) रुप्यकाणि ।

(११) **श्रीकर्मनारायणशास्त्रिणः** पाठशालीयप्रबन्धकपरिषदो मन्त्रिपदमध्यतिष्ठन् । यतो हीमे आंग्लोर्दू भाषयोरपि लेखनज्ञाननिपुणा आसन् । २८ वर्षाणि च कार्यमकार्षुः । तेषां प्रारम्भिकं वेतनं ६०) षष्टिरुप्यकाणि, आनुक्रमिकं ८०) १००) परिमितमासीत् ।

(१२) श्रीकर्मनारायणानन्तरं **श्रीचन्द्रमौलिशास्त्रिणः** तत्पदमध्यतिष्ठन् । इमेऽपि भाषात्रयभाषिणः १९८१ (१९२५ ई०) वैक्रमाब्दाद् २०१० (१९४३ ई०) वैक्रमाब्दान्तं कार्यमकुर्वन् । तेषामन्तिमं वेतनं प्रतिमासं १५०) सार्धशतं रुप्यकाणि । तेषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

(१३) निबन्धलेखकाः **श्रीकाकारामशास्त्रिणः** साहित्याध्यापकपदमधिरूढा अपि यथासमयं दर्शनव्याकरणादिशास्त्राण्यप्यध्यापिपन् । श्रीरामप्रपन्नशास्त्रिषूत्तरवाहिनी-पाठशालायां नियुक्तेषु तत्पदे न्ययुज्यन्तेमेऽधिकारिभिः । इमे १९८२ (१९२५ ई०) वैक्रमाब्दात् २०१५ (१९५८ ई०) वैक्रमाब्दान्तमध्यापिपन् । तेषामानुक्रमिकं वेतनम् ५०) ८०) २००) रुप्यकाणि । तेषामपि विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम् ।

श्रोत्रियाः

(१) सस्वरमृग्वेदाध्यापकाः **श्रीलक्ष्मणदत्तशास्त्रिणः**, एषामध्यापनसमयः (कार्यकालः) कुतः कियानिति सन्दिग्धम् । एषां वेतनम् २५) रुप्यकाणि तदानीमासीत् ।

(२) श्रीलक्ष्मणदत्तानन्तरं तत्तनूजाः **श्रीठाकुरदत्ताः** ऋग्वेदाध्यापकपदमधिरूढाः । इमे हि पितृगुणैर्विभूषिता मधुरस्वराः समभूवन् । एषां २५) प्रारम्भिकं वेतनम् ४०) अन्तिमं च । १९९० (१९३३ ई०) वैक्रमाब्दान्तमत्रेमेऽपीपठन् । इमौ पितापुत्रौ जम्बूवास्तव्यौ ।

(३) यजुर्वेदाध्यापकाः **श्रीसन्तरामशर्माणः** । इमे कर्मकाण्डप्रक्रियाप्रवीणा

मध्यापनसमयः (कार्यकालो) विशिष्य न ज्ञायते। एषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम्।

(४) **श्रीनन्दलालशर्म्माणः** सस्वरं सामवेदमपीपठन्। एषां स्वरमाधुर्यमाकर्ण्य श्रोतारो लोकोत्तरानन्दपयोधौ मज्जन्ति स्म। एषामप्यध्यापनकालो नोपलब्धः। जम्बूनगरवास्तव्या इमे।

(५) उपरतेषु श्रीनन्दलालेषु तेषां स्वात्मजाः **श्रीपरशुरामशर्माणः** सामवेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठन्। इमेऽपि स्वपितृगुणैः परिपूर्णा आसन्। एषामप्यध्यापनसमयो नोपलब्धः। एषां मासिकं वेतनं प्रारम्भिकं रुप्यकाणि २५) अन्तिमं तु ४०) रुप्यकाणि। एषां तनूजन्मानः **श्रीरामकृष्णशास्त्रिणः** सर्वैः पैतृकैर्गुणैरुपेताः सम्प्रति श्रीरणवीरसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षपदमधिरूढाः।

(६) श्रीपरशुरामानन्तरं **श्रीरामशरणाः** सामवेदाध्यापकपदमधिरूढाः, इमेऽपि कतिपयवर्षाणि समध्याप्य दिवंगताः, एषामपि समयो नोपलब्धः।

(७) जम्बूवास्तव्या इमे **श्रीबलदेवशर्माणो**ऽथर्ववेदाध्यापकाः एते श्रोत्रिया अपि काव्यपुराणाद्यध्यापनपटवः फलिते ज्योतिषि च सिद्धहस्ता आसन्। १९९० (१९३३ ई०) वैक्रमाब्दे लोकान्तरमगुः। एषां प्रारम्भिकं वेतनम् २५) पञ्चविंशतिरुप्यकाणि, अन्तिमं तु ४०) चत्वारिंशद् रुप्यकाणि। जम्बूप्रान्तान्तर्गतोधमपुरवास्तव्या इमे।

श्रीश्रीचन्द्रशास्त्रिणः

इमे सर्वशास्त्रनिष्णाताः स्वपितृचरणानां समक्षे विद्यालयेऽमुष्मिन् उपाध्यक्ष (वायसप्रिन्सिपल) पदमध्यतिष्ठन् स्वपितृचरणानामवकाशकाले वर्षद्वयं प्रिन्सिपलपदमप्यलमकार्षुः। इमे २००० (१९४३ ई०) वैक्रमाब्दे आषाढमासे दिवमारुक्षन्। एषां विशिष्टं चरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते।

तुरीयो मुख्याध्यक्षः

महामहोपाध्यायाः **श्रीदेवराजशास्त्रिणः** स्वपितृव्यचरणेषु श्रीजदीश्वरशास्त्रिषु दिवं प्रयातेषु १९८९ (१९३२ ई०) वैक्रमाब्दे श्रीरघुनाथपाठशालाया मुख्याऽध्यक्षपदमध्यारोहन्। तेषां प्रबन्धसौकर्यमनुशासननैपुण्यं चानुपममेवासीत्। तेषामनुशासनसमये सर्वेऽपि अध्यापकाः छात्राश्च स्वस्वकर्मणि संलग्ना एवासन्। नासीत्तदानीं कश्चि-

पठत्, सर्वदा चतुरस्रमतिश्च नाभवत् । नासीच्च कश्चित्तादृशोऽन्तेवासी यो यथासमयं छात्रोचितमध्ययनक्रीडनसन्ध्योपासननियमानुसरणगुरुशुश्रूषणादिकं कर्मजातं न समपोपदत् । किं बहुना, तदानींतना श्रीरघुनाथमन्दिरस्यापि पूजकाः, अधिकारिणः, कर्मकराश्च स्वस्वकर्मैकचेतसो यथासमयं स्वस्वकार्यं सम्पादयन्तोऽनुशासनस्य परामादर्शतामुपदिशन्ति स्म भक्तिभावनाभावितान्तरात्मनो भक्तान् । नासीत्कश्चित्कृतापराधस्तादृशो यः स्वयं तत्समीपमागत्य स्वापराधं क्षमापयितु तस्य दण्डं च भोक्तु न प्रार्थयत । तेषां ब्रह्मवर्चसमनुभूय तदानींतना कौंसिलसदस्या अपि अबिभयुः । तेषामाशुकार्यकारित्वं, धारणां, स्मृति, प्रतिभां च निभाल्य महाराजः श्रीहरिसिंहोऽपीमान् परं सममीमनत् । तेषां समयेऽपि श्रीजगदीश्वरकालिका एवाध्यापकाः समभूवन् । वैक्रमाब्दादारभ्य वैक्रमाब्दान्तमिमे श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रधानाचार्यपदमलमकार्षुः । १९९८ (१९३१ ई०) वैक्रमाब्दे भाद्रपदे मासि कृष्णजन्माष्टम्या काश्मीरेषु श्रीनगरे प्राणानिमेऽहासिषुः ।

पञ्चमः प्रधानाचार्यः

विहगवसुनन्देन्दुमिते १९८९ (१९३२ ई०) वैक्रमाब्दे कार्तिकमासस्य १८ तारिकायां श्रीदेवराजशास्त्रिषु मन्दिराधिष्ठातृपदं पाठशालायाश्च प्रधानाचार्यपदं स्वय त्यक्तवत्सु तदनुजान्, परमविनीतान्, **श्रीबालकृष्णशास्त्रिणः** श्रीरघुनाथमन्दिरस्याधिष्ठातृपदम्, श्रीरघुनाथपाठशालायाः प्रधानाचार्यपदं चाध्यतिष्ठिपन् महाराजः श्रीहरिसिंहः । इमे श्रीबालकृष्णशास्त्रिणः स्वपूर्वजानां चरणचिह्नान्यनुसरन्तः परया योग्यतया, वैदुष्येण, स्वाधीनविद्वज्जनसहानुभूत्या च तात्कालिकपरिस्थित्यनुसारं पाठशालीयकार्यजातं सम्पादयन्तः सर्वेषां विद्यार्थिनां च चेतांसि समावर्जयन्ति स्म । एषां समये पाठशालाया विशेषोन्नतिः समभूत् । प्रायः समस्तभारतवर्षाद् विद्यार्थिनोऽहम्पूर्विकयाऽत्रागत्य पाठशालायामविक्षन् । इमे स्वयं समस्तशास्त्राणि समध्यापिपन् । अध्यापकानां वेतनवृद्धयोऽपि तत्समये समभूवन् । विद्यार्थिनां भोजनादिव्यवस्थाऽपि साधीयसी संवृत्ता । व्यायाममल्लयुद्धयौगिकासनमणिबन्धग्रहणकपर्दिका (कबड्डी) क्रीडनादिषु छात्राः पर्याप्तान् पुरस्कारान् लभन्ते स्म । सुरगिरा भाषणे, शास्त्रार्थविजये, परीक्षाधिकाङ्कलाभे च ते छात्रा विशेषपारितोषिकैरनुगृह्यन्ते स्म । एषां प्रेरणयाऽभिनवा विद्वांसोऽप्यत्र पाठशालायां महाराजश्रीहरिसिंहमहानुभावैर्नियुक्ताः । तेषामिदं संक्षिप्तं विवरणम् । विस्तृतं चान्यत्र द्रष्टव्यम् ।

एतेषां समसामयिका विद्वांसः

(१) **महेश्वरशास्त्रिणो** हिन्दूविश्वविद्यालयात् महानुभावेन श्रीमदनमोहन-मालवीयेन महाराजश्रीहरिसिंहानुरोधात् प्रेषिताः। इमे न्यायवेदान्तसांख्यमीमांसा-चार्या अशीतिरुप्यकाणि मासिकं वेतनमग्रहीषुः। इमे केरलान्तराले कर्णाटकभुवं स्वजन्मनालमकार्षुः। विलोचनविहगनन्देन्दुमिते (१९९२ : १९३५ ई०) वैक्रमे वत्सरे श्रीरघुनाथपाठशालीयन्यायाध्यापकपदमलङ्कृत्य छात्रावासाध्यक्षतामपि स्वीयै-र्विद्याबुद्धिविभवगुणैः समाप्नुवन्। एषामनुशासनाधीनास्तदानींतनाश्छात्राः परम-विनीताः, सुशिक्षिताः, शास्त्रार्थव्यसनिनः, प्रवक्तारोऽध्ययनाऽध्यापनपरिपाटीपटीयांसः गुरुशास्त्रवाक्येषु श्रद्धावन्तश्चासन्। इमे वसुविहगनन्देन्दुमिते (१९९८ : १९४१ ई०) वैक्रमे वत्सरे स्वेच्छया विनिवृत्ताः।

(२) **श्रीभोलानाथशास्त्रिणः।** इमे जम्बूकाश्मीरराज्यशासनसकाशात् पुष्कलां छात्रवृत्ति समुपलभ्य कालिकाताविश्वविद्यालयेऽष्टविधचिकित्साशिक्षकेभ्यो ह्यायुर्वेद-विद्भ्यः समधीत्याऽऽधिव्याधिपरिज्ञानरोगनिदानौषधनिर्माणनाडीपरीक्षणादौ परं प्रावीण्यमधिगत्याऽऽयुर्वेदाचार्यपरीक्षां समुदतारिषुः। कविराजोपाधिमपि तत्रत्येभ्यो विद्वद्भ्यः समधिगत्य प्रथम जम्बूकाश्मीरराज्यस्य प्रधानवैद्यस्थानं समाप्नुवन्। इमे यथाऽऽयुर्वेदविद्यायां सिद्धहस्ता वर्तन्ते तथैव दर्शनादिशास्त्रेषु लोकोत्तरोहापोहप्रतिभा मावहन्ति। एषां सर्वशास्त्रवनविहरणव्यसनिनी प्रतिभां निभाल्य धर्मार्थकौन्सिलसदस्याः श्रीभोलानाथशास्त्रिणो वेदान्ताध्यापकपदमध्यतिष्ठिपन्। नभोविहगनन्देन्दुमिते (१९९० : १९३३ ई०) वैक्रमाब्दे श्रीभोलानाथशास्त्रिणः श्रीरघुनाथपाठशालीयवेदान्ताध्यापक-पदमधिष्ठाय १२५) रुप्यकाणि मासिकं वेतनमलभन्त। ततो वसुविहगनन्देन्दुमिते (१९९८ : १९४१ ई०) वैक्रमे वत्सरे जम्बूकाश्मीरराज्यस्याऽऽयुर्वेदविभागस्योप-प्रबन्धकपदे (असिस्टेण्ट डायरेक्टरस्थाने) नियुक्ता राज्याधिकारिभिः तत्र पञ्चशतानि रुप्यकाणां मासिकं वेतनमग्रहीषुः। साम्प्रतं वयस्कवृत्ति लब्ध्वा लोकसङ्ग्रहाय प्रयतन्ते।

(३) **मदनमोहनशास्त्रिणः।** इमे ज्यौतिषाचार्याः, चन्द्रग्रहनन्देन्दुमिते (१९९१ : १९३४ ई०) वैक्रमाब्दे श्रीरघुनाथपाठशालीयज्यौतिषाध्यापकपदमधिष्ठाय ज्यौतिष-शास्त्रं शास्त्रान्तराणि चाध्यापिपन्। एते मासिकं वेतनं शतं १००) रुप्यकाणि सम-ग्रहीषुः। वेदशून्यगगननयनमिते (२००४) वैक्रमे वत्सरे वयस्कवृत्ति लब्ध्वा स्वसद्-मनि दैवज्ञकार्यं कुर्वाणाः ससुखं जीवन्ति। एषां विशिष्टं चरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते।

(४) सांख्ययोगाचार्याः **श्रीमुन्शीरामशास्त्रिणः**, 'भिम्बर' प्रान्तस्य मनावर-ग्रामवास्तव्याः श्रीरघुनाथपाठशालायां समधीत्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्य, राजकीयहाईस्कूले संस्कृताध्यापकाः समभूवन् । ततो धर्मार्थविभागाच्छात्र-वृत्तिमादाय सांख्ययोगौ समध्येतु वाराणसीमयासिषुः । तत्र वर्षचतुष्टयं समधीत्य पटनाविश्वविद्यालयीयसांख्ययोगाचार्यपरीक्षां समुदतारिषुः । पुनः श्रीरघुनाथपाठशालीय-सांख्ययोगाध्यापकपदमधिष्ठाय १९८७ (१९३० ई०) वैक्रमाब्दीयसप्तमासान् व्यतिया-प्य पुना राजकीयहाईस्कूले संस्कृताध्यापकपदमग्रहीषुः । पाठशालायामेषां वेतनं चत्वारिंशद् रुप्यकाणि मासिकं समभूत् ।

(५) **गोविन्दराजदानशास्त्रिणः** एम० ए० । इमे पञ्चनदविश्वविद्यालयीय-शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्य्य केवलेंग्लिशभाषायां क्रमेण मैट्रिक, एफ. ए.-बी. ए. परीक्षाः समुदतारिषुः । ततो वाराणस्यां मालवीयविश्वविद्यालये प्रविश्य संस्कृते एम. ए. परीक्षां समुदतरन् । काश्मीरिकाभिजनराजदानवंशीया इमे अष्टाशीत्युत्तरनवशताधिकैक-सहस्रतमे (१९८८ : १९३१ ई०) वैक्रमे वत्सरे पण्डितप्रकाण्डेषु श्रीचन्द्रेषु गृहीता-वकाशेषु सत्सु तत्पदे नियुक्ताः कौन्सिलसदस्यैर्यथासम्भवं संस्कृताध्यापनकार्य सम-पीपदन् । केवलमेकं हायनं पाठशालायामध्यापनकार्य कृत्वा समाप्ते हायने पुनः काश्मी-रेषु राजकीयहाईस्कूले संस्कृताध्यापकाः समभूवन् । पाठशालायामिमे सार्द्धैकशतं रूप्य-काणि मासिकं वेतनमग्रहीषुः ।

(६) त्रैगर्ताः **श्रीघनैयालाला** नव्यन्याये व्याकरणे च लब्धप्रतिष्ठाः, विलोचन-विहगनन्देन्दुमिते (१९९२-१९३५ ई०) वैक्रमे वत्सरेऽध्यापकपदे नियुक्ताः, चत्वा-रिंशद्रुप्यकाणि वेतनं गृह्णानाः केवलमेकमेव हायनं श्रीरघुनाथपाठशालायामध्यापिपन् । तत्रेमे सांख्ययोगाध्यापकपदे नियुक्ता आसन् प्रिन्सिपलमहोदयैः श्रीबालकृष्ण-शास्त्रिभिः ।

(७) **श्रीकृष्णदत्तशास्त्रिणो** राजनीतिनिपुणाः श्रीरघुनाथमन्दिराधिष्ठातॄणाम-धीनाः श्रीरघुनाथमन्दिरस्य मुख्याः प्रबन्धकाः (मोहतमिमाः) समासन् । एषां वैदुष्येण विद्यार्थिनोऽपि लब्धलाभा भवेयुरिति मत्वा उभयपदे अलङ्कुर्वाणैः श्रीबालकृष्ण-शास्त्रिभिरिमे श्रीरघुनाथपाठशालीयाध्यापकेष्वन्यतमाध्यापकपदे नियुक्ताः । तत्र छात्रान् शास्त्रकर्माणि बोधयन्तोऽमी प्रत्यहं घण्टिकाद्वयमपीपठन् । बाणविहगनन्देन्दु-मिताद् (१९९५-१९३८ ई०) वैक्रमाब्दादारभ्य ग्रहविहगनन्देन्दुमित (१९९९-१९४२ ई०) वैक्रमाब्दान्तं पिपठिषून् छात्रान् पाठयन्तोऽमी महात्मानो महद्यशः समा-

प्नुवन् । सम्प्रति लब्धवयस्कवृत्तिकाः सदुपदेशादिभिर्लोकसङ्ग्रहं कुर्वाणा महद्यशोभाजनीभूता आमुष्मिकीं चिन्तां विदधति ।

(८) **श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणो** नवनवत्यधिकैकोनविंशतिशततमाद् वैक्रमाब्दादारभ्य द्व्यधिकद्विसहस्रतमवैक्रमाब्दान्तं श्रीरघुनाथपाठशालायामपीपठन् । छात्रावासाध्यक्षतां च कुर्वाणाः श्रीरघुनाथपाठशालीयच्छात्राणां विदुषां च स्पृहणीयाः संवृत्ताः । तदनन्तरमुत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालायां प्रधानाध्यापकपदे नियुक्ताः सफलमनोरथाः सन्तः सेनायां सदुपदेशकपदं गृहीत्वा साम्प्रतं 'सूबेदार' पदं समवाप्य कृतकृत्यीभूताः । उभयत्र पाठशालयोः चत्वारिंशद् रुप्यकाणि मासिकं वेतनं लब्धवन्तः । सेनायान्तु पुष्कलमेषां वेतनम् ।

श्रीपूर्णचन्द्रशास्त्रिणो ज्यौतिषाचार्याः इमे धर्मार्थविभागतः पञ्चाशद्रुप्यकमितां मासिकीं छात्रवृत्तिं समधिगत्य ज्यौतिषशास्त्रं समध्येतु काशीमयासिषुः । तत्र वाराणसेय क्विन्सकालिजे प्रविश्य क्रमेण ज्यौतिषविषयिणीः प्रथमा-मध्यमा-शास्त्रि-आचार्य-परीक्षाः प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्य ज्यौतिषाचार्याः संवृत्ताः । ततो मुनिविहगनन्देन्दुमिते (१९९७ : १९४२ ई०) वैक्रमे वत्सरे रिक्ते न्यायाध्यापकपदे पाठशालायामिमे नियुक्ताः प्रथमं पञ्चाशद् रुप्यकाणि मासिकं वेतनमलभन्त । ततो ज्यौतिषाध्यापकपदमङ्कुर्वाणा अशीतिरुप्यकाणि समाप्नुवन् । एषां विशिष्टं चरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

(१०) **श्रीअनन्तरामशास्त्रिणो** द्विगर्तेषु जघानूपत्तनवास्तव्याः श्रीरघुनाथपाठशालायां समधीत्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्य श्रीरघुनाथपाठशालायामेव सांख्याध्यापकपदमलमकार्षुः, तत एव व्ययेन अथर्ववेदमध्येतुं वाराणसीमयासिषुः तत्र यथासमयं समधीत्याऽथर्ववेदाचार्योपाधिं समलभन्त । ततः समागत्याथर्ववेदाध्यापकपदमलमकार्षुः । एषां प्रारम्भिकं वेतनं ४०) रुप्यकाणि । इमे राजनीतिनिपुणा, व्यवहारपटवः परिचयविज्ञानघनाश्च वर्तन्ते । किञ्चेमे प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरोक्षानियुक्तान् ग्रन्थान् सम्यगध्यापयन्ति ।

(११) **श्रीमूलराजशास्त्रिणः** श्रीरघुनाथपाठशालायां समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुत्तीर्य न्यायव्याकरणसाहित्यकर्मकाण्डादिषु परं प्रावीण्यमाप्नुवन् । एषां तादृशं वैदुष्यं समनुभूय न्यायाध्यापकपदे नियुक्ता इमेऽधिकारिभिः । प्रारम्भिकमेषां वेतनं केवलं त्रिंशद् रुप्यकाणि समभूत् । इमे विनीताः, सुशीलाः, सच्चरित्राः, धर्ममर्मविदः, कर्मकाण्डपरिपाटीपटीयांसो वर्तन्ते । जम्बप्रान्तस्य 'जन्द्राइ' पत्तनवास्तव्याः । एषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

(१२) सङ्गीताचार्याः **श्रीकृष्णदत्तशर्माणः ।** इमे शास्त्रीयसंगीतकलां श्रीरघुनाथपाठशालीयच्छात्रान् शिक्षयन्ति । श्रीरघुनाथमन्दिरस्य गायकेष्वन्यतमा इमे स्वरमाधुर्येण सङ्गीतविज्ञानेन च भगवन्तं श्रीराघवं तद्भक्तांश्च प्रतिदिनं सायं सङ्गीतरससागरे निमज्जयन्ति । मुख्यं वेतनं श्रीरघुनाथमन्दिरकार्यालयतो लभन्ते । एकनवत्यधिकनवशतोत्तरैकसहस्रतम (१९९१ : १९३४ ई०) वैक्रमाब्दतः शालायां प्रत्यहं होरामात्र छात्रान् सङ्गीतं स्वरारोहावरोहादिक्रमाद् शिक्षयन्तः केवलं प्रातः कल्यवर्तार्थं पञ्चविंशतिं २५) रुप्यकाणि मासिकं वेतनं लभन्ते । एभ्योऽन्ये विद्वांसो जगदीश्वरशास्त्रिणां समकालिकाः ।

षष्ठाः प्रधानाचार्याः

श्रीपरशुरामशास्त्रिणो व्याकरणाचार्याः इमे जम्बूप्रान्तस्थ'शोभाञ्जन'(सुहाञ्जना)ग्रामवास्तव्या अभिजनब्राह्मणकुलोत्पन्नाः श्रीरघुनाथपाठशालायां लवपुरस्थसनातनधर्मकालिजे च समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीय-प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रि-परीक्षाः समुत्तीर्य स्वयोग्यतानुसारं धर्मार्थविभागतः पुष्कलां छात्रवृत्तिं समवाप्य विशेषेण व्याकरणशास्त्रं समध्येतुं वाराणसीमयासिषुः । तत्र क्विन्सकालिजे साकल्येन व्याकरणशास्त्रमध्यगीषत, 'व्याकरणाचार्य'परीक्षां च प्रथमश्रेण्यां समुदतारिषुः । ततो महावैयाकरणपदवीं समवाप्य नभोविहगनन्देन्दुमिते (१९९० : १९३३ ई०) वैक्रमे हायने पौषमासस्य विंशतितारिकायां श्रीरघुनाथपाठशालायां व्याकरणाध्यापकपदमध्यतिष्ठन् । अशीतिरुप्यकाणि मासिकं वेतनमलभन्त च । ततः श्रीबालकृष्णशास्त्रिषु भौतिकशरीरलीलां विहाय लोकान्तरं गतेषु द्व्यधिकद्विसहस्रतमे(२००२ : १९४५ ई०) वैक्रमे वत्सरे वैशाखमासस्य त्रयोदशतारिकायामधिकारिभिर्यथानियमं प्रधानाचार्यपदे न्ययुज्यन्तेमे श्रीपरशुरामशास्त्रिणः । तदानींतनमेषां वेतनं षष्ट्युत्तरैकशतं १६०) रुप्यकाणि । तदनन्तरमितरेषां कतिपयाध्यापकानां मासिकं वेतनं सार्धैकशतं १५०) रुप्यकाणि समभूत्, तदानीमेषां सार्द्धद्विशतं २५०) वेतनं समभूत् । ततः कतिपयवर्षानन्तरमध्यापकानां वेतनं शतद्वयम्, प्रधानाचार्यस्य त्रीणि शतानि वेतनं समभवत् । इमे श्रीपरशुरामशास्त्रिणो व्याकरणाचार्याः, प्रत्युत्पन्नमतयः, सहिष्णवः, समस्तशास्त्रेष्वप्रतिहतमतयोऽपि विशेषेण व्याकरणे, साहित्ये च लब्धप्रतिष्ठाः । न केवलमिमेऽध्यापका विद्वांस एव, किन्तु प्रबन्धविधानमनुशासनसामर्थ्यमपि च तत्सदृशं नान्येष्वद्यतनेषु केषुचिद् विद्यते । त्रिंशदुत्तरशतत्रयं वेतनमाददाना इमे केनापि हेतुना षोडशोत्तरद्विसहस्रतमे (२०१६ : १९५९ ई०) वैक्रमाब्दे पूर्णां वयस्कवृत्तिमादाय

श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रधानाचार्यपदान् मुक्ता अभूवन् । ततः प्रभृति सर्वाङ्गव्याकरणाध्ययनाध्यापने त्वस्यां पाठशालायां शैथिल्यमापन्ने । एषां विशिष्टं चरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

श्रीपरशुरामशास्त्रिणां समकालिकाध्यापकाः

(१) **श्रीमदनमोहनशास्त्रिणो** जमवाला यजुर्वेदाचार्याः एम. ए. पदवीकाश्च इमे श्रीरघुनाथपाठशालातः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुत्तीर्य धर्मार्थविभागतः पुष्कलां छात्रवृत्तिं समवाप्य च साङ्गं यजुर्वेदं समध्येतुं वाराणसीमयासिषुः । तत्र मालवीयानां हिन्दूविश्वविद्यालये प्रविश्यानुक्रमेण यजुर्वेदाचार्यपरीक्षां समदुः, समुदतारिषुश्च प्रथमश्रेण्याम् । चत्वारिंशद्रुप्यकमासिकवेतनेन २००२ (१६४५ ई०) वैक्रमाब्दे श्रीरघुनाथपाठशालायां यजुर्वेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठन् । २००५ (१६४८ ई०) वैक्रमाब्दपर्यन्तं पाठशालायामुषित्वाऽधिकलिप्सया होशियारपुरे विश्वबन्धूनामनुसन्धानकार्यालये कार्यमकार्षुः । द्वित्रवर्षानन्तरं कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालयं प्रविश्य तत्राध्यापनकार्येण सहांऽऽग्लभाषां समधीत्य एम. ए. उपाधिमध्यगच्छन् । साम्प्रतं क्रमवृद्धिपरिणतेनाऽऽष्टशतरुप्यकवेतनेन चण्डीगढविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागस्य यजुर्वेदाचार्यपदमलङ्कुर्वन्ति ।

(२) **श्रीगङ्गादत्तशास्त्रिणः** ऋग्वेदाचार्याः संस्कृते हिन्द्यां च एम. ए. पदवीकाः । इमे श्रीरघुनाथपाठशालायां समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीय-प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुत्तीर्य धर्मार्थविभागतश्छात्रवृत्तिमादाय वाराणसेये मालवीयानां हिन्दूविश्वविद्यालये ऋग्वेदं साङ्गं समध्येतुमगच्छन् । तत्र क्रमेण ऋग्वेदाचार्यपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्य श्रीरघुनाथपाठशालायामृग्वेदाऽध्यापकपदे चत्वारिंशद्रुप्यकमासिकवेतनेन नियुक्ता अभूवन् । पुनर्महाराजश्रीकर्णसिंहसकाशात् पुष्कलां छात्रवृत्तिं समधिगत्य काश्यां मालवीयानां हिन्दूविश्वविद्यालयमगमन् । हिन्द्यां संस्कृते च एम. ए. परीक्षाग्रन्थान् तत्र समधीत्य परीक्षाद्वयं समुदतारिषुः । भूयो जम्बूनगरमागत्य शतं रुप्यकाणि मासिकं वेतनं लभमानाः पाठशालीयं कार्यजातं परित्यज्य प्रथमं काश्मीरेषु 'सोप्पर'नाम्नि पत्तने गवरनमेण्टांग्लविद्यालये संस्कृताध्यापकपदमलमकार्षुः । साम्प्रतं श्रीनगरस्थामरसिंहकालेजे संस्कृतमध्यापयन्ति पुष्कलं वेतनं च लभन्ते । इमे जम्बूप्रान्तस्थ 'अम्बगढोटा' ग्रामवास्तव्याः, अभिजनब्राह्मणवंशावतंसाः । एषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम् ।

(३) **श्रीद्वारिकानाथशास्त्रिण आयुर्वेदाचार्याः** । इमे द्वारिकानाथशास्त्रिणो राज-

नीतिनिपुणाः, गुणग्रहिलाः, व्यवहारविदः, परिचयपेशलाश्च विद्यन्ते। श्रीरघुनाथपाठशालायां समधीत्य क्रमेण पञ्चनदीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतारिषुः। कञ्चित्कालं पुस्तकालयाध्यक्षपदमधिष्ठाय स्वव्यवहारकौशलेन धर्मार्थविभागतश्छात्रवृत्तिं समधिगत्य 'इन्द्रप्रस्थं' (दिल्लीम्) आयुर्वेदमध्येतुमगमन्। तत्र तिब्बीकालेजे प्रविश्य विशेषज्ञेभ्य आयुर्वेदविद्भ्यः समधीत्यायुर्वेदाचार्योपाधिमध्यगच्छन्। ततः २००७ (१९५० ई०) वैक्रमाब्दे श्रीरघुनाथपाठशालायामायुर्वेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठन्। आयुर्वेदातिरिक्तान्यन्यान्यपि शास्त्राणि पाठयितु पटीयांस इमे तान्यपि यथावसरमपीपठन्। साम्प्रतं जम्बूस्थाभिनवायुर्वेदकालेजे आयुर्वेदविषयकान् दार्शनिकसिद्धान्तान् पाठयितुं दार्शनिकाध्यापकपदमलङ्कुर्वाणाः सर्वोत्तमां यशःसन्ततिं समर्जयन्ति।

(४) **श्रीशान्तिप्रकाशशास्त्रिणः** (सामवेदाचार्याः) इमे तरुणाः, परमोत्साहसम्पन्नाः, प्रत्युत्पन्नमतयः, जम्बूप्रान्तान्तर्गत 'कड़वांडा' ग्रामवास्तव्याः, श्रीरघुनाथपाठशालीयस्नातकेष्वन्यतमा अक्षरारम्भतोऽस्यां पाठशालायां समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतारिषुः। ततो धर्मार्थविभागतश्छात्रवृत्तिं समवाप्य वाराणस्यां हिन्दूविश्वविद्यालये प्रविश्य साङ्गं सामवेदं समध्यगीषत। ततः सामवेदाचार्योपाधिमधिगत्य कृतकृत्या जम्बूराजधानीं प्रत्यावृत्य गगनेन्दुनभोनयनपरिमिते (२०१० : १९५३ ई०) वैक्रमे वत्सरे सामवेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठन् श्रीरघुनाथपाठशालायाम्। एषां प्रारम्भिकं वेतनं ४०) चत्वारिंशद्रुप्यकाणि समभवत्, साम्प्रतिकं तु सार्द्धैकशतं रुप्यकाणि। इदानीं छात्रावासाध्यक्षपदमलङ्कुर्वाणास्तत्रत्यं प्रबन्धजातं साधु सम्पादयन्ति। पाठशालायां च प्रायः सर्वानपि काश्मीरविश्वविद्यालयीयपाठ्यग्रन्थान् समध्यापयन्ति। कर्मकाण्डपरिपाटीपटीयांस इमे नागरिकजनेष्वपि महतीं ख्यातिं समाप्नुवन्ति।

अन्ये सर्वेऽप्यध्यापकाः श्रीबालकृष्णसामयिका एवाभवन्।

सप्तमाः प्रधानाचार्याः

श्रीकाकारामशास्त्रिणः, इमेऽस्यामेव पाठशालायां विद्वद्वरिष्ठश्रीहरदत्तरामप्रपन्नारूढभानुविश्वम्भरदत्तरघुनाथशास्त्रिप्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्यः समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरन्। ततः सकलशास्त्रपारंगतानां नव्यन्यायनिष्णातानां श्री १०८ विश्वेश्वराश्रमस्वामिनां जम्बूराजधानीसंस्थितानां सकाशात् विश्वनाथपञ्चाननकृतन्यायसिद्धान्तमुक्तावल्या मर्मस्थलानि कणभक्षाक्ष-

पाददर्शने च सविशेष ममधीत्य ज्योतिर्विदां श्रीविश्वेश्वरशर्मणां सकाशात् ज्यौतिषशास्त्ररहस्यमवगन्तु प्रायतन्त । ततो हरिद्वारे योगाश्रमपाठशालाया मुख्याध्यापकस्य जयदेवमिश्रसमकक्षस्य विदुषो न्यायवेदान्तव्याकरणाचार्यस्य श्रीद्रव्येशझाशर्मणः सकाशात् सांख्ययोगवेदान्तदर्शनानि, सिद्धान्तलेशाद्वैतसिद्धिप्रभृतिखण्डनग्रन्थान्, शब्देन्दुशेखरव्याकरणमञ्जूषावैयाकरणभूषणप्रभृतिव्याकरणग्रन्थांश्च समध्यगीषत । रसगङ्गाधरध्वन्यालोककाव्यप्रकाशवक्रोक्तिजीवितव्यक्तिविवेकादिसाहित्यग्रन्थेषु तु प्रागेव लब्धप्रतिष्ठा इमे विलोचनवसुविहगेन्दुमिते (१९८२) वैक्रमाब्दे (१९२५ ई०) श्रीरघुनाथपाठशालायां साहित्याध्यापकपदमध्यतिष्ठन् । एषां प्रारम्भिकं वेतनं ५०) पञ्चाशद्रुप्यकाणि, तदनन्तरितं ८०) अशीतिरुप्यकाणि, अन्तिमं २००) द्वे शते । समाप्तेऽपि भृतसमये छात्रसंसदि विद्वद्गोष्ठ्यां चैषां भूयसी कीर्त्ति कर्णोपकर्णिकया श्रावं श्रावं स्वयं चानुभूय महाराजा श्रीकर्णसिंहाः सार्द्धवर्षचतुष्टयमधिकमेभ्यः समय प्रादुः । भृतेरन्तिमे समये श्रीपरशुरामशास्त्रिषु गृहीतावकाशेष्विमे श्रीरघुनाथपाठशालाया मुख्याध्यापकपदमध्यतिष्ठन् । इमे ज्यौतिषशास्त्रमायुर्वेदं च विहाय प्रायः सर्वशास्त्रजातमस्मिन् श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयेऽध्यापिपन् । एषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

अष्टमाः प्रधानाचार्याः

श्रीसीतारामशास्त्रिणो राजस्थानाभिजनब्राह्मणवंशजाः साम्प्रतं काशीवास्तव्यानां सुप्रसिद्धविदुषां श्रीगुरुप्रसादशास्त्रिणां तनुजन्मानो महाराजश्रीकर्णसिंहमहानुभावैः सादरं समाहूय नभोरसविहगेन्दुमिते (१९६०) ईसवीये शतके मईमासस्य १२ द्वादशतारिकायां पञ्चशतानि मासिकं वेतनं स्वीकार्य श्रीरघुनाथपाठशालायां प्रधानाचार्यपदे न्ययुज्यन्त । इमे महानुभावाः श्रीसीतारामशास्त्रिणो व्याकरण-साहित्याचार्याः, पी०चच्०डी० (डाक्टर) उपाधिमधिगतवन्तः । इमे दशमासान् परया योग्यतया श्रीरघुनाथपाठशालीयकार्यजातं सम्पाद्य इतोऽधिकवेतनसम्भावनया विधुरसविहगेन्दुमिते (१९६१) ख्रिष्टाब्दे फरवरीमासस्य २९ एकोनत्रिंशतारिकायां सर्वं पाठशालीयकार्यजातं परित्यज्य वाराणस्यां मालवीयानां हिन्दूविश्वविद्यालयमयासिषुः । श्रूयते तत्रैकादशशतरुप्यकाणि मासिकं वेतनं क्रमेण लप्स्यन्ते इति । साम्प्रतन्तु षट्शतानि रुप्यकाणां मासिकं वेतनं लभमाना विश्वविद्यालयीये संस्कृतविभागे व्याकरणाचार्यपदं भूषयन्ति ।

नवमाः प्रधानाचार्याः

श्रीजयरामशास्त्रिणः । सीतारामशास्त्रिणि श्रीरघुनाथपाठशालीयकार्यजात परित्यज्याधिकवेतनकाम्यया वाराणस्या हिन्दूविश्वविद्यालये व्याकरणाध्यापकपदमधिरूढं धर्मार्थकौन्सिलसदस्यास्तावता वेतनेन कञ्चिद्विद्वांसमलभमाना अगत्या पाठशालीयाध्यापकेषु वरिष्ठान् (सीनियरान्) श्रीजयरामशास्त्रिणश्चन्द्ररसविहगेन्दुमिते (१९६१) ख्रिष्टाब्दे जनवरीमासस्य ३० तारिकायां श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपन् । इमे प्रथममुत्तरवाहिनीपाठशालाया चत्वारिंशद्रुप्यकमासिकवेतनेन प्रधानाध्यापकपदमलमकार्षुः । ततः श्रीरघुनाथपाठशालायां न्यायाध्यापके श्रीमहेश्वरशास्त्रिणि गृहान् गते, तत्पदे नियुक्ता इमेऽधिकारिभिरशीतिरुप्यकाणि मासिकं वेतनमलभन्त । ततः प्रतिवर्ष रुप्यकाष्टकक्रमवृद्धया शतद्वयरुप्यकमासिकवेतना इमे समभूवन् । साम्प्रतं प्रमुखाध्यापकपदमलङ्कुर्वाणा इमे प्रतिवर्ष १५) पञ्चदशरुप्यकवृद्धया ३५०) मासिकवेतनमधिजिघृक्षन्ति । इमे जम्बूराज्यान्तर्गतराजौरीप्रान्तीयपञ्जाहग्रामवास्तव्या भिम्बरप्रान्तान्तर्गत'ढन्न'ग्रामवासिनो गुसाडरामशर्मणो द्विजवराज्जनिमग्रहीषुः । एषां विशिष्टमितिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम् ।

श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयीयवर्तमानाध्यापकानामुपाधयो वेतनस्तरोऽध्यापनकालश्च

प्रधानाध्यापकः

श्रीजयरामो वेदान्तशास्त्री, न्यायाचार्यश्चन्द्ररसविहगेन्दुमिते (१९६१) ख्रिष्टाब्दे जनवरीमासस्य २० त्रिंशतारिकायां प्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठत् । ततः पूर्वं तृतीयाध्यापकपदमलङ्कुर्वन्नासीत् । वयस्कवृत्तिं गृहीत्वा गते द्वितीयाध्यापके भृतिक्रमेणायं द्वितीयत्वमलभत । अयं २०५) सार्द्धद्विशतवेतनतः समारभ्य प्रतिवर्ष १५) पञ्चदशवृद्धया ३५०) सार्द्धशतत्रय वेतनं जिघृक्षति । श्रीजयरामः साम्प्रत २८०) अशीत्युत्तरशतद्वयवेतन गृह्णाति अयं १९९४ (१९३७ ई०) वैक्रमाब्दात् २००१ (१९४४ ई०) वैक्रमाब्दान्तमुत्तरवाहिनीसंस्कृतपाठशालायाम्, २००२ (१९४५ ई०) वैक्रमाब्दान्तादद्यावधि च श्रीरघुनाथपाठशालायां कार्यं कुर्वन्नास्ते ।

द्वितीयाध्यापकः

श्रीपूर्णचन्द्रशास्त्री ज्योतिषाचार्यः १९९७ (१९४० ई०) वैक्रमाब्दात् समारभ्य श्रीरघुनाथपाठशालायां ज्यौतिषशास्त्रमध्यापयति १५०) सार्द्धैकशतमासिकवेतना-

दारभ्य प्रतिवर्षं दशरुप्यकवृद्धया २५०) सार्द्धशतद्वयवेतनं जिघृक्षति । साम्प्रतं २३०) त्रिंशदधिकशतद्वयं प्रतिमासं वेतनं लभते ।

तृतीयाध्यापकः

श्रीअनन्तरामशास्त्री, अथर्ववेदाचार्यः १९९५ (१९३८ ई०) वैक्रमाब्दादद्यावधि श्रीरघुनाथपाठशालायां साङ्गमथर्ववेदं प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिकक्षानियतपुस्तकानि च पाठयन् १५०) सार्द्धैकशतप्रारम्भिकवेतनादारभ्य प्रतिवर्षं दशरुप्यकवृद्धया २५०) सार्द्धशतद्वयं वेतनं जिघृक्षति । साम्प्रतं तु प्रतिमासं शतद्वयं वेतनं लभते ।

चतुर्थाध्यापकः

श्रीगौरीदत्तशास्त्री, १९९६ (१९३९ ई०) वैक्रमाब्दादारभ्य २००२ (१९४६ ई०) वैक्रमाब्दान्तमुत्तरवाहिनीसंस्कृतपाठशालायामपीपठत् । १९४७ ख्रिस्ताब्दादद्यावधि श्रीरघुनाथपाठशालायां पाठयति । सम्प्रति १५०) सार्द्धैकशतप्रारम्भिकवेतनादारभ्य प्रतिवर्षं दशरुप्यकवृद्धया २५०) सार्द्धशतद्वयं वेतनं जिघृक्षति । सम्प्रति १६०) षष्टयुत्तरैकशतं रुप्यकाणि प्रतिमासं गृह्णाति ।

पञ्चमाध्यापकः

न्यायनयनिष्णातः, कर्मकाण्डप्रकाण्डः, **श्रीमूलराजशास्त्री** १९९५ (१९३८ ई०) वैक्रमाब्दादारभ्याद्यावधि समस्तानि प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिकक्षापाठ्यपुस्तकानि साङ्गं यजुर्वेदं च समध्यापयन् छात्रसंसदि विद्वत्समाजे च महद्यशः समर्जयति, नागरिककर्मकाण्डप्रकाण्डेष्वप्यद्वितीयत्वमादधाति । १५०) सार्द्धैकशतप्रारम्भिकवेतनादारभ्य प्रतिवर्षं दशरुप्यकवेतनवृद्धया २५०) सार्द्धशतद्वयं मासिकं वेतनं जिघृक्षति । साम्प्रतं प्रतिमासं १६०) षष्ट्युत्तरैकशतं वेतनं गृह्णाति ।

षष्ठाध्यापकः

श्रीशान्तिप्रकाशशास्त्री सामवेदाचार्यः २०१० (१९५३ ई०) वैक्रमाब्दादारभ्य श्रीरघुनाथपाठशालायां सामवेदं पाठयति, विषयान्तरमपि यथासमयं पाठयति, कर्मकाण्डकर्मण्यप्यस्य मतिः प्रस्फुरति, प्रतिष्ठां चादधाति । प्रतिमासं ८०)अशीतिरुप्यकवेतनादारभ्य प्रतिवर्षं सप्तवृद्धया १५०) सार्द्धैकशतरुप्यकमासिकवेतनं जिघृक्षति । साम्प्रतं १३६) षट्त्रिंशदधिकैकशतं प्रतिमासं वेतनं गृह्णाति ।

सप्तमाध्यापकः

श्रीमोतीरामशास्त्री प्रथमं श्रीरघुनाथसंस्कृतपुस्तकालये पुस्तकालयाध्यक्ष-पदमलमकार्षीत् । ततोऽस्याध्यापनयोग्यतां निभाल्य २०१० (१९५३ ई०) वैक्रमाब्दे श्रीरघुनाथपाठशालायामधिकारिभिरानीतोऽयं महता कौशलेनाध्यापनकार्यं सम्पादयति । प्रतिमासमशीतिरूप्यकमासिकवेतनादारभ्य प्रतिवर्षं सप्तवृद्धया १५०) सार्द्धैकशतं वेतनं जिघृक्षति । अस्मिन् वर्षे प्रतिमासं १२२) द्वाविंशत्युत्तरैकशतं रुप्य-काणि गृह्णाति ।

अष्टमाध्यापकः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः **श्रीविश्वनाथशास्त्री** अयं पुंछराजवंशस्य राजपण्डितः ततो गृहीतवयस्कवृत्तिकः २०१६ (११६९ ई०) वैक्रमाब्दे कौन्सिलसदस्यैर्वैदुष्यं सम-नुभूय श्रीरघुनाथपाठशालायामुच्चकक्षास्थच्छात्रान् समध्यापयितुं नियुक्तः । अयं प्रतिमासं शतं रूप्यकाणां वेतनं गृह्णाति ।

नवमाध्यापकः

श्रीक्षेमचन्द्रशास्त्री २०१८ (१९६१ ई०) वैक्रमाब्दात् श्रीरघुनाथपाठ-शालायां तत्तत्कक्षानियुक्तघण्टिकासु तत्तद्विषयान् सोत्साहं पाठयति । अस्य प्रारम्भिकं वेतनमशीतिरूप्यकाणि, प्रतिवर्षं सप्तवृद्धया १५०) सार्द्धैकशतमयं जिघृक्षति । सम्प्रति १०१) रूप्यकाणि प्रतिमासं वेतनं गृह्णाति ।

दशमाध्यापकः

श्रीपीताम्बरशास्त्री, कठुआपत्तनवास्तव्याभिजनब्राह्मणकुलप्रसूतः, श्रीरघुनाथ-पाठशालीयस्नातकेष्वन्यतमो मैट्रिकपरीक्षावधि पाश्चात्यभाषाभाषणप्रवीणः २०१८ (१९७१ ई०) वैक्रमाब्दात् श्रीरघुनाथपाठशालायां संस्कृतमध्यापयति । ८०) अशीतिरुप्यकमासिकवेतनादारभ्य प्रतिवर्षं सप्तवृद्धया १५०) सार्धैकशतं रूप्यकाणि वेतनं जिघृक्षति । साम्प्रतं प्रतिमासं १०१) रूप्यकाणि वेतनं गृह्णाति ।

एकादशोऽध्यापकः

श्रीविहारीलालशास्त्री, प्रभाकरः, जम्बूनगरान्तर्गते खिहाडियाग्रामस्था-भिजनब्राह्मणकुलोत्पन्नः, ज्यौतिषशास्त्रे विशेषरुचिर्वर्तते । २०१८ (१९६१ ई०) वैक्रमाब्दादारभ्य पाठशालायां संस्कृतमध्यापयति । अयमपि ८०) अशीतिप्रारम्भिक-वेतनादारभ्य प्रतिवर्षं सप्तरुप्यकवृद्धया १५०) सार्द्धकशतरुप्यकाणि वेतनं जिघृक्षति । साम्प्रतमस्य मासिकं वेतनं १०१) एकोत्तरशतरूप्यकाणि ।

द्वादशोऽध्यापकः

(१२) द्वादशो व्यायाम (ड्रिल्ल) शिक्षकः, ठाकुरः श्रीधर्मसिंहः अयं सैनिको वीरः सेनातो लब्धविश्रामवृत्तिकः (१९६२ ई०) वर्षे श्रीरघुनाथपाठशालायां सैनिक-रीत्या खुरलीकलां शिक्षयति। तच्छिक्षणे लब्धप्रमाणपत्रो महतो यशसो भाजनं संवृत्तः। सेनायामयं हवालदारपदभागभवत्। अधुना पञ्चसप्ततिरुप्यकाणि मासिकं वेतनं च लभते।

त्रयोदशोऽध्यापकः

(१४) त्रयोदशः सङ्गीताचार्यः **श्रीकृष्णदत्तशर्म्माऽयं** शास्त्रीयसङ्गीतानि वर्त-मानयुगे प्रचलितगीतानि च छात्रान् शिक्षयति। जम्बूनगरवास्तव्योऽयं सङ्गीतशास्त्रे प्रायः सिद्धहस्तो वर्तते। प्रत्यहं होरामात्रस्य २५) पञ्चविंशतिरुप्यकाणि वेतनं गृह्णाति। इति पुरस्तान्निवेदितम्।

विशिष्टाः स्नातकाः

श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयः सर्वस्मिन् भारते भारतेतरदेशेषु च सुरभारतीं सभाजयितुं समस्तजीवोपचिकीर्षया मानवधर्मापरपर्यायं सनातनधर्मं प्रचारयितुं चानन्तान् स्नातकान् समुत्पाद्य प्रतिनगरम्, प्रतिपत्तनम्, प्रतिग्रामम्, यत्र तत्र तान् प्रचारकप्रसार-काध्यापकोपदेशकरूपेण सुस्थिरीकृत्य पर्य्याप्तामभ्यर्चनामकार्षीत् कुर्वन्नास्ते च सुरभार-त्याः परमेश्वरस्वरूपस्य सनातनधर्मस्य च। किञ्च धर्मेश्वरपरायणस्य महाराजश्रीरणवीर-सिंहस्य समीहां पूरयितुं ते स्नातका यत्र तत्र सर्वत्र मानवमात्रं धर्मेश्वरपरायणं विधातुं प्रायतन्त प्रयतमानाश्च सन्ति। तेषु केषांचिन्नामनिर्देशः क्रियते।

(१) साङ्गयजुर्वेदाचार्यो महामहोपाध्यायः **श्रीजगदीश्वरशास्त्री,** श्रीरघुनाथ-सस्कृतपाठशालाया प्रधानाचार्यः, श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणां मध्यमः पुत्रो जम्बू-वास्तव्यः।

(२) पण्डितप्रकाण्डं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, **श्रीगङ्गाधरशास्त्री** श्रीरघुनाथसंस्कृत-महाविद्यालयस्य प्रधानाचार्यः। श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणां ज्येष्ठः पुत्रः, जम्बू-वास्तव्यः।

(३) अतीतानागतज्ञाता सर्वशास्त्राऽप्रतिहतगतिरपि गणितफलितोभयविध-ज्यौतिषशास्त्रे विशेषरुचिः, उत्तरवाहिनीसंस्कृतमहाविद्यालयस्नातकः **श्रीलक्ष्मणशास्त्री**

पञ्चाङ्गनिर्माता, जम्बूस्थप्रिन्सआफवेल्ज कालिजस्य भूतपूर्वः संस्कृताध्यापकः, शास्त्रार्थ-महारथो जम्बूप्रान्तीयभटियालग्रामवास्तव्यः ।

(४) **श्रीविश्वेश्वरज्यौतिषी,** ज्यौतिषशास्त्रीयत्रयोदशसिद्धान्तवेत्ता, राजपूज्यः, जम्बूकाश्मीरधर्मार्थविभागस्य मुख्याध्यक्षः । वसुस्थली (वसोली) वास्तव्यः । (एषां विशिष्टं जीवनमन्यत्र प्रस्तुतम् ।)

(५) **श्रीदेवराजशास्त्री,** महामहोपाध्यायः, श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रधानाचार्यः, कर्मकाण्डपरिपाटीपटुः, प्रत्युत्पन्नमतिः, महाराजश्रीहरिसिंहस्य राज्याभिषेकाचार्यः । श्रीगोकुलचन्द्रशर्मणां प्रपौत्रः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां ज्येष्ठः पुत्रः ।

(६) **श्रीबालकृष्णशास्त्री,** तर्कव्याकरणतीर्थः, जम्बूकाश्मीरराजवंशपण्डितः, श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रधानाचार्यः । श्रीदेवराजशास्त्रिणां कनीयान् भ्राता ।

(७) **श्रीचन्द्रशास्त्री,** सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, लोकोत्तरप्रतिभावान्, जर्मनामेरिकायूरोपादिदेशीयविद्वद्वरसम्पूज्यः, श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य उपाध्यक्षः (वाइस-प्रिन्सिपलः) ।

(८) **श्रीआरूढभानुशास्त्री,** जम्बूप्रान्तीयपल्लीग्रामवास्तव्योऽपरो भट्टोजिदीक्षितः । श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य व्याकरणाध्यापकः, उत्तरवाहिनीसंस्कृत-महाविद्यालयस्य स्नातकः । अस्य वृत्तविशेषमग्रे प्रस्तोष्यामः ।

(९) **श्रीनिक्कारामशास्त्री,** वेदान्तसिद्धान्तज्ञः, कर्मकाण्डी, श्रीरघुनाथसंस्कृत-महाविद्यालयस्याध्यापको जम्बूवास्तव्यः ।

(१०) **श्रीरामप्रपन्नशास्त्री,** तर्कव्याकरणकाव्यतीर्थः, स्वतन्त्रग्रन्थलेखनटीकाकरणकुशलः, पञ्चनदीयजेझोंग्रामवास्तव्यः, उत्तरवाहिनीपाठशालाप्रधानाध्यापकः ।

(११) **श्रीदीनानाथशास्त्री,** जम्बूवास्तव्यः, राज्ञो रामसिंहस्य गृहपण्डितः, श्रीरणवीरहाईस्कूलस्थसंस्कृतपाठशालायाः प्रधानाचार्यः ।

(१२) **श्रीविश्वम्भरशास्त्री,** जम्बूप्रान्तीयभटियालग्रामवास्तव्यः, लेखनकलाकुशलः, श्रीरणवीरहाईस्कूलस्य प्रमुखाध्यापकः ।

(१३) **श्रीलब्धरामशास्त्री,** आर्यसिद्धान्तसंस्थापकः, पञ्चनदीयकेडियांवालाग्रामवास्तव्यः ।

(१४) **श्रीरघुनाथशास्त्री**, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो, विशेषेण व्याकरणसाहित्ययोर्लब्धप्रतिष्ठः, काश्मीरेषु श्रीनगरीयहाईस्कूलसस्कृतपाठशालायां प्रधानाध्यापक. । जम्बूप्रान्तीयघृत(घौ)ग्रामे समाविर्भूय जम्बूनगरे कृताधिष्ठानः ।

(१५) **श्रीगौरीशङ्करशास्त्री**, भद्रवाहप्रान्तीयः, सर्वत्र भद्रवाहे लब्धप्रतिष्ठः, तत्रत्यहाईस्कूलाध्यापकोऽपि स्वातन्त्र्येण भद्रवाहीयद्विजवटून् न्याय-व्याकरणादिकठिनविषयान् अपि समपीपठत् ।

(१६) **श्रीजगदीश्वरभट्टशास्त्री**, तर्कव्याकरणतीर्थः, जम्बूवास्तव्यः, पञ्चनदविश्वविद्यालयीय-ओरियण्टलकालेजस्य संस्कृतविभागे प्रमुखाध्यापकः ।

(१७) पण्डितेन्द्रः **श्रीराजारामशास्त्री**, श्रीमद्भगवद्गीता-निरुक्तादि-प्रचुरग्रन्थानां टीकाकर्त्ता, महर्षिदयानन्दसिद्धान्तसंस्थापने शास्त्रार्थमहारथो लवपुरीय डी० ए० वी० कालेजस्य संस्कृतप्रधानाध्यापकः ।

(१८) **श्रीगाङ्गेयनरोत्तमशास्त्री**, कालिकाताप्रान्तीयश्रेष्ठिनः श्रीविनायकमिश्रस्य सम्पदोऽधिकारिष्वन्यतमः, परिचयविधानदक्षः, काव्यकलाकलनकुशलः ।

इत्यादयोऽनन्ताः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्योत्तरवाहिनीसंस्कृतमहाविद्यालयस्य च स्नातका आसन् । एतेषु केचित् पूर्वं विस्तरेण परिचायिता एव । केचिच्चाग्रे प्रस्तोष्यन्ते यथावसरम् ।

जीवतां केषांचिन्नामादिनिर्देशः

(१) **रामनाथशास्त्री**, एम्० ए०, जम्बूवास्तव्यः, साम्प्रतं जम्बूनगरस्थिते आर्टकालेजे संस्कृतमध्यापयति । अयं संस्कृत-हिन्दी-डोगरीभाषासु सरसां कवितां कलयति । बहूनि टीकापुस्तकानि मौलिककाव्यानि च स्वकृतान्यनेन मुद्राप्य प्रकाशितानि ।

(२) **श्रीबलजिन्नाथशास्त्री**, एम्० ए०, काश्मीरेषु कुलग्रामवास्तव्यः । काश्मीरप्रान्तीयानन्तनागपत्तनगवर्नमेण्टकालेजे संस्कृतमध्यापयति । अयं शैवसिद्धान्तमर्मज्ञस्तद्विषये बहु समुदलेखीत् । अयमस्यां पाठशालायां समधीत्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः प्रथमश्रेण्यां समुदतारीत् ।

(३) **श्रीगङ्गादत्तशास्त्री**, ऋग्वेदाचार्यः संस्कृते हिन्द्यां च एम्० ए०, जम्बूप्रान्तीयाम्बगढोटाग्रामवास्तव्यः । काव्यकलाकलने, निबन्धलेखने च परमप्रवीणः ।

(४) **श्रीमदनमोहनशास्त्री**, यजुर्वेदाचार्यः, एम्० ए०, पञ्चनदीयचण्डीगढ-राजधानीस्थे ओरियण्टलकालेजे पुष्कलवेतनेन वेदानध्यापयति । अयं रियासीप्रान्तीय-बुद्धलग्रामवास्तव्यः ।

(५) **श्रीबालकृष्णशास्त्री**, एम्० ए०, अयं परमविनीतः, मेधावी, पितृभक्तः, काश्मीरेषु खन्नावलप्रान्तीयगवर्नमेण्टकालेजे संस्कृतमध्यापयति, जम्बूनगरवास्तव्यश्च ।

(६) **श्रीशम्भुनाथशास्त्री**, एम्० ए०, जम्बूनगरसविधे 'खैरी'ग्रामवास्तव्यः, जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागस्य एम्० ए० श्रेणीं पाठयति ।

(७) **श्रीसत्यपालशास्त्री**, एम्० ए०, वसुस्थलीप्रान्तीयग्रामवास्तव्यः, साम्प्रतं पुंछनगरे गवर्नमेण्टकालेजे संस्कृतमध्यापयति ।

(८) **श्रीभगवत्प्रसादशास्त्री**, जगन्नाथपुरीवास्तव्यः, तत्रत्यसदाशिवसंस्कृत-कालेजस्य प्रधानाचार्यपदमारुह्य संस्कृतमध्यापयति ।

(९) **श्रीशुकदेवशास्त्री**, पाटीग्रामवास्तव्यः, काव्यकलाकलनकुशलोऽयं प्रभूत-तरा मुक्तक(प्रकीर्ण)कविताः खण्डकाव्यानि च निर्मायैकं महाकाव्यं द्विगर्तस्तुति-लक्षणं निरमासीत् । पण्डितप्रवरोऽयं शास्त्रमर्मोद्भेदकव्याख्यानैः, धर्मोपदेशैः, पुराण-प्रवचनैश्च साम्प्रतं सर्वजनमनांसि रञ्जयति, स्वकं च पारलौकिकं सुकृतमुपार्जयति ।

(१०) **श्रीश्रीशङ्करशास्त्री**, श्रीगोकुलचन्द्रशर्मणां प्रपौत्रः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां पौत्रः, श्रीबालकृष्णशास्त्रिणां सुपुत्रः साम्प्रतं श्रीरघुनाथमन्दिरस्याधिष्ठातृपदमधितिष्ठति । श्रीरघुनाथसंस्कृतपुस्तकालयस्य अनुसन्धानविभागस्य (श्रीरणवीरसंस्कृतरिसर्चइन्स्टी-च्यूटस्य) च डायरेक्टरपदमलङ्करोति ।

(११) **श्रीचन्द्रमौलिशास्त्री**, अयं जम्बूवास्तव्यो, रैणाजातीयः, परमकुलीनो ब्राह्मणः, स्वकुलमर्यादां महता प्रयत्नेन संरक्षन्नास्ते । भगवति महादेवेऽस्य परा भक्ति-र्विद्यते, तद्भक्तिविषयकं भक्तिरसपरिपूर्णमेकं काव्यं संल्लिख्याऽयं भगवतो महादेवस्य चरणयोरर्पितवान् । सम्प्रति वयस्कवृत्त्या जीवन् शिवमाराधयति ।

(१२) **श्रीकृष्णदत्तशास्त्री** । अयं व्याख्यानकलाकुशलः, शास्त्रप्रवचनप्रवीणः, राजनीतिनिष्णातः, श्रीरघुनाथमन्दिरस्य महाप्रबन्धक (मोहतमिम) पदमलमकार्षीत् । साम्प्रतं लब्धवयस्कवृत्तिको धर्मोपदेशादिना लोकान्, आत्मानं च पारलौकिकं पन्थानं प्रतिबोधयति ।

(१३) **श्रीदेवरत्नशास्त्री,** एम्० ए०, प्रभाकरः । अयं विद्वत्प्रकाण्डस्य श्रीरघुशास्त्रिणस्तनुजन्मा, परमविनीत., सुशीलः, साम्प्रत कुठुयापत्तने गवर्नमेण्टकालेजे संस्कृतप्रधानाध्यापकपदमारुह्य संस्कृतमध्यापयति । अयं तौर्यत्रिके (नृत्यगीतवाद्येष्वपि) परमप्रवीणो वर्तते ।

(१४) **श्रीबालकृष्णशास्त्री,** एम्० ए०, आचार्यजातीयस्य, गान्धर्ववेदविदः, श्रीइन्द्रदत्तशर्मणस्तनूज , संस्कृत-हिन्दी-डोगरीभाषासु काव्यकलाकुशलः, गुलाबचरित-नामकस्येतिहासपुस्तकस्य हिन्दीभाषायामनुवादकः । अयं परमविनीतः, सुशील , गुण-ग्रहिलोऽध्यापनकलाकुशलः सम्प्रति जम्ब्वां गान्धिनगरस्य आर्टकालेजे सस्कृतमध्यापयति ।

(१५) **श्रीभोलानाथशास्त्री,** भिषगाचार्यो वैद्यशिरोमणिः, जम्बूकाश्मीरराज्ये आयुर्वेदविभागे डायरेक्टरपदमलङ्कृत्य सर्वमायुर्वेदसम्बन्धि कार्यजात सम्पादितवान्, द्विगर्तव्यापिनीं कीर्ति चाप्तवान् । सम्प्रति लब्धपुष्कलवयस्कवृत्तिको गदिनश्चिकित्सति, दयनीयदीनान् स्नेहदृष्ट्या सभाजयति च । जम्बूवास्तव्योऽय करामलकीकृताखिलवस्तु-तत्त्वानां ज्योतिर्विदां श्रीभक्तरामशर्मणां तनूजन्मा ।

(१६) **श्रीद्वारिकानाथशास्त्री,** भिषगाचार्यः, अयं व्यवहारपटुः, शास्त्रमार्गा-न्वेषणसंलग्नः, सकलरोगापाकरणकुशल., स्वस्थास्वस्थयोरुभयत्र लब्धप्रतिष्ठः, आयुर्वेद-गवर्नमेण्टकालेजे (जम्बूराजधान्याम्) दर्शनाध्यापकपदमलङ्करोति पुष्कलं च वेतनं लभते ।

(१७) **श्रीमदनमोहनशास्त्री**, ज्यौतिषाचार्यः, जम्बूवास्तव्यः, पुछ-अलवरादि-देशाधिपतिभिः सम्मानितः, महाराजश्रीप्रतापसिंहाश्रितश्रीनन्दलालपुरोहितस्य तनु-जन्मा । ज्यौतिषशास्त्रे सिद्धहस्तस्यापि दर्शनव्याकरणसाहित्यादिशास्त्राण्यप्यस्य समीहा-मनुसरन्ति, विद्वत्समाजे महती प्रतिष्ठाऽस्य वर्तते । साम्प्रत ज्यौतिषशास्त्रचक्षुषाऽ-तीताऽनागतवर्तमानकालिकं शुभाशुभं कर्मफलं सन्दर्शयन्, जनताजनार्दनं सेवमानः, ससुखं जीवति ।

(१८) **श्रीदुर्गादत्तशास्त्री ।** अयं प्रौढः प्रवक्ता, पुराणवाचकः, सनातनधर्माव-लम्बिनां सदुपदेशादिना मनोविनोदकः, हिन्दी-संस्कृत-डोगरीभाषामयी कवितां निर्माय विद्वत्परिषदि लब्धप्रतिष्ठः, साम्प्रतं श्रीरणवीरहाईस्कूले संस्कृतमध्यापयन्, गान्धीनगरे कृतावसथः सुखेन वसति ।

(१९) **श्रीपरशुरामशास्त्री**, अयं जम्बूप्रान्तीयशोभाञ्जन(सुहाञ्जना)ग्राम-वास्तव्यः, सत्कुलप्रसूतः, महावैयाकरणो व्याकरणाचार्योपाधिमधिगत्य क्रमेण श्रीरघु-

नाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रधानाचार्यपदमध्यतिष्ठत् । साम्प्रतं लब्धवयस्कवृत्तिको गान्धीनगरे स्वकारिते सद्मनि निवसन् लोकान् कर्मकाण्डविधिना सदुपदेशादिना चानुगृह्णाति ।

(२०) **श्रीकेदारनाथशास्त्री,** एम्० ए०, अनुसन्धाता (रिसर्चस्कालरः) अयं महान् लेखकः, सम्प्रति लब्धवयस्कवृत्तिको जम्बूनगरे निवसति । अस्य विशिष्टमिति-वृत्तमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

(२१) **श्रीरामस्वरूपशास्त्री** । पञ्चनदीये प्रेप्सुप्रान्ते निरीक्षक(इन्स्पेक्टर)-पदमारूढः ।

(२२) **श्रीसुखदेवशास्त्री** । सिलोन (लङ्काद्वीप)वास्तव्यस्तत्रत्यान् संस्कृत-मध्यापयति, वैदिकधर्मं च शिक्षयति ।

(२३) **श्रीनिवासाचार्यो,** हिमाचलप्रदेशे 'नाहन' राज्ये राजपण्डितः ।

(२४) **श्रीविश्वनाथशास्त्री,** पञ्चनदीयखन्नापत्तनीयसरस्वतीकालेजस्य प्रधाना-चार्यः । अयं लघुमध्यकौमुद्योष्टोकाकर्त्ता निबन्धलेखकश्च ।

(२५) **श्रीनरेन्द्रशास्त्री,** एम्० ए०, इन्द्रप्रस्थस्थः ।

(२६) **श्रीरविशंकरशास्त्री,** एम्० ए०, दिल्ल्यां यीसूमसीहकालेजे संस्कृत-मध्यापयति । व्यञ्जनासम्बन्धिनिबन्धं संलिख्य डाक्टरपदवीं जिघृक्षति ।

(२७) **श्रीकृष्णकुमारवर्मा शास्त्री,** एम्० ए०, चण्डीगढराजधानीस्थे डी० ए० वी० कालेजे संस्कृतमध्यापयति । अयं टीकाकर्त्ता निबन्धलेखकश्चास्ति, अयं पञ्चनदीयः ।

(२८) **श्रीविश्वनाथशास्त्री,** (खजूरिया) राजपुरोहितः, पुंछराज्यस्य राज्ञां गृहपण्डितः, सर्वशास्त्रमर्मज्ञोऽपि साहित्य-व्याकरणयोर्विशेषरुचिः, जम्बूनगरवास्तव्यः । साम्प्रतं श्रीरघुनाथपाठशालाया विशिष्टाध्यापकपदमलङ्करोति ।

(२९) **श्रीकाकारामशास्त्री,** छात्रसंसदि, विद्वद्गोष्ठ्यां च लब्धकीर्तिः, श्रीरघुनाथपाठशालीयविशिष्टाध्यापकेष्वन्यतमः, छम्बपत्तनसमुद्भूतोऽपि साम्प्रतं जम्बूनगरवास्तव्यः । इत्येवमादयः प्रभूततराः स्नातकाः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहा-विद्यालये समधीत्य महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य कीर्तिकौमुद्या सर्वं भूमण्डलं प्रकाशयन्ति ।

(४)

जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयः

पञ्चाशदुत्तरनवशताधिकैकसहस्रतमे (१९५०) ख्रिष्टाब्दे जम्बू-काश्मीर-विश्वविद्यालयस्य संस्थापनं समभूत् । ततः प्रभृति विद्यालयोऽयमपि तस्मिन् घनिष्ठ-सम्बन्धेनाऽऽबद्धः । तदारभ्य तन्नियतपाठ्यक्रमानुसारमेव प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाणां पाठ्यपुस्तकान्यस्मिन् विद्यालयेऽध्याप्यन्ते । प्रतिवर्षं शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्णाश्छात्रा यत्र तत्राङ्गलविद्यालयेषु संस्कृताऽध्यापकपदमधितिष्ठन्ति । केचन केवलमाङ्गलभाषां समधीत्य संस्कृते एम्०ए० परीक्षां समुत्तीर्णा यत्र तत्रोच्चविद्यालयेषु संस्कृताध्यापक-पदमलंकुर्वन्ति । प्राज्ञविशारदवर्गसमुत्तीर्णाश्छात्रास्ततोऽग्रिमश्रेणीषु प्रवेश्यन्ते । प्राज्ञ-वर्गतः पूर्वम् प्रथमा, द्वितीया, तृतीया, तुरीया इति श्रेणिचतुष्टयं पृथग् वर्तते । सर्वा-सामपि श्रेणीनां त्रैमासिकषाण्मासिकोनाब्दिकपरीक्षा पाठशालाध्यापकैर्वर्षाभ्यन्तरे स्वयं सम्पाद्यन्ते । प्रतिवर्षं विश्वविद्यालयीयपरीक्षादित्सुच्छात्राणां योग्यतापरीक्षापि सम्पाद्यते । प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षासु जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयसमितिनियतपाठ्य-क्रमानुसारं पाठ्यपुस्तकानि समध्याप्यन्ते । तत्र प्रथमश्रेण्यामक्षरारम्भः, प्रथमं हिन्दीपुस्तकम्, किञ्चित् स्तोत्रम्, अमरकोशस्य कश्चिद् भागः, वर्णविन्यासप्रकारः, अङ्कोच्चारणप्रकारः (पहाड़े) । द्वितीयश्रेण्यां हिन्दीभाषाबोधकानि कानिचिल्लघुपुस्तकानि, अमरकोशस्य काण्डद्वयम्, प्रारम्भिकगणितपुस्तकम्, किञ्चित्संस्कृतभाषाज्ञानसम्पादकं संस्कृतलघुपुस्तकम् । तृतीयश्रेण्यां किञ्चिद् व्याकरणम्, संस्कृतपुस्तकम्, संस्कृतानुवादः, गणितम्, भूगोलः, आंग्लभाषायाः किञ्चिज्ज्ञानम्, हिन्दीबोधपुस्तकम्, वेदसन्ध्या च । चतुर्थश्रेण्यां व्याकरणे विशेषः, संस्कृतपुस्तकम्, संस्कृतानुवादः, होडाचक्रम्, गणितम्, भूगोलः, हिन्दीभाषा, इंग्लिशभाषा चाध्याप्यन्ते । प्रथमप्राज्ञद्वितीयप्राज्ञप्रथम विशारदद्वितीयविशारदप्रथमशास्त्रिद्वितीयशास्त्रिकक्षासु जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयीय-पाठ्यक्रमानुसारमेवात्र पाठ्यपुस्तकानि पाठ्यन्ते ।

जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालये प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्णाः प्राज्ञकक्षीयाः, विशारद-कक्षीयाश्च छात्रा जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयाद् दशरूप्यकाणि प्रतिमासं छात्रवृत्तिं लभन्ते ।

अद्यावधि पञ्चषाः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयीया अपि छात्राश्छात्रवृत्तिं लब्ध्वा स्वस्वाध्यापकानां प्रयत्नसाफल्यं परं प्रोत्साहं च विदधानाः श्रीरघुनाथसंस्कृत-महाविद्यालयस्य वैशिष्ट्यं प्राचीकटन् ।

जम्बू-काश्मीर-विश्वविद्यालयीयस्नातकोत्तर-
संस्कृत (एम्० ए०) श्रेणीविभागस्य

मुख्याध्यक्षादिपरिचयः

अस्य स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागस्य संस्थापनं काश्मीरेषु द्विषष्टयुत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९६२) ख्रिष्टाब्दे समभूत् ।

तदानीं डाक्टर**श्रीराधाकृष्णः कावो** भारतीयाऽनुसन्धानकार्यालयाद् आगत्य अनियतसमयावधि मुख्याध्यक्षपदमधिष्ठाय शम्भुनाथ एम्० ए० इत्यस्य साहाय्येनास्य स्नातकोत्तरविभागस्य सर्वमध्ययनाध्यापनसम्बन्धि कार्यं समचीचलत् ।

ततः पञ्चषमासानन्तरं विश्वविद्यालयस्य कुलपतेर्महाराजश्रीकर्णसिंहस्याऽऽदेशेनायं स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागो जम्बूराजधान्यां 'गान्धीमेमोरियलसाइन्सकालिज'-मध्यतिष्ठत् । ततो डाक्टरश्रीराधाकृष्णकावः, स्वानियतसमयं परिसमाप्य होश्यारपुरे वैदिकशोधसंस्थानस्य स्नातकोत्तरविभागेऽध्यापकोऽभवत् । ततः डाक्टर**वेदकुमारी** (घई)एम्०ए०, स्ववैदुष्यप्रभावेणाऽस्मिन् स्नातकोत्तरविभागे मुख्याध्यक्षपदमलमकार्षीत् ।

गुणग्रहिलेयं विदुषी स्वाधिकारिष्वध्यापकाऽऽवश्यकतां सन्दर्श्य, डाक्टरराधाकृष्णकावं समानाय्य पुनरेनमत्रान्यतमाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत् ।

साम्प्रतमत्र डाक्टर**श्रीवेदकुमारी** (घई) एम्० ए०, डाक्टर **श्रीराधाकृष्णकावः** एम्० ए०, **श्रीशम्भुनाथशास्त्री** एम्० ए० इत्येते त्रयोऽध्यापकाः सन्ति । अधिकास्तु समपेक्ष्यन्ते, मन्ये तेऽपि नियोक्ष्यन्ते ।

साम्प्रतमस्मिन् विभागे प्रथमवर्षीया दश (१०) छात्रा विद्यन्ते द्वितीयवर्षीयाश्च त्रयोदश (१३) । वह्निरसविहगविधुमिते (१९६३) ख्रिष्टाब्दे प्रथमवर्षीयाश्चतुर्दश छात्राः परीक्षायां प्रविष्टाः । चतुर्दशैव समुत्तीर्णाः । तेषु च पञ्च प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्णाः ।

अध्याप्यविषयाः

वेदः, साहित्यम्, भाषाविज्ञानम्, साहित्येतिहासः, धर्मशास्त्रम्, अर्थशास्त्रञ्च ।

(डाक्टरवेदकुमारी(घई) एम्० ए०, डाक्टरराधाकृष्णः एम्० ए०, शम्भुनाथः एम्० ए०, एषां त्रयाणामपि जीवनचरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते । तेषु श्रीराधाकृष्णस्य काश्मीरिकेषु विद्वत्सु, श्रीवेदकुमारीशम्भुनाथयोश्च दौर्गरेषु द्रष्टव्यम् ।)

(५)

श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयपुस्तकालयः

श्रीरघुनाथमन्दिरे, जम्बूराजधान्याम्

कार्यारम्भेतिहासः

अस्मिन् जम्बूकाश्मीरराज्ये दुर्गर(**डोगरा**)शासकैरेव सर्वप्रथमं प्राचीन-पुस्तकानां पाण्डुलिपीनां च अत्यधिकं सांस्कृतिकं महत्त्वमज्ञायि। ते केवलं तेषामनुसन्धाने, संरक्षणे चैव कृतप्रयत्ना नासन्, अपितु तेषामध्ययने प्रकाशनेऽपि तैर्गतिः कृता। विद्वज्जगद् अतिकृतज्ञतामावहति तेषां कृते यत्तैर्देशस्य साहित्यिको निधिर्लोपात् संरक्षितः, काश्मीरपाठशोधाध्ययनमालाया ग्रन्थाश्च सततं प्रत्ताः।

महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य शासने प्रथमेऽब्दे (सप्तदशोत्तराष्टादशशततमे ख्रिष्टाब्दे) राज्ये सर्वप्रथमं **संस्कृतग्रन्थानां पुस्तकालयः** प्रतिष्ठापितोऽभूत्। अयं पुस्तकालयः स्वल्परूपेणैवारब्धः। अस्मै पुस्तकालयाय पाण्डुलिपीनां संग्रहो राज्ये, बहिश्च, विशेषतो वाराणस्यां विहितः। प्रारम्भे महाराजेन **आशानन्दो** नाम पण्डितोऽस्मै कार्याय वाराणस्यां नियुक्तो यत्र तेन पाण्डुलिपीनां प्राप्त्यै पञ्चदशसहस्ररुप्यकाणि व्ययीकृतानि। कालेन स्थानीयक्रमेणापि पाण्डुलिपीनां संग्रहे अभिवृद्धेरवसराः प्राप्ता अभूवन्। काश्मीरदेशीयैः संस्कृतपण्डितैः संरक्षितः संस्कृतसाहित्यस्य महान् कोषो महाराजस्य ध्यानं चकर्ष। एकषष्ट्यधिकाष्टादशशततमे ख्रिष्टाब्दे सर्वासां काश्मीरदेशीयकृतीनां प्राप्त्यै महान्त आरम्भाः समारब्धाः। अस्य पुस्तकालयस्य गतिविधयो वैदुष्यस्य अन्येषु क्षेत्रेषु अपि विस्तृता अभवन्, येनेदं सर्वसम्पूर्णं शोधसंस्थानं जातम्. महत् कोषगृहं च, यस्मिन् पाण्डुलिपीनाममूल्यः संग्रहोऽभवत्। अनेन 'डा० ग्रियर्सन डा० स्टीन' इत्यादीनां विदुषां ध्यानमाकृष्टम्। एतत्संस्थानं द्व्युत्तरैकोनविंशतिशततमेऽब्दे (१९०२ ई०) '**काश्मीर-अनुसन्धानविभागः**' इत्यस्मिन् रूपे परिवर्तितम्।

पाण्डुलिपीनां नियमिता प्राप्तिः, विषयानुसारं च तासां निर्देशः १९०२ ख्रिष्टाब्दे निष्पन्नौ। विभागेन ज्ञातं यत्-**लब्धाक्षे** (लद्दाखप्रदेशे) बौद्धमठानां पुस्तकालयेषु, केषाञ्चिच्च मनुष्याणां पार्श्वे संस्कृते, **त्रिभ्वित**(तिब्बत)भाषायामन्यासु च भाषासु पाण्डुलिप्यः सन्ति इति। ता अपि तेन गृहीताः। १९०४ ख्रिष्टाब्दे विभागस्य विवरणे '**लवपुर-संग्रहः**' (लाहौर-संग्रह) इति नाम्नः पाण्डुलिपिसंग्रहस्य उल्लेखः कृतोऽस्ति यो महामहिम्ने महाराजाय आनीत आसीत्। महाराजेन च सोऽध्ययनानु-

सन्धानाभ्यां विभागाय समर्पितः । तस्मिन्नेव वर्षे **'तारीख-ए-हसन'** (फारसीभाषायां **'काश्मीरस्येतिहासः'**) इत्यस्याः पाण्डुलिपेः संग्रहोऽप्युल्लेखनीयो वर्तते । १९३१ ख्रिष्टाब्दे काश्मीरराज्ये गिलगितप्रदेशात् बौद्धपाण्डुलिपीनां महान् संग्रहः प्रकाशं यातः । ता लिपयः श्रीनगरमानीताः पाण्डुलिपिपुस्तकालये च सुरक्षिता. । कालान्तरे च ताः **श्रीएस्० एन्० शर्मणः** साहाय्येन **श्रीएन्० एन्० दत्त**महाभागेन पञ्चसु भागेषु १९३१, १९४१, १९४२, १९४३, १९४७ ख्रिष्टाब्देषु प्रकाशिताः । इमाः पाण्डुलिपयः ख्रिष्टस्य पञ्चम्यां षष्ठ्यां वा शताब्द्यां लिखिता'—इति विश्वस्यते । किंच—एता अद्यावधि उपलब्धासु कासुचित् प्राचीनतमासु पाण्डुलिपिषु अन्यतमाः सन्ति ।

१८७५ ख्रिष्टाब्दे डा० जी० **बुह्लर**महोदयो भारतसर्वकारेण पाण्डुलिपीनामन्वेषणार्थं काश्मीरप्रदेशे, राजस्थाने, मध्यभारते च भ्रमणाय आज्ञप्तः । तेन स्वयात्राविवरणे उल्लिखितं यन्मया काश्मीरप्रदेशे स्वीयान् पुस्तकालयान् धारयद्भ्यः पण्डितेभ्योऽनेकाः पाण्डुलिपयः प्राप्ताः । **डा० बुह्लर**महोदयः काश्मीरप्रदेशात् लब्धाः पाण्डुलिपीश्चतुर्षु भागेषु विभजति १—भूर्जपाण्डुलिपयः, २—कर्गदे शारदापाण्डुलिपयः, ३—कर्गदे देवनागरीपाण्डुलिपयः काश्मीरप्रदेशे लिखिता', ४—कर्गदे देवनागरीपाण्डुलिपयश्च भारतस्यान्यप्रान्तेभ्यः प्राप्ताः । काश्मीरे प्राचीनादेव कालात् वर्षशतत्रयपूर्व**मकबरकृत**प्रदेशविजयावधि सर्वाः पाण्डुलिपयो भूर्जपत्रेषु एव लिखिता अभूवन् । **अकबरसम्राजा** कर्गदनिर्माणं समारब्धम् । ततः प्रभृति भूर्जपत्राणां लेखनार्थं प्रयोगः परित्यक्तः समाप्तश्च । वस्तुतो वर्षशतद्वयादर्वाचीना भूर्जपाण्डुलिपय एव न सन्ति । काश्चित्तु चतुश्शतवर्षेभ्यः प्राचीनाः । **डा० बुह्लर**महोदयाय एकस्याः पाण्डुलिप्या विषये कथितमासीद् यत्-सा काश्मीरान्नेदीयसो दलसागरात् (डल झील) निष्कासिता यत्र सा कस्यचिन्महामदाक्रमणस्य समये निक्षिप्ताऽऽसीत् । इयमनेकेभ्यो वर्षेभ्यो जले पतिताऽभविष्यत् । **बुह्लरेण** तेनैकस्यान्यस्य ग्रन्थस्य विषयेऽपि तदेव श्रुतं येनासौ स लुप्त इति व्यश्वसीत् । परं स एकेन पण्डितेन स्वगृहस्य आवरणे प्राप्तायां पाण्डुलिप्यामुपलब्धः, यस्तत्र वर्षोदबिन्दूनां वारणाय न्यस्ता आसीत् ।

१८८८तमे ख्रिष्टाब्दे **डा० एम्० ए० स्टीन**महोदयो भारते आगमनानन्तरं प्राध्यापक**बुह्लर**महाभागेन प्रेरितः सन् संस्कृतपुस्तकालयस्य निरीक्षणार्थं दुर्गरराजधानीं जम्बूनगरं गतः । स च रघुनाथमन्दिरं नीतो यत्र स्वर्गीयेण महाराजश्रीरणवीरसिंहेन संगृहीताः पाण्डुलिपयः संरक्षिता आसन् । अनेन द्रुतनिरीक्षणेनैव स जम्बूसंग्रहस्य विस्तरेण महत्त्वेन च प्रभावितोऽभूत् । ततश्च शीघ्रमेवासौ पुस्तकालयसामग्र्याः

सर्वजनसामान्यस्यानुसन्धानकार्ये सौलभ्यकरणाय योजनामेकां प्रास्तौत् । यथा स पुस्तकालयस्थानां संस्कृतपाण्डुलिपीनां सूचीनिर्माणार्थम् उक्तवान् । एतदर्थं तस्मै द्वौ सहायकावपि प्रदत्तौ । इयं सूची सुचारुरूपेण निर्मिता १८९४ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशिताऽभूत् । अस्यामाधुनिकीनां षट्त्रिंशज्जैनप्राकृतपाण्डुलिपीनां दर्शनशास्त्रसम्बद्धानां तेलगुप्रतिलिपीनां च लघुसंग्रहः सम्मिलितो नास्ति । सूच्या भूमिकायां **डा० स्टीन**महोदयो लिखति यद्—"अस्मिन् पुस्तकालये महान् योगोऽलवरनरेशस्य महाराजश्रीसवाईमंगलसिंहस्य १८८३ ख्रिष्टाब्दे जम्बूराज्ययात्राकालेऽभवत् । महाराजो मंगलसिंहो जम्बूकाश्मीरपतेः पाण्डुलिपीनां संग्रहे रुचिं विज्ञाय अलवरप्रासादपुस्तकालयस्थानां दुर्लभग्रन्थानां प्रतीरार्पयत् । इमाः प्रतयः श्रीरघुनाथमन्दिरे संस्थापिताः सन्ति" इति ।

अष्टषष्ट्युत्तरशतत्रयपाण्डुलिपीनामेकोऽन्यः संग्रहो मुख्यरूपेण संस्कृतभाषायाम्, **डा० एम्० ए० स्टीन**महोदयेन १८८८ वर्षादारभ्य १९०५ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं स्वकाश्मीरयात्रासमये अधिकतरः श्रीनगरात् स्वधनव्ययेन प्राप्तः । स तेन स्वजीवनकाले एव **'इण्डियासंस्थान-आक्सफोर्ड'** इत्यस्याध्यक्षाय दत्तः । अस्य संग्रहस्य सूची **गेरार्ड एल्० एम्० क्लाजन**महोदयेन निर्मिता प्राध्यापकस्य **ए० ए० मैक्डानल**महाभागस्य च भूमिकया सह प्रकाशिता विद्यते ।

महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य शासनकाले पुस्तकालयविभागेन प्राचीनज्ञानस्य पुनरुद्धाराय अनेकधा प्रयतितम् । जम्बूपुस्तकालयस्थानां पाण्डुलिपीनां नामसूच्या भूमिकायां **डा० स्टीन**महाभागेन लिख्यते यद्—"अत्र मौलिकग्रन्थेभ्योऽतिरिक्ता अधिसंख्याकाष्टीकाः, संस्कृतसाहित्यस्य विभिन्नानां शाखानां संग्रहाः, प्रामाणिकग्रन्थानां हिन्द्यामनुवादाश्च कृता आसन् । केचित् तेषु मुद्रितानामितिहासदर्शनादिविषयकाणाम्, अरबीफारसीभाषयोर्ग्रन्थानां संस्कृतेऽनुवादाः कृता आसन् । **डा० ग्रियर्सन**महोदयेन लिखितं यद्—"अस्मिन् विभागे विभिन्नभाषास्थानां ग्रन्थानां संस्कृते भाषायां च अनुवादो भवति ।" इमे १९०२ वर्षात्पूर्वं साहित्यिकप्रवृत्तीनां प्रारम्भा आसन् ।

श्रीरघुनाथमन्दिरपुस्तकालयस्थानां पाण्डुलिपीनां **डा० स्टीन**महोदयेन कृतायाः सूच्याः प्रकाशनानन्तरं १९०२ ख्रिष्टाब्दे राज्यस्य काश्मीरशोधविभागः संचालितोऽभूत् । संस्कृतस्य विद्वान् **श्री जे० सी० चैटर्जी** महोदयः प्रथमः सेवाधिकारी नियुक्तः, यो विभागे उत्तरदायी आसीत् । तेन **डा० बुह्लर**महोदयस्य संस्कृतपाण्डुलिपीनामन्वेषणयात्राविवरणाज्ज्ञातं यद्—विदुषा अन्वेषकेण काश्मीरप्रदेशे तद्देशीयैः पण्डितैः

'शैवशास्त्रम्' इति सामान्ये नाम्नि रचितास्ताः कृतयः समुपलब्धाः, याः काश्मीरस्य विशिष्टे शैवदर्शने आधृताः सन्ति । तेनानेकाः पाण्डुलिपयः संगृहीताः, तासां च शैव-दर्शनसम्बद्धाः केचिद् भागाः काश्मीरस्य शैवमतद्वयानुसारं विभक्ताः । एकं मतं **वसुगुप्तस्य 'स्पन्द'**शास्त्रानुसारि, अपरं च सोमानन्दोत्पलदेवयोः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रानुसारि । वाङ्मयस्य अस्या विशिष्टायाः शाखाया अध्ययनानुसन्धाने प्रति सर्वप्रथमं **चैटर्जी-**महोदयेनैवावधानं दत्तम् । विभागस्य प्रथमे विवरणे तेन १९०४ ख्रिष्टाब्दे एव शैव-दर्शनस्य वैज्ञानिके पक्षे ध्यानमाकर्षितम्—"इदमत्यधिकं रुचिपूर्णं मतमस्ति, यतोऽ-स्मिन् कतिपयानामाधुनिकतमानां वैज्ञानिकसिद्धान्तानां पूर्वाक्षेपः कृतः, विशेषतो द्रव्यस्य मौलिकरचनासिद्धान्तस्य, यद्विषये शैवमतम् 'ऊर्जाया रूपमात्रम्' इत्येव मन्यते" इति । पुनश्च तेन सूचितं यत्—"काश्मीरप्रदेशेऽत्यधिकं शैवदर्शनसम्बद्धं वाङ्मयं वर्तते, यस्य विषये अन्यदेशीया अपरिचिताः सन्ति । इदं मतमतीव रुचि-करम् । अस्य पाण्डुलिपयः सर्वजनसुलभाः कर्तव्याः" इति । एतदनुसारमेव शैववाङ्म-यस्य ग्रन्थानां सम्पादनं प्रकाशनं च **चैटर्जी**महोदयस्यैव संरक्षकत्वे १९०४ ख्रिष्टाब्दे समारब्धः । तदनन्तरं च क्रमशः पण्डित**मुकुन्दराम**-पण्डित**मधुसूदन**कौलादीनां विभागा-धिकारिणां निदेशानुसारं कार्यं सम्पाद्यमानमस्ति ।

जम्बूनगरस्थस्य श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयमहापुस्तकालयस्य परिचयः

१. **पूर्वसंस्थापना**—द्विगर्त (डुग्गर) केसरी महाराजो **गुलाबसिंहः** परमा-स्तिको, बुद्धिमान्, नीतिज्ञो, वीरशासकश्चासीत् । तेन हि शतशो विभक्तानि द्विगर्तीय-लघुराज्यानि संघट्य (संघटय्य) सर्वोऽपि द्विगर्तदेशोऽयमेकराज्यसूत्रे संग्रथितः । निज-बाहुबलेन यत्र तत्र संस्थितान् क्रूरशासकान् पराभूय अस्य देशस्य सीमा काबुल-चीन-प्रभृतिभिर्देशैः सह सम्मेलिता । तैश्च स्वच्छन्दशासकैः प्रपीडिताः संशोषिताश्च प्रजाजना निर्भयाः पुनश्च समृद्धाः संविहिताः ।

तस्यैव राजर्षेः सुपुत्रो **रणवीरसिंहः** १८५७ ख्रिष्टाब्दे पितुर्निर्देशेन तद्राज्य-भारं संजग्राह । अनन्तरं चासौ प्रजाजनानामाध्यात्मिक-साहित्यिक-राजनैतिकार्थिक-समुन्नत्यै, परस्परं बन्धुत्वसंस्थापनार्थं, सुख-शान्तिप्रसारार्थं च प्रायतत । यतो हि स स्वराज्ये रामराज्यादर्शं संस्थापयितुं समीहते स्म । एताभिरेव धार्मिकप्रवृत्तिभिः प्रेरितोऽसौ राज्याभिषेकात् स्वल्पेषु एव दिनेषु (अग्रिमवर्षारम्भ एव १८८५ ख्रिष्टाब्दे) जम्बूनगरे **श्रीरघुनाथ**मन्दिरस्य संस्थापनामकरोत् । तेन हि अस्मिन् मन्दिरे भगवतः

श्रीरामचन्द्रस्य प्राधान्ये आर्षमतानुसारमुपाधिभेदेन एकस्यैव परमेश्वरस्य अन्यान्य-रूपाणां विभिन्नदेवानां सुमनोहराः प्रतिमाः संस्थापिताः। धर्मप्रचारस्तु विद्यया एव सम्भवति। तदर्थं तु धर्मानुरागिणां विद्याप्रियाणां च कृते मन्दिराभ्यन्तर एव **संस्कृत-विद्यालयस्य संस्कृत-महापुस्तकालयस्य** च संस्थापना विहिता।

२. **विस्तार-योजना—श्रीरघुनाथमन्दिरं, संस्कृतमहाविद्यालयः, संस्कृतमहा-पुस्तकालयश्च** एते त्रयोऽपि महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य धार्मिकभावनाया वंशानुगत-भारतीयविद्यानुरागितायाश्च प्रतीकभूताः सन्ति। स्वल्पेनैव कालेन मन्दिरस्थापनमिदं न केवलं द्विगर्तदेशस्य, अपितु समस्तभारतस्य कृते महातीर्थभूतं संजातम्।

महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य शुभादेशेन विभिन्नस्थानेभ्यो मुद्रितानि अमुद्रितानि च पुस्तकानि संग्रहीतुं महान् प्रयत्नः समारब्धः। प्रचुरधनव्ययेन पुस्तकानि समानेतुं बहवो विद्वांसः प्रोत्साहिता विभिन्नदेशेषु च प्रेषिताः। पुस्तक-संग्रहकार्ये प्रमुखाः विद्वांसः—१—जम्बूवासी पण्डितगोकुलचन्द्रः, २—जयपुरवासी पण्डितदुर्गादत्तमहा-महोपाध्यायस्य जनको व्रजलालपण्डितः, ३—वङ्गवासी पण्डितरसमोहनभट्टाचार्यः, ४—जम्बूवासी पण्डितदिलारामवैद्यः, ५—ज्योतिर्वित् पण्डितभास्कराचार्यश्च एते सर्वे नियुक्ता आसन्। अन्येऽपि बहवः पण्डिताः कार्यमिदं संपादयितुं संप्रवृत्ताः, येषु आशानन्दपण्डितो वाराणस्याः बहूनि अमुद्रितानि कानिचिन्मुद्रितानि च पुस्तकानि प्रचुरार्थप्रदानेन संगृह्य महाराजाज्ञया पुस्तकालये समस्थापयत् इत्युक्तमेव पूर्वम्।

३. **संग्रहकार्यम्—डा० एम्० ए० 'स्टाईन'** महोदयेन स्पष्टमेतत्प्रतिपादितं यत्—'एडवर्डहाल' महोदयेन यानि ६९ पुस्तकानि पण्डितवैद्यनाथपाठकस्य पुस्तकालये संदृष्टानि अधीतानि च तेषु अपि ६४ पुस्तकानि जम्बूराज्याधिकारिभिः क्रीत्वा जम्बूस्थ-संस्कृतमहापुस्तकालये समावेशितानि। संस्कृतपुस्तकानां विषये अनुसन्धानादि-कर्मसम्पादनाय बहवो विद्वांसो देशान्तरेभ्योऽपि समाकारिताः। तेषु कतिपयास्तु अस्थायिरूपेण कार्यमकुर्वन्। केचन महाराजानुरोधेन वेतनग्राहिणो भूत्वा कार्यं सम्पादयामासुः।

महाराजश्रीरणवीरसिंहस्याश्रितः पटियालानिवासी व्यासपण्डितो यदा १८६९ ख्रिष्टाब्दे सुरपुरं प्रययौ, तदा तत्संगृहीतानि पुस्तकानि पुष्कलधनव्ययेन तत्पत्न्याः सकाशात् समादायाधिकारिभिरस्मिन् पुस्तकालये संस्थापितानि। पुरमण्डलवासी पण्डितगोपालरामः, जम्बूवासी पण्डितरामकृष्णश्चापि प्रचुरधनमादाय स्वानि पुस्तकानि पुस्तकालयेऽदाताम्। अन्यस्थानेभ्योऽपि ये केचन विद्वांसः पुस्तकालयं संद्रष्टुं यान्ति

'शैवशास्त्रम्' इति सामान्ये नाम्नि रचितास्ताः कृतयः समुपलब्धाः, याः काश्मीरस्य विशिष्टे शैवदर्शने आधृताः सन्ति । तेनानेकाः पाण्डुलिपयः संगृहीताः, तासां च शैवदर्शनसम्बद्धाः केचिद् भागाः काश्मीरस्य शैवमतद्वयानुसारं विभक्ताः । एकं मतं **वसुगुप्तस्य 'स्पन्द'**शास्त्रानुसारि, अपरं च सोमानन्दोत्पलदेवयोः प्रत्यभिज्ञाशास्त्रानुसारि । वाङ्मयस्य अस्या विशिष्टायाः शाखाया अध्ययनानुसन्धाने प्रति सर्वप्रथमं **चैटर्जी**-महोदयेनैवावधान दत्तम् । विभागस्य प्रथमे विवरणे तेन १९०४ ख्रिष्टाब्दे एव शैवदर्शनस्य वैज्ञानिके पक्षे ध्यानमाकर्षितम्—"इदमत्यधिकं रुचिपूर्णं मतमस्ति, यतोऽस्मिन् कतिपयानामाधुनिकतमानां वैज्ञानिकसिद्धान्तानां पूर्वाक्षेपः कृतः, विशेषतो द्रव्यस्य मौलिकरचनासिद्धान्तस्य, यद्विषये शैवमतम् 'ऊर्जाया रूपमात्रम्' इत्येव मन्यते" इति । पुनश्च तेन सूचित यत्—"काश्मीरप्रदेशेऽत्यधिकं शैवदर्शनसम्बद्धं वाङ्मयं वर्तते, यस्य विषये अन्यदेशीया अपरिचिताः सन्ति । इदं मतमतीव रुचिकरम् । अस्य पाण्डुलिपयः सर्वजनसुलभाः कर्तव्याः" इति । एतदनुसारमेव शैववाङ्मयस्य ग्रन्थानां सम्पादनं प्रकाशनं च **चैटर्जी**महोदयस्यैव संरक्षकत्वे १९०४ ख्रिष्टाब्दे समारब्धः । तदनन्तरं च क्रमशः पण्डित**मुकुन्दराम**-पण्डित**मधुसूदन**कौलादीनां विभागाधिकारिणां निदेशानुसारं कार्यं सम्पाद्यमानमस्ति ।

जम्बूनगरस्थस्य श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयमहापुस्तकालयस्य परिचयः

१. **पूर्वसंस्थापना**—द्विगर्त (डुग्गर) केसरी महाराजो **गुलाबसिंहः** परमास्तिको, बुद्धिमान्, नीतिज्ञो, वीरशासकश्चासीत् । तेन हि शतशो विभक्तानि द्विगर्तीयलघुराज्यानि संघट्य (संघटय्य) सर्वोऽपि द्विगर्तदेशोऽयमेकराज्यसूत्रे संग्रथितः । निजबाहुबलेन यत्र तत्र संस्थितान् क्रूरशासकान् पराभूय अस्य देशस्य सीमा काबुल-चीनप्रभृतिभिर्देशैः सह सम्मेलिता । तैश्च स्वच्छन्दशासकैः प्रपीडिताः संशोषिताश्च प्रजाजना निर्भया. पुनश्च समृद्धाः संविहिताः ।

तस्यैव राजर्षेः सुपुत्रो **रणवीरसिंहः** १८५७ ख्रिष्टाब्दे पितुर्निर्देशेन तद्राज्यभारं संजग्राह । अनन्तरं चासौ प्रजाजनानामाध्यात्मिक-साहित्यिक-राजनैतिकार्थिकसमुन्नत्यै, परस्परं बन्धुत्वसंस्थापनार्थं, सुख-शान्तिप्रसारार्थं च प्रायतत । यतो हि स स्वराज्ये रामराज्यादर्श संस्थापयितु समीहते स्म । एताभिरेव धार्मिकप्रवृत्तिभिः प्रेरितोऽसौ राज्याभिषेकात् स्वल्पेषु एव दिनेषु (अग्रिमवर्षारम्भ एव १८८५ ख्रिष्टाब्दे) जम्बूनगरे **श्रीरघुनाथ**मन्दिरस्य सस्थापनामकरोत् । तेन हि अस्मिन् मन्दिरे भगवतः

स्म, तानपि महाराजश्रीरणवीरसिंहः पुस्तकान्यादातुं सोत्साहं विनिर्दिश्य प्रभूतमर्थसाहाय्यं च प्रदाय स्वं विद्यानुरागं संप्रदर्शयति स्म। 'स्टाईन-कैटेलाग'—नाम्नः बृहत्सूचीपत्रस्य संदर्शनेन ज्ञायते यत्—३१६० संख्याङ्कितं **'शालिहोत्रम्'** (अश्वचिकित्सा), ३२१५-१८ संख्याङ्कितः **'हस्त्यायुर्वेदः'**, ६३० संख्याङ्कितं **'तर्ककुतूहलम्'** च एतानि संस्कृतपुस्तकानि पण्डितगोपालदक्षिणनागरो जयपुरात् समानीतवान्। कूर्माचलवासी पण्डितदुर्गादत्तः **'सिद्धान्तसुधानिधि'** प्रभृतिग्रन्थान् जयपुरात् समानयत्।

४. **श्रीनगरे (काश्मीरे) लिपिकार्यम्**—ये केचन पुस्तकस्वामिनः पुस्तकविक्रयं नाकुर्वन्, तेभ्यो लेखकैस्तत्तत्पुस्तकानां प्रतिलिपि कारयित्वा अधिकारिभिस्तत्र पुस्तकसंख्या संवर्धिता। श्रीनगरं (काश्मीरं) तु संस्कृत-साहित्यस्य जन्मभूमिरेवास्ति। वैदेशिकैरनेकधा विध्वस्तेऽपि संस्कृत-साहित्ये अनन्ताः प्राचीनावशेषा अधुनाऽप्यवशिष्टाः सन्ति। एतत् सर्वं सुविचार्यैव महाराजश्रीरणवीरसिंहेन श्रीनगरेऽपि पुस्तकसंग्रहकार्यं समारब्धम्। पण्डित**वीरबलभद्रस्य** सुतः पण्डित**राजकाक**स्तदा अस्मिन् कार्ये महत् साहाय्यमकरोत्। तेन एतादृशानि पुस्तकानि संगृहीतानि, यानि अन्यत्र दुष्प्रापाणि एव आसन्। बहूनां शारदालिपिग्रन्थानां देवनागरीभाषायामनुवादः पण्डितराजकाकस्य प्राधान्येऽभूत्। तेऽनुवादकाश्च पण्डितबलभद्रकाकः, पण्डितसाहिबरामः, पण्डितकृष्णप्रभृतयश्चासन्। शारदालिपिग्रन्थेषु २० पुस्तकानि भूर्जपत्रेषु सुलिखितानि आसन्, यानि दर्शनार्हाणि मत्वा तथैव (शारदालिप्यामेव) संगृहीतानि। एतादृशे विशालपुस्तकालये तेषां यथानुरूपं संस्थापनमपि शोभास्पदमेवास्ति। पण्डितराजकाकस्य स्वर्गारोहणानन्तरं तु तत्संग्रहकार्यं जम्बूवासिना पण्डित**जगद्धर**महोदयेन स्वहस्ते कृतम्। तस्य सहायकाश्चान्येऽपि त्रयः पण्डितसुखारामः, पण्डितआशानन्दः, पण्डितदयारामश्च एते विद्वांस आसन्। एतेषां साहाय्येन तेन महतामपि सुदुर्लभानां ग्रन्थानां भाषान्तरानुवादो विहितः।

५. **काश्यामन्वेषणकार्यम्**—पुस्तकसंग्रहार्थमेव पुनः पण्डितवर्गस्याग्रहेण महाराजमहोदयेन केचन पण्डिता योग्या विद्यार्थिनश्च वाराणस्यां संप्रेषिताः। तैस्तत्र सुप्रयत्नेन विभिन्नस्थानेभ्यः पुस्तकसंग्रहः कृतः। बहूनां प्राचीनग्रन्थानां प्रतिलिपयोऽपि संप्राप्ताः। तदा सर्वेषामेव एतेषां पुस्तकानां संग्रहोऽस्मिन् पुस्तकालये पृथक् पृथक् बन्धेषु बद्ध्वा सुरक्षितोऽवस्थापितः। संग्रहेऽस्मिन् कतिपयाः मुद्रितग्रन्था अपि आसन्, ये विभिन्नदातृभिः संप्रदत्ताः।

६. **अलवरराज्ये संग्रहकार्यम्**—यदा १८८३ ख्रिस्ताब्दे अलवरनरेश सवाई-

मंगलसिंहमहोदयो जम्बूराजधान्यां समागतस्तदा तेन महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य पुस्तक-संग्रह-कार्यमालोच्य संपृष्टं यत् 'केन हेतुना प्रचुरधनव्ययः पुस्तकसंग्रहार्थं क्रियते ?' इति ।

महाराजश्रीरणवीरसिंहेन तदुक्तं श्रुत्वा सत्वरं प्रत्युत्तरं संश्रावितं यद्—'अहं वेश्यानर्तन-द्यूत-सुरापानादिदुर्व्यसनेषु अन्येषु च वृथाकलङ्कभूतेषु कुकार्येषु धनापव्यय-करणापेक्षया विद्यादि-प्रचारकार्येषु धनव्ययकरणं श्रेयस्करं मन्ये । एतेन हि जनवर्गस्य सुप्रवृत्तयो विधीयन्ते । समुन्नत-जीवनस्य च संविकासो जायते' इति । महाराजरणवीर-सिंहस्य तथ्यवचनैः सद्य एव अलवरनरेशस्य हृदये संस्थानं कृतम् । जम्बूनरेशस्य पुण्यै-र्भावैः सम्प्रेरितेन च तेन स्वराजधान्यां गत्वा, पण्डित-संघमाहूय, स्वपुस्तकालयस्थानां बहूना ग्रन्थानां प्रतिलिपयः कारिताः । अनन्तरञ्चासौ तं महान्तं पुस्तकसंग्रहं सहर्षं जम्बूनरेशाय समर्पितवान् । ते सर्वेऽपि सद्ग्रन्था अत्र पुस्तकालये सुरक्षिताः सन्ति । प्रायः सर्वेषामेव तत्पुस्तकानामन्तिमपत्रेषु सुस्पष्टं लिखितमस्ति यत्—'अलवरनरेशः सप्रमोदमेतत्पुस्तकोपहारं जम्बूनरेशाय समर्पयतीति ।' कुत्रचित्तु नरेश-प्रशंसा-श्लोकोऽपि संलिखितः समालोक्यते । तद्यथैकोऽत्र समुद्ध्रियते—

अलवरविषयेशो मङ्गलाद्याभिधानो
मृगरिपुसमसारः प्रेषयामास तुष्ट्यै ।
नृपवररणवीरस्याग्र्यवीर्यस्य भद्रं
जनयितुमिममर्घ्यं पुस्तकौघं महान्तम् ।।

अन्योऽप्येकः श्लोक :—

श्रील:श्रीमङ्गलादिप्रलसदलवरेशस्तदाज्ञानुवर्त्ती
जोशी **गङ्गाधराख्यः** प्रथितगुणगणः शास्त्रशालाधिनाथः ।
तत्पुत्रः पुस्तकौघं विविधबुधवरैः शोधयित्वा श्रमेण
श्रीमत्सु प्रेषयेऽहं कृतबहुयतनो **रामगोपालशर्मा** ।।
(सं० १९४१, व्रतराजार्कग्रन्थस्य ४०९१ अङ्काङ्कितस्य ४८५ पत्रे)

७. **जम्बू-काश्मीरराज्ये नवसंपादनकार्यम्**—महाराजरणवीरसिंहेन शताधिकाः पण्डिता वैतनिकाः संनियुक्ता आसन् । तैश्च येषां संस्कृतग्रन्थानां संग्रहः कृतः, येषां च नवीनानां संपादनं कृतम्, ते सर्वेऽपि सद्ग्रन्थाः सदा सर्वोपयोगिनो विद्यन्ते । महाराजेन संस्कृतातिरिक्तानाम्, उर्दू-फारसी-अरबीप्रभृतिग्रन्थानामपि अनुवादः

कारितः । तदर्थं च प्राज्ञा आलिम-फाजिल-मौलवीविद्वांसः संप्रेरिताः । यतो हि जम्बू-नरेशो निजराज्येऽवस्थितां हिन्दू-मुस्लिमप्रजां स्वे द्वे चक्षुषी इव स्वीकरोति स्म । संभावनया विभिन्नभाषाणां ३८ संख्यायां ते ग्रन्थाः सन्ति, येषां भाषान्तरानुवादो विहितः । एवमेव नवसंपादनमपि संजातम् । **नव्यचण्डीदासकविना 'रघुनाथगुणोदयः'**, **'धर्मसंक्षिप्ताह्निककर्म'** चेति ग्रन्थद्वयं विलिखितम् । पण्डितसाहिबरामेण **'नीतिकल्पलता'** विरचिता । पण्डितशिवशङ्करेण **'रणवीरव्रतरत्नाकरः'** संपादितः । पण्डितवासुदेवेन **'चित्तप्रदीपो'** विलिखितः । गणेशशास्त्रिणा **'विषहरतन्त्रम्'** विलिखितम् । लालपण्डितेन **'प्रश्नरत्नावली'** विरचिता । पण्डितरामचन्द्रेण **'मत्स्यपुराणस्य'** टीका कृता । पण्डित-साहिबरामेण **'वीरवैद्यरत्नहारस्य'** संस्कृतेऽनुवादः कृतः ।

एवं हि अस्य पुस्तकालस्यामुद्रितपुस्तकेषु कतिपया एतादृशा अपि ग्रन्थाः सन्ति, येषां कर्तुराविष्कर्तुर्वा नामग्रामादिनिर्देशो नोपलभ्यते । २८२६ संख्याङ्कितस्य **'मुहूर्तखण्ड (ताजिकसंहिता)'** पुस्तकस्य अनुवादकर्त्तारः वेंकटशास्त्री तैलंगः, पण्डित-दामोदरकाश्मीरिकः, पण्डितगोविन्दकौलः, पण्डितमहाडिम्बः, पण्डित ईश्वरकौलः, ज्योतिर्विद् देवकृष्णो वाराणसेयः, जम्बूवासी पण्डितगोविन्दाचार्यः, पण्डितगङ्गाराम-श्चेति विख्याता आचार्या आसन् ।

८. **बृहत्सूचीपत्र(कैटलाग)निर्माणम्**—अस्य पुस्तकालयस्यामुद्रितग्रन्थानां बृहत्सूचीपत्र(कैटेलाग)निर्माणं डा० एम० ए० स्टाईनमहोदयेन १८२८ ख्रिष्टाब्दे समारब्धम् । डा० एम० ए० स्टाईनमहोदयस्यैतस्मिन् कार्ये भारतीया अपि केचन विद्वांसो लेखनादिकर्म संपादयामासुः । तेषां सहायक-पण्डितानां नामनिर्देशपुरस्सरं धन्यवादो भूमिकायां स्टाईनमहोदयेन स्वयं कृतोऽस्ति । १८९४ ख्रिष्टाब्दे हि तन्मु-द्रितमभूत् । सर्वमेव धन्यवादादिसम्मानप्रदर्शनकार्यं तद्दर्शनेन प्रत्यक्षमायाति । विषय-रूपेण च तत्रामुद्रितग्रन्थानां नामादिपरिचयसामग्री समुपलभ्यते । परं बृहत्सूचीपत्रं तदिदानीं जीर्णतरं संजातम् । तदनुसारमेवैकं नवीनं सूचीपत्रं सम्पाद्य संप्रकाशनीय-मित्यधिकारिभिः संविचार्यते । तदर्थमेव किञ्चित्कार्यं समारब्धमपि अन्तराल एव सन्निरुद्धं वर्तते ।

९. **पूर्वस्थानम्**—प्रथमं तु अयं पुस्तकालयः श्रीरघुनाथमन्दिरस्य मुख्यप्रवेश-द्वारस्य वामदिशि संस्थितस्य नाकवासिनो महाराजरणवीरसिंहस्य समाधिमन्दिरस्य वामपार्श्वे एकस्मिन् विशाले भवने समासीत् । यतो हि अस्य नामापि 'श्रीरणवीर-संस्कृतपुस्तकालयः' इति विनिर्धारितमासीत् । सर्वाणि मुद्रितपुस्तकानि तत्र सुरक्षितानि

आसन्, परं लिखित(अमुद्रित)ग्रन्थास्तु ततोऽप्यधिके सुरक्षिते स्थाने, भगवतः श्रीरामचन्द्रस्य मन्दिरान्तिके पार्श्वस्थयोः कुटीरयोः संस्थापिता आसन्। तदा तु देवदर्शनमिव एतेषामपि दर्शनं सुदुर्लभमेवासीत्।

१०. **स्थानपरिवर्तनम्**—महाराजः डा० श्रीकर्णसिंहमहोदयः स्वपूर्वजानां सन्मर्यादामनुसरन् भारतीयसंस्कृतेः संस्कृतस्य च समादरं प्रकुरुते, समीहते च संस्कृतस्य पूर्ववत्सार्वत्रिकीं समुन्नतिम्। तरुणतपस्विना अनेन नवयुवकमहाराजमहोदयेन धर्मार्थविभागस्य आधिपत्यं संबिभ्रता **१९५७** **ख्रिष्टाब्दे** अस्य संस्कृतमहापुस्तकालयस्य नव-भवननिर्माणं कारयित्वा सर्वाणि मुद्रितानि अमुद्रितानि च पुस्तकानि अत्र संस्थापयितुं समादेशः कृतः। पुस्तकालयेन सहैव नवीनस्य 'श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागस्य' अपि समुद्घाटनं कृतम्। तदिदानीं प्राचीनस्य श्रीरणवीरसंस्कृतपुस्तकालयस्य नामापि १९५७ ख्रिष्टाब्दतः 'श्रीरणवीरसंस्कृतानुसंधानविभागीयः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहापुस्तकालयः' इति संजातम्। एतन्नवीनं पुस्तकालयभवनमपि श्रीरघुनाथमन्दिरस्य पश्चिमे भागे श्रीरघुनाथसंस्कृत-महाविद्यालयस्यान्तिक एव वर्तते। अत्राधुना द्वयोः सुविशालयोर्भवनयोः सर्वाणि मुद्रितानि अमुद्रितानि च पुस्तकानि पृथक् पृथक् संरक्षितानि विद्यन्ते।

११. **सुधारकार्यम्**—महाराजः पुस्तकालयस्य सुरक्षार्थं संवर्धनार्थं च बहु प्रयतते। अमुद्रितग्रन्थानां संरक्षणार्थमेव नवीना लोहनिर्मिता आलयाः (आलमारियां) संक्रीताः सन्ति। सर्वेषामेवामुद्रितग्रन्थानां पृथक् पृथक् आवरणानि(कबर)सुनिर्मितानि। नूतनसूचीपत्रनिर्माणार्थमेव पुण्यपत्तनतः डा० एम्०एस्० पातकरमहोदयः समाकारितः। डा० पातकरमहोदयेन जम्बूराजधान्यामागत्य सम्यग्यं पुस्तकालयः समालोकितः। ततश्च स्वयोजनानुसारं कार्यमपि संचालितम्। पुस्तकालयविज्ञानविज्ञेन डा० पातकरमहोदयेन सह अत्रत्या अपि केचन विद्वांसस्तदाज्ञानुसारं पुस्तकसंचिकाः (कैटेलागलिस्टं) समलिखन्। नवीनानि क्रमाङ्कितग्रन्थसूचीपत्राणि अपि सुनिर्मितानि। डा० पातकरमहोदयेन महता परिश्रमेण बृहत्सूचीपत्रं तु नवीनं केवलममुद्रितानामेव पुस्तकानां विलिखितम्। आवश्यकसंशोधनानन्तरं च तत् संप्रकाश्येतापि कदाचिदिति आशास्यते।

१२. **नवप्रोत्साहनम्**—महाराजः प्रतिवर्षं ३५०) रुप्यकाणि पारितोषिकं दत्वा प्रतियोगितानिबन्धान् संलेखयति। निबन्धास्तु संस्कृते हिन्दीभाषायां च विलिख्यन्ते। तेषु प्राधान्येन संस्कृतवाङ्मयानुसारिण एव विषया विविच्यन्ते। प्रथमं

पारितोषिकं हि २००) रुप्यकाणाम्, द्वितीयं १००) रुप्यकाणाम्, तृतीयं च ५०) रुप्यकाणां विनिर्णीतम् । तृतीयपारितोषिकं केवलमष्टादशवर्षीयाणां तन्न्यूनानां वा विद्यार्थिनां कृते परिकल्पितम् । पंचसु षट्सु वा वर्षेषु शताधिका निबन्धाः संगृहीता वर्तन्ते ते सर्वेऽपि अस्मिन् पुस्तकालये एव संस्थापयितुं योग्या इति पुस्तकालयाधिकारिभिः सुनिर्णीतम् ।

१३. **स्वाध्यायकार्यम्**—भारतीयाः वैदेशिकाश्च बहवो विद्वांसः समये समये समागत्य अस्मात् पुस्तकालयाद् यथेष्टां स्वाध्यायसामग्रीं समाददुः । तेषु विद्वद्वरेषु डा० बुह्लरमहोदयः, डा० भाण्डारकरमहोदयः, सरगोपालस्वामी आयङ्गारमहोदयश्चैते विशिष्टा महानुभावा आसन्, येषां नामाङ्कनेनैवायं पुस्तकालयः सगौरवं स्वां प्रतिष्ठां जगति संप्रसारयति ।

श्रीनगरस्थानुसन्धान-प्रकाशनविभागोऽपि शैव-ग्रन्थावलीप्रकाशनेऽस्मात् पुस्तकालयान्महत् साहाय्यमाप्तवान् । द्विगर्तवासिना प्राध्यापकेन डा० श्रीविष्णुदत्तशास्त्रिमहोदयेन, प्राध्यापिकया डा० श्रीवेदकुमार्या च अस्मादेव पुस्तकालयाद् यथेष्टां लेखनसामग्रीमवाप्य स्वकार्ये साफल्यमवाप्तम् । प्राध्यापकः के० के० बालीमहोदयः प्राध्यापिका सरलाखोसलामहोदया च अद्यापि स्वलेखनकार्येऽस्मात् पुस्तकालयान्महत् साहाय्यं संलभेते ।

१४. **कर्मचारिणः**—अधुना अस्य विभागस्य कर्मचारिणस्त्रयो विद्वांसोऽत्र कार्यं प्रकुर्वन्ति, येऽधोलिखितक्रमेणात्र पदेषु संप्रतिष्ठिताः सन्ति—

१. दिग्दर्शकः	पण्डितश्रीगङ्गाधरशास्त्री ।
२. अनुसन्धाता	पण्डितकाकारामशास्त्री ।
२. ग्रन्थपालः	पण्डितरामकृष्णशास्त्री ।

एषु दिग्दर्शकमहोदयस्तु अवैतनिकः कार्यं संचालयति । अन्यौ द्वावेव यथानियतं शतरुप्यकपरिमितं वेतनं संगृह्णीतः । अभिनवक्रमाङ्कितग्रन्थसूचीलेखनकार्येऽस्थायिरूपेण द्वौ अपरावपि शास्त्रिणौ पण्डितकृष्णदत्तः श्रीहरिरामश्चात्र सन्नियुक्तौ स्तः । तावपि शतरुप्यकपरिमितमेव वेतनं लभेते । श्रूयते यन्निकटभविष्ये कश्चित्सेवकः (चपरासी) अपि अत्र नियुक्तो भविष्यति—इति ।

१५. **पुस्तकविवरणम्—**

(क) अमुद्रितग्रन्थाः (विषयक्रमेण)

१. वेदग्रन्थाः (संहिता-ब्राह्मणादि)	२०२	१५. वेदान्तग्रन्थाः	४०४
२. सूत्रग्रन्थाः (पद्धतिपरिशिष्टादि)	२२१	१६. सांख्यग्रन्थाः	१५
३. उपनिषद्ग्रन्थाः	४२१	१७. योगग्रन्थाः	२६
४. वेदाङ्गग्रन्थाः	२६	१८. न्यायवैशेषिकग्रन्थाः	४३५
५. व्याकरणग्रन्थाः	२७९	१९. ज्यौतिषशिल्पादिग्रन्थाः	५१०
६. कोशग्रन्थाः	७०	२०. चिकित्साग्रन्थाः	२४१
७. छन्दोग्रन्थाः	२७	२१. महाभारतरामायणादिग्रन्थाः	७९
८. संगीतग्रन्थाः	३५	२२. पुराणमाहात्म्यादिग्रन्थाः	३०९
९. अलंकारग्रन्थाः	१०६	२३. भक्तिग्रन्थाः	३१३
१०. काव्यग्रन्थाः	२६३	२४. तन्त्रग्रन्थाः	१०३१
११. नाटकग्रन्थाः	५४	२५. जैनग्रन्थाः	३५
१२. आख्यायिकाग्रन्थाः	३१	२६. तामिलग्रन्थाः	६८
१३. धर्मशास्त्रग्रन्थाः	७१८	२७. शारदाग्रन्थाः	२०
१४. पूर्वमीमांसाग्रन्थाः	१५८		

यद्यपि तामिलग्रन्थाः शारदाग्रन्थाश्च पूर्वोक्तवेदान्तादिविषयका एव सन्ति परं सूचीपत्रे पृथङ्निर्देशविधानेन अत्र पृथगेव संलिखिताः ।

(ख) **मुद्रितग्रन्थाः—**

उपर्युक्तविषयाणामेव मुद्रितग्रन्था अपि ३०० सन्ति । एषु केचित् आवरणान्विताः केचित्तु निरावरणा एव दीर्घपत्राकारा वर्तन्ते । मुद्रितग्रन्थानां तु प्रत्यहमादानप्रदानादि कर्म सम्भवति । परममुद्रितानां कृतेऽधिकारिणां विशेषादेशस्यापेक्षा विद्यते । तत्रापि विशिष्टा विद्वांस एव साफल्यमाप्नुवन्ति, नेतरे साधारणा जनाः । नवीनग्रन्था अपि क्रीयन्ते, परमधुना ते सर्वे स्थानीये संस्कृतमहाविद्यालये एव संस्थाप्यन्ते । यतो हि तत्रत्याधिकारिणः पृथगेवैकं पुस्तकालयं निर्मातु समीहन्ते ।

(६)

श्रीरणवीरहाईस्कूलस्था संस्कृतपाठशाला, जम्बूनगरे

विद्याव्यसनितया प्रसिद्धो महाराजः श्रीरणवीरसिहः पञ्चदशाधिकनवशतोत्तरैकसहस्रतमे १९१५ वैक्रमे वत्सरे प्रभूततरविद्वद्वरविभूषितां श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशालां संस्थाप्य तस्याश्चतुर्वर्णेतरमानवमाणवकप्रवेशानर्हतां च समीक्ष्य मुन्यवनीनन्देन्दुमिते १९१७ वैक्रमे हायने स्वीये श्रीरणवीरहाईस्कूलनाम्नि शिक्षणालये मानवमात्रमाणवकप्रवेशार्हामपरां श्रीरणवीरपाठशालां जम्बूराजधान्यां संस्थापितवान् । तस्याश्च न्यायनयनिपुणं साहित्यशास्त्रेऽलङ्कर्मीणं रसप्रवीणं मीमांसामांसलशेमुषीकं वैयाकरणकेसरिणं दाक्षिणात्यं विद्वांसं श्रीगोविन्दाचारिणं प्रधानाचार्यपदमध्यतिष्ठिपत् । तत्साहाय्यसम्पादकौ द्वावपरौ विद्वांसौ चात्र विन्ययुङ्क्त महाराजाधिराजः श्रीरणवीरसिहः ।

प्रथमः प्रधानाचार्यः

अयं श्रीगोविन्दाचारिनामधेयः प्रधानाचार्यो व्याकरणसाहित्यन्यायवैशेषिकपूर्वोत्तरमीमांसासांख्ययोगधर्मशास्त्रतन्त्रप्रभृतिशास्त्रेषु लब्धप्रतिष्ठोऽपि बाधान्तनव्यन्यायग्रन्थान् न्यायकुसुमाञ्जलिप्रभृतीन् समधीत्य पञ्चलक्षणीसिंहव्याघ्रीगादाधरीप्रभृतिग्रन्थेषु विशेषाभिलापनकौशलमध्यगच्छत् । अयं हि पण्डितप्रकाण्डं शास्त्रार्थसमरे शास्त्रार्थमहारथिनो विजेतु शतशः पूर्वोत्तरपक्षकोटीर्जिह्वाग्रनर्तकीर्विधाय पुनःपुनरभ्यस्यन्नद्यापि शास्त्रशिष्य इव भाति स्म । महाराजः श्रीरणवीरसिंहो विदुषां परिषदि श्रीगोविन्दाचारिणं शास्त्रार्थमहारथीति व्याहार्षीत् । आचार्यः **श्रीगोविन्दाचारि**महानुभावः काश्मीरान् अभ्यागतेन विद्वन्मण्डलमण्डनेन जगद्गुरु**श्रीशङ्कराचार्या**वतारेण, **श्रीशिवकुमारशास्त्रिणा** पञ्चषदिनप्रचलितशास्त्रार्थान्ते राजसभायामेव मुक्तकण्ठं प्रशंसितः, तच्छिष्यैश्च **श्रीचुम्बनझा-फूदनझा**प्रभृतिभिः सानन्दमभिनन्दितः । ततः प्रभृति चायं महाराज**श्रीरणवीरसिह**स्यापि विशेषप्रीतिभाजनतामयासीत् । विद्वत्समाजे छात्रसंसदि च लब्धभूरिप्रतिष्ठोऽयं श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशालायाः प्रथमः प्रधानाचार्य आसीत् । दैवयोगादस्मिन् विद्वद्वरिष्ठे ब्रह्मभूयं गते महाराजः श्रीरणवीरसिंहस्तादृशस्यान्यस्य विदुषो दुर्लभतया कञ्चित्कालं नैराश्यमिवानुभवन्नासीत् ।

द्वितीयः प्रधानाचार्यः

श्रीलक्ष्मणशास्त्री भटियालग्रामवास्तव्यः सर्वत्र शास्त्रेष्वप्रतिगतिरपि गणितफलितोभयविधज्योतिःशास्त्रे परमप्रवीणः वार्षिकीं पञ्चाङ्गपत्रिकां समरीरचत्। ज्योतिःशास्त्रविषयकान् शतशश्चमत्कारान् प्रदर्शयन् यथासमयमनेकान् पुरस्कारान् महाराजसकाशादलभत। अयं काव्यकलाकलनेऽपि सिद्धहस्तः सन् विदुषां समाजे महाराजपरिषदि च महतीं ख्यातिं समध्यगच्छत्। श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रधानाध्यापकेन श्रीकाशीनाथेन विदुषा सहास्य मासषट्कं नभसि विद्यमानानां नक्षत्राणां विषये लेखबद्धः शास्त्रार्थः समभवत्। महाराजे श्रीरणवीरसिंहे दिवंगते, सिंहासनमधिरूढो महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य ज्येष्ठस्तनुजन्मा महाराजः श्रीप्रतापसिंहो लक्ष्मणशास्त्रिणं राजज्यौतिषीपदमध्यतिष्ठिपत्। अयमपि श्रीरणवीरपाठशालां समुन्नेतुं निरन्तरं प्रयतमानः शिष्येषु महाराजपरिषदि च परं सम्मानितोऽभवत्। अस्य सहचरो द्वितीयाध्यापकः श्रीऋषिकेशोऽपि तात्कालिकपण्डितेष्वन्यतमः प्राचीनाध्यापनपद्धतिप्रवीणः साभिमानो विद्वानासीत्। अनयोर्द्वयोरपि चरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते। प्रधानाचार्यः श्रीलक्ष्मणशास्त्री अवनिमुनिविहगविधुमिते १९७१ वैक्रमे वत्सरे माघशुक्लाष्टम्यां भौतिकशरीरलीलां विहाय लोकान्तरमगात्। अस्य विदुषो मृत्युना संस्कृतसाहित्ये महती क्षतिरभवत्। अयं लक्ष्मणशास्त्री स्वायुषोऽन्तिमदिनेषु, "प्रिन्स-आफ वेल्ज़ कालिजे"ऽपि संस्कृताध्यापकपदमध्यरुक्षत्। अस्य विशेषेणेतिवृत्तमन्यत्र प्रस्तुतम्।

तृतीयः प्रधानाचार्यः श्रीदीनानाथशास्त्री

श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणि स्वायुषोऽन्तिमदिनेषु "प्रिन्स आफ वेल्ज़ कालिजे" वर्तमाने-"गान्धीमेमोरियलकालिजे" संस्कृताध्यापक(संस्कृत प्रोफेसर)पदमधिरूढे महाराजश्रीप्रतापसिंहो राज्ञः श्रीरामसिंहस्य पण्डितं साहित्यनवनीतावलेहनलोलरसनम्, काव्यरसाऽऽस्वादनात्यन्ताभ्यस्तस्वान्तम्, श्रीदीनानाथशास्त्रिणम्, श्रीरणवीरपाठशालायाः प्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत्। अयं विद्वद्वरिष्ठोऽपि श्रीरणवीरपाठशालासमुन्नयने महान्तं प्रयासमाचरन् छात्रेषु विद्वत्सु च महद्यशोभाजनं समभवत्। अस्य जीवनचरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते। अस्य विदुषः सहचरा अध्यापकाः श्रीविश्वम्भरदत्तशास्त्री, श्रीरघुनाथशास्त्री, श्रीमदनमोहनशास्त्री चेत्यासन्। श्रीमदनमोहनशास्त्रिणि महाराज श्रीप्रतापसिंहसकाशात् छात्रवृत्तिं गृहीत्वा ज्योतिःशास्त्रं समध्येतुं वाराणसीं गते श्रीलब्धरामशास्त्री तत्पदमध्यतिष्ठत्। एषां चतुर्णामप्यध्यापकानां जीवनचरितमन्यत्र

प्रस्तुतम् । प्रधानाचार्यः श्रीदीनाथशास्त्री रसमुनिनन्देन्दुमिते १९७६ वैक्रमवत्सरे स्वयशसा सहैव परलोकमयासीत् ।

तुरीयः प्रधानाचार्यः श्रीमणिरामशास्त्री

अयं श्रीमणिरामशास्त्री जम्बूप्रान्तान्तर्गत "अखनूर" पत्तननिकटस्थ "गुढा" ग्रामवास्तव्यः पूर्वं हमीरपुरमण्डले हाईस्कूले संस्कृताध्यापकपदमध्यतिष्ठत् । श्रीदीनानाथशास्त्रिण्युपरते विद्याविभागाधिकारिभिः समाहूय सबहुमानं श्रीरणवीरपाठशालीयप्रधानाचार्यपदे न्ययुज्यत । अयमत्यन्तं विनीतः सुशीलः व्यवहारचतुरो व्याख्यानकर्मणि कुशलश्चासीत् । अस्य समयेऽपि पाठशालीयशिक्षास्तरो नावनतः परीक्षापरिणामा अपि समीचीना एवासन् ।

पञ्चमः प्रधानाचार्यः श्रीबलजिन्नाथशास्त्री एम्० ए०

अयं काश्मीरिकपण्डितः श्रीमणिरामशास्त्रिणि वयस्कवृत्तिं (पैन्शन) गृहीत्वा मुक्तकार्ये सति श्रीवलजिन्नाथशास्त्री श्रीरणवीरपाठशालीयप्रधानाध्यापकपदमलभत । अयं श्रीवलजिन्नाथशास्त्री कतिचन मासानत्र समध्याप्याधिकवेतनजिघृक्षया काश्मीरेषु सर्वकारकालिजे संस्कृताध्यापक (प्रोफेसर)पदमध्यतिष्ठत् । श्रीबलजिन्नाथसदृशः शैवशास्त्ररहस्यज्ञः सम्प्रति काश्मीरेषु नान्यः कश्चिद् विद्वान् दरीदृश्यते । सौकर्येण शैवसिद्धान्तोद्बोधनक्षमं स्वातंत्र्यदर्पणनामधेयं पुस्तकं विरच्य काश्मीरिकाभिजनेषु विद्वत्सु शैवसिद्धान्तारविन्दविज्ञानमकरन्दपिपासुषु जिज्ञासुष्वधिकारिषु च महतीं ख्यातिं समधिगतवानयं श्रीबलजिन्नाथः ।

षष्ठः प्रधानाचार्य्यः श्रीशुकदेवशास्त्री

श्रीवलजिन्नाथे काश्मीरान् गते श्रीशुकदेवशास्त्री श्रीरणवीरपाठशालायाः प्रधानाचार्य्यपदमध्यतिष्ठत् । अयं श्रीशुकदेवशास्त्री जम्बूप्रान्तान्तर्गतपाटीग्रामवास्तव्याभिजनब्राह्मणवंशावतंसः प्रायः पदवाक्यप्रमाणपारावारपारंगतः कविताकामिनीकमनीयकपोलकोमलाधरविम्बचुम्बनचुञ्चुः शास्त्रार्थसमरेषु प्रतिवादिभयङ्करः 'अयं जितमलचरितं द्विगर्तस्तुतिनामधेयञ्चेति काव्यद्वयं कुलककाव्यानि च बहूनि विरच्य 'द्विगर्तेषु कालिदास' इत्युपाधिमध्यगच्छत् । अयं कतिचन हायनानि छात्रजनसन्तोषपुरस्सरं समध्याप्य शरनभोगगननयनसंमिते २००५ वैक्रमे हायने वयस्कवृत्तिं (पैन्शन) समधिगत्य स्वनिर्मापितसौधसमानसद्मनि सुखेन जीवति । अस्यापि जीवनचरितम् अन्यत्र प्रस्तुतम् ।

सप्तमः प्रधानाचार्य्यः श्रीगौरीशङ्करशास्त्री

श्रीशुकदेवशास्त्रिणि वयस्कवृत्तिं लब्ध्वा मुक्तकार्ये सति श्रीगौरीशङ्करशास्त्री श्रीरणवीरपाठशालायाः प्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठत् । अयं पण्डितोऽपि अध्यापनकला-कुशलोऽपि लोकोत्तरप्रतिभाप्रतिपन्नोऽपि शिष्यसन्तोषणप्रवीणोऽपि सन्नसाध्यव्याधि-बाधितः कतिपयमासेष्वेव दुर्दैवेनाकाल एव क्रोडीकृतः । अनेन विदुषा सहैवेयं श्रीरण-वीरसंस्कृतपाठशालाऽपि कथाशेषतां गता, यस्याः स्मरणमपि सहृदयान् दुःखाकरोति । तस्याः समूलोच्छेदे कैर्दुश्चेष्टितमिति तदभिधानेऽपि पापमलेन लिप्यते जिह्वा, स्मरणे मनो मलिनं भवतीति सर्वं जलताडनवन् मोघं तदभ्युत्थाने प्रयत्नजातमित्युच्चैर्निश्वस्य विरम्यते । अस्यां पाठशालायां **श्रीरघुनाथशास्त्री श्रीलब्धरामशास्त्री** चेति द्वावपि पण्डितवरिष्ठौ परमपरिश्रमशीलौ परोपकारिणौ, शिष्यैकपक्षपातिनौ शिष्यहिताय स्वा-त्मानमप्युपेक्षमाणौ साम्प्रतमपि तयोः शिष्यास्तौ स्मृत्वा करुणं रुदन्ति, रोमाञ्चैरुद्-भिद्यन्ते गद्गदीभवन्ति च २००५ वैक्रमाब्द एवास्याः पाठशालायाः अवसान-कालः ।

(अध्ययनाध्यापनादिव्यवस्था)

(१) उत्तरायणदिनेषु प्रायः सप्तवादनतो द्वादशवादनान्तोऽध्ययनाध्यापनकालः । दक्षिणायनदिनेषु प्रातर्दशवादनतः चतुर्वादनपर्यन्तं षड्वादनानि उभयत्र मध्ये विश्राम-घण्टिका बालखुरलीक्रीडा'ड्रिल'घण्टिका च प्रतिश्रेणीभिन्ना शुक्लकृष्णोभय-पक्षयोः प्रतिप्रतिपदि पाक्षिकपरीक्षा, प्रत्यष्टमि पूर्वाधीतानुवृत्तिः, सन्दिग्धस्थलानां पुनरनुशीलनम्, अध्यापकेभ्यः प्रच्छनञ्च ।

प्रतिरविवासरं पूर्णवकाशः ।
वर्षर्तुदिनेषु मासद्वयं ग्रीष्मावकाशाः समभूवन् ।

(२) श्रीगोविन्दाचारिसमये स्वातंत्र्येण व्याकरण-साहित्य-काव्य-सांख्य-योग पूर्वोत्तरमीमांसाज्यौतिषकर्मकाण्डधर्मशास्त्रपुराणेतिहासादयो विषयाः समध्या-प्यन्ते स्म ।

(३) तत्तच्छास्त्रयोग्यतापरिचायकप्रमाणपत्राणि प्रधानाचार्य्यः स्वहस्ताक्षरैः प्रमाणीकरोति स्म ।

(४) विद्यार्थिनां शास्त्रार्थयोग्यताविषयकं व्याख्यानकौशलसूचकं पवित्र-चरित्रोद्बोधकञ्च प्रमाणपत्रं तेभ्यः पृथक् पृथक् प्रदीयते स्म ।

(५) वर्णादिविशेषतां परिहृत्य मानवमात्रस्य सर्वाङ्गपूर्णा स्वस्थाः शास्त्र-जिज्ञासवो बाला अत्र प्रवेश्यन्ते स्म ।

(६) ज्योतिर्विदः श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणः समये छात्राणां सौकर्य्यार्थम् अत्र पञ्च-नदविश्वविद्यालयीया प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाप्रणाली प्रचालिताऽऽसीत् ।

(७) प्राज्ञपरीज्ञातः पूर्व प्रथमा द्वितीया, तृतीया, तुरीयेति श्रेणीचतुष्टयम-भवत् । एवं वर्षचतुष्टयेन श्रेणीचतुष्टयं समुत्तीर्य छात्र प्राज्ञश्रेण्यां प्रवेशमर्हति स्म । एवं प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिश्रेणीनामपि प्रथमद्वितीयत्वेन द्वौ द्वौ विभागौ समा-स्ताम् । तत्रैकैकेन हायनेन एकैकस्य विभागस्य परीक्षणे सति षड्भिर्हायनैः प्राज्ञादि-परीक्षात्रयं समुत्तीर्य्यते स्म ।

(८) प्रथमवर्षीया गृहीयपरीक्षा भवति स्म, सा च पाठशालीयैरध्यापकैः क्रियते स्म, द्वितीयवर्षीया च विश्वविद्यालयेऽभवत् । एवं दशभिर्हायनैः शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्य्य छात्रो निवर्तते स्म ।

(९) प्रथमादिश्रेणीचतुष्टयेऽक्षरारम्भं विधाय, अमरकोषः, लघुकौमुदी, होडाचक्रम्, हितोपदेशः, पञ्चतन्त्रम्, गणितेतिहासादिकम्, अन्यानि लघुलघूनि च संस्कृतपुस्तकानि समध्याप्यन्ते स्म ।

(१०) प्राज्ञपरीक्षादित्सवे छात्राय रुप्यकद्वयं प्रतिमासं छात्रवृत्तिः प्रदीयते स्म । विशारदपरीक्षादित्सवे रुप्यकत्रयम्, शास्त्रिपरीक्षादित्सवे च रुप्यकचतुष्टयं प्रदीयते स्म ।

(११) विशेषच्छात्रावासाभावात् छात्रा दीवानमन्दिरे, रानीतालाबमन्दिरे च निवसन्ति स्म । इदं मन्दिरद्वयमप्यपनतिविशद छात्रावासोचितकक्षोपेतं पाठ-शालायाः सन्निहितञ्चास्ते ।

(१२) छात्राणां निरीक्षणं परीक्षणं चरित्रसंरक्षणादिकञ्च यथासमयं तत्तत्-कक्षेषु गामम् गामम्, तत्तदध्यापकैः मन्दिराधिष्ठातृभिश्च क्रियते स्म ।

(१३) प्रतिवर्ष प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्णच्छात्राय वार्षिकोत्सवे यथायोग्यं पारितोषिकमपि श्रीरणवीरहाईस्कूलच्छात्रेभ्य एव प्रदीयते ।

श्रीरणवीरपाठशालीयच्छात्राणां
साहाय्यसम्पादकः
श्रीविनायकमिश्रः

जम्बूनगराद् दक्षिणस्यां दिशि तौष्या नद्या लोहमयसेतुसविधे घण्टापथस्य पूर्वस्मिन् भागे विनायकमिश्रधर्मशालानामधेया एका महती धर्मशाला विद्यते याऽद्यापि श्रमापनयनाय सुस्वादु कौपं पयः पाययितु पथिकान् समाह्वयतीवाराद्-दरीदृश्यते ।

एवं किलाख्यायते—जम्बूवास्तव्यो द्वैगर्तो ब्राह्मणः श्रीविनायकमिश्रनामधेयः व्यापारकर्मणि कुशलः व्यापारस्य विशदं क्षेत्रं समन्विष्यन् कदाचिद् व्यापाराय कालिकातायामयासीत् । तत्र व्यापारकर्मणा प्रभूततरं धनं समुपार्ज्य सौधसन्निभानि गृहाणि निर्माप्य सह स्वधर्मपत्न्या ससुखमवात्सीत् । कालान्तरेण च धनसमृद्धिपरिपूर्णः स्वोपार्जित धनस्य सदुपयोगाय काश्यादितीर्थस्थानेषु विशालानि प्रचुरकक्षकक्ष्यीकृतानि धर्मशालाभवनानि निरमीमपत् । तत्र तत्र धर्मशालाभवनेषु संस्कृताध्ययन-तत्पराणां विद्यार्थिनां कृते भोजनादिप्रबन्धं विधाय गीर्वाणवाण्याः शुश्रूषणे सर्वाग्रणीः सम्बभूव । स्वजन्मभूम्यां जम्बूनगर्यामपि समुचिते स्थाने बहुकक्षकलेवरामति-रमणीयामेकां धर्मशालां निर्माप्य तत्र सुस्वादुपयःपरिपूर्णमेकं कूपं च खानयित्वा परम-पुण्यभाजनीभूतः । अस्यामपि धर्मशालायां तदानी दीनानाथेभ्योऽन्येभ्यश्च साहाय्याऽऽ-काङ्क्षिभ्यो यथा भोजनायाऽऽमान्नं प्रदीयते स्म-तथैव श्रीरणवीरपाठशालीयच्छात्रेभ्योऽ-पि । तत्र प्रतिच्छात्रं द्वादशप्रस्थ(सेरक)परिमितं गोधूमचूर्णम्, प्रस्थद्वय (सेरद्वय) परिमितं द्विदलम् (दाली) पादोनप्रस्थम् (पादत्रयम्) घृतम्, षट्टङ्कं (शटांक) लवणम् द्वे षट्टङ्के वेवसारः (हल्दी) षट्टङ्कपरिमितानि मिरीचकानि पञ्चदशपणाश्च दक्षिणारूपेण प्रदीयन्ते स्म । एतेन श्रीरणवीरपाठशालीयाः अध्यापकाः, छात्राश्च विना-यकमिश्रस्य संस्कृतभाषां प्रति महान्तमुपकारं मन्यन्ते स्म । श्रीविनायकमिश्रस्याऽ पुत्रत्वात् तत् पुत्रीवंशीयास्तत्पत्नीपितृवंशीयाश्च समस्तसम्पदमधिकृत्य धर्मशालानां प्रबन्धादिकमपि यथासम्भवं विदधति ।

अस्याः श्रीरणवीरपाठशालायाः कतिचिद् विशिष्टा. स्नातकाः श्री-निक्कारामशास्त्रि-श्रीविश्वम्भरशास्त्रि-श्रीरघुनाथशास्त्रि—श्रीलब्धरामशास्त्रि—श्रीसीताराम-शास्त्रि-श्रीभोलानाथशास्त्रि—श्रीवामदेवशास्त्रि—श्रीहरदत्तशर्मकविराज-श्रीरमाकान्तशास्त्रि-

श्रीरूपचन्द्रवैद्य-श्रीमदनमोहनशास्त्रिज्यौतिषाचार्य-श्रीबालकृष्णशास्त्रि एम्० ए० एम्० ओ० एल्०-श्रीकेदारनाथशास्त्रि, एम्० ए० एम्० ओ० एल्०--श्रीरामनाथशास्त्रि एम्० ए० एम्० ओ० एल्०प्रभृतयो विद्यातपोभ्यां परिपूतभूतात्मानः समभूवन् । तेषां विशिष्टः परिचयो यथावसरं वितरिष्यते ।

(७)

धर्मार्थविभागः

स्वराज्ये सर्वत्र प्रतिपत्तनं प्रतितीर्थं धर्मशालाः मन्दिराणि च निर्माप्य तत्र तत्र समागताभ्यागतानां सभाजनार्थं भोजनादिप्रबन्धमपि महाराजः श्रीरणवीरसिंहः स्वयमकार्षीत् । अस्य महतो धर्मार्थविभागस्य आयतावपि सम्यक् सञ्चालनार्थं पुष्कलं धनं सङ्कल्प्य 'श्रीरघुनाथनिधि' (श्रीरघुनाथ जी का खजाना) नाम्ना कञ्चिन्निधि कल्पितवान् । तत्प्रबन्दधुमेकचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे १९४१ (१८८४ ई०) वैक्रमे हायने धर्मार्थपरिषदं (धर्मार्थकौन्सिलं) निर्माप्य सर्वं धर्मार्थसम्बन्धि कार्यजातं तस्यै समर्पितवान् । तस्यास्तदानीमेकः परिषत्पतिस्त्रयः पारिषद्याश्च प्रतिवर्षं निर्वाच्यन्ते स्म । तस्याः परिषदः प्रधानो राज्यस्य राजस्वमन्त्री, गृहमन्त्री वा समभवत् । एको वैतनिकः परिषद्मन्त्री, तस्य उपविभागः (महकुमा) कार्यालयश्च (दफ्तर) पृथक् संस्थापितौ । इयं परिषन्महाराजश्रीरणवीरसिंहादेशेन चन्द्रयुगविहगेन्दुमिते १९४१ (१८८४ ई०) वैक्रमे वत्सरे धर्मार्थविभागस्य विवरणपुस्तकं ('आयन' नामधेयम्) फारस्यामाङ्गलभाषायां च सञ्चस्कार । यस्मित् धर्मार्थविभागस्य सञ्चितमागामि च द्रव्यं, सर्वमितिवृत्तं, धर्मस्थाननियमाः, धर्मार्थविभागाधिकारिणां राजवंशोत्तराधिकारिणां च कर्तव्यम्, विरुद्धाचारिणां दण्डादिकं च सर्वं प्रदर्शितं वर्तते । महाराजः श्रीरणवीरसिंहो विद्याविवर्धकपाठशालाविभागस्यैकां परिषदं पृथक् कल्पितवान् । यस्यां प्रधानो मन्त्री च तदानींतनाया धर्मार्थपरिषद एवास्ताम् । इतरे चतुर्दश सदस्याश्च नागरिका विद्वांसः समभूवन्, ये सर्वासामपि धर्मार्थाधीनपाठशालानां प्रबन्धसामञ्जस्यं व्यदधुः । महाराजश्रीगुलाबसिंहानन्तरं महाराजः श्रीरणवीरसिंहो, महाराजः प्रतापसिंहः, महाराजो हरिसिंहश्च एते त्रयोऽपि महाराजाः यथाक्रमं यथानियमं आयानुरूपं धर्मार्थविभागीयं व्यवहारजातं सम्पाद्य धर्मार्थविभागं संरक्षितवन्तः ।

(८)

वर्तमाना धर्मार्थपरिषत्

कतिपयानि हायनानि समभूवन् महाराजः श्रीहरिसिंहः प्रथमं स्वात्मजं

महाराजं श्रीकर्णसिंहं धर्मार्थपरिषदः प्रधानपदध्यतिष्ठिपत् । तदनन्तरमितरे त्रयः सदस्या महाराजश्रीकर्णसिंहेन नियुक्ताः । महाराजः श्रीहरिसिंहोऽस्य धर्मार्थविभागस्य स्वयं सर्वप्रधानः (सोलट्रस्टी) समभवत् । किंचित्कालानन्तरं महाराजः श्रीहरिसिंहो धर्मार्थविभागस्य सर्व कार्यभारं स्वात्मजाय श्रीकर्णसिंहाय समार्पिपत् । ततः प्रभृति महाराजः श्रीकर्णसिंहो धर्मार्थविभागस्य सोलट्रस्टीपदमलङ्कुर्वाणो धर्मार्थविभागस्य सर्व कार्यजातं साधु सम्पादयति । साम्प्रतं धर्मार्थपरिषदः प्रधानो ब्रिगेडियरश्रीघनसारसिंहो वर्तते । अयं महानुभावो महाराजश्रीहरिसिंहसमयादारभ्येदानीं यावदतिसौजन्येन धर्मबुद्धया धर्मार्थविभागस्य सर्वकार्यजातं निःशुल्कं सम्पादयन् महद्यशोभाजनं संवृत्तः । प्रधानस्य सहचराः सदस्याः (१) श्री पं०परमानन्दः (एम०ए०, रिटायर्ड-अकौन्टेण्ट-जनरलः) (२) श्रीरामलालखजूरियाः एम०ए०, (रिटायर्ड-चीफ-कन्सरवेटरः) । (३) श्रीरामलालगुप्तः एम० ए०, (रिटायर्ड-अकौंटटेंट-जनरलः) । एते त्रयोऽपि महानुभावाः स्वविचारैः सद्व्यवहारैश्च यथासमयं धर्मार्थविभागं श्रीरघुनाथपाठशालां च सेवमाना महान्तमुपकारं कुर्वाणा आसते सुरभारत्याः सुरभारतीविदां च । एषु श्रीरामलालगुप्तः सदस्यः सन् मन्त्रिपदमप्यलङ्करोति । महाराजः श्रीगुलाबसिंहो यस्य गीर्वाणवाणीकल्पमहीरुहस्य दुर्गालेषु (द्विगर्तेषु) बीजमवाप्सीत्, तत्तस्य जीवनदशायामेव सम्यक् प्ररूढम् । ततो महाराजः श्रीरणवीरसिंहस्तं 'गीर्वाणवाणीकल्पमहीरुहप्ररोहम्' स्वोत्साहमयोदकसेचनेन, द्विजजनालस्यविद्यापराङ्मुखत्वरूपतृणकण्टकाद्यावरणनिवारणेन, शास्त्रविरुद्धमनःकल्पितसंस्कृतवाङ्मयखण्डनरूपपशुपक्षिहिमपातादिभ्यो रक्षणेन, विद्वद्गणमार्तण्डमण्डलस्य सद्विचारसद्व्यवहाररूपातपपातेन, स्ववसुविधोर्मुक्तहस्तनिरावरणेन, सद्व्ययरूपामृतवर्षणेन च, एकं महान्तं फलिनं कल्पमहीरूहं निरमासीत् । यस्यानन्तानि च स्नातकफलानि सर्वशो भारतेषु व्यतारीत् । महाराजः श्रीप्रतापसिंहस्तमिमं कल्पमहीरुहं महता प्रयासेन प्रहरिकवत् सुरक्षितवान् ।

महाराजः श्रीहरिसिंहो वेतनवृद्धयादिरूपविशेषदोहददानादिना तं संवर्द्धय परामुन्नति समनैषीत् । भारतपाकसङ्घर्षविग्रहेण किञ्चिन् म्लानमपि तं महाराजः श्रीकर्णसिंहः सदविचारसदुत्साहसत्सम्मतिसदनुभवसंस्कृतसद्गुणानुरागित्वादिरूपामृतमभिवृष्य पुनः पत्रित, पुष्पितं, फलितं च विदधानः साम्प्रतं युगानुरूपेग्लिशसायंसादिरसवदनन्तस्नातकफलिनं विधातुं प्रयतमानो महद्यशोभाजनं संवृत्तः ।

यथाऽस्मिन् समाजसेवापरोपकारधर्माचरणसदाचारसद्विचारपरिचयपेशल-

त्वदानित्वादयोऽनन्ता गुणाः सन्ति, तथा संस्कृतानुरागोऽप्यस्मिन् सौवर्णगन्धायते। अस्यैव महता प्रयासेन धर्मार्थविभागस्य पुनरुद्धारो भवितु प्रवृत्तः।

(६)

राजकीयविभागद्वारा संचालिताः

संस्कृतप्रचारस्य कतिचित्सामान्यकेन्द्रभूताः पाठशालाः

काश्मीरराज्यस्य जम्बूप्रान्ते संस्कृतभाषाया अध्ययनसौकर्यं विधातुं राजकीयशिक्षाविभागेन कतिचित्पाठशालाः स्थापिताः संचालिता आसन्। तासामद्यत्वे केवलं तिस्रो नाम्ना एव निजपुरातनेतिहासस्य साक्षिभूताः सन्ति। तासु संस्कृतभाषाया अध्ययनं नितान्तं गौणीभूतं वर्तते। अत्रैतेषां संस्कृतकेन्द्राणां संक्षिप्तः परिचयो दीयते।

संस्कृतपाठशाला पुरमण्डलस्था

पुरमण्डलमित्यभिधानमतिप्राचीनं पुराणैरभिनन्दितं 'देविका'ख्यपुण्यसलिलास्रोतस्विनीतीरप्रतिष्ठितमस्मिन्प्रदेशे बहुश्रुतं तीर्थधामाऽस्ति। अद्यापि तत्परितो वास्तव्यानां जनपदानां श्रद्धाभावेन हरिद्वारतुल्यं महिमानमुपभुङ्क्ते। तत्रैकनवत्यधिकैकोनविंशतितमे (१९९१) विक्रमसंवत्सरे शिक्षाविभागेनैका पाठशाला स्थापिता। श्रीचक्रपाणिनामैकः स्थानीयः पण्डितवरस्तत्राध्यापकरूपेण स्वीकृतः। इयं पाठशाला जनसहयोगेन विशिष्टस्थाने जनानुरोधेन निजैः प्रयत्नैश्च स्थापिताऽपि शिक्षाविभागेन संस्कृतभाषायाः प्रचारार्थं स्वीकृताया एकस्या योजनाया अनुसारं पञ्चदशरुप्यकाणां मासिकीं वृत्तिं (अलौंसरूपां न तु स्थायिनियुक्त्यनुरूपं वेतनम्) प्रदाय संचालिताऽभवत्। तत्सहायिका वृत्तिरग्रे पञ्चत्रिंशद्रुप्यकाणि यावद् वर्धिताऽस्ति।

इयं पाठशाला एतद्योजनानुसारेण संचाल्यमाना अन्या अपि काश्चित् शिक्षाविभागेन स्वीकृततयैकया शिक्षणसमित्या ('पाठशाला एक्जामिनेशनबोर्ड') इत्यभिधानया निरीक्षिताऽनुशासिता चाभवत्। तस्याः समित्या एकोऽवैतनिको मन्त्री चाप्यभवत्। स्थानीयराजकीयमहाविद्यालयस्य संस्कृताध्यापक एव प्रायेणैनं भारमवहत्। समित्यां स्थानीयनागरिकेभ्यस्त्रयश्चत्वारो वा विद्वांसः संस्कृतभाषायाः प्रचाररुचिं धारयन्तोऽवैतनिकाः सदस्या अभवन्।

पुरमण्डलपाठशालायामपि तस्याः प्रथमः संस्थापकः संचालकोऽध्यापकश्च श्रीचक्रपाणिरेव अद्यापि क्षीयमाणेन पाठशालाकलेवरेण चिन्तामापन्नः संस्कृतभाषां

प्रति क्रमशो वर्धमानं जनरुचेरौदासीन्यमवलोक्य मनसि खिद्यमान; शरीरेण क्षीणोऽपि पुनरेकदा केनापि चमत्कारेण निजपाठशालायां संस्कृतभाषाज्ञानपिपासूनां, कर्मकाण्ड शिक्षार्थिनां च स्थानीयबालच्छात्राणां कल्पनामनोज्ञबाहुल्यं द्रष्टुमीहमानः समयवात्या-चक्रस्य संस्कृतप्रतिकूलमुपद्रवं प्रति केवलं निःश्वासैर्निजप्रतिक्रियां प्रकटयन् बालानां नागराक्षरबोधलालसामेव महता प्रयत्नेन चरितार्थतां प्रापयन् कार्यं करोति ।

पाठशालायाः स्थितेर्विषयेऽसौ वदति यत् 'अस्मिन् युगे एतद्विषये जनरुचे-र्ह्रासाद् विद्यार्थिनां संख्यायामपि क्रमेण ह्रास एव वर्तते । मम स्वास्थ्यमपि यथापूर्वं नास्ति । अतो ममेयं विनम्रा प्रार्थना यत् पाठशालासञ्चालनकार्यमपि अन्यस्यै कस्मै-चित्तरुणाय दीयताम् । अतिदुर्बलोऽहं जात इति । श्रुत्वेदं मनस्याघात इव भवति । कालोऽयमेव निष्कृपो जातः संस्कृतभाषां प्रति यत् प्रायेण दशकद्वयं यावत् सामान्यां सहायवृत्तिमुपलभ्यापि निजोत्साहेन संस्कृतप्रचारार्थं प्रयतमानस्यैतादृशस्यापि साधोश्चे-तसि अद्य केवलं नैराश्यमेव घनीभूतं वर्तते । पाठशालाया अष्टादशवर्षीयेऽस्मिन् जीवनकालेऽतिसीमितोपलब्धसाधनसौकर्येऽप्यनेके बालाः संस्कृतशिक्षायां दीक्षिताः प्रारम्भिकज्ञानमुपलभ्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयसंस्कृतपरीक्षासु प्रवेशयोग्या भूत्वा निर्गताः । 'प्राज्ञ' इत्यभिधेयां प्रथमकक्षामुत्तीर्य पाठशालान्तरप्रवेशयोग्या अभवन् । कर्मकाण्डशिक्षा केनापि शिक्षाविधिना संबद्धा नासीत् । एदतर्थं वृत्तिजीविनां बालका होडाचक्रं, कर्मकाण्डशिक्षणोपयुक्तमन्यच्च प्रारम्भिकं पाठ्यक्रममधीतवन्तः । बहवस्तु देवनागरीलिपिबोधं प्राप्य राजकीयप्राथमिकविद्यालयेषु प्रवेशार्थं योग्या भूत्वा निरगच्छन् ।

एतत्तु प्रायेणानुभूतं यद् यत्र यत्रापि कुत्रचित्पाठशालासमकक्षो राजकीयः प्रारम्भिकविद्यालयः स्थापितोऽभवत् । तत्रैव निश्चितरूपेण पाठशालायामध्येतॄणां संख्या क्रमशः क्षयाभिमुखी जाता । लोकरुचिस्तावद् बलवत्तरा । जीवनसंघर्षस्य विषमतायां पाठशालीयशिक्षणापेक्षया विद्यालयीयशिक्षा जीविकार्जनलालसाकुलजनेभ्य उत्तरोत्तरं महत्त्वहीनाऽभवत् । 'प्राइमरी' परीक्षोत्तीर्णोऽपि बालकः अक्षरज्ञोऽयमिति राजकीय-विद्यालयेषु अन्यत्र वा यथाचतुर्थवर्गनियुक्तियोग्यो भवति, न तथा संस्कृते शिक्षितः । उपयोगिता तावदादर्शमसृणतामलोपयत् । इत्येवाद्यत्वे संस्कृतपप्रचारोत्साहक्षीण-ताकारणम् ।

पुरमण्डलपाठशालाया इव अन्यसंस्कृतपाठशालानामपीतिवृत्तं वर्तते, तासु चतस्र उल्लेखयोग्याः सन्ति । एका पाठशाला 'झिडी' इति नाम्नाऽऽख्याते स्थाने आसीत् ।

अन्या (फलायाम्) इति जम्बूनगरतो दक्षिणदिशि तवीधारान्तर्वर्तिषु ग्रामेषु प्रसिद्धे ग्रामे श्रीस्वर्गिमनीषिवररामकृष्णशास्त्रिभिः संचालिताऽभवत्। एका ऊधमपुरनगरस्य समीपे (नगरोटाभिधाने ग्रामे) पण्डितवर (स्वर्गि)ठाकुरदत्तमहोदयेन संचालिताऽऽसीत्। रियासीनगरेपि कियत्कालपूर्वं तत्रत्यवैद्यवर्यैः श्रीठाकुरदत्तमहोदयैरत्यन्तमुत्साहेन संचालिता पाठशाला। आसां पाठशालानां मध्ये ऊधमपुरे नगरोटास्थानीया अष्टाधिकद्विसहस्रतमे (२००८) विक्रमसंवत्सरे श्रीठाकुरदत्तमहोदये दिवं गते स्थापिताऽभवत्।

रियासीवास्तव्यश्रीठाकुरदत्तमहोदयेनापि स्वेच्छयैव पाठशालाकार्यं परित्यक्तम्। दशरुप्यकाणां मासिकीवृत्तिस्तावदनुपयुक्ताऽसीत् चिकित्साकार्येऽप्यनेन कार्येण यत्किञ्चिद्व्यतिक्रमोऽभवदेव। फलायांपाठशालासंस्थापके श्रीविद्वद्वररामकृष्णमहोदये देवभूयं गते श्रीजगन्नाथाभिधेयः कश्चिद्विद्वान् तत्कार्यं सम्यक्तया संचालितवान्। असौ विद्वान् दशरुप्यकाणां मासिकीं वृत्तिं लषते स्म। झिडीस्थानीया पाठशाला सप्तचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९४७ ई०) वर्षे स्थगिताऽभवत्। तत्स्थाने पञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५० ई०) वर्षे लालाचक्कनाम्नि ग्रामे श्रीविश्वनाथेनैकेनोत्साहिना पण्डितेन स्थापिता पाठशाला मासिकीं वृत्तिं लब्धुमारेभे। फलायांस्थितपाठशालानन्तरं शोभाञ्जनाऽभिधेये ग्रामे संक्रान्ताऽभवत्। यत्रत्यः श्रीहरिरामशर्मा तस्याः संचालनं व्यधत्त। श्रीहरिरामशर्मणि क्वचिद्राजकीये विद्यालये नियुक्ते श्रीदेशबन्धुनामैकः उत्साहपूर्णो नैष्ठिको वर्णी तत्र दशरुप्यकाणामत्यल्पामपि मासिकीं वृत्तिं स्वीकृत्य पाठशालाकार्यं रुच्योत्साहेन च कर्तुमारेभे। पाठशालाऽपि तत्प्रयासेन तद्वासभूमौ वदवालग्रामे संक्रान्ताऽभवत्।

अस्मिन् काले उपर्युक्तानां विविधानां पाठशालानां केवलं तिस्रः पुरमण्डले लालचक्कग्रामे, नदवादग्रामे च नाम्नैव संस्कृतपाठशालेत्यभिधां धारयन्त्यो जीवन्ति। परमधुना तत्र संस्कृतस्य कर्मकाण्डस्य वाऽऽध्ययनं प्रायेणातीतस्य चर्चैव कथ्यते। तत्र छात्राणां संख्या तावदुत्साहवर्धिकैवास्ति। मासिकी वृत्तिरपि गतवर्षेभ्यो वृद्धिंगता। अधुना पञ्चत्रिंशद्रुप्यकमासिकवृत्तेरपि गतवर्षेभ्यश्छात्रास्तत्र संस्कृतस्य कर्मकाण्डस्य च शिक्षणार्थं नायान्ति। अधुना एतासु पाठशालासु इमे छात्रा प्रवेशिकाकक्षाणां पाठ्यक्रमं हिन्दीमाध्यमेन पठितुं प्रवेशार्थिनो भवन्ति। प्रवेशिकास्तरं समाप्य केचिच्छच्छात्रास्तृतीयवर्गपर्यन्तं तत्रैव शिक्षां लब्ध्वा तदा समीपवर्तिनि कस्मिंश्चित्प्राथमिकविद्यालये चतुर्थश्रेण्यां प्रविशन्ति। क्वचिदेव कदाचित् कश्चिद्बालः कर्मकाण्डस्य

शिक्षामीहते । सामान्यतया ऐग्जामिनेशनबोर्डसंज्ञस्य परीक्षामण्डलस्य नियन्त्रणे स्थितानां पाठशालानामियमेव करुणामयी स्थितिर्वर्तते । आसां पाठशालानां संक्षिप्तोऽप्युल्लेखोऽयमसम्पूर्ण एव स्यात् । यदि चात्र फलायांपाठशालायाः संस्थापकस्य स्वर्गिश्रीरामकृष्णमहोदयस्य ऊधमपुरे नगरोटाग्रामे संस्कृतपाठशालायाः संचालकस्य दिवंगतश्रीठाकुरदत्तमहोदयस्य च पुण्यस्मृतौ श्रद्धायाः पुष्पद्वयं नार्प्येत, तदा निःशुल्क-संस्कृतसेवाया मूल्यं नोपकल्पेत । अनयोर्द्विद्वद्वरयोः साक्षात्कारो यैः कृतस्तैः श्रीठाकुर-दत्तमहोदयानां तत्कार्यरुचिं, सरलतां, दैहिकदौर्बल्यं, निजार्थिककृच्छ्रतां चोपेक्ष्य संस्कृतस्य कृते क्रियमाणं तेषां निश्छलं निःस्वार्थं च परिश्रममालोक्यानुभूयते स्मैतद् यथा किल कोऽपि पुराकालीनः संस्कृताश्रम एव स्यात् । दशरुप्यकाणां नगण्यां मासिकीं वृत्तिमपि बहुमन्यमानाः पण्डितवर्याः सत्यरूपेण संस्कृतभाषाया हितैषिणः प्रचारका-श्चाभूवन् । तादृशी त्यागवृत्तिरेव तदानीं संस्कृतभाषायाः प्रचारं लोकप्रियं कर्तुमल-मासीत् । समयानुकूलिता तु तत्सहायिकाऽभवदेव । एवमेव श्रीरामकृष्णमहोदयानामपि वाग्मिनां, कलानुरागम्, आत्मदेशीयपुरातनसांस्कृतिकपरम्परागौरवम्, ऐहिकलाभो-पेक्षाम् आभिरसाधारणगुणग्रामप्रभाभिश्च द्योतितां तेषां कृशामपि प्रभावशालिनीं देह-लतां निजकल्पनालोकेऽद्यापि प्रत्यक्षामिव पश्यन्ति बहवः ।

यदा च ते दारिद्र्याघरट्टपुटयोरन्तरे पिष्यमाणमपि परिवारं परित्यज्य फलायां-नाम्नि स्थाने गत्वाऽऽश्रमं संस्थाप्य संस्कृतस्य निःशुल्कमध्यापनं प्रारेभिरे, तदा स्वाभाविकतया तत्तपस्वित्वं परां काष्ठां जगाहे । तदानीं च जनेषु द्विविधा प्रति-क्रिया समदृश्यत । केचित्तस्य द्विजोत्तमस्य गृहस्थोत्तरदायित्वान्युपेक्ष्यैवं निर्गमनं पलायनं मत्वा निन्दामकुर्वन् । अन्ये ये तस्य वैराग्यबुद्धयाः, निःस्वार्थभावनायाः संस्कृतानुरागस्य चाभिज्ञा आसन्, तेषां कृते श्रीरामकृष्णमहोदयस्य कृत्यमिदं सर्वथा नैसर्गिकमभूत् । मोहपाशमभङ्क्त्वा कोऽप्यस्मिन्दुर्गमे त्यागवर्त्मनि चलितु न पारयति । मोहपाशोऽयं तावदतितरां लोहश्रृङ्खलोपमितः सर्वैर्न त्रोट्यते । तदर्थमसाधारणमात्म-पौरुषमलौकिकं च मनोबलमप्यपेक्ष्येते । दिवंगतश्रीरामकृष्णसदृश एव मनीषी एतत्-पथपान्थो भवितुमर्हति ।

(१०)

श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशाला

अस्याः परिचयः पूर्वं 'श्रीरणवीरहाईस्कूलस्था संस्कृतपाठशाले'तिनाम्ना प्रस्तुतः । इति नात्रास्या विषये किमप्यवशिष्यते वक्तुम् ।

(११)

श्रीविद्याधरशैवाश्रमनिधिपा (ट्रष्ट संस्था) कर्णनगरम् (श्रीनगरम्)

१. स्थापना—

श्रीविद्याधरशैवाश्रमनिधिपः स्थापना २००८ वैक्रमाब्दे स्वामिनो विद्याधर-तपस्विनः शिवलोकगमनानन्तरमभवत् ।

२. उद्देश्यम्—

शैवाद्वैतमतस्य प्रचारप्रसारकरणम्, शैवग्रन्थानां पठनपाठनादिव्यवस्थापनम् आश्रमस्य संरक्षणञ्च निधिपो मुख्योद्देश्यम् ।

३. संस्थापकस्य परिचयः—

स्वामी विद्याधरो महाराज., यस्य शुभनाम्नाऽश्रमः स्थापितः, स काश्मीर-प्रसिद्धयोगीन्द्रस्य स्वामिनो रामस्यान्तरङ्गः शिष्य आसीत् । ब्रह्मनिष्ठः श्रद्धेयः स्वामि-वरः १९४२तमे संवत्सरे आषाढशुक्लत्रयोदश्यां स्वजन्मना भूमण्डलमलञ्चकार स्वामि-वरो वैराग्ये, तपसि, विद्वत्तायां च सर्वत्र देशे ख्यातिमलभत । तपसि श्रेष्ठोऽसौ संस्कृतस्य विद्वत्तयाऽवदातान्तःकरण आसीत् । स्वरचितस्तोत्रैरन्याभिश्च कृतिभिर्जनानां चेतांसि मोदयाञ्चकार । महात्ममूर्धन्योऽसौ "जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः" इति नियमानुसारं २००६तमे संवत्सरे ब्रह्मसायुज्यं लेभे । एतस्य तपस्विपादस्य जीवनवृत्तान्त उक्त-निधिपाद्वारा प्रकाशितं हिन्दीभाषानिबद्धं पुस्तकरूपेण विराजते ।

४. निधिपासदस्यानां नामानि—

१. श्रीकण्ठरैणा सभापतिः ।
२. श्रीमहेश्वरनाथतिक्कू उपसभापतिः ।
३. श्रीदीनानाथवारिक्कूः ज्योतिःपत्रसम्पादकः, मन्त्री ।
४. श्रीकेशवनाथतिक्कूः कोषाध्यक्षः ।
५. श्रीदीनानाथभट्टः सदस्यः ।
६. श्रीनीलकण्ठबांचूः सदस्यः ।
७. श्रीदामोदरसराफः सदस्यः ।
८. श्रीअमरनाथतिक्कूः सदस्यः ।
९. श्रीकेशवनाथकाकः सदस्यः ।

५. चलाचलसम्पत्तिः—

कर्णनगरे आश्रमः, पुस्तकालयश्च ।

६. पुस्तकानां संख्या ।

आश्रमस्य पुस्तकालये ३०० शतत्रयं संस्कृतपुस्तकानि, तदतिरिक्ता हस्तलिखिता ग्रन्थाः २५ पञ्चविंशतिप्रायाः सन्ति ।

७. गतवर्षाणां कार्यक्रमः

गताब्देषु निधिपाः स्वोद्देश्यानुसारं कार्यं विदधान आसीत् । शैवग्रन्थानां नियतरूपेणध्यापनं प्रतिदिनमर्चास्तवादिकं भवति स्म । प्रतिवर्षं गुरुदिनं सश्रद्धं समायोज्यते । एतस्मिन्नवसरे यज्ञस्य समारम्भोऽपि भवति । नूतनवयसां सुकुमारमतीनां स्वधर्मे श्रद्धास्नेहोत्पादनकार्यक्रमः संचाल्यते । एतदतिरिक्तानि च प्रायः सर्वाणि हिन्दुपर्वाणि समये सम्पाद्यन्ते ।

८. संस्कृतस्य प्रचारः—

सर्वसाधारणजनानां विशेषतो नवयुवकानां शैवागमाध्यापनेन संस्कृतस्य प्रचारकार्यं सम्पाद्यते ।

९. प्रकाशिता ग्रन्थाः—

एतन्निधिपाद्वाराऽद्यावधि निम्ननिर्दिष्टा हिन्दीसंस्कृतभाषामया ग्रन्थाः प्रकाशिता अभवन् ।

१—गुरुमहाराज का जीवन चरित्र । २—नित्यपाठ पुस्तक । ३—गुरुस्तुतिः । ४—गुरुआरती । ५—स्वामीजी के रचित स्तोत्र । अर्थाभावात् कतिपयग्रन्थानां प्रकाशनमवरुद्धमस्ति ।

१०. आगामी कार्यक्रमः—

१. त्रिकमतस्य व्यापकः प्रचारः ।
२. शिवग्रन्थानामध्यापनाय विभिन्नेषु स्थानेषु वर्गसंचालनम् ।
३. शैवाचार्याणां व्यापकतया पर्वदिनायोजनम् ।
४. प्रकाशनविभागस्य विस्तरः ।

(१२)

श्रीरूपादेवी-शारदापीठम् (ट्रष्ट) श्रीनगरम् ।

१. स्थापना :—१९५३ वर्षे ।

२. **संस्थापक :**—महागाणतिक. श्रीपरमानन्दमहोदयः ।

जम्बूकाश्मीरराज्यस्य भूतपूर्वेण महागाणतिकेन श्रीपरमानन्दमहोदयेन स्वकीयस्य पुरोविदन्तनिधेः (प्राविडेटफण्ड) ५५,००० पञ्चपञ्चाशत्सहस्त्ररुप्यकराशेः 'श्रीरूपादेवीशारदापीठम्' इति नाम्ना संस्कृतप्रधानस्य महिलाशिक्षाकेन्द्रस्य स्थापना १९५३ वर्षे श्रीनगरमध्ये श्रीरघुनाथमन्दिरेऽकारि । आरम्भतः एव एतया संस्थया संस्कृतस्य मूर्द्धन्यविदुषां महाराजश्रीकर्णसिंहस्य च संरक्षकत्वं प्राप्तम् ।

संस्थापकेन पण्डितपरमानन्दमहानुभावेन स्वयं महता परिश्रमेण संस्कृतभाषाया अध्ययनं विधाय राज्ये लुप्तप्रायां संस्कृतस्य महत्तां पुनर्जागरयितु महान् प्रयासः कृतः । सेवातोऽवकाशप्राप्त्यनन्तरं स्वस्यैकमात्रपुत्र्याः स्वर्गतायाः श्रीरूपादेव्या नामतः संस्कृतप्रचारार्थमुक्तसंस्थायाः स्थापनां विधाय दशवर्षैस्तत्संचालनाय आदर्शकार्याणि क्रियन्ते ।

३. **उद्देश्यम्—**

(क) काश्मीरस्य प्राचीननामधेयेन संबद्धस्य श्रीरूपादेवीशारदापीठनाम्न एकस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य स्थापनम् ।

(२) पुरुषवर्गाणां कृते संस्कृतशिक्षायै रात्रिपाठशालासंचालनम् ।

(ख) धर्मार्थकाममोक्षसाधकैहिकपारलौकिकोभयविधशिक्षाप्रदानम् ।

(ग) संस्कृतशिक्षातिरिक्तेष्वावश्यकतानुसारमन्येष्वपि क्षेत्रेषु शारदापीठे शिक्षाप्रदानं भवेत् । एतदतिरिक्तानां पाठ्यक्रमे निम्नलिखितानां विषयाणामप्यध्यापनं भविष्यति । यथा १—रामायणमहाभारतयोः । २—श्रीमद्भगवगीतायाः ३—वेदान्तसांख्यकाश्मीरशैवदर्शनानाम् ४—संगीतस्य । ५—योगासनानाम् । ६—आयुर्वेदस्य ।

(घ) षड्वर्षीया बालिका यदा संस्थायामध्ययनाय प्रवेक्ष्यति तदा तस्यै वार्तालापक्रमेण संस्कृतशिक्षाप्रदानं भविष्यति । अनन्तरं तु पुस्तकादिद्वारा । प्रारम्भिकीषु हिन्दीमाध्यमिककक्षासु हिन्दी संस्कृतं च, अन्ततः केवलं संस्कृतमेव शिक्षायामाध्यमं भविष्यति ।

(ङ) वैकल्पिकरूपेणाङ्गलभाषाया अपि शिक्षाप्रदानं भविष्यति ।

(च) संस्थानस्य बोधचिह्नं निम्नलिखितश्लोकपङ्क्तिर्भविष्यति ।

'गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ' इति । एतत्संस्थायाः स्वचालिता निम्नलिखिताः परीक्षा भविष्यन्ति ।

१. प्रज्ञावती (मैट्रिकपरीक्षासमा ।)
२. विदुषी (एफ०ए० परीक्षासमा)
३. भारती (बी०ए० परीक्षासमा)
४. सरस्वती (एम०ए० परीक्षासमा)
५. शारदा (डाक्टरेटोपाधिसमा)
६. ब्रह्मवादिनी (तासामेव कृते या यावज्जीवं ब्रह्मचारिण्यस्तिष्ठेयुः) कलाक्षेत्रेषु निम्नलिखिताः परीक्षा भविष्यन्ति १—गृहलक्ष्मीः । २—गृहमेधिनी । ३—लीलावती । ४—कलावती ।

४. पदाधिकारिण :—

१. बाबाबलवन्तसिंहः (भूतपूर्वो विद्यालयनिरीक्षकः)
२. डा० कुलभूषणः स्वास्थ्याधिकारी (हेल्थ आफिसरः)
३. पठानियोपनामकः डा० हरनामसिंहः (भूतपूर्वो वनसंरक्षणविभागाध्यक्षः)
४. ला० सुन्दरलालः (अधिवक्ता एडवोकेट)
५. श्रीमती चन्द्रमोहिनी (वज़ीरोपपदा)
६. पं० श्रीधरभूधरः (भूतपूर्वो वनसंरक्षणविभागाध्यक्षः)
७. पं० नन्दलालः कितरूः (श्रीनगरस्थस्य श्रीगांधीस्मारकप्रशिक्षणकालेजस्याध्यक्षः ।)
८. पं० गोपोकृष्णः समाजसुधारसमितेः, श्रीनगरस्थायाः प्रधानः ।
९ पं० जियालालकौलो जलाली, (प्राप्तावकाश उपराज्यपालः)
१०. पं० त्रिलोकीनाथमट्टूः (न्यायाधीशः)
११. पं० विश्वम्भरनाथ नेहरूः (अधिवक्ता, श्रीनगरनगरपालिकाया भूतपूर्वोऽध्यक्षश्च ।)
११. पं० श्रीधरकौलो डुलूः (विद्यालयानां भूतपूर्व उपनिरीक्षकः)
१३. पं० जियालाल सराफः (प्राप्तावकाशः, वस्तुप्रापणनियामकः)

१४. पं० श्रीकण्ठकौलः (करविभागमादकवस्तुविभागयोर्भूतपूर्वं उपप्रत्यवेक्षकः) ।

१५. पं० परमानन्दः (भूतपूर्वो महागाणतिकः)

१६. डा० एस्० एन० पेशिनः (श्रीनगरस्थस्य राष्ट्रियचिकित्सालयस्यव्यवस्थापकः ।

५. **चलाचलसंपत्तय :—**

विद्यालयभवनं तथा रंगभूमिः (द्विलक्षपरिमितधनमूल्यं यदीयं संरक्षणं (वीमा) कारितमस्ति)

६. **पुस्तकालयः—**

पुस्तकालये ८०० अष्टशतं विविधविषयाणि संस्कृतस्य पुस्तकानि सन्ति ।

७. **गतवर्षाणामितिहासः—**

गतवर्षेषु उपर्युक्तोद्देश्यानुसारं शिक्षाप्रदानमभूत् । जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयेन संचालितासु संस्कृतप्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षासु छात्रा अध्यापिताः केवलसंस्कृतकक्षासु महिलाच्छात्रार्थं चत्वारिंशच्छात्रवृत्तयः संरक्षिताः सन्ति । समये समये विशिष्टा महानुभावाः संस्थाकार्यसन्दर्शनार्थमाहूताः । महाराजः कर्णसिंहोऽनेकशः स्वागमनेन सनाथीकृत्य महिलासंस्कृतच्छात्राणां संस्कृतभाषाबद्धं वार्तालापं श्रुत्वा नितान्तं मोदं लभते । छात्राभ्यो वितरणार्थं मिष्टान्नानि च सहैव समानयति ।

एतत्संस्थायाः सुव्यवस्थातः सचालनायैकोऽवैतनिको व्यवस्थापको नियुक्तोऽस्ति । एतत् पदं श्रीनगरस्थस्य श्रीप्रतापमहाविद्यालयस्य संस्कृतहिन्दीविभागाध्यक्षः श्रीकाशीनाथदरः सुशोभयति ।

अध्यापनाय च सुयोग्यानामध्यापकानां सेवाऽधिगताऽस्ति । संस्कृतस्य निःशुल्कशिक्षा प्रदीयते । गतेषु वर्षेषु वाराणस्याः प्रसिद्धैराचार्यवर्यैरेतत्संस्थायामध्यापनमकारि १९६२, ६३ वर्षे संस्कृतशिक्षार्थं १०,००० दशसहस्ररुप्यकात्मको राशिः व्ययीकृतः ।

८. **संस्कृतस्यातिरिक्तानि कार्याणि:—**

गतवर्षेषु उपर्युक्तोद्देश्यानुसारं शिक्षाप्रदानमभूत् ।

संस्कृताध्ययनातिरिक्त जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयद्वारा सचालितानां

हिन्दीरत्नभूषणप्रभाकराणां तथा प्रथमश्रेणीतो बी० ए० श्रेणीपर्यन्तानां परीक्षाणां पाठ्यक्रमाध्यापनस्यापि व्यवस्थास्ति। उक्तासु कक्षासु छात्राणा कृते संस्कृताध्ययनमनिवार्यं कृतमस्ति।

६. आगामी कार्यक्रमः

१. संस्कृतानुसन्धानकेन्द्रस्य स्थापना।

२. संस्कृतपत्रिकायाः प्रकाशनम्।

३. संस्कृतप्रचारार्थ भारतसर्वकारयोजनानुसारं काश्मीरप्रदेशे कार्यसंचालनम्।

(१३)

श्रीरामशैवाश्रमः, फतेह्कदलम्, श्रीनगरम्।

१. स्थापना—

श्रीरामशैवाश्रमस्य फतेह्कदलस्थस्य, श्रीनगरे स्थापना १९३५ विक्रमाब्दे गुरुदेवश्रीमहामहेश्वराचार्यश्रीरामजीमहानुभावैः कृता।

२. उद्देश्यम्—

गुरुदेवानां महामहेश्वराचार्याणां श्रीमतां रामजीस्वामिमहात्मनां भूमण्डलेऽवतरणकाले काश्मीरप्रदेशे प्राचीनदर्शनानां शैवदर्शनस्य चाध्यापनस्य ह्रास आसीत्। राजानकानां कियतांचिद् एतद्विषये यद्यपि शैथिल्यं नासीत्। तथापि जीविकोपार्जनप्रसङ्गे ईर्ष्यालिवन्तःकरणतया ते शैवदर्शनं सर्वसाधारणानां चेतसि प्रापयितुमसमर्था एवासन्। अतो गुरुदेवैः श्रीरामस्वामिमहानुभावैः स्वस्नातकावस्थायां श्रीनगरमध्ये शैवदर्शनप्रचारायैतस्याश्रमस्य स्थापना कृता। गुरुदेवानां निर्वाणानन्तरमाश्रमस्य परम्परा तेषां प्रधानशिष्येण श्रीगोविन्दकौलेन स्वकीयं निर्वाणसमयं (२०१५) विक्रमाब्दं यावत् सुचारुरूपेण विकासिन्येव रक्षिता। आश्रयस्योद्देश्यं संक्षिप्तरूपेण निम्नलिखितमस्ति।

१. शैवदर्शनजिज्ञासूनां निःशुल्कमध्यापनम्।

२. शैवदर्शनस्य पाश्चात्यदर्शनानां च तुलनात्मकमध्ययनम्।

३. समुपलब्धशैवदर्शनग्रन्थानां हिन्द्यनुवादः प्रकाशनं च।

४. जनतासु शैवदर्शनस्य प्रचारः।

५. एतस्याश्रमस्य स्थाने स्थाने शालास्थापनम्, यत्र शैवदर्शनसम्बद्ध-प्रवचनानामायोजनं भविष्यति ।

३ **संस्थापकस्य परिचयः**

उपर्युक्ताश्रमस्य संस्थापकस्य श्रीगुरुदेवरामजीस्वामिमहानुभावस्य जन्म १६१० विक्रमाब्दे पौषकृष्णद्वादश्यां मालिन्याः सर्वप्रसिद्धस्य ज्ञातुर्ब्राह्मणवरस्य श्रीशुक-देवमहानुभावस्य भवनेऽभवत् ।

श्रीरामजीमहाराजः १६ षोडशवर्षीयावस्थायामेव भारतदर्शनानां सर्वासां कक्षाणां पारङ्गतोऽभवत् । अनन्तरं शैवदर्शनकक्षायां प्रवेशमकरोत् । शैवदर्शनस्य प्रक्रियाया अधिकं ज्ञानं तस्य स्वपितृव्यचरणानां श्रीमतामीश्वरदेवमहानुभावानामेव सविधेऽभवत् । शिष्टग्रन्थानामध्ययनं तद्दर्शनस्याद्वितीयविद्वद्वरस्य श्रीमनकाकमुंगा-महानुभावेभ्य एवाभवत् । येन शैवसिद्धान्तानां प्रकर्ष एतेषां चेतसि व्याप्तोऽभूत् । स्वकीयाष्टादशवर्षीयायुषि स्वकीयमध्ययनं समाप्य स्वकीयेऽस्मिन्नाश्रमे समागत्य शैवदर्शनस्याध्यापनायैते संलग्ना जाताः । (४५) पञ्चचतत्वारिंशद्वर्षीयायुः पर्यन्तमेव क्रमः धाराप्रवाहोऽचलत् । अनन्तरं कियत्कालायैभिर्महात्ममिमौंनमासादितम् । (५०) पञ्चाशद्वर्षावस्थानन्तरं स्वकीयविपुलशिष्यवर्गान् प्रत्यभिज्ञादर्शनमध्यापया-मासुः । (५५) पञ्चपञ्चाशद्वर्षीयावस्थापर्यन्तमेष क्रमश्चलितः । अनन्तरमेष मालिन्या-ख्यावस्थायामतिष्ठत् । अवस्थेयं निर्वाणसमयपर्यन्तमासीत् । (६०)षष्टिवर्षीयावस्थायां शिवचतुर्दश्यां चैभिर्निर्वाणं लब्धम् ।

४. **निधिपां (ट्रस्टिनां) नामानि—**

१. पं० ताराचन्द्रकौलः	प्रधानः ।
२. पं० प्रेमनाथनेहरूः	उपप्रधानो, दर्शनाध्यापकश्च ।
३. पं० राधाकृष्णकौलः	परामर्शदाता ।
४. पं० श्यामलालसराफः	”
५ पं० बालकृष्णकारिहल्लूः	महासचिवः ।
६. पं० जगन्नाथबजाजः	संयोजकः, प्रत्यभिज्ञादर्शनाध्यापकश्च ।
७. पं० महेश्वरनाथगंजूः	पुस्तकपालः, कोषाध्यक्षश्च ।
८. पं० श्यामलालदरः	गणकः ।
९. पं० काशीनाथकौलः	कार्यवाहकः ।
१०. पं० दीनानाथमूजूः	दार्शनिकपरामर्शदाता ।

५. चलाचलसंपत्तयः—

(क) आश्रमस्य कुटीरम् ।

(ख) सरस्तीरे भूखण्डम् ।

(ग) सहस्रद्वयमितः संचितो धनराशिः ।

६. गताब्दानां संक्षिप्तः कार्यक्रमः—

गतपञ्चाशीति (८५) वर्षतः आश्रमः स्वकीयोद्देश्यानुसारं कार्य सम्पादयति । प्रतिदिनं प्रातरारभ्य नववादनवेलापर्यन्तं शैवदर्शनस्य कक्षाः प्रचलन्ति । एतासु कक्षासु नार्यो भागं गृह्णन्ति । सुविधानुसार प्रकाशनस्य व्यवस्था कारिताऽस्ति । समये समये उत्सवादीनां महता समारोहेणायोजनं क्रियते ।

७. पुस्तकालयः—

पुस्तकालये चतुश्शतं ४०० संस्कृतदर्शनानां ग्रन्थाः सन्ति । तेषु पञ्चाशीतिः (८५) शैवदर्शनस्य महत्वपूर्णाः पाण्डुलेखाः सन्ति । एतेषु एका मुद्रिता, शिष्टा अमुद्रिताः सन्ति ।

८. प्रकाशनम्—

शैवदर्शनस्य प्रचारोपयोगिनः शिवरात्रिपर्वणो महत्वद्योतकस्य पुस्तकद्वयस्य हिन्दीभाषाया तथा काश्मीरप्रदेशे सुबहुप्रचलितस्य पंचस्तवीनामकग्रन्थस्य भाषानुवादसहितस्य संस्कृतेऽस्मिन्नेवाब्दे प्रकाशनमभवत् ।

प्रकाशनार्थ निम्नलिखिता ग्रन्था हिन्द्यनुवादसहिताः प्रस्तुताः सन्ति—

१. शिवसूत्रविमर्शिनी ।
२. प्रत्यभिज्ञाहृदयम् ।
३. स्पन्दः ।
४. साम्बस्तुतिः ।
५. श्रीगीता (अभिनवगुप्ताचार्यकृतटीका सहिता)
६. तन्त्रालोकः ।

मुद्रणयन्त्रालयस्यासौविध्येनार्थिकवैकल्येन चोक्तग्रन्थानां प्रकाशनमद्यावधि नाभवत् ।

९. आगामी कार्यक्रमः

आगामिषु वर्षेषु स्वोद्देश्यानुसारं व्यापकरूपेण कार्यकरणाय क्रमः स्थापितोऽस्ति। तत्र विविधस्थानेषु शैवदर्शनस्याध्यापनार्थं शाखास्थापनं शैवग्रन्थानां च प्रकाशनं च प्रधाने स्तः।

(१४)

पाणिनीयार्यसंस्कृतमहाविद्यालयः

जम्बू

अस्ति जम्बूराजधान्यां प्रत्नांग्लौषधालयराजमार्ग(पुरानाहस्पतालरोड)सविधे "आर्यसमाजाभिधम्" विपुलं सत्सङ्गभवनम्, यस्मिन् प्रत्यहं श्रीदयानन्दानुयायिनः सपत्नीकाः सबालवृद्धाः प्राभातिकमग्निहोत्रं विधाय वेदोपनिषद्दर्शनानां प्रवचनानि समाकर्णयन्ति। प्रतिरविवासरमत्र सम्मेलनं भवति, यस्मिन् स्थानीयानां समभ्यागतानां च विदुषां वेदप्रवचनानि, व्याख्यानानि, साधूनां सदुपदेशाश्च भवन्ति।

आर्या इमे प्रायः सर्वे आंग्लादिभाषावेदिनोऽपि संस्कृतैकपक्षपातिनः सरलातिसरलं संस्कृताध्ययनाध्यापनविधिमन्विष्यन्तः, स्वार्यकन्यापाठशालायां प्रायस्त्रयोदशशताधिकासु कन्यासु चत्वारिंशद्भ्योऽप्यधिकाध्यापकाध्यापिकासु शृण्वन्तीषु, स्वसत्सङ्गभवने च समुपस्थितेषु शतशो व्याकरणाऽभिलापनश्रवणकुतूहलिषु विद्वत्सु व्याकरणप्रवचनप्रवीणस्य श्रीब्रह्मदत्तजिज्ञासोः पाणिनीयाऽष्टाध्याय्यध्ययनाध्यापनसौकर्यविषयकं व्याख्यानद्वयमचीकरन्। पाणिनीयव्याकरणमर्मविदोऽस्य महात्मनो व्याख्यानप्रभावप्रतिभासितान्तरात्मानो वेदैकधर्मशरणा आर्या "यो वेद वेदवदनं सदनं च सम्यग्ब्राह्म्याः स वेदमपि वेद, किमन्यशास्त्रम्" इति भास्कराचार्योक्तिं संस्मृत्य संस्कृताध्ययनाध्यापनसौकर्यार्थम्, सारल्येन वेदानामर्थांश्चावगन्तुं स्वीयेऽस्मिन् सत्सङ्गभवने वह्निरसविहगविधुमिते १९६३ ख्रिष्टाब्दे दिसम्बरमासस्यचतुर्दशतारिकायां श्रीब्रह्मदत्तजिज्ञासोः करकमलाभ्यामिमं "पाणिनीयार्यसंस्कृतमहाविद्यालम्" समुदजीघटन् **योगेन्द्रकुमारशास्त्रिणं** चात्रत्यार्यपुरोहितं प्रधानाचार्यपदमध्यतिष्ठिपन्।

अयं पाणिनीयार्यसंस्कृतमहाविद्यालयकल्पपादपश्च स्वल्पैरेवाहोभिरार्य्याणां परमौदार्य्यपरिवृत्तिपरिरक्षितो मानवप्रोत्साहनदोहददानाप्यायितः सामायिकसाहाय्याचरणसद्व्यवहारसदाचारपयोभिरभिवृष्य वर्धितः पत्रितः पुष्पितः फलितश्च भविष्यति

इति दृढमाशास्यते । धन्याश्चेमे आर्याः ये सुरगिरमेव स्वतन्त्रराष्ट्रोचितां भाषां मन्यमानास्तत्प्रचारार्थं बद्धपरिकरा इव दिवानिशं प्रयतन्ते । युक्तं चैतत्, यतो हि—

मधुरा ध्वनयो यस्या वर्णा नैसर्गिकास्तथा ।
बालवृद्धैः समुच्चार्या भाषा सा राष्ट्रसम्मता ।।
संस्कृतान्नापरा भाषा तादृग्गुणगणान्विता ।
अतो राष्ट्रं समुन्नेतुमध्येयं संस्कृतं समैः ।। इति ।

(१५)

आर्यसंस्कृतकन्यापाठशाला, स्वामिदयानन्दमार्गे,

(हस्पताल रोड) आर्यसमाजमन्दिरे, जम्बूनगरे

यथा सुशिक्षिता नरा राष्ट्रपुरुषस्यैकं नेत्रम् तथैव नार्य्योऽपि सुशिक्षिता एव तस्य द्वितीयं नेत्रम् । किञ्च सन्तानस्य मातैव परमो गुरुः । गुरोरशिक्षितत्वे शिष्याणां शिक्षणं गगनकुसुमायते । इत्येवमादि सर्व जानाना आर्य्या बाणवेदविहगवसुमतीमिते १९४५ ख्रिष्टाब्दे स्वामिदयानन्दमार्गस्थे आर्य्यसमाजमन्दिरे आर्य्यसमाजसंस्कृतकन्यापाठशालां समुदजीघटन् । तत्र **श्रीमद्आरुढभानुलब्धरामशास्त्रिणौ** अध्यापकपदे न्ययुज्येताम् । तौ हि जम्बूनगरस्य तात्कालिकविद्वद्भ्यः सर्वश्रेष्ठौ स्वस्वभृतिविभागकार्यालयाभ्यां लब्धपुष्कलवयस्कवृत्तिकौ समास्ताम् । इमौ विद्वांसौ मनोयोगेन अध्यापनकलाकौशलेन स्वकर्तव्यतया दुहितृनिर्विशेषस्नेहेन च समध्यापयन्तौ श्रीवेदकुमारीप्रभृतीः प्रभूततराः कन्याः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञपरीक्षां समुत्तारितवन्तौ । सैव **श्रीवेदकुमारी** साम्प्रतम् एम्०ए०पी०एच्०डी० इत्युपाधिमधिगत्य जम्बूराजधान्याम् विश्वविद्यालये सस्कृत एम्० ए० श्रेणिसंस्कृतमध्यापयन्ती तत्रत्यमुख्याध्यापिकापदमलङ्करोति । इयमार्यकन्यापाठशाला वर्षद्वयं महता समारोहेण प्रचलिता । ततो धनसाहाय्याभावेनाऽभावमधिगतेति स्मारं चेखिद्यन्ते सहृदयानाम् हृदयानि ।

(१६)

संस्कृतमहिलाविद्यापीठम्

महिलाविद्यापीठस्यास्य संस्थापनं युगवेदविहगविधुमिते १९४४ ख्रिष्टाब्दे परमतपस्विनो महात्मानः **श्रीदयारामशास्त्रिणोऽ**कार्षुः । एभिः स्वयं सर्वमपि जीवनं

ज्ञानविज्ञानस्तन्यंधापयित्रीं गीर्वाणवाणीं मातरं समुद्धर्तुं समर्पितमिति धन्या इमे उभयलोकभाजो विद्वांसो दूरदर्शिनः । एषां चरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

स्मामिदयानन्दमतावलम्बिनो महाशयश्रीदयालचन्द्रस्य सुपुत्री विधवा **श्रीविद्यावतो** विदुषी स्वपितुः शुभलोकाप्तये स्वपितृपादैः स्वयं कृतान्तिमदानरूपेण रुप्यकाणां सप्तसहस्रीं विद्यापीठस्य प्रारम्भिकं कार्य्यं सञ्चालयितुं प्रदत्तवतीतीमामपि धन्यां मन्यामहे वदान्यां मान्याम् ।

श्रीदयारामशास्त्रिणः प्रथमं समकल्पिषत । अस्याः सदस्याश्च (१) श्रीदयारामशास्त्री (२) श्रीसुशीलातुली (३) श्रीविद्यावती (४) श्रीदीनानाथमहाजन एडवोकेट इतीमे चत्वारः समभूवन् ।

दुर्गरेष्वस्मिन् विद्यापीठ एव सर्वप्रथमं कन्याजनानां संस्कृताध्ययनाध्यापनप्रबन्धं विश्वविद्यालयीयपरीक्षाप्रबन्धं च दयारामशास्त्रिणः समितिसम्मत्या समकार्षुः । एकैकस्मिन्नेव हायने अष्टमश्रेणीं समुत्तीर्णाः कन्या विश्वविद्यालयीयां प्राज्ञपरीक्षां, मैट्रिकश्रेणीपरीक्षां विशारदपरीक्षां वा समुत्तरितुं प्राभूवन् । विशारदपरीक्षोत्तीर्णाः कन्याश्च एकस्मिन्नेव वर्षे शास्त्रिपरीक्षां समुदतरन् ।

अस्माद् विद्यापीठात् त्रिषु वर्षेषु सप्तकन्याः शास्त्रिपरीक्षाम्, पञ्चदश विशारदपरीक्षाम्, प्रायः पञ्चदश प्राज्ञपरीक्षां समुदतरन् ।

शास्त्रिपरीक्षोत्तीर्णकन्यानामानि

(१) शान्ताशर्म्मा, (२) निर्मला, (३) शकुन्तलाशर्म्मा, (४) शकुन्तला 'सेठ' (५) ओंकारदेवी शर्म्मा, (६) आत्माअब्रोल, (७) सन्तोषअब्रोल ।

इमाः सर्वा अपि यत्रतत्र स्कूलकालिजेष्वध्यापिकापदमारूढाः कन्याजनान् संस्कृतमध्यापयन् ।

विद्यापीठस्य प्रारम्भकालिकोऽध्यापकवर्गः

(१) श्रीदयारामशास्त्री, (२) श्रीआरूढभानुशास्त्री, (३) श्रीशकुन्तला सेठ । एषां त्रयाणामपि विशेषचरितान्यन्यत्र प्रस्तुतानि वर्तन्ते ।

विद्यापीठस्येतोऽपरमितिवृत्तं वक्तुं नोत्सहते नश्चेतः किञ्च तत्स्मरणेनापि चेखिद्यते । देशे सर्वत्र देशविभाजनानले जाज्वल्यमाने स्वस्वगृहनीडान् विहाय स्तन-

धयांस्तनयान् वयस्कान् पितॄन् सर्व सर्वस्वञ्च तस्मिन्ननले हुत्वा स्थानान्तरं गतवत्सु-जनविहगेषु अध्ययनाध्यापनसंस्थान्तरमिव विद्यापीठमपि तामेव दुर्दशां समनुभूय गत-प्राणं समभवत् ।

दयारामशास्त्रिणो विद्यापीठं पुनरुज्जीवयितुं महान्तं प्रयासमकार्षुः, परं तात्कालिकसर्वकारस्य हृदयादपगतेन संस्कृतानुरागेण वान्येन केनापि दुरदृष्टेन धरा-तलशयानं संस्कृतमहिलाविद्यापीठं पुनरुज्जीवयितुं न प्राभूवन् । परं संस्कृतमहिला-विद्यापीठस्थाने केवलं विद्यापीठमिति नामकरणं विधाय तस्मिन् संस्कृतप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षास्थाने केवलं हिन्दीरत्न-भूषण-प्रभाकरश्रेणीः प्राचीचलन् दयाराम-शास्त्रिणः ।

ततो दैवदुर्विपाकेन दयारामशास्त्रिणि देवभूयं गते तच्छात्रास्वन्यतमाः **शकुन्तलासेठ-शीलातुली-मदनकुमारी**नामधेयाः नारीसुलभसर्वगुणरत्नाकराः परम-विदुष्यो विद्यापीठस्य समस्तं कार्य्यभारं स्वयं स्वस्कन्धाभ्यामवाक्षुः ।

साम्प्रतमिमे द्वे अपि शकुन्तलासेठ-सुशीलातुल्यौ अध्यापिकान्तरसाहाय्येन विद्यापीठे रत्न-भूषण-प्रभाकरश्रेणीपर्यन्तं हिन्दीभाषाम्, दशमश्रेणी(मैट्रिक) पर्यन्त-मिंग्लिशं च पाठययन्त्यौ महान्तमुपकारं कुरुतो वर्तमानमहिलामण्डलस्य ।

श्रीसुशीलादेव्याश्चरितमन्यत्र प्रस्तुतं वर्तते ।

(१७)

काश्मीरसंस्कृतसाहित्यमम्मेलनम्

संस्कृतस्य प्रचारप्रसारार्थं काश्मीरे (१९५६) षट्पञ्चाशदधिकैकोनविंशति-शततमे ख्रिष्टाब्दे श्रीमता **मोतीलालशास्त्रिणा** 'पुष्करेण' **श्रीत्रिभुवननाथशास्त्रिणः** 'सभ्यस्य' **श्रीबदरीनाथशास्त्रिणः** कलस्य च सहयोगेन 'काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलन' नाम्नी संस्था स्थापिता ।

संस्थायाः सञ्चालनार्थमेकाऽस्थायिसमितिर्निर्वाचिता, यया (१९५९) ऊन-षष्टयधिकैकोनविंशतिशततमे ख्रिष्टसंवत्सरे **डा० शिवनाथशास्त्रि** डी० ओ० सी० महाभागानां भवने एका गोष्ठी समाहूता, यस्यां संस्थाऽधिकारिणो निर्वाचिताः । अनन्तरम् (१९६१) एकषष्ट्यधिकैकोनविंशतिशततमे हायने तृतीयं वार्षिकमधि-वेशनमभूत्, यत्र निम्नाङ्किताः सदस्या निर्वाचिताः—

प्रो० श्रीजगद्धरजाडूशास्त्री एम्० ए०, एम्० ओ० एल्०	प्रधानः
प्रो० श्रीगङ्गादत्तशास्त्री एम्० ए०, एम्० ओ० एल्०	उपप्रधानः
श्रीलक्ष्मीनारायणशास्त्री	महामन्त्री
श्रीओङ्कारनाथशास्त्री	१ संयुक्तमन्त्री
श्रीबदरीनाथशास्त्री	२ संयुक्तमन्त्री
श्रीत्रिभुवननाथशास्त्री	साहित्यमन्त्री
श्रीमोतीलालजाडूः	प्रकाशनमन्त्री
श्रीसोमनाथकलः	कार्यालयमन्त्री
श्रीमोतीलालशास्त्री	कोषाध्यक्षः
श्रीमदनलालः	सदस्यः
श्रीगिरिधरलालः	सदस्यः
श्रीअमरनाथगंजूः	सदस्यः

अधुनावधि सम्मेलनमिदं पञ्जीकृतं नास्ति। तदर्थं प्रयासश्चलति सम्मेलनस्य वैधसंचालनार्थं नियमावली निर्धारिताऽस्ति, यस्यां सम्मेलनस्य कार्यसञ्चालनपद्धति-विवृताऽस्ति।

प्रधानकार्यालयः श्रीनगरान्तर्गते कालखुडनाग्नि क्षेत्रे वर्तते, यत्र साप्ताहिक-साहित्यगोष्ठीनामन्तरङ्गगोष्ठीनां च आयोजनं भवति।

अस्य शाखाद्वयम् दक्षिणक्षेत्रे उत्तरक्षेत्रे चास्ति। सम्पूर्णाः सदस्याः ३०० सन्ति।

अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य अनुसरणं कुर्वतोऽस्य सम्मेलनस्य सदस्यानां श्रेणीद्वयं स्वीकृतम्। विशिष्टसदस्याः साधारणसदस्याश्च।

साहित्यगोष्ठी—

साहित्यगोष्ठीनां सम्पादनं सम्मेलनं प्रारम्भतः कुर्वद् आस्ते। सम्मेलनेन बृहदायोजनानामेका श्रृङ्खला निबद्धाऽस्ति, तत्र गणतन्त्रदिवससमारोहः प्रधानोऽस्ति। अगस्तमासस्य १५ तारिकायां **श्रीपण्डितकल्हण**स्य जन्मदिवससमारोहः क्रियते।

कल्हणवाचनालयः

सम्मेलनेन संस्थापितः कल्हणवाचनालयोऽस्ति, यत्र संस्कृत-हिन्दी-उर्दू-अंग्रेजी-पत्रपत्रिकाः पाठकानां हिताय प्राप्यन्ते। संस्कृते 'भारती'—'दिव्यज्योति'र्नामिके पत्रिके निःशुल्कमागच्छत.।

संस्कृतशिक्षानिकेतनम्—

सम्मेलनेन सरलसंस्कृतपाठ्यक्रमानुसारं 'संस्कृतशिक्षानिकेतन'नामिका पाठशाला संचाल्यते। अस्याः संचालनाय शिक्षणाय च श्रीत्रिभुवननाथशास्त्रिणः, श्रीबदरीनाथशास्त्रिणः, श्रीमोतीलालगंजूमहोदयस्य च सहयोगः श्लाघ्योऽस्ति।

परीक्षासंचालनम्—

सम्मेलनमिदं विशिष्टगोष्ठ्यां परीक्षासंचालनं स्वीचकार। तत्रैतदपि स्वीकृतं यद् 'भारतीयविद्याभवन संचालिताः सरलसंस्कृतपरीक्षाः संचालनीयाः इति। एतदर्थमेकोपसमितिः स्थिरीकृता' यथा विद्याभवनस्य पाठ्यक्रमो निर्धारितः। भवनस्य निर्देशानुसारं परीक्षा प्रारब्धा। परीक्षाकेन्द्रव्यवस्थापकत्वस्वीकृतिः 'पुष्कराय' केन्द्रस्वीकृतिश्च सम्मेलनाय प्रदत्ता।

शोधकार्यम्—

'शारदापीठ रिसर्चसिरीज' नामकगवेषणाकेन्द्रस्य साहाय्यं सम्मेलनेन प्रमुखरूपेण कृतम्। एषा संस्था शैवशास्त्रस्य गवेषणायां संलग्नाऽस्ति।

कार्यविस्तारयात्रा—

सम्मेलनेन विविधधार्मिकक्षेत्रेषु काश्मीरक्षेत्रे स्वोद्देश्यप्रचारार्थं स्वप्रतिनिधिप्रेषणादिद्वारा जनतासमक्षे स्वकीयः कार्यकलापः प्रस्तुतीकृतः।

अधिवेशनानि—

अद्यावधि सम्मेलनेन त्रीणि वार्षिकाधिवेशनानि विभिन्नक्षेत्रेषु कृतानि। प्रथमं भानुमुहल्लाक्षेत्रे, द्वितीयं कालखुडक्षेत्रे, तृतीयं च खरयारक्षेत्रे सम्पादितम्। प्रथमास्याध्यक्षः डा० शिवनाथशर्मा शास्त्री आसीत्।

भावी कार्यक्रमः—

निकटभविष्ये एव सम्मेलनं राजसर्वकारेण सह पत्रव्यवहारं संचालयिष्यति, येन जम्बूकाश्मीरस्था राजकीया रात्रिपाठशालाः संस्कृतपाठ्यक्रमस्य प्राथमिकैककरूपेण कार्यं कुर्युः, तथा तत्रावश्यकरूपेण प्राज्ञपरीक्षापाठ्यक्रमं संचालयेयुः।

विशिष्टं ज्ञातव्यम्—

सम्मेलनम् अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनेन जम्बूकाश्मीरराज्यशाखा-

रूपेण स्वीकृतमिति अग्रेऽपि सार्वदेशिकशाखानिर्देशानुसारं कार्यं करिष्यति ।

(१८)

संस्कृतसाहित्यपरिषद्

इतश्चत्वारिंशद्वर्षपूर्वं काश्मीरराज्यशासनकेन्द्रे श्रीनगरस्य विख्याते क्षेत्रे संस्कृतसाहित्यपरिषत् संस्थापिताऽभूत् । हिन्दूसभाभवने अस्याः कार्यालय आसीत् ।

उद्देश्यम्—

आंग्लभाषाप्रचारेण भारतीयेषु हीनभाव एधमान आसीत् । संस्कृतभाषा लुप्तप्राया सम्बभूव । एतादृशे संकटकाले संस्कृतस्य प्रचाराय आत्मगौरवजागर्तये चेयं परिषत् संस्थापिता ।

संस्थापकः—

श्रीडा०कुलभूषणो बजीरावादनामके स्थाने लब्धजन्मा १९१० ईशवीयवर्षे पी०एच०डी० उपाधिना आत्मानमलंकृत्य पञ्चविंशतिवर्षवयसि काश्मीरमागमत् । लवपुरे वसताऽनेन आर्यधर्मस्य माहात्म्यं संस्कृतभाषायाः पूर्णत्वं च श्रुतमासीत् । तेनास्य संस्कृताध्ययने रुचिर्जागरिता । शारदादेशमागत्यायं श्रीगोविन्दराजानकेभ्यः संस्कृते पाटवं प्राप ।

शारदादेशे संस्कृतभाषाप्रचाराय भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणाय च गुरुणा राजानकेन सहानेन संस्कृतसाहित्यपरिषदः स्थापनाविषये विमर्शः कृतः । स्थानीया विद्वांसः सादरमामन्त्रिताः । परिषदोऽप्युद्घाटनं कृतम् ।

(१९)

संस्कृतभाषाप्रचारसमितिः

अखिलभारतीयसंस्कृतभाषाप्रचारसमितिः श्रीमद्भिः श्रीपाददामोदरसातवलेकरमहाभागैः संस्कृतप्रचाराय संस्थापिता । अस्याः प्रान्तीयशाखा श्रीमद्भिर्जानकीनाथवानप्रस्थमहानुभावैः वि० सं० २००७ सप्ताधिकद्विसहस्रतमे हायने समारब्धा । संस्थाया उपकेन्द्रत्वेन निम्नस्थानेषु कार्यं प्रावर्तत ।

यथा—

(१) श्रीनगरे, (२) रैवावारीनगर्याम्, (३) महनाख्ये नगरे, (४) सोपाराख्ये नगरे, (५) वारामुलाख्ये नगरे, (६) उत्तराख्ये नगरे, (७) विजयविहाख्ये नगरे, (८) चन्द्रपुरानगर्याम्, (९) धन्यहामाख्यायां नगर्यां च ।

वर्षसप्तकं यावत् अनया समित्या कार्यं संचालितम् । सहस्रं विद्यार्थिनः परीक्षासूपविष्टाः । अस्या. कार्यनिर्वाहकौ मुख्यतया दीनानाथकौलश्रीमाहेश्वरकौलौ बभूवतुः ।

संस्कृतविश्वपरिषद्—

मोहमय्यां स्थितायाः संस्कृतविश्वपरिषदः काश्मीरिकशाखात्वेन वर्तते काचन समितिः, या श्रीपरमानन्ददरिन्दनामकेन विदुषा दशवर्षेभ्यः पूर्वं स्वास्वासे एव कतिचन विदुष आहूय संस्थापिता । अस्याः समितेः किमपि प्रकाशनार्हं रूपं नास्ति, न वाऽपि किमप्युल्लेखनीयं कार्यमस्ति । केवलं नाम्नैव तस्याः सत्ता ।

उपसंहारः

दर्शिता जम्बूकाश्मीरराजवंशस्य संस्कृतेऽभिरुचिः उक्ता च तत्प्रयुक्ता महाराजैः श्रीगुलाबसिंह–श्रीरणवीरसिंह–श्रीप्रतापसिंह–श्रीहरिसिंह–श्रीकर्णसिंहमहानुभावैर्विहिता उत्तरवाहिनीश्रीगदाधरसंस्कृतपाठशाला-श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशाला–(श्रीरघुनाथसंस्कृत महाविद्यालय)-श्रीरघुनाथसस्कृतमहाविद्यालयीयपुस्तकालय-जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालय-(स्नातकोत्तर संस्कृतश्रेणीविभाग)-श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयपुस्तकालय-श्रीरणवीरहाईस्कूलस्थसंस्कृतपाठशाला-धर्मार्थविभाग-वर्तमानधर्मार्थपरिषदभिधेयानाम–ष्टानां संस्थानां स्थापना पोषणा च । ततः परं निवेदितञ्च राजकीयविभाग-द्वारा संचालितानां संस्कृतप्रचारकेन्द्रभूतानां कतीनाञ्चित् पाठशालानां, स्वामि-विद्याधरमहाराजेन स्थापितस्य श्रीविद्याधरशैवाश्रमनिधिपः, महागाणतिकश्रीपरमा-नन्दमहोदयेनोपक्रान्तस्य श्रीरूपादेवीशारदापीठस्य, महामहेश्वराचार्यश्रीरामजीस्वामि-महाराजसंस्थापितस्य श्रीरामशैवाश्रमस्य, आर्यसामाजिकैरुद्घाटितस्य पाणिनीयार्य-संस्कृतमहाविद्यालयस्य, तथाविधाया एवार्यसंस्कृतकन्यापाठशालायाः, परमतपस्वि-श्रीदयारामशास्त्रिसंस्थापितस्य संस्कृतमहिलाविद्यापीठस्य, श्रीमोतीलालशास्त्रिप्रभृति-विद्वद्गणसंघटितस्य काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य, श्रीपाददामोदरसातवलेकर-महोदयैः संस्थापितायाः संस्कृतभाषाप्रचारसमितेः, काश्मीरिकपण्डितश्रीगोविन्द-

राजानकादेशाद् दक्षतरश्रीकूलभूषणमहाभागेन स्थापितायाः संस्कृतसाहित्यपरिषदः, संस्कृतविश्वपरिषदश्च स्थापनपोषणसञ्चालनस्थगनादिरूपं यथावस्थितमितिवृत्तम् । निरूपितं चैतेनैव क्रमेण जम्बूकाश्मीरमहाराजातिरिक्तानां संस्कृतपोषकाणामपि तत्तत्संस्थासंस्थापनद्वारा सुरसरस्वतीसेवासौभाग्यभागित्वम् ।

इह श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयपुस्तकालयविवरणे डा० जी० बुह्लरस्य, डा० एम्० ए० स्टीनस्य, गेरार्ड एल्० एम्० क्लाजनस्य, ए० ए० मैक्डानलस्य, जे० सी० (जगदीशचन्द्र)चटर्जीमहोदयस्य च कार्याणां संक्षेपेण निरूपणं कृतम् । सूचितञ्च यदसौ श्रीजगदीशचन्द्रचटर्जीमहोदयोऽस्यानुसन्धानविभागस्य प्रथमोऽधिकारी न्ययुज्यत । ततः परं महामहोपाध्यायः श्रीमुकुन्दरामशास्त्री, पण्डितमधुसूदनकौलः, श्रीरामचन्द्रकाकः, पण्डितहरभट्टशास्त्री, श्रीजगद्धरजाडूः, डा० नलिनाक्षदत्तः, डा० शिवनाथशर्मा, श्रीदीनानाथशास्त्री, श्रीपृथ्वीनाथपुष्पः, ब्रह्मचारीलक्ष्मणः, श्रीनीलकण्ठगुर्टूः, श्रीजियालालः, श्रीगौरीशङ्करः, श्रीकान्तिचन्द्रपाण्डेयश्चैते चान्ये च ये विद्वत्तल्लजा अत्र विभागेऽधिकारितां कार्यावसरं वा प्राप्य भूयसां ग्रन्थानां सम्पादनादिकार्यं निर्वर्तितवन्तः, तेषां कार्यविवरणं तत्तद्विद्वत्परिचयावसरे लेखिष्यते । प्रस्तूयते त्विदानीं जम्बूकाश्मीरप्रदेशेऽनुसंहितानां, लिपीकृतानां, अमुद्रितानां, मुद्रितानां (सम्पादित-प्रकाशितानां) च ग्रन्थानामकाराद्यनुक्रमेण पृथक् पृथक् सूचीसमुपन्यास पुरस्सरं प्रत्येकं ग्रन्थस्य परिचयः ।

तत्रैष क्रमः श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयपुस्तकालये संगृहीतानाम् अमुद्रितानां ग्रन्थानामकारादिक्रमानुगता सूची प्रथमा । काश्मीरराज्यानुसन्धानविभागीयपुस्तकालयस्थानां विभागेनानुसंहितानां प्रकाशिताप्रकाशितानां ग्रन्थविशेषाणामकारादिक्रमानुगता सूची द्वितीया । विविधग्रन्थमालासु प्रकाशितानां ग्रन्थानामकारादिक्रमानुगता च सूची तृतीया । एतत्सूचीत्रयानुसारि ग्रन्थविवरण **साहित्यनिर्माणगवेषणादयः** इति शीर्षकेऽध्येतव्यम् ।

साहित्यनिर्माणगवेषणादयः

इह खलु श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागीयपुस्तकालयस्य परिचये कार्यारम्भेतिहासपूर्वकं पुस्तकानां सग्रहकार्यम्, लिपिकार्यम्, अन्वेषणकार्यम्, नवसम्पादनकार्यञ्चेत्यादिना विस्तृतं कार्यविवरणमुपन्यस्तम् । उक्तममुद्रितानां मुद्रितानां च ग्रन्थानां विषयक्रमेण संख्यामात्रम् । अथ तेषामेषाञ्च ग्रन्थानां परिचयप्रदानमुपक्रम्यते ।

तत्र परिचेयानाम् अमुद्रितानां ग्रन्थानामकारादिक्रमानुगता सूचीयम्: —

१. अथर्ववेदसंहिता, पप्पलादशाखीया
२. अमरकोशः, हिन्दीभाषानुवादसहितः
३. अमरकोशनाममाला, हिन्दीभाषानुवादसहिता
४. इख्तौयारातम्, हिन्दीभाषायाम्
५. एकाक्षरनिघण्टुः, हिन्दीभाषानुवादसहितः
६-७. औषधचिकित्सा (द्वे पुस्तके)
८. कल्पसारः
९. चित्तप्रदीपः
१०. जातकगणितस्कन्धसंग्रहः
११. जातकफलस्कन्धः
१२. जातकसंग्रहः
१३. तर्कसंग्रहव्याख्या-सिद्धान्तचन्द्रोदयः
१४. ताजिकसंहिता
१५. दशभाषोदयकोषः
१६. दुर्गाक्रमणरीतिः
१७. धनञ्जयविजयः, डोगरीभाषानुवादः
१८. धर्मशास्त्रसंग्रहः
१९. नानार्थकोषः
२०. नामविभागमाला
२१. नीतिकल्पलता सटीका
२२. पञ्चसायकविवरणम्
२३. पूजारहस्यं सटीकम्
२४. प्रश्नरत्नावली
२५. ब्रह्मसूत्रवृत्तिसारः
२६. भगवद्गीताटीकाविंशतिः
२७. भावप्रकाशटीका (श्रीरणवीरसिंहदेवावलोकनसद्वैद्यसिद्धान्तरत्नाकरसंहिता)
२८. भाषाकोशः
२९. मत्स्यपुराणटीका भावप्रदीपः
३०. मार्कण्डेयपुराणव्याख्यानं भावदीपकम्
३१. मुहूर्तखण्ड.
३२. रघुनाथगुणोदयः
३३. रघुवंशः (संस्कृतान्वयहिन्दीभाषाटीकोपेतः)
३४. रणवीरविजयः
३५. रणवीरसङ्गीतमहोदधिः
३६. रणवीरसिंहसदाचाररत्नाकरः
३७. रामपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषद् (हिन्दीभाषानुवादसहिता)
३८. लिङ्गपुराणटीका भावार्थसङ्केतः
३९. वामनपुराणव्याख्यानम्
४०. विषहरतन्त्रम्

४१. वीररत्नशेखरशिखा
४२. वीरवैद्यरत्नहारटीका-वीरहारलतिका
४३. सारस्वतप्रक्रिया (हिन्दीभाषानुवाद-सहिता)
४४. सारसंग्रहः (हिन्दीभाषानुवाद-सहितः)
४५. सिद्धान्तशिरोमणिः
४६. संक्षिप्ताह्निकपद्धतिः
४७. स्त्रीधर्मनिर्णयः
४८. फौजके लड़ानेकी किताब (सैनिकयुद्धाभ्यासः)

अथ महाराजश्रीरणवीरसिंहमहोदयस्य विशेषादेशेन सम्पादितानूदितसंगृहीतानाम् एतत्सूचिनिर्दिष्टानां ग्रन्थानां परिचयः (क्रमाङ्कग्रन्थाङ्कसहितः)।

(क) अमुद्रिता ग्रन्थाः—

१. अथर्ववेदसंहिता, पैप्पलादशाखीया–५१७५ घ।

२-५ पत्रेषु सुलिखितोऽयं संहिताग्रन्थो महानुपयोगी वर्तते। यतो हि नाद्य सर्वत्र वैदिकीनां विभिन्नशाखानां समुपलब्धिर्जायते। अस्य महत्वं तु डा० एम्० ए० स्टाईनमहोदयेनापि स्वकृतबृहत्सूचीपत्र(कैटेलाग)स्य ३ पृष्ठे वर्णितं यत्—"इदं पुस्तकं महावेदाचार्यश्रीडाक्टररोठस्य हस्ते समर्पितात्प्राचीनभूर्जपत्रग्रन्थादवतारितम्। मूलभूतपुस्तकस्य वर्णनं श्रीयुतडाक्टररोठस्य "देर अथर्ववेद इन काश्मीर ट्युबिनजेन" १८७५ इत्याख्ये ग्रन्थे द्रष्टव्यम् इति। इयं च प्रतिलिपिः १९३२ वैक्रमाब्दे विहिता इति तत्र लिखितम्। लिपिश्च सुवाच्या देवनागरी अस्ति।

२. अमरकोशः हिन्दीभाषानुवादसहितः–३४८४ **घ।**

अद्य सर्वत्रैव अमरकोशस्य शतशष्टीकाः संस्कृते हिन्दीभाषायां च समुपलभ्यन्ते। परं शतवर्षपूर्वं संस्कृतग्रन्थानां हिन्दीटीकानिर्माणे महाराजश्रीरणवीरसिंहस्यैव प्रथमा प्रवृत्तिः संजातेति सम्भाव्यते। यद्यपि अपूर्णा एवेयं टीका ७ पत्रेषु लिखिता वर्तते, परं "श्रेयांसि बहुविघ्नानि" इति तन्निर्माणमपि श्रेयस्करं प्रतीयते। अस्यापि सुवाच्या देवनागरी लिपिर्वर्तते।

३. अमरकोशनाममाला हिन्दीभाषालद्दाखीभाषानुवादसहिता–३४२४ **घ।**

३१९ पत्रेषु विलिखिता इयं टीका। अत्र च हिन्दीभाषया सहैव लद्दाखीभाषायाष्टीकानिर्माणं तु महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य संस्कृतप्रचारयोजनां सम्प्रदर्शयति। सुवाच्यैर्देवनागरीवर्णैर्लिखितापीयमसमाप्ता एवास्ति।

१३. **तर्कसंग्रहव्याख्या सिद्धान्तचन्द्रोदयः–हिन्दीभाषायाम्,** ४०२१ **घ ।**

सरलेयं तर्कसंग्रहस्य व्याख्या हिन्दीभाषायां भाईगेडासिहेन विरचिता। २३४ पत्रेषु संलिखिता चेयं व्याख्या १९३६ वैक्रमाब्दे लिपिबद्धा संजाता। सुवाच्या अस्ति देवनागरी लिपिः। अस्याः पर्यालोचनेनैतत्समनुभूयते, यदस्याः पूर्वं न केनापि तर्कसंग्रहस्य हिन्दीभाषायां टीका कृतेति।

१४. **ताजिकसंहिता**–२८३४ **घ ।**

ज्योतिर्विद्भिः सम्पादितोऽयं ताजिकशास्त्रसंग्रहः। २९३ पत्रेषु सुलिखितोऽप्ययमसमाप्त एवास्ति। सुवाच्या देवनागरी लिपिरस्ति।

१५. **दशभाषोदयकोशः,** २९९ **क ।**

पण्डितेश्वरकौलेन विरचितोऽयं कोशग्रन्थः। अत्र संस्कृत-हिन्दी-अरबी-फारसी-काश्मीरी-लद्दाखीप्रभृतीनां दशभाषाणां पर्यायशब्दाः सन्निबद्धाः। ९७ पत्रेषु विलिखितस्यास्य ग्रन्थस्याधुना सर्वत्र उपयोगिताऽनुभूयते। तत्स्थानीया कल्चरल-अकैडमीन-संस्था अस्य कृते भृशं प्रयतते, यदस्य प्रतिलिपिरेव संलभ्येत, ततश्चायं मुद्रितो भवेदिति।

१६. **दुर्गाक्रमणरीतिः**–१०४६ **क ।**

अस्मिन् पुस्तके प्राचीनयुद्धविद्याया विषयो वर्णितः। तत्रापि शत्रुदुर्गग्रहणार्थं कथं कैश्चोपायैः प्रयतितव्यमिति सरलभाषायां सुलिखितमस्ति। अस्य पत्रसंस्था ८७, सुवाच्या च देवनागरी लिपिरस्ति।

१७. **धनञ्जयविजयः, डोगरीभाषानुवादः**–३९४ **क ।**

"काव्यशास्त्रविनोदेन कालो गच्छति धीमताम्" इति शास्त्रोक्तिं मत्वा मनोरञ्जनरीत्या च कालयापनार्थं महाराजरणवीरसिंहेनास्य संस्कृतनाटकस्य डोगरीभाषायामनुवादः कारितः। यतो हि अस्मिन् एकत्र पत्रप्रान्ते डोगरीभाषायाम् "एह पुस्तक महाराज रणवीरसिह दे पढने दारो" इति स्पष्टमुल्लिखितं वर्तते, अस्य पत्रसंख्या ७८, सुवाच्या च देवनागरी लिपिरस्ति।

१८. **धर्मशास्त्रसंग्रहः**–३९४९ **घ ।**

अयं संग्रहोऽपि १२ पत्रेषु सुलिखितोऽपूर्णोऽस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे मन्वादि-

स्मृतिपुराणवाक्यानां नानावर्णाचारस्नानादिविधिबोधकानां श्लोकानां च संग्रहो महानुपयोगी वर्तते । सुवाच्या देवनागरी लिपिरस्ति ।

१९. **नानार्थकोशः**—३४७८ **घ ।**

अयमक्षरक्रमानुसारी कोशः ५७ पत्रेषु लिखितो देवनागरीलिपिपूर्णोऽस्ति ।

२०. **नामविभागमाला**—३४७१ **घ ।**

३१४ पत्रेषु सुलिखितोऽयं कोशसंग्रहः । सुवाच्या एवास्ति देवनागरी लिपिरत्र ।

२१. **नीतिकल्पलता सटीका**—४०३५-३६ **घ ।**

नीतिग्रन्थोऽयं पण्डितसाहिबरामेण विनिर्मितः । अस्य टीकाकारोऽपि स एवास्ति । पुस्तकद्वयमिदं क्रमेण १०९ पत्रेषु २०९ पत्रेषु च लिखितं वर्तते । प्रथममपूर्ण, द्वितीयं तु सम्पूर्णमस्ति । द्वयोरेव सुवाच्याऽस्ति देवनागरी लिपि. ।

२२. **पञ्चसायकविवरणम्, लक्ष्यवेधनम्**—६४० **घ ।**

२१५ पत्रेषु सुलिखितमिदं विवरणम् । अस्य लेखकः काश्मीरिकपण्डिताग्रगण्यः श्रीसाहिबरामो महाराजरणवीरसिंहराज्ये काश्मीरिकसंस्कृतपाठशालाया मुख्याध्यापक आसीत् । विवरणमिदं मूलग्रन्थस्य विषयं सूपपादयति । लिपिस्तु सुवाच्या देवनागरी एवास्ति ।

२३. **पूजारहस्यं सटीकम्**—४७४३ **घ ।**

४५ पत्रेषु सुलिखितमिदं प्रतीकोपासकानां प्रतिमादिपूजापद्धतिं समुपदिशति, नानाशङ्कानां च समुच्छेदं प्रकरोति । सुवाच्या देवनागरी लिपिरस्ति ।

२४. **प्रश्नरत्नावली**—२८३५ **घ ।**

काश्मीरिकलालपण्डितेनेयं विरचिता । अस्या निर्माणकालो १९२० वैक्रमाब्दो वर्तते । १७९ पत्राणि सन्ति । सुवाच्या देवनागरी लिपिरस्ति ।

२५. **ब्रह्मसूत्रवृत्तिसारः**—२१९६-२२०० **घ ।**

वेदान्तसारवर्णनात्मकोऽयं लघुग्रन्थः पण्डितगोपालरामशर्मणा विरचितः । अस्य ३० पत्राणि सन्ति । सुवाच्या देवनागरी लिपिश्चास्ति ।

२६. **भगवद्गीताटीकाविंशतिः** २७११-२८ **घ ।**

लेखकैः श्रीमद्भगवद्गीताया अष्टादश प्राचीनाष्टीका अन्ते च द्वे नवीने

हिन्दीटीके प्रतिश्लोकं संगृह्य एकत्र सन्निवेश्य च संलिखिताः । ता विंशतिष्टीका अत्रोपलभ्यन्ते ।

टीकानां तत्कर्तॄणां च नामानि निम्नाङ्कितानि सन्ति ।

टीका	टीकाकारः	टीका	टीकाकारः
१. आनन्दी	आनन्दराजानकः	११. भगवद्गीतार्थसंग्रहः	अभिनवगुप्त-राजानकः
२. कुसुमवैजयन्ती	गिरिधारिदासः		
३. गीतातात्पर्यशुद्धिः	रामचन्द्रसरस्वती	१२. भावदीपिका	नीलकण्ठः
४. गूढार्थचन्द्रिका	वनमाली	१३. भावप्रकाशः	सदानन्दव्यासः
५. गूढार्थप्रकाशिका	मधुसूदनसरस्वती	१४. भाष्यम्	शङ्कराचार्यः
६. तत्त्वप्रकाशिका	लक्ष्मीरामराजानकः	१५. भाष्यम्	रामानुजः
७. तात्पर्यनिर्णयः	आनन्दगिरिः	१६. माध्वभाष्यम्	आनन्दतीर्थः
८. पञ्चोली	····· (अज्ञातः)	१७. सर्वतोभद्रः	रामकण्ठः
९. परमार्थप्रभा	सूर्यपण्डितः	१८. सुबोधिनी	श्रीधरस्वामी
१०. पिशाचभाष्यम्	·· ·· (अज्ञातः)	१९. रणवीरसमुद्बोधिनी	··· (अज्ञातः)
		२०. हिन्दीभाषानुवादः	··· (अज्ञातः)

समग्रस्याष्टादशाध्यायोपेतस्यास्य गीताग्रन्थस्य पत्रसंख्या ३३०४ अस्ति । सुवाच्या देवनागरी लिपिर्विद्यते । प्रतिश्लोकान्ते च हिन्दी'दोहा'पद्यात्मकस्तच्छ्लोकानुवादोऽप्यस्य महद् वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति । २०१२ वैक्रमाब्दे महामहिमराष्ट्रपतिमहोदयैरपि जम्बूनगरे पदार्पणं कृत्वाऽयं पुस्तकालयोऽवलोकितः । तैश्चान्यान्यविज्ञापनैः सह एतदपि प्रतिपादितं यदस्य टीकासंग्रहस्य प्रकाशनं विधेयमिति । परं तदुचितार्थाभावेनैव प्रकाशनादिकं कार्यं नाभूत् । एतावतापि पुस्तकालयस्थस्यास्य ग्रन्थस्य समुपयोगिता तु प्रसिद्धा एव संजाता ।

२७. **भावप्रकाशटीका—(श्रीरणवीरसिंहदेवावलोकनसद्वैद्यसिद्धान्तरत्नाकरसंहिता)-** ३१०२ **घ ।**

इयं टीका महाराजाज्ञया विरचिता । अस्याः निर्माता पण्डितजयदेवोऽस्ति । ७०२ पत्रेषु लिखिता अपीयं संहिता अपूर्णा एवास्ति । सुवाच्या देवनागरी लिपिर्विद्यते । अस्याष्टीकाया निर्माणप्रसङ्गेऽद्यापि अत्रत्यवृद्धेभ्य एवं श्रूयते यद्-एकदा महाराजरणवीरसिंहोऽतीव रुग्णोऽभूत् । तदा बहवः सद्वैद्यास्तदारोग्यलाभाय मिलित्वा

निदानचिकित्सादिकमकुर्वन् । तेषां सम्मत्या महौषधसंसेवनेन च स्वल्पेषु एव दिनेषु महाराजो नीरोगोऽजायत । पश्चान्महाराजसंकेतेन तेषु चिकित्सकेषु प्रधानो वैद्यराजो जयदेव एतां टीकां व्यरचयत् इति ।

२८. **भाषाकोशः–१९३ ख ।**

अस्मिन्नपि कोशग्रन्थे संस्कृत-हिन्दी-काश्मीर्यादिभाषाणां पर्यायशब्दाः संगृहीताः । यथा हि १—फारसी, २—संस्कृत, ३—काश्मीरी, ४—अरबी, ५—हिन्दी, अफतादन्, पतनम्, पिन्, सकृत, पड़ना इत्यादयः । अस्य कोशस्य द्वयोर्भागयोः क्रमशः २४९-५५६ पत्राणि सन्ति । सुवाच्या देवनागरी लिपिश्चास्ति ।

२९. **मत्स्यपुराणटीका-भावप्रदीपः–३९२० घ ।**

पण्डितरामचन्द्रभट्टकाश्मीरिकेणेयं टीका विरचिता । अस्याः पत्रसंख्या ६८५, लिपिश्च सुवाच्या देवनागरी अस्ति । अद्य भारतीया विविधा एवानुसन्धानसंस्थाः पुराणप्रकाशनादिस्वानुसन्धानसंशोधनादिकर्मप्रपूर्त्यै इमां टीकां समादातुं समीहन्ते । अस्या रचनाकालः १९३२ वैक्रमाब्दोऽस्ति । १९६१ ख्रिष्टाब्दे अक्तूबरमासस्य १४-१६ तिथिषु संपन्ने अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेलनाधिवेशने श्रीनगरे समागतैर्बहुभिः संस्कृतमहापण्डितैः, विशेषतश्च तत्सम्मेलनसभापतिभिर्महामान्यैः **डा० वी० राघव**महोदयैः, सर्वभारतीयकाशिराजन्याससंस्थायाः पुराणविभागाध्यक्षैः **आनन्दस्वरूपगुप्त**महोदयैश्च स्वयमिह समेत्य पुस्तकालयावलोकनं कृतम् । तैश्चास्याः मत्स्यपुराणटीकाया विषये विशिष्टा स्वाभिरुचिः संप्रदर्शिता । तेषां कार्यसाधकैः सहायकपण्डितैस्तु अस्या आदिमध्यान्तपाठांशा अपि संलिख्य स्वायत्तीकृताः ।

३०. **मार्कण्डेयपुराणव्याख्यानं भावदीपकम्–३९१९ घ ।**

पण्डितरामचन्द्रभट्टेन एतदपि व्याख्यानं विरचितम् । अस्य रचनाकालः १९३४ वैक्रमाब्दः । पत्रसंख्या ३३६, लिपिश्च सुवाच्या देवनागरी अस्ति ।

३१. **मुहूर्तखण्डः–२८३६ घ ।**

मुहूर्तशास्त्रसंगहोऽयं देवज्ञैर्विरचितः । २०७ पत्रेषु लिखितोऽप्ययमसमाप्त एवास्ति । सुवाच्या देवनागरी लिपिर्वर्तते ।

३२. **रघुनाथगुणोदयः**—६२६-२७ **घ** ।

श्रीरणवीरसिंहमहाराजकारितमिदं त्रयोदशसर्गात्मकं महाकाव्यम् । अस्य कर्ताऽपि द्विगर्तदेशीय एवासीत् पण्डितदुर्गादत्तात्मजः कविर्नव्यचण्डीदासः । काव्यमिदं द्वयोः पुस्तकयोर्वर्तते । प्रथमस्य १५७ पत्राणि, द्वितीयस्य च ५८१ पत्राणि सन्ति । लिपिस्तु सुवाच्या देवनागरी एवास्ति ।

३३. **रघुवंशः संस्कृतान्वयहिन्दीभाषाटीकोपेतः**—३४८२ **घ** ।

महाकविकालिदासविरचितरघुवंशमहाकाव्यस्य टीका संस्कृत एव लभ्यन्ते । परं महाराजश्रीरणवीरसिंहेन स्वप्रशासनकाल एव तस्यानुवादो हिन्दीभाषायामपि कारितः । अद्य केवलं प्रथमसर्ग एव तट्टीकायुक्त. समुपलभ्यते । पर संस्कृतप्रचार-हेतुरयं स्वल्पोऽपि भागो महत्त्वपूर्ण एवेति प्रतिभाति । अस्य १७ पत्रेषु देवनागरीवर्णाङ्किता सुवाच्या लिपिरस्ति ।

३४. **रणवीरविजयः**—६६९-७८८ **क** ।

श्रीरणवीरसिंहमहाराजाश्रितेन पण्डितविश्वेश्वरेण विरचितोऽयं ज्यौतिषग्रन्थः । अस्य द्वे पुस्तके अत्र विद्येते । प्रथमस्य पत्रसंख्या ३२५, द्वितीयस्य च २८० अस्ति । सुवाच्या अस्ति देवनागरी लिपिः ।

३५. **रणवीरसंगीतमहोदधिः**—१८८१-८३-८४-८९ **क** ।

शास्त्रीयसंगीतविषयकोऽयं ग्रन्थः सङ्गीताचार्यश्रीकाकारामगोस्वामिना विरचितः । विकृतेऽपि अस्मिन् ग्रन्थे सङ्गीताङ्गभूताः तालाध्यायः, वाद्याध्यायः, रागाध्यायः, तन्त्राध्यायः, नाटकाध्यायः, प्रकीर्णाध्याय इत्यादयो विभिन्नावयवबोधकाः प्रसङ्गाः सन्ति । अस्य चत्वारि खण्डितानि पुस्तकानि सन्ति । प्रथमस्य ९५०, द्वितीयस्य १०१०, तृतीयस्य २५०, चतुर्थस्य १०७ पत्राणि सन्ति । सर्वेषु पुस्तकेषु सुवाच्या देवनागरी लिपिरस्ति ।

३६. **रणवीरसिंहसदाचाररत्नाकरः**—२९६ **ख** ।

ग्रन्थनाम्ना एव संप्रतीयते यदेतस्य निर्माणे महाराजरणवीरसिंहस्य कीदृशी संप्रवृत्तिः संजाता इति । 'आचारः परमो धर्मः', 'आचारहीनं न पुनन्ति वेदा' इत्यादिशास्त्रवचनानि अनुस्मरन् महाराजः सर्वस्य प्रजावर्गस्य आचारशिक्षार्थं धर्माचार्यैः पण्डितैश्च आचारशिक्षकं ग्रन्थमिमं समलेखयन् । अस्य पत्रसंख्या २५९, लिपिश्च सुवाच्या देवनागरी अस्ति ।

३७. **रामपूर्वोत्तरतापनीयोपनिषत्–(हिन्दीभाषानुवादसहिता) ४०१८ घ।**

उपनिषत्सु प्रसिद्धा इयमुपनिषत् । दिवङ्गतो महाराजः श्रीरणवीरसिंह आत्मानं सूर्यवंशीयक्षत्रियं मन्यमानः स्वेष्टदेवस्य श्रीरामचन्द्रस्य विशिष्टं महत्त्वं संजिज्ञासुरेवास्या महोपनिषदः पूर्वोत्तरभागयोर्हिन्दीटीकां कारितवान् । ३८ पत्रेषु विलिखिता इयं प्रतिलिपिः । लिपिस्तु सुवाच्या एवास्ति देवनागरी । हिन्दीटीकाकारोऽपि काश्मीरिक एवासीत् कश्चित् लालपण्डितः । यो हि महाराजरणवीरसिंहराज्ये सबहुमानोऽतिष्ठत् ।

३८ **लिङ्गपुराणटीका भावार्थसङ्केतः–३९२१ घ।**

इयं टीका पण्डितसाहिबरामात्मजेन दयारामपण्डितेन विरचिता । अस्याः पत्रसंख्या ३६९, लिपिश्च सुवाच्या देवनागरी अस्ति ।

३९. **वामनपुराणव्याख्यानम्–४०१२ घ।**

पण्डितरामचन्द्रभट्टेन एतदपि विरचितम् । अस्य पत्रसंख्या ४०६, लिपिश्च सुवाच्या देवनागरी अस्ति ।

४०. **विषहरतन्त्रम्, ३२६१ घ।**

१८०१ वैक्रमाब्दे एतत् लिखितम् । लेखकश्चास्य पण्डितगणेशशास्त्री निर्दिष्टः । विषदोषापहारिणोऽनेके उपाया अस्मिन् सम्प्रदर्शिताः । अस्य पत्रसंख्या ५९, लिपिश्च सुवाच्या देवनागरी अस्ति ।

४१. **वीररत्नशेखरशिखाः–४५५-५६-५७-५८-६० घ।**

अस्य विषये डा० एम्० ए० स्टाईनमहोदयेन विलिखितं यत्–"अयं ग्रन्थो महाराजरणवीरसिंहप्रभोराज्ञया संस्कृतपण्डितेन साहिबरामेण" "अखलाकी मोहसिनी" नामभूषितयवनग्रन्थादनुवादितः । सुशीलशैली इति ग्रन्थस्यापरं नाम विद्यते इति । अस्य पञ्चपुस्तकानि अत्र वर्तन्ते । प्रथमं १००५ पत्रेषु लिखितं पूर्णं चास्ति । अस्य लिपिकालः १९१० वैक्रमाब्दः । पण्डितसाहिबरामेणास्य टीका अपि संस्कृत एव 'पदसंकेतविवरणम्' इति नाम्ना विरचिता । द्वितीयं ५६ पत्रेषु सुलिखितं प्रथमखण्डपर्यन्तमेवास्ति । तृतीयं २ पत्रात्मकमेवास्ति । चतुर्थं ४ पत्रेषु विलिखितं, परं प्रथमश्लोकस्य पण्डितसाहिबरामकृता अपरा व्याख्या 'गहनार्थप्रकाशिका' सम्पूर्णा वर्तते ।

पञ्चमं ५२१ पत्रेषु संलिखितमप्यपूर्णम् । सर्वेषु पुस्तकेषु सुवाच्या देवनागरी लिपिरस्ति।

४२. **वीरवैद्यरत्नहारटीका वीरहारलतिका**–३२१० घ।

पण्डितदिलारामपुत्रेण साहिबरामपण्डितेन कस्यचिदरबीग्रन्थस्यानुवादोऽयं विहितः। अस्य तिस्रः प्रतिलिपयो विद्यन्ते। प्रथमा ४३३ पत्रेषु, द्वितीया १०५ पत्रेषु, तृतीया च ८६ पत्रेषु लिखिता अस्ति। परमेताः सर्वा अपि अपूर्णा एव सन्ति। सर्वासु च देवनागरी लिपिः सुवाच्या अस्ति।

४३. **सारस्वतप्रक्रिया हिन्दीभाषानुवादसहिता**–३४७३ घ।

व्याकरणेषु सारस्वतव्याकरणमपि प्राचीनतमं वर्तते। तद्बोधिकायाः सारस्वत-प्रक्रियायाः सरला इयं हिन्दीटीका केनचिद् वैयाकरणपण्डितेन विनिर्मिता। यद्यपि १७ पत्रेषु विलिखिता इयं टीका अपूर्णा एवोपलभ्यते, तथापि अनुसन्धानकर्तॄणा-मध्येतॄणां च मार्गप्रदर्शनं प्रकरोति।

४४. **सारसङ्ग्रहः हिन्दीभाषानुवादसहितः**–३४७४ घ।

पुस्तकस्यास्य मूलटीकायाः कर्ता न ज्ञायते। अस्य १५६ पत्रेषु सुवाच्या देव-नागरी लिपिरस्ति।

४५. **सिद्धान्तशिरोमणिः हिन्दीभाषानुवादवार्तिकसहितः**–३०३६ घ।

पण्डितवासुदेवेन हिन्दीभाषावार्तिकं विरचितम्। परं १० पत्रात्मकमेव ग्रन्थ-मालोक्यैतदनुमीयते यत् कार्यमिदं महता प्रयत्नेन समारब्धमपि विघ्नौघप्रभावेणान्त-राल एव सन्निरुद्धम्। स्वल्पमप्येतद्दिग्दर्शनं भाविटीकाकाराणां कृते समालम्बहेतु-रित्यत्र नास्ति कापि शङ्का। सुवाच्या एवास्ति देवनागरी लिपिरत्र।

४६. **संक्षिप्ताह्निकपद्धतिः**–२६८९-९० घ।

अस्याः पद्धतेः कर्ता रघुनाथगुणोदयमहाकाव्यस्य लेखको नव्यचण्डीदासोऽस्ति। अस्या लेखनोद्देश्यविषये तु डा० एम्० ए० स्टाईनमहोदयस्य शब्दा एवात्र समु-द्ध्रियन्ते—'राजाधिराजश्रीमहाराजरणवीरसिंहभूपेन स्वप्रतापतापितारातिश्रीमहाराज-प्रतापसिंहाख्यराजकुमारशिक्षार्थं कारितेयम्' इति। अस्याः पद्धतेर्द्वे पुस्तके अत्र विद्येते। परं द्वयोरेव महान् भेदोऽस्ति। प्रथमा केवलं २४ पत्रेषु लिखिता, द्वितीया तु १२१ पत्रेषु लिखिताऽस्ति। कर्ता तु द्वयोरेवैकोऽस्ति। पूर्वं तेनातिसंक्षेपेण लिखिता, ततश्च

विस्तरेण । यद्वा प्रथमं विस्तृता पश्चात् संक्षिप्ता च पद्धतिः सम्पादिता । एवं लेखकस्य लेखने लाघवगौरवसरणीं स्पष्टीकरोति पद्धतिरियम् । सुवाच्या चास्ति देवनागरी लिपिः ।

४७. **स्त्रीधर्मनिर्णयः**–३४७६-७७ **घ ।**

भारतीये सामाजिकजीवने नारीणामादर्शस्थानं वर्तते । अस्मिन् ग्रन्थे शास्त्रानुसारी विधिनिषेधात्मकोऽभ्युदयमार्गः स्त्रीणां कृते पर्यालोचितोऽस्ति । महाराजरणवीरसिंहेन सुप्रयत्नेन लेखितोऽयं लघुग्रन्थोऽपि महत्वपूर्णोऽस्ति । अस्य द्वे पुस्तके वर्तेते । प्रथमस्य १५ पत्राणि, द्वितीयस्य ४१ पत्राणि देवनागरीवर्णैः सुलिखितानि सन्ति । द्वितीयपुस्तके बङ्गभाषानुवादोऽपि संदृश्यते । एतेन स्पष्टमनुमीयते यदनेन ग्रन्थेन नारीवर्गे महान् समादरो लभ्येत यदि प्रकाशितः स्यादयमिति ।

४८. **फौजके लड़ानेकी किताब (सैनिकयुद्धाभ्यासः)**–९०९ **क ।**

अस्मिन् ग्रन्थे सैनिकानां युद्धाभ्यासक्रिया सुवर्णिता । १४ पत्रेषु लिखितोऽयं लघुग्रन्थः । डोगरीभाषान्विता देवनागरी लिपिरस्ति ।

अथ काश्मीरराज्यानुसन्धानविभागीयपुस्तकालयस्था ग्रन्थाः

महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य शासने प्रथमेऽब्दे (१८२७ खिष्टाब्दे) राज्ये सर्वप्रथमं संस्कृतग्रन्थानां पुस्तकालयः प्रतिष्ठापितोऽभूत् । एतत्संस्थानं (१९०२ खिष्टाब्दे) '**काश्मीरराज्यानुसन्धानविभाग**' इत्यस्मिन् रूपे परिवर्तितम् । एतद्विभागीये पुस्तकालये पूर्वं केवलं २२५ पञ्चविंशत्युत्तरा द्विशती एव पाण्डुलिपीनामासीत् । परमधुना एकोनविंशतिशती तासां विद्यते । एतासु महत्त्वपूर्णानामेव लिपीनामिह विवरणं प्रस्तुतं वर्तते ।

अनेन विभागेन यानि महत्त्वशालीनि पुस्तकानि संगृहीतानि लिपीकृतानि प्रकाशितानि वा तेषामियम् अकारादिक्रमानुगता सूची—

१. अनुत्तरप्रकाशपञ्चाशिका
२. अमरौघशासनम्
३. ईश्वरप्रत्यभिज्ञावमर्शिनी
४. उड्डामरेश्वरतन्त्रम्
५. कर्मकाण्डक्रमावली
६. कामकलाविकासः
७. क्रमदीपिका
८. क्रमाभिज्ञापना (अप्रकाशिता)
९ गङ्गास्रोतोनिरूपणम् (अप्रकाशितम्)
१०. गन्धर्वतन्त्रम्
११. गीताप्रदीपः (अप्रकाशितः)
१२. चित्तसन्तोषत्रिंशिका (अप्रकाशिता)
१३. चित्तानुबोधः (अप्रकाशितः)
१४. जन्ममरणविचारः
१५. तत्त्वप्रकाशिका (अप्रकाशिता)
१६. तन्त्रवटधानिका

१७. तन्त्रसार:
१८. तन्त्रालोक.
१९. दुर्भिक्षतारोदयास्ते (अप्रकाशिते)
२०. देवीनामविलास:
२१. देवीरहस्यम्
२२ देशोपदेश:
२३. नरेश्वरपरीक्षा
२४. नर्ममाला
२५. निरुत्तरतन्त्रम् (अप्रकाशितम्)
२६. नीलमतपुराणम् (,,)
२७. नेत्रतन्त्रम्
२८. परमार्थचर्चा
२९. परमार्थसार:
३०. परात्रिंशिका
३१. परात्रिंशिकातात्पर्यदीपिका
३२. पराप्रवेशिका
३३. पूर्णताप्रत्यभिज्ञा
३४. प्रत्यभिज्ञाकौमुदी (अप्रकाशिता)
३५. प्रत्यभिज्ञावृत्ति: (अप्रकाशिता)
३६. प्रत्यभिज्ञाहृदयतन्त्रम्
३७. प्रासादमण्डनम्
३८. बालबोधिनी (अप्रकाशिता)
३९. बृहन्नीलतन्त्रम्
४०. बोधपञ्चदशिका
४१. बोधविलास: (अप्रकाशित:)
४२. बोधोल्लास: (,,)
४३. भावोपहार:
४४. भुवनेश्वरीरहस्यम् (अप्रकाशितम्)
४५. भैरवनाथस्तोत्रम् (,,)
४६. भैरवानुकरणस्तोत्रम् (,,)
४७. मतङ्गवृत्ति: (,,)
४८. महानयप्रकाश:
४९. महार्थमञ्जरी
५०. मालिनीविजयोत्तरतन्त्रम्
५१. मालिनीविजयवार्तिकम्
५२. माहात्म्यम् (अप्रकाशितम्)
५३. मुनिमतमणिमाला (अप्रकाशिता)
५४. मृगेन्द्रतन्त्रम्
५५. योगरत्नावलि: (अप्रकाशिता)
५६. वातूलनाथसूत्राणि
५७. वासवी (अप्रकाशिता)
५८. विज्ञानभैरव: (प्रथमभाग:)
५९. विज्ञानभैरव: (द्वितीयभाग:)
६०. विद्यार्णवतन्त्रम्
६१ विंशतिकाशास्त्रम् (अप्रकाशितम्)
६२. व्यवहारगीता (,,)
६३. शक्त्यनुभवस्तोत्रम् (,,)
६४. शाक्तविज्ञानम्
६५. शिवदृष्टि:
६६. शिवसूत्रवार्तिकम्
६७. शिवसूत्रविमर्शिनी
६८. श्रीविद्याविवरणम् (अप्रकाशितम्)
६९. षट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोह:
७०. साहिबकौलजन्मचरितम् (अप्रकाशितम्)
७१. सिद्धित्रयी
७२. स्तवचिन्तामणि:
७३. स्पन्दकारिका:
७४. स्पन्दनिर्णय:
७५. स्पन्दसन्दोह:
७६. स्वच्छन्दतन्त्रम्
७७. स्वरूपप्रकाश: (अप्रकाशित:)
७८. स्वातन्त्र्यदर्पण: (,,)
७९. स्वात्मोपलब्धिशतकम् (अप्रकाशितम्)

सूचीनिर्दिष्टक्रमेणैषां संगृहीत-लिपीकृत-सम्पादितप्रकाशितानां ग्रन्थानां परिचयः

(ख) मुद्रितामुद्रिता ग्रन्थाः—

अनुत्तरप्रकाशपञ्चाशिका

पुस्तकस्यास्य गवेषयिता वर्तते श्रीमुकुन्दरामशास्त्री। तेनेदं जम्बू-काश्मीरराज्य-स्थानुसंधानविभागात् १९७५ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितम्। पुस्तकप्रणेता आद्यनाथोऽस्ति। तस्य स्थितिकालादिकं ज्ञातुं न शक्यम्। पञ्चाशत्पद्येषु आद्यनाथेन प्रकाशविमर्श-रूपिणः शिवस्य महिमा वर्णितः। ग्रन्थस्थाद्यपद्योद्धरणेन ग्रन्थविषयः स्फुटीभवति, तद्यथा—

अकृत्रिमाहमामर्शप्रकाशैकधनः शिवः।
शक्त्या विमर्शवपुषा स्वात्मनोऽनन्यरूपया ॥ १ ॥
शिवादिक्षितिपर्यन्तं विश्वं वपुरुदञ्चयन्।
पञ्चकृत्यमहानाट्यरसिकः क्रीडति प्रभुः ॥ २ ॥ इति।

पुस्तकेऽस्मिन् पद्यानि ५०, पृष्ठानि च ८ सन्ति। पुस्तक द्वयौः सूचीपत्रयो-रुल्लिखितम्।

अमरौघशासनम्

पुस्तकमिदं श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिमहोदयेन गवेषितं प्रकाशित च १९७५ विक्रमा-ब्दे राजकीयानुसन्धानविभागात्। पुस्तकनिर्माता सिद्धयोगिसम्प्रदायापरनाम्नो नाथ-पथप्रवर्त्तकस्य श्रीमत्स्येन्द्रनाथस्य शिष्यो गोरक्षनाथः। पुस्तके त्रिकसम्बद्धसिद्धान्त-निरूपणमेव विशेषतया समुपलभ्यते। केषां चित् सिद्धानां वर्णनेन सह तेषां क्रियायोगा व्याख्याता. सन्ति।

पुस्तकेऽस्मिन् पृष्ठानि १३ सन्ति। अस्य नाम द्वयोरपि सूचीपत्रयो-रङ्कितमस्ति।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी

अस्य ग्रन्थस्यानुसन्धानकर्ता श्रीमधुसूदनकौलमहोदयोऽस्ति। अनेनैव विदुषा पुस्तकमिदं १९४७ वैक्रमेब्दे राजकीयानुसन्धानविभागात् प्रकाशितम्। अस्य ग्रन्थस्य रचयिता सोमानन्दशिष्यः ख्रिष्टदशमशताब्दीभव उत्पलदेवोऽस्ति। स परोपकार-बुद्ध्यैव स्वगुरोस्त्रिकदर्शनान्तर्गतप्रत्यभिज्ञाशास्त्रसिद्धान्तान् व्याख्यातुं पुस्तकमिदमर-चयत्। तेन विवृतिसहिताः प्रत्यभिज्ञाकारिका लिखिताः। ता अधुना दुर्लभतां गताः। काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागस्ता गवेषयितुं यतमानस्तिष्ठति।

ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविवृतौ विमर्शिनीनाम्नी टीकाऽभिनवगुप्तस्यास्ति । तेन विवृतेः कानिचिदेव पदानि व्याख्यातानि । विमर्शिनीरहिता विवृतिः सम्प्रति न विद्यते । अस्मिन् ग्रन्थे दार्शनिक्या पदावल्या प्रत्यभिज्ञाशास्त्रस्य रहस्यानि विवृतानि । त्रिक-दर्शनसाहित्यान्तर्गतप्रत्यभिज्ञाशास्त्रस्याऽयं प्रथमः प्रौढश्च ग्रन्थः । प्रथमभागस्य विमर्शाः ३, पृष्ठसंख्या च २९९ अस्ति । ग्रन्थोऽयं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरुल्लिखितः ।

उड्डामरेश्वरतन्त्रम्

अस्य पुस्तकस्य गवेषणा शास्त्री, एम्०ए०एम्०ओ०एल्० इत्याद्युपाधिधारिणा श्रीजगद्धरजाडूमहोदयेन कृता । राजकीयानुसन्धानविभागेन १९४७ खिष्टाब्दे चेदं प्रकाशितम् । पुस्तकमिदमागमशास्त्रम् । प्रसिद्धाष्टादशशैवशास्त्रान्तर्गताद्‘वीरभद्रेश्वरम्’ इतिनामकतन्त्रान्निष्कासितमिदं तन्त्रम् । अस्य प्रधानविषयस्तु तान्त्रिकयागादीनामौष-धादीनां च सविस्तरं वर्णनमेव । अस्य पृष्ठसंख्या ७० अस्ति । इदं द्वयोः सूचीपत्र-योरङ्कितम् ।

कर्मकाण्डक्रमावली

इदं पुस्तकं शास्त्री, एम्०ए० इत्याद्युपाधिभाजा श्रीजगद्धरजाडूमहोदयेन गवे-षितं कश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९४७ खिष्टाब्दे प्रकाशितं च । पुस्तकनिर्माता ११३० वैक्रमाब्दभवः काश्मीरवास्तव्यः सोमशम्भुरस्ति । शैवकर्मकाण्डयागादीनां सविस्तरं वर्णनमेव पुस्तकस्य प्रधानविषयः । अत्र पृष्ठानि १८७, श्लोकाश्च १८१४ सन्ति । इदंपुस्तकनामोल्लेखो द्वयोरपि सूचीपत्रयोरस्ति ।

कामकलाविकासः

ग्रन्थोऽयं श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिणा १९७५ विक्रमाब्देऽनुसंहितः काश्मीरराज्य-स्थानुसन्धानविभागाच्च प्रकाशितः । अस्य पुस्तकस्य लेखकः पुण्यानन्दाचार्यः । पुस्तक-विषयस्तु शिवशक्त्योः सविस्तरं विवरणम् । ग्रन्थस्य प्रथमः श्लोको विषयज्ञापकः । यथाः—

सकलभुवनोदयस्थितिलयमयलीलाविनोदनोद्युक्तः ।
अन्तर्लीनविमर्शः पातु महेशः प्रकाशमात्रतनुः । इति ।

पुस्तकेऽस्मिन् श्लोकाः ५५, पृष्ठानि च ५२ सन्ति । पुस्तकस्य नाम द्वयोः सूची-पत्रयोर्लिखितमस्ति ।

क्रमदीपिका

इदं पुस्तकं श्रीरामचन्द्रकाकमहोदयेन १९२९ ख्रिष्टाब्दे गवेषितं, तस्मिन्नेव वर्षे राजकीयानुसन्धानविभागेन प्रकाशितम्। पुस्तकस्य रचयिता कोऽप्यज्ञातनामधेयः काश्मीरिको विद्वान्। वैष्णवधर्ममनुसरता तेन तत्संबद्धः कृष्णगोपालादीनां पूजाविधिः सविस्तरं विवृतोऽत्र। तेनात्र वैष्णवविधिमाश्रित्य दीक्षापुरश्चरणमन्त्रादीनां वर्णनमपि कृतम्। वैष्णवमतावलम्बिनां साधकानां कृते पुस्तकस्यास्य महानुपयोगः। अस्याष्टौ पटलानि, अष्टाशीतिसंख्यानि पृष्ठानि च सन्ति। सूचीपत्रयोर्द्वयोः पुस्तकस्य नाम लिखितमस्ति।

क्रमाभिज्ञापना

पुस्तकमिदं श्रीरामेश्वरझामहोदयेन लिखितं सम्प्रत्यपि पाण्डुलिपिरूपेणैव तिष्ठति। पुस्तकविषयः काश्मीरशैवदर्शनसम्बद्धः सन् क्रमाक्रमविक्रमैः कथं जगन्निर्माणम्? इति रहस्यं सार्धपञ्चशतश्लोकैः प्रतिपादयति। पुस्तकमप्रकाशितं वर्तते।

गङ्गास्रोतोनिरूपणम्

श्रीवेङ्कटरामेण शास्त्रिणा कृतो गङ्गोद्गमविषये विचारः।

गन्धर्वतन्त्रम्

पुस्तकमिदं श्रीरामचन्द्रकाकेन गवेषितम्। काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९३४ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितम्। स हि महोदयो राजकीयानुसन्धानविभागस्याध्यक्ष आसीत्। स देशविभाजनकाले जम्बूकाश्मीरराज्यस्य प्रधानमन्त्रिपदे नियुक्तोऽभूत्। गन्धर्वतन्त्रमिदमागमशास्त्रम्। ग्रन्थोऽयं शाक्तोऽपि सन् त्रिकसम्बद्धानां षट्त्रिंशत्तत्वानां सविस्तरं वर्णनं करोति। मन्त्र-यन्त्र-मुद्राऽऽसनादीनां विवरणेन सह कुण्डलिन्याः शक्तेः सविशेषा पूजाऽपीह निर्दिष्टा। परमसत्तायाः शिवस्य सत्-चित्-आनन्द-प्रकाशविमर्शा धर्मा अपि यथास्थानं विवृताः। पुस्तकस्य पटलानि ४२, श्लोकाश्च ३६३ सन्ति। पुस्तकमिदं द्वयोः सूचीपत्रयोरङ्कितम्।

गीताप्रदीपः

श्रीवसुदेवेन लिखिता वेदान्तमयी कविता।

चित्तसन्तोषत्रिंशिका

अस्याः पुस्तिकायाः पाण्डुलिपिः श्रीदीनानाथमहोदयेन २०१३ वैक्रमाब्दे प्राप्ता शारदाक्षरेषु लिखिता। सा चाधुना काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागस्था। पुस्तकनिर्माता नागः। बौद्धाचार्यो नागार्जुन एव काश्मीरेषु समागत्य अत्रत्यं शैवदर्शनमधीत्य च नाग इति नाम्ना प्रसिद्धिं गत इति केचिदभिदधति। पुस्तकस्य त्रीणि पृष्ठानि श्लोकाश्च त्रिंशत् सन्ति। पुस्तकविषयः प्रधानतया शैवसिद्धान्तनिरूपणमेव।

चित्तानुबोधः

राजानकभास्करकण्ठेन योगवाशिष्ठस्य शैवमतानुसारं कृतः संक्षेपः।

जन्ममरणविचारः

अस्य पुस्तकस्यानुसन्धाता श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिमहोदयः। तेनास्य पुस्तकस्य शारदापाण्डुलिपिः 'आगरा' नगरतः १९१२ ख्रिष्टाब्दे प्राप्ता, प्रकाशिता चानुसन्धानविभागात् १९७५ विक्रमाब्दे। पुस्तकनिर्माता काश्मीरवास्तव्यः ख्रिष्टैकादशशताब्दीभवः श्रीभट्टवामदोऽस्ति। सोऽयमभिनवगुप्तरचितस्य परमार्थसारनामकस्य ग्रन्थस्य टीकाकर्तुर्योगराजस्य शिष्य आसीत्। काश्मीरत्रिकदर्शनसिद्धान्तप्रतिपादनमेवास्य विषयः। द्वयोरपि सूचीपत्रयोरस्य नाम विद्यते।

तत्त्वप्रकाशिका

श्रीलक्ष्मीरामराजानककृता भगवद्गीतायाष्टीका।

तन्त्रवटधानिका

एतस्याः पुस्तिकाया अनुसन्धाता श्रीमुकुन्दराममहोदयोऽस्ति। तेनेयं राज्यस्थानुसन्धानविभागात् १९७५ वैक्रमाब्दे प्रकाशिता। पुस्तकप्रणेताऽभिनवगुप्त आचार्यः। एतत्प्रतिपाद्यविषयः कश्मीरत्रिकदर्शनसम्बद्धाऽऽभासवादव्याख्यानमेव। पुस्तकस्य पृष्ठानि ११ सन्ति। द्वयोरपि सूचीपत्रयोरस्य नाम वर्तते।

तन्त्रसारः

अयं ग्रन्थो महामहोपाध्यायेन श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिणा गवेषितस्तेनैव च जम्बूराज्यस्थानुसन्धानविभागात् १९७४ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितः। अस्य पुस्तकस्य लेखकोऽभिनवगुप्तः। तेनास्य ग्रन्थस्य द्वाविंशत्याह्निकेषु तन्त्रालोकप्रतिपाद्यो विषय एव वर्णितः।

पुस्तकोद्देश्यं विषयादिकं च तेनैव स्फुटतया निम्नस्थयोः पद्ययोर्दर्शितम्—

विततस्तन्त्रालोको विगाहितुं नैव शक्यते सर्वैः ।
ऋजुवचनविरचितं वै सुतन्त्रसारं ततः शृणुत ।।
अज्ञानं किल बन्धहेतुरुदितः शास्त्रे मलं तत्स्मृतं
पूर्णज्ञानकलोदये तदखिलं निर्मूलतां गच्छति ।
ध्वस्ताशेषमलात्मसंविदुदये मोक्षश्च तेनामुना
शास्त्रेण प्रकटीकरोमि निखिलं यज्ज्ञेयतत्त्वं भवेत् ।।

तन्त्रसारस्य आह्निकानि २२, पृष्ठसंख्या च २०८ सन्ति । पुस्तकमिदं द्वयोरेव सूचीपत्रयोरुल्लिखितम् ।

तन्त्रालोकः

एतन्नामको बृहत्कायो ग्रन्थो द्वादशभागेषु जम्बूकाश्मीरराज्यस्थानुसन्धान-विभागाद् विविधेषु संवत्सरेषु प्रकाशितः । अस्य ग्रन्थस्यानुसन्धातृलेखकादिपरिचयो नीचैर्दीयतेः—

तन्त्रालोकस्य प्रथमो भागः—काश्मीरवास्तव्येन महामहोपाध्याय-शास्त्रीत्यु-पाधिभाजा श्रीमुकुन्दरामेणाऽनुसंहितः । राजकीयानुसन्धानविभागात् १९७५ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितश्च । तन्त्रालोकस्य द्वितीयो भागः काश्मीरवास्तव्येन एम्०ए०, शास्त्री, एम्० ओ०-एल्० इत्याद्युपाधिभाजा श्रीमधुसूदनकौलेन गवेषितः । पुस्तकमिदं काश्मीरराज-कीयानुसन्धानविभागेन १९७७ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितम् । तन्त्रालोकस्य तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्ताष्टम-नवम-दशमैकादश-द्वादशभागा अपि श्रीमधुसूदनकौलेन गवेषिताः, काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् क्रमशः १९७७, १९७९, १९७८, १९७८, १९८३, १९९५, १९९०, १९९३, १९९४ वैक्रमाब्देषु प्रकाशिताश्च ।

अभिनवगुप्तस्य कृतिस्तन्त्रालोकः काश्मीरशैवदर्शनानां सारभूतत्रिकदर्शन-संबद्धस्पन्दप्रत्यभिज्ञाख्यं शास्त्रमेव सर्वात्मना विवृणोति । यद्यपि अत्र दर्शनशास्त्रस्य ज्ञानक्रियात्मकं पक्षद्वयमस्ति, परं तन्त्रालोकः प्रधानतया प्रक्रियाग्रन्थोऽस्तीति नात्र विदुषां वैमत्यम् । अस्य ग्रन्थस्य ५८०० श्लोकाः सप्तत्रिंशदाह्निकेषु विभक्ता विद्यन्ते । आह्निक-पृष्ठसंख्यादिनिर्देशपुरस्सरमेतद्ग्रन्थस्थविषयवैविध्यमधो दीयतेः—

प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तमाष्टम-नवम-दशमैकादश-द्वादशभागानां

क्रमशः ३१०, २६४, ४७१, २०३, ४७१, २५०, १०८, २३६, १८५, ३७०, १८४, १७२ पृष्ठसंख्याऽस्ति ।

१. प्रथमाह्निके प्रणेत्रा त्रिकशास्त्रस्य दार्शनिकपक्षमुद्घाट्य वसुगुप्तनिर्मित'शिवसूत्राणि' इति नाम्नो ग्रन्थस्याद्यं सूत्रद्वयं व्याख्यातं, साधितं चात्मनश्चेतनत्वम् ।

२-५. द्वितीयात्पञ्चमपर्यन्तेष्वाह्निकेषु त्रिकदर्शनान्तर्गतं शाम्भव-शाक्ताणवेत्युपायत्रय-विवरणं विद्यते ।

६-१०. आह्निकेष्वनेकेषां विषयाणां षड्त्रिंशत्तत्त्वानां च सविस्तरं वर्णनं वरीवर्ति ।

११-१२. आह्निकयोः षट्कञ्चुककलाध्वादिवर्णनम् ।

१३. आह्निके शक्तिपातस्य विवेचनम् ।

१४-२२. आह्निकेषु दीक्षाविस्तारनिरूपणम् ।

२३-२८. आह्निकेषु यज्ञसम्बन्धिन्यः क्रियाः पूजाविधयश्च विद्यन्ते ।

२९ आह्निके रहस्यप्रक्रिया कौलक्रियादयश्च वर्णिताः ।

३०-३७. आह्निकेषु मन्त्रविद्या-मुद्रा-विन्द्वादीनां वर्णनं कृतं स्त्रीणां विशिष्टं महत्वं गुप्तप्रक्रियाणां निर्देशश्च सविस्तरं विवृतः ।

अस्य ग्रन्थस्य सर्वे भागा द्वयोरेव सूचीपत्रयोरुल्लिखिता यथास्थानम् । अस्मिन् ग्रन्थे ख्रिष्टैकादशशताब्दीभवस्य जयरथनाम्नः काश्मीरराजस्य विदुषः प्रकाशविवेकाख्ये टीके वर्तेते ।

दुर्भिक्षतारोदयास्ते

पुस्तकपाण्डुलिपिगवेषकः श्रीदीनानाथः । पुस्तकलेखकः ख्रिष्टैकोनविंशतिशताब्दीभवः काश्मीरवास्तव्यः श्रीईश्वरकौलः । शारदाक्षरेषु लिखिता पाण्डुलिपिः काश्मीरराज्यस्यानुसन्धानविभागे स्थिता । पुस्तकं काव्यात्मकम् । १९३४ वैक्रमाब्देषु दुर्भिक्षाक्रान्तकाश्मीरवर्णनमेव पुस्तकस्य प्रधानो विषयः ।

पुस्तके पृष्ठानि ४० सन्ति ।

देवीनामविलासः

पुस्तकमिदं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेनानुसंहितं काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् १९९८ विक्रमाब्दे प्रकाशितं च । अस्य पुस्तकस्य प्रणेता १७२३ विक्रमाब्दे-

भवः श्रीसाहबरामकौलः । देवीनामविलासविषयस्तु देवीनाम्नां काव्यात्मिकया कलया व्याख्यानमेव । पुस्तकस्य भक्तयः (सर्गाः १६) पृष्ठानि च ३२४ सन्ति । पुस्तकं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरङ्कितं विद्यते ।

देवीरहस्यम्

ग्रन्थोऽयं श्रीरामचन्द्रकाकद्वितीयेन श्रीहरभट्टशास्त्रिणा गवेषितः सम्पादितश्च । काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागाध्यक्षेण श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेन तत एव विभागात् १९४१ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितः । ग्रन्थोऽयं भैरवभैरवीसम्वादात्मकमागमशास्त्रम् । केनापि अज्ञातनामधेयेन काश्मीरिकेण विदुषा परम्परागताद् बृहत्कायात् 'रुद्रयामल-नामकात्' तन्त्रात् पद्यानि संगृह्य निर्मितमिदं निम्नोक्ते भागत्रये । पञ्चविंशत्यध्याये पूर्वार्धभागे मन्त्रयन्त्रादीनां विवरणम् । पञ्चत्रिंशदध्याये उत्तरार्धे त्रिपुरादेव्याः सविशेषा पूजाऽस्ति । सप्ताध्यायात्मके परिशिष्टभागे दक्षिणामूर्तेस्तस्य शिष्यस्य च मन्त्रात्मकः संवादो वर्तते । पुस्तकस्य पृष्ठानि ५७० सन्ति । पुस्तकं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरु-ल्लिखितम् ।

देशोपदेशः

पुस्तकमिदं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेन गवेषितम् । काश्मीरराज्यस्थानुसन्धान-विभागेन १९८० विक्रमाब्दे प्रकाशितम् । अस्य पुस्तकस्य रचयिता काश्मीरवास्त-व्यस्य धनिकवंशसम्भवस्य श्रीप्रकाशेन्द्रस्यात्मजः ९९० ख्रिष्टाब्दभवः क्षेमेन्द्रः । 'देशोपदेश' नामकपुस्तकस्य प्रतिपाद्यविषयः खलकन्दर्पवेश्याकुट्टिनीविटादीनां सव्य-ङ्ग्यं वर्णनम् ।

नरेश्वरपरीक्षा

ग्रन्थोऽयं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेन गवेषितः प्राकाश्यं नीतश्च काश्मीरराज-कीयानुसन्धानविभागात् १९८३ विक्रमाब्दे । पुस्तकलेखकः सद्योज्योतिः । स ख्रिष्टाष्टमशताब्दीतः पूर्वमेवेमां भुवमलमकरोत् । परम्परागतेन सिद्धेन दुर्वासस आत्म-जेन अमर्दकनाम्ना स्थापितस्य शैवशास्त्रान्तर्गतद्वैतवादिनो मतस्य निरूपणमेव पुस्तक-स्य प्रधानविषयः । पुस्तके यत्र तत्र बौद्धमतखण्डनादिकमपि प्रकीर्णमुपलभ्यते । पुस्तकस्य टीकाकारः ख्रिष्टदशमशताब्दीजो रामकण्ठः । पुस्तकस्य काण्डात्रयः, कारिका १८३, पृष्ठानि च २७४ सन्ति । पुस्तकनाम द्वयोः सूचीपत्रयोर्विद्यते ।

नर्ममाला

अस्या निर्माता ६६० खिष्टाब्दभवः प्रकाशेन्द्रात्मजः क्षेमेन्द्र. काश्मीरवास्तव्यः। क्षेमेन्द्रस्य 'देशोपदेश' नामकेनापरेण पुस्तकेन सहसम्बद्धमेवेदं सम्पादितं प्रकाशितं चाभूत्। नर्ममालायां कायस्थस्य गुणदोषादीनां व्यङ्ग्यपूर्ण चित्रणम्। इदमपि पुस्तकं गवेषकधुरीणेन श्रीमधुसूदनकौलेन गवेषितम्। प्रकाशितं चेदं १६८० विक्रमाब्दे काश्मीरराज्यानुसन्धानविभागात्। सूचीपत्रद्वयेऽपि पुस्तकस्यास्य समुल्लेखः।

निरुत्तरतन्त्रम्

एतत्पुस्तकपाण्डुलिपिगवेषकः श्रीदीनानाथशास्त्री यक्षः। पाण्डुलिपिः शारदाक्षरेषु लिखिताऽनुसन्धानविभागे वर्तते। पुस्तकमिदमागमशास्त्रं त्रिकसिद्धान्तानेव वर्णयति। पुस्तकपृष्ठानि ५ सन्ति।

नीलमतपुराणम्

पुस्तकपाण्डुलिपिगवेषक· श्रीदीनानाथशास्त्री यक्षः। पाण्डुलिपि. शारदाक्षरेषु लिखिताऽप्रकाशितैव काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागे वर्तते। पुस्तकमागमशास्त्रम्। ग्रन्थोऽयमितिहासात्मक एतद्देशस्य प्राचीनां सामाजिकराजनैतिकादिव्यवस्थां विवृणोति। पुस्तकपृष्ठानि १०० सन्ति। अतिप्राचीना पाण्डुलिपिरियं नीलमतपुराणस्य पुनः प्रकाशने महदुपकुर्यात्।

नेत्रतन्त्रम्

ग्रन्थोऽयं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेनानुसंहितः कश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १६८३ वैक्रमाब्दे प्रकाशितश्च। भैरवभैरवीसंवादात्मकत्वादागमशास्त्रमिदम्। भैरवनेत्रमहिमवर्णनमेव पुस्तकस्य प्रधानविषयः, स च पुस्तकस्य प्रथमे श्लोके ग्रन्थकर्त्रा सूचित एव। यथा—

यत्तद्रापोमयं देव चक्षुः सर्वत्र दृश्यते।
तस्मादग्निः कथं रौद्र उत्पन्नः कालदाहकः ॥१॥ इति।

पञ्चदशाधिकाराणां श्लोकसंख्या निम्नस्थाः—प्रथमे–४७, द्वितीये–३३, तृतीये–८२, चतुर्थे–१०, पञ्चमे–१०, षष्ठे–५०, सप्तमे–५३, अष्टमे–८३, नवमे–२७, दशमे–४५, एकादशे–३३, द्वादशे–१५, त्रयोदशे–५०, चतुर्दशे–११, पञ्चदशे–२६ श्लोकाः, अस्य पृष्ठानि २६६ सन्ति। द्वयोरपि सूचीपत्रयोः पुस्तकस्यास्योल्लेखोऽस्ति।

परमार्थचर्चा

पुस्तकमिदं परममाहेश्वरेण श्रीमदभिनवगुप्तेन प्रणीतम्। श्रीहरभट्टशास्त्रिणा गवेषितम्। काश्मीरिकेण श्रीजगद्धरजाडूनामकेन विदुषा १९४७ खिष्टाब्दे काश्मीरराज्यानुसन्धानविभागात् प्रकाशितं च। अस्मिन् पुस्तके परमतत्त्वभूतस्य शिवस्यैव विवेचनं विद्यते। बोधपञ्चदशिकापुस्तकेन सहैवेदं पुस्तकं प्रकाशितं लभ्यते। बृहल्लघ्वोर्द्वयोरपि काश्मीरिकपुस्तकसूचीपत्रयोरस्य पुस्तकस्योल्लेखो वर्तते।

परमार्थसारः

अस्य पुस्तकस्यानुसन्धानं कलिकातानगरवास्तव्येन 'काश्मीरशैविज्म", "हिन्दुरियलिज्म" इत्यादिपुस्तकानां प्रणेत्रा काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागाध्यक्षेण श्री जे० सी० चटर्जीनामकेन विदुषा कृतम्। अनुसन्धानविभागेन तत्साहाय्यमादायैतत् पुस्तकं १९७३ वैक्रमाब्दे प्रकाशितम्। परमार्थसारप्रणेताऽभिनवगुप्त आसीत्। सोमानन्दनिर्मितशिवदृष्टेर्विषयः प्रत्यभिज्ञाख्ये प्रकरणेऽत्र प्रकारान्तरेण वर्णितः। पुस्तके श्लोकाः १०५, पृष्ठानि च १९९ सन्ति। ग्रन्थोऽयं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरुल्लिखितः।

परात्रिंशिका

पुस्तकमिदं श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिणा तिस्रः पाण्डुलिपीः परामृश्य सम्पादितम्। ताः पाण्डुलिपयोऽप्येनेनैव महोदयेन गवेषिताः। ग्रन्थोऽयं जम्बूकाश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् १९७५ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः। ग्रन्थोऽयमागमशास्त्रं भैरवभैरवीसंवादात्मकम्। अस्य टीकाकारोऽभिनवगुप्तः। त्रिकतत्वाभिधायिन्याः परात्रिंशिकायाः प्रधानो विषयस्तु तान्त्रिकीं सरणिमनुसृत्य वर्णमालाक्षररहस्यनिरूपणम्। वाचः-परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी इति चतुर्णां भेदानां महिमानं संवर्ण्य तेभ्यः सकलब्रह्माण्डप्रादुर्भावः प्रदर्शितः। यथा लयावस्थायां शिवे सर्वं वस्तु (जगत्) विलीय तिष्ठति, एवमेवाहमिति पराहन्तावाचके शब्दे सर्वो वर्णसमुदायस्तिष्ठति। अकारादारभ्य हपर्यन्तं सर्वेषां वर्णमालाक्षराणां तान्त्रिकं दार्शनिकं च महत्त्वं दार्शनिक्या दृशा विवृतम्। अनेनैव च कारणेन पुस्तकविषयो महान् दुरूहः संवृत्तः। पुस्तकेऽस्मिन् श्लोकाः ३०, पृष्ठानि च २८३ सन्ति। पुस्तकस्योल्लेखो द्वयोरपि सूचीपत्रयोरस्ति।

परात्रिंशिकातात्पर्यदीपिका

पुस्तकमिदं श्रीजगद्धरज़ाडूमहोदयेन गवेषितं काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन

२००४ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितं च । पुस्तकनिर्माता त्रिकदर्शनान्तर्गतप्रत्यभिज्ञामतस्य प्रवर्त्तकः प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तप्रतिपादितः शिवदृष्टिनामकस्य पुस्तकस्य लेखकः ख्रिष्टनवमशताब्दीभवः सोमानन्दः । सोमानन्दनिर्मिततात्पर्यदीपिकानाम्न्याष्टीकायाः प्रतिपाद्यो विषयः परात्रिंशिकया विवृतानां काद्यक्षराणां व्याख्यैव । पुस्तकस्य द्वयोरेव सूचीपत्रयोर्निर्देशोऽस्ति ।

पराप्रवेशिका

इयं पुस्तिका श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिणा गवेषिता तेनैव च काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् १९७४ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशिता । अस्य पुस्तकस्य लेखकोऽभिनवगुप्तोऽस्ति । त्रिकदर्शनसम्बद्धषट्त्रिंशत्तत्त्वनिरूपणमेवास्य प्रधानविषयः । त्रिकतत्त्वस्य ज्ञानार्थं पुस्तकस्यास्य महानुपयोगः सम्भाव्यते, इति पुस्तकनाम्नैव प्रतीयते । पुस्तकस्य पृष्ठसंख्या १३ अस्ति । पुस्तिकेयमुभयोः सूचीपत्रयोरुल्लिखिता ।

पूर्णताप्रत्यभिज्ञा

अस्य ग्रन्थस्य प्रणेतैवास्य प्रकाशकः । तस्य नाम श्रीरामेश्वरझा इति । स मिथिलावास्तव्यो व्याकरणन्यायाद्याचार्योऽस्ति । स गृहस्थोऽपि सन् सन्न्यस्तवदाचरति, शास्त्राभ्यासः पर्यटनं च तस्य नैसर्गिकी वृत्तिः । काश्मीरे गत्वा तेन तत्रत्यानि प्राचीनशैवशास्त्राण्यधीत्य रचितोऽयं ग्रन्थः सम्पूर्णकाश्मीरिकशैवशास्त्ररहस्यं स्फुटतया विवृणोति । पुस्तकसरणिर्मधुरा प्रसादगुणगुम्फिता च । अयं ग्रन्थः काव्यात्मिकया भाषया लिखितो दुर्गमं दुरूहं च काश्मीरशैवदर्शनमपि सुगमं करोति ।

प्रत्यभिज्ञाकौमुदी

आनन्दनाथकृता प्रत्यभिज्ञाकारिकाणां टीका ।

प्रत्यभिज्ञावृत्तिः

अस्य टीकात्मकस्य पुस्तकस्य पाण्डुलिपिः श्रीदीनानाथेन शास्त्रिणानुसंहिता । शारदाक्षरेषु लिखिता पाण्डुलिपिरनुसन्धानविभागेऽस्ति । पुस्तकलेखकः श्रीउत्पलदेवोऽस्ति । पुस्तकविषयः प्रत्यभिज्ञाकारिकानिरूपितानां प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तानां सुविशदं विवेचनमेव टीकारूपेण । पुस्तकस्य पृष्ठानि २० सन्ति ।

प्रत्यभिज्ञाहृदयतन्त्रम्

पुस्तकमिदं काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेनाऽनुसंहितम् । आडियारपुंस्तकालयेन मद्रासनगरात् प्रकाशितं च । इदं च सम्प्रति एम्० ए०, पी-एच्० डी० इत्युपाधिकेन कीट एफ्० सिडिक्करनामकेन पाश्चात्यविदुषा कृतया आंग्लभाषाटीकयाऽन्वितमेव । पुस्तकनिर्माता अभिनवगुप्तशिष्यः ख्रिष्टैकादशशताब्दीभवः क्षेमराजः । सोमानन्दप्रवर्तितप्रत्यभिज्ञाशास्त्रस्यैव सुविशदं विवरणं पुस्तकस्य विंशतिसूत्रेषु समुपलभ्यते । पुस्तकस्य प्रथम-द्वितीयसूत्रे एव विषयोद्घाटनाय उपयोगिनी । ते च 'चितिः स्वतन्त्रतया विश्वसिद्धिहेतुः' इति, 'सा स्वभित्तौ विश्वमुन्मीलयति' इति च । अस्य पृष्ठानि १०० सन्ति । द्वयोः सूचीपत्रयोरस्योल्लेखो वर्तते ।

प्रासादमण्डनम्

इदं पुस्तकं श्रीजगद्धरजाडूमहोदयेन गवेषितम् । काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९४७ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितं च । पुस्तकनिर्माता सूत्रधारमण्डनाख्यो विद्वान् । अस्यां पुस्तिकायां वास्तुशास्त्रान्तर्गतमन्दिरगृहादिनिर्माणविधय एव सविस्तरं व्याख्याताः । अस्यामध्याया अष्टौ, पृष्ठानि त्रयश्चत्वारिंशत् सन्ति । पुस्तकनिर्देशः सूचीपत्रयोर्द्वयोर्विद्यते ।

बालबोधिनी

जगद्धरविरचिता शर्ववर्माचार्यस्य कातन्त्रकौमुद्याख्यव्याकरणग्रन्थस्य टीका ।

बृहन्नीलतन्त्रम्

इदं पुस्तकं श्रीरामचन्द्रकाकमहोदयेन गवेषितं राजकीयानुसन्धानविभागेन १९३८ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितम् । इदमागमशास्त्रम् । विद्याधिष्ठात्र्याः सरस्वत्याः कथं नीलसरस्वत्या रूपेण परिणमनमिति सरसा पौराणिकी कथा एव पुस्तकस्य रोचको विषयः । अस्याध्यायाः २४, पृष्ठानि च २५६ सन्ति । एतदुल्लेखो द्वयोरेव सूचीपत्रयोर्वर्तते ।

बोधपंचदशिका

पुस्तकमिदं श्रीनगरवास्तव्येन केशवभट्टज्योतिर्विदः सूनुना श्रीहरभट्टशास्त्रिणा गवेषितं सम्पादितं च । काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागाध्यक्षेण १८९१ ख्रिष्टाब्द-

जातेन काश्मीरवास्तव्येन श्रीजदद्धरजाडुना च १९४७ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितम् । अस्य लेखकोऽभिनवगुप्तः । पुस्तकविषयस्तु बोधात्मकस्य शिवस्य पञ्चदशसु श्लोकेषु विवरणमेव । इदं पुस्तकं परमार्थचर्चानामकेनापरेण पुस्तकेन सहैव सम्बद्धमस्ति । पुस्तकद्वयस्य पृष्ठसंख्या १६ अस्ति । सूचीपत्रयोः पुस्तकद्वयमेत्रोल्लिखितं विद्यते ।

पुस्तकमिदं श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिणा गवेषितम् । काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९७५ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितं च । पुस्तकनिर्माताऽभिनवगुप्तोऽस्ति । पुस्तकेऽस्मिन् श्रीमताऽऽचार्येण स्वशिष्यान् बोधयितु परमचित्स्वभावस्यानुत्तरस्य शिवस्य बोधसंज्ञया वर्णनं कृतम् । पुस्तकस्याद्यश्लोकोद्धरणेन पुस्तकविषयः स्फुटीभवति ।

अनस्तमितमारूपस्तेजसां तमसामपि ।
य एकोऽन्तर्यदन्तश्च तेजांसि च तमांसि च ॥१॥

अस्य १५ पद्यानि, पृष्ठानि च ८ सन्ति । द्वयोरपि सूचीपत्रयोः पुस्तकोल्लेखोऽस्ति ।

बोधविलासः

पुस्तिकायाः पाण्डुलिपिः शारदाक्षरेषु श्रीयक्षदीनानाथशास्त्रिमहोदयेन २०१९ वैक्रमाब्दे गवेषिता । एतत्पुस्तिकाप्रणेता ख्रिष्टैकादशशताब्दीभवः क्षेमराजः । पुस्तकविषयस्तु प्रधानतया काश्मीरशैवदर्शनविवरणमेव । पुस्तकपृष्ठानि चत्वारि सन्ति । पुस्तकमप्रकाशितमेव तिष्ठति ।

बोधोल्लासः

पुस्तकं शारदाक्षरेषु लिखितमस्ति । एतत्पाण्डुलिपिगवेषकः श्रीमान् यक्षदीनानाथः । पुस्तकलेखकः श्रीवर्षदत्तोऽस्ति । पुस्तकं कदा लिखितमिति ज्ञातुं न शक्यम् । किन्तु पाण्डुलिपिः २०१२ वैक्रमाब्दे लब्धा । विषयस्तु वेदान्ततत्त्वनिरूपणमेव । पुस्तकमप्रकाशितमनुसन्धानविभागेऽस्ति । काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागस्तत्प्रकाशने प्रयत्नशीलः । पृष्ठानि त्रीणि ।

भावोपहारः

पुस्तकानुसन्धाता श्रीमुकुन्दरामशास्त्री । तत्साहाय्येनानुसन्धानविभागेन तत् १९७५ वैक्रमाब्दे प्रकाशितम् । पुस्तकमिदं ज्ञातस्थितिकालादिना चक्रपाणिनाथनामकेन केनचिद् विदुषा रचितम् । आचार्यभट्टरम्यदेवेनात्र निवृत्तिनामिका टीका कृता ।

शिवस्य रहस्यात्मिका स्तुतिरेव पुस्तकस्यास्य प्रधानो विषयः, तत्सूचकौ पुस्तकस्याद्यौ श्लोकौ नीचैर्दीयेते—

ओम् नमः सूर्यकलाजालकालदेहापहारिणे ।
आधाराधेयपीठाय भवाय भवदायिने ॥१॥
महापाशुपतोद्याने कश्चिद् विश्रम्य तापसः ।
चक्रे चिच्चक्रनाथस्य शम्भोर्भावनुतिं पराम् ॥२॥ इति ।

भुवनेश्वरीरहस्यम्

एतत्पुस्तकगवेषकः श्रीदीनानाथशास्त्री यक्षः । अस्य पाण्डुलिपिः शारदाक्षरेषु लिखिताऽप्रकाशिता एवानुसन्धानविभागे वर्तते । पुस्तकमागमशास्त्रं दक्षिणस्थायाः कस्याश्चिद्देव्याः स्तुतिमेवोपस्थापयति । पुस्तकपृष्ठानि १५ सन्ति ।

भैरवनाथस्तोत्रम्

एतत्पुस्तकपाण्डुलिपिः श्रीदीनानाथेन गवेषिता । सा चानुसन्धानविभागेऽप्रकाशितैव स्थिता । पुस्तकलेखकोऽभिनवगुप्तोऽस्ति । विषयस्तु त्रिकदर्शनरहस्यवर्णनं भैरवस्तुत्यात्मकेषु पद्येषु । पुस्तकपृष्ठानि १५ सन्ति ।

भैरवानुकरणस्तोत्रम्

अस्य पुस्तकस्य पाण्डुलिपेर्गवेषकः श्रीदीनानाथः । पाण्डुलिपिः शारदाक्षरेषु वर्तते । सा चाप्रकाशिताऽनुसन्धानविभागे तिष्ठति । अस्य लेखकः क्षेमराजः ।

मतंगवृत्तिः

अस्य पुस्तकस्य पाण्डुलिपिः पण्डितप्रवरेण श्रीदीनानाथयक्षशास्त्रिणा लब्धा । पुस्तकं काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेऽप्रकाशितमेव तिष्ठति ।

महानयप्रकाशः

ग्रन्थोऽयं श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिमहोदयेन गवेषितः, काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन च १९७५ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः । पुस्तकप्रणेता श्रीमहामहेश्वराचार्यो राजानकशितिकण्ठाचार्यः । तस्यैव चात्र ग्रन्थे टीकाऽपि विद्यते । पुस्तकविषयस्तु प्रधानतया शिवस्य शक्तेर्विविधरूपाणां निरूपणमेव । पुस्तकं प्राकृतभाषायां लिखितं तस्य च टीका संस्कृतेऽस्ति । पुस्तकस्य चतुर्दश उदयाः (अध्यायाः) १४५ पृष्ठानि च सन्ति । पुस्तकमिदं द्वयोरपि सूचीपत्रयोर्लिखितमस्ति ।

महार्थमंजरी

अस्य पुस्तकस्य गवेषयिता श्रीमधुसूदनकौलमहोदयः। काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९७५ विक्रमाब्दे प्रकाशितमिदम्। पुस्तकस्य निर्माता टीकाकारश्च काश्मीरजो महेश्वरानन्दः। पुस्तकमिदं प्राकृतभाषायां लिखितं, तया च सह संस्कृतच्छायाऽपि विद्यते। त्रिकतत्वस्य ज्ञानपक्षक्रियापक्षयोः सुविशद विवरणमेव पुस्तकस्य प्रधानविषयः। पुस्तकपृष्ठसंख्या १४८ अस्ति। इदं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरुल्लिखितम्।

मालिनीविजयोत्तरतन्त्रम्

पुस्तकमिदं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेन गवेषितं जम्बूकाश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९७८ वैक्रमेब्दे प्रकाशितम्। पुस्तकमिदमागमशास्त्रम्। आगमशास्त्रं चापौरुषेयं मन्यन्ते काश्मीरिका विद्वांसः। पुस्तकस्य प्रधानविषयस्तु त्रिकसिद्धान्तविवरणमेव। काश्मीरत्रिकशास्त्रस्यायमेव ग्रन्थ आदिस्रोत इत्यभिधीयते। वस्तुतोऽभिनवगुप्तेन त्रिकसारं मालिनीमतम् इत्यादिवदेवास्य ग्रन्थस्य महती स्तुतिर्गीता। पुस्तकेऽस्मिन् त्रिकशासनस्य पक्षद्वयं विवृतम्। ग्रन्थोऽयमतिप्राचीनः सूत्ररूपेण च श्लोकेषु लिखितः। कानिचित् पदानि अस्य ग्रन्थस्य रहस्यात्मकानि अत एव दुर्ज्ञेयानि। पुस्तकस्याधिकाराः २३ सन्ति पृष्ठानि च १५७। डा० स्टाईनमहोदयनिर्मितबृहत् सूचीपत्रे श्रीरामचन्द्रकाकमहोदयनिर्मिते च लघुसूचीपत्रेऽस्य पुस्तकस्योल्लेखोऽस्ति।

मालिनीविजयवार्तिकम्

पुस्तकमिद शारदाऽक्षरेषु लिखित श्रीमधुसूदनकोलमहोदयेनानुसंहितं जम्बूकाश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् १९७७ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितं च। पुस्तकलेखकोऽभिनवगुप्तोऽस्ति। ग्रन्थोऽयं टीकात्मको मालिनीविजयोत्तरतन्त्रविषय एवात्र च मधुरेषु छन्दःसु विवृतः। पुस्तकेऽस्मिन् काण्डद्वयं वर्तते पृष्ठानि च १३५ सन्ति। अस्योल्लेखो द्वयोः सूचीपत्रयोर्वर्तते।

माहात्म्यम्

एतत्पुस्तकपाण्डुलिपिगवेषकः श्रीदीनानाथशास्त्री पाण्डुलिपिः काश्मीरराजकीयानुसन्धानविभागे वर्तते। शारिका-पुष्कर-गंगा-अमरनाथ-मार्तण्ड-हर्षेश्वर-इत्यादीनां महिमानोऽत्र वर्णिताः सन्ति। पुस्तकपृष्ठानि ४० सन्ति।

मुनिमतमणिमाला

वामदेवस्य तान्त्रिको ग्रन्थः, भूर्जपत्रे लिखितः, ८०० वर्षप्राचीनः कथ्यते।

मृगेन्द्रतन्त्रम्

ग्रन्थोऽयं श्रीमधुसुदनकौलमहोदयेन गवेषितः काश्मीरराजस्थानुसन्धानविभागेन च १९८७ विक्रमाब्दे प्रकाशितः । पुस्तकमिदं रुद्ररुद्राणीसम्वादात्मकमागमशास्त्रम् । पुस्तकस्य चतुर्षु विद्या-क्रिया-चर्या-योग-नामकेषु पादेषु पशु-पाश-पति-इत्याख्यं त्रिकतत्त्वं वर्णितम् । अत्रत्यं त्रिकं द्वैतप्रधानं, किन्तु काश्मीरत्रिकतत्त्वमद्वैतवादि । पुस्तकं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरुल्लिखितम् ।

योगरत्नावलिः

नागार्जुनस्य तान्त्रिक ऐन्द्रजालिको ग्रन्थः ।

वातूलनाथसूत्राणि

पुस्तकमिदं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेन गवेषितं राजकीयानुसन्धानविभागेन च १९८० वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितम् । अस्याः पुस्तिकाया लेखकः ख्रिष्टद्वादशशताब्दीभवः श्रीवातूलनाथोऽस्ति । अस्मिन् पुस्तके वृत्तिनाम्नी टीकाऽपि वर्तते । टीकाकारस्य नाम'अनन्तशक्तिपादाचार्य' इत्यस्ति । शाम्भवोपायान्तर्गतमहासाहसेनैव मोक्षलाभ इति पुस्तकस्य प्रतिपाद्यो विषयः । पुस्तकेऽस्मिन् त्रयोदश सूत्राणि, पृष्ठानि च १९ सन्ति । पुस्तकस्यास्य द्वयोरपि सूचीपत्रयोरुल्लेखोऽस्ति ।

वासवी

वसुगुप्तकृता भगवद्गीतायाष्टीका ।

विज्ञानभैरवः (प्रथम भागः)

पुस्तकमिदं श्रीमुकुन्दशास्त्रिमहोदयेन गवेषितं प्रकाशितं चानुसन्धानविभागेन । ग्रन्थोऽयं भैरवभैरवीसंवादात्मकः । अस्मिन् टीकाद्वयं वर्तते । प्रथमटीकाकर्त्ता ख्रिष्टैकादशशताब्दीभवः क्षेमराजः । द्वितीयटीकाकृत् शिवोपाध्यायोऽस्ति । स काश्मीरवास्तव्यः कश्चिद् विद्वान् ब्राह्मणः । ग्रन्थप्रणेत्रात्र योगस्य ध्यानस्य च विशिष्टं महत्त्वं दर्शितम् । एतेनैव कारणेन ग्रन्थोऽयं दुरूहः संवृत्तः । पुस्तके योगस्य द्वादशाधिकशतभेदाः सुविशदं व्याख्याताः । एवं च योगस्य क्रियापक्षमेव प्रधानमत एव पुस्तकमिदमभ्यासिनां साधकानां महदुपयोगीति न कोऽपि तत्र सन्देहावसरः । पुस्तकेऽस्मिन् श्लोकाः १६३, पृष्ठानि च १४४ सन्ति ।

विज्ञानभैरवः (द्वितीय भागः)

अस्यानुसन्धानमपि पूर्वोक्तेन विदुषा कृतम्। प्रकाशकोऽनुसन्धानविभागः। अस्य टीकाकर्तुर्नाम श्रीभट्टानन्दोऽस्ति। अस्य विषयः पूर्वोक्त एव। अत्र श्लोकाः १६१, पृष्ठानि च ६२ सन्ति।

विद्यार्णवतन्त्रम्

अयं विशालकायो ग्रन्थः श्रीहरभट्टशास्त्रिणा रामचन्द्रद्वितीयेन विविधपाण्डुलिपीनां साहाय्यमादाय पाठादिकं च संशोध्य सम्पादितः अनुसन्धानविभागाध्यक्षेण श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेन तस्मादेव विभागात् १९९३ वैक्रमाब्दे प्रकाशितः। पुस्तकस्य रचयिता श्रीविद्यारण्यस्वामी आसीत्। अस्य पितुर्नाम प्रगल्भाचार्य इत्यासीत्। स गृहस्थः सन्नपि 'सिद्ध' इति संज्ञया परमां प्रसिद्धिमधिगतवान्। पुस्तकविषयश्च प्रधानतया महात्रिपुरसुन्दरीपूजनमेव। सा च देवी स्थूला, सूक्ष्मा, परा विद्येतिनामभिर्विभक्ता। महासरस्वती, महालक्ष्मी, महाकालीति स्त्रीदेवतात्रितयमपि सविशेषं व्याख्यातम्। आसां च स्त्रीदेवतानां कल्पना ब्रह्मविष्णुमहेशेति त्रयाणां पुरुषदेवानामाश्रयभूता। पुस्तकस्योत्तरस्मिन् भागे हिन्दुदेवताभिः सह एकत्रता-तारा-नीलसरस्वती मंजुघोषा-इति बौद्धानां देवतानामपि यत्र तत्र वर्णनमुपलभ्यते। मधुमती-मालिनीति मतद्वयस्यापि सविस्तर उल्लेखो ग्रन्थे विद्यते। पूर्वार्धोत्तरार्धयोरितिभागद्वये क्रमशोऽष्टादश षट्त्रिंशच्च श्वासा विद्यन्ते। द्वयोर्भागयोः पृष्ठानि क्रमशः ५४५, ९१६ सन्ति। पुस्तकमिदं द्वयोरपि सूचीपत्रयोर्वर्तते।

विंशतिकाशास्त्रम्

अस्य पुस्तकस्य पाण्डुलिपिः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य महामहिमशालिनोऽमृतवाग्भवस्वामिनः पार्श्वे वर्तते। अयं स्वामी ग्रीष्मर्तौ सर्वदैव काश्मीरान् गच्छति। स्वामिना विंशतिपद्येषु दुरूहः काश्मीरशैवदर्शनसारः प्रकटीकृतः।

व्यवहारगीता

गङ्गादत्तेन लिखिता राजकुमाराणां दैनिकी चर्या।

शक्त्यनुभवस्तोत्रम्

इद पुस्तकं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण श्रीमदमृतवाग्भवस्वामिना लिखितम्। पुस्तकस्यास्य पांडुलिपिरेव वर्तते। नामैव पुस्तकविषयज्ञानार्थं पर्याप्तम्।

शाक्तविज्ञानम्

इदं पुस्तकं ख्रिष्टनवमशताब्दीभवेन श्रीसोमानन्देन विरचितम् । अत्र तान्त्रिकसरणिमनुसृत्य शरीरे त्रयोदश चक्राणि विवृतानि सन्ति । इदं गवेषितं श्रीजगद्धरजाड्डूमहोदयेन, प्रकाशितं च २००४ वैक्रमेऽब्दे काश्मीरराजकीयानुसन्धानविभागेन । इदं परात्रिंशिकातात्पर्यदीपिकापुस्तकेन सहैव सम्पादितं प्रकाशितं च । द्वयोः पुस्तकयोः पृष्ठानि ४५० सन्ति । द्वयोरेव सूचीपत्रयोरस्योल्लेखः ।

शिवदृष्टिः

इदं पुस्तकं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेन गवेषितं काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९३९ ख्रिष्टाब्दे च प्रकाशितम् । ग्रन्थोऽयं ख्रिष्टनवमशताब्दीभवेन श्रीसोमानन्देन रचितः । तच्छिष्यस्योत्पलदेवस्याऽत्र ग्रन्थे विवृतिरपि विद्यते । वस्तुतः पुस्तकमिदं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रस्य वीजम् । सोमानन्देनात्र स्वाभिमतानि अन्याचार्यमतानि च प्रदर्श्य प्रत्यभिज्ञाशास्त्रसिद्धान्ता सविस्तरं वर्णिताः । केषाचिन्मतानां खण्डनमपि तेन कृतम् । शिवाद्वैतवादिनः सोमानन्दस्य केचन श्लोकाः स्मरणीयाः सन्ति ।

यथा—

शिवोऽस्मि साधनाविष्टः शिवोऽयं याजकोऽप्यहम् ।
शिवं यामि शिवो यामि शिवोऽयं शिवसाधनः ॥
भिन्नोऽप्यभिन्न एवास्मि शिव इत्थं विचेष्टनम् ।
शिवो भोक्ता शिवो भोज्यं शिवेषु शिवसाधनः ॥
शिवः कर्त्ता शिवः कर्म शिवोऽस्मि करणात्मकः ।

शिवदृष्टेः आह्निकानि ७ सन्ति, पृष्ठानि च २२१ । द्वयोरपि सूचीपत्रयोः पुस्तकस्यास्योल्लेखोऽस्ति ।

शिवसूत्रवार्तिकम्

श्रीमधुसूदनकौलमहानुभावेन ग्रन्थोऽयं गवेषितस्तैनैव च काश्मीरराजकीयानुसन्धानविभागात् १९८२ विक्रमाब्दे प्रकाशितः । अस्य ग्रन्थस्य निर्माता कृष्णादासापरनामा ख्रिष्टषोडशशताब्दीभवो वरदराज आसीत् । पुस्तकविषयस्तु वसुगुप्तनिर्मितानां शिवसूत्राणां श्लोकबद्धा टीकैव । अत्र त्रय उन्मेषाः सन्ति । पुस्तकस्य प्रथमोन्मेषे शैवोपायवर्णनमस्ति द्वितीयोन्मेषे शाक्तोपायविस्तारः । तृतीयोन्मेषे आणवोपायः सवि-

स्तरं विवृतः । पुस्तकस्य पृष्ठानि ४६ सन्ति । एतस्य नाम द्वयोरेव सूचीपत्रयोरङ्कितमस्ति ।

शिवसूत्रविमर्शिनी

ग्रन्थोऽयं श्री जे० सी० चटर्जीमहोदयेनानुसंहितः काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागेन १९६८ वैक्रमाब्दे प्रकाशितश्च । सूत्रलेखकः ख्रिष्टाष्टमशताब्दीभवो वसुगुप्तोऽस्ति । विमर्शिनीलेखकश्चाभिनवगुप्तशिष्यः ख्रिष्टैकादशशताब्दीभवः क्षेमराजोऽस्ति । पुस्तकप्रतिपाद्यो विषयस्त्रिकशासनाङ्गभूतानां त्रिविधानां शाम्भवशाक्ताणवोपायानां सविस्तरं वर्णनम् ।

श्रीविद्याविवरणम्

पाण्डुलिपिगवेषकः श्रीदीनानाथशास्त्री यक्षः । पाण्डुलिपिप्रकाशकस्त्वनुसन्धानविभागोऽस्ति । पुस्तकलेखकः काश्मीरवास्तव्यः शिवोपाध्यायः । पुस्तकविषय. श्रीविद्याविवरणम् । पुस्तकपृष्ठानि ३५ सन्ति ।

षट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोहः

अस्यानुसन्धाता महामहोपाध्यायो मुकुन्दरामशास्त्री, प्रकाशकोऽनुसन्धानविभागः काश्मीरराज्यस्थः । प्रकाशनकालः १९७५ वैक्रमाब्दः । अस्य रचयिता राजानन्दः । विवरणाख्या टीकाप्यस्य विद्यते । षट्त्रिंशत्तत्त्वनिरूपणमेव पुस्तकस्य प्रधानविषयः । उदाहरणार्थं ग्रन्थस्य प्रथम. श्लोकोऽध उद्ध्रियतेः—

यदमममनुत्तरमूर्त्तिर्निजेच्छयाऽखिलमिदं जगत् स्रष्टुम् ।
पस्पन्दे स स्यन्दः प्रथमः शिवतत्वमुच्यते तज्ज्ञैः ॥ १ ॥

पुस्तकस्य ३१ कारिकाः सन्ति । पुस्तकं द्वयोरपि सूचीपत्रयोर्लिखितमस्ति ।

साहिबकौलजन्मचरितम्

देवीनामविलासकल्पवृक्षस्य अनुपमस्य चित्रकाव्यस्य कर्तुः साहिबकौलस्य रहस्यात्मिका उक्तयः ।

सिद्धित्रयी

इह अजडप्रमातृसिद्धिः, ईश्वरसिद्धिः, सम्बन्धसिद्धिः, इतिपुस्तकत्रयं सहसम्बद्धमेकेन नाम्ना निगुम्फितम् । पुस्तकत्रयस्य सहसम्बद्धस्यानुसन्धाता श्रीमधुसूदन-

कौलमहोदयः। तेनेदं श्रीहरभट्टशास्त्रिमहोदयानां साहाय्यमादाय काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् १९७५ वैक्रमेऽब्दे 'काश्मीरप्रतापस्टीमप्रेस' इतिनामके मुद्रणालये मुद्रापयित्वा प्रकाशितम्। अस्य पुस्तकस्य प्रणेता सोमानन्दशिष्यः ख्रिष्टदशमशताब्दीभवः श्रीउत्पलदेवोऽस्ति। सोमानन्दनिहिताधारशिलस्य प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तस्य वस्तुतोऽयमेव प्रवर्तकोऽभवत्। अजडप्रमातृसिद्धिः, ईश्वरसिद्धिः, सम्बन्धसिद्धिः इति त्रिभिर्नामभिरेव पुस्तकविषयः स्फुटीभवति। प्रथमायां सिद्धौ शिवस्य जडत्वं निरस्य चेतनत्वं साधितम्। द्वितीयायाम् ईश्वरसिद्धौ शिवस्यास्तित्वं विवृतम्। तृतीयायां सम्बन्धसिद्धौ च ईश्वरजीवात्मनोः सम्बन्धः स्पष्टीकृत.। सप्तविंशतिकारिकाया अजडप्रमातृसिद्धेः पृष्ठानि १२ सन्ति। षट्पंचाशत्कारिकायाः ईश्वरसिद्धेः पृष्ठानि ३० सन्ति। एकविंशतिकारिकायाः सम्बन्धसिद्धेश्च पृष्ठानि १४ विद्यन्ते। एतत्पुस्तकसम्बद्धाः सविवृतिकाः प्रत्यभिज्ञाकारिका अपि सन्ति। अत्र कारिकाः ८८, पृष्ठानि च ७४ सन्ति। पुस्तकं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरुल्लिखितम्।

स्तवचिन्तामणिः

पुस्तकमिदं श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिणाऽनुसंहित १९७४ वैक्रमेऽब्दे च काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् प्रकाशितम्। पुस्तकमिदं विजयेश्वरक्षेत्रे (सम्प्रति 'बीजविहाडा' इतिनाम्नि श्रीनगरात् नातिदूरे स्थाने) ख्रिष्टाष्टमशताब्दीभवेन नारायणकण्ठेत्यपरनाम्ना श्रीभट्टनारायणेन रचितम्। ख्रिष्टैकादशशताब्द्या उत्तरभागे जातेनाभिनवगुप्तस्य शिष्येण क्षेमराजेनास्मिन् ग्रन्थे 'विवृतिः' इतिनामिका टीकाऽपि कृता। विंशत्यधिकशतपद्येषु शिवमाहात्म्यवर्णनमेवास्य प्रधानो विषयः। यत्र तत्र श्लोकेषु त्रिकदर्शनतत्त्वसंकेतोऽपि वरीवर्ति। पुस्तकस्य पृष्ठानि १५५ विद्यन्ते। पुस्तकं च द्वयोः सूचीपत्रयोरुल्लिखितम्।

स्पन्दकारिकाः

अस्य पुस्तकस्यानुसन्धानं श्रीजे०सी०चटर्जीमहोदयेन कृतम्, तस्य च साहाय्येनानुसन्धानविभागेन १९६९ वैक्रमेऽब्दे प्रकाशितम्। अस्य प्रणेतृविषये सन्देहो वर्तते। केचिद् विद्वांसो वसुगुप्तं ख्रिष्टाष्टमशताब्दीभवमस्य रचयितारं मन्यन्ते। अपरे तु तस्य शिष्यं कल्लटमस्य निर्मातारं प्रतिपादयन्ति। मतद्वयपोषकाणि प्रमाणान्यपि विद्यन्ते। अस्य ग्रन्थस्य टीकाकारो रामकण्ठ आसीत्। अस्य भ्राता मुक्तानन्दः ख्रिष्टाष्टमशताब्दीभवस्यावन्तिवर्मणः समकालीन आसीत्। ग्रन्थविषयस्तु वसुगुप्त-

निर्मिते 'शिवसूत्राणि' इतिनामके पुस्तके प्रतिपादितस्य स्पन्दतत्त्वस्य निरूपणमेव । पुस्तकस्य प्रथमश्लोकोद्धरणेन सूक्ष्मतमो विषयसंकेतो भवति, तद्यथाः—

यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगतः प्रलयोदयौ ।
तं शक्तिचक्रविभवप्रभव शंकरं नुमः ॥१॥ इति ।

पुस्तकस्यास्य चत्वारो निष्पन्दाः । प्रथमे १६ श्लोकाः, द्वितीये ११, तृतीये ३, चतुर्थे च २१ सन्ति । पृष्ठसख्या १६८ अस्ति । पुस्तकं द्वयोरपि सूचीपत्रयोरङ्कितम् ।

स्पन्दनिर्णयः

पुस्तकमिदं श्रीमधुसूदनकौलेनानुसंहितं प्रकाशितं च १९८१ विक्रमाब्दे काश्मीरस्थराजकीयानुसन्धानविभागात् । लेखकस्त्वस्य श्रीवसुगुप्तशिष्यः ख्रिष्टाष्टमशताब्दीभवः कल्लटो नाम विद्वान् । पुस्तकस्य सर्वासु कारिकासु श्रीरामकण्ठनाम्ना विदुषा लिखिता टीका वर्तते । प्रतिपाद्यो विषयस्त्वस्य स्पन्दतत्त्वस्य विवरणमेव । एतस्य नाम द्वयोरपि सूचीपत्रयोरङ्कितं वर्तते । पुस्तकमिदं स्पन्दसन्दोहनामकेन रचयितुरमरेण पुस्तकेन सहैव सम्पादितं प्रकाशितं चास्ति ।

स्पन्दसन्दोहः

पुस्तकमिदं श्रीमधुसूदनकौलमहोदयेनानुसंहितं प्रकाशितं च १९८१ विक्रमाब्दे काश्मीरस्थराज्यानुसन्धानविभागात् । लेखकोऽस्य वसुगुप्तशिष्यः ख्रिष्टाष्टमशताब्दीभवः कल्लटः । अस्मिन् पुस्तके केवलं प्रथमकारिकाया एव क्षेमराजकृता टीका वर्तते । प्रतिपाद्यविषयस्तु स्पन्दविवरणमेव । पुस्तकस्योल्लेखो द्वयोरपि सूचीपत्रयोरस्ति ।

स्वच्छन्दतन्त्रम्

अस्य गवेषयितुर्नाम श्रीमधुसूदनकौल इति । तेनैव चेदं पुस्तकं काश्मीरराज्यस्थानुसन्धानविभागात् षड्भागेषु प्रकाशितम् । देवीभैरवसंवादात्मकं पुस्तकमिदम् । अभिनवगुप्तशिष्यस्य ख्रिष्टैकादशशताब्दीभवस्य क्षेमराजस्यास्मिन् ग्रन्थे 'उद्योत' इतिनामिका टीकाऽपि वर्तते । पुस्तकस्य पञ्चदशसु पटलेषु संक्षिप्तं विषयविवरणमित्थम्-प्रथमपटले मन्त्रोद्धारः, द्वितीये चर्चानिरूपणम्, तृतीयेऽधिवासः, चतुर्थे दीक्षाभिषेकप्रकाशनम्, पञ्चमे तत्त्वदीक्षाप्रकाशनम्, षष्ठे पञ्चप्रणवाधिकारः, सप्तमे आभ्यन्तराधिकारः, अष्टमे अंशकनिर्णयः (सम्बन्धषट्कनिरूपणम्), नवमे अभीष्टसिद्धिलक्षणम्, दशमे भुवनादिदीक्षानिरूपणम्, एकादशे तत्त्वाध्वपृथिव्यादिनिरूपणम्, मतान्तरवादिनां च तत्तत्तत्त्वस्थितिनिरूपणम्, द्वादशे धारणादिक्रमेण तत्त्वानां साक्षात्कारनिरूपणं, त्रिंशदनुष्ठानभेदाश्च, त्रयोदशे योगाराधनं, चतुर्दशे मुद्रालक्षणम्, पञ्चदशे कुम्भानिरूपणम् । अस्य

टीकाकारोऽभिनवगुप्तस्य शिष्यः क्षेमराजोऽस्ति, तेन स्वकीयायामुद्योतनाम्न्यां टीकायां पुस्तकस्याद्वैतवादित्वं निम्नस्थश्लोकैर्वर्णितम्—

नाम्नैव भेददृष्टिर्विधुता येनास्य तन्त्रता तत्त्वा ।
स्वच्छन्दतन्त्रमेतद् भेदाख्यां नैव संसहते ॥१॥
भेददर्शनसंस्काररससन्ततिमादितः ।
स्वच्छस्वच्छन्दचित्स्वस्थसतत्त्वं नेक्षते जनः ॥२॥
गतानुगतिकप्रोक्तं भेदव्याख्यातमोऽघनुत् ।
तेनाद्वैतामृतस्फीतः स्वच्छन्दोद्योत उज्झितः ॥३॥ इति

अस्मिन् पुस्तके ३७८० श्लोकाः सन्ति । क्रमशः प्रथम-द्वितीय-तृतीय-चतुर्थ-पञ्चम-षष्ठ-सप्तम भागानां पृष्ठसंख्या २५३,३३२,३५२,९१,५६०,१७२,१४८ सन्ति । पुस्तकस्य पृथक्-पृथङ् मुद्रिता भागा द्वयोरपि सूचीपत्रयोः समुल्लिखिताः सन्ति ।

स्वरूपप्रकाशः

श्रीदीनानाथेनास्य पुस्तकस्य पाण्डुलिपिः प्राप्ता । सा चानुसन्धानविभागेऽप्रकाशिता वर्तते । पुस्तकरचयिता काश्मीरवास्तव्यः सदानन्दः । तस्य स्थितिकालो निर्णेतुं न शक्यः । पुस्तकविषयो वेदान्ताभिमताद्वैतवादनिरूपणमेव । पुस्तकस्य पृष्ठानि २५ सन्ति ।

स्वातन्त्र्यदर्पणः

एतस्य पुस्तकस्य पाण्डुलिपिः श्रीमतो बलजिन्नाथस्य शास्त्रिणः पार्श्वे वर्तते । अस्य रचयिता स एव महोदयः । स काश्मीरप्रान्तगतानन्तनागजनपदवास्तव्यः, शास्त्री एम्० ए० इत्युपाधिभाक् । अधुना स राजकीयेऽनन्तनागविद्यालये संस्कृतस्य प्राध्यापकोऽस्ति । पुस्तकं पूर्णतया मौलिकं विद्यते । अस्य विषयः प्रधानतया शिवस्य स्वातन्त्र्यशक्तेरार्याच्छन्दःसु विवरणमेव । लेखकेन शतद्वयसंख्याकेषु आर्याच्छन्दःसु काश्मीरशैवदर्शनस्य सारः स्फुटतया प्रकटीकृतः । अस्य पाण्डुलिपिरद्यापि न प्रकाशमायाता ।

स्वात्मोपलब्धिशतकम्

अस्य पुस्तकस्य पाण्डुलिपिगवेषकः श्रीदीनानाथः । पाण्डुलिपिः शारदाक्षरेषु लिखिताऽनुसन्धानविभागस्था च वर्तते । पुस्तकप्रणेता सिल्लेनि-अमरनामधेयः काश्मीरवास्तव्यः सिल्हणोऽस्ति । पुस्तकं दार्शनिकसिद्धान्तानेव विवृणोति । पुस्तकस्य पृष्ठानि १० सन्ति ।

काश्मीरराज्यानुसन्धानविभागीयपुस्तकालयस्थानां विविधग्रन्थमालासु प्रकाशितानां ग्रन्थानामकारादिवर्णानुगता सूची

—ooooo—

१. अर्धनारीश्वरस्तोत्रम्
२. आनन्दलहरी
३. आह्निकपद्धतिः (नव्यचण्डीदासस्य)
४. औचित्यविचारचर्चा
५. कथाकौतुकम्
६. कप्फिणाभ्युदयं महाकाव्यम्
७. कलाविलासः
८. कविकण्ठाभरणम्
९. कालीस्तुतिः
१०. कुट्टिनीमतम्
११. क्रमदीपिका
१२ तापीशतकम्
१३. दर्पदलनम्
१४. दशावतारचरितम्
१५. देलारामकथासारः
१६. नित्यकर्मविधिः
१७. पृथ्वीराजविजयमहाकाव्यम्
१८. बृहत्कथामञ्जरी
१९. मन्त्ररामायणम्
२०. रणवीरप्रकाशः
२१. रामायणमञ्जरी
२२. वक्रोक्तिपञ्चाशिका
२३. विक्रमाङ्कदेवचरितम्
२४. वीररत्नशेखरशिखा
२५. वीररत्नशेखरशिखा
२६. वीरवैद्यरत्नाकरः
२७. शिवसूत्रविमर्शिनीटीका
२८. शिशुपालवधः (हरभट्टस्य)
२९. शिशुपालवधम्
३०. शृङ्गारतिलकम्
३१. श्रीकण्ठचरितम्
३२. श्रीरघुनाथगुणोदयः
३३. समयमातृका
३४. सिद्धान्तकौमुदीटीका
३५. सुभाषितावलिः
३६. सुवृत्ततिलकम्
३७. स्तुतिकुसुमाञ्जलिः
३८. हनुमत्स्तुतिः
३९. हरचरितचिन्तामणिः
४०. हरविजयम्

(ग) **मुद्रिता ग्रन्थाः—**

१. अर्धनारीश्वरस्तोत्रम्

महाकविना कल्लणेन कृता मार्मिकी शिवस्तुतिः पुस्तकेऽस्मिन्नुपनिबद्धाऽस्ति । पुस्तकमिद काव्यमालायाश्चतुर्थे गुच्छके निर्णयसागरमुद्रणालये १९०६ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितमभवत् ।

२. आनन्दलहरी

अस्य ग्रन्थस्य निर्माता श्रीअप्पयदीक्षितोऽस्ति । ग्रन्थेऽस्मिन् शक्तिविशिष्टस्य शिवस्य जगतः कर्तृत्वमीश्वरत्वं च युक्तिप्रमाणै. सम्यङ्निर्णीतम् । आध्यात्मिके विषयेतथेतरवेदान्तसिद्धान्तानां विषयेऽप्यत्युत्तमा विचारा अत्र प्रदर्शिताः सन्ति । शक्तिविशिष्टः शिव एव परमं ब्रह्म इत्येवं निर्णीतो विषयोऽस्य पुस्तकस्य । पुस्तकमिदं दिल्लीभारतीमन्दिरप्रकाशनमालातः १९०८ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितमभवत् ।

३. आह्निकपद्धतिः

पुस्तकमिदं नव्यचण्डीदासस्य रचनास्ति । आंग्लभाषायां लिखितेन परिचयेनोपेता च । अस्मिन् राज्ञां कृते नित्यकर्मविधेः प्रतिपादनमस्ति । प्रातरुत्थानादारभ्य रात्रौ शयनसमयपर्यन्तं यादृक् शास्त्रोक्तं नित्यकर्मविधानं राज्ञां कृते विहितं तस्य सर्वस्य विवरणमस्मिन् पुस्तके उपलप्स्यते । अस्मिन् दश विश्रान्तयः (आध्यायाः) सन्ति, या त्वन्तिमा विश्रान्तिः सा राजनीतिविषयिण्यास्ते ।

४. औचित्यविचारचर्चा

क्षेमेन्द्रस्य रचनेयं काव्यगतनवीनसम्प्रदायं वितनोति, यत्र औचित्यमेव काव्यस्यात्मत्वेनाङ्गीकृतं कविना । युक्तिप्रमाणैरभिनवतर्ककलापैश्च कविना विद्वत्तापुरस्सरमौचित्यमेव काव्ये प्राधान्येन साधितम् । अस्य प्रकाशनं काव्यमालायाः प्रथमे गुच्छे १९९३ ख्रिष्टाब्दे निर्णयसागरमुद्रणालयेऽभवत् ।

५. कथाकौतुकम्

'मौलानाजामी' इत्यनेन विरचितस्य 'जूसुफ जुलेखा'ग्रन्थस्य संस्कृतेऽनुवादोऽयम् । अनुवादकः काश्मीरिककविः श्रीवर आसीत् । काव्यमालाप्रकाशनश्रृङ्खलायां १९१६ ख्रिष्टाब्देऽस्य प्रकाशनमभवत् ।

६. कप्फिणाभ्युदयं महाकाव्यम्

काव्येऽस्मिन् बौद्धाचार्यस्य कप्फिणस्य वर्णनमस्ति। काव्यकारः शिवस्वामी काश्मीरिकः प्रसिद्धकविरास्ते। अस्य सम्पादनं डा० गौरीशङ्करमहोदयेन कृतम्।-काव्यच्छटा वैशिष्टयेनास्मिन् प्रस्फुटितास्ते। इदं 'मेहरचन्द्रलक्ष्मणदासमुद्रणालय लाहौर' इत्यस्मिन् मुद्रणालये प्रकाशितम्।

७. कलाविलासः

क्षेमेन्द्रस्य रचनेयं काव्यमालायाः प्रथमे गुच्छे प्रकाशिताऽभवत्। अस्यां रचनायां कविना दम्भलोभवेश्यावृत्तचरितमदनवर्णनगानवर्णनसुवर्णखरोत्पत्तिना-नाधूर्तवर्णनादीनि सकलकलानिरूपणानि एकैकशो दशसर्गेषु निबद्धानि। काश्मीरस्य तात्कालिकी सामाजिक्यवस्था पुस्तकस्यास्य पठनेन प्रत्यक्षीभवति। मोहमयीस्थे 'निर्णय-सागरमुद्रणालये' मुद्रितमभवत् पुस्तकमिदम्। प्रकाशनसमयः १९९३ ख्रिष्टाब्दः।

८. कविकण्ठाभरणम्

आचार्यक्षेमेन्द्रस्य कृतिरियं, यस्यां काव्यस्य विविधा विधाः वर्णिताः सन्ति। अनेन ग्रन्थेन कवीनां सम्यक् शिक्षणं भवति। लेखकेन परम्परा-गतानां काव्यनियमानामन्धानुकरणं न कृतम्, परन्तु स्वरचितनवीनमार्गप्रदर्शन-पुरस्सरमेव काव्यविधानां प्रतिपादनं कृतम्। विशेषेण च औचित्यविचारचर्चाया वर्णनं कृतम्।

९. कालीस्तुतिः

पुस्तिकेयं भगवत्याः कालीदेव्याः स्तुति प्रस्तौति लेखकोऽस्याः श्रीलाल-जाडूनामको विद्वान्। मुद्रणं प्रकाशनं च वाराणसीस्थे विद्याविलासप्रेसे। समयः श्रीमहाराजरणवीरसिंहस्य शासनकालः।

१०. कुट्टिनीमतम्

दामोदरगुप्तेन विरचितेऽस्मिन् ग्रन्थे वारविलासिनीनां कामप्रसङ्ग-सम्बन्धिन्यः सर्वाः क्रिया निर्दिष्टाः। कथं काचित् कुट्टिनी प्रियं वशीभूतं कुर्यात्? कथमनङ्गस्ता बाधते? कथं च प्रियसमागम इत्यादयः सर्वे प्रसङ्गाः श्लोकेषु निबद्धाः सन्ति। 'गुजराती न्यू प्रेस बम्बई' इत्याख्ये मुद्रणालये मुद्रितमभवत् पुस्तकमिदम्।

११. क्रमदीपिका

पुस्तकेऽस्मिन् वैष्णवतन्त्रस्य विधानं सम्यक् प्रतिपादितम्, यस्मिन् पुरश्चरणजपहवनब्राह्मणभोजनप्राणायामप्रभृतिकर्मकलापस्यानुष्ठानविधिः प्रदर्शितः। लेखकस्य नाम पुस्तकेऽस्मिन् न कुत्राप्युपलभ्यते।

१२. तापीशतकम्

अस्य शतकस्य लेखकोऽपि श्रीलालजाडूमहोदय आसीत्। अस्मिन् पुस्तके तापीभगवत्याः शतश्लोकेषु स्तुतिरुपनिबद्धा। प्रकाशनं वाराणसीस्थे विद्याविलास-मुद्रणालये। समयः श्रीरणवीरसिंहस्य शासनकालः।

१३. दर्पदलनम्

क्षेमेन्द्रस्य कृतिरियम्। अस्यां लेखकेन धनमदरूपगर्वितानां मनुष्याणां चरित्रमुद्घाटितम्। तेषु गर्वस्याधिका मात्रा वर्धते। तेन च ते मनुष्यतां विस्मृत्य नानाविधान्यनुचितानि कर्माणि कुर्वन्ति। हास्यरसपूर्णं वर्णनमिदं पाठकानां चेतांस्य-तितरां रञ्जयति।

१४. दशावतारचरितम्

क्षेमेन्द्रस्य रचनेयम्, यस्यां लेखकेन हिन्दूजातेर्दशावताराणां रामकृष्णादीनां कवित्वमय्या वाण्या वर्णनं कृतम्। अस्मिन् ग्रन्थे भगवान् बुद्धोऽपि अवताररूपः स्वीकृतः, येन च क्षेमेन्द्रस्य समन्वयभावना स्फुटमुपलभ्यते। काव्यमालायां निर्णय-सागरमुद्रणालये प्रकाशितमभवत् पुस्तकमिदम्।

१५. देलारामकथासारः

त्रयोदशसर्गात्मकं काव्यमिदं राजानकभट्टाह्लादकेन व्यरचि। अस्मिन् काव्ये कस्यचिद्राज्ञो •वर्णनं कृतं वर्तते। काव्यभाषातीव रमणीया अलङ्कारैश्चालङ्कृता। अयं काव्यमालाप्रकाशके निर्णयसागरप्रेसे प्रकाशितः। एतद्ग्रन्थविषयप्रशंसने तु स्वयं निर्मातुः श्लोक एव पर्याप्तोऽस्ति, यथा—

एषा कथा मौसलशास्त्रदृष्टा भूयिष्ठसद्वाच्यमहाविशिष्टा।
मनोविनोदाय सतां जनानां गीर्वाणवाण्या क्रियते मयाऽद्य। इति।

इह मौसलः-मोहम्मदीयः। तेनात्र पुस्तके कस्यचिम्मोहम्मदीयस्य शासकस्य

तन्महिलायाश्च काचित् कथा निबद्धाऽस्ति, यत्र शृङ्गाररसप्रसङ्गेन मृगीदर्शनं, तद्धननं, सरोषकामुकानुनयः, राजपुत्रगणिकादीनां कथा चेत्यादय' प्रसङ्गाः समुपनिबद्धाः सन्ति । त्रयोदशसर्गात्मकं काव्यमिदं काव्यमालायां १९२३ ख्रिष्टाब्दे मोहमयीस्थनिर्णयसागर-मुद्रणालये मुद्रितं प्रकाशितं चाभवत् ।

१६. नित्यकर्मविधिः

सम्पादकः श्रीकेशवरामभट्टः । अस्मिन् पुस्तके नित्यकर्मणामनुष्ठानविधिः साकल्येन प्रदर्शितः । प्राप्तिस्थानम् 'कृष्णाप्रिटिङ्गप्रेस', श्रीनगरम् इति । केशवरामभट्टः कश्मीरमण्डले १९१६ वैक्रमेऽब्दे ' प्रौढ़ावस्थायां महापण्डितत्वेन प्रसिद्धिमवापेति श्रूयते । इतोऽधिकं विदुषोऽस्य जीवनविषये किमपि तथ्यजात नोपलभ्यते ।

१७. पृथ्वीराजविजयमहाकाव्यम्

जयानककविकृते महाकाव्येऽस्मिन् प्रसिद्धस्य पृथिवीराजस्य यशोवर्णनं कृत-मस्ति । काश्मीरिको जयानकः पृथिवीराजस्य सभाकविरासीत् । अस्य काव्यस्योपरि १४४६ ख्रिष्टाब्दे काश्मीरिकेण जोनराजेन कृता टीका प्रसिद्धास्ति । अष्टसर्गात्मकं काव्यमिद एशियाटिकसोसायटीद्वारा १९१८ ख्रिष्टाब्दे प्रकाशितमभवत् । १२० ख्रिष्टाब्दे निर्मितायां जयरथविद्वत्कृतायामलङ्कारविमर्शिन्यामस्य काव्यस्योल्लेखो दृश्यते, तेन ज्ञायते—ततः पूर्वमेव काव्यमिदं विनिर्मितमभूदिति ।

१८. बृहत्कथामञ्जरी

क्षेमेन्द्रस्य रचनेयं कथासरित्सागरस्य संक्षेपभूता कथाप्रवाहस्य संक्षिप्तं रूपं सारल्येन प्रस्तुतं करोति । काव्यमालातो निर्णयसागरमुद्रणालये १९०१ ख्रिष्टाब्देऽस्य प्रकाशनमभवत् ।

१९. मन्त्ररामायणम्

जम्बूनगरे १९३४वैक्रमाब्दे ह्येतत् शिलाक्षरैर्मुद्रितमभूत् । अस्य पृष्ठसंख्या १४६ अस्ति । वेदमन्त्रैः श्रीरामावतारकथा अस्मिन् संप्रस्तुताऽस्ति ।

२०. रणवीरप्रकाशः

ग्रन्थोऽयं काश्मीरिकेण श्रीलालजाडुना व्यरचि । अस्मिन् ग्रन्थे लेखकेन

आयुर्वैदिकविषयो विस्तरशः प्रतिपादितः। अस्य प्रकाशनकालः महाराजरणवीरसिंहस्य शासनकालः (१८५८-१८७५ ई०) एवास्ति । विद्याविलासमुद्रणालये चायं प्रकाशितोऽभवत् ।

२१. रामायणमञ्जरी

क्षेमेन्द्रस्य रचनेयम् । रामायणस्य कथामादाय कविना स्वशैल्यामुपनिबद्धं पुस्तकमिद रामायणकथामेव प्रस्तुतीकरोति । मुम्बईस्थे निर्णयसागरमुद्रणालये प्रकाशितमभवत् ।

२२. वक्रोक्तिपञ्चाशिका

रत्नाकरस्य कृतिरियम् । वक्रोक्तिभाषया शिवस्य स्तुतिरुपनिबद्धा कविनास्मिन् ग्रन्थे । पुस्तकमिदं काव्यमालायाः प्रथमे गुच्छे प्रकाशितमभवत् । बम्बईस्थे निर्णयसागरमुद्रणालये च १९९३ ख्रिष्टाब्दे मुद्रितम् ।

२३. विक्रमाङ्कदेवचरितम्

पुस्तकमिदं काश्मीरिककविविह्लणेन स्वाश्रयदातुः श्रीविक्रमदेवस्य प्रशस्तिरूपेणोपनिबद्धमासीत् । अस्मिन् हि विक्रमदेवस्य भूभुजः समग्रं जीवनं तदुपार्जितशौर्यकर्मणां चोत्कृष्टत्वं साकल्येन कवित्वभाषया समुपवर्णितम् । डा० वुलनरमहोदयेन १९२२ ख्रिष्टाब्दे निर्णयसागरमुद्रणालये प्रकाशितम् ।

२४. वीररत्नशेखरशिखा

इयं सुप्रसिद्धा विद्वत्तल्लजसाहिबरामलेखनीप्रसूता स्वविषयेऽद्वितीया कृतिरस्ति इयं रत्नेसभिधभागेषु विभक्ताऽस्ति । किं च साहिबरामप्रणीतपदसंकेतविवरणेन सहिता वर्तते । अत एवास्या मूलविवरणयोः कर्त्तैक एव । अस्या लिपिकालस्तु दशोत्तरैकोनविंशतिशततमो विक्रमाब्दः । पृष्ठानि १००५ सन्ति । इयमद्य यावदप्राप्तमुद्रणा हस्तलिखितावस्थामेव भजते । श्रीरघुनाथहस्तलिखितपुस्तकालये जम्बूस्थे विद्यते । कि च 'गहनार्थप्रकाशिका' इतिनाम्नी प्रथमश्लोकव्याख्या एतद्विरचिता पृष्ठचतुष्टय इति तत्रैवोपलभ्यते ।

२५. वीररत्नशेखरशिखा

कृतिरियं अरबीभाषायां लिखितस्य "अखालाकीमोहिसिनी" ग्रन्थस्य संस्कृ-

तेऽनुवादोऽस्ति, यत्र राजनीतिविषयमादाय सुन्दरं विवरणमाविष्कृतं लेखकेन । अस्य टीकाकारोऽस्ति काश्मीरिकः पण्डितः साहिबराममहोदयः । पुस्तकस्यानुवादकालः १६८६–६३ ख्रिष्टाब्दोऽस्ति ।

२६. वीरवैद्यरत्नाकरः

रचनेयम् अरबीभाषायां लिखितस्यैकस्य ग्रन्थस्य संस्कृतेऽनुवादस्वरूपास्ति । रूपान्तरकारः साहिबराममहोदयोऽस्ति । अस्यानुवादकालोऽपि पूर्वनिर्दिष्ट एव । अस्मिन् ग्रन्थे चिकित्साविषयमादाय सर्वो निबन्धः सरलसुरगिरा समुपन्यस्तः ।

ग्रन्थयुगलमिदं साम्प्रतं प्राचीनहस्तलेखरूपेण रणवीरसंग्रहालये सुरक्षितमस्ति ।

२७. शिवसूत्रविमर्शिनीटीका

टीकाकारः श्रीसुखानन्दशास्त्री । प्रकाशितेयं रचना । अस्य प्रकाशिका "रिसर्च एण्ड पब्लिकेशन डिपार्टमेण्ट, श्रीनगर (काश्मीर)" इति संस्था ।

२८. शिशुपालवधः

श्रीहरभट्टशास्त्रिणा पण्डितेन रचितोऽयं शिशुपालवधनामा ग्रन्थो वैज्ञानिकपद्धत्या विरचितोऽस्ति ।

२९. शिशुपालवधम्

माघकवेः कृतिरियं श्रीकृष्णस्य द्वारकायात्रासमुद्रवर्णनप्रभृतिविषयान् कवित्वपूर्णया गिरा प्रस्तौति । विंशतिसर्गात्मकं महाकाव्यमिदं निखिलैर्गुणैः परिपूर्णं वर्तते । अस्य कथा महाभारतात् संगृहीता । मुख्यविषयोऽस्य ग्रन्थस्य श्रीकृष्णद्वारा शिशुपालराजस्य वधवर्णनम् । यद्यप्यस्य महाकाव्यस्य बह्वचष्टीकाः समुपलभ्यन्ते, किन्तु काश्मीरिकवल्लभदेवस्य टीका विशेषेण सरला सुमनोहरा चास्ते ।

३०. शृङ्गारतिलकम्

रुद्रटरचितमिदं शृङ्गाररसस्य साङ्गोपाङ्गं वर्णनं करोति । पुस्तकमिदं काव्यमालायास्तृतीये गुच्छे प्रकाशितमभवत्, निर्णयसागरमुद्रणालये मुद्रितं चाभवत् ।

३१. श्रीकण्ठचरितम्

कविना मङ्खकेन काव्यमिदं व्यरचि, यस्मिन् श्रीमहादेवस्य चरित्रमुपनिबद्धम् ।

विद्वद्भिः सर्वदेशीयैः सर्वशास्त्रविशारदैः ।
कृता काशी पुरी येन श्रीजम्बूनगरोपमा ।।

एतादृशः संस्कृतानन्यभक्तः सुधारकश्च श्रीमहाराजसदृशः सत्यमेव सुरभारती-भवनालङ्कारायाद्वितीयः कलाकारो युगयुगान्तरेष्वप्युपलब्धु न शक्यते । एष कालो राज्येऽस्मिन् संस्कृताय "स्वर्णयुगम्" आसीदिति न तिरोहितं विदुषाम् । संस्कृतस्य सर्वमभिनवसाहित्यमस्मिन्नेव काले प्रादुर्भूतमासीत् । विभिन्नविषयेषूपनि-बद्धानां ग्रन्थानामतिदीर्घा सूची वर्तते । यदि महाराजः कतिपयविषयग्रन्थराशेरिव वर्षाण्यधिकमजीविष्यत्तर्हि विभिन्नकाव्यक्षेत्रेऽपि समधिकमात्रया साहित्यस्य निर्माण-मभविष्यदिति ।

प्रस्तुतकाव्ये सस्कृतच्छन्दसां विभिन्नरूपेण प्रचुर प्रयोग उपलभ्यते । कवेरु-पर्युक्तप्रतिज्ञानुसारेणैवेद कालिदासकाव्यम् इव सुवृत्तं, सरलं, गुणालङ्कारसमन्वितम्, दोषहीनं सरसं चास्तीत्यस्मिन् सर्वे गुणा उपलभ्यन्ते । पर चित्रकाव्यस्याप्यनेका-न्युदाहरणान्यस्मिन् समुपनिबद्धानि, यथा—सर्वतोभद्रस्वरूपम्, गवणकृतकमलबन्ध-पर्यायः कमलव्यूह, रामकृतकमलवन्धः कमलव्यूहः, वानरेन्द्रकृतव्योमव्यूह इत्या-दीनि । एव चात्र महाकाव्यस्य सम्पूर्णानि लक्षणानि दृश्यन्ते । स्थाने स्थाने प्रकृतेः सौन्दर्यस्य वर्णनम्, गिरिवननदनदीप्रभृतीनां रमणीयचित्रप्रदर्शनं चैतत्सर्व जम्बूनगर्याः सह सम्बद्धम् । काव्यस्यान्ते बाणकवेर्गद्यशैलीमनुसृत्य काव्यकर्त्रा जम्बूनगर्याः प्राकृतिकीं सौन्दर्यलहरी, तत्समन्तात्प्रवहणशीलां तावीसरितं चादाय सुललितसुरगिरा ओजोरसभरेण च सुसाधुरूपेण कल्पनापूर्ण विवरणं कृतम् । अनेन वर्णनेन जम्बू-नगर्याः सौन्दर्य तस्याः सांस्कृतिकमावेष्टन च सम्यक् साकारतां सजीवतां चाधि-गच्छति । गद्यसौष्ठवस्यैकमुदाहरणं नीचैर्दीयते—

"अथ सकलजनमनोनमनोचितमनोरमानुभावभावभावितभावविभावानुभावहाव-हारीतशुकशारिकाशरणशाणतित्तिरिमयूरमार्तण्डमारीचक्रौञ्चकारण्डवकलापकोकिलकपोत-चक्रवाकसारसचकोरचातकचटककलविङ्कोत्तमकपोतपोतपोतकीप्रभृतिप्रियविहंगममालिका (जम्बूनगरी)" इति ।

एवमेव विहंगसमुदायस्य सौन्दर्यवर्णनानन्तरं कविर्जम्बूनगर्या गहनवनविहरण-शीलानां पशूनामपि विविधभेदोपन्यासपूर्वकं वर्णनं करोति । यथा—

"शशकसिंहशार्दूलशरभसैरिभशल्लकभल्लूकव्याघ्रगोगवयगोमायुगोधगण्डककरीन्द्र-मण्डलीतुरङ्गनीलनीललांगूलमुखमहिषगोमृगविशेषवराहवृन्दवृकवनविडालकुक्कुटसमूह-चारुसङ्घातसंसेविता" (जम्बू राजधानी)

एवमेवानेन गद्यशैलीबन्धेन कविना श्रीरणवीरसिंहस्य समये वर्तमानाया जम्बूराजधान्याः प्रौढं वर्णनं काव्येऽस्मिन् कृतमास्ते । श्रीरणवीरसिंहस्य प्रभूतगुणा-नुकीर्तनं काव्यस्यास्य निर्माणप्रयोजनं, महाराजस्य राजसभायाः समुत्कृष्टं वैभवं च विस्तरशः कविकल्पनाकलापेन कलितम् ।

३३. समयमातृका

क्षेमेन्द्रस्य रचनेयम् । कुट्टिनीमतस्य सामाजिकव्यवस्थाचारविचारादीनां च सम्यग्वर्णनं कृतमस्मिन्ग्रन्थे । इदं पुस्तकं बम्बईस्थे 'निर्णयसागर'मुद्रणालये मुद्रि-तमभवत् ।

३४. सिद्धान्तकौमुदीटीका

(अप्रकाशिता) टीकाकारः श्रीसुखानन्दशास्त्री (काश्मीरिकः) ।

३५. सुभाषितावलिः

वल्लभदेवस्य रचनेयम् । स च काश्मीरिक आसीत् इति बहूनां विदुषां मतम् । अस्मिन्पुस्तके विरहदूतीप्रेषणहंससन्देशसज्जनसमागमवृक्षलतागुल्मकादीनां मनोहारि वर्णनं कृतमस्ति । 'एजूकेशनलसोसायटी, बम्बई' इत्याख्येयसंस्थाया मुद्रणालये १८८८ ख्रिष्टाब्दे पुस्तकमिदं प्रकाशितमभवत् ।

३६. सुवृत्ततिलकम्

छन्दःशास्त्रसम्बन्धी ग्रन्थोऽयं निर्णयसागरमुद्रणालये १९०० ख्रिष्टाब्दसमीपे मुद्रितः काव्यमालाया द्वितीये गुच्छे प्रकाशितश्चाभवत् । अस्य पुस्तकस्य रचयिता कश्चित् काश्मीरिक एवासीत् ।

३७. स्तुतिकुसुमाञ्जलिः

ग्रन्थेऽस्मिन् भगवतः शिवस्य कवित्वपूर्णया गिरा मार्मिकी स्तुतिरुपनिबद्धा-

स्ति । यत्रोन्नतकवित्वमयकल्पनाप्रसङ्गेनापूर्वभक्तिरसनिष्यन्द. प्रवहमानोऽस्ति । शब्दार्थालङ्काराणा समुचितैः सन्निवेशैः, गुणरीतिध्वनिरसप्रभृतिभिः कवितोपकरणैश्च सौन्दर्यस्य पराकाष्ठाऽत्र समुत्पादितास्ति । भक्तिरसस्य यादृश उद्रेकोऽस्मिन् ग्रन्थे प्रवहति, न तादृशः कस्मिन्नपि पुस्तके इति कथने नात्युक्तिः स्यात् । अस्य ग्रन्थस्य रचयिता प्रसिद्धः काश्मीरिकः कविः श्रीजगद्धरभट्टोऽस्ति । अस्य प्रकाशनं च काव्यमालायां बम्बईस्थे निर्णयसागरमुद्रणालयेऽभवत् । ग्रन्थोऽयं ३९ स्तोत्रात्मकः ।

३८. **हनुमत्स्तुतिः**

तेनैव लेखकेन लिखिता, विद्याविलासमुद्रणालये मुद्रिता । महाराजरणवीरसिंहस्य काले प्रकाशिता च ।

३९. **हरचरितचिन्तामणिः**

द्वात्रिंशत्प्रकाशात्मकं काव्यमिदं राजानकजयद्रथेन व्यरचि । अस्मिन् काव्ये भगवतो हरस्य जीवनचरित्रमुपनिबद्धम् । काव्यमालायां निर्णयसागरमुद्रणालयेन मुद्रयित्वा प्रकाशितमिदम् ।

४०. **हरविजयम्**

राजानकरत्नाकररचनेयं श्रीमहादेवस्य त्रिपुरदाहसम्बन्धिनीं कथां कवित्वपूर्णया गिरा प्रस्तौति । ५० सर्गात्मकं काव्यमिदं काव्यमालातो निर्णयसागरमुद्रणालये १८९० खिष्टाब्दे प्रकाशितमभवत् ।

श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयस्थानां पाण्डुलिपीनाम् अकारादिक्रमानुगता सूची

१. आह्निकपद्धतिः
२. ईश्वरकोशः
३. ऋषिप्रवीरजीवनचरितम्
४. कानूनीटिव
५. काश्मीरशब्दामृतम्
६. काश्मीरीभाषामहाकोशः
७. गणितोद्धारः
८. गान्धर्वतन्त्रम्
९. गायत्रीनिर्णयः
१०. गायत्रीमन्त्रविवृतिः
११. गायत्रीमन्त्रार्थविवृतिः
१२. गीतासारः
१३. गीताव्याख्या (साहिब्री)
१४. गीतिकाव्यम्
१५. गोत्रप्रवराध्यायव्याख्या
१६. ग्रहदशाफलम्
१७. तन्त्रसारः
१८. तारातन्त्रप्रकाशः
१९. तीर्थसंग्रहः (दामोदरपण्डितस्य)
२०. तीर्थसंग्रहः (साहिबरामस्य)
२१. दशभाषोदयः
२२. दशोपनिषद्व्याख्या
२३. देवीरहस्यसारः
२४. धर्मसंग्रहः
२५. निशाब उल्सिवियान्
२६. नीतिकल्पलता (सटीका)
२७. पञ्चसायकविवरणम्
२८. पञ्चस्तवी
२९. पञ्चस्तवीव्याख्या
३०. पुरातनमन्दिरसंग्रहः
३१. प्रकीर्णसुभाषितश्लोकाः
३२. ब्राह्मीविद्या (सटिप्पणा)
३३. भगवद्गीता (लासकी)
३४. मत्स्यपुराणटीका
३५. महार्थमञ्जरी
३६. मार्कण्डेयपुराणटीका
३७. मीमांसासारः
३८. राजतरङ्गिणी
३९. राजतरङ्गिणीसंग्रहः
४०. राजतरङ्गिणीसम्पादनम्
४१. राज्ञीस्तुतिः
४२. रामायणसारः
४३. लिङ्गपुराणटीका
४४. लेखशिक्षा

४५. विद्यार्णवविवरणम्
४६. विद्यार्णवसार:
४७. वीरवैद्यरत्नहारलतिका
४८. व्यवहारसमुच्चय:
४९. शारीरकसारसंग्रह:
५०. शिवरात्रिनिर्णय.
५१. शिवमाला
५२. शिवसूत्रवृत्ति:
५३. शिवस्तोत्रावलि:
५४. षट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोह:
५५. स्तवचिन्तामणि:
५६. स्फोटपद्धति:
५७. स्वात्मदेवतास्तोत्रम्
५८. हरचरितचिन्तामणि:
५९. हरिहरस्तोत्रम्
६०. हायनरत्नम्
६१. होरारत्नम्

श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयस्थानां पाण्डुलिपीनां पूर्वोक्तसूचीक्रमानुगतः परिचयः

१. आह्निकपद्धतिः

आह्निकपद्धतिरियं विश्वविदितवैदुष्येण श्रीहरभट्टशास्त्रिमहानुभावेन वैज्ञानिक-पद्धत्या रचिता ।

२. ईश्वरकोशः

ईश्वरकोशोऽयं श्रीमता ईश्वरकौलेन रचितः । तेन हि काश्मीरीभाषाशब्दानां बृहत्तरोऽभिधानग्रन्थ उपक्रमिष्यमाण आसीत्, यस्मिन् सर्वेषां भाषाशब्दानां सन्निवेशः सर्वेषामुपयोगार्थं लेखकस्येष्ट आसीत् । परं दुरदृष्टवशात् कार्यमिदमपूर्णमुज्झित्वा लेखकः स्वरयात् । परस्तात्तु तत्कार्यं खण्डचतुष्टये विभज्य सरजार्जग्रियर्सनमहोदयः शास्त्रिमुकुन्दरामसाहाय्येन पूर्णतां नीतवान्, एवत्प्रतिलिपिं षोडशोत्तरोनविंशतिशततमे (१९१६) विक्रमाब्दे स 'रायल एसियाटिक सोसाइटी'तः प्राकाश्यमानयत् ।

३. ऋषिप्रवीरजीवनचरितम्

इदमृषिप्रवीरजीवनचरितं ज्योतिर्विदा महामनीषिणा श्रीजनार्दनयक्षेण रचि-तायाः पञ्चस्तवीघटनया लिखितमस्ति ।

४. कानूनीटिब

ग्रन्थोऽयं संस्कृतभाषायां कस्याप्यारब्यभाषाग्रन्थस्यानुवादरूपः प्रतीयते । एतस्य निर्माता श्रीनीलाम्बरमुकर्जीमहानुभावोऽस्ति ।

५. काश्मीरशब्दामृतम्

'काश्मीरशब्दामृतं नाम' पुस्तकं काश्मीरीभाषायाः सुपरिष्कृतं व्याकरणं गीर्वाणगिरि लिखितमस्ति । एतच्च पाणिनेः प्रणालीमनुस्मृत्य लिखितमस्ति । 'काश्मीरिकः पाणिनिः' इति नाम्नाऽस्य लेखकः प्रसिद्धोऽस्ति । अत्र काश्मीरिकाणां प्रातिपदिकानां, सुबन्तानां, तिङन्तानां च शब्दानां सविस्तरो व्युत्पत्तिप्रकारो वर्णितोऽस्ति । ग्रन्थोऽयं पाश्चात्यविद्वद्भिः सानुरागं प्रशंसितोऽस्ति । काश्मीरिकशब्दानां साधुत्वप्रतिपादनायात्र नानादिग्ग्रामान्तरेभ्यः सायासं संग्रहः

कृतः सयुक्तिकं च व्युत्पादनं कृतमस्ति। भूयसा समयेनापि ग्रन्थोऽयं समाप्तिं नागमत्। अस्य लेखकः श्रीसाहबरामकौलः।

६. काश्मीरीभाषामहाकोशः

महामहोपाध्यायमुकुन्दरामशास्त्रिसरजार्जग्रियर्सनमहोदयाभ्यां सम्पादितस्यास्य काश्मीरीभाषामहाकोशस्य (क) भागस्य पूर्तिः श्रीगोविन्दकौलेन कृता।

७. गणितोद्धारः

पण्डितश्रीनीलाम्बरमुकर्जीमहानुभावेन रचितोऽयं ग्रन्थो गणितसम्बन्धिज्ञानोपयोगी अस्ति, पञ्चाङ्गरचनायाः प्रकारः सरलसुललितश्लोकैर्वर्णितोऽस्ति।

८. गान्धर्वतन्त्रम्

गान्धर्वतन्त्रमिदं श्रीहरभट्टशास्त्रिणा निर्मितम्। एतद्ग्रन्थस्य निर्माणकालोऽष्टाविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमख्रिष्टाब्दत एकचत्वारिंशत्तमाब्दमध्यकाल एवास्ति।

९. गायत्रीनिर्णयः

वेदमातुर्गायत्र्याः परमप्रसिद्धमन्त्रस्यायं शैवसम्प्रदायानुगामी व्याख्यानग्रन्थोऽस्ति। अस्मिन् ग्रन्थे विदुषा शिवोपाध्यायेन ईश्वरप्रत्यभिज्ञातन्त्रालोकशिवदृष्टिप्रभृतीनां ग्रन्थानामुपष्टम्भकतया प्रमाणत्वेन च गद्यमये वाङ्मये निर्देशः कृतोऽस्ति। किं च गूढातिगूढो गायत्र्या रहस्यार्थोऽपि दृढतरप्रमाणयुक्तिभिः सुतरां प्रकाशं नीतोऽस्ति।

१०. गायत्रीमन्त्रविवृतिः

पण्डितप्रवरमहानन्दमहानुभावेन रचिता गायत्रीमन्त्रविवृत्तिः श्रीनगरस्थे विश्वनाथस्टीमप्रेस इत्याख्ये मुद्रणालये प्रकाशिताऽस्ति।

११. गायत्रीमन्त्रार्थविवृतिः

पण्डितशिवोपाध्यायेन रचिता गायत्रीमन्त्रार्थविवृतिर्गायत्रीमन्त्रार्थज्ञानाय परमोपयोगितामाधत्ते। परमियममुद्रिताऽस्ति।

१२. गीतासारः

गीतासारनामकं पुस्तकं श्रीमता लक्ष्मीरामापरपर्यायेण लसकाकराजानकनाम्ना पण्डितेन विरचितमस्ति ।

१३. गीताव्याख्या (साहिबी)

प्रस्तुता गीताव्याख्या वेदान्तशैवदर्शनमुपजीव्य पण्डितसाहिबरामनाम्ना विदुषा विरचिता खण्डशः कतिपयेषु भागेषूपलभ्यते । टीकाया अभिधानं साहिबीति प्रतीयते ।

१४. गीतिकाव्यम्

काश्मीरीभाषाग्रथितस्यास्य गीतिकाव्यस्य पण्डितवरश्रीहरभट्टशास्त्रिणा पद्यानुवादो विहितोऽस्ति ।

१५. गोत्रप्रवराध्यायव्याख्या

श्रीनगरे एकोनविंश्यां शताब्द्यां लब्धजनुषा श्रीमता पण्डितवरसाहिबरामेण रचितं गोत्राध्यायनामकं पुस्तकं याज्ञवल्क्यस्मृतेः साररूपं प्रतीयते । अत्र हि याज्ञवल्क्यमुनिं प्रमाणीकृत्य दायविभागविषये गोत्राणां पारस्परिकः सम्बन्धः सविमर्शं दर्शितोऽस्ति । किं च काश्मीरिकाणामभिजनानां समीक्षाऽपि यथायथमत्र दृश्यते । आक्सफोर्डविश्वविद्यालयस्य हस्तलिखितपुस्तकसंग्रहेऽस्योल्लेखोऽस्ति ।

१६. ग्रहदशाफलम्

श्रीमता पण्डितवरेण ईश्वरकौलेन रचितस्य 'ग्रहदशाफलम्' इतिनामकस्य रचनाकालः ऊनविंशविक्रमशतकाब्दकाल एव प्रतीयते । दैवज्ञानां कृते पुस्तकमिदं रचितमस्ति ।

१७. तन्त्रसारः

तन्त्रसारोऽयं ग्रन्थः श्रीप्रतापसिंहप्रभूणां गुरुणा श्रीसुदर्शनराजानकनाम्ना महापण्डितेन काश्मीरिकतन्त्रग्रन्थानां साररूपमयो लिखितोऽस्ति । परन्तु मुद्रणस्यासौविध्यादयममुद्रितोऽस्ति ।

१८. तारातन्त्रप्रकाशः

पुस्तकमिदं श्रीप्रतापसिंहप्रभूणां राज्ये (१८७७ ख्रिष्टाब्दतः १९२५ ख्रिष्टाब्द-

पर्यन्तं) लब्धप्रतिष्ठस्य ईशपदाभिधेयस्य श्रीताराचन्द्रमहूमहोदयस्य तदानीं कृतस्य समाजसुधारस्य प्रशंसायां महामनीषिणा दार्शनिककविना पण्डितवासुदेवगञ्जूमहानुभावेन रचितमस्ति । अत्र कविना विविधच्छन्दसां व्यवहारः कृतोऽस्ति । एतद्वंशधराणां पार्श्वे अस्यैक एवादर्शोऽस्ति ।

१९. तीर्थसंग्रहः

तीर्थसंग्रहोऽयं श्रीमता दामोदरपण्डितेन रचितोऽस्ति । अस्मिन् ग्रन्थे प्रायः समग्राणां काश्मीरिकाणां तीर्थानां सर्वेक्षणमस्ति । संग्रहोऽयं पद्यबद्धोऽस्ति । काश्मीरिकतीर्थजिज्ञासूनां परमोपयोगी प्रतीयते । आक्सफोर्डविश्वविद्यालये लण्डने उपलभ्यते ।

२०. तीर्थसंग्रहः

एकोनविंश्यां शताब्द्यां लब्धजनुषा श्रीसाहिबरामेण निर्मितस्तीर्थसंग्रहो नाम ग्रन्थः काश्मीरदेशे विद्यमानानामुत्तमोत्तमानां तीर्थानां सदिङ्निर्देशं वर्णनं करोति । ग्रन्थोऽयं काश्मीरिकग्रन्थेभ्यस्तथा नीलमतपुराणभृङ्गीशसंहिताश्रीपूर्वावतारभुवनकोशादिभ्यो विविधमहालयेभ्यश्च संगृहीतः । अस्य प्रतिद्वय काश्मीरशोधसंस्थानेऽस्ति ।

२१. दशभाषोदय.

विविधभाषाकोविदेन ईश्वरकौलेनायं बहुभाषाकोशो रचितोऽस्ति । अत्रैकैकस्य पदस्य संस्कृतहिन्दीटर्किशपारस्यलामीकाश्मीरीवलतीडोगर्याङ्ग्लीषु दशसु भाषासु पर्याया दत्ताः सन्ति । लेखकस्याकाल-कालकवलितत्वेन कोशोऽयं पूर्णतां न गतः । अस्य प्रतिद्वयं काश्मीरशोधसंस्थानेऽमुद्रितमेवास्ति ।

२२. दशोपनिषद्व्याख्या

पण्डितप्रवरश्रीहरभट्टशास्त्रिणा प्रणीता शैवशास्त्रानुसारिणीयं दशोपनिषदां व्याख्याऽस्ति । अद्यावधि अमुद्रितैवास्ति ।

२३. देवीरहस्यसारः

ग्रन्थोऽयं सुदर्शनराजानकनाम्ना महापण्डितेन काश्मीरिकतन्त्रग्रन्थानां साररूपतया प्रणीतोऽस्ति । मुद्रणप्रबन्धाभावादमुद्रित एवास्ति ।

२४. धर्मसंग्रहः

धर्मसंग्रहनामाऽयं ग्रन्थः श्रीमता लक्ष्मीरामापरपर्यायेण लसकाकराजानकनाम्ना पण्डितेन विरचितोऽस्ति ।

२५. निशाबउल्सिवियान्

पण्डितनीलाम्बरमुकर्जीमहानुभावेन रचितोऽयं ग्रन्थोऽस्ति । 'करीही' प्रणीतस्य पाठ्यग्रन्थस्य हिन्दीसंस्कृतानुवादोऽयं प्रोक्तशोधसंस्थान एव लभ्योऽस्ति ।

२६. नीतिकल्पलता (सटीका)

नीतिकल्पलतेयमेकोनविंशतितमशताब्द्यां लब्धजनुषा श्रीसाहिबरामेण निर्मिता नीतिशास्त्रविषये विशिष्टं गौरवमावहतीति सार्वजनीनम् । श्रीमतो रणवीरसिंहस्याज्ञया एतस्या निर्माणमभूत् । अस्मिन् ग्रन्थे कारिकात्मकानि नीतिपद्यानि सन्ति । पश्चात् सरलसुललितदेवगिरा तेषां व्याख्याऽपि कृताऽस्ति । अस्य ग्रन्थस्यादर्शद्वयं श्रीरघुनाथ-संस्कृतहस्तलिखितपुस्तकालये वर्तते । अस्य पूर्वार्द्धोत्तरार्द्धरूपं भागद्वयमस्ति । नाद्यापि पुस्तकमिदं प्रकाशितमभवत् ।

२७. पञ्चसायकविवरणम्

पण्डितप्रवरेण श्रीसाहिबरामेण निर्मितमिदं पुस्तकं नाद्यापि मुद्रितमस्ति । अस्य पृष्ठानि पञ्चदशोत्तरशतद्वयमितानि सन्ति । श्रीरघुनाथसंस्कृतहस्तलिखित-पुस्तकालयेऽस्यास्तित्वं वर्तते ।

२८. पञ्चस्तवी

ज्योतिर्विदा महामनीषिणा श्रीजनार्दनयक्षेण राज्ञीशारिकाज्वालामुखी-विष्णुशिवादीनां सुभक्तिमयी नवीना पञ्चस्तवी निरमायि, या श्रीनगरे सम्मुद्रय प्रकाशिताऽभूत् । अस्मिन् ग्रन्थे प्रसिद्धसिद्धस्य ऋषिप्रवीरस्य संक्षिप्तं जीवनचरित-मप्युट्टङ्कितमस्ति । लेखकमहोदयः २००६ वैक्रमेऽब्दे स्वरयात् ।

२९. पञ्चस्तवीव्याख्या

धर्माचार्यकृतायाः पञ्चस्तव्या व्याख्या पण्डितश्रीहरभट्टशास्त्रिणा महानुभावेन व्योमनन्दनवेन्दुमिते (१९९०) विक्रमीये वत्सरे विहिता । यस्याः पञ्चमस्तवरूपस्तृतीयो

भागो श्रीदीनानाथयक्षसम्पादकत्वे मुद्रितो भूत्वा विक्रयाय प्रस्तुतो वर्तते। अवशिष्टं च भागद्वयं स्तवचतुष्टयात्मकं प्रकाशनाय प्रस्तुतमस्ति।

३०. पुरातनमन्दिरसंग्रहः

ख्रिष्टाष्टादशशतकस्य पूर्वार्धे लब्धजनुषा पण्डितश्रीगोविन्दकौलेन डा०स्टाइनस्य कृते राजतरङ्गिणीव्याख्यासाधनोपयोगाय गवेषणपूर्वकं पुरातनमन्दिरसंग्रहः इति ग्रन्थस्य निर्माणमकारि।

३१. प्रकीर्णसुभाषितश्लोकाः

अत्र पुष्टाङ्गानां (पठानानां) राज्यसमये काश्मीरेषु लब्धजनुषा विविधविद्यावगाहनविशदीकृतचेतसा श्रीमता श्रीगोपालराजानकनाम्ना पण्डितेन संगृहीताः प्रकीर्णसुभाषितश्लोकाः सन्ति।

३२. ब्राह्मीविद्या सटिप्पणा

महाराजश्रीगुलाबसिहसमये श्रीनगरे लब्धजनुषा महामनीषिणा दार्शनिककविना श्रीवासुदेवगञ्जू इतिनाम्ना पण्डितेन ब्राह्मीविद्यायाः साररूपा व्याख्या कृताऽस्ति। ब्राह्मीविद्यायाः काश्मीरेषु प्रचुरः प्रचारोऽस्ति। भावाभिव्यञ्जकैर्गाम्भीर्यपूर्णैश्शब्दैरियं व्याख्या सम्पादिताऽस्ति।

३३. भगवद्गीता (लासकी)

ग्रन्थोऽयं 'लासकी'त्यपराभिधानया तत्त्वप्रकाशिकाख्यया टीकया संवलितोऽनुष्ठीयमानकर्मविषयबुद्धियोगं, कर्मकरणयुक्तिविस्तरणं, क्रियासंन्यासयोगविधानं, परिशीलितात्मसंयमयोगिविषयदेहाहंप्रत्ययपरिहारपूर्वकचित्स्थित्युपदेशनं, स्वातन्त्र्याविनाभूतबोद्धव्यस्वरूपास्मच्छब्दाभिधेयविवरणपूर्वकं ज्ञानज्ञेयकथनम्, अधिकार्यनधिकारिसमुपन्यासदेवासुरविभागनिर्णयं, संन्यासत्यागविभक्तत्वक्षणान्यविकलं विषयत्वेन विशदीकरोति। अस्या लेखकस्तत्रभवांल्लक्ष्मीरामापराभिधानो लसकाकनामकपण्डितोऽस्ति।

३४. मत्स्यपुराणटीका

इयं टीका रामचन्द्रभट्टेन काश्मीरिकेण विदुषा द्वात्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमेऽब्दे कृता सम्प्रति श्रीरघुनाथहस्तलिखितपुस्तकालयेऽमुद्रिता वर्तते।

३५. महार्थमञ्जरी

श्रीमता हरभट्टशास्त्रिणा अस्या महार्थमञ्जर्याः संस्करणं सम्पादितमस्ति ।

३६. मार्कण्डेयपुराणटीका

रामचन्द्रभट्टनामकेन काश्मीरिकेण विदुषा चतुस्त्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे वैक्रमेऽब्दे मार्कण्डेयपुराणस्य टीका लिखिता, याऽधुना श्रीरघुनाथहस्तलिखिता संस्कृतपुस्तकालयेऽमुद्रितोपलभ्यते ।

३७. मीमांसासारः

अस्य ग्रन्थस्य निर्माणं श्रीलक्ष्मीरामापरपर्यायलसकाकराजानकेन पण्डितेन व्यधायि । अस्मिन् ग्रन्थे गीतासम्बन्धि सूक्ष्मविवेचनमस्ति ।

३८. राजतरङ्गिणी

जोनराजविरचितेयं राजतरङ्गिणी निर्णयसागरमुद्रणालये मोहमयीस्थे १९०१,२ ख्रिष्टवत्सरासन्नकाले प्रकाशिताऽऽभवत् । एव च श्रीवरशुकप्राज्यभट्टद्वारा विरचिता, डा० पिटर्सनमहोदयेन प्रकाशनक्षमतां नीतेय काव्यमालायां निर्णयसागरे प्रकाशिताऽऽसीत् ।

३९. राजतरङ्गिणीसंग्रहः

राजाधिराजेन रणवीरसिंहेन अकबरजलालुद्दीनस्य काश्मीरविजयानन्तरं द्विर्गतीयशासनान्तमितिवृत्तं पूरयितुमादिष्टः श्रीसाहिबरामः काश्मीरविजय-कालादारभ्य श्रीरणवीरसिंहशासनावधि नूतनां राजतरङ्गिणीमलिखत् । अस्यैव राजतरङ्गिणीसार इति नामान्तरम् । अद्यत्वेऽयं 'भाण्डारकर ओरियण्टल रिसर्च इन्स्टीच्यूट' इत्याख्ये पुण्यपत्तनस्ये शोधसंस्थाने समुपलभ्यते । किं च डा० स्टाइनसंकलिते आक्सफोर्डविश्वविद्यालयस्य हस्तलिखितपुस्तकसंग्रहविभागेऽपि अस्या द्वितीया प्रतिलिपिः समुपलभ्यते ।

४०. राजतरङ्गिणीसम्पादनम्

पण्डितवरगोविन्दकौलसाहाय्येन डा० स्टाइनमहोदयो राजतरङ्गिणीसम्पादनं तद्व्याख्यानं च व्यदधात् । एतद्ग्रन्थान्तर्गतानां बहूनां विषयाणामनुसन्धानं पण्डितगोविन्दकौलेन कृतमस्ति ।

४१. राज्ञीस्तुतिः

अस्य ग्रन्थस्य रचना श्रीगोपालराजानकनामकेन पण्डितेन कृताऽस्ति ।

४२. रामायणसारः

परमभागवतेन त्रिकोपाह्वेन पण्डितमहादेवेन रामायणसारनामा ग्रन्थोऽयमलेखि । अतिसंक्षिप्तोऽप्ययं वर्ण्यविषयं नेषदपि परिहरति ।

४३. लिङ्गपुराणटीका

महापण्डितेन श्रीमता दयारामेण काश्मीरनरेशस्याज्ञया लिङ्गपुराणस्य भावार्थसंकेतनाम्नी टीका १८५६,८७ समये कृताऽस्ति, या श्रीरघुनाथहस्तलिखितपुस्तकालये समुपलभ्यते ।

४४. लेखशिक्षा

प्रस्तावादिरचनाशिक्षायामियमद्वितीया पुस्तिका स्टाइनसकलिते हस्तलिखितपुस्तकसंग्रहे वर्तते । अस्मिन् ग्रन्थे हृदयहारीणि गद्यखण्डानि सन्ति ।

४५. विद्यार्णवविवरणम्

श्रीमता पण्डितेन शिवोपाध्यायेन रचितं विद्यार्णवविवरण नाम पुस्तकं पराविद्यायाः श्रीविद्यायाः सुगूढतत्त्वभूत मन्त्र सुचारुतया विशदीकरोति । श्रीविद्यार्थविवरणेऽनुपमोऽयं ग्रन्थो नाद्यावधि प्रकाशितोऽस्ति ।

४६. विद्यार्णवसारः

श्रीमता सुदर्शनराजानकेन महापणिगतेन प्रणीतोऽयं विद्यार्णवसारनामा ग्रन्थः, काश्मीरिकतन्त्रग्रन्थानां सारप्रतिपादने प्राप्तगौरवः, सम्प्रत्यप्रकाशितोऽस्ति ।

४७. वीरवैद्यरत्नहारलतिका

वीरवैद्यरत्नहारलतिकाभिधा पुस्तिकेयं कस्यचिदरबीभाषाग्रन्थस्य चिकित्साविषयस्यानुवादात्मिकेति डा० स्टाइनमहोदयः । बृहद्ग्रन्थस्यास्य पृष्ठानि ४३३ सन्ति ।

४८. व्यवहारसमुच्चयः

लक्ष्मीरामापरपर्यायेण श्रीमता लसकाकनाम्ना पण्डितेन रचितोऽयं व्यवहारसमुच्चयः समुपलभ्यते ।

४९. शारीरिकसारसंग्रहः

संग्रहोऽयं श्रीलसकाकराजानकनाम्ना पण्डितेन रचितोऽस्ति ।

५०. शिवरात्रिनिर्णयः

पण्डितवरेण श्रीमता शिवोपाध्यायेन रचितः शिवरात्रिनिर्णयो लोकप्रसिद्धस्य शिवरात्रिमहोत्सवस्य शैवागमदृशा विशदं महत्त्वपूर्णं व्याख्यानं बोधयति । समग्रोऽयं सन्दर्भोऽनुष्टुब्वृत्तशतकद्वयेन संनिबद्धोऽस्ति ।

५१. शिवमाला

अस्याः शिवमालाया निर्माणं श्रीमता पण्डितवरेण गोपालराजानकनामकेन कृतमस्ति ।

५२. शिवसूत्रवृत्तिः

योगिवराणां श्रीमतामीश्वरस्वामिनामन्यतमशिष्येण श्रीसौदागर इत्युपाह्वेन रामजीमहोदयेन श्लोकमयी शिवसूत्रवृत्तिर्व्यरचि ।

५३. शिवस्तोत्रावली

त्रिकोपाह्वः श्रीमुकुन्दनामा महापण्डितो भक्तिरसाप्लुतां शिवस्तोत्रावलीं जुगुम्फ । अस्मिन् ग्रन्थेऽनेकविधानि शैवाभिमतसिद्धान्ताभिधायीनि स्तोत्राणि ग्रथितानि सन्ति ।

५४. षट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोहः

श्रीमता हरभट्टशास्त्रिणा अस्य षट्त्रिंशत्तत्वसन्दोहग्रन्थस्य संस्करणं सम्पादितमस्ति ।

५५. स्तवचिन्तामणिः

श्रीमता हरभट्टशास्त्रिणाऽस्य मुद्रणार्हं संस्करणं सम्पादितमस्ति ।

५६. स्फोटपद्धतिः

श्रीमता लक्ष्मीरामापरपर्यायेण लसकाकराजानकनाम्ना महापण्डितेन रचिता स्फोटपद्धतिः स्फोटात्मकशब्दब्रह्मणो विवेचनं करोति ।

५७. स्वात्मदेवतास्तोत्रम्

पुस्तकमिदं दार्शनिककविना पण्डितवासुदेवगञ्जूमहानुभावेन मन्दाक्रान्ताच्छन्दसा चतुष्पञ्चाशत्संख्यकानां श्लोकानां संग्रहात्मकः स्वात्मरूपदेवतास्तवनविषये वेदान्तादिशास्त्राण्यधिकृत्य लिखितोऽस्ति । मन्दाक्रान्तास्तोत्रमित्यपरामिधमिदमस्ति ।

५८. हरचरितचिन्तामणिः

अस्य हरचरितचिन्तामणिग्रन्थस्य बहूनां स्थानीयप्रदेशविषयाणां गवेषणं श्रीमता गोविन्दकौलेन सम्पादितमस्ति ।

५९. हरिहरस्तोत्रम्

महामनीषिणा दार्शनिककविना पण्डितवासुदेवगञ्जूमहानुभावेन हरिहरयोः स्तुतिरूपं हरिहरस्तोत्रनामकं पुस्तकमिदं विहितम् । अत्रैकैकशः पदं शिवाच्युतयोर्महिमानं वर्णयति । श्लोकानां चतुःसप्ततिरस्यां स्तुतौ वर्तते, या वात्सल्यरसाप्लुताकवेर्भक्त्युद्रेकं शंसति ।

६०. हायनरत्नम्

पण्डितप्रवरश्रीमद्दामोदरमहोदयस्यात्मजेन श्रीमता बलभद्रनामकपण्डितेन शाके दशाधिकसप्तदशशतके ज्योतिश्शास्त्रसम्बन्धिहायनरत्ननामकं पुस्तकमिदं रचितम् ।

६१. होरारत्नम्

अस्यापि रचयिता अयमेव बलभद्रनामा पण्डितोऽस्ति । समयश्च पूर्वोक्त एव ।

एतानि मुद्रितान्यपि पुनः संस्कारमर्हन्ति । यतो हि नाद्य खलु एतेषु एकमपि कुत्रचित्संप्राप्यते । अस्मिन् पुस्तकालयेऽपि एतेषां केवलमेकैकमेव पुस्तकं विद्यते । तदपि विकृतम् । यदा कदा एतेषां संग्राहकाः पुस्तकान्यादातुं प्रयतन्ते, परं बहुनापि मूल्येन नैकमपि पुस्तकं क्वचिल्लभ्यते । अनेके हि पुस्तकप्रकाशकाः स्थानीयाधिकारिभ्योनुज्ञा याचन्ते, यदेतेषां मुद्रणाद्यधिकारो लभ्येत । परं समन्वयाभावेन नैतत्प्रकाशनं संजायते । कैश्चित्तु पुस्तकप्रकाशकैः स्वकीयपुस्तकसूच्यामपि एतेषां नामाङ्कनं विहितम् । मूल्यमपि सुनिर्धारितम् । परं विवरणस्थे विज्ञापने स्पष्टमुल्लिखितमपि अप्राप्यम् इति ।

श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयस्थाः सन्दर्शनार्हा ग्रन्थाः

१. तोक्जुंस् (लद्दाखी) मुकुटधारणम् (संस्कृतम्)
२. पञ्चरत्नगीता (सचित्रा)
३. पञ्चरत्नगीता (सचित्रा) भिन्ना
४. पञ्चरत्नगीता (सचित्रा) भिन्ना
५. पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यम्
६. रप्चल्नम्पर्नोन्पेजूस्पा (लद्दाखी) पराक्रमविक्रमपरिपृच्छा (संस्कृतम्)
७. रागमाला (फारसी)
८. रागावली (फारसी)
९. रामायणसंग्रहः
१०. शकुनावली (सचित्रा)
११ श्रीमद्भगवद्गीता (विंशतिटीकायुता)

भूर्जपत्रलिखितग्रन्थावली (शारदालिपिः)

१. ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्राणि
२. ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी
३. ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी
४. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाहृदयम्
५. कादम्बरी
६ काशिकावृत्तिः
७. ज्यौतिषरत्नमाला
८. पञ्चीकरणवार्तिकम्
९. बालबोधिनी
१०. मनुस्मृतिः
११. महाभाष्यम्
१२. महाभाष्यम् प्रदीपोद्योतान्वितम्
१३. महार्थमञ्जरी
१४. राघवपाण्डवीयम्
१५. वेदान्तसारः
१६. वेदान्तसारः
१७. शारीरकमीमांसाभाष्यम्
१८. शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहः
१९. शिवदृष्टिवृत्तिः
२०. शीघ्रबोधः
२१. षड्दर्शनविचारः
२२. सूक्ष्मजातकं लघुजातकं वा

श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयस्याः सन्दर्शनार्हा ग्रन्थाः

तोक्जुंस् (लद्दाखीभाषा) मुकुटधारणं (संस्कृतम्) १८५ ख २

बृहदाकारोऽयं ग्रन्थो लद्दाखीभाषायां सुलिखितो वर्तते । अस्य क. ख. इति द्वौ भागौ स्तः । हीनयान-महायानसमाख्यया प्रख्यातयोर्बुद्धसंप्रदाययोर्विषयोऽत्र सुप्रपञ्चित इति तद्विद्वद्भिः प्रतिपाद्यते । लद्दाखविजयकाले 'खबरअलीशाह' नामकेन केनचित् सेनानायकेन 'ह्रीमीगुणपाद' इत्याख्यस्य लद्दाखवासिनः सकाशात् संगृह्य महाराज-रणवीरसिंहहस्तयोः समर्पितमेतदिति ऐतिहासिकानां मतमस्ति ।

पञ्चरत्नगीता (सचित्रा) १८२३ क

सुमनोहरदेवनागरीलिपियुक्ता सचित्रा चेयं गीता २०८ पत्रेषु समाप्ताऽस्ति । अस्यां विभिन्नावतारमूर्तयोऽपि षड् विद्यन्ते । हस्तचित्रिता एता मूर्त्तयो विंशतितम-शताब्दीकालस्य चित्रकलां सूक्ष्मदर्शनेन च कस्यचित् काश्मीरिकचित्रकारस्य हस्तकौशलं प्रकटयन्ति ।

पञ्चरत्नगीता (सचित्रा) १८२४ क

देवनागरीसुवर्णविलिखिता सचित्रा चेयं गीता २६५ पत्रेषु परिपूर्णाऽस्ति । अस्यां विभिन्नावताराणां चतुर्दश मूर्तयो विद्यन्ते । एता अपि विंशतितमशताब्दी-कालस्यैव चित्रकलां प्रदर्शयन्ति । परमेतासां संनिरीक्षणेनैतत्प्रतिभाति, यदेताः केनचिद् त्रिगर्तीयेन चित्रलेखकेन सुचित्रिताः स्युरिति ।

पञ्चरत्नगीता (सचित्रा) । ७६३ ख

सचित्रेयं गीता ५०५ पत्रेषु समाप्ताऽस्ति । अस्या लिपिश्चित्राणि च पूर्वोक्तगीताभ्यां प्राचीनतां सम्बोधयन्ति । अस्यां च २२ चित्राणि विद्यन्ते । चित्रकलायामपि त्रिविधं सम्मिश्रणं दृश्यते ।

पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यम् ६५८ घ

स्कन्दपुराणान्तर्गतं ह्येतत्पुरुषोत्तमक्षेत्रमाहात्म्यं तालपत्रेषु सुलिखितमस्ति अस्य १५७ पत्राणि सन्ति । दक्षिणभारतीयेन केनचिद् विदुषा समानीयात्र समर्पित-मेतदिति प्रतिभाति ।

रप्चलनम् परनोन् पेजूस् पा (लद्दाखीभाषा)

पराक्रमविक्रमपरिपृच्छा (सस्कृतम्) १८५ ख १

रागमाला (फारसी) १८५९ क

फारसीभाषायां सुलिखिता इयं रागमाला अत्यद्भुतकलाया निदर्शनमस्ति। अधुना अस्याः ९० पत्राणि समुपलभ्यन्ते। तेषु च २५ चित्राणि विभिन्नरागाणां स्वरूपध्यानादिकं समुपदिशन्ति। अस्या लिपिश्चित्राणि च परस्परं सौन्दर्यप्रदर्शने संघर्षमिव प्रकुर्वन्ति। चित्रकला तु विंशतितमशताब्दीकालस्य कौशलं प्रकाशयति। अस्या लिपिकालः १९३० ख्रिष्टाब्दः, लिपिकारश्च पण्डितराजो रामकौलः 'तोता' अस्ति। फारसीभाषायां विभिन्नरागेषु प्रयुक्तानि सूरतुलसीप्रभृतिभगवद्भक्तकवीनां पद्यानि अनूदितानीति पाठदर्शनेन संप्रतीयते।

रागावली (फारसी) १८६० क

उपर्युक्ताकारप्रकारा एवेयमपि वर्तते। अस्यां ५९ पत्राणि समुपलभ्यन्ते। तेषु २९ चित्राणि पूर्ववद् रागवर्णनं प्रकुर्वन्ति। चित्राणि तु पूर्वापेक्षया लघूनि अस्यां संदृश्यन्ते। चित्रकला च यथोक्तमेव कालं प्रबोधयति। अनुमानतः 'बसोहली' समाख्यद्विगर्तीयप्रदेशस्य केनापि प्रवीणेन चित्रकारेणैतानि चित्राणि सुचित्रितानीति अन्वेषकाणां मतमस्ति।

रामायणसंग्रहः ७८९ ख

बृहदाकारोऽयं रामायणसंग्रहः सुमनोहरेषु स्थूलाक्षरेषु विलिखितोऽस्ति। अस्मिन् संग्रहे योगवासिष्ठम् (महारामायणम्), अध्यात्मरामायणम्, रामचरितमानसम् एतानि त्रीणि संगृह्यैकत्र संलिखितानि। अस्य लिपिसन्दर्शनेन एतत्प्रत्यक्षमायाति यदद्यतनैर्मुद्राक्षरैरपि तादृशी वर्णाकृतिर्नाभिव्यज्यते, यादृशी प्राक्तनीषु लिपिषु लेखकैर्लिखिताऽस्ति। ग्रन्थराजोऽयं १९९५ वैक्रमाब्दे धर्मार्थविभागाधीनात् 'सुई सिम्बली' इत्याख्याद् देवस्थानात् तत्रत्याधिकारिभिरस्मिन् पुस्तकालये संप्रेषितः। अस्य ६५२ पत्रसंख्या वर्तते।

शकुनावली (सचित्रा) ६६७ क

इयं शकुनावली ६७ पत्रेषु समाप्ताऽस्ति। अस्यां च ६७ लघुचित्राणि सन्ति।

तेषु देवनरपशुपक्षिप्रभृतयः सुचित्रिताः। प्रातरुत्थाय कस्य दर्शनेन किं फलमफलं वा सम्भवतीति शकुनोक्तरीत्याऽत्र प्रवर्णितम्। सुस्पष्टैर्देवनागरीवर्णैर्डोगरीभाषायां संक्षेपेण सर्वशकुनानां च प्रदर्शनं कृतम्। चित्रसंदर्शनेन तु विंशतितमशताब्दीकालिकी एव चित्रकला प्रत्यक्षमायाति।

श्रीमद्भगवद्गीता (विंशतिटीकायुक्ता) २७११,२८ **घ**

अस्य ग्रन्थस्य विस्तृतं विवरणं पूर्वं सुलिखितं द्रष्टव्यम्। दर्शनार्हग्रन्थगणनायात्र पुनर्नामनिर्देशो विहितः।

भूर्जपत्रलिखितग्रन्थावली (शारदालिपिः) १. २०. **घ**

अस्यां ग्रन्थावल्यां पुरातनेषु भूर्जपत्रेषु शारदाक्षरैर्विलिखिता इमे ग्रन्थाः सन्ति। काश्मीरमडण्लादियं ग्रन्थावली अत्र समाविष्टा इति तु निर्विवादमेवास्ति।

पुस्तकम्	पत्राणि	कर्ता	वैक्रमाब्दः	लिपिकालः
१. ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्राणि ३ घ,	१२	उत्पलदेवः }	”	१६७९
२. ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी २ घ,	१५१	अभिनवगुप्तः }	”	१६७९
३. ईश्वरप्रत्यभिज्ञासूत्रविमर्शिनी १९ घ,	१२०	अभिनवगुप्तः	”	१६८०
४. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाहृदयम् १७ घ,	१९	क्षेमराजराजानकः	”	१६८०
५. कादम्बरी ९ घ,	२७९	बाणभट्टः	”	१७०५
६. काशिकावृत्तिः २० घ,	५२२	जयन्तः	”	१६९०
७. ज्यौतिषरत्नमाला ६ घ,	६	महादेवदैवज्ञः	”	१६७९
८. पञ्चीकरणवार्तिकम् १३ घ,	५	अनन्तरामयतिः	”	१६८०
९. बालबोधिनी १४ घ,	३	शङ्कराचार्यः	”	१६८०
१०. मनुस्मृतिः ४ घ,	१०७	मनुः	”	१६७९

११. महाभाष्यं कैय्यटविवरणेन प्रदीपोद्योतेन सहितम् १८१, ८३।

एतत् पातञ्जलमहाभाष्यं कैय्यटकृतप्रदीपेन नागेशकृतप्रदीपोद्योतेन च समन्वितं बृहत्कायमस्ति। अस्य पञ्च भागा अत्र विद्यन्ते। एतत्तु लन्दनस्थ'इण्डिया म्युजियम'-इत्याख्यसंग्रहालयादादाय श्रीमता 'प्रिंस आफ वेल्ज'महोदयेन स्वयमत्रागत्य १९३२ ख्रिष्टाब्दे महाराजरणवीरसिंहहस्तयोः समर्पितमिति सर्वं सुस्पष्टाक्षरैरस्यादिमे पृष्ठे सुलिखितमस्ति। अस्य लिपिस्तु प्राचीना देवनागरी एवास्ति। पृष्ठसंख्या च सहस्राधिका वर्तते।

१२. महाभाष्यं प्रदीपोद्योतान्वितम् १३० क

१८५५ ख्रिष्टाब्दे मुद्रितमेतदपि महाभाष्यं प्रदीपोद्योतसमन्वितं महाकायं चास्ति। अस्य पृष्ठसंख्या तु ८०८ अस्ति। सुमनोहराणि च स्थूलानि देवनागरी-मुद्राक्षराणि सन्दर्शनार्हाण्येव सन्ति।

पुस्तकम्	पत्राणि	कर्ता	वैक्रमाब्द.	लिपिकाल·
१३. महार्थमञ्जरी १६ घ,	१८	महेश्वरानन्दः	"	१६८०
१४. राघवपाण्डवीयम् ८ घ,	५७	कविराजपण्डितः	"	१७०५
१५. वेदान्तसारः १३ घ,	७	सदानन्दः	"	१६८०
१६. वेदान्तसारः १५ घ,	१६	सदानन्दः	"	१६८०
१७. शारीरकमीमांसाभाष्यम् १ घ,	५०७	श्रीशङ्कराचार्यः	"	१६६०
१८. शास्त्रसिद्धान्तलेशसंग्रहः १ घ,	४४	अप्पयदीक्षितः	"	१६७९
१९. शिवदृष्टिवृत्तिः ११ घ,	७१	उत्पलदेवः	"	१६८०
२०. शीघ्रबोधः ७ घ,	२५	काशीनाथः	"	१६७९
२१. षड्दर्शनविचारः १८ घ,	९	अज्ञातः।	"	१६८०
२२. सूक्ष्मजातकं लघुजातकं वा ५ घ,	१२	वराहमिहिरः	"	१६७९

श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयस्था मुद्रिता अपि पुनः संस्कारार्हा ग्रन्था:

१. गीतापञ्चरत्नम्
२. धातुरूपावली
३. नचिकेतोपाख्यानम्
४. मन्त्ररामायणम्
५. रघुवंश:
६. रणवीरचिकित्साप्रकाशः
७. रणवीरचिकित्सासुधासार:
८. रणवीरज्योतिर्महानिबन्ध:
९. रणवीरप्रायश्चित्तप्रकरणम्
१०. रणवीरप्रायश्चित्तप्रकरणम्
११. रणवीरव्रतरत्नाकर:
१२. वर्णमाला
१३. श्रीमद्भागवतम्
१४. सेनाशिक्षा
१५. हरिसहस्रनामस्तोत्रम्

दानार्थं मुद्रापिता ग्रन्थाः

१. अद्वैतमार्तण्ड:
२. कालीस्तोत्रम्
३. भागवतप्रथमस्कन्धः
४. भागवतद्वितीयस्कन्धः
५. रामानुजोक्तिध्वान्तभास्कर:
६. लहरीवाडवानल:
७. वाल्मीकिरामायणम्
८. शालग्रामार्चनचन्द्रिका
९. शिक्षा
१०. श्रीमद्भागवतम्
११. सत्योपाख्यानम्
१२ सामवेदगानम्
१३. संस्कृतविद्योपाख्यानम्

श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयस्था मुद्रिता अपि पुनः संस्कारार्हा ग्रन्थाः

१. गीतापञ्चरत्नम्

गीतापञ्चरत्नमिदं जम्बूनगरे शिलाक्षरैर्मुद्रितमभूत् । अस्य पृष्ठसंख्या ११३ अस्ति ।

२. धातुरूपावली

डोगरीभाषायां मुद्रिता इयं धातुरूपावली संस्कृतानुसारिणो धातुप्रयोगान् संशिक्षयति । अस्याः पृष्ठसंख्या २२४ वर्तते ।

३. नचिकेतोपाख्यानम्

पण्डितगङ्गारामेणैतत् सम्पाद्य जम्बूस्थे श्रीरणवीरयन्त्रालये मुद्रापितम् । अस्य पृष्ठसंख्या १४१ वर्तते ।

४. मन्त्ररामायणम्

जम्बूनगरे १९३४ वैक्रमेऽब्दे ह्येतत् शिलाक्षरैर्मुद्रितमभूत् । अस्य पृष्ठसंख्या १४६ अस्ति । वेदमन्त्रैः श्रीरामावतारकथा अस्मिन् संप्रस्तुताऽस्ति ।

५. रघुवंशः

सटीकोऽयं ग्रन्थः श्रीरणवीरमुद्रणालये १९३० ख्रिष्टाब्दे मुद्रितोऽभूत् । अस्य पृष्ठसंख्या १८४ वर्तते ।

६. रणवीरचिकित्साप्रकाशः

जम्बूनिवासिना पण्डितनीलकण्ठेन विरचितोऽयं चिकित्साग्रन्थः । अस्य द्वौ भागौ स्तः । प्रथमस्य ४३४, द्वितीयस्य च ७७१ पृष्ठसंख्या विद्यते । श्रीरणवीरयन्त्रालयेऽयमपि १९३१ वैक्रमाब्दे मुद्रितोऽभूत् । आयुर्वेदस्य हि बहवो ग्रन्थाः पूर्वाचार्यैर्विरचिताः सन्ति । परं हिन्दीभाषायां दोहा-चौपाई-कवित्त-प्रभृतिषु लौकिकेषु छन्दःसु चिकित्सोपक्रमं कठिनं विषयं संनिबध्य सुरुचिकरग्रन्थप्रणयनेऽस्य कर्तुर्महान् परिश्रमः प्रशंसार्ह एवास्ति । कतिपयाश्चात्र सुपरीक्षिता योगा अपि समुपलभ्यन्ते ।

७. रणवीरचिकित्सासुधासारः

अयमपि सुपरीक्षितयोगयुक्तश्चिकित्साग्रन्थश्चिकित्सकपण्डितैर्विरचितः। अस्य पृष्ठसंख्या ५४ अस्ति। श्रीरणवीरमुद्रणालये चायमपि १९३१ ख्रिष्टाब्दे मुद्रितोऽभूत्। अस्य लिपिस्तु डोगरी एवास्ति। यद्यपीदानीं डोगरीलिपिलेखनमपि सुदुष्करम्, परं महाराजरणवीरसिंहराज्ये तु तन्मुद्रणमपि संभवति स्म।

८. रणवीरज्योतिर्महानिबन्धः

दैवज्ञपण्डितानां सस्नेहसाहाय्येन ज्योतिर्विन्महेशपण्डितेन पूर्वाचार्यकृताननेक-ज्योतिःशास्त्रग्रन्थान् पर्यालोच्य सर्वसारभूतोऽयं ज्योतिःशास्त्रग्रन्थः संप्रणीतः। अस्मिन् संस्कृतेन सह हिन्दीटीकाऽपि संपादिता। अस्य पृष्ठसंख्या ६७४ अस्ति। श्रीरणवीर-मुद्रणालयेऽयं १९३१ ख्रिष्टाब्दे मुद्रितोऽभूत्।

९. रणवीरप्रायश्चित्तप्रकरणम्

बहूनां धर्माचार्यपण्डितानां साहाय्येन पण्डितेन गङ्गारामेण नानाधर्मशास्त्र-सद्ग्रन्थालोचनपूर्वकं संपादितमेतद् बृहत्कायं प्रायश्चित्तप्रकरणम्। अस्य ५ भागाः सन्ति। प्रथमस्य २८४, द्वितीयस्य ३१६, तृतीयस्य २६३, चतुर्थस्य २०९, पञ्चमस्य च २९० पृष्ठसंख्या वर्तते। देवनागर्याः सुवाच्याक्षरैश्चैतद् १९३२ ख्रिष्टाब्दे जम्बूस्थे श्रीरणवीरमुद्रणालये मुद्रितमभूत्।

१०. रणवीरप्रायश्चित्तप्रकरणम्

उपर्युक्तस्य ग्रन्थस्योत्तरार्द्धभूतमेतदपि तद्वदेव संप्रकाशतां गतम्। अस्य तु त्रयो भागाः सन्ति। प्रथमस्य २६३, द्वितीयस्य २०९, तृतीयस्य च २९० पृष्ठ-संख्याऽस्ति।

११. रणवीरव्रतरत्नाकरः

धर्माचार्यपण्डितैः सुनिर्मितोऽयं धर्मशास्त्रग्रन्थः। प्रधानसम्पादकस्तु पण्डित-शिवशङ्करोऽस्ति। अस्य पृष्ठसंख्या ९५० वर्तते। १९४१ ख्रिष्टाब्दे चायमपि श्रीरणवीरयन्त्रालये मुद्रितोऽभूत्।

१२. वर्णमाला

डोगरीभाषाशिक्षणार्थमियं देवनागरीवर्णैर्मुद्रापिता। मध्ये मध्ये डोगरी-

लिपिरपि संदर्शनार्हा विद्यते। श्रीरणवीरमुद्रणालये मुद्रितायामस्यां वर्णमालायां डोगरीभाषाशिक्षार्थिनां विद्यार्थिनां च कृते सरला व्याकरणपद्धतिरपि संप्रदर्शिता। सा च संस्कृतानुसारिणी एवास्ति। अस्याः पृष्ठसंख्या १६६ विद्यते।

१३ श्रीमद्भागवतम्, (हिन्दीटीकोपेतम्)

इदं हिन्दीटीकोपेतं भागवतं १९३३ वैक्रमाब्दे श्रीरणवीरयन्त्रालये मुद्रितमभूत्। अस्य पृष्ठसंख्या २१३० अस्ति। खण्डितमपि पुस्तकमिदं विदुषां कृते परमोपयोगि वर्तते। अद्य तु यत्र तत्र सर्वत्र एव पुराणानां संस्कृते हिन्दीभाषायां च टीकाः समुपलभ्यन्ते। परं शतवर्षपूर्वं पुराणग्रन्थानां हिन्दीसंस्कृतटीकालेखने महाराजश्रीरणवीरसिंहस्यैव प्रवृत्तिः सञ्जाता।

१४. सेनाशिक्षा

सुरचितेऽस्मिन् डोगरीलिपियुक्ते लघुग्रन्थे सैनिकशिक्षापद्धतिः सुवर्णिताऽस्ति। अस्य कर्ता एच० वाई० काककैप्टनमहोदयोऽस्ति। अयं ग्रन्थः १८९२ वैक्रमाब्दे श्रीरणवीरमुद्रणालये मुद्रितोऽभूत्। अस्य पृष्ठसंख्या १७० अस्ति।

१५. हरिसहस्रनामस्तोत्रम्

स्तोत्रमेतत् १९२९ ख्रिष्टाब्दे मुद्रितमभूत्। अस्य पृष्ठसंख्या ३६ अस्ति।

दानार्थं मुद्रापिता ग्रन्थाः

महाराजरणवीरसिंहस्य ज्येष्ठसुतेन महाराजश्रीप्रतापसिंहमहोदयेनापि यथापूर्वं विद्यानुरागं संप्रदर्शयता कतिपया ग्रन्था मुद्रापिताः, ये विद्याप्रचारार्थं विद्वद्भ्यो वितीर्यन्ते स्म। अधुनापि तेषु केचन विद्यन्ते। विद्वांसः समागत्य पत्रादिकं वा संप्रेष्यैतेषां ग्रहणाय प्रयतन्ते। तेषां नामानि तु निम्नस्थानि सन्ति—

१. अद्वैतमार्तण्डः। १९९६ क
२. कालीस्तोत्रम्। १८८० क
३. भागवतप्रथमस्कन्धः। १८८
४. भागवतद्वितीयस्कन्धः। १८९ ख
५. रामानुजोक्तिध्वान्तभास्करः। १९१३ क
६. लहरीवाडवानलः। १९१४ क
७. वाल्मीकिरामायणम्। १८७ ख
८. शालिग्रामार्चनचन्द्रिका। १९१ ख
९. शिक्षा। १९२ ख
१०. श्रीमद्भागवतम्
११. सत्योपाख्यानम्। १९० ख
१२. सामवेदगानम्। १९४ ख
१३. संस्कृतविद्योपाख्यानम्। ३६५ ख

रणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयस्यावशिष्टः परिचयः

अग्रिमयोजना—पूर्वमेव वर्णितं, यदधुना अनुसन्धानविभागोऽयं वर्तमान-महाराजमहोदयेन समुद्घाटित इति । परं तत्संचालनार्थं प्रचुरार्थस्यावश्य-कताऽस्ति, तदर्थं महाराजमहोदयः संप्रयतते, यद्भारतीयसर्वकारकृपया अन्यस्थानीय-संस्थानामिव अस्या अपि संस्थाया आर्थिकसाहाय्यप्रदानपुरस्सरं संरक्षणं संवर्धनं च संभवेदिति । तत्साहाय्यप्राप्त्यनन्तरमेवास्याः संस्थाया अग्रिमा योजना संप्रचलिष्यति । इदानीं तु साधारणरीत्या एवास्याः संचालनं परिपालनं च भवति । प्रकाशनादि-सर्वमपि कार्यं विचाराधीनमेवास्ति ।

जम्बूप्रान्तीयान्यविद्यानुरागिसज्जनानां कृपया प्राप्तानि पुस्तकानि—महाराज-रणवीरसिंहस्यात्मजाः प्रतापसिंहामरसिंहरामसिंहप्रभृतयः राजानोऽपि महान्तो विद्यानुरागिण आसन् । तेषु ज्येष्ठस्य प्रतापसिंहस्याज्ञया मुद्रापितानां केषांचित् सद्ग्रन्थानां परिचयः पूर्वं सुलिखितोऽस्ति । कनिष्ठस्यामरसिंहस्यादेशेनापि कतिपया एतादृशाः सद्ग्रन्था यत्र तत्र विद्वद्भ्यः प्रदत्ताः श्रूयन्ते, येषां संग्रहः पुस्तकालये नास्ति । परं प्रयत्नेनान्विष्य तमपि संस्थापयितुं पुस्तकालयाधिकारिभिः सुनिर्णीतम् । मध्यमस्य रामसिंहस्य तु निज एव पुस्तकालय आसीत् । तस्य निर्वाणानन्तरं तदीयग्रन्थाः विभिन्नस्थानेषु संविभक्ताः । तेषु बहवोऽमुद्रिता ग्रन्थाः स्वल्पाश्च मुद्रितग्रन्थाः पुस्त-कालये समुपलभ्यन्ते । प्रायः पुस्तकेषु यत्र तत्र रामसिंहस्येदं पुस्तकम् इति हस्ताक्षर-सहितं, क्वचिच्च मुद्रामुद्रितं संदृश्यन्ते । अस्मिन् विषये सशोकमेतत् संश्रूयते यद् राज्ञो रामसिंहस्य केचिद् हस्तलिखिता उत्तमोत्तमाः संस्कृतग्रन्थाः स्थानीये राज्यपुस्त-कालयेऽपि सुरक्षिता आसन् । परं १९४७,४८ ख्रिष्टाब्दयोस्ते सर्वेऽपि बलात् प्रगृह्य शेखसर्वकारेण श्रीनगरे सप्रेषिताः । तत्र च ते कुत्र स्थापिता इति तु नाद्यापि विज्ञायते । जम्बूस्थश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य भूतपूर्वप्रधानाचार्यराजपण्डित-जगदीशशर्मणां पौत्रेण, उपप्रधानाचार्यश्रीचन्द्रशर्मणां पुत्रेण पण्डितवाचस्पतिशर्मणाऽपि स्वपूर्वजसंस्मरणहेतोरत्र बहवो मुद्रितग्रन्थाः १९५२ ख्रिष्टाब्दे संप्रदत्ताः । श्रीनगर-स्थानुसन्धानप्रकाशनविभागेनापि अस्य पुस्तकालयस्य साहाय्येन ये तन्त्रग्रन्थाः शैव-ग्रन्थाश्च मुद्रापितास्तेऽत्रापि समर्पिताः ।

भारतविभाजनतः प्राग् द्विगर्तदेशेऽपि यत्र तत्र अनेकाः संस्कृतपाठशाला आसन् । परमद्य ताः सर्वा एव विलयं गताः । जम्बूतः पूर्वोत्तरदिशि स्रवन्त्याः पुराण-

प्रसिद्धायाः देविकानद्यास्तटे 'पुरमण्डलोत्तरवाहिनी' इति नाम्ना विख्यातं महातीर्थ-स्थानं वर्तते। उत्तरवाहिनीस्थानेऽपि एका प्राचीना संस्कृतपाठशालाऽऽसीत्। तस्याः सञ्चालनमपि धर्मार्थविभाग एव करोति स्म। परं परिस्थितिवशात्साऽपि भग्ना जाता। तत्रत्यो लघुपुस्तकालयोऽपि समग्रो महापुस्तकालये सन्निविष्टः।

एवं धर्मार्थविभागस्य क्रयविधानेन, अन्यैर्बहुभिः संस्कृतानुरागिभिर्यदाकदा पुस्तकप्रदानेन च संवर्धितोऽयं पुस्तकालयो विशालतां गतः।

पुस्तकालयनिरीक्षकपाठकानां निदर्शनम्

बहुधा सम्प्रयतितेऽपि पुस्तकालयं गत्वा पुस्तकाध्येतॄणां पुस्तकालयावलोकनकर्तॄणां च संख्यादिप्रदर्शनेऽशक्ततैवाभूत्। यतो हि कैरपि अज्ञातहेतुभिस्तन्नामनिर्देशादि-साधनानि नोपलब्धानि। एकदा तत्र ७००० संख्या सञ्जाता। ततः पूर्वं तु नूनं संख्याधिक्यमेवाभविष्यदित्यनुमानेनैवावगन्तव्यम्। विशेषावसरे पुस्तकालयनिरीक्षकेषु त्वेते महानुभावाः सविशेषं स्मरणार्हाः सन्ति—

सर्वश्रीराष्ट्रपतिः (प्रथमः) डा०राजेन्द्रप्रसादः,	नूतना देहली।
सर्वश्रीराष्ट्रपतिः (द्वितीयः) डा०श्रीराधाकृष्णन्,	नूतना देहली।
श्रीसुनीतिकुमारचट्टोपाध्यायः,	कलकत्ता।
श्रीआर०एन०दाण्डेकरः,	बम्बई।
श्रीजी०एच०दवेमहोदयः,	बम्बई।
श्रीडा०वी०राघवनमहोदयः,	मद्रास।
श्रीटी०आर०वी०मूर्तिः,	वाराणसी।
श्रीठा०जयदेवसिंहः,	नूतना देहली।
श्रीडी०ए०पुलस्करः,	पूना।
श्रीपी०एन०शाण्डिल्यः,	सागर।
श्रीए०डी०पुष्करः,	पूना।
श्रीसी०एच०कुलकर्णी,	पूना।
श्रीडा०सी०जी०गुप्तः	नूतना देहली।
श्रीहरीशचट्टोपाध्यायः,	कलकत्ता।
श्रीअयोध्यानाथः,	कलकत्ता।
श्रीसिद्धेश्वरचट्टोपाध्यायः,	कलकत्ता।

श्रीसवितामिश्रा,	कलकत्ता ।
श्रीकृष्णासाधुः,	कलकत्ता ।
श्रीजे०वी०चौधरी,	कलकत्ता ।
श्रीआर०के०शर्मा,	नूतना देहली ।
श्रीवीरमणिरुपाध्यायः,	पटना ।
श्रीआनन्दस्वरूपगुप्तः,	वाराणसी ।
श्रीएन०अग्निहोत्री,	कानपुर ।
श्रीप्रेमनारायणशुक्लः,	कानपुर ।
श्रीमंगलाप्रसादोऽग्निहोत्री,	कानपुर ।
श्रीडा०मण्डनमिश्रःशास्त्री,	देहली ।
श्रीडा०रामलालवर्मा,	नूतना देहली ।

अन्येऽपि त्रयश्चत्वारो वा आंग्लविद्वांसोऽत्र समायाताः परं तैरस्य यन्नामाङ्कनं विहितम्, तद् दर्शनार्हमेव नास्ति अपितु समुद्धरणार्हमप्यस्ति । अत्र निम्नस्था महानुभावा यथाकालं पुस्तकाध्यक्षपदेषु कार्यमकुर्वन् । (१) पण्डितश्रीपुरुषोत्तमशर्माणः, (२) पण्डितश्रीदीनानाथशर्माणः, (३) पण्डितश्रीजगद्रामशर्माणः, (४) पण्डितश्रीकृष्णदत्तशास्त्री, (५) पण्डितश्रीचन्द्रमणिशास्त्री, (६) पण्डितश्रीद्वारिकानाथशास्त्री, (७) पण्डितश्रीमोतीरामशास्त्री चेति ।

पुस्तकालयसंचालिकायाः धर्मार्थपरिषदः संक्षिप्तपरिचयः—जम्बूकाश्मीरस्थधर्मार्थविभागस्य सर्वसंरक्षको महाराजः डा० श्रीकर्णसिंहः मधुरभाषी, लोकरञ्जकः, विद्यानुरागी, नीतिनिपुणः, दानशीलः, सर्वसहिष्णुः, परमास्तिकश्चास्ति । धर्मार्थविभागस्य लक्ष्यपूर्त्यै महाराज. सुप्रयतते, संस्कृतवाङ्मयस्यालौकिकसंग्रहालयस्य संरक्षणे संवर्धने च अहर्निशं संलग्नो वर्तते । स्वपूर्वजानां महापुरुषाणां सत्कार्यपद्धतिमङ्गीकृत्यानेन महाराजेनापि धर्मार्थविभागस्यैका परिषत् संस्थापिताऽस्ति । अस्याः परिषदः सदस्याः प्रतिवर्ष नवीना भवन्ति । अधुना हि भूतपूर्वो द्विगर्तसेनापालः (ब्रिगेडियर) श्रीघनसारसिंहोऽस्याः परिषदः प्रधानोऽस्ति । अयं महानुभावः स्वर्गवासिनो महाराजश्रीहरिसिंहस्य समयादेव धर्मार्थविभागस्य निःशुल्कं सेवां प्रकरोति । अस्यापूर्वं कर्मकौशलं धर्मप्रेम च धर्मार्थविभागस्य कृते वरदानमिव संजातम् । अस्य सहयोगिनः सदस्याः भूतपूर्वार्थविभागीयप्रधानपरीक्षकः पण्डितपरमानन्दमहोदयः, तद्विधश्च राम-

लालगुप्तमहोदयः, भूतपूर्ववनविभागाध्यक्षः पण्डितरामलालमहोदयः एते त्रयोऽपि यथेष्टं प्रशंसार्हं कार्यं कुर्वन्ति ।

एते महानुभावाः समये समये स्वयमिह समेत्य पुस्तकालयावलोकनं कृत्वा तदर्थं स्वस्वमतं संप्रदर्शयन्ति । अन्येऽपि बहवः संस्कृताध्यापकाः संस्कृताध्येतारः संस्कृतानुरागिणश्च प्रत्यहं समागत्य पुस्तकानि संपठन्ति । स्वाभिमतविषयं लिखित्वा स्वायत्तीकुर्वन्ति । सर्वेऽपि अतिथयोऽत्र समागत्य पुस्तकालयविषये यथेष्टं स्वसम्मतिं संप्रदर्शयेयुरिति पर्यालोच्यात्रैकं 'सम्मतिपुस्तकम्' संस्थापितमस्ति । तस्मिन् विलिखितां विभिन्नविद्वज्जनसम्मतिं महाराजमहोदयोऽपरे चाधिकारिणः संपठन्ति, तदुचितसाधन-संपादनाय च विचारयन्ति ।

स्थानान्तरग्रन्थादानप्रयत्नः—ग्रन्थान्वेषणकर्मणा संप्रति संविज्ञात यत् 'श्रीहर्ष-चरितम्' 'दानमाला', 'नवग्रहशान्तिः', 'रणवीरदण्डविधिः', 'सेनाशिक्षणम्', 'पदाति-शिक्षा', 'रयन्त्रशिक्षा', 'रयन्त्राभ्यासः', 'समुदायशिक्षा', 'योगवाशिष्ठसारः', स्कन्धास्थि-प्रश्नः', 'रणवीरसिंहचरितम्' इत्यादयो बहवो ग्रन्था महाराजरणवीरसिंहराज्यकालेऽत्र मुद्रिता अभूवन् । तत्प्राप्तिकाले तु ते सर्वेऽपि अस्मिन् पुस्तकालये सुरक्षिता अभविष्य-न्निति पुस्तकालयाधिकारिभिर्विनिर्णीतम् ।

जम्बूस्थडोगरामण्डलसंस्थायाः संचालकैरपि महता परिश्रमेण कतिपये सुदुर्लभा अमुद्रितग्रन्थाः संगृहीताः सन्ति । यदि धर्मार्थविभागाधिकारिणो मण्डलाधिकारिभिः सह समन्वयं संविधाय तममुद्रितग्रन्थसंग्रहमपि अस्मिन् पुस्तकालये संस्थापयेयुस्तर्हि तत्रत्यग्रन्थानां द्विगुणा संख्यावृद्धिर्नूनं संजायेत । पुस्तकालयाधिकारिभिरस्मिन् विषये विचारविमर्शः समारब्ध एवास्ति । अत एव मण्डलाधिकारिभिः स्वसंपादितसंस्कृत-ग्रन्थयोर्डोगरीभाषानुवादोपेतयोरेकैकं पुस्तकं पुस्तकालये निःशुल्कं सम्प्रेषितम् । तौ च ग्रन्थौ 'पञ्चतन्त्रम्' 'सत्यनारायणकथा' चेति सुप्रसिद्धौ स्तः । अनयोर्डोगरीभाषानुवादस्तु श्रीअनन्तरामशास्त्रिभिर्महता परिश्रमेण कृतः ।

भाषान्तरेष्वनूदितानां सर्वत्र जगति प्रसिद्धानां च काश्मीरिक-ग्रन्थानां सूची

१. अभिनवगुप्तः
२. अलङ्कारसर्वस्वम्
३. अलङ्कारसारसंग्रहः
४. अलङ्कारसारसंग्रहविवरणम्
५. इण्डियनएस्थेटिक्स्
६. कथासरित्सागरः
७. काव्यप्रकाशः
८. काव्यालङ्कारः
९. काव्यालङ्कारवृत्तिः
१०. काश्मीरस्य प्राचीनभूगोलम्
११. काश्मीरशैववादः
१२. गिलगित्तपाण्डुलिपयः
१३. ध्वन्यालोकः
१४. ध्वन्यालोकलोचनम्
१५. न्यायमाला
१६. परमार्थसारः
१७. भारतमञ्जरी
१८. मिलिन्दपन्हो
१९. रणवीरप्रायश्चित्तनिबन्धः
२०. कल्हणकृता 'राजतरङ्गिणी'
२१. जोनराजकृता 'राजतरङ्गिणी'
२२. प्राज्यभट्टकृता 'राजतरङ्गिणी'
२३. शुककृता 'राजतरङ्गिणी'
२४. श्रीवरकृता 'राजतरङ्गिणी'
२५. राजतरङ्गिण्या आलोचनात्मक आंग्लभाषानुवादः
२६. लल्लेश्वरवाक्यानि
२७. व्यक्तिविवेकः
२८. शिवसूत्रविमर्शिन्या आंग्लभाषानुवादः
२९. शैवदर्शनपारिभाषिकशब्दकोषः
३०. सविवरणा सूची
३१. हिन्दुरिअलिज्म

भाषान्तरेष्वनूदिताः सर्वत्र जगति प्रसिद्धाश्च काश्मीरिका ग्रन्थाः

१. अभिनवगुप्तः

'अभिनवगुप्त' इति ग्रन्थः अभिनवगुप्तस्य सिद्धान्तान्प्रकटयति । विद्वद्वरेण श्रीकान्तिचन्द्रपाण्डेयेनास्य रचना कृता । काश्मीरप्रदेशस्यैतिहासिकदार्शनिकादयो विविधा विचारा ग्रन्थेऽस्मिन्निबद्धाः सन्ति ।

२. अलङ्कारसर्वस्वम्

'अलङ्कारसर्वस्वम्' श्रीरुय्यकेण विरचितमस्ति । प्रकाशितमुपलभ्यते ।

३. अलङ्कारसारसंग्रहः

'अलङ्कारसारसंग्रहः' श्रीमदुद्भटेन रचितोऽस्ति । प्रकाशित उपलभ्यते च ।

४. अलङ्कारसारसंग्रहविवरणम्

'अलङ्कारसारसंग्रहविवरणम्' श्रीमता भामहेन कृतमस्ति । प्रकाशितमुपलभ्यं चास्ति ।

५. इण्डियन एस्थेटिक्स ('भारतीयं काव्यशास्त्र' नाम)

'इण्डियन एस्थेटिक'नाम्ना प्रसिद्धः ग्रन्थो भारतीयकाव्यशास्त्रात्मकोऽस्ति ।

६. कथासरित्सागरः

'कथासरित्सागरः' श्रीसोमदेवेन रचितोऽस्ति । प्रकाशितः सुलभश्चास्ति ।

७. काव्यप्रकाशः

'काव्यप्रकाशः' श्रीमम्मटेन विरचितोऽस्ति । प्रकाशितः प्राप्यश्च ।

८. काव्यालङ्कारः

'काव्यालङ्कारः' श्रीरुद्रटेन विदुषा रचितोऽस्ति । प्रकाशित उपलभ्यश्च ।

९. काव्यालङ्कारवृत्तिः

'काव्यालङ्कारवृत्तिः' ग्रन्थः श्रीवामनेन विदुषा रचितोऽस्ति । प्रकाशितः समुपलभ्यश्चास्ति ।

१०. काश्मीरस्य प्राचीनभूगोलम्

काश्मीरभूभागस्य भूगोलज्ञानोपयोगी काश्मीरस्य प्राचीनभूगोलात्मको ग्रन्थोऽस्ति । अयमपि प्रकाशं प्राप्तोऽस्ति । इयं कृतिः श्रीमत एम्०ए०स्टीनमहोदयस्यास्ति, या सुचिरं स्मरणार्हा ।

११. काश्मीरशैववादः (आंग्लभाषायाम्)

'काश्मीरशैववादः' श्रीजे०सी०चटर्जीमहोदयेन लिखितोऽस्ति । अयं ग्रन्थः इतिहासस्य, साहित्यस्य, काश्मीरप्रदेशस्य, अद्वैतशैवमतस्य च भूमिकास्वरूपः प्रकाशित उपलभ्यते ।

१२. गिलगित्तपाण्डुलिपयः

गिलगित्तपाण्डुलिपीनां पञ्चसु विभागेषु विभक्ता ग्रन्था अपि प्रकाशिताः सन्ति ।

१३. ध्वन्यालोकः

'ध्वन्यालोकः' श्रीमदानन्दवर्धनेन धीमता विरचितोऽस्ति । प्रकाशितः । विविधस्थानेषु सुप्राप्यः ।

१४. ध्वन्यालोकलोचनम्

'ध्वन्यालोकलोचनम्' श्रीमदभिनवगुप्तेन रचितमस्ति । प्रकाशितं प्राप्यं चास्ति ।

१५. न्यायमाला

'न्यायमाला' श्रीमता क्षेमेन्द्रेण रचिताऽस्ति । प्रकाशिता समुपलभ्या च ।

१६. परमार्थसारः

'परमार्थसारः' विद्वन्मूर्धन्येन श्रीमदभिनवगुप्तेन रचितोऽस्ति । अस्य प्रकाशनं षोडशाधिकैकोनविंशतिशततमे (१९१६) अब्देऽभवत् । एतस्य टीकोपेतसंस्कृतग्रन्थस्य प्रकाशनाद् बहुपूर्वम् एल०डी० वारनैटमहोदयेन कृतस्तस्यांग्लभाषानुवादः, बृहद्ब्रूटेनदेशस्य 'रायलएशियाटिकसोसाइटी' संस्थायाः पत्रिकायां (७०७–७४७ पृ०) १९१० वर्षे संस्कृतशोधविभागेन प्रकाशितः ।

१७. भारतमञ्जरी

'भारतमञ्जरी' श्रीक्षेमेन्द्रेण रचिताऽस्ति। अस्याः प्रकाशितायाः काश्मीरेऽन्यत्र चोपलब्धिर्भवति।

१८. मिलिन्दपन्हो (मिलिन्दप्रश्नः)

'मिलिन्दपन्हो' ग्रन्थः काश्मीरिकेण श्रीनागसेनेन विदुषा रचितः। बौद्धसिद्धान्तानुसारी महत्त्वपूर्णोऽस्य विषयोऽस्ति। काश्मीरप्रदेशे बहिश्चायमुपलभ्यते।

१९. रणवीरप्रायश्चित्तनिबन्धः

'रणवीरप्रायश्चित्तनिबन्धः' प्राचीनहिन्दुस्मृतिग्रन्थेषु अन्यतमोऽस्ति। अद्यावधि चास्य प्रकाशनं नाभूत्।

२०. कल्हणकृता 'राजतरङ्गिणी'

श्रीकल्हणकृताया राजतरङ्गिण्या आंग्लभाषानुवादयुतस्य श्रीजे०सी० दत्तकृतस्य संस्करणस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति।

२१. जोनराजकृता 'राजतरङ्गिणी'

श्रीजोनराजकृताया राजतरङ्गिण्या आंग्लभाषानुवादयुतस्य श्रीजे०सी०दत्तकृतस्य संस्करणस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति।

२२. प्राज्यभट्टकृता 'राजतरङ्गिणी'

श्रीप्राज्यभट्टेन कृताया राजतरङ्गिण्या आंग्लभाषानुवादयुतस्य श्रीजे०सी० दत्तकृतस्य संस्करणस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति।

२३. शुककृता 'राजतरङ्गिणी'

श्रीशुकेन कृताया राजतरङ्गिण्या आंग्लभाषानुवादयुतस्य श्रीजे०सी० दत्तकृतसंस्करणस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति।

२४. श्रीवरकृता 'राजतरङ्गिणी'

श्रीवरेण रचिताया राजतरङ्गिण्या आंग्लभाषानुवादयुतस्य श्रीजे०सी० दत्तकृतसंस्करणस्य प्रथम-द्वितीय-तृतीयग्रन्थाः प्रकाशिताः सन्ति।

२५. राजतरङ्गिण्या आलोचनात्मक आंग्लभाषानुवादः

काश्मीरनरेशानां वंशावल्या राजतरङ्गिण्या आलोचनात्मकं संस्करणं विस्तृत-

टिप्पणैर्युतमांग्लभाषाऽनुवादरूपं प्रकाशितमस्ति । अनुवादोऽसौ श्रीमता एम्०ए० स्टीनमहाशयेन कृतः । कल्हणकृताया राजतरङ्गिण्या अर्वाचीनानां जोनराज-श्रीवर-प्राज्यभट्ट-शुकैः कृतानां राजतरङ्गिणीनाम् आंग्लभाषायुतस्य श्रीजे०सी० दत्तकृतस्य संस्करणस्य त्रयो ग्रन्था अपि प्रकाशिताः सन्ति ।

२६. लल्लेश्वरवाक्यानि

काश्मीरप्रदेशस्य महात्मनो लल्लस्य लल्लदेवस्य वा आध्यात्मिकानि वाक्यानि प्रकाशितानि सन्ति ।

२७. व्यक्तिविवेकः

'व्यक्तिविवेकः' श्रीमहिमभट्टेन विरचितोऽस्ति । प्रकाशितः प्राप्यश्चास्ति ।

२८. शिवसूत्रविमर्शिन्या आंग्लभाषानुवादः

श्रीपी०टी०श्रीनिवास अय्यंगार इत्युपाह्वेन कृतः, शिवसूत्रविमर्शिन्या आंग्लभाषानुवादात्मको ग्रन्थः प्रकाशितोऽस्ति ।

२९. शैवदर्शनपारिभाषिकशब्दकोशः

शैवदर्शने प्रयुक्तानां पारिभाषिकशब्दानां संग्रहाय श्रीचटर्जीनाम्ना ख्यातेन विदुषा शैवदर्शनपारिभाषिकशब्दकोशात्मको ग्रन्थो व्यरचि, यस्य चतुरधिकैकोनविंशतिशतम(१९०४)वर्षीयविवरणानुसारमुद्घोषितमासीद् यत् पाण्डुलिप्यास्त्रिशतं पृष्ठानि मुद्रणार्थं प्रस्तुतान्यासन्, परन्तु तत्प्रकाशनं नाभवदिति ।

३०. सविवरणा सूची

महामहिम्नः काश्मीरराजस्य स्वीये पुस्तकालये विद्यमानानां चतुस्सप्तत्यधिकद्विशतपाण्डुलिपीनाम् एम्०ए० स्टीनमहोदयेन चतुर्नवत्यधिकाष्टादशशततमे (१८९४) अब्दे निर्मिता 'सविवरणा सूची' प्रकाशमगमत् ।

३१. हिन्दुरिअलिज्म

नव्यवैशेषिकदर्शने भूमिकारूपः जे०सी०चटर्जीमहोदयेन द्वादशाधिकैकोनविंशतिशततमे (१९१२) अब्दे कृतो 'हिन्दुरिअलिज्म'नामा ग्रन्थः प्रकाशितोऽस्ति ।

संस्कृतपत्रपत्रिकाः

अस्यां शताब्द्यां प्रकाश्यमानाः संस्कृतपत्रपत्रिकाः

१. श्रीः पत्रिका—

वीरविक्रमाङ्कस्य अष्टाशीत्युत्तरैकोनविंशे १९८८ संवत्सरे श्रीनाम्न्याः पत्रिकायाः प्रकाशनमभूत् । डाक्टर(पी० एच० डी०)कुलभूषणेन प्राध्यापक-नित्यानन्दस्य सम्पादनसाहाय्ये पत्रिकाया अस्याः स्थापना कृता । संस्कृतभाषायाः, आर्य(ऋषि)-सभ्यतायाश्च प्रचारं, रक्षणं च व्यपदिश्य त्रैमासिकीयं पत्रिका अष्टाशीत्युत्तरैकोनविंशात् वैक्रमाद् वर्षादारभ्य द्विसहस्रमितवैक्रमाब्दं यावत् श्रीकुलभूषणस्य संचालकत्वे सम्पादने च निर्बाधं प्राचलत् प्रासारयच्च भारतीय-ज्ञान-विज्ञान-पाथोनिधेरमृतकल्लोलान् सहस्रशोऽध्येतॄणाम्मनःसु । इयं पत्रिका सौरवर्षस्य चैत्राषाढाश्विनपौषमासेषु प्रकाश्यते स्म । अस्या वार्षिकं शुल्कं रुप्यकमेकमासीत्, शतद्वयपरिमिता च ग्राहकसंख्या आसीत् ।

२. रिसर्च-पत्रिका—

त्रिक-दर्शनस्यानन्योपासकेन श्रीमता हृदयनाथकौलमहानुभावेन अष्टपंचाशदुत्तरैकोनविंशे (१९५८) आंग्लवर्षे **'रिसर्च'**नामधेयायाः पत्रिकायाः स्थापनं व्यधायि । आंग्लभाषाया माध्यमेनाधुनिकवैज्ञानिकशब्दावलीभिश्च त्रिकदर्शनस्य प्रचारमुद्दिश्य प्रक्रान्तायाः पत्रिकाया अस्या द्रविणसाहाय्याभावादेक एवाङ्कः प्रकाशितोऽभूत् । अस्याः पृष्ठसंख्याः चत्वारिंशत् ४० । पण्डितप्रेमनाथनेहरू-हरिकृष्णमिर्जा-बदरीनाथनाजिर-मास्टरजिन्दकौल-त्रिभुवनशास्त्रिणोऽस्याः पत्रिकायाः साहाय्यकर्मणि मुख्या अभूवन् । कतिभिश्चनोत्साहशीलैरधुनापि पुनरस्याः प्रकाशनाय प्रयासो विधीयते ।

३. 'शारदापीठ-रिसर्च-सिरीज'—

शैवशास्त्रनिष्णातेन विदुषा डा० राधाकृष्णकावमहोदयेन शारदापीठरिसर्च-सिरीज-नाम्न्याः पत्रिकायाः स्थापना ऊनषष्ट्युत्तरोनविंशख्रैष्टाब्दस्य १९५९ जनवरीमासे विहिता । आंग्लगिरो माध्यमेन विश्वस्मिन् प्राच्यविद्यायाः प्रसारः, भारतीयज्ञान-विज्ञानयोर्गवेषणा, पाश्चात्यदेशेषु भारतीयसंस्कृतेः प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य च प्रचार-इत्येतान्यस्या उद्देश्यानि । आंग्ल्यां संस्कृते चार्धं विभज्य पत्रिकैषा सम्पाद्यते । संस्कृतभागस्य सम्पादने श्रीयुतो जगद्धरजाडूः, डा० शिवनाथशर्मा, श्रीबदरीनाथशास्त्री च साहाय्यकराः सन्ति । पत्रिकैषा त्रैमासिकी । एकचत्वारिंशत्संख्यातान्यस्याः पृष्ठानि । दशमुद्राश्च वार्षिकं शुल्कम् ।

जम्बूप्रदेशे लब्धजनुषां विशिष्टविदुषां नामावली
(अकारादिक्रमानुगता प्रथमा सूची)

१. आरूढभानुशास्त्री
२. श्रीकाकारामशास्त्री
३. कृष्णदत्तशास्त्री (वर्तमानः)
४. गङ्गारामः
५. श्रीगणेशपण्डितः
६. श्रीगोपालरामः
७. श्रीगोपालरामशर्म्मा
८. चण्डीदासः
९. चूडामणिपण्डितः
१०. जनार्दनः पण्डितः
११. जल्लामल्लः
१२. दयारामशास्त्री
१३. दामोदरपण्डितः
१४. दीनानाथशास्त्री
१५. दुर्गाप्रसादः
१६. नत्थूरामः
१७. नन्दलालपण्डित.
१८. निक्कारामशास्त्री
१९. नीलकण्ठपण्डितः
२०. नौनिहालचन्द्रः
२१. परशुरामपण्डितः
२२. पुण्यशीलः
२३. बोधराजः
२४. मणिरामपण्डितः
२५. महेशदैवज्ञः
२६. रघुनाथः
२७. रामकृष्णपण्डितः
२८. रामकृष्णशर्म्मा
२९. रामलालः
३०. लब्धरामशास्त्री
३१. वासुदेवपण्डितः
३२. विश्वम्भरनाथशास्त्री
३३. विश्वरूपः
३४. विश्वेश्वरः
३५. व्रजलालः पण्डितः
३६. श्रीपतिपण्डितः
३७. सन्तरामः
३८. सर्वेश्वरपण्डितः

जम्बूप्रदेशे लब्धजनुषां विशिष्टविदुषां परिचयः

श्रीमदआरूढभानुशास्त्रिणः

इमे जम्बूराज्यान्तर्गत'पल्सी'ग्रामवास्तव्याः, 'त्रिलोचनदत्त'तनूजन्मानो नेत्राग्निग्रहेन्दुमिते (१९३२) वैक्रमे वत्सरे समाविरभवन् । इमे राजाधिराज-महाराज-श्रीगुलाबसिंहसंस्थापितोत्तरवाहिनीपाठशालीयानां विदुषां सविधे चिरमध्युष्य व्याकरण-न्यायशास्त्रे प्राचीननवीनरीत्या अभ्यास्यन् । परं लोकोत्तरप्रतिभाप्रतिभासमानानामेषाम् उत्तरवाहिनीपाठशालीयाध्यापकेभ्योऽधीयनानामपि न मनस्तोषः समभूदिति पिपठिषया जम्बूनगरस्थश्रीरघुनाथपाठशालां प्राविशन् । तत्र गङ्गाधर-काशीनाथप्रभृति-पण्डितेन्द्रसविधेऽध्येतुमारभन्त । तत्रत्या विद्वांस एषां सूक्ष्मबुद्धिवैभवसन्तुष्टाः कुशाग्र-धिषणैः सुज्ञेयान् व्याकरणशास्त्रपरिष्कारान्, शब्दखण्डे च व्युत्पत्तिवादशक्तिवादौ, धर्मशास्त्राणि, शास्त्रान्तराणि चैनानध्यापयामासुः । प्राप्तयौवना इमे लवपुरे (लाहौर) ओरियण्टलकालेजे वर्षद्वयमध्यापकपदमध्यतिष्ठन् । केनापि कारणेन तदध्यापनकार्यं परित्यज्य सनातनधर्मकालेजे पञ्चवर्षाणि अध्यापनकार्यमकार्षुः । तदनन्तरम् उदयपुरा-धीशेन सम्मानिता इमे तत्पाठशालायां प्रधानाध्यापकपदमलमकार्षुः । तत्रापि वसु-(८)वर्षाणि व्याकरणादिकमध्याप्य पुनर्द्विगर्तानाययुः । तत्र श्रीरणवीरहाईस्कूलस्थसंस्कृत-पाठशालायां वर्षमेकमध्यापयामासुः । ततो राजाधिराजो महाराजः श्रीप्रतापसिंहः कर्णोपकर्णिकया एषां विलक्षणं वैदुष्यं, लोकोत्तरां शिष्यसन्तोषिणीमध्यापनप्रणालीं च समाकर्ण्य श्रीरघुनाथपाठशालायामिमान् व्याकरणाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत् । व्याकरण-न्यायादिशास्त्रजातं सर्वमप्येषां जिह्वाग्रस्थमेवाभवत् । पुस्तकं विनैव सिद्धान्तकौमुदीं, महाभाष्यम्, लघुशब्देन्दुशेखरादिकं चाध्यापयन्त इमे शिष्यान् परं समतोषयन् । शिष्याश्च तेषामध्यापनशैलीम्, विबोधनप्रकारम्, शास्त्राणां निगूढवेदित्वम्, सर्वत्र शास्त्रेषु साम्राज्यम्, कर्मण्यताम्, लोकोत्तरवक्तृत्वम्, शिष्याणामपराधे सत्यपि क्षमाशील-त्वम्, प्रसन्नवदनत्वम्, शिष्येषु निरुपमं वात्सल्यं चानुभूय विस्मिताः सन्तः परममोदन्त, प्रीतिपरवशाश्च तच्चरणरजांसि स्वशिरसि लिम्पन्ति स्म । एवमेकोनविंशतिवर्षाणि श्रीरघुनाथपाठशालायामध्याप्य लब्धवयस्कवृत्तिका इमे उच्चाधिकारिभिरन्तःपुरे कर्म-काण्डं कारयितुं राजपण्डितपदे न्ययुज्यन्त । तत्र पञ्चवर्षाणि कर्मकाण्डमचीकरन् । ततो विमुक्ता वर्षद्वयं विद्यापीठनाम्नि हिन्दीसंस्कृतमहाविद्यालये संस्कृताध्यापकपदमल-मकार्षुः । तदध्यापिताः प्रभूततराः कन्यकाः पञ्चनदीय'शास्त्रि'परीक्षां समुत्तीर्णास्तत्र तत्र विद्यालयेषु अध्यापयन्त्यो दरीदृश्यन्ते । संस्कृतसाहित्यस्य संवर्द्धने पोषणे च

परमोपकारिण इमे वेदखशून्याश्विमिते (२००४) वैक्रमे वत्सरे माघशुक्लैकादश्यां सायं सप्तवादनवेलायां भौतिकं शरीरं विहाय परे ब्रह्मण्यलीयन्त। एषां त्रिषु पुत्रेषु अवशिष्ट एक एव सुपुत्रो 'विश्वेश्वरशास्त्री' पितृचरणाननुसरन् स्वकुलानुरूपमेव सर्वमध्ययनाध्यापनादिकं सम्पादयतीति।

श्रीकाकारामशास्त्रिणः

(१८२३-१६०७ वैक्रमाब्दाः)

'जम्मू' प्रान्तान्तर्गते 'भव्वर'नाम्नि ग्रामे कश्चित् 'कृष्णदेव'नामा न्यायनय-कुशलो ब्राह्मणः समभवत्। श्रूयतेऽसौ तदानीन्तन-जम्बूनरेशस्य महामात्यपदमलमकार्षीत्। तदात्मजः श्रीदिलारामशर्मा सर्वशास्त्रनिष्णातः, पुराण-धर्मशास्त्रादिप्रवचनप्रवीणः, परमेश्वर-परायणः, यथासमयं कृतपरिणयोऽपि षष्टिवर्षवयःपर्यन्तं स्वात्मजाननदर्शनसुखं नान्वभवत्। ततोऽन्तर्दूयमानः कस्यचित्सिद्धस्याऽऽदेशेन स्वायुषः एकषष्टितमे वत्सरे पुत्रकाम्यया वैदिकैर्विद्वद्भिः पुत्रेष्टिमकारयत्। एवं किलाख्यायते यत्—पण्डितप्रवराः श्रीदिलारामशर्म्मणोऽपुत्रत्वादतिविरक्ताश्चन्द्रभागातीरमासाद्य मृण्मयीं वेदव्यासप्रतिमामुपासांचक्रिरे। कदाचित् प्रातरेव स्नानसन्ध्यादितो निवृत्य षोडशोपचारैः प्रतिमां समभ्यर्च्य रहो जपन्तोऽकस्मादेव समाधिस्थाः सम्बभूवुः। समाधावेव कश्चित् तपःकृशं, बृहद्भासं, लम्बश्मश्रु, वर्षीयांसं पुमांसं ददृशुः। श्रूयतेऽसौ स्वयं भगवान् द्वैपायन एवासीत्। स समवादीद्-"ब्राह्मण ! मा शोकमनुभव, समुत्पत्स्यते ते सर्वलक्षणोपेतोऽखिलसंशयनिरसनक्षमो ब्रह्मनिष्ठः सुतः। बाल्ये एव यस्मै साङ्गाः, सरहस्याः, सर्वे वेदाः, सर्वाणि शास्त्राणि च स्वयमाविर्भविष्यन्तीति। पुत्रेष्टिविधिना यज देवान्" इत्यभिधायासौ तिरोबभूव। एतदुपदेशेन पुत्रेष्टिं कृत्वा तत्प्रभावेणायं स्वायुषो द्विषष्टितमे हायने पुत्ररत्नं लेभे। जन्मतो ह्येकादशेऽहनि 'काकाराम' इति तस्य नाम चकार। समस्तशास्त्रपारङ्गतपितृचरणसविधे समुपस्थाय व्याकरणन्यायकाव्यादीनि समधीत्यासौ षोडशवर्षदेशीय एव द्विगर्तेषु महतीं पाण्डित्यख्यातिं समध्यगच्छत्। तादृशवरप्रभावेण नैसर्गिकप्रतिभया, जन्मान्तरसंस्कारैर्वा, देवानुग्रहेण वा, सर्वं पाणिनीयं सूत्रजालम्, अक्षरशः पातञ्जलं महाभाष्यं, सर्वाणि च दर्शनानि, किं बहुना, सर्वाण्यपि शास्त्राणि तेषां जिह्वाग्रस्थान्यासन्निति। कदाचित् षोडशवर्षवयसि वर्तमानमेनं काकारामशास्त्रिणं तत्पिता समवादीद्, यद् "अहं चरमे वयसि वाराणसीं

केवलं सरस्वत्यैवानुगृहीतोऽयं, किन्तु लक्ष्मीरपि गुणैः प्रमोहितेवास्य नित्य पार्श्ववर्तिनी समभवत् । स्वजीवने पञ्चलक्षरुप्यकपरिमितं धनं ब्राह्मणेभ्यः, पण्डितेभ्यो, दीनेभ्यश्चायं दत्तवान् । स्वयं भोजनाच्छादनादिष्वसाधारणव्ययस्याप्यस्य गृहाद् राजानो महाराजाश्चापि आतिथ्यसत्कारमनवाप्य न गच्छन्ति स्म, अन्येषां विदुषां भिक्षूणाञ्च किं वक्तव्यम् ? ।

जम्बू-काश्मीराधिपतेर्महाराजश्रीगुलाबसिंहमहोदयस्याग्रहेण बहुतरं धनं स्वीकृत्यापि प्रयाणावसरे पञ्चचत्वारिंशत्सहस्रपरिमितमृणमवशेषितं तेन । तत्र षोडशसहस्रं भीमसेननाम्ना भक्तेन, अवशिष्टं च तत्पुत्रैः प्रादायि । इमे महानुभावाः श्रीकाकारामशास्त्रिणः १९०७ वैक्रमाब्दे भाद्रकृष्णजन्माष्टम्यां मध्याह्नोत्तरं द्विवादनवेलायां चतुरशीतिवर्षात्मके वयसि गङ्गाया मणिकर्णिकाघट्टे पद्मासनासीना विश्वनाथं ध्यायन्तः प्राणान् योगेन तत्यजुः । एषां सहस्रशः शिष्याणां कुलपरम्परा विद्यासन्तानं निरवच्छिन्नमिच्छन्त्यः काकारामशास्त्रिणां प्रतिभां समभ्यर्चयन्त्यो दृश्यन्ते, इत्यहो ! । तादृशलोकोत्तरप्रतिभाशालिनः पुण्यात्मानो विद्वांसो दुर्लभदर्शना भवन्ति । अद्यापि तद्वंशजा वाराणस्यां तन्नाम्ना स्वगुणैरपि विद्वत्सदसि प्रचुर सम्मानमाप्नुवन्तीति श्रूयते ।

कृष्णदत्तशास्त्री

श्रीकृष्णदत्तशास्त्री व्यासोपाधिकपरशुरामपण्डिततनूजो ग्रहशरनन्देन्दुमिते (१९५९) वैक्रमाब्दे स्महलपुरग्रामे जनिमग्रहीत् । असौ जम्बूनगरस्थश्रीरघुनाथपाठशालातः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षां समुदतरत् । अयं प्रायः काव्य-न्याय-व्याकरणचुञ्चुरपि व्याख्यानप्रवचनादावतीव प्रवीणोऽभूत् । प्रथममयं राजपूतस्कूलाध्यापकोऽभवत् । तदनन्तरं श्रीरघुनाथमन्दिरस्य प्रबन्धकपदमलङ्कृत्य सदुपदेशादिभिर्भक्तानन्वग्रहीत् । पश्चात् लब्धवयस्कवृत्तिकः पुराणोपनिषत्प्रवचनद्वारा लोकानुग्रहे प्रवृत्तः ।

कविवरः श्रीगङ्गारामः

जम्बूनगरात् प्रायः पञ्चदशक्रोशदूरं शिवपुरोपनामकं पुराणादौ प्रसिद्धं पुरमण्डलनामधेयं तीर्थं विद्यते । यत्र गङ्गेव सर्वप्राणिसन्तारिका 'उत्तरवाहिनी'नाम्नी

महानदी गुप्तं वहति । तत्तीरेऽतिप्राचीन शिवमन्दिर वर्तते । तस्मिन् भगवत स्वयम्भुवः स्वयमुद्भूतं सिकनिलपाषाणमयमतिरमणोय लिङ्गमस्ति । प्रतिवर्ष सहस्रशो जनाः श्रद्धालवो गत्वा मृतकास्थीनि गङ्गायामिवास्यामुत्तरवाहिन्यां क्षिपन्ति, तत्तीरे पितृश्राद्धादिक विधाय षोडशोपचारविधिना शिवलिङ्गं स्नापयन्ति च । शिवलिङ्ग-स्नानाय शिवलिङ्गोपरि न्यस्तं प्रभूततरमपि जलमधस्तात् क्व गच्छतीति नाद्यावधि कश्चिदबोधि ।

एवं किल श्रूयते—भारतसम्राजाऽकबरेणेमामन्यां च कांचित् चमत्कृतिमनुभूय तन्मन्दिरं सुवर्णपत्रजटितमकारि । तादृशेऽस्मिन् परमपावने तीर्थे माध्यन्दिनशाखीयानां कातीयसूत्राणां सारस्वतब्राह्मणानामासीन्महान् वंशो यस्मादजायन्त धर्मधुरन्धराः, परमशुचयो, महान्तो महान्तो विद्वांसः । तत्र ब्रह्मणो मुखाद् वेदा इव बालरामविदुषः सकाशात् देवीदत्तः, श्रीनिवासः, व्रजवासी, राघुश्चेति चत्वारः पुत्रा अजायन्त । तेषु कनिष्ठास्त्रयोऽनपत्या बभूवुः । देवीदत्तस्य तु गङ्गारामः, रघुनन्दनः, जगद्रामः, हीरानन्दः इति चत्वारः पुत्रा अजायन्त । तेषु सर्वज्येष्ठो गङ्गारामो खवसुप्रकृतीन्दुमिते (१८८०) वैक्रमाब्दे वैशाखशुक्लपञ्चम्यां द्रौपद्यां जनन्यां जनिं जग्राह । अयं जम्बूप्रान्तान्तर्गत'साम्बा-नगर' वास्तव्यानां मिश्रपादानां शिष्यत्वं शैशव एवाप्तवान् । क्रमेण सर्वशास्त्रेषु लब्धप्रस-रोऽयं शक्तिर्व्युत्पत्तिरभ्यासश्चैतत्काव्यकारणत्रयसम्पन्नो भूत्वा महाकविरभवत् । श्रूयते—अयं स्वगृह एव विना शुल्कं छात्रानध्यापयति स्म, छात्रसंसदि, लोकसभायां, राज-परिषदि च लब्धप्रतिष्ठः परं सम्मानितश्चासीत् । शरनेत्रनन्देन्दुमिते (१९२५) वैक्रम-वत्सरेऽसौ वैदुष्यपूर्णां नासिकेतटीकां संल्लिलेख, सा च मुद्रिता वर्तते । एकं 'देविका'-नामधेयं काव्यमपि रचितवान् । परं तदिदानीं नोपलभ्यते । अयं सप्ततिवर्षवयसि पञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५०) वैक्रमे वत्सरे शिवसन्निधौ प्राणान् मुमोच ।

नासिकेतटीकाग्रन्थस्यान्तिमपृष्ठेषु स्वयमयं स्वीयवंशपरम्परां, स्वोयं कवित्वं च विस्तरेण समुल्लिखितवान् । ततः कतिपयपद्यानि समुदाह्रियन्ते—

बालरामसुता वेदा देवीदत्तमुखाः किल ।
श्रीनिवासो व्रजेवासी राघुश्चापि कनिष्ठकः ।।
सर्वे कनिष्ठा ह्यसुता देवीदत्तसुताः कृताः ।
गङ्गाराममुखाः प्रोक्ता अनुजो रघुनन्दनः ।।
जगद्रामस्तत्कनिष्ठो हीरानन्दस्ततोऽप्यनु ।
सर्वेऽपि कुशला ज्ञाश्च धर्मे वंशक्रमागते ।।

गङ्गारामः कविर्जातो गुरुपत्पङ्कजाश्रयात् ।
नानाशास्त्रमते किञ्चिज्ज्ञानवांस्तत्प्रसादतः ।।

गाथाप्रबन्धधरणी जननी नयानाम्,
गृह्योपकारकरणी हरिणी कथानाम् ।
वस्मोत्तरीयपुरुषोत्तमरामजाता,
सा द्रौपदी विजयते कविगङ्गमाता ।। इति ।

श्रीगणेशपण्डितः

श्रीमहेशदैवज्ञस्य ज्येष्ठः सहजः श्रीगणेशशर्म्मा सर्वशास्त्रेष्वव्याहतप्रवेशोऽपि कर्मकाण्डकर्मणि विशेषरुचिरासीत् । महाराजश्रीरणवीरसिंहपारिषद्यपण्डितेष्वन्यतमोऽयं स्ववैदुष्येण, सद्व्यवहारेण, कर्मकाण्डचातुर्येण च महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य कृपाभाजनं भूत्वा महान्तं सम्मानं परां सम्पदञ्चाप्तवान् । अयं व्रजलालनन्दलालाभिधौ रामलक्ष्मणाविवाभिन्नहृदयौ, वासुदेवबलरामाविवान्योन्यगुणस्पर्धिनौ द्वौ तनूजौ जनयामास । तयोः प्राप्तयौवनयोः स्वयमयं परसुखासहिष्णुना दुर्दैवेनापहृतो नेत्रवेदविहगेन्दुमिते (१९४२) वैक्रमाब्दे ज्येष्ठकृष्णैकादश्यां शनिवासरे सर्वं परिहायानिच्छन्नपि दिवं नीतो दुर्दैवेन । श्रूयतेऽयं ग्रन्थसङ्ग्रहमनुवादञ्चाप्यकार्षीत् । के ग्रन्था अनेन सङ्गृहीताः के चानूदिताः ? इति न ज्ञायते, न वा तेऽद्यावधि समुपलभ्यन्ते ।

श्रीगोपालरामः

तान्त्रिकसिद्धनौनिहालस्यात्मजो गोपालरामोऽभवत् । तन्त्रशास्त्रे कर्मकाण्डे च स्वभावतः पैतृकसम्पत्तिमानपि विशेषतया दर्शनशास्त्रेष्वस्य प्रवृत्तिरासीदतो लोकैर्दर्शनशास्त्री इत्युच्यते स्मासौ । अयं शून्यनेत्रवस्विन्दुमिते (१८२०) ख्रिष्टाब्दे स्महलपुरग्रामे जनवरीमासस्य पञ्चतारिकायां गृहीतजन्मा स्वीयवैदुष्यगुणैर्महाराजाधिराजं श्रीरणवीरसिंहमावर्जितवान् । महाराजप्रेरणया तात्कालिकान् सैनिकान् तदुचितं संस्कृतमध्यापयच्च । अयं पञ्चनवतिवर्षवयसि स्वीयं स्थूलं शरीरं विहाय लोकान्तरमगात् ।

श्रीगोपालरामशर्म्मा

जम्बूराज्यान्तर्गत'वसुस्थली' (वसोली)वास्तव्योऽयं श्रीगोपालरामशर्म्मा पण्डितो वेदान्तेषु विशेषरुचिरासीत् । असौ महाराजश्रीरणवीरसिंहसमये तत्पण्डिते-ष्वन्यतमोऽभवत् । तस्य वंशपरम्परा महतानुसन्धानेनापि नोपलब्धा, परमयं ब्रह्मसूत्र-वृत्तिसारस्य चतुर्थाध्यायस्य चतुर्थपादान्ते स्वीयं परिचयं स्वयं प्रत्तवान् । तान्यक्षराणि यथावत् संलिख्यन्ते—

लाहौरपुरवास्तव्यः श्रीयतीशविचक्षणः ।
गुरुर्यस्य निजस्थानं 'वसोली'संज्ञिका पुरी ।।१।।
निवासो देविकातीरमुपकण्ठमुमापतेः ।
गुलाबसिहराजन्यप्रभृतिप्रार्चिताङ्घ्रिणा ।।२।।
तेन गोपालरामेण काश्मीरीत्यभिधाजुषा ।
परोपकृतये रम्यो वृत्तिसारो मया कृतः ।।३।। इति ।

श्रीनव्यचण्डीदासः

जम्बूनगरात् प्रायः षोडशक्रोशदूरस्थितं शिवपुरोपनामकं पुण्डरीकपुर-नामकम् एकं तीर्थं वर्तते, यत्र श्रीपार्वतीस्वेदसम्भवोत्तरवाहिनीगङ्गा स्वयं गुप्तं वहति । पार्वतीप्रार्थनया देविकातीरे स्वयम्भुवः स्वयमुद्भूतं सिकतिलं लिङ्गं वर्तते । सुवर्णपत्रजटितं तन्मन्दिरञ्चैकं तत्रातिसुन्दरं विद्यते । पुण्ये देविकोत्तर-वाहिन्यनुगृहीते शिवप्रसादप्रसादिते तस्मिन् पुरमण्डलपुरेऽभिजातसवालवंशावतंसात् श्रीदुर्गादत्तपण्डितात् तद्धर्मपत्न्यां कविशिरोमणिरयं शून्यवेदनन्दभूमिते (१९४०) वैक्रमाब्दे समजनि । अयं प्रायेण सर्वशास्त्राप्रतिरुद्धगतिरपि विशेषतया काव्यकलाकुशलः सम-भवत् । अस्य त्रयोदशसर्गात्मकं 'श्रीरघुनाथगुणोदयं' नाम महाकाव्यं सर्वविधमहाकाव्य-लक्षणान्वितम् । प्रसादगुणगुम्फितं वीररस-शृङ्गाररस-प्रधानमपीदं काव्यं नैतिकता-मेव लक्ष्यीकृत्य प्रावर्तत । परमोपयोगित्वादवश्यं मुद्रणार्हमिदम् । अस्य विशेष-समालोचनान्यत्र विस्तरेण कृतेति नात्र समालोच्यते । कानिचित्तु पद्यानि उदाह्रियन्ते—

विद्यया वर्द्धते बुद्धिर्बुद्धया विद्या प्रसर्पति ।
भवेद् धर्मार्थसंसिद्धिस्तयोः संवर्द्धमानयोः ।।

धर्मात् सुकर्मभावः स्यादर्थः सत्कर्मणो भवेत् ।
अर्थाद् राज्यं सुखं राज्यात् राज्यवृद्धिस्तु विद्यया ।।
सुवृत्तं सरलं सम्यग् गुणालङ्कारीतिमत् ।
निर्दोषं सरसं यत् स्यात्तत्काव्यं बालबोधकृत् ।।
यद्यप्यस्तीह सा वृद्धत्रयी वापि लघुत्रयी ।
तयोरपेक्षितत्वान्मे, मध्यत्रय्यन्तरेऽस्त्विदम् ।।
तत्पदार्थाविनोक्तिर्मे कथं नापेक्षिता तयोः ।
मध्ये सखीव सरसा सती सापेक्षयोर्द्वयोः ।।
स रावणो लोकविरावणस्ततो निलीय शैलूष इवान्यरूपधृक् ।
जहार जेताऽपि जवेन जानकीं निजाश्रमाद् राहुरिवैन्दवीं कलाम् ।।

इत्यादीनि पद्यानि बालबोधाय सौकर्यमुत्पादयन्ति, अस्य काव्यस्य त्रयोदशसर्गस्यान्तिमो भागो गद्यमयो वर्तते । तद्विषये च स्वयं कविनोक्तम्—'अथ बालानां चूर्णकोत्कलिकाज्ञानार्थगद्यम्' इति । गद्यानि तानि चातिलम्बानि वर्तन्ते इति नात्र सलिख्य दर्श्यन्ते । अयं नव्यचण्डीदासो महाकविः महाराजश्रीप्रतापसिंहाय धर्मशास्त्रविषयिकामेकामाह्निकपद्धतिमपि महाराजश्रीरणवीरसिंहनिर्देशेन समलेखीत्, तदुक्तं तेनैव **चण्डीदासेन**—"अथ प्रातःस्मरणीयादिपद्यपरिष्कृता, क्वचित् स्मृतिपुराणपूर्वकविधाना, सरससरलपेशलमनोहरपदा, जम्बूकाश्मीराद्यनेकदेशाधिपतिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीरणवीरसिंहवर्मप्रभुवर्योदितविधिविशेषभासुरा, संक्षिप्ताह्निकपद्धतिः श्रीमत्प्रतापसिंहयुवराजाद्यनुष्ठानाय मया नव्यचण्डीदासेन निबध्यते" इति ।

श्रीचूडामणिपण्डितः

श्रीपतिपण्डितात्मजः, परमतान्त्रिकः, कर्मकाण्डिप्रकाण्डम्, श्रीचूडामणिः पण्डितो राजपण्डितोऽभवत् । परन्तु राज्ञो व्रजराजस्यावगुणैर्मथ्यमानमानसो राजकार्ये ताटस्थ्यमेवावालम्बत । सर्वं राज्यं शत्रुभिराक्रान्तम् । घटेन घटो भग्नः । स्वयञ्चायं व्रजदेवः शत्रुभिर्गृहीतो हतश्च । प्रजानां कर्णकण्डूतिर्निवृत्ता । चूडामणिपण्डितोऽपि दामोदरनामधेयमेकं सुतं जनयित्वा तपोभिः क्षीणकायो ब्रह्मभूयं गतः ।

जनार्दनपण्डितः

पण्डितप्रवरश्रीदामोदरस्य तनुजन्मा जनार्दनपण्डितः कर्मकाण्डस्य प्रकाण्डपण्डितोऽपि तन्त्रशास्त्रे विशेषरुचिरासीत् । अयमेव सर्वं कर्मकाण्डकार्यं राजाऽवरोधनेऽ-

चीकरत्। तन्त्रशास्त्रविषयिण्योऽस्य प्रभूततरा आख्यायिका आसन्। परं विस्तर-भयादत्र नोल्लिख्यन्ते। अस्य जनार्दनपण्डितस्यापि दिवाकरपण्डितः, गोस्वामि-पण्डितश्चेति द्वौ पुत्रौ बभूवतुः, तयोर्दिवाकरपण्डितः सर्वशास्त्रनिष्णातोऽपि ज्योतिः-शास्त्रे परं प्रवीणः सन् फलिते हस्ते सर्षपं वपति स्म। एवं किलाख्यायते—महाराज-श्रीगुलाबसिंहस्य जन्मसमये जन्मलग्नकुण्डलीं निर्माय तस्य भाव्यभ्युदयविषयकं सर्व कार्यजातमभिधायासौ तस्य क्रमोन्नतिकालस्यैकैकं दिनं पृथक् पृथङ् निर्दिष्टवान्। जन्मलग्नचक्रे तत्तत्स्थानस्थितग्रहफलं श्रुत्वा गुलाबसिंहस्य पिता किशोरसिंहः सपाद-रूप्यकं दक्षिणारूपेण दिवाकरदैवज्ञाय प्रादात्। दिवाकरो गृहीत्वा समवादीद्यत्—"इदानीमिदमेव पर्याप्तम्। परन्तु अस्य शिशोर्जन्मकुण्डलीस्थग्रहाणां फलश्रवणस्य सपाद-लक्षपरिमिताऽपि दक्षिणा पर्याप्ता न भवेत्। यद्ययमेव कदाचित् शासकः स्यात्, तदानीं सा लभ्येत, अयमस्य देशस्य सार्वभौमो भविष्यति। स्वभुजाभ्यामेवानेकान् देशान् विजित्यैकच्छत्र राज्यं करिष्यति, तदाऽस्मादेव ग्रहीष्यन्ति पुष्कलां दक्षिणा-मस्माक भाविनो वंश्या." इत्येवमभिधाय प्रीतमना निर्जगाम किशोरसिहगृहाद् दिवाकरपण्डितः।

परमनीतिज्ञो महापण्डितो जल्लामल्लः

जम्बूनगरात्सप्तक्रोशान्तराले पश्चिमायां दिशि 'रायपुर(रैंपुर)'नाम्नि ग्रामे कश्चित्पुरुषोत्तमनामधेयः सदाचारपरायणो निर्धनोऽपि स्वाभिमानवान् ब्राह्मणः कर्मकाण्डादिभिः स्वजीविकां कुर्वाणो यजमानेभ्यो राजपुत्रेभ्यो लब्धादरः स्वबन्धुभिः सह ससुखमवात्सीत्। प्रौढावस्थायां वर्तमानोऽपि पुत्राभावेन खिन्नः कृतानेकव्रतनियमः, दैवयोगाद् अश्विनन्दमुनीन्दुमिते (१७९२) ख्रिष्टाब्दे वैशाखमासे शुक्लत्रयोदश्यां प्रातः पञ्चवादनवेलायां स्वधर्मपत्न्यां यमलौ सुतौ जनयामास। तयोर्ज्येष्ठस्य 'जल्ला' इति, कनिष्ठस्य च 'रामकृष्ण' इति नामधेयमकार्षीत्। तत्र ज्येष्ठो जल्लापण्डितो बाल्य एव महापुरुषलक्षणैरुपेतः स्वाकारव्यवहारादिभिः स्वीयं भाविनं शुभोदर्कमाविष्कुर्वाण-स्तर्कतरलो मेधावी चासीत्। अयं कस्मिंश्चिद्विद्यालये प्रविश्याधीतवानिति न श्रूयते। प्रतिग्रामं प्रतिनगरं च यत्र कुत्रापि कश्चिद् विद्वान् श्रूयते स्म, तत्रैव गत्वा तत्सविधेऽध्युष्य विद्यामग्रहीत्। एवमयं व्याकरण-दर्शनपुराणादिषु निष्णातोऽपि आन्विक्षिकी-त्रयी-वार्ता-दण्डनीतिषु परं प्रावीण्यमवापत्। युगानुरूपमसिचालनम्, अश्वारोहणम्, कुन्तयुद्धञ्चापि सम्यक् शिक्षितवान्। एवं विद्यावीरं, युद्धवीरं चैनं परीक्ष्य महाराजः

श्रीगुलाबसिंहो महामात्यस्य स्वभ्रातुः श्रीध्यानसिंहस्य सविधे लवपुरं प्राहिणोत्। महाराजश्रीरणजीतसिंहो दृष्ट्वैवैतं ध्यानसिंहस्य पुत्रं श्रीहीरासिंहमध्यापयितुं न्ययुङ्क्त। स्वयं च तन्मुखात्पौराणिकी कथां श्रोतुं प्रारभत। अयं श्रीजल्लामल्ल-पण्डितो गणितशास्त्रेऽप्यद्वितीयोऽभवत्। यत्प्रभावेणेमं श्रीरणजीतसिंहः प्रधानगणना-ध्यक्ष(अकोण्टैण्ट जनरल)पदमध्यतिष्ठिपत्। अय जल्लापण्डितो न्यायनयनिष्णातः, लोकोत्तरप्रतिभावान्, परमोदारः, दृढप्रतिज्ञः, सर्वशास्त्रार्थमर्मज्ञः, मेधावी, न्यायशीलः, क्षमाशीलः, लोकहितैषी, निरपेक्षशासकश्चाभूत्। एकदैव शतशोऽधिकारिणां वचांसि तत्प्रश्नांश्च समाकर्ण्य तत्कालमेव यथोचितं व्यवहरन्तं, समादधानं, समुत्तरन्तं चैनं लोकाः 'शताऽवधानोऽयम्' इत्याहुः। पञ्चनदराज्यमहामन्त्रिणः श्रीध्यानसिंहस्य मृत्यो-रनन्तरं तत्पुत्रो हीरासिंहः, यो हि महाराजश्रीरणजीतसिंहस्य पुत्रेभ्योऽप्यधिकं प्रियः समभूत्, स एव महामन्त्रिपदमध्यतिष्ठत्। महामन्त्री हीरासिंहः स्वगुरोः श्रीजल्ला-मल्लपण्डितेन्द्रस्य साहाय्येन सर्वं राज्यकार्यं सञ्चालयति स्म। अयं जल्लापण्डितः सर्व-कार्यकुशलत्वात्, राजनीतिज्ञत्वात्, शस्त्रास्त्रविद्याविशारदत्वात्, न्यायशीलत्वाच्च, सर्वत्र पञ्चनदराष्ट्रे महतीं ख्यातिमाप्तवान्। अनौचितीमाचरतोऽधिकारिणो, वार्षिकं नियत-मुपायनं करमाददतोऽधीनसामन्तांश्च बहुशोऽदण्डयत्, अभर्त्सयच्च, येन सर्वेऽप्यन्यायशीला अनौचित्यकारिणश्चास्माद्बिभ्यतोऽस्य विरुद्धं महत् षड्यन्त्रमकार्षुः। गृहे गृहे, चत्वरे चत्वरे, प्राङ्गणे प्राङ्गणे, बाल-वृद्धेषु, युवक-युवतिषु च सर्वत्र तद्विरुद्धानेव प्रलापान् प्राचीचरंस्ते। सभाधिवेशनेषु च तद्विरुद्धानि मन्तव्यानि समुदतीतरन्। किं बहुना, लोकेष्वियं किंवदन्ती प्राचलत्—

ऊर्ध्वमस्तीश्वरश्चासौ जल्लामल्लो ह्यधः स्थितः।
एतदेव जगत्सर्वं शेषं किञ्चिन्न विद्यते॥ इति।
'ऊपर अल्ला, नीचे जल्ला, बाकी सब खैर सल्ला'॥

इति तस्याभाणकस्य भाषिकं रूपम्।

एतादृशे विरोधे सत्यपि महाराजश्रीरणजीतसिंहे दिवंगते सति यत्र भृत्या वर्षं यावद् वेतनं नालभन्त, अवकाशमिषेण च भृतिं त्यक्त्वा निर्गताः पुनर्नागच्छन्ति स्म, व्यापारिणो बुभुक्षितभृत्यैरपहृतपण्याश्चोरितधना दुर्व्यवहारैः पीडिताश्च पलाय्य देशान्तरं जिगमिषन्ति स्म, कृषकाणामन्नं खलेभ्य एवापह्रियते स्म, तत्र जल्ला-पण्डितप्रबन्धेन सैनिकास्तदितरभृत्याश्च प्रतिसप्ताहं, प्रतिमासं च वेतनमलभन्त, व्यापारिणश्च निर्भयं व्यापारान् कुर्वाणा यथोचितां व्यापारेषु धनवृद्धिं प्राप्नुवन्।

कृषकाश्च यथासमयं यथोचितकरदानेन अधिकारिणामत्याचाराभावेन च परं मुमुदिरे। एव सर्वोत्तमप्रबन्धकः परमीतिनिपुणोऽपि जल्लापण्डितः समयस्य परिस्थितिमबुद्ध्वैव स्वेच्छया प्रवर्तमानो 'ममादेशं विना महाराज्ञी (दिवंगतस्य महाराजश्रीरणजीतसिंहस्य धर्मपत्नी 'जिन्दा') अपि राज्यकोशात्पणमपि ग्रहीतुं न शक्नोति' इति स्वाज्ञां ददौ। तामाज्ञामुपश्रुत्य क्रुद्धा महाराज्ञी उपजापैः सैनिकान्, सेनापतीन्, इतराधिकारिणश्च जल्लापण्डितस्य तच्छिष्यस्य महामात्यपदमधिरूढस्य हीरासिंहस्य च विरुद्धानकार्षीत्, यथा तैराक्रम्य बाणवेदवसुवसुमतीमिते (१८४५) ख्रिष्टाब्दे दिसम्बरमासस्यैकविंशतितारिकायां हतौ तौ गुरुशिष्यौ जल्लापण्डित-हीरासिंहौ। तयोर्जल्लापण्डितस्तीक्ष्णखड्गेन खण्डशः कृतः। नेदं केवलं तयोरेव दौर्भाग्यम्, अपितु सर्वस्यैव राष्ट्रस्य, यन्मूलतश्छिन्नं योग्यशासकाभावात्।

तपस्विनः श्रीदयारामशास्त्रिणः

परमभागवताः श्रीदयारामशास्त्रिणो जम्बूनगरस्य प्रतोल्यां 'पक्की ढक्की'-नामधेयायां वैदिकशिरोमणेः श्रीरामलालशर्मणः पुण्यं भवनं वह्निशरग्रहेन्दुमिते (१६५३) वैक्रमाब्दे जन्मग्रहणेनालमकार्षुः। इमे बाला एव प्रकृत्या आकृत्या चेष्टाभिश्च परमसुन्दराः, दीर्घबाहवः, पीनांसाः, सुघटितसन्धिबन्धाः, नीलोत्पलनयनाः, पूर्णेन्दुवदनाः, स्मितपूर्वाभिभाषिणो, दर्शकमनोमोहकाः, सर्वजीवहितैषिणः, कमलदलकोमलहृदयाः, दयामयाः, पुण्यमयाश्चासन्। श्रीरामलालशर्मणः स्वपितुः सकाशादधिगतप्राथमिकाक्षरशिक्षादीक्षाः, प्रवर्धमानविद्याधिगमाभिनिवेशाः, पितृपादादेशेन श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशालायां ते प्राविशन्। तत्र श्रद्धेयचरणानां श्रीरघुनाथशास्त्रिणां, श्रीदीनानाथशास्त्रिणां च सकाशात् प्रायः समस्तशास्त्रजातमध्यगच्छन्। क्रमेण च पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरन्। प्राक्तनसंस्कारपरम्परावशात् परमेश्वरकृपया च भगवद्भक्तिप्रवणमानसाः प्रारम्भादेव लब्धभगवद्भक्तसाधुसङ्गाः शिथिलितलौकिकव्यापारप्रसङ्गाः परमविरक्ताः समभवन्। अनिच्छन्तोऽपि ज्ञातीयाभिजनप्रेरणया कथं कथमपि राजकीयस्कूले संस्कृताध्यापकपदमध्यतिष्ठन्। कदाचित् परमवैराग्यमापन्ना अध्यापनकार्यं परित्यज्य योगसरणिमनुशासितारं कञ्चित् कर्मयोगिनमन्वेष्टुमारब्धवन्तः। अकस्मादेव वेदमन्दिरमागतानां सिद्धयोगिनां श्रीसियारामहात्मनां शरणमयासिषुः। तत्कृपया प्राणायाम-धारणा-ध्यान-समाधिप्रकारं स्वल्पेनैव कालेनाधिगत्य तदभ्यसितुम् ऊधमपुरनगरोपशल्यमेकान्तमगच्छन्। तत्र चत्वारिं-

द्विवर्षपर्यन्तमेकं चान्द्रायणव्रतमकार्षुस्तेन क्षीणकाया व्रतसमाप्तिदिनेषु किमप्यनिर्वचनीयं ज्योतिःप्रतिभासं साक्षात्कृतवन्तः । कतिपयवर्षाणि योगमभ्यस्यन्तोऽपि जिज्ञासुशिष्यान् लघुकौमुदीं, सिद्धान्तकौमुदी, रघुवंशादिकाव्यानि चाध्यापिपन् । किञ्चित्कालानन्तरं जम्बूनगरवास्तव्यानां लोकानामनुरोधेन ऊधमपुरतः पुनर्जम्बूनगरमयासिषुः । तत्रागत्य पुरानीमण्डीस्थार्यसमाजकन्यापाठशालायां संस्कृताध्यापकपदमलमकार्षुः । अस्यां पाठशालायां श्रीदयारामशास्त्रिणां सकाशात् प्राप्तशिक्षाः प्रभूततराः कन्यकाः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीया. प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरन् । तदनन्तर-मिमे विद्यापीठनाम्नीं स्वतन्त्रां संस्था समुद्घाट्य तस्यां सुयोग्याध्यापकैः सह हिन्दीं संस्कृतं चाध्यापिपन् । तेषां सकाशात् प्राप्तशिक्षाः बह्वचः कन्यका भूषण-प्रभाकर-परीक्षे, संस्कृते प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाश्च समुत्तीर्णास्तत्र तत्र राजकीय-विद्यालयेषु स्वातन्त्र्येण च हिन्दीभाषा संस्कृतञ्चाध्यापयन्त्यो दरीदृश्यन्ते । प्रायो दशवर्षाणीमे विद्यापीठेऽध्यापिपन् । ततो विद्यापीठकार्यभार स्वशिष्येभ्यः समर्प्य तपस्तप्तु पुनरूधमपुरनगरोपशल्यमेकान्तप्रदेशमयासिषु. । तत्र प्राक्तनं स्वीय तृणकुटीर-मध्युष्य भूयश्चान्द्रायणव्रतमाचरितुमारभन्त । स्वधर्मपत्नीसाहाय्येन पूर्णव्रतविधाना इमे तत्र कञ्चित् कालं ब्राह्मणबटून्, ब्राह्मणेतरकुमारान्, हरिजनशिशूनपि च संस्कृतमध्यापिपन् । कलिकालप्रभावेण विगताचारप्रसारम्, परिलुप्तविद्यासञ्चारम्, विस्मृतपरमेश्वरम्, ऊधमपुरप्रदेश पुनः प्रसृतसदाचार, सलब्धविद्याप्रचारं, संस्मर्यमाण-परमेशञ्च व्यदधुः । काश्मीरिकपण्डिताः गणकाध्यक्षाः (एकौटेण्ट जनरलाः) एम्०ए० उपाधिविभूषिताः श्रीपरमानन्दाख्या दिव गतायाः स्नेहमय्या स्वतनूजायाः श्रीरूपा-देव्या. स्मारक 'रूपाविद्यापीठ'नामकमेकं संस्कृतविद्यालयं काश्मीरेष्ववास्थापयन् । ते कर्णाकर्णिकया दयारामशास्त्रिणां सदाचारपरायणतां परमतपस्वितां वैदुष्यञ्चाकर्ण्य कथ-चिदनुनीयेमान् तस्मिन् विद्यालये प्राध्यापकपदमध्यतिष्ठिपन् । विद्यालयसम्बन्धि सर्वं कार्यजातमेभ्यः समार्पिपपंश्च । कञ्चित् काल तत् कार्य सम्पाद्योदरव्याधिना पीडिताः समभूवन् श्रीदयारामशास्त्रिणः । ततश्च काश्मीरान् विहाय स्वीयं पर्णकुटीरमेवाशि-श्रियन् । तत्र पुनरपि यथासम्भवमुपदेशपरिपूर्णाध्यापनकलया जिज्ञासून् स्वभक्तान् पिपठिषून् शिष्यांश्चान्वग्रहीषत । एषां सकाशात् प्राप्तशिक्षा महिला विदुषीतमाः समपद्यन्त । तासु श्रेष्ठा सुश्रीः शकुन्तलाशास्त्रिणी, बी०ए०, प्रभाकरी साम्प्रत विद्या-पीठविद्यालयप्रधानाध्यापिकापदमधितिष्ठति । सुश्रीः सुशीला तुली विशारदा, प्रभाकरी छात्राणां ससदि लब्धप्रतिष्ठा प्रोपाध्यापकपदमलङ्करोति । मदनवर्म्मा. एम्०ए० सर्व-कारकालेजे प्रोफेसरपदं मण्डयति । श्रीशकुन्तलाशर्म्मा, शास्त्रिणी, एम्०ए० नवाक-

दल(श्रीनगर)कालेजे प्रोफेसरपदमधिष्ठाय संस्कृतमध्यापयति । इमा स्तेषां मुख्याः शिष्याः सन्ति । वह्नीन्दुशून्याश्विमिते (२०१३) वैक्रमवत्सरे वियोगकातरान् बन्धून् विहाय स्वर्गलोकमध्यशिश्रियन् दयारामशास्त्रिणः । अद्यत्वे चैतादृशानामाचारसम्पन्नानां, तपस्विनां, सर्वजनहितैषिणां, सुयोग्यविदुषां विद्वत्समाजे प्रायोऽभाव एव दृश्यते ।

———

दामोदरपण्डितः

महाप्रतिभाशाली पण्डितोऽयं श्रीसाहिबरामवर्याणां सूनुरासीत्, यो रणादित्य-वाटिकानिवासिना स्वमातुलेन दत्तकत्वेन पुत्रीकृत आसीत् । वास्तविकजनकेन सुसं-स्कृतोऽयं बाल्य एव महाव्युत्पन्नः सन्नखिलानि शास्त्राण्यधिजगे । स्वगुणगरिम्णा पाण्डित्येन च श्रीरणवीरसिंहप्रतिष्ठापितायाः श्रीनगरस्थायाः संस्कृतपाठशालायाः प्रधानाध्यापकपदवीञ्च भूषयामास । महाभागेनानेन संस्कृतसाहित्यस्य विकासे महान् सहयोगोऽदायि । एषां लेखनपरिपाटी प्रौढा समासबहुला गौडीरीतिमाश्रिता श्लेषबहुला चासीत् । अत एवामी महानुभावा 'अभिनवकाश्मीरबाण' इति पदव्या भूषिता आसन्, क्वाचित्कतया वैदर्भीरीतिमप्याश्रयन्ते स्म । स्टाइनमहोदयेन राजतरङ्गिणीभूमि-कायां साम्रेडमय प्रशंसितोऽस्ति । अस्यापि चत्वारः सुता आसन्, येभ्यो बलभद्रेण दशादिकसप्तदशशतके ज्योतिश्शास्त्रसम्बन्धि होरारत्नं तथा हायनरत्नं चेत्येतद्ग्रन्थ-द्वयमलेखि । श्रीदामोदरमहोदयस्य प्रौढलेखः, तीर्थसंग्रहश्चेत्येतयोरतिरिक्ता नान्या कृतिरुपलभ्यते ।

———

पण्डितप्रवराः श्रीमद्दीनानाथशास्त्रिणः

एषा महानुभावानां जम्बूनगरं जन्मस्थानमासीत् । जम्बूनगरे 'व्रजवासी' इतिनामधेयः कश्चित् सत्कुलप्रसूतो ब्राह्मणश्चन्द्रकौरनामिकया भार्यया सह ससुख-मवात्सीत् । तयोः श्रीदीनानाथशास्त्रिणः शराश्विनन्देन्दुमिते (१९२५) वत्सरे पौष-कृष्णनवम्यां जन्म गृहीतवन्त. । बाल्य एव शुभलक्षणैर्व्यवहारैश्च स्वीयं भावि पाण्डित्यं महापुरुषत्वञ्चाभिव्यञ्जितवन्त एते । प्रथमं पितृपादानां सविधे लघुकौमुद्यमरकोषादीनि लघूनि पुस्तकानि समधीतवन्तः । तदनन्तरं विशेषपाण्डित्याप्तये श्रीरणवीरसंस्कृत-पाठशालायां प्रविश्य श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणां, श्रीगोविन्दाचार्याणाञ्च सविधे समधीत्य क्रमेण प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रि-परीक्षाः समुदतरन् । इमे साहित्यशास्त्रे विशेषरुचयोऽ-

भवन्। एषां साहित्यविषयकं वैदुष्यं परिचित्य महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य मध्यमो भ्राता राजा श्रीरामसिंहोऽमून् स्वसविधे राजपण्डितपदे न्ययुङ्क्त । कतिपयवर्षाणि राजपण्डितकार्य सम्पादयत्स्वेषु राजा श्रीरामसिंहोऽकस्मादेव सर्वं राज्यं शोकाब्धौ निमज्ज्य दिवमगात् । तदनन्तरं महाराजः श्रीप्रतापसिंहः 'प्रिंस आफ वेल्स कालेजे' संस्कृतमध्यापयितुमिमान् संस्कृताध्यापकपदे न्ययुङ्क्त। वर्षमेकं तत्राध्याप्य पुनरिमे श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशालायां प्रधानाध्यापकपदमध्यतिष्ठन्। तत्र स्वसहचरान् पण्डितान् सहानुभूत्या विद्यार्थिनश्च स्वाध्यापनकलया साहाय्येन च परं समतोषयन्। इमेऽतीव सहृदयाः, सभ्याः, संस्कृतभाषिणः, शास्त्रमर्म्मज्ञाः, विशेषतया काव्यनाटक-मर्मज्ञाः, कायेन, वचसा, वेशेन, परिचयेन, व्यवहारेण च जनमनोरञ्जकाः परमभाग-वताश्चासन्। इमे रसमुनिग्रहेन्दुमिते (१९७६) वैक्रमाब्दे रुदतो बन्धून् विहाय लोका-न्तरमगुः। एषां कनीयान् भ्राता श्रीउदयचन्द्रः संस्कृते एम्०ए० उपाधि पञ्चनद-विश्वविद्यालयतोऽधिजग्मिवान्। अस्य सौशील्येन, सौजन्येन, सौमनस्येन, सौष्ठवेन, वैदुष्येण च परं सन्तुष्टो महाराजोऽमु मण्डलेश्वर(गवर्नर)पदे न्ययुङ्क्त। अयं पञ्चपञ्चाशद्वर्षवयस्येव सर्वं विरहय्य दिवं गतः। श्रीदीनानाथशास्त्रिणां तनूजः श्रीचन्द्र-नाथः संस्कृते एम्०ए० इत्युपाधिमधिगत्य हाईस्कूले मुख्याध्यापक(हैडमास्टर)पदमल-मकार्षीत्। इदानीं विमुक्तभृतिकोऽपि संस्कृतप्रसारप्रचारार्थं यायत्यते ।

महामहोपाध्यायः श्रीदुर्गाप्रसादः

जम्बूनगरवास्तव्योऽखिलशास्त्ररहस्यज्ञो महाराजयोः श्रीगुलाबसिंहरणवीर-सिंहयोः सभारत्नं व्रजलालनामधेयः कश्चित् कुलीनो ब्राह्मण आसीत्। तस्माद् वह्नि-शून्यनन्देन्दुमिते (१९०३) वैक्रमाब्दे कार्तिकशुक्लप्रतिपदि सोमवासरे पुत्ररत्नमजायत। यस्यैकादशेऽह्नि पिता 'दुर्गाप्रसाद' इति नामधेयं चकार। बाल्येऽसौ प्रारम्भिकशिक्षां पितृपादादग्रहीत्। कृतोपनयनसंस्कारश्च महाराजेन प्रतापसिंहेन सह तस्य गुरोः श्रीसोमनाथस्य सविधे व्याकरणन्यायादिशास्त्राण्यध्यगीष्ट। वाराणसीतः समाहूतात् श्रीकृष्णदेवज्योतिर्विदः सकाशाज्ज्योतिःशास्त्रं गणितं च समध्यैत । अन्येभ्योऽपि विद्वद्भ्यो व्याकरणन्यायकाव्यादीनि शास्त्राणि समधीत्यासौ प्रथमे वयस्येव प्रायः सर्वशास्त्रप्रतिपत्तिमान् समभवत्। अभिनवगुप्तपादाचार्यस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, शैव-दर्शनञ्च पृथगधीतवान्। महाराजस्य श्रीप्रतापसिंहस्य जननी महाराज्ञी अस्मिन् पुत्रवत्

स्निह्यति स्म । अयं तस्यै पुराणानां कथां स्तोत्राणाञ्च रहस्यमाशुश्रवत् । दैवयोगात् पितरि उपरते स विरक्तोऽभवत् । 'विपद् विपदमनुधावति' इत्याभाणकानुसारमस्य प्रेयान् कनीयान् भ्राताऽपि लोकान्तरमगात् । ततो मातुः प्रेरणया पूर्वजानां निवासभूमिं 'ह्मजापुर'पत्तनं गच्छन् मार्गे जालन्धरनगरे सिद्धपीठे कूर्माचलपण्डितोपदेशेन महता तपसा कालीं समाराध्य स्वानुकूलां सिद्धिं प्राप । एवमपि कर्णोपकर्णिकया श्रूयते यत्-पितृमरणानन्तरमयं बहुत्र काश्मीरेषु बभ्राम । तत्र कल्हण-विल्हण-क्षेमराज-मम्मट-प्रभृतीनां साहित्यकाराणां साहित्यं सूक्ष्मेक्षिकया पर्यालोच्य महतीं साहित्यसर्जनयोग्यतामवाप । स्वपूर्वजानां निवासभूमौ 'ह्मजापुर'पत्तने कञ्चित् कालमध्युष्य 'संस्कृतसाहित्यस्य काचित् सेवाऽवश्यं विधेया मया' इति चासौ मनसि कृतवान् । अथ निर्णयसागरमुद्रणालयाध्यक्षाणां सविधे समुपस्थाय काव्यमालायाः सम्पादनमकार्षीत्, यद् हि संस्कृतसाहित्यस्य महद्गौरवावहम् । संस्कृतसाहित्यस्य तादृशपुस्तकसंघसम्पादनमन्योऽपि कश्चिदकार्षीदिति नानुभवः । सुभाषितावलीं, कथासरित्सागरं, कामसूत्राणि चाप्ययमेव सम्पादितवान् । 'शारदातिलक'स्य टीकामप्ययमेवाकार्षीत् । अस्यैतादृशं वैदुष्यं विलोक्य तात्कालिकेन भारतसम्राजाऽस्मै 'महामहोपाध्याय'पदवी वितीर्णा, परं दौर्भाग्येन तन्मृत्योरन्तरं सा प्रकाशिताऽभूत् । (वस्तुतस्त्वयं राजस्थानीय इति तत्प्रसङ्गे वक्ष्यते) ।

वैद्यशिरोमणिर्नत्थूरामः

श्रीरामकृष्णशर्मा चतुर्नवत्युत्तराष्टशताधिकैकसहस्रतमे (१८९४) वैक्रमाब्दे 'नत्थूराम'नामधेयं सुतं जनयामास । स च नत्थूरामः स्वल्पेनैवानेहसा पितृप्रेरणया जन्मान्तरसंस्कारैश्चेतस्तत आयुर्वेदविदां सविधे गत्वा प्रायस्त्रिस्कन्धात्मकं समस्तमायुर्वेदशास्त्रमधीत्य पितृतोऽप्यधिकगुणवान् भूत्वा गृहीयपाठशालायामध्यापयितुं प्रारभत । प्रान्तीयाः सर्वे वैद्यास्तदानींतनाः प्रायोऽस्य शिष्या अभवन् । अतस्तत्रत्यैः सर्वैः सम्भूयास्मै 'वैद्यशिरोमणिः' इत्युपाधिः प्रादायि । धन्या एतादृशा महानुभावा ये कृच्छ्रेणाप्तविद्या अपि निश्शुल्कं लोकानुपचिकीर्षन्ति । अयं वैद्यशिरोमणिश्चतुःपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५४) वैक्रमाब्दे यशःशेषतामयासीत् ।

श्रीनन्दलालपण्डितः

श्रीगणेशपण्डितस्य कनीयान् तनयो नन्दनभोग्रहेन्दुमिते (१६०६) वैक्रमाब्दे भाद्रपदे २० तारिकायां गुरुवासरे श्रीमनभरूदेव्यां जनुरग्रहीत् । अयमक्षरारम्भादारभ्य क्रमेण व्याकरणादिशास्त्रकलापमधीत्य ज्योतिश्शास्त्रे कर्मकाण्डकर्मणि च विशिष्टां प्रौढि समधिगतवान् । ज्योतिश्शास्त्रनैपुण्येन, कर्मकाण्डकौशलेन, परिचयपाटवेन, व्यवहार-चातुर्येण च महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य सदसि राजपण्डितपदमध्यतिष्ठदसौ । प्रतिवर्ष राजकीयपञ्चाङ्गं निर्माय च स्वसम्पादितपञ्चाङ्गविधया सर्वं राजान्तःपुरीयं कार्यजातं कर्मकाण्डादिकं समपादयत् । स्ववैदुष्येण सद्व्यवहारादिभिश्चाय राजपरिषदि प्रजाजनेषु च महतीं सम्माननां समध्यगच्छत् । किञ्चायं लवकुशाविव परस्परानुरागिणौ, वंश-परम्परागतसन्मर्यादापरिपालकौ, सदाचारसद्विचारपरायणौ, मदनमोहन-बाङ्केविहारि-नामधेयौ सुतौ जनयित्वा तौ चोपनीय स्वस्वरुच्यनुसार प्राच्यां प्रतीच्यां च विद्या-मध्यापितौ । कृतदारपरिग्रहयोः स्वस्वकर्म कुर्वाणयोः पितृभक्तयोस्तयोः सुखानुभव-समये कालगतेरवश्यं भावितयाऽसौ नन्दशास्त्रग्रहेन्दुमिते (१६६१) वैक्रमाब्दे चैत्र-कृष्णत्रयोदश्यां सर्वं परित्यज्य लोकान्तरमगात् ।

पण्डितप्रवराः श्रीनिक्कारामशास्त्रिणः

इमे शरवह्निवस्विन्दुमिते (१८३५) ख्रिष्टाब्दे आश्विनकृष्णपञ्चम्यां प्रातः सप्तवादनवेलायां पण्डितप्रवरश्रीशामीदासशर्म्मणो धर्मपत्न्यां जनिमग्रहीषुः । पितृपादैः कृतोपनयनादिक्रियाकलापाश्च तेषां सविधेऽक्षरारम्भं वेदारम्भञ्च विधाय श्रीरघुनाथ-संस्कृतमहाविद्यालये शास्त्राणि समध्येतुं प्राविशन् । तत्र पण्डितप्रकाण्डेभ्य. श्रीगोकुल-चन्द्रशास्त्रिभ्यो भाष्यान्त व्याकरणम्, श्रीगोविन्दाचार्येभ्यः सिद्धान्तलेशम्, चित्सुखीम्, वेदान्तदर्शनम्, अद्वैतसिद्धिञ्च, लक्ष्मणशास्त्रिभ्यः नैषधीयचरितम्, शिशुपालवधम्, किरातार्जुनीयम्, बृहज्जातकम्, ताजिकम्, निरुक्तं, पूर्वमीमांसासूत्राणि च समधीत्य परं वैदुष्यमाप्नुवन्, पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरंश्च । ततः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये वेदान्ताध्यापकपदमधिकृत्य स्वायुषश्चत्वारिंशद्वर्षाणि वेदान्तशास्त्रम्, व्याकरणकाव्यसाहित्यादि च शास्त्रजातमध्यापिपन् । इमे पण्डितप्रवराः विशालस्थूलकायाः, आजानुलम्बितभुजाः, तेजस्विनः, प्रभावशालिनः, प्रत्युत्पन्नमतयः,

कर्मकाण्डप्रकाण्डम्, फलितज्योतिषि सिद्धहस्ता, शास्त्रार्थमहारथाश्चासन्। इमेऽशीतिवर्ष-वयसि स्वीय भौतिकं कलेवरं विहाय ब्रह्मभूय जग्मुः।

श्रीनीलकण्ठपण्डितः

अयं जम्बूनगरप्रतोलिकायां 'पक्कीढक्की'नाम्न्यामभिजाते कुले शरनन्दवस्विन्दुमिते (१८९५) वैक्रमाब्दे माघकृष्णतृतीयायां समाविर्बभूव। तस्यां प्रतोलिकायां ब्राह्मणगुणसम्पन्नः प्रख्यातवंशः कमलनयनो नाम पण्डितोऽभवत्। तत्सुतः पितृगुणानुगुणो देवीदत्तः, तस्य भवनाथः, भवनाथाच्चायमुत्पन्नो महाकविर्नीलकण्ठः। काव्य-व्याकरणादिषु निष्णातोऽप्यसौ विशेषतया आयुर्वेदरुचिरासीत्। अनेन महाराज-श्रीरणवीरसिंहस्य निदेशेन हिन्दीभाषामय. श्रीरणवीरप्रकाशाख्यो भागद्वये विभक्तो महानायुर्वेदग्रन्थो निरमायि। विधुगुणाङ्कवसुमतीमिते (१९३१) वैक्रमाब्देऽसौ मुद्रापयित्वा प्रकाशितो महाराजेन श्रीरणवीरसिंहेन। तदुक्तमनेनैव—

जम्बूपुरवासी, महा-विद्वज्जन-सिरमौर।
कमलनयन पण्डित यहां जासम दूज न और॥
तिनके देवीदत्त सुत, तिन्हको श्रीभवनाथ।
नीलकण्ठ तिन्हको भयो सो नित नावत माथ॥
आज्ञा श्रीमहाराज की पायो भाषा-सार।

अस्यैकं संस्कृतपद्यमपि संलिख्यते अक्षरसंयोजकानां संस्कृतानभिज्ञत्वादशुद्धि-बाहुल्यमस्मिन् पद्ये समायातम्। तत्संशोध्य योज्यते—

यावत्सूर्यशशाङ्कशेषसरिताधीशा धराधारिणो,
यावन्नीरसमीरवह्निनभसां भूमेश्च शक्तिः स्थिरा।
तावच् श्रीरघुराजवंशतिलक त्वत्कीर्त्तिमत्रावनौ,
श्रीकाली परमेश्वरी च त्रिकुटा संवर्धयन्त्वाशिषा॥

श्रीनौनिहालचन्द्रः

पञ्चनदकेसरिणि श्रीरणजीतसिंहे महीं शासति तद्गुरुपदमारूढो विद्वद्वरिष्ठो विशेषतस्तन्त्रशास्त्रेषु सिद्धहस्तो नौनिहालपण्डितः शरविहगमुनीन्दुमिते (१७९५) वर्षे स्महलपुरग्रामे गोस्वाम्युपाधिविभूषितेऽभिजातब्राह्मणवंशेऽजनि। बाल्येऽसौ स्वगृह एव व्याकरणकाव्यादिकं स्ववंशानुरूपं कर्मकाण्डादिकं च सर्वं समधीत्य पितृप्रेरणया तन्त्रशास्त्रमजिज्ञासत, तन्त्रशास्त्रिणां च शरणं ययौ। गुरुकृपया स्वप्रतिभया च तन्त्रशास्त्रेषु परमं प्रावीण्यमलभत। किं बहुना, तन्त्रशास्त्रप्रभावेणायमसम्भवमपि सम्भवं कर्तुं प्रभवतीति बुद्ध्वा लोकैरयं 'सिद्ध' इत्यभाणि। कदाचित् पञ्चनदीयरावीनदप्रवाहेणोह्यमानं 'मिण्डिया' ग्रामं दृष्ट्वा तद्ग्रामवास्तव्यैः सम्भूयायं प्रार्थितो यद् 'रक्षास्मान् वहतोऽस्मिन् प्रवाहे' इति। सिद्धोऽपि कतिपयैरेव क्षणैस्तन्त्रं निर्माय समाधिस्थीभूय च प्रवाहवेगं ततो ग्रामाद् व्यावर्त्य ग्रामं, ग्रामस्थान् सर्वान् प्राणिनश्च प्रवाहवेगाद् रक्षितवान्। इमामन्याश्च भूयसीश्चमत्कृतीरनुभूय पञ्चनदसिंहः श्रीरणजीतसिंह इमं स्वगुरुमकार्षीत्। अयं नवनवतिवर्षवयसीदं भौतिकं शरीरं परित्यज्य दिवमगात्।

श्रीपरशुरामपण्डितः

नौनिहालचन्द्रस्य पौत्रो गोपालरामात्मजः श्रीपरशुरामपण्डितो मुनिनेत्रविहगेन्दुमिते (१९२७) वैक्रमाब्दे स्महलपुरग्रामे जनिमधत्त। अयं काव्यपुराणाभिज्ञत्वाल्लोकैर्व्यासनाम्ना सम्बोध्यते स्म। अस्य प्रवचनशैलीप्रभाविताः सहस्रशः श्रोतारः प्रवचनश्रवणसमकालं करुणादिरसास्वादनप्रमुग्धाश्चित्रलिखिता इवाभवन्। अयं पञ्चपञ्चाशद्वर्षवयस्येव नेत्रवसुग्रहेन्दुमिते (१९८२) वैक्रमाब्दे संसारासारतामनुभूय लोकान्तरमगात्।

श्रीपुण्यशीलः

पुण्यशीलो महान् तान्त्रिकोऽभवत्। राष्ट्रमलान् महामार्यादिरोगान् शत्रुकृताक्रमणादिविप्लवांश्च तन्त्रद्वारा न्यवारयत्। अयं 'सिद्धतान्त्रिक' इति लोकैरुच्यते स्म। दूरदूरतोऽस्य तन्त्रचमत्कारान् द्रष्टुमनुभवितुञ्च तान्त्रिका अपि पुण्यशीलसविधे समायान्ति स्म।

तार्किकशिरोमणि श्रीबोधराजः

जम्बूनगरादुत्तरस्या दिशि चत्वारिंशत्क्रोशदूरे रामनगर नाम नगरमस्ति। तत्र कश्चिद्बोधराजाभिधो ब्राह्मणश्चतुर्विंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमे (१९२४) वैक्रमाब्दे समाविर्भूय जम्बूनगरस्थगणेशशास्त्रिणां सविधे नूतन-प्राक्तनन्यायशास्त्रमधीत्य शास्त्रार्थसमरविजयी विद्वानभवत्। अयं सर्वप्रान्तीयब्राह्मणबटून् तर्कसंग्रह-मुक्तावली-व्युत्पत्तिवादादिग्रन्थानध्यापयन् लोकैस्तार्किकशिरोमणिरित्युच्यते स्म। अयं नवनवत्यधिकैकोनविंशतिशततमे (१९९९) वत्सरेऽतर्कितोपनतव्याधिना कालकवलितोऽभूत्।

श्रीमणिरामपण्डितः

सर्वेश्वरतनुजन्मा श्रीमणिरामपण्डितो महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य सभापण्डितोऽभवत्। अयं व्याकरण-न्याय-वेदान्त-पुराण-प्रभृतिशास्त्रेषु परमप्रवीणोऽपि कर्मकाण्डविषये तन्त्रशास्त्रविषये च बहूनत्यशेत। अयं वस्त्रभूषादिभिराकारभङ्गीभिश्चापरो राजकुमार इव प्रत्यैयत। महाराजस्य सौधसम्बन्धि सर्वं कर्मकाण्डादिकं कार्यजातमस्यैव तन्त्रमासीत्।

श्रीमहेशदैवज्ञः

अस्ति जम्बूराजधानीमधिवसन् 'सरस्वन्तः पण्डिता' (तलाववाले पण्डित) इत्युपाधिकः प्रतिष्ठितो ब्राह्मणवंशः। तस्मिन् क्रमेण समुत्पाद्यमानेषु विद्वत्सु समुत्पेदे कर्मकाण्डपरिपाटीप्रवीणः, पण्डितमण्डलीमण्डनो गणपतिपण्डितः। स च बुद्धिदेव्यां स्वधर्मपत्न्यां गणेशमहेशौ जनयामास द्वौ तनूजौ। तयोः कनीयान् महेशो बाल्य एवाङ्कगणनायां लब्धप्रसरां स्वशेमुषी व्याकरण-न्यायादिनिकषघर्षणेन कुशाग्रां तीक्ष्णां च विधाय गणित-फलितोभयविधज्योतिश्शास्त्रसूक्ष्मेक्षिकया चतुर्दशसिद्धान्तोपेतं चतुःषष्टिविधं ज्योतिश्शास्त्रं समधीत्य तत्र परं प्रावीण्यमधिगतवान्। राजसदसि लोकसभासु च परं सम्मानितोऽयं विद्वद्भ्यो दैवज्ञोपाधिमधिगतवान्। महाराजश्रीरणवीरसिंहादेशेन श्रीरणवीरज्योतिर्महानिबन्धाभिधं चतुर्षु खण्डेषु विभक्तं ग्रन्थं निर्माय महान्तमुपकारमकार्षीज् ज्योतिशास्त्रजिज्ञासूनां विदुषाम्। तत्र जातकखण्डस्येदं पद्यद्वयम्—

प्रोक्तानि होरागणितानि पूर्वैर्वशिष्ठगर्गात्रिपराशराद्यैः ।
वराहलल्लप्रमुखैश्च, तेषु फलक्रमो नैव कृतो हि यस्मात् ।।३।।
सारावली-जातकशास्त्रतोऽपि होराप्रदीपादपि जन्मदीपात् ।
आदाय सारं यवनादिशास्त्रात् फलक्रमार्थं विहितो निबन्धः ।

अयं जातकखण्डश्चतुर्विंशतिसर्गात्मकश्चतुःसप्तत्यधिकषट्शतसंख्याकैरेक-फुटदीर्घैर्नवेञ्चविस्तृतैः पत्रैः सङ्कलितः सटीको महान् ग्रन्थो मुद्रितो वर्तते । अन्यदपि खण्डत्रयमस्यैतादृशं विद्यते, परन्तु तत् महता गवेषणेनापि नोपलब्धम् ।

श्रीरघुनाथशास्त्रिणः

जम्बूप्रान्तान्तर्गतो घृतपुर(घओ)नामधेयः कश्चिदतिरमणीयो ग्रामोऽस्ति । यत्रत्या ब्राह्मणा राजपुत्राश्चेतरे च घृतव्यवसायिनोऽतिसमृद्धा वर्तन्ते । तत्र विश्रुतस्य पुरोहितजातीयस्य श्रीसन्तरामशर्म्मणो धर्मपत्न्यां लक्ष्मीदेव्यां भूवेदनन्देदुमिते(१९४१) वैक्रमाब्दे श्रावणकृष्णतृतीयायां श्रीरघुनाथशास्त्रिणो जनिमग्रहीषत । दैवदुर्विपाकेनेमे बाल्य एव मातापितृभ्यां वियुक्ता अभवन् । एतेषां ज्येष्ठभ्रात्रा भाविनी शास्त्रार्थरहस्य-ग्रहणधारणसमर्था प्रतिभामनुमाय तादृशमेव कर्मणि कौशलं च बुद्ध्वा श्रीरघुनाथ-संस्कृतमहाविद्यालये दशवर्षदेशीया इमे प्रावेश्यन्त । तत्रेमे बाल्ये वयसि वर्तमाना अपि शुभोदर्केण भाविनि समये भविष्यता शास्त्रानुग्रहेण, सौशील्येनातिप्रश्रयेण वा तदानी-न्तनद्वैगर्तिकपण्डितमण्डलीमण्डनानां श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणामन्तेवासित्वं समुपलभ्य महतीं प्रीतिमापन्नाः । तेषां चरणयोर्मूलं समध्युष्य स्वल्पेनैव कालेन लघुसिद्धान्तकौमुद्य-ध्ययनानन्तर सिद्धान्तकौमुदीप्रयोगसाधनप्रक्रियायां फक्किकांशेषु च परं प्रावीण्य-मापन्नाः । सिद्धान्तमुक्तावली-साहित्य-काव्यादीनि चेमेऽन्येभ्यः सर्वशास्त्रार्थतीर्थनिष्णातम-तिभ्यः श्रीकाशीनाथप्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्योऽधीत्य विदुषां परिषदि निश्शङ्काः प्रवक्तारोऽ-भूवन् । कदाचिदेषां चेतसि पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षादित्सा अभवत् । तदा श्रीरणवीरपाठशालामुख्याध्यक्षाणां श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणां शरणं समागताः । तेभ्यः पातञ्जलं महाभाष्यं, लघुशब्देन्दुशेखरमन्यानि च परीक्षोपयोगीनि पुस्तकानि समधीत्य लेखनकलां च सम्यगधिगत्य परां प्रौढिमापन्नाः प्रथमश्रेण्यां शास्त्रिपरीक्षां समुदतरन् । एते स्वायुषः षट्त्रिंशद्वर्षाणि श्रीरणवीरपाठशालायां काश्मीरेषु च उच्चविद्यालया-न्तर्गतसंस्कृतपाठशालायां स्वगृहे च छात्रानौरसपुत्रानिव लालनपुरस्सरं समध्याप्य

परमविदुषोऽकार्षुः । अद्याप्येषामन्तेवासिनो गुरुगुणान् सस्मृत्य सरोमाञ्चाः, अश्रुपूर्णनयनाः सम्भवन्तो दरीदृश्यन्ते । नेमे केवलमध्यापका एव समभूवन्, अपि तु शास्त्रसरणिमाश्रित्य पुस्तकलेखनेऽपि एषां वैदुष्यं विदुषां हृदयान्यावर्जयतीति 'अहो ! शास्त्रान्तःप्रवेशपाण्डित्यम्, लोकोत्तराभिलापनप्रकारश्च' इति परस्परं तान् वादयति च । 'रचनाप्रयोगविधि'नामधेयमेकमन्वर्थं पुस्तकं निर्मायेमे संस्कृतसाहित्यस्य महान्तमुपकारं चक्रुः । परन्तु दौर्भाग्येनाद्यावधि न तत्पुस्तकं प्रकाशमागतम् । इमे सहृदयाः प्रवक्तारः कवयोऽप्यासन् । एषां प्रभूततराः मुक्तककविता विद्यन्ते, याः साम्प्रतमपि सहृदयहृदयान्यावर्जयन्ति । एषां षट् पुत्राः सर्वेऽपि स्वस्वकर्मणि प्रवीणाः केचिदुच्चपदाधिकारिणो विद्यन्ते । परमेषां तृतीयः पुत्रो देवरत्नः पितृचरणान्तिकमध्युष्य सर्वं पैतृकं विद्याकलापं पितृसकाशात् स्वस्मिन्नाधाय संगीतशास्त्रे नाट्यकलायां च परमं प्रावीण्यमलभत । अयं पितृवत् सर्वगुणसम्पन्नत्वात्स्वल्पेनैवाऽऽयुषा सहृदयहृदयान्यध्यतिष्ठत् । क्रमेण च पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुत्तीर्याग्लिभाषायामपि लब्धप्रसरः एम०ए० परीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् । साम्प्रतमयं जम्बूराजधान्यन्तर्गते कठुआप्रान्ते कालेजे संस्कृतमध्यापयन् छात्रान् परं तोषयति । स्वातन्त्र्येणापि संस्कृतं समध्यापयन् संस्कृतसाहित्यस्यौन्नत्यं चिकीर्षति । श्रीरघुनाथशास्त्रिणां चरणचिह्नान्यनुसरन्तमिममपि वयं धन्यं मन्यामहे । श्रीरघुनाथशास्त्रिणस्तूदरव्याधिना क्रमेण क्षीणकायाः बहूपवासानन्तरं बाह्याभ्यन्तरतः पवित्रीभूता वस्विन्दुव्योमनेत्रमिते (२०१८) वैक्रमे वत्सरे आषाढकृष्णतृतीयायां प्रातरेव रुदतो बन्धून् विरहय्य परे ब्रह्मण्यलीयन्त ।

श्रीरामकृष्णपण्डितः

सुप्रसिद्धश्रीजल्लापण्डितानुजः श्रीरामकृष्णोऽपि स्वज्येष्ठभ्रातृवत् स्वावलम्बी मतिमांश्चासीत् । तस्मिन् काले बालानां शिक्षायाः कश्चित्सुप्रबन्धो नासीत् । एतयोः (जल्लापण्डितरामकृष्णयोः) जनको महान् गणितज्ञोऽभवत् । पितृगुणसंक्रमणवशात्, नैसर्गिकप्रतिभया वा यथैवेमौ भाषणशक्तिसमन्वितावभूताम्, तथैव गणिताभ्यासं विशिष्टरुच्याऽकुरुताम्, तत्र परं प्रावीण्यञ्चालभेताम् । परं शिक्षाविषये लोकानां रुचिः सद्य एव प्रवर्तमानाऽभवत् । रायपुर(रैपुर)ग्रामे कश्चिदध्यापक उर्दूभाषां पाठयति स्म, यस्माज्जल्लापण्डितोऽपि पारस्यभाषाम् उर्दूभाषां च पठित्वा तत्र परं वैदुष्यमापत्, यत्प्रभावेण काबुलकन्धारखुरासानादिदेशेभ्यः समागतानि तदधिपतीनां पत्राणि

पठितुं जल्लापण्डितः पञ्चनदकेसरिणः श्रीरणजीतसिंहस्य सभायां प्रथममासनं प्राप्नोत्। तत्सविधेऽन्यैर्बालकैः सहायं रामकृष्णोऽपि तस्मादुर्दूभाषां पठितुमारब्धवान्। किञ्चित्कालानन्तरं संस्कृताध्ययनोत्सुको रामकृष्णः स्वग्रामाद् ग्रामान्तरं जगाम। तत्र कस्यचिद् गोविन्दाचार्यस्य विदुषः सविधे संस्कृताध्ययने प्रावर्तत। तीव्रबुद्धिप्रभावादयं स्वपाठं शीघ्रतया सावधानतया चाभ्यास्यत्। स्वल्पैरेव दिनैः समुचितां संस्कृतशिक्षां समध्यगच्छच्च। सिद्धान्तकौमुदीं, नवाह्निकमहाभाष्यम्, रघुवंशकुमारसम्भवाभिधे पद्यकाव्ये, दशकुमारचरितश्रीहर्षचरिताभिधे गद्यकाव्ये च समधीतवान्। तदनन्तरं विदुषां निवासभूमिं वसुस्थलीं (वसोलीं) गत्वा तत्रत्यानां विदुषां सविधे पिङ्गलसूत्र-स्वरप्रकरण-चन्द्रालोक–ध्वन्यालोक-काव्यप्रकाश–शिशुपालवध–किरातार्जुनीय-नैषधीयचरितादीन् ग्रन्थान् समधीत्य दर्शनग्रन्थाध्ययने संलग्नोऽभवत्। एवं प्रायः सिद्धसमीहितः स्वग्रामं प्रतिनिवृत्त्य तत्काले सद्योलब्धराज्यं महाराजं श्रीगुलाबसिंहं समगच्छत्। महाराजः श्रीगुलाबसिंहोऽपि जल्लापण्डितप्रभावेण तद्वैदुष्येण च परं प्रभावितस्तमन्वग्रहीत्। पण्डितवरश्रीरामकृष्णस्य तादृशं वैदुष्यं सभाचातुर्यं प्रत्युत्पन्नमतित्वं चानुभूय प्रीतमानसो गुणग्रहिलो महाराजः श्रीगुलाबसिंहस्तं स्वसदसि प्रधानपण्डितपदमध्यतिष्ठिपत्, राजप्रासादकल्पं किञ्चिद्विशालं सौधं निर्माप्य बहुसम्मानपुरःसरं तस्मै समार्पिपच्च। सर्वत्र विदुषां सभासमाजेषु राजपण्डितरूपेण तमेव प्राहिणोत्। स च शतशः शास्त्रार्थेषु महतो महीयसो विदुषः पराजित्य पुरस्कारानलभत। कालगतेरनिवार्यतया सर्वराजगुणोपेतं श्रीरणवीरसिंहं राज्यकार्यसम्पादनदक्षं परिज्ञाय सर्वं राज्यभारं तस्मै समर्प्य महाराजे श्रीगुलाबसिंहे दिवं गते गुणग्रहिलो महाराजः श्रीरणवीरसिंहो गणितशास्त्रमर्मज्ञं श्रीरामकृष्णं प्रधानकोशाध्यक्षपदमध्यतिष्ठिपत्। रामकृष्णस्तु लक्षशो मुद्राणामपहर्तॄनधिकारिणश्चायं चायं छिन्नवृत्तीन्कारयित्वा तदुपरि राज्यद्रव्यापहार-तद्दुरुपयोगाभियोगान्प्राचीचलत्। एवं राजकीयकोशदशां समुद्धार्य महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य परप्रेमास्पदं बभूव। अभियुक्ताधिकारिणां षड्यन्त्रेण वैमनस्येनान्येन वा केनापि कारणेनान्ते सर्वं परित्यज्य काशीमयासीत्। तत्रापि विद्वत्समाजेषु प्रचुरं सम्मानं समाप्नोत्। श्रूयते—काश्यां रामकृष्णस्य सद्मनि प्रत्यहं विदुषां गोष्ठी समभूत्। तस्यां बाबूश्रीहरिश्चन्द्रोऽपि प्रत्यहं नियमेन समुपातिष्ठत्। काश्मीरिकाणां पण्डितानामिदं कथनमस्ति यत् कदाचित् श्रीहरिश्चन्द्रं गोष्ठ्यां यथासमयमनागतं दृष्ट्वा कश्चिद् गोष्ठीस्थः सभ्यः समवादीद्यदद्य हरिश्चन्द्रो यथासमयं गोष्ठ्यां कथं नोपस्थित इति। तच्छ्रुत्वा श्रीरामकृष्णमहानुभावः सस्मितमचकथद् यदसौ भारतेन्दुरस्ति, यदास्मै रोचिष्यते, तदा समेष्यति, कोऽस्य स्वातन्त्र्यमपहर्तुं प्रभुरस्तीति। ततःप्रभृत्येव बाबूहरिश्चन्द्रस्य

'भारतेन्दुः' इत्युपनाम भारते ख्यातमभूत् । किम्बहुनाऽयं पुण्यमयः, प्रेममयः, दयामयः, सत्यवादी, शास्त्रमर्मज्ञः, निर्भयः, निरहङ्कारश्चासीत् ।

श्रूयते—काश्यां सहस्रशो मुद्राणां दानं विद्वद्ब्राह्मणेभ्यो दीनेभ्यश्च प्रददाति स्म । सर्वैर्महावदान्योऽयं महाराजकल्पो ब्राह्मण इत्युच्यते स्म । महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य प्रार्थनया पुनरयं सपरिवारं जम्बूनगरमागत्य तत्रैव विहगरसवसुवसुमतीमिते (१८६९) ख्रिष्टाब्दे स्वायुषो नवसप्ततितमे हायने कथाशेषतामयासीत् ।

सिद्धवैद्यः श्रीरामकृष्णशर्म्मा

ऊधमपुरनगरतः पञ्चक्रोशान्तरालेऽस्ति काचित्क्रीमचीनाम्नी क्षुद्रा ग्रामटिका, यत्र पाण्डवा वनवासावसरे कञ्चित्कालं व्यतियापयामासुरिति तत्रत्यैस्तदीयभग्नावशेषैरनुमीयते जनैः । तत्र ब्राह्मणवंशावतंसो रामकृष्णवैद्यो द्विचत्वारिंशदधिकाष्टशतोत्तरैकसहस्रतमे (१८४२) वैक्रमाब्दे समुत्पद्य महता यत्नेनाऽऽयुर्वेदविद्यां समधीत्य स्वानुभवेन रोगनिदानं परिज्ञाय च रोगोन्मूलनं तथाऽकार्षीद्यथा नासौ रोगः पुनरुत्पद्येत । चिकित्साविषयकमस्य तादृशं चातुर्यं समनुभूय लोका एनं 'सिद्धवैद्यः' इति कथयामासुः । तत्र पर्वतप्रदेशेऽसौ प्रतिग्रामं प्रतिगृहं च गत्वा स्वल्पशुल्केन रुग्णान् चिकित्सति स्मेति तदुपकृतिं स्मृत्वाऽद्यापि केचिदतिवृद्धास्तं प्रशंसन्ति ।

वैदिकप्रवराः श्रीरामलालवेदपाठिनः

वैदिकमूर्द्धन्याः श्रीरामलालवेदपाठिनो जम्बूप्रान्तान्तर्गते 'जघानू'नाम्नि ग्रामे दर्शननामधेयादभिजनब्राह्मणादुपत्रयोविंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमे (१९२३) वैक्रमाब्दे जन्म लेभिरे । प्रारम्भे पितृपादेभ्योऽक्षरारम्भं विधाय जम्बूराजधान्यन्तर्गतायां श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशालायां प्रविश्य श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां सविधे पाणिनिव्याकरणमधिजग्मिवांसः । तेभ्य एव मन्वादिस्मृतीः साङ्गं यजुर्वेदञ्च समधीत्य वेदविद्यायामसाधारणमद्वितीयञ्च वैदुष्यं प्राप्तवन्तः । अष्टादशपुराणान्यपि तेषां जिह्वाग्रस्थान्येवासन् । श्रौत-स्मार्त-कर्मस्विमे सिद्धहस्ता जम्बूनगरे प्रधानवैदिका अभूवन् । महाराजेन श्रीप्रतापसिंहेन तन्मन्त्रिणा लक्ष्मणेन चेमे प्रशंसिताः सम्मानिताश्चानेकेषु यज्ञेष्वाचार्यपदमध्यगच्छन् । रसग्रहनन्देन्दुमिते (१९९६) वैक्रमे वत्सरे भौतिकं देहं विहाय देव-

लोकमगुः। एभिः 'विवाहसंस्कारपद्धतिः', 'दानविधिः' इत्येतत् पुस्तकद्वयमपि संलिख्य प्रकाशितम्।

श्रीलब्धरामशास्त्रिणः

पञ्चनदप्रान्तान्तर्गते आजिआलानाम्नि ग्रामे वास्तव्यः कश्चित् कृष्णचन्द्रनामधेयो विद्वान् वृत्तीश्वरकर्मणा स्वजीविकां कुर्वाणो हरकौराभिधया स्वधर्मपत्न्या सह सुखेन कालमत्यवाहयत्। षट्त्रिंशदधिकनवशतोत्तरैकसहस्रतमे (१९३६) वैक्रमे वत्सरे आषाढकृष्णदशम्यां ताभ्यां श्रीलब्धरामशास्त्रिणो जनिमग्रहीषुः। दुर्दैवाद् बाल्य एव ते मातापितृभ्यां व्ययुज्यन्त। ईश्वरप्रेरणया शुभोदर्केण वा कदाचित्ते परया पिपठिषया जम्बूराजधानीमाययुः। तत्रत्यविद्वद्वृन्दपरिपालितश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयदिदृक्षया कदाचित् तत्र गत्वा छात्राणामध्ययनाशनपानवसननिवसनपारस्परिकव्यवहारादिकम्, अध्यापकानां लालनपुरस्सरामध्यापनशैली च समवलोक्य प्रीयमाणमानसाः प्रधानाध्यापकानुग्रहेण विद्यालयं प्राविशन्। तत्र श्रीगङ्गाधरकाशीनाथादीनां विदुषामनुग्रहेण स्वल्पैरेव वत्सरैर्न्यायव्याकरणकाव्यादिषु परमं प्रावीण्यमाप्नुवन्। पुनः पञ्चनदीयशास्त्रिपरीक्षादित्सया श्रीरणवीरहाईस्कूलस्थसंस्कृतपाठशालायां प्राविशन्। तत्र लक्ष्मणशास्त्रिसकाशाल्लेखनकलां परीक्षापद्धतिं च सम्यगवगत्य पञ्चनदीयशास्त्रिपरीक्षायां प्रथमाः समभवन्। शास्त्रिपरीक्षोत्तरं न्यायनयनिष्णातानां दण्डिस्वामिश्री१०८मद्विश्वेश्वरानन्दानां सविधे कञ्चित्कालमध्युष्य युगपत् प्राचीननव्यन्यायग्रन्थान् समध्यगीषत। एवं विद्याभ्यासार्थं रात्रिन्दिवं परिश्राम्यन्तो गुरुशुश्रूषणपरास्ते पञ्चविंशतिवर्षवयसि शास्त्रवैदुष्यमशेषमध्यगच्छन्। तदनन्तरं तैः स्वयोग्यतानुसारं वैतनिकी भृतिर्लब्धा। श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशालायां तैर्बहुकालमध्यापितम्। प्रभूततरास्तेषां शास्त्रिणस्तथा बी०ए०,एम०ए० पदवीविभूषिता शिष्याः सन्ति।

अयं तेषां विशेषो यत्-जम्बूस्थविदुषां मध्ये तेषामेव गृहे यीशुमुहम्मदजिनबुद्धप्रभृत्यवैदिकमतावलम्बिनोऽप्यवारितप्रवेशा आसन्। श्रीदयानन्दिप्रभृतिवैदिकमतावलम्बिनस्तु सर्वेऽपि तेषां श्रीमतां सद्व्यवहारेण सुप्रसन्ना आसन्। लब्धवयस्कजीविकास्ते कानिचिद् वर्षाणि आर्यकन्याशालायामध्यापिपन्। बह्वयः कन्यकास्तेषां सविधेऽधीत्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः मैट्रिक-एफ०ए०-बी०ए०-प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षा. समुदतरन्। प्रतिरविवासरमार्यसमाजसिंहासनमारुह्य वेदप्रवचनमप्यकार्षुस्ते। दैवयोगान्

मुनीन्दुशून्याश्विमिते(२०१७) वैक्रमाब्दे आश्विनमासस्य तुरीयतारिकायां प्रायश्चतुर्वादनवेलायां भौतिकशरीरलीलां विहाय दिवमयासिषुः। तेषां चत्वारः पुत्रा वर्तन्ते। तेष्वेकः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां शास्त्रिपरीक्षां मैट्रिकपरीक्षां च समुत्तीर्य इन्द्रप्रस्थे (दिल्ल्याम्) क्वापि वैतनिकीं भृतिं कुर्वाणो वर्तते। कनिष्ठो विशारद-मैट्रिक-परीक्षे समुत्तीर्य श्रीलब्धरामशास्त्रिभिः संस्थापिते मुद्रणालये कार्यं कुर्वन्नास्ते। अपरौ द्वौ पाश्चात्यविद्याविशारदौ, ययोरेको दिल्ल्यामपरो जम्बूनगरे सर्वकारकार्यं सम्पादयति। एका शक्तिनाम्नी परमविदुषी सुपुत्री वर्तते। साऽपि जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः क्रमेण समुत्तीर्याऽऽङ्गलभाषायां मैट्रिक-एफ०ए०-परीक्षे अपि सन्तीर्य च आर्यकन्यापाठशालायामध्यापनकार्यं साधु सम्पादयति।

श्रीवासुदेवपण्डितः

असौ विप्रवंशाऽवतंसः श्रीवासुदेवपण्डितो जम्बूप्रान्तान्तर्गतरामनगरनाम्नि पत्तने विंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमे(१९२०) वैक्रमे वत्सरे सम्भूतः। अमुना स्वपित्रोर्नामनिर्देशो नाकारि। अमुष्य वंशजोऽपि कश्चित् नावशिष्टः। परमसौ 'सिद्धान्तशिरोमणे'र्विवरणं हिन्दीभाषायां संलिख्य स्वनाम स्थिरीकर्तुं प्रायतत। परं दैवदुर्विपाकेन-तद्विवरणमपि नष्टप्रायम्। कानिचिदेव तस्य पत्राणि समुपलब्धानि, यानि श्रीरणवीर-पुस्तकालये सम्यग् रक्षितानि सन्ति। 'सिद्धान्तशिरोमणेः' प्रारम्भिकं पद्यद्वयमत्रोल्लिख्यते—

नत्वा गणेशं जगदम्बिकां मुहुः श्रीभास्करं भास्करभास्वरं परम्।
श्रीदेवकृष्णाख्यगुरूंस्तथाविधान् यत्पादसेवालवभाक् कृती भवेत्॥१॥

तेषां पादयुगं निधाय हृदये लब्ध्वा तदीयां दयां,
शास्त्रे भास्करनिर्मितेऽतिगहने प्राप्तप्रवेशोऽस्म्यहम्।
श्रीमच्छ्रीरणवीरसिंहनृपतेराज्ञावशाद् भाषया,
सत्सिद्धान्तशिरोमणेर्विवरण सद् वासुदेवो ब्रुवे॥२॥ इति।

श्रीविश्वम्भरनाथशास्त्रिणः

जम्बूनगराद्दशक्रोशान्तराले 'भटयाल'नाम्ना प्रसिद्धः कश्चित्सस्यसमृद्धो ग्रामो विद्यते। तत्र मणिरामनामधेयः कश्चिदतिसमृद्धो ब्राह्मणः स्वधर्मपत्न्या सह सुखमवात्सीत्। तस्मादमी श्रीविश्वम्भरशास्त्रिणो गुणाग्निनन्देन्दुमिते (१९३३) वैक्रमहायने भाद्रपदशुक्लदशम्यां कुजवासरे धनुर्लग्नोदये जनुरग्रहीषुः। अक्षरारम्भादिकमुपनयनसंस्कारञ्च विधाय तत्पितृपादो विशेषशास्त्राणि समध्येतुं तान् श्रीरघुनाथपाठशालायां प्रावेशयत्। अमी तत्र श्रीगङ्गाधरशास्त्रिप्रभृतिविदुषां सविधे भाष्यान्तं व्याकरणम्, मुक्तावलीं, न्यायदर्शनम्, काव्यप्रकाशरसगङ्गाधरादिग्रन्थांश्च समधीत्य क्रमेण प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरन्। अमी विद्यार्थिदशायामेव स्वसतीर्थ्यानध्यापयन्तोऽध्यापनकलायां परमप्रवीणाः समभवन्। वर्षैककालतः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयीयसंरक्षकपरिषदो महामन्त्रिणः समभूवन्। श्रीरणवीरहाईस्कूलस्थसंस्कृतपाठशालायां द्वितीयाध्यापकपदमधिष्ठाय शतशो विद्यार्थिनः पञ्जाम्बुविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षां समुदतीतरन्। संस्कृते लिखितास्तेषां निबन्धाः सरसाः सालङ्कारा भावपूर्णाश्चासन्। तेषामध्यापनसमये चपलाश्चञ्चला अपि विद्यार्थिनश्चित्रलिखिता इव, मन्त्रमुग्धा इव, तन्त्रकीलिता इव च तन्मुखाभिमुखं निर्निमेषं पश्यन्तस्तन्मयाः समभूवन्। अमीषां यादृशमदूष्यं वैदुष्यमासीत्, तादृशमेव सौजन्यं सौशील्यमपि च सहृदयहृदयान्यावर्जयति स्म। यावज्जीवं संस्कृतसाहित्यं समुन्नेतुं यतमाना गृहेऽपि स्वतन्त्ररूपेणाध्यापयन्तस्ते संस्कृतं पिपठिषूणां छात्राणां परममुपकारमकार्षुः। एकदाऽप्यमीषां स्वभावपरिचितः पुरुषो भूयो भूयः सान्निध्यमिच्छति स्म। बहुधा वसनाशनपुस्तकादिसाहाय्यप्रदानेनापि विद्यार्थिनः समुपचिकीर्षन्ति स्म ते। ते सुघटितशरीराः, लम्बबाहवः, व्यूढोरस्काः, वर्णेन गौराः, पूर्णचन्द्राननाः, मृदुलस्वभावाः, पुण्यमयाः, दयामयाः, परोपकारिणः, वेशभूषादिभिश्च राजान इव प्रतीयन्ते स्म। महाराजादेशानुरोधेन ते हम्मीरपुर-चामक-राजौरी-भिम्बर-ऊधमपुरादिप्रान्तेष्वपि गामं गामं तत्रत्यहाईस्कूलस्थच्छात्रान् संस्कृतमध्यापिपन्। अध्यापितास्तेषामन्तेवासिनस्तान् स्मारं स्मारमश्रूणि विमुञ्चन्ति स्म। विहगवसुनन्देन्दुमिते (१९८९) वैक्रमाब्दे वैशाखमासे दाहज्वरेण पीडितास्तेऽकस्मादेव विरहविह्वलामनपत्यां स्वधर्मपत्नीं रुदन्तमेकं दत्तकपुत्रं च परित्यज्य लोकान्तरमगुः।

श्रीविश्वरूपः

श्रीजनार्दनविद्वदात्मजस्य विदुषो गोस्वामिनः पुण्यशीलो विश्वरूपश्चेति द्वौ सुतौ समभूताम् । तत्र विश्वरूपः परं मन्त्रतन्त्रकुशलः कर्मकाण्डालङ्कर्मीणश्चासीत् । असौ स्वीयवैदुष्यप्रभावेण सर्वस्यापि राजवंशस्य गुरुपदमारूढवान् । स ज्यौतिषशास्त्रेऽपि लब्धप्रतिष्ठोऽभवत् । स्वसमयेऽमुष्यैव पञ्चाङ्ग द्विगर्त्तेषु प्रचलति स्म । असौ षष्ट्यधिकैकोनविंशतिशततमे (१९६०) वत्सरे द्विषष्टिवर्षवयसि दिवं गतः ।

श्रीविश्वेश्वरशास्त्री ज्यौतिषाचार्यः

द्विगर्तेषु वसुस्थली(वसौली)नाम्नी काचिदतिप्राचीना राजधानी वर्तते, या सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतीना विदुषां ब्रह्मनिष्ठाना ब्राह्मणानां वासभूरिति लोकैरुच्यते, यत्रत्या ब्राह्मणास्तीर्थयात्राव्याजेन वाराणसीं गत्वा तत्रत्यान् पण्डितप्रकाण्डान् साधारणवेषा मलमल्लकावशेषा अपि शास्त्रविचारे आश्चर्यचकितांश्चक्रुः । ईदृशे परम्पराप्राप्तोत्कृष्टपाण्डित्ये एकस्मिन् ब्राह्मणकुले व्रजनन्दनशर्मणः पण्डितस्य धर्मपत्न्यां श्रीतपोवतीदेव्या श्रीविश्वेश्वरशर्म्मा पाण्डवनन्दवसुभूसंमिते (१८९५) वैक्रमे वर्षे वैशाखशुक्लैकादश्यां जन्म लेभे । अथ मौहूर्तिकैर्विचारितेऽस्य प्रादुर्भावसमये तत्क्षणे शुभोदग्रग्रहाणां प्राचुर्य सुदुर्लभ चतु.सागरयोगं च बाढ पश्यन्तो ज्योतिर्विदो राजसम्मानिततां शुभोत्तरकालं च निशङ्कं निरधारयन् 'विश्वेश्वर' इति च तस्य संज्ञां व्यधुः । क्रमेण कृतसंस्कारोऽसौ लघुकौमुदीहोडाचक्रप्रभृतीनि लघुपुस्तकानि गृहे एव स्वपितृसकाशादपठत् । तस्य पितृपादा नवनवोन्मेषशालिनी लोकोत्तरां प्रतिभामनुमाय श्रीविश्वेश्वर विदुषामाश्रयभूता पण्डितकुलसङ्कुलां जम्बूराजधानी प्रति प्राहिण्वन् । तत्रस्थविदुषा शिष्यत्वं श्रद्धया स्वस्मिन्नाधाय तेभ्यो न्यायशास्त्रम्, काव्यप्रकाशादीन् अलङ्कारशास्त्रग्रन्थान् बाहुल्येन गणितफलितोभयविधं ज्योतिःशास्त्रं च समधीतवानयम् । नैषधीयचरितादीनि त्वस्य जिह्वाग्रस्थान्येवासन्निति तात्कालिका विदन्ति । महाराजेन श्रीरणवीरसिंहेन तस्य गुणान् परीक्ष्यासौ महानुभावः स्वाश्रयी ज्यौतिषी ज्योतिर्विदः पदे प्राङ् नियुक्तः । तदनन्तरमस्याध्यापनपटुत्वम्, प्रबन्धप्रावीण्यं च वीक्ष्य स्वसंस्थापितपाठशालाप्रबन्धसौकर्याय तासां पाठशालानां निरीक्षकत्वेन (इंस्पेक्टर) नियुक्तः । एवं क्रमेण महाराजस्य मनःप्रमोदहेतुः सन्नसौ जम्बूकाश्मीरस्थधर्मार्थविभागस्योच्चाधिकारिपदं स्वात्मनाऽलङ्कृतवान् । अयं महानुभावः श्रीविश्वेश्वरशर्मा त्रिभिर्महा-

राजैः श्रीरणवीरसिंह-प्रतापसिंह-हरिसिंहैः सम्यक् समभ्यर्चितः सम्मानितश्च । तादृशीं सम्माननां लभमानोऽप्ययं स्वगृहे महता प्रेम्णा शिष्यान् औरसपुत्रानिव लालयन्नध्यापयत् ।

नन्दलालशास्त्रि-मदनमोहनशास्त्रि-काकारामशास्त्रिप्रभृतयः प्रकाण्डविद्वांसोऽस्यासन् शिष्याः । तेषु केचनाद्यापि विद्यन्ते । प्रतिवर्षमस्य पञ्चाङ्ग निर्गच्छति स्म । प्रश्नमार्गः, प्रश्नकुतूहलं, रणवीरविजयः, जातकरहस्यमित्येवमादयो ज्योतिर्निबन्धा अप्यमुना प्रकाशिता आसन् । परं नाधुना ते सर्वे समुपलभ्यन्ते । केवलं रणवीरविजयाख्यो महाग्रन्थः श्रीरणवीरसंस्कृतपुस्तकालयेऽमुद्रितो वर्तते । राजाधिराजमहाराजादिभिः समभ्यर्चितपादपद्मो विदुषां मूर्ध्नि संस्थितोऽसौ विश्वेश्वरशर्म्मा वह्निवसुग्रहेन्दुमिते (१९८३) वैक्रमाब्दे स्वायुषोऽष्टाशीतितमे वर्षे आषाढकृष्णषष्ठ्यां दुःखत्रयाद् विमुक्तोऽभवत् ।

व्रजलालपण्डितः

असौ गणेशपण्डितस्य ज्येष्ठः पुत्रो बाणनभोविहगेन्दुमिते (१९०५) वैक्रमाब्दे मनभरूदेव्यां समाविर्बभूव । स्थालीपुलाकन्यायेन सर्वशास्त्ररहस्यमधिगत्य ज्योतिःशास्त्रे कर्मकाण्डकर्मणि च परं प्रावीण्यमवाप । ततश्च जम्बूकाश्मीरान्तर्गतपुंच्छराज्ये राजपण्डितपदमध्यतिष्ठत् । प्रतिवर्ष राजकीयं पञ्चाङ्गं निर्माय राजान्तःपुरीयं सर्व कर्मकाण्डकलापं चाचीकरत् । नभोवसुविहगेन्दुमिते (१९८०) वैक्रमाब्दे भाद्रशुक्लतृतीयायामपुत्रो दिवमगादसौ । तस्य सर्वमौर्ध्वदैहिकं कर्मकाण्डकलापं कनिष्ठभ्रातुः श्रीनन्दलालस्य तनूजन्मा श्रीमदनमोहनोऽकार्षीत् ।

श्रीपतिपण्डितः

वैक्रमाष्टादशशताब्द्यां (१८००) राज्ञः श्रीध्रुवदेवस्य कनीयांस्तनयः श्रीरणजीतदेवो द्विगर्तभुवं शशास । असौ श्रीरणजीतदेवः पुण्यमयः, प्रेममयः, दयामयः, धर्मात्मा, कर्मण्यः, नीतिज्ञः, लोकहितैषी, न्यायशीलः, निरपेक्षशासकश्चासीत् । तस्मिन् राजनि शासति द्विगर्तराज्यं लोके रामराज्यं कथ्यते स्म । तस्य राज्ये चौराणां, विलुण्ठकानामत्याचारिणां, व्यभिचारिणां, धर्मविमुखानामशिक्षितानां, मिथ्याभाषिणां च

प्रायोऽभाव एवासीत् । मङ्गलकृत्येषु, महोत्सवेषु, देवालयेषु, ब्राह्मणगृहेषु च वेदध्वनिभिर्गगनं पूर्यते स्म । यज्ञधूमैर्नभो मेघैराच्छादितमिव दरीदृश्यते स्म । सर्व प्रजामण्डलं सुखसौभाग्यसमृद्धिं समन्वभवत् । तस्य राज्ञः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, नीतिज्ञः, धर्मज्ञः, महात्मा श्रीपतिनामधेयो याज्ञिको ब्राह्मणो गुरुरासीत् । विशेषतया तन्त्रशास्त्रन्तु तस्य करामलकीभूतमिवाऽऽसीत् । ज्योतिःशास्त्रमपि गणितफलितोभयरूपमस्य न केवलं जिह्वाग्रस्थमासीत्, अपि तु सर्वमनुभवगोचरमभवत् । तत्र तस्य चमत्कारानुभूय महाराजः श्रीरणजीतदेवोऽमुष्य चरणानुचरो भूत्वा धर्मसम्बन्धि कार्यजातं तदादेशानुसारमेवाकार्षीत् । महाराजः स्वयं श्रीपतिसकाशादधीत्य प्रतिग्रामं प्रतिनगरं च बालानां संस्कृताऽध्यापनप्रबन्धमकार्षीत् । तद्राज्ये प्रायः सर्वेऽपि प्रजा-जनाः शिक्षिताः, विनीताः, धार्मिकाः, राजभक्ताश्चासन् । कदाचित् तात्कालिको लवपुराधीशः शाहवलीखानः काश्मीरविजयाय महाराजश्रीरणजीतदेवं प्रार्थितवान् । श्रीरणजीतदेवः मियांरत्नसिंहेन सेनापतिना सह युवराजं व्रजदेव काश्मीरान् पराजेतुं प्राहिणोत् । युवराजः श्रीव्रजदेवोऽपि वनहालमार्गेण गत्वा कतिपयैरेव दिनैः काश्मीरान् विजित्य स्वायत्तीकृतवान् । एवं सप्तपञ्चाशद् (५७) वर्षाणि श्रीपतिपण्डितसाहाय्येन निष्कण्टकं राज्यं कृत्वा वसुवह्निवसुवसुमतीमिते (१८३८) वैक्रमाब्दे नेत्रवसुमुनीन्दुमिते(१७८२) च ख्रिष्टाब्दे चैत्रमासस्य द्वाविंश(२२)तारिकायां सर्व विहाय श्रीरणजीतदेवो लोकान्तरमगात् । श्रीपतिपण्डितोऽपि श्रीरणजीतदेववियोगदुःखितः सर्व परित्यज्य तपस्तप्तुमेकान्तमसेवत, श्रीरणजीतदेवस्य मृत्योरनन्तरं तृतीये वर्षे प्राणान् मुमोच च । श्रीरणजीतदेवानन्तर व्रजदेवो जम्बूराज्याधिपतिर्बभूव ।

श्रोत्रियवर्याः श्रीसन्तराममहानुभावाः

अमी कर्मकाण्डधुरीणाः, पाणिनीयव्याकरणप्रक्रियाप्रवीणाः समभूवन् । जम्बूराजधान्या गव्यूतिमात्रान्तराले कश्चित् प्रौढपुराभिधो ग्रामोऽस्ति । तत्र सारस्वतब्राह्मणश्रेष्ठो नारायणाभिधो ब्राह्मणः सह भार्यया सुखमवसत् । तस्य ज्येष्ठस्तनूजः श्रीचक्रपाणिः कर्मकाण्डकर्मणि कुशलः सर्वत्र प्रान्ते स्वकर्मणा ख्यातोऽभवत् । तस्यैतस्य श्रीचक्रपाणिब्राह्मणस्य धर्मपत्न्यां श्रीसन्तरामशर्म्माणो भूनेत्रग्रहेन्दुसंमिते (१९२१) वैक्रमाब्दे माघपूर्णिमायां जन्म लेभिरे । पित्रा स्वयं लघुकौमुदीमध्याप्य वेदं वेदाङ्गानि चाध्येतुं जम्बूस्थश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रवेशितास्ते । तत्र श्रीगोकुलचन्द्र-

प्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्यः सम्पूर्णां सिद्धान्तकौमुदीं समधीत्य दाक्षिणात्येभ्यो वैदिकविद्वद्भ्यः पारस्करगृह्यसूत्रम्, मीमांसादर्शनम्, यजुर्वेदसंहितां सम्पूर्णाम्, मैथिलज्योतिर्विदश्च ज्योतिःशास्त्रं समध्यगीषत । सकलानि पुराणानि स्मृतीश्च ते स्वयं परिशीलितवन्तः । इमे श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये यजुर्वेदाध्यापकपदमलङ्कुर्वाणाः शतशो ब्राह्मण-कुमारान् कर्मकाण्डधुरीणान् वेदपारायणपरांश्च चक्रुः । धर्मावतारो महाराजः श्रीप्रताप-सिंहस्तन्महामात्यो लक्ष्मणश्चैतेषां परमभक्तावभवताम् । सर्वत्र पञ्चाम्बुप्रान्ते स्वदेशे चैते प्रधानतमाः श्रोत्रियाः समभूवन् । सर्वत्र यज्ञादिकर्मसु समाहूयन्ते स्म । सर्व वेदादि-कर्मैभिः स्वहस्तेन संलिलिख्याधीतम् । अक्षराणि चैषां मौक्तिकानीवातिसुन्दराणि, अद्यापि यानि दर्श दर्श दर्शकानां चेतांसि परं मोदन्ते । श्रीमद्भागवतप्रवचननैपुण्येनैभिः सहस्रशो नास्तिका अपि भागवतीकृताः । एवं भारतीयसंस्कृतिप्रचारपरायणा इमे परमभागवताः स्वायुषः सप्तनवतितमे (९७) वर्षे षोडशाधिकद्विसहस्रतमे (२०१६) वैक्रमाब्दे वैशाखपूर्णिमायां भृगुवासरे प्रातर्ब्राह्मे मुहूर्त्ते परे ब्रह्मणि लीना अभूवन् ।

एषां द्वयोस्तनूजयोर्ज्येष्ठः श्रीविश्वम्भरशास्त्री पितृवद् वैदिकः, कर्मकाण्डनिष्णातो भृतकाध्यापको वर्तते, संस्कृतमेवाध्यापयति च । कनीयान् पीताम्बरशास्त्री स्वतन्त्रप्रज्ञः कविकर्मणि कुशलो मनस्वी चास्ते । द्वावपि पितृचरणसरणिमनुसरन्तौ गीर्वाणवाण्या महान्तमुपकारं कुरुतः ।

सर्वेश्वरपण्डितः

पुण्यशीलस्य विदुष आत्मजः सर्वेश्वरपण्डितो राजनीतिनिष्णातो ज्योतिः-शास्त्रे कर्मकाण्डेषु च विशेषज्ञोऽभवत् । राज्ञ्यः, महाराज्यश्च सर्वास्तस्य शिष्या आसन् । असौ महाराजान्तःपुरे प्रत्यहं पौराणिकीः कथाः श्रावयति स्म । प्रजास्वपि तस्य प्रभूततमाः शिष्या आसन् । असावेकाशीतिवर्षवयसि नन्दग्रहविहगेन्दुमिते (१९९९) वैक्रमाब्दे लोकान्तरमगात् ।

परिचयः—२२७ पृष्ठे

प० श्रीसन्तरामश्रोत्रियः

परिचयः—२२८ पृष्ठे

राजपण्डितः श्रीसर्वेश्वरः सपुत्रः

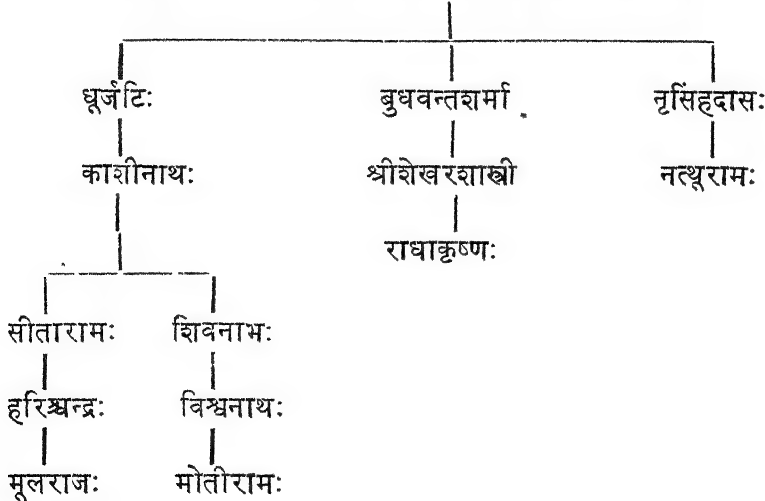
जम्बूप्रदेशे जातानां तत्र विहितसंस्कृतकार्यकलापानां वा विदुषाम् अकारादिक्रमानुगता द्वितीया सूची

१. ईश्वरदासः
२. काशीनाथः
३. कुलभूषणः
४. कृपारामः
५. कृष्णकुमारवर्मा
६. केदारनाथशास्त्री
७. गङ्गादत्तशास्त्री
८ गङ्गाधरशास्त्री
९. गङ्गारामः
१०. गोकुलचन्द्रशास्त्री
११. गोविन्दाचारी
१२. गौरीशङ्करशर्मा
१३. घनश्यामशर्मा
१४. घनसारसिंहः
१५. चन्द्रमौलिशास्त्री
१६. जगदीशचन्द्रशर्मा
१७. जगदीश्वरशास्त्री
१८. जगन्नाथो वासिष्ठः
१९. जगन्नाथशास्त्री
२०. जयरामशास्त्री
२१. ज्वालासहायः
२२. दामोदरपण्डितः
२३. दामोदरवैद्यः
२४. दुर्गादत्तशास्त्री
२५. देवराजशास्त्री
२६. धूर्जटिः, तद्वंशजाश्च❋
२७. नन्दलालवैद्यः
२८. नन्दलालशास्त्री
२९. नित्यानन्दब्रह्मचारी
३०. नीलकण्ठपण्डितः
३१. पद्मनाभपण्डितः
३२. परशुरामपण्डितः
३३. परशुरामो वैद्यराजः
३४. पूर्णचन्द्रशास्त्री
३५. बलदेवोपाध्यायः, तत्पुत्राश्च❋
३६ बालकृष्णशास्त्री
३७. बालकृष्णशास्त्री एम्०ए०
३८. बैजनाथशर्मा
३९. भक्तरामशर्मा
४०. भोलानाथशास्त्री
४१. मदनमोहनशास्त्री
४२. मूलचन्द्रशास्त्री
४३. मूलराजमल्हणः
४४, मौलिरामः
४५. रघुनाथशर्मा
४६. रघुनाथशास्त्री
४७. रमाकान्तशास्त्री
४८. रामकृष्णशास्त्री
४९. रामनाथशास्त्री
५०. रामप्रपन्नशास्त्री
५१. रूपचन्द्रकविराजः
५२. लक्ष्मणदत्तवैद्यः

५३. लक्ष्मणशास्त्री
५४. लक्ष्मीदत्तः
५५. लालचन्द्रः
५६. वनमाली पण्डितः
५७. वामदेवशास्त्री
५८. विद्यासागरः
५९. विश्वनाथशास्त्री एम्०ए०
६०. विश्वेश्वरशास्त्री
६१. विष्णुदत्तशास्त्री एम्०ए०
६२. विहारीलालशास्त्री
६३. श्रीवेदकुमारी एम्०ए०
६४. श्रीशकुन्तलाशर्मा
६५. श्रीशकुन्तला (सेठ)
६६. शम्भुनाथः
६७. शान्ता एम्०ए०
६८. शिवरामपण्डितः
६९. शिवशङ्करः
७०. शुकदेवशास्त्री
७१. शुद्धेश्वरवर्मा
७२. श्यामलालः
७३. श्रीचन्द्रशर्मा
७४. सत्यपालशास्त्री
७५. श्रीसरला खोसला
७६. सीतारामशास्त्री
७७. सुनाकी कविः
७८. सुशीला तुली
७९. संसारचन्द्रमगोत्रः
८०. संसारचन्द्रशास्त्री
८१. हरदत्तशास्त्री
८२. हरिरामशास्त्री

※(१) धूर्जटिराजानकस्तद्वंश्याश्च सर्वे पण्डिताः

※(२) बलदेवोपाध्यायपुत्राश्चत्वारः—
(क) पीताम्बरः। (ख) नरोत्तमः। (ग) जगदीशः। (घ) निधिपतिः।

श्रीमान् ईश्वरदासः

जम्बू-राजधानीस्थायां मलहोत्राप्रतोलिकाया कश्चित् परमधार्मिको महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य कृपापात्रं लालाश्रीदेवीदत्तामल्लः समभूत्। असौ वैदिकसाहित्ये संस्कृतभाषायाञ्चाऽतीवाऽस्निह्यत्। राजकार्यातिरिक्तसमये गोकुलचन्द्रप्रभृतिप्रकाण्डविदुषां सङ्गेन तदुपदेशैश्च दैनिकसन्ध्यावन्दनादिकर्मसु परमेश्वरोपासनायां च परमश्रद्धावान् समभवत्।

वेदसिद्धान्तवेत्ता लालाश्रीदेवीदत्तामल्लो बाणवेदविहगवसुमतीमिते (१९४५) वैक्रमे वत्सरे चैत्रमासस्य प्रथमदिने प्रतिपदि स्वधर्मपत्न्यां ठाकुरीदेव्यां पुत्ररत्नं जनयामास। यस्यैकादशेऽह्नीश्वरदास इति नामधेयमकार्षीत्। षष्ठे वत्सरेऽक्षरारम्भं विधाय पिता स्वयमेनं वर्णमालामध्यापिपत्। यथासमयं वेदमन्त्रानधीयानः पुनः पुनरभ्यस्यंस्तेषु बहून् कण्ठे कृतवान्। ततः सर्वकारस्कूले प्रविश्य क्रमेण प्रथमादिकक्षाः समुत्तीर्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां मैट्रिकपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत्। सर्वकारपाठशालाध्ययनसमये प्रत्युत्सवं संस्कृतेऽधिकाङ्कलाभविषयकान् संस्कृतस्य सम्यगुच्चारणभाषणविषयकांश्च पुरस्कारान् ससाधुवादमलभत। ततो महाराजश्रीप्रतापसिंहादेशेन विशेषन्यायाधीशस्य सेशनजज्जस्य प्रस्तोतृ(सिरस्तेदार)पदमलङ्कुर्वाणः क्रमेण अधीक्षक(सुपरिण्टेण्डेण्ट)पदमध्यतिष्ठत्। तत उच्चन्यायालय(हाईकोर्ट)-कार्यालयेऽपीदं पदमलमकार्षीत्।

श्रूयते---तत्रापि स्वाधिकारिणोऽधीनांश्च सति समये सस्कृतमहत्त्वं बोधयन् तत्रत्यैर्न्यायनयनिष्णातैरधिकारिभिरयं निगमागमानुरागी 'महापण्डित' इति परस्परमभाणि। सर्वकारकार्यालयाल्लब्धविश्रामावकाशो द्विसहस्रतमे वैक्रमाब्दे जम्बूनगरस्थायामार्यकन्यापाठशालायां प्रबन्धकपदमधिष्ठाय स्वहृदयान्तर्निहितानि सूक्ष्माणि संस्कृतसाहित्यसंवृद्धिबीजानि सर्वार्यकन्यानां संस्कृतिसंस्कृतसाहित्यस्नेहसलिलप्लावितेषु स्वान्तोर्वरकेदारेषु वप्तु प्रायतत। शतशः सहस्रशश्चार्यकन्या अस्माद् विद्यालयादधीत्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां मैट्रिकपरीक्षां समुत्तीर्णा गार्हस्थ्यकर्मणि प्रवृत्ताः स्वीयं दैनंदिनं सर्वमपि नित्यनैमित्तिकं कर्मजातं सम्पादयन्त्यः स्वशिशून् धार्मिकान् विधाय भारतवर्षं समुद्धर्तुं प्रवृत्ता भवन्ति। साम्प्रतमस्यामार्यकन्यापाठशालायां चतुर्दशशतं कन्याः पठन्ति। सर्वा अपि घोषाविश्ववाराप्रभृतीर्विद्याम्बुधिपारङ्गताः प्राचीना भारतीयनारीः स्मारयन्ति। संस्कृतमनधीयाना न काचिदपि कन्याऽस्यां पाठशालायां प्रवेशमर्हति। संस्कृताध्ययनम्, आर्यमहिलादर्शः, चरित्रसंरक्षणम्, वैदिकधर्माचरणम्,

देशसेवा इत्येवमाद्यस्याः शालायाः प्रधानोद्देश्यं सर्व लालाश्रीमदीश्वरदासप्रयासेनैव सम्पाद्यते । अयं बहुधाऽऽर्यसमाजपरिषदः प्रधानोऽप्यभवद्, अतोऽय 'प्रधान'इत्युपनाम्ना-लोकैः सम्बोध्यते । अस्य सस्कृतसाहित्ये विशिष्टः स्नेहः । सम्प्रति पञ्चसप्ततिवर्षवयसि वर्तमाना अपीमे श्रीमदीश्वरदासमहाभागास्तरुणवत्सोत्साहा दिवानिश संस्कृतसाहित्यप्रचार-प्रसारार्थ प्रयतमाना न विश्राम्यन्ति, न च श्रममनुभवन्ति, नापि ग्लानि भजन्ते, प्रत्युत परं मोदमानाः सर्वान् स्वसहचरानधिकारिणोऽपि च सस्कृतसेवायै समुत्साहयन्ति । एषां मुल्कराजः, तिलकराजः, बलराजः इति त्रयः पुत्रा अपि वैदिकधर्माऽऽचरणा दिल्लीसर्वकारकार्यालयेषूच्चोच्चपदान्यलङ्कुर्वाणाः सन्ति ।

श्रीकाशीनाथशास्त्री

अस्ति पञ्चनदेषु 'लूठडे' नामधेयः कश्चिद् ग्रामः । तत्रत्यः कश्चित् पाठकान्वयोद्भवः **हरिदासशर्म्मा** सूरिकेसरिणं केसरं नाम तनय जनयामास । **केसराच्च 'जौहृशर्म्मा'**ऽजायत । सोऽखिलविबुधलोकलोचनानन्दं सहृदयहृदयकमलमुकुलविकासभास्करं-काशीनाथनामधेयं **राजकुमारी**नाम्न्यां निजधर्मपत्न्यां तनयमजीजनत् । स चायमेकविंशत्यधिकैकोनविशतिशततमे(१९२१)वैक्रमाब्दे सहस्यसितदलीयप्रतिपदि गुरौ कुम्भलग्नोदये उदियाय । तज्जन्मनो द्वितीय एव मासे सुताननावलोकनसुखाद् वञ्चितोऽम्रियत स विद्वद्वरो **जौहृशर्म्मा** । श्रीकाशीनाथो निजनिलये जनन्युत्सङ्गे संवर्धमानः कञ्चित् कालमत्यवाहयत् । ततश्च सञ्जाते **पदक्रमणसामर्थ्ये** स्वग्रामतः क्रोशसप्तकदूरे शतद्रुतटीनिकटावस्थिते राजपुर(रायपुर)ग्रामे मातुः कुले सदाचारादिभिर्महर्षिकल्पैर्मातामहैः **पण्डितवरदिलाराम**शर्मभिर्लालितः पालितः कृतोपनयनसस्कारश्चासीत् । तत्रैव विद्वद्वर्य्यै**र्मातुलैर्मायाराम**ैर्वर्णाभ्यासमुपक्रम्य क्रियमाणशास्त्रशिक्षोपक्रमः क्रमेण प्रतिभादिकारणकलापानुकूल्यात् सिद्धान्तकौमुदीमुक्तावल्यादिविभिन्नशास्त्रविषयप्रतिपादकान् निबन्धानसाधारणानपि साधारणानिव प्रतिभोहापोहशतैस्तत्त्वतो वशीकरणेन निजायुषो नवमं वत्सरं यापयामास । ततश्चोपक्रान्ते दशमे हायने तत्रैव मातामहानुज्ञां शिरस्युद्वहन् साप्ताहिकं श्रीमद्भागवतपारायण निर्वर्त्य निखिलागमाऽगाधाम्बुधीनां पारदिदृक्षयाऽऽकुलितचेताः, मुक्तये वाराणसीमधिवस्तुकामैर्मातामहैः पण्डितदिलारामैः साकं काशीमयासीत् । तत्र चाहोरात्रं यतमान आगमरहस्यतत्त्वान्वेषणे चोद्बुद्धसंस्कारस्तदानीतनतत्रत्यविद्वद्रत्नमालिकानायकानां, पटवर्धनोपनामकानां तात्या**शास्त्र्यपराभिधानश्रीरामकृष्ण**शास्त्रिणां ब्रह्मचारिवर्य**बूटारामकैलासचन्द्रशिरोमणिभट्टाचार्य**ज्योतिर्वि-

त्तेजोभानुप्रमुखानां च चरणसरसिरुहयुगलानि सेवमानो निजप्रतिभालीलाभिस्तेषां प्रत्यहं परमां मुदमातन्वानोऽल्पीयसैवाऽनेहसा व्याकरणन्यायज्योतिःशास्त्राम्बुधीनां सतलस्पर्शं परं पारमगमत्। एवमन्यान्यपि शास्त्राणि ततस्तत्त्वोपसङ्ग्राहं संगृह्य परं पाण्डित्यमवाप्नोत्। वाराणसीमेवाधिवसन् षोडशवर्षवयसि वर्तमानोऽय **बडोदाराज्ये-** व्याकरणपरीक्षां दत्त्वा सम्मानपारितोषिकातिशयोपलब्धिपुरस्सरं वार्षिकवृत्तिमपि समध्यगच्छत्। ततः सप्तदशे वर्षे निजपाणिग्रहनिमित्तं गृहमगमत्। विलासपुरराज्ये- **परमानन्दप्रज्ञाचक्षु**र्मध्यस्थतायां **राजगुरुपण्डितकेशवानन्दैः** समं नूतनप्रत्नशैलीभ्यां व्याकरणस्य प्राचीनार्वाचीननिबन्धेषु विचारेण सम्मानातिशयं लेभे। तस्मिन्नेव हायने त्रिगर्तदेशीयमण्डीराज्ये पूर्वोक्तप्रज्ञाचक्षुःपरमानन्दपण्डितान् राजसदसि विजित्य सम्मानधनादिभी राजपूजितोऽभूत्। पुनरेकविंशतितमे स्वायुषो वत्सरे बडोदाराज्य- विश्वविद्यालयीयसाहित्यशास्त्रिपरीक्षाम्बुधिमुदतरत्। ततः स्वातन्त्र्येण सर्वत्र भारते परिभ्रमन् निजानन्यसाधारणाऽवबोधप्रथिम्ना सहस्रशो धनानि समुपार्ज्य स्वकुटुम्ब- पोषणादिकमकार्षीत्। एवं गच्छति काले एकपञ्चाशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९५१) वैक्रमे वत्सरे राजस्थाने (राजपूतानादेशे) गत्वा तत्रत्यविभिन्नराज्येषु यथेच्छं विहरन् वर्षं यावत् सहस्रशो धनं समचिनोत्। तत्रैकं हास्यादिरसपूर्णं **'मरुशतकं'** काव्यमपि व्यरचयत्। अश्विशरग्रहेन्दुमिते (१९५२) वैक्रमवत्सरे **महीशूर-** (मैसूर) राज्यमगमत्, तत्रत्यैर्विद्वद्भिर्व्याकरणन्यायसाहित्यज्योतिश्शास्त्रेषु परीक्षितो मध्येसभं प्रशंसितोऽभूच्च। तत्रत्यो महाराजोऽपि सहस्रशो धनं समर्प्यात्मनो देशस्य कुलस्य च तत्पदाम्बुजस्पर्शेन पुण्यतमत्वं स्पष्टमाचष्ट। ततः स्वेच्छया समयमतिवाह- यन्, स्वगृह एव वसन्, पूर्वजन्मकर्मवैगुण्याद् मुनिशरनन्देन्दुमिते (१९५७) वैक्रमाब्दे ज्येष्ठे मासे गृहभित्तिनिपातेन जङ्घाभङ्गव्यथामन्वभवत्। जम्बूस्थश्रीरघुनाथसंस्कृतमहा- विद्यालयप्रधानाध्यापक**श्रीगङ्गाधरशास्त्रिषु** १९५८वैक्रमाब्दे तपसि मासि स्वर्गं प्रस्थितेषु तादृशविद्वद्वरगुणानुरागिणां महाराज**श्रीप्रतापसिंहा**नामादेशेन नन्दशर- विहगेन्दुमिते(१९५९)वैक्रमहायने माघवस्य सप्तदशे (१७) दिवसे **जम्बूपुर**मेत्य श्रीरघु- नाथपाठशालाप्रधानाध्यापकपदमलमकार्षीत्। अत्र चाहर्निशं निजालौकिकाखिलागम- गूढतररहस्यानां करस्थामलकवत् प्रकाशनेन सर्वेषां विदुषामन्तेवासिनां च मुदं प्रवर्ध- यन् श्रीमन्महाराजाधिराजानां विशेषतया प्रियतमोऽभूत्। इह **'पीयूषगङ्गा'**नामकं पर- मेश्वरस्तुतिपरकं काव्यं निर्माय महाराजश्रीप्रतापसिंहाय समार्पिपत्। पञ्चमतरङ्गीय- पञ्चविंशतितमपद्यपर्यन्तं व्याख्यामपि चाकार्षीत्। गुणग्रहिलो महाराजः श्रीप्रताप- सिंहोऽस्य काव्यस्य वैलक्षण्यमतिगम्भीरत्वं च पर्यालोच्य स्वीये रणवीरप्रकाशनामके

मुद्रणालये १९६१वैक्रमाब्दे मुद्रापयितुं समादिदेश। मुद्रितश्चाभवत् तस्मिन्नेवाब्दे। परं धिक् परोदयाऽसहिष्णु कृतान्तहतकं यो हि चतुष्षष्ट्युत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९६४) वैक्रमाब्दे पौषशुक्लतृतीयायां सोमवासरे (तैषस्य त्रयोविंशतितमे दिवसे) अत्रत्यान् विद्वद्वरानन्तेवासिनो गुणगृध्नून् महाराजाधिराजादिकांश्च सकलान् शोकसागरे निमज्ज्य स्ववयसश्चतुश्चत्वारिंशत्तमाब्दस्य पञ्चदशेऽहनि जम्बूस्थश्रीरघुनाथचरणाधिकरण-पीठालङ्करणमणिं तं श्रीकाशीनाथं प्रसभमपाहरत्। पीयूषगङ्गाया अन्तिमपद्ये स्वपरिचयमयं स्वयमभ्यदधात्—

पञ्चापवक्त्रायितवीतनीवृद्वास्तव्यविद्वद्वरजौहृशर्म्मा।
आधत्त यं रामकुमारिकायां सोऽस्याः कविः पाठककाशिनाथः॥ इति।

डा०श्रीकुलभूषणः

डा०श्रीकुलभूषणमहाभागः पञ्चनदप्रान्तस्थे 'वजीराबाद'नाम्नि नगरे १९४१-वैक्रमाब्दे जन्म गृहीतवान्। सर्वां शिक्षां भारते समाप्य, स्नातकीभूय च १९१०-ख्रिष्टाब्दे इंग्लैंडदेशीयलन्दननगराद् 'पी० एच० डी०' इत्युपाधिनाऽऽत्मानमलङ्कृत्यासौ पञ्चविंशतिवर्षवयस्कः काश्मीरान् प्राप्तवान्। काश्मीरसर्वकारेण चासौ स्वास्थ्याधिकारि-(हेल्थआफिसर)पदे नियुक्तः। शारदादेशं प्राप्य तस्य रुचिः संस्कृताध्ययनेऽङ्कुरिताऽभूत्। भगवत्याः शारदायाः प्रसादात् तस्य संस्कृतविदुषा गोविन्दराजानकेन सह सम्पर्कः समजनि। विद्वदनुचरेण श्रीकुलभूषणेन पण्डितोऽयं स्वनिवासस्थाने समामन्त्र्य संमानितः, यतस्तेनासौ बहुमूल्यरत्नवदासादित आसीत्। राजानकस्य तस्य गुरोरनुग्रहेण स्वान्तःप्रेरणया च कुलभूषणः संस्कृतभाषायाः पूर्णं ज्ञानम्, संस्कृते भाषणपटुताम्, तल्लेखने कौशलं चापि लब्धवान्। अनन्तरं च शारदादेशे (काश्मीरे) संस्कृतभाषाप्रचाराय, भारतीयसंस्कृतेः संरक्षणाय च संस्कृतसाहित्यपरिषदः स्थापनाविषये गुरुणा राजानकगोविन्दपण्डितेन सह तस्य विमर्शोऽभूत्। ततश्च स्थानीयान् विदुषः समामन्त्र्य संस्कृतसाहित्यपरिषदः समुद्घाटनं श्रीकुलभूषणेन कृतम्। अस्याः परिषदः एव 'श्री'नाम्नी पत्रिका प्रकाशयितुमारब्धा, या सौरवर्षस्य चैत्रे, आषाढ़े, आश्विने, पौषे चेति मासत्रयेणैकस्याङ्कस्य प्रकाशनात् 'त्रैमासिकी' समभूत्। १९८८विक्रमसंवत्सरादारभ्य द्वादशवर्षपर्यन्तं पत्रिकासौ शुक्लपक्ष-

१९९४विक्रमाब्दे 'श्री'पत्रिकायाः सम्पादकः श्रीकुलभूषणमहाभागः स्वपदाद् विरतोऽभूत् । अतः पत्रिकाया अग्रे संचालनस्य सर्वाणि द्वाराणि अवरुद्धान्यभूवन् । तथापि वर्षद्वयपर्यन्तं पत्रिका संचालिता डा०कुलभूषणेनैवैकाकिना । परमेकाकिना कियत् कर्त्तुं पार्यते ? । अनन्तरं २०००विक्रमवत्सरे सहयोगिपण्डितानामौदासीन्यात् पत्रिकायाः संचालनमवरुद्धमभूत् ।

श्रीकृपारामशास्त्री

विहगाश्विनन्देन्दुमिते (१९२९) वैक्रमाब्दे चैत्रकृष्णपञ्चम्यामधिजम्बूनगरं श्रीकृपारामशास्त्री प्रादुरभूत् । एतस्य पितृपादाः **श्रीबलदेव**शर्म्माणो जम्बूप्रान्तीय-'प्लांवाला'पत्तनवास्तव्याः कुलीनब्राह्मणवशप्रसूताः स्वविद्याबुद्धिबलेन महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य प्रीतिभाजनीभूय तत्प्रसादोपलब्धं श्रीरघुनाथमन्दिरस्थस्य महतः सस्कृतपुस्तकालयस्याधिष्ठातृपदमध्यतिष्ठन् । इमे श्रीबलदेवशर्म्माणः परमधार्मिकाः सर्वजीवहितैषिणः प्रायः संस्कृतसाहित्ये विशेषरुचयोऽभवन् । इमे बहूनि संस्कृतपुस्तकानि भाषान्तरेऽन्ववादिषुः । इमे ज्येष्ठं स्वतनूजं श्रीकृष्णरामं पञ्चवर्षवयस्येव कृतोपनयनसंस्कारं स्वाङ्के निधाय लालनपुरःसरं पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्राणि यजुर्वेदमन्त्रानमरकोषानुष्टुप्पद्यानि च कण्ठीकर्तुमभ्यासिसन् । अष्टवर्षदेशीयमिमं स्वात्मजं श्रीकृपारामं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाचार्यश्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां तत्रत्यानामन्येषां विदुषां चान्तेवासित्वमानैषुः । तत्रायं श्रीकृपारामशास्त्री सौशील्यसौजन्यसौजात्यादिभिर्निजगुणैर्विदुषां स्वान्तान्तः प्रविश्य तत्तच्छास्त्राणां गूढाभिप्रायं बोद्धुं प्रायतत । पितृप्रेरणया क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । ज्योतिर्विदां **श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणां** सकलशास्त्रपारङ्गतानां परमतपस्विनां **श्रीकाशीनाथ**शर्म्मणां च सकाशात् गणितवेदान्तादिकं समधीत्य संस्कृतसाहित्ये परां प्रौढिमापन्न आंग्लभाषामपि समध्येतुं प्रायतत । क्रमेण मैट्रिक-एफ० ए०परीक्षे समुदतरत् । ततः सर्वकारकार्यालये कार्यं कुर्वाणः स्वसहचराणामन्येषाञ्च सविधे समागतानां संस्कृतसाहित्ये रुचिमभिवर्धयंस्तान् संस्कृतमपीपठत् । इमे परमतपस्विनस्त्रिकालसन्ध्योपासिनः श्रीमद्भागवतादिभक्तिप्रधानग्रन्थानां परिशीलनेन भक्तिरसपयोधौ मग्ना भगवद्गुणकीर्तनेन नयनजलनिर्झरैः स्वात्मनः स्वसहचराणां चान्तर्मनोमलं प्रक्षालयन्तः कमपि लोकोत्तरानन्दमनु-

भवन्तो दृष्टाः कैश्चित्सहृदयैः । दैवात् स्वधर्मपत्न्यां श्रीयमुनादेव्यामुपरतायां तु स्वयंपाकिनो नक्तभोजिनश्च संवृत्ताः । इमे स्वधर्मपत्न्या सहैव प्रायः सर्वाणि तीर्थानि यथासमयं यथाविधि समसेवन्त । सर्वकारकार्यालयकार्यकालेऽपि सति समये स्वसहचरान् भगवद्भक्तिविषयकसदुपदेशादिनाऽनुगृह्णन्ति स्म । सतां समागमो, विदुषामुपासना, तपस्विनां सेवा, देवप्रतिमानां पूजनम्, यथासम्भवं पञ्चमहायज्ञानामनुविधानञ्चैषां दैनन्दिनं कर्म समभवत्, व्रतोपवासदेवपूजानित्यनैमित्तिककर्माणि त्वातुराऽवस्थायामपि नाहासिषुः । चलन्तोऽवतिष्ठमानाश्शयानाः कार्यं कुर्वाणा अपीमे मनसा परमेश्वरं संस्मरन्तः "मनः परमात्मनि करौ कर्मणी"त्याभाणकं समार्थयन्त । इमे **देविकालहरी, गीतासारः, स्तोत्रपञ्चामृतं, स्तोत्रत्रयी, पञ्चायतनदेवमानसपूजा, "सत्यं परं धीमहि", समस्याप्रकाशः, पीयूषगङ्गा** इत्यादीनि बहूनि भगवत्स्तुतिप्रधानानि लघुलघूनि पुस्तकानि समपीपदन् । किञ्च—**शिवमहिम्नःस्तोत्रम्, दुर्गासप्तशती**ति पुस्तकद्वयं दौर्गरभाषायामनूद्य प्राचकाशन् । वेदोपनिषत्स्मृतीतिहासपुराणरामायणमहाभारतश्रीमद्भागवतादिग्रन्थान् परिशील्य तेभ्यः सदुपदेशप्रदवाक्यानि सङ्गृह्य "**धर्मसारसंग्रह**"नामधेयं ग्रन्थं समचीकलन्, स चाद्यावध्यमुद्रित एव वर्तते । इमे श्रीकृपारामशास्त्रिणः षोडशाधिकद्विसहस्रतमे (२०१६) वैक्रमे वत्सरे पौषमास्यवस्यायां हरिं स्मरन्तो वेदोपनिषद्वाक्यानि च समुदाहरतः पुत्रादीनितरबन्धूंश्च विहाय शिवसायुज्यमवाप्नुवन् ।

श्रीकृष्णकुमारवर्मा धवनः शास्त्री

अस्ति दुर्गरेषु विद्या-बुद्धि-दया-दाक्षिण्यादिगुणचणा काचित् क्षत्रियाणां धवनाभिधा जातिः । तस्यां क्रमेण तुलसीरामाभिधो महामना जन्म लेभे । अयमार्यो वैदिकं धर्ममनुसृत्य सर्वं नित्यनैमित्तिकं कर्मजातं विदधानोऽवशिष्टं कालं स्वाध्यायाध्ययनसद्विचारपरामर्शसत्सङ्गसमाजसुधारादिभिरुत्कृष्टमानवकर्मभिर्व्यतियापयति । साम्प्रतमयं लब्धवयस्कजीविकः पूर्वं जम्बूकाश्मीरसर्वकारसेवां कुर्वाणो वर्षस्यैकं मासषट्कं दुर्गरेषु, अपरं च काश्मीरेषु सर्वकारकार्यालये कार्यमकार्षीत् । अयमस्माकं चरितनायकः श्रीकृष्णकुमारः काश्मीरेषु श्रीनगरे रसाश्विविहगवसुमतीमिते (१९२६) ख्रिष्टाब्दे तदीयनवम्बरमासस्य त्रयोदश (१३) तारिकायां श्रीतुलसीदासाज्जनिमग्रहीत् ।

श्रीतुलसीदासः प्रथममिमं स्वतनूजं कृष्णकुमारं संस्कृताक्षराण्यशिशिक्षत् । ततो जातबोधोऽयं कृष्णकुमारः श्रीरणवीरहाईस्कूलसंस्कृतपाठशालीयाध्यापकेभ्यः श्रीकाकारामशास्त्रिप्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्योऽधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । आंग्लभाषां राष्ट्रभाषां चाधीत्य क्रमेण समग्रविषयैः पञ्चनदविश्वविद्यालयीय-मैट्रिक-एफ० ए०-बी० ए० परीक्षाः समुदतारीत् । तदनन्तरं संस्कृते एम्०ए०परीक्षां समुत्तीर्य हिन्द्याम् एम्०ए०परीक्षां प्रभाकरपरीक्षाञ्च पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां समुदतरत् । पञ्चदश हायनान्यस्य यत्र तत्र कालेजेष्वध्यापयतोऽतीतानि । कतिपयवर्षाणि लुधियानार्यकालेजे, अम्बालास्थे डी०ए०वी० कालेजेऽप्यध्यापिपत् । सम्प्रति पञ्चाम्बुराजधान्यां चण्डीगढे डी०ए०वी०कालेजे संस्कृतमध्यापयति । पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागस्य (बोर्डस्य) तथाऽखिलभाषाविभागस्य च सदस्यतामावहति । किं चायं कुन्दमालानागानन्दनाटिकयोः, दूतवाक्यस्य च क्रियाकारकाद्यन्वयदुरूहपदव्याकरणव्युत्पत्तिगूढाभिसन्धिसूक्ष्मेक्षिकालङ्काररसाद्यभिनिर्णयोपेते संस्कृतहिन्दीटीके अपि सम्पाद्य संस्कृतसाहित्ये भक्तिं प्रदर्शितवान् । अयं सहृदयो विनयावनतः, सुशीलो विद्याव्यसनी, सदाचारसद्विचारवान्, ग्रहणधारणधनो लेखनकलाकुशलः, कर्मण्यः, समुदारः, परिचयपेशलः, सरसमधुरमितभाषी, अध्यापनपरिपाटीपटुः, परमपितृभक्तश्च वर्तते ।

श्रीकेदारनाथशास्त्री, एम्०ए०, एम्०ओ०एल्०

योगाचार्यस्य श्रीरघुनाथशास्त्रिणः पराशरस्य व्यास इव लेखनकलाकुशलः, बृहस्पतिरिव प्रवचनपटुः, पुरातत्त्वानुसन्धानविचक्षणः केदारनाथो नाम सुत आसीत् । स्वज्येष्ठपितृव्यश्रीहृषीकेशसाहाय्येन श्रीकेदारनाथोऽष्टवर्षदेशीय एव श्रीरणवीरपाठशालायां प्रविश्य, अक्षरारम्भत एव क्रमेण प्रथमादिश्रेणीः समुत्तीर्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतारीत् । जन्मान्तरसंस्कारैः परमेश्वरार्पितप्रतिभया, पूर्वजन्मकृतकर्मफलैः, परमतपस्विनां पितृपादानां शुभाशीर्भिर्वा, समुद्बुद्धसंस्कारोऽयं श्रीकेदारनाथशास्त्री संस्कृते एम्०ए०, एम्०ओ०एल्० इति परीक्षाद्वयमपि समुत्तीर्णवान् । पूर्वं जम्बूस्थश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रबन्धकपरिषदो मन्त्रिपदमध्यतिष्ठत् । ततः समागते स्वप्रतिभोन्मेषावसरे भारतसर्वकारस्य केन्द्रीयशासनान्तर्गतपुरातत्त्वविभागे उपसञ्चालक(डिप्टीडायरेक्टर)पदमधिकृत्य महता प्रयत्नेन

गङ्गादत्तशास्त्री ऋग्वेदाचार्यः, एम्०ए०

जम्बूनगरादुत्तरस्यां गव्यूतित्रयदूरे 'अम्बगढ़ोटा' नामकोऽतिप्राचीनो ग्रामो विद्यते । तत्र हाकिमचन्द्रनामधेयो ब्राह्मणो ब्राह्मया वृत्या जीविकां निर्वहन् सुखमवात्सीत् । स च भूनेत्रनन्देन्दुमिते (१९२१) ख्रिष्टाब्दे पुत्ररत्नमजीजनत्, 'गङ्गादत्तः' इति च तस्य नाम व्यधत्त । गङ्गादत्तः प्रतिदिनमुपचीयमानावयवः पित्रोर्हर्षप्रकर्षमकार्षीत् । परं बाल्य एव तेनातिवत्सलेन पित्रा व्ययुज्यत । तदनन्तरमस्य जननी लक्षणैः शुभोदर्कमनुमाय कृतोपनयनसंस्कारमिमं संस्कृतमध्येतुं श्रीरघुनाथ-संस्कृतपाठशालायां प्रावेशयत् । श्रीगङ्गादत्तो गुरुशुश्रूषया, प्रतिभावैभवेन, स्वशुभा-यत्या वा पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः क्रमेण समुदतरत् । ततो विहगगुणनन्देन्दुमिते (१९३९) ख्रिष्टाब्दे जम्बूकाश्मीरस्थराजकीयधर्मार्थ-विभागतश्छात्रवृत्तिं लब्ध्वा विशेषशास्त्राण्यध्येतुं वाराणसीमध्यवात्सीत् । तत्र हिन्दू-विश्वविद्यालये प्रविश्य ऋग्वेदाचार्यपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् । पुनः कञ्चित् कालं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये वेतनिकीं भृतिं कृत्वा महाराजश्रीकर्णसिंहसकाशाद् भूयसीं छात्रवृत्तिमादाय पुनर्वाराणस्यां हिन्दूविश्वविद्यालये प्रविश्य संस्कृते एम्०ए०-परीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतारीत् । अयं दश वर्षाणि काशीहिन्दूविश्वविद्यालयमध्य-तिष्ठत् । तत्रत्यकांग्रेससंस्थायाः सत्यग्रहान्दोलनेषु विशेषतया द्विचत्वारिंशदधिकैकोन-विंशतितमे (१९४२) ख्रिष्टाब्दे 'भारतं त्यजत' (भारत छोड़ो) इतिनाम्नि आन्दोलने तनुमनोभ्यां सहयोगमदात् । वर्षद्वयं तत्रत्यसाहित्यिकसमितेः प्रधानपद-मप्यध्यतिष्ठत् । अस्य विदुषो ज्योतिष्मती-रत्नाकरपत्रिकयोः संस्कृतभाषामयाः प्रभूता लेखाः प्रकाशिता अभवन् । अयं हिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतच्छात्रसभामण्डलेषु बहुधा संस्कृतभाषणैः, प्रतियोगितानिबन्धैः, शास्त्रार्थैश्च पुरस्कारग्रहणपुरःसरं सफलोऽभवत् । स्वर्गीयैर्महामनोभिः श्रीमदनमोहनमालवीयैर्बहुधा साधुभिराशीर्भिश्चान्वग्राहि । अनेन पञ्चनदीयमासिकचरित्रनिर्माणाङ्के तथा जम्बूस्थ'भारतीदीपकयोजना'भिध-मासिकपत्रे च प्रभूततरा लेखाः कविताश्च प्रकाशिताः । जम्बूकाश्मीरिकाऽऽकाश-वाण्यां प्रभूततराणि कविताकथारूपकभाषणानि प्रसारितानि, ऐतरेयब्राह्मणविषये च दीर्घकायो निबन्धोऽप्यलेखि । 'पद्याञ्जलि'नाम्नि समाचारपत्रेऽभिनवगुप्तमम्मटोव्वटानां काश्मीरिकविदुषां साहित्यिकजीवनविषयका गद्यनिबन्धाः कविताश्च प्रकाशिताः । अस्य 'कहानीसंग्रहः', 'कवितासंग्रहः' 'उपन्यासश्चैकः' एतत् पुस्तकत्रयं प्रकाशितं वर्तते ।

श्रीगङ्गादत्तशास्त्री अङ्गवेदविहङ्गवसुमतीमिते (१९४६) ख्रिष्टाब्दे लवपुरे

दयानन्दब्राह्ममहाविद्यालये कतिपयमासानाचार्यपदमध्यतिष्ठत् । सप्तचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमख्रिष्टाब्दाद् (१९४७) आरभ्य पञ्चपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमाब्द(१९५५)पर्यन्तं श्रीरघुनाथपाठशालायाम् ऋग्वेदाध्यापकोऽभवत् । सप्तपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमात् (१९५७) ख्रिष्टाब्दादारभ्य काश्मीरेषु सर्वकारकालेजे संस्कृतप्राध्यापकपदमध्यतिष्ठत्, हिन्दीं संस्कृतं चाध्यापिपत् । वर्षमेकं काश्मीरेषु हिन्दीसाहित्यसम्मेलनस्यापि प्रधानोऽभवत् । साम्प्रतमपि काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य प्रधानो वर्तते । अयमतीव विनीतः, सुशीलो, विद्याव्यसनी, कर्मण्यः, अध्यापनचातुरीधुरीणः, लेखनकलाकुशलो विद्यागुणैरधिकारिणोऽन्तेवासिनश्च तोषयति । एतस्य विशेषेण प्रशंसनीया निम्नाङ्किताः शिष्याः सन्ति—

१. श्रीमहाराज्ञी यशोराज्यलक्ष्मीः, जम्बूकाश्मीरराज्यस्य ।

२. श्रीसत्यपालशास्त्री एम्०ए०, प्रभाकरः, संस्कृतप्राध्यापको राजकीयकालेजे पुञ्छस्थे ।

३. श्रीशम्भुनाथशास्त्री एम्० ए०, संस्कृतप्राध्यापको जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालये चेति ।

श्रीगङ्गाधरशास्त्री

श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणो जीवनं महत्त्वपूर्णम्, आदर्शभूतं चात एव सर्वेषामनुकरणीयं वन्दनीयं चाभूत् । एतस्य जनिर्जम्बूमण्डलान्तर्गतशोभाञ्जन(सुहाञ्जना)-ग्रामवास्तव्यानां तदानीं श्रीरघुनाथमन्दिराधिष्ठातृपदमधितिष्ठतां श्रीगोकुलचन्द्रविदुषां भवने शून्यनेत्राङ्कभू(१९२०)मिते वैक्रमाब्दे, आश्विनशुक्लाष्टम्यां प्रातः पञ्चवादनवेलायां समभूत् । पञ्चमे वर्षे यथाशास्त्रमुपनीतः पितृपादानामेव सविधे सम्पूर्णयजुर्वेदस्याध्ययनमकार्षीत् । शतपथ-गोपथब्राह्मणे अप्यधीतवान् । तदनु स्वपितृचरणेभ्यः, तात्कालिकेभ्योऽन्येभ्यश्च विद्वद्भ्यो भाष्यान्तं व्याकरणम्, लघुशब्देन्दुशेखर-परिभाषेन्दुशेखर-लघुमञ्जूषाप्रभृतिनव्यव्याकरणग्रन्थान्, पूर्वमीमांसोत्तरमीमांसे, सांख्य-योग-न्याय-वैशेषिकदर्शनानि च समध्यगीष्ट । इमां सम्पूर्णां शास्त्रसम्पत्तिमधिगम्य, तात्कालिकानां सुप्रसिद्धानां वैदिकशिरोमणीनां सकाशात्साङ्गं सविस्तरं कर्मकाण्डशास्त्रं समधीत्य, जम्बूराजधानीस्थविद्वद्गणेषु वैदिकेषु च प्राथमिकीं प्रतिष्ठां समवाप्य च प्रायः

समस्ते भारते विद्वन्मान्यः समभूत्। पठनानन्तरं सर्वसौभाग्यसम्पन्नोऽप्ययं जीवनपर्यन्तं छात्रेभ्यो वेदवेदाङ्गकर्मकाण्डधर्मशास्त्रादिशिक्षां प्रयच्छन् सर्वथा स्वाध्यायनिरत एवासीत्। अस्य वैदुष्येण प्रीतमानसै राजाधिराजश्रीप्रतापसिंहमहानुभावैः श्रीरघुनाथपाठशालायामयं व्याकरणाध्यापकपदे नियुक्तो महता गौरवेण कार्यं सञ्चालयति स्म। सिद्धान्तकौमुद्यादिमहाभाष्यान्तानामन्येषां च व्युत्पादकानां काव्यसाहित्यदर्शनग्रन्थानां पाठने परमविख्यातकीर्तिः समभवत्। विद्वद्वरस्यास्य वेदार्थाध्यापने, व्याकरणस्य प्रयोगसाधने, फक्किकाग्रन्थिविश्लेषणे, कर्मकाण्डस्य जटिलविषयाणां मर्मोद्घाटने च परं कौशलमासीद्। अतएव तस्य जम्बूराजधान्यां संस्कृतविद्वत्सु अद्वितीयं साम्राज्यमासीत्। यादृशं पाण्डित्यं तादृशमेवौदार्यम्, सहृदयत्वम्, परोपकारिता, दयालुता चास्मिन्नासीत्। प्रायो जम्बूनगरवास्तव्याः प्रधानश्रेष्ठिनो महाराजाधिराजश्रीप्रतापसिंहस्तन्मन्त्रिणश्च तात्कालिका एतदादेशपरायणाः पादानुरक्ताः शिष्याश्चासन्।

एवं श्रूयते—कदाचिद्धर्मावतारो महाराजश्रीप्रतापसिंहस्तीर्थस्नानोद्देश्येन वाराणसीमगमत्। इमं पण्डितप्रकाण्डं श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणमपि सह निनाय। असौ तत्रत्यानां विदुषां परिषदमचीकरत्। तस्याः प्रधानपदं महामहोपाध्यायान् श्रीशिवकुमारशास्त्रिणोऽध्यतिष्ठिपत्। विदुषां शास्त्रार्थशुश्रूषया महाराजः स्वयमपि तां परिषदमध्यतिष्ठत्। प्रवृत्ते शास्त्रार्थे महाराजश्रीप्रतापसिंहो यः स्वयमपि न्यायव्याकरणादिषु परं निष्णातो गुरुमुखादधीतशास्त्रः सप्रश्रयं परिषदः प्रधानपदमारूढान् श्रीशिवकुमारशास्त्रिणोऽवादीत्—"भगवन्! अयं गङ्गाधरशास्त्री अद्यापि बाल्ये वर्तमानो भवतां शिष्यकल्पोऽस्माकं पण्डितो वर्तते। यं कमपि विषयमवलम्ब्य किञ्चित्प्रष्टव्यो येनास्य पाण्डित्यं सुपरीक्षितं स्याद्" इति। शिवकुमारशास्त्रिणोऽवादिषुः—"राजन्! अहं समुत्तरीतुमेव जानामि न प्रष्टुम्, अतो यदयं प्रक्ष्यति तदहं समुत्तरिष्यामि। गङ्गाधरशास्त्रिन्! पिप्रच्छिषसि चेत् किञ्चित् पृच्छ" इति। ततो गङ्गाधरशास्त्री—'अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम्' इति पाणिनीयसूत्रमवलम्ब्य होराद्वयं यावत् श्रीशिवकुमारशास्त्रिमहोदयैः सह व्यवदत, येन प्रीताः शिवकुमारशास्त्रिणो "नायं बालः, अपि तु पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिष्वन्यतम इव प्रतिभाति" इति साधुवादपुरःसरमवादिषुः। जम्बूस्थाः प्रायः सर्वेऽपि वृद्धपण्डिता गङ्गाधरशास्त्रिणां साक्षात् परम्परया वा शिष्यानुशिष्याः सन्ति, तेषु केचिद्दिवं गताः। एषां बलरामकृष्णाविव द्वौ सुतौ देवराजबालकृष्णावास्ताम्। द्वावपि दैवदुर्विपाकेन मध्यायुष्येव कालकवलितावभूताम्।

तयोर्बालकृष्णस्य सुतः श्रीशङ्करशास्त्री साम्प्रतं श्रीरघुनाथमन्दिरस्याधिष्ठातृपदमधितिष्ठति । इमे श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणोऽकस्मादेव महामारीरोगग्रस्ताः समभूवत्, वसुबाणाङ्कभूमिते (१९५८) वैक्रमाब्दे च फाल्गुनमासे भौतिकशरीरलीलां समाप्य स्वात्मनि स्थितिमकार्षुः ।

महाकविः श्रीगङ्गारामः

जम्बूनगरस्थदेवीदत्ततनुजन्मा कविवरः श्रीगङ्गारामो राजाधिराजमहाराजश्रीरणवीरसिंहे जम्बूकाश्मीरमहीं शासति तत्पण्डितेष्वन्यतमोऽभूत् । असौ पण्डितवरिष्ठः प्रायः सर्वशास्त्रनिष्णातोऽपि विशेषतो धर्मशास्त्ररुचिरासीदिति तत्सङ्गृहीतादेकनवत्यधिकषोडशशत(१६९१)पत्रात्मकाद् धर्मशास्त्रमहानिबन्धात् प्रतीयते । तेन हि आह्निक-प्रायश्चित्त-संस्कार-दान-श्राद्धात्मकः श्रीनृपवररणवीरसिंहनिर्मापितो' धर्मशास्त्रप्रपञ्चा'ख्योमहाग्रन्थो निर्मितः । तस्य प्रथमो विषयः-आह्निकम्, द्वितीयः-प्रायश्चित्तम्, तृतीयः-संस्कारः, चतुर्थः-दानम्, पञ्चमः-श्राद्धम् इति । अयं वर्णाश्रमधर्माणामपि निरूपणमकार्षीत् । अस्य महाकवेः समयादिकं तु नाधिगम्यते ।

श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्री

अयं विद्वद्वरो जम्बूप्रान्तान्तर्गतशोभाञ्जन(सोहाञ्जना)नाम्नि ग्रामेऽनुमानतोऽशीत्युत्तराष्टादशशततमे (१८८०) वैक्रमेऽब्दे सुदर्शनपण्डितात् सरस्वतीदेव्यां समुद्भूतः । षष्ठे वत्सरेऽक्षरारम्भं विधायास्य पितृचरणास्त्रयोदशवर्षवयःपर्यन्तं स्वयमेतमध्यापयामासुः । दैवयोगात् पितृपादैर्वियुक्तोऽयं स्वायुषश्चतुर्दशे वर्षे विद्याबुभुक्षामपनेतुं वाराणसीमयासीत् । तत्र व्याकरणादीनि वेदाङ्गानि यजुर्वेदसंहितां च सम्पूर्णां गुरुमुखात् सस्वरमधीतवान् । निशि मृण्मयं दीपकमपि नैतेन लब्धं ! कुतस्तैलं, प्रकाशो वा ? अतो निशि प्रकाशार्थं शुष्कपत्राण्यादाय कस्मिंश्चिद् भग्नदेवालये याचितवह्निना गोमयान् सन्दीप्य तस्यैकस्मिन्पार्श्वे स्वासनासीनो द्वित्रपत्राणि संधुक्षितगोमयेषु निक्षिप्य वक्त्रवायुना तानि प्रज्वाल्य तत्प्रकाशेन स्मरणीयविषयपङ्क्तीः, मन्त्रान्, सूत्राणि वा दृष्ट्वा कण्ठस्थीकरणाय पुनःपुनरावर्तयति स्म । एवं महता कष्टेन सर्वत्र शास्त्रेषु निष्णातोऽयं व्युत्पत्तिवादादिव्युत्पत्तिप्रधानग्रन्थान् समधीत्य विद्वत्परिषदि

परिचयः—११२ पृष्ठे

पं० श्रीरामस्वामी

परिचयः—२१५ पृष्ठे

पं० कृपारामशास्त्री

परिचयः—२४२पृष्ठे

पं० श्रीगोकलचन्द्रा

महतो महतो विदुषः परिजिगाय । अध्यापनकौशलं त्वमुष्य लोकोत्तरमेवासीत् । मासेन मासद्वयेन वा बोध्यान् विषयान् पञ्चषैरेव दिवसैश्छात्रान् बोधयितुं प्राभवत् । सप्ताधिकैकोनविंशतिशततमे (१९०७) वैक्रमाब्दे पुनः स्वजन्मभूमिमागच्छन्तमध्वनीमं कश्चित् तेजःसिंहाभिधः सामन्तः सविनयमनुनीय स्यालकोटनगरे छात्रानध्यापयितुं स्वीयपाठशालायां प्रमुखाध्यापकपदे न्ययुङ्क्त । ततः कस्यचिच्चूडसिंहनाम्नः सामन्तस्य प्रार्थनया महाराजश्रीगुलाबसिंहेनाहूतश्चन्द्रभागातटस्थेऽखनूरनाम्नि नगरे पाठशालां निर्माय्याध्यापयितुं प्रमुखाध्यापकपदे न्ययुज्यत । ततस्तत्प्रेरणया 'चिड़याई' नाम्ना प्रसिद्धे ग्रामे कञ्चित्कालमध्युषितः । पुनर्महाराजगुलाबसिंहो गुरोर्वेदान्तिनो दाक्षिणात्यब्रह्मचारिणो निर्देशेन सादरमाहूय दुर्गासिंहप्रासादैकदेश एव पाठशालां विधाय तत्राध्यापयितुमिममध्यापकपदे न्ययुङ्क्त, छात्राणां भोजनवस्त्रादिप्रबन्धमप्यकार्षीत् । द्वादशाधिकैकोनविंशतिशततमे (१९१२) वैक्रमवत्सरे महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य राज्याभिषेकवेद्यामसावाचार्योऽभवत् । शतशो विद्वांसस्तस्यानुचरा आसन् । तस्मिन्नेवाब्दे श्रीरघुनाथमन्दिरारम्भायाधारशिलास्थापनमकारयत् । पौषे च श्रीरणवीरसिंहस्य पौष्यं स्नानमकारयत् । स्नानस्थाने कुटीरं निर्माय तत्रैवातिष्ठत् । पञ्चदशाधिकैकोनविंशतिशततमे (१९१५) वैक्रमवत्सरे वैशाखमासे श्रीरघुनाथमन्दिरप्रतिष्ठामप्ययमेवाचीकरत् । तदानीं श्रीरघुनाथमन्दिराधिष्ठातृपदमाप्तुं सर्वशास्त्रपारदृश्वा श्रीगणेशशास्त्री स्वीयवैदुष्याविष्करणायैभिः सह विवादं कर्तुमैच्छत् । गोकुलचन्द्रशास्त्रिणोऽपि विद्वत्परिषदि तत्पराजिगीषां चक्रुः । शुकदेवादिषु मध्यस्थेषु तयोः सप्त दिनानि शास्त्रार्थः समभूत् । ततोऽष्टमेऽह्नि 'जितं गोकुलचन्द्रेण' इति शुकदेवादयो विद्वांसो निर्णिन्युः । ततो न केवलं श्रीरघुनाथमन्दिराधिष्ठातृपदमपि तु श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रधानाचार्यपदमपीम एवापुः । एवं लब्धालौकिकवाग्विभवा इमे संस्कृतसाहित्यस्य महान्तमुपकारं चिकीर्षन्तो दिवानिशमध्यापनपरा एव बभूवुः । एषां शतशो विद्यार्थिनः सर्वत्र भारते लब्धप्रतिष्ठा आसन् । मन्ये सर्वत्र पञ्चनदेषु पाणिनीयव्याकरणमिम एव प्राचीचरन् । अन्ते बृहस्पतिकल्पस्य गङ्गाधरनामधेयस्य पुत्रस्य विरहेण दूयमानचेतसः क्रमेण क्षीयमाणाः स्वायुषो नवतितमे हायने भौतिकशरीरमपहाय शिवसायुज्यमापुः ।

एवमप्याख्यायते—"विद्यैव परमं तपः" इत्याद्याप्तवचांसि हृदि निधायाध्ययनव्यवच्छेदो न भवेदित्यतस्तत्रतत्र क्षेत्रेष्वयत्नप्राप्तमपि अध्ययनकालव्यवधायकं भोजनं विहाय तस्यैव भग्नदेवालयस्यैकदेशे स्थापितस्वयम्भूलिङ्गप्रतिमामर्चितुं तदुपरि भक्तप्रवरैर्न्यस्तान्कतिपयतण्डुलकणान् आदाय लघुनि करके गोमयाग्निना पक्त्वा प्रतिदिनं बुभुक्षाव्याधिं ते शमयन्ति स्म इत्यहो तपसः परा काष्ठा ! । तस्यैवोग्रतपसः फलमिदम् ।

किमधिकेन काश्यां यथा दौर्गेराः काकारामशास्त्रिणस्तात्कालिकविद्वत्सु सर्वोच्चपदं तदर्चां च लेभिरे, तथैवेमेऽपि समभूवन् ।

श्रीगोविन्दाचार्यः

विद्याव्यसनितया प्रसिद्धो महाराजः श्रीरणवीरसिंहः पञ्चदशाधिकैकोनविंशतिशततमे (१९१५) वैक्रमे वत्सरे प्रभूततरविद्वद्वरविभूषितामेकां श्रीरघुनाथपाठशालां संस्थाप्य तस्यां चतुर्वर्णेतरमानवमाणवकप्रवेशानर्हत्वं दुःखेन समीक्ष्य मुन्यवनिनन्देन्दुमिते (१९१७) वैक्रमे हायने स्वीये श्रीरणवीरहाईस्कूले मानवमात्रमाणवकप्रवेशार्हामपरामपि श्रीरणवीरपाठशालां जम्बूराजधान्यां संस्थापितवान् । तस्यां न्यायनयनिपुणं, साहित्यशास्त्रेऽलङ्कर्माणं, रसप्रवीणं, मीमांसामांसलशेमुषीकं, वैयाकरणकेसरिणं, दाक्षिणात्यं विद्वांसं **श्रीगोविन्दाचारिणं** प्रधानाचार्यपदमध्यतिष्ठिपत् । तत्साहाय्यसम्पादकौ द्वावपरौ विद्वांसौ च न्ययुङ्क्त । असौ श्रीगोविन्दाचारिनामधेयः प्रधानाचार्यो व्याकरणसाहित्यन्यायवैशेषिकपूर्वोत्तरमीमांसासांख्ययोगधर्मशास्त्रतन्त्रप्रभृतिशास्त्रेषु लब्धप्रतिष्ठोऽपि बाधान्तनव्यन्यायग्रन्थान् न्यायकुसुमाञ्जलिप्रभृतीन् समधीत्य पञ्चलक्षणी-जागदीशी-गादाधरी-सिंहव्याघ्रप्रभृतिग्रन्थेषु विशेषाभिलापनकौशलमध्यगच्छत् । असौ पण्डितप्रकाण्डं शास्त्रार्थसमरमहारथान् विजेतुं शतशः पूर्वोत्तरपक्षकोटीर्जिह्वाग्रनर्तकीर्विधाय पुनः पुनरभ्यस्यन्नद्यापि शास्त्रशिष्य इव भाति स्म । महाराजो विदुषां परिषदि तं 'शास्त्रार्थमहारथ' इति व्याहरति स्म । तदानीं दूरदूरतो महान्तो महान्तो विद्वांसः स्वगुणानाविष्कर्तुं स्वविद्यावैभवं च दर्शयितुं गुणग्रहिलं विद्याव्यसनिनं महाराजं शरणमयासिषुः ।

कदाचिद् द्वारवङ्गा(दरभङ्गा)धीशेन **महाराजश्रीलक्ष्मीश्वरेण** काश्यां संस्थापितायां द्वारवङ्गपाठशालायां प्रधानाचार्यपदमधिष्ठाय समध्यापयन्, सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, पण्डितराजो, महामहोपाध्यायः, **श्रीशिवकुमारशास्त्री** महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य विद्यानुरागित्वं, विद्वद्वृन्दपादपद्माभ्यर्चनस्वभावत्वं, शास्त्रार्थश्रवणकुतूहलित्वं, शास्त्ररहस्यावबोधनक्षमप्रतिभाप्रतिभासितान्तरात्मत्वं च तत्सङ्गतेभ्यो विद्वद्भ्यः कर्णोपकर्णिकया समाकर्ण्य साक्षाद्धर्ममिवावतीर्णं, दर्शनमात्रेण कलिमलापहं तं महाराजं द्रष्टुं जातस्पृहो महामहोपाध्यायं **श्रीजयदेवमिश्रं**, न्याय-वेदान्त-मीमांसामांसलमति त्रिपाठिनं **श्रीमदअच्युतानन्दं**, महामहोपाध्यायं सर्वशास्त्रमर्मविदं **श्रीचुम्बेझाशर्म्माणं**, शास्त्रार्थसमर-

विजयिनं **श्रीफूदनचौधरिणञ्चेति** चतुरः स्वान्तेवासिनः सार्धमादाय द्विगर्तान् प्रति प्रस्थितः। द्विगर्तेषु तौषीपरिखापरिवेष्टितां, विपुलप्राचीरपरिवारितां, सौवर्णमन्दिर-मण्डितां, जम्बूराजधानीं समागत्य श्रीरघुनाथमन्दिरे विद्वत्सम्मानार्हकक्षे कृतविश्रमः "सशिष्योऽहं महाराजं दिदृक्षे" इति पत्रं महाराजसविधे प्रेषितवान्। प्रातः परमेश्वर-पूजनव्यग्रमानसोऽपि महाराजः "पण्डितेन्द्रः शिवकुमारोऽत्र नो नगरं समागतः" इति परिज्ञाय प्रीतमानसः "त्वरितमत्रैव (पूजामन्दिरे) समानयध्वं शिवकुमारम्" इति समीप-स्थितानधिकारिणः समादिदेश। ततोऽधिकारिभिः समभ्यर्च्य प्रार्थितः श्रीशिवकुमारः सशिष्यः समाजगाम महाराजाधिष्ठितं पूजामन्दिरम्। "अयं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, पण्डितराजः, साक्षाच्छङ्कराचार्य इव चतुर्भिः शिष्यैरुपेतः, श्रीशिवकुमारशास्त्री भवत्सु विराजते। स्वस्वाधीतशास्त्राक्षरैरेव स्वस्वपरिचयदाने विधीयतां प्रयत्नः समस्तैः" इति राज्ञोक्ते **श्रीगोकुलचन्द्र--गणेशदत्त-रामकृष्ण–गङ्गाराम–गोपालराम-शिवकुमार–जनार्दनभट्ट-नव्यचण्डीदास–चूडामणि-श्रीपति-सर्वेश्वर-पुण्यशील-दामोदर-जगद्धर-विश्वरूप**प्रभृतिभि-र्विद्वन्मूर्धन्यैर्दत्ते परिचये, "गोविन्दाचारी क्वास्ते ? नाद्यावधि समायातः, समाहूय-ताम्। स खलु राजप्रसादसविधे शौल्कसद्मनि सन्निहितस्तत्रैकाकी वसति" इति समाकर्णनसमकालमेव गतो दूतस्त्वरितं तमाह्वातुम्। गृहस्य बहिर्द्वारं पिहितमासीत्, गोविन्दाचारी च गृहान्तः किञ्चिदुच्चैरराटीत्। "द्वारमुद्घाटयताम्, उद्घाट्यतां द्वारम्" इति पौनःपुन्येन व्यहारतोऽप्यस्य दूतस्याह्वानं रारट्यमानो गोविन्दाचारी नाशृणोत्। ततः किमिदं जल्पतीति तद्भाषामनवबुध्यमानो दूतः "नूनमयं दैवदुर्विपा-केनान्येन वा केनापि कारणेनाध्ययनाध्यापनाऽधिकाभ्यासेन वा क्षीबतामापन्नो येनैवं प्रलपति, अत्युच्चैर्भाषमाणस्यापि मम न किञ्चित् शृणोति, न किञ्चित् प्रत्युत्तरयति" इति चिन्तयन् गतो महाराजस्य शरणम्। करौ सम्पुटीकृत्य विभ्रान्त इव, भीत इव च गद्गदस्वरेण समवादीत् "देव ! विक्षिप्तः पण्डितप्रवरः" इति। महाराजोऽपि परम-ब्रह्मण्यः, पण्डितप्रियः "कथं क्षीबतामापन्नः पण्डितः !" इत्याश्चर्यमिव मन्यमानो विद्वद्वत्सलतयाऽन्तर्दूयमानस्तत्क्षणमेव सपरिजनः प्रचलितो गोविन्दाचारिणं द्रष्टुम्।

अनुव्रजन्तं सशिष्यं श्रीशिवकुमारं च सादरमवादीत्-'अत्रैवास्यतामत्रभवद्भिः, अयमागच्छाम्यहं पण्डितं निभाल्य, तदौषधादिप्रबन्धं च विधाय। श्रीशिवकुमारस्तु— "भूपते ! भवादृशं दयासागरं महाराजं निरीक्ष्य पाषाणा अपि द्रवीभवन्ति, कालाय-समपि सलिलायते, कोऽहं मक्षिकाकल्पो ब्राह्मणो यो हि ब्राह्मणापदं निशम्यापि, भवतः करुणार्द्रहृदयतां समनुभूयापि परदुःखेन दुःखमनुभवन्तं भवन्तं कतिचन पदान्यनुगन्तु-मपि नोत्सहेय" इत्यभिधाय महाराजेन सहैवागमद् गोविन्दाचरिणं द्रष्टुम्।

शतशोऽनुचरैरनुगतो महाराजो गोविन्दाचारिणः सद्मनो बहिर्द्वारमधिष्ठाय दूतोक्तं सर्वं स्वयमप्यश्रौषीत् । पण्डितप्रकाण्डं श्रीशिवकुमारोऽपि द्वारस्थो दत्तावधानो नव्यन्यायविधया समभिधीयमानानवच्छेदकाऽवच्छिन्नादिशब्दान् तदभिलापनभङ्गीं च समुपश्रुत्य "अहो धारणा ! अहो अभिलापनप्रकाराः ! यत्र क्षीबतामापन्नोऽपि बृहस्पतिरिव सवितर्कं पौर्वापर्यमनुसन्धाय भाषते, तत्र स्वस्थस्य तु वार्तैव का ? एतादृशैर्लोकोत्तरप्रतिभाप्रतिभासितान्तरात्मभिः सह शास्त्रार्थकथां गगनकुसुमायमानां मन्ये" इति मनसि निश्चित्य चकितचकितः क्षणं तूष्णीमास्त ।

"कथमन्तर्गृहं प्रविशाम" इति महाराजाभिप्रायं बुद्ध्वा सर्वैः सम्भूयानुचरैः कपाटद्वयमपि बहिर्द्वारस्यारयोत्पाटितम् । गतोऽन्तर्गृहं सपरिचरो महाराजः । अपश्यच्च तत्र प्रच्छदपटाच्छादितां स्थूलस्थूणां प्रतिवादिनं मत्वा नव्यन्याये पक्षतान्तानुमानखण्डस्य कमपि विषयं पूर्वोत्तरपक्षीकृत्य सिंहनादेन व्याहरन्तं, वीरासनाऽऽसीनम्, उभाभ्यामपि हस्ताभ्यां वक्तव्यविषयार्थमभिनयन्तं, प्रतिवादिविधा स्थूणां तर्जन्या तर्जयन्तं, मौक्तिकपङ्क्तिभिरिव स्वेदविन्दुभिरलङ्कृतकलेवरं, महताऽभिनिवेशेन भूताविष्टमिव प्रतीयमानं गोविन्दाचारिणम् । गोविन्दाचारी च शतशोऽनुचरैरनुगतमकस्मादेवागत्य पृष्ठे स्थितं महाराजं निभाल्य "अहो पृथिवीनाथः ! महाराज ! किमिदं ? किमर्थं कीटकुटीरे परमेश्वरागमनम् ? कथमद्य पश्चिमेऽभ्युदितो भास्करः ? किमयं परोऽनुग्रहः, महान् क्रोधो वा ?" इति हर्षसाध्वसे अभिनयन् सप्रश्रयमवादीत् । महाराजस्तु "नायं क्षीबो, यथावस्थित एव" इति प्रीतमानसः सलीलमवादीद् "भगवन् ! किमिदं नाटकं समारब्धं भवता महत आश्चर्यस्य कारणम् ? आरम्भतः सर्वमभिधेहि, समवहिताः स्मो वयं सर्वमिदमभिनवं श्रोतुम्" इति । किञ्चिल्लज्जितो गोविन्दाचारी समब्रवीत्—"भूपते महता प्रयासेनाधिगतानि कतिचित् शास्त्राक्षराणि विस्मृतानि मा भूवन् इत्युद्देश्येन प्रतिपक्षिणोऽभावादिमा स्थूणामेव प्रतिपक्षिणं कल्पयित्वा पूर्वोत्तरपक्षविधया किञ्चिदभ्यस्यन्नासम् । मत्कृतेऽतीतैः कतिपयैः काललवैर्यत् कष्टमनुभूतं श्रीमद्भिस्तदपि न हृदि विधेयम्" एवमादिभिरुक्तिप्रत्युक्तिभिर्विदितरहस्यो महाराजः—"अहो धन्या इमे तपोनिष्ठा ब्राह्मणाः, ये सर्वमैहिकं सुखं परिहृत्य शास्त्राणां संरक्षणे महान्तं प्रयासं विदधते, महानयं योगो यद् विद्याभ्यसनं नाम, यस्मिन् स्थितस्तन्मयीभूय स्वात्मानमपि विस्मरति, कर्णशष्कुलीस्फोटकमपि शब्दजालं लोककोलाहलं च न शृणोति, वैषयिकं सुखं च तृणमिव लघु मन्यते । 'विद्यैव परमं तपः' इति स्वयमनुभूय त्रिकालाबाध्यं सत्यं समभिहितं केनापि विद्याभ्यासयोगिना विद्याव्यसनिना" । एवं बहुविधमभि-

धाय धृतामलवसनं गोविन्दाचारिणं स्वेन सह सदसि समानैषीत् । तस्मिन्नहनि केवलं परिचयमात्रमेवाभूत् । सम्यक् समभ्यर्च्यतां सशिष्यः श्रीशिवकुमारो महत् कष्टमनुभूतमद्यानेनेति सेवाधिकारिणः समादिश्य सभां विसर्जितवान् महाराजः । पुनरपरेऽह्नि अहंपूर्विकया क्ष्मापतिसदसि समापतत्सु विद्वत्सु, अभ्यर्हणार्हासनासीने सशिष्ये श्रीशिवकुमारे, स्वोचितासनमधिरूढे भूभुजि श्रीरणवीरसिंहे स्वस्वाधिकारोचितस्थानमधिश्रितेषु सर्वाधिकारिषु स्वस्वशास्त्रनिर्देशपुरःसरं समारब्धे विदुषां शास्त्रार्थे संस्कृतसम्भाषणमयमिव समभूत्तदानी तत् सदसः सौधम् ।

एवं पञ्चषदिनानि समभवद् विदुषां शास्त्रार्थो येन परां मुदमापन्नः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, पण्डितराजः, श्रीशिवकुमारः "अहो धन्योऽयंमहाराजः श्रीरणवीरसिंहो देवेन्द्रस्येव यस्य परिषदि बृहस्पतिकल्पाः सर्वशास्त्रसारपारदृश्वानो विद्वांसः समभ्यर्च्यन्ते, धन्यश्चायं द्विगर्तभूभागो यस्मिन् ब्रह्मण्यानां, दर्शनमात्रेण कलिमलापहर्तृणां, साक्षात् धर्ममूर्तीनां, शास्त्रैकशरणानां श्रीरणवीरसिंहसदृशभूपतीनां समाभिर्भावः शासनं च वर्तते" इत्येवं बहुविधानि प्रशस्तिपदानि पौनःपुन्येनाभिदधानो महाराजेन पुष्कलधनदानमानादिना समभ्यर्चितो महाराजानुरोधेन श्रीचुम्बेझाशर्माणं श्रीफूदनझाचौधरिणं चेति शिष्यद्वयं श्रीरघुनाथपाठशालाध्यापकपदद्वये प्रतिष्ठाप्य गृहीतादेशोऽपरेण शिष्यद्वयेन कतिपयै राजपुरुषैश्च संसेव्यमानः पुनः काशीमयासीत् ।

असौ गोविन्दाचारी श्रीशिवकुमारशास्त्रिणा तच्छिष्यैश्च मुक्तकण्ठं प्रशंसितस्ततः प्रभृति महाराजस्य विशेषप्रीतिभाजनं समभवत्, श्रीरणवीरपाठशालायाश्च प्रथमः प्रधानाचार्यः । दैवयोगादामुष्मिन् विदुषि ब्रह्मभूयं गते महाराजस्तादृशस्य विदुषोऽभावेन दूयमानोऽपरं तत्सदृशं विद्वांसमन्वेष्टुं विशेषाधिकारिणः समादिदेश ।

श्रीगौरीशङ्करशर्मा

श्रीकृपारामशास्त्रिणां ज्येष्ठस्तनूजन्मा **श्रीगौरीशङ्करशर्मा**, एम्०ए०, बी०लिट् (आक्सन), पी०इ०एस्०, संस्कृतेङ्गलिशोर्दू हिन्दीडोगरीपञ्जाबीभाषाभाषणप्रवीणः । संस्कृते एम्०ए० इत्युपाधिमधिगत्यासौ लवपुरे गवर्नमेण्टकालेजे संस्कृतविभागीयमुख्याध्यापकपदमधिष्ठायाङ्गलभाषावेदिनश्छात्रान् संस्कृतमध्यापिपत् । ततो धर्मशालात्रिगर्त(काँगड़ा)प्रान्तीयगवर्नमेण्टकालेजेऽध्यक्षपदमध्यतिष्ठत् । तदनन्तरं लब्धपुष्कलवयस्कवृत्तिकोऽसौ कुरुक्षेत्रविश्वविद्यालये विशेषाधिकारिपदं तत्रत्यसंस्कृतविभागा-

ध्यक्षपदं चालमकार्षीत् । साम्प्रतं चण्डीगढराजधान्यां स्वनिर्मापितसद्मनि निवसन् विद्वद्गोष्ठीषु, सज्जनसमाजेषु, राजसभासु, पण्डितपरिषत्सु च गामं गामं शास्त्रचर्चया देशसेवया च कालं गमयति । असावध्ययनाध्यापनाभ्यां बहुविधलेखनकर्मणा च संस्कृतसाहित्यं सेवितवान् । अयं विद्वद्वरश्रीकाशीनाथकृतस्य **'पीयूषगङ्गा'**नामधेय-शिवस्तवकाव्यस्य पितृपादादेशेन संस्कृतहिन्दीमयं टीकाद्वयं श्रीजगन्नाथवासिष्ठद्वारा कारयित्वा स्वानुजश्रीघनश्यामसाहाय्येन सुमुद्राप्य च शिवभक्तानामुपकारं कृतवान् ।

श्रीघनश्यामशर्मा

श्रीकृपारामशास्त्रिणां द्वितीयः कनिष्ठस्तनयः **श्रीघनश्यामशर्मा** एम्०ए० जम्बू-नगरस्थसायंसकालेजे प्रिन्सिपलपदमधितिष्ठति । अयं विज्ञानशास्त्रे(सायंसे) परं वैदुष्यमावहन्नपि परमेश्वरभक्तिं न जहाति । विज्ञानमध्यापयन्, तत्सम्बन्धिकर्माणि च कुर्वन्नपि प्रत्यहं संस्कृतसाहित्यं स्वयमधीते, संस्कृतमध्येतुं वृद्धानपि प्रेरयति च । अयं परमविनीतः, सभ्यः, स्वाश्रितेषु शिष्येषु च सद्व्यवहारवान्, लोकसंग्रहे यतमानो भ्रातृभक्त्या भरतमप्यतिशेते ।

ब्रिगेडियरश्रीघनसारसिंहो जम्बवालः

अस्ति द्विगर्तेषु जम्बूप्रान्तान्तर्गतो 'रैपुर' (रायपुर) नामधेयो जम्बवालोपाह्व-रघुवंशीयक्षत्रियाणां वंशपरम्परापरिरक्षितः, शस्यश्यामलः कश्चिन्महान्, ग्रामः । यस्मिन् सनातनधर्मरक्षणसक्षणः, युद्धविद्यानिष्णातः, जम्बवालकुलकमलदिवाकरः, ठाकुर-श्रीसूर्मसिंहाभिधो राजपुत्रक्षत्रिय. पतिपरायणया स्वधर्मपत्न्या श्रीमत्या भगवतीदेव्या सह सुखं चिरमवात्सीत् । स महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य श्रीप्रतापसिंहस्य च परिषदि वीरजनोचितं, सम्मानार्हं पदं समुपलभ्य तदक्षिसंकेतमनुवर्तमानः क्रमेण तयोः प्रीतिभाजनं समभवत् । वीरवरस्याऽस्य धर्मपत्नी श्रीमती भगवतीदेवी नन्दवेदवसुवसुमतीमिते (१८४९) वैक्रमे वत्सरे सौराषाढमासे शुभे मुहूर्ते क्षत्रियोचितसर्वशुभलक्षणोपेतं सुतमसूत । एकादशेऽहनि पिता तस्य 'घनसारसिंह' इति नामधेयमकार्षीत् । प्राप्ते षष्ठे वर्षे ग्रहणधारणादिभिर्गुणैः पितास्य प्रतिभोन्मेषाऽवकाशं भाविनं शुभोदर्कं चानुमाय जम्बूस्थे श्रीरणवीरहाईस्कूले पठितुं प्रावीविशत् । तत्रायं तत्तदध्यापकसन्तोष-पुरःसरं क्रमेण प्रथमश्रेणीतो दशम(मैट्रिक)श्रेणीं यावत् समुदतरत् । ततः कालेजे

प्रविश्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीये एफ्०ए०, बी०ए० परीक्षे अपि समुदतरत्। अध्ययनसमय एवायं व्यायामकर्कशकायः, सुदृढसन्धिबन्धः, आजानुलम्बित-प्रचण्डबाहुदण्डः, हाटकशिलासङ्घट्टविकटवक्षस्थलः, अनवरतशस्त्राऽस्त्राभ्याससंलग्न-मानसः, वीराणां कथाश्रवणे कुतूहली, शत्रून्मूलनोद्भूतहुताशदेदीप्यमानरक्तोत्पल-लोहितलोचनः, सर्वदा धर्मगोष्ठीषु, विद्वत्परिषत्सु शौर्यसंवादेषु, शास्त्रव्याख्यानेषु, पूर्वजानामितिहासेषु, वृद्धसेवासु, गुरुपितृवचोऽमृतपानेषु च दत्तावधानः, चतुर्णामपि धर्मार्थकाममोक्षाणां मूलभूताम्, सर्वस्वत्यागेनापि रक्षणीयाम्, प्राणाधिकमूल्याम्, परम्परागतां द्विगर्तदेशस्वतन्त्रतामेव परां सम्पत्तिममन्यत। ततो वीरोचितसमस्तगुण-गणालङ्कृतं सिंहसंहननमिमं गुणग्रहिलो महाराजः श्रीप्रतापसिंहः समुचिते सेनापतिपदे न्ययुङ्क्त। असौ तिब्बत-लद्दाख-लेह-भूटान-असकर्दू-गिलगित्तादिषु, रूस-चीन-कम्बोज-सम्बद्धेषु देशेषु सेनां सञ्चालयन्, रणाङ्गणविपोथितप्रत्यर्थिसार्थरुधिररञ्जितासिधारः, दुन्दुभिघोषगम्भीरस्वरेण रिपुबलाऽबलाविलोललोचनोदकशीकरासारदुर्दिनं जनयन्, शत्रूरःकपाटपातितनिष्ठुरनिस्त्रिंशप्रहारः, तन्मस्तकस्तम्भविकारानपहरन्, कुलिश-कर्कशभुजपरिघप्रहरणैः, शिखरिशिखराण्यप्युत्पाटयन् सुभटेषु समररसमजीजनत्। एवं सर्वत्र समरेषु स्वयमग्रणीभूय युध्यमानः सैनिकेषु, समग्रसेनासु, सेनापतिषु, राजनि, मन्त्रिमण्डले, आबालवृद्धासु च सर्वप्रजासु महद् यशोभाजनं संवृत्तः। भारत-विभाजनसमये काश्मीरसीमासु प्रसह्य समागतान्, पशुवृत्तीन्, शलभवदापततो, विप्लव-कारिणो विलुण्ठकान् कतिपयैरेव सैनिकैः सह तेषां दन्तान् समुत्पाट्य लोहचणकचर्वण-मचीकरत्। ततो यथासमयं लब्धपुष्कलवयस्कवृत्तिकं, परमेश्वरपरायणं, कर्त्तव्यपालनं परं धर्मं मन्यमानमालस्यादिदोषलेशेनाप्यनाघ्रातम्, तत्कालकार्यकर्तारम्, धर्ममर्मविदम्, परमं कर्मण्यं बहुधा सुपरीक्ष्य रसगगननभोनयनमिते (२००६)वैक्रमे हायने गुणैक-पक्षपाती, न्यायनयनिपुणो, महाराजः श्रीहरिसिंहो जम्बूकाश्मीरधर्मार्थविभागसंरक्षक-समितेः (ट्रस्टस्य) प्रधानपदमिममध्यतिष्ठिपत्। ततः प्रभृति निःशुल्कं निष्कामं च कर्म कुर्वाणोऽयं धर्मार्थविभागस्य परां सेवां कुरुते। तत्रापि शतशो मन्दिराणि, सर्वत्र तीर्थेषु विद्यमानानि पथिकविश्रामस्थानानि (धर्मशालाः) च निरन्तरं दत्तावधानतया सेव-मानोऽपि धर्मार्थविभागस्य श्रीरणवीरसंस्कृतमहाविद्यालयम्, श्रीरणवीरसंस्कृतपुस्त-कालयम्, श्रीरणवीरसंस्कृतानुसन्धानविभागम् (श्रीरणवीरसंस्कृतरिसर्चइन्स्टीच्यूटम्) च "विद्यैव परमं तपः" "विद्यया वर्धते धर्मो ह्यज्ञानेन विलुप्यते" इत्यादिशास्त्रवचोभि-र्विद्यामेव धर्ममूलं मन्वानो विशेषरुच्या सेवते।

अस्य भ्रातरः, पुत्राः, दुहितरः, इतरे सम्बन्धिनश्च सर्वेऽपि सकलभाषाजनन्या

गीर्वाणवाण्याः परमभक्ताः सन्ति। ईदृशान् विरलान्, अनीदृशांश्चाधिकान् वीक्ष्यैव सुरभारतीत्थं विलपति—

वसनाशनैर्मदीयैरुपजीविताः सदा ये,
कथयन्ति हन्त ! ते मां हतभागिनी मृतेयम्।
तदहं हि किं करोमि स्वसुता विरोधिनो मे,
चिरकालतो वियुक्तां जननीं न ये स्मरन्ति।
न कृतघ्नता तदीया हृदि चिन्त्यते मयेयम्,
समयं निरीक्ष्य हीनं दरमूकतां वहेयम्। इति।

चन्द्रमौलिशास्त्री

श्रीचन्द्रमौलिशास्त्री वेदबाणविहगवसुमतीमिते (१९५४) वैक्रमे वत्सरे सौराषाढस्याष्टमे दिने वक्ष्यमाणस्य श्रीनीलकण्ठशर्म्मणः पतिपरायणायां धर्मपत्न्यां श्रीयमुनादेव्यां जनुरग्रहीत्। आकृत्या ग्रहगणितेन पैतृकगुणैर्वाऽस्य भाविशिवोपासकत्वमनुमाय द्वादशेऽहनि पितृपादाश्चन्द्रमौलिरित्यन्वर्थं नामधेयमकार्षुः। चन्द्रमिव क्रमेण वर्धमानं पित्रोर्मनोविनोदिनं पञ्चवर्षवयसि कृतोपनयनसंस्कारं पितृपादा गृहीयपाठशालायामेव वैतनिकैः पण्डितैः संस्कृतमध्यापिपन्। लघुकौमुदीम्, पञ्चतन्त्रम्, अन्यानि च संस्कृतबोधकानि लघूनि पुस्तकानि समधीत्य जातबोधोऽयं श्रीरणवीरपाठशालायां प्रविश्य, तत्र क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारदशास्त्रिपरीक्षाः समुदतारीत्। ततः क्रमेण मेट्रिक-एफ्०ए०परीक्षे समुत्तीर्य्य श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयप्रबन्धकपरिषदो महामन्त्रिपदमलमकार्षीत्। तत्र महता कौशलेन कार्य्यं कुर्वाणोऽयमध्यापकेषु छात्रेषु च परां ख्यातिं समवाप्नोत्। अस्य तादृशं वैदुष्यं कर्मण्यताञ्चानुभूय श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयपरिषदः पारिषद्याः श्रीरघुनाथपाठशालीयाध्यापकेष्वन्यतमाऽध्यापकपदमध्यतिष्ठिपन्नेनम्। तत्राप्ययं कतिपयहायनान्यध्यापनकार्यं विदधानः स्वाध्यापनचातुर्येण छात्रेषु परां प्रीतिं समुदपीपदत्। सम्प्रति भृतिविरतो लब्धपुष्कलवयस्कवेतनः काश्मीरगिरिशिखरगह्वरमधिवसन्तं पार्वतीपतिं परमेश्वरं श्रीअमरनाथं संस्मरन् तच्चरितपयोधिं स्वप्रतिभोन्मेषमन्दराद्रिणा प्रमथ्य "अमराकृति" नामधेयमेकं सरसं काव्यं निर्माय पार्वतीपरमेश्वरयोः सांनिध्यमीप्सति।

किञ्चायममराकृतेरेकैकं पद्यं सस्वरमुदाहरन् परमानन्दपयोधौ मज्जति, मज्जयति च सहृदयान् परमेश्वरभक्तान्। तत्काव्यस्येदमादिमं पद्यम्—

प्रभोः प्रयाणं प्रति काश्यपीं भुवं विचिन्त्य नन्दी स्ववपुर्विधूय सः।
द्वारे प्रधाने निजहर्षनिःस्वनैः प्रबोधयामास गणान् सुखस्थितान्॥

अयं श्रीचन्द्रमौलिशास्त्री सहृदयः, सज्जनः, परमविनीतः, लोकापवादभीतः, कर्मकाण्डपरायणः, कुलमर्यादापरिपालकः, परमेश्वरभक्तो दिवानिशं परमेश्वरप्रतिमां पोपूज्यते स्म।

श्रीजगदीशचन्द्रशर्मा

मणिरामस्य विदुषो भवानीदत्तजगदीशचन्द्रौ द्वौ सुतौ समभूताम्। भवानीदत्तो ज्येष्ठः परमविनीतो लौकिकव्यवहारज्ञोऽपि शास्त्राभ्यासशून्य एवासीत्। अयं सर्वं विहाय चत्वारिंशद्वर्षवयस्येव लोकान्तरमगात्। जगदीशचन्द्रस्तु पाणिनीयव्याकरणपण्डितः कर्मकाण्डधुरीणः साहित्यसङ्गीतयोरपि विशेषरुचिरस्ति। महाराजश्रीहरिसिंहसमये सर्व कर्मकाण्डादिकं तदवरोधनेऽयमेवाचीकरत्। इदानी केनापि कारणेन तत्सर्वं परित्यज्य स्वतन्त्रीभूतः स्वगृहे शास्त्रीयसङ्गीतं शिक्षयति बालान् संस्कृतं चाध्यापयति। अयं परमविनीतः, सभ्यः, सर्वजीवहितः, परमात्मपरायणो लोकोत्तरप्रतिभावान्, धर्मात्मा च वर्तते। संस्कृताध्ययनाध्यापनयोरस्य विशेषरुचिर्विद्यते।

श्रीजगदीश्वरशास्त्री

असौ १९२३विक्रमाब्दे ज्येष्ठशुक्लनवम्यां जम्बूराजधानीपार्श्ववर्तिनि शोभाञ्जना(सुहाञ्जना)नाम्नि ग्रामे सुप्रसिद्धे राजपण्डितवंशे जन्म लेभे। अस्य पितृपादाः श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणस्तदानीं श्रीरघुनाथमन्दिराधिष्ठातृपदमलङ्कुर्वाणा अपि श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रिंसिपलपदमधितिष्ठन्तः स्वात्मजस्य जन्मकुण्डल्यां शुभस्थानस्थितशुभग्रहान् विलोक्य परं मुमुदिरे। अयं च श्रीजगदीश्वरः स्वायुषः पञ्चमे वर्षे कृतोपनयनसंस्कारो दाक्षिणात्यात् श्रीमदम्बारामभट्टाद् यजुर्वेदमध्यैष्ट। स्वल्पेनैव कालेनाष्टविधान् पदक्रमजटावल्ल्यादीन् पाठप्रकारान् पूर्णरूपेण विज्ञाय व्याकरणन्यायवेदान्तादीनां शास्त्राणामध्ययनं प्रारभत।

असौ १९४०वैक्रमाब्दे सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेषु श्रीब्रह्मानन्दस्वामिषु जम्बूराजधानीमागतेषु पितृपादादेशेन तेषां सविधे समुपस्थाय शारीरकभाष्यव्युत्पत्तिवादादिषु व्युत्पन्नोऽभवत्। अस्य कुशाग्रां बुद्धिमनुभूय प्रत्यक्षचमत्कारकारिणीनां मन्त्रतन्त्रविद्यानां गूढं तत्त्वमधिगन्तुमवगमयितुं चास्मात् परं नान्यं योग्यतमं शिष्यं लप्स्ये इति विचिन्त्य "ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरवो गुह्यमप्युत।" इति वचोऽनुरूपं स्वामिचरणाः स्वल्पैरेवाहोभिरेनं मन्त्रतन्त्रादिष्वपि प्रवीणं चक्रुः। धर्मशास्त्राणि प्रायोऽस्य जिह्वाग्रे स्थितानीवासन्। तदानीं सर्वा अपि राजसम्बन्धिनीर्धर्मव्यवस्था एभिरेव व्यवस्थापिताः प्रमाणीभवन्ति स्म। अयं वेदकोविदो द्विचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९४२) वैक्रमाब्दे श्रीरघुनाथपाठशालायां यजुर्वेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठत्। वैदिककर्मकाण्डेषु सोमयागादिपद्धतिषु चास्य महती ख्यातिरासीत्। किशनगढराज्ये समायोजिते सोमयागे तत्रत्यैः सादरं निमन्त्रितोऽयं तस्मिन् सोमयागे आचार्यपदं भेजे। निष्पन्ने यागे श्रीदीक्षितजवानसिंहमहाराजेन सम्मानितः प्राज्यसम्भारसहितो जम्बूकाश्मीराद्यनेकदेशाधिपतेः महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य राज्याभिषेकमचीकरत्, तन्त्रशास्त्रोक्तसिद्धिलाभाय च तपस्तप्तुं वाराणसीमगच्छत्। तत्राप्येकान्तमनासाद्य शान्तप्रदेशं हिमालयैकदेशं सेवितुं नयपालानगमत्। तत्र शास्त्रसिद्धौ सत्यां कमाण्डरकरनलकेसरीसिहप्रभृतयः क्षत्रियास्तत्रभवन्तं श्रद्धयाऽसेवन्त। सिद्धसमीहितोऽयं १९५०वैक्रमाब्दे जम्बूराजधानीं प्रत्यावर्तत।

अथास्य स्वराज्ये पुनरागमनं श्रुत्वा धर्मावतारो महाराजः श्रीप्रतापसिंहः परं मुमुदे। प्रीत्या स्वदैनिकपूजायामस्मात्कथां श्रोतुं प्रारब्धवान्। मन्त्रतन्त्रचमत्कारानन्नुभूय महाराजस्यात्र बुधे परा श्रद्धा सञ्जाता। षट्पञ्चाशदुत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९५६)वैक्रमाब्दे महाराजश्रीप्रतापसिंहः एनं श्रीरघुनाथमन्दिरस्याधिष्ठातृपदमध्यतिष्ठिपत्। असौ १९५९वैक्रमाब्दे श्रीरघुनाथपाठशालायाः प्रिंसिपलपदमलमकार्षीत्। एतदीयमध्यापनकौशलं प्रबन्धप्रावीण्यं च श्रुत्वा बदरिकाश्रमादारभ्य आ कन्याकुमार्याः पूर्वसमुद्रात् पश्चिमसमुद्रपर्यन्तं च पिपठिषवश्छात्राः आगत्यागत्य श्रीरघुनाथपाठशालायां प्राविशन्। प्रतिवर्षं पञ्चदश विंशतिर्वा छात्राः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरन्। बाणरसग्रहेन्दुमिते (१९६५) वैक्रमाब्दे महाराजश्रीप्रतापसिंहाय विधिना मन्त्रदीक्षां प्रादात्। महाराजश्रीप्रतापसिंह एतस्मिन् भक्तिमान् श्रद्धालुश्चासीत्। एतस्य वैदुष्यमाकर्ण्य वर्त्तानियासर्वकार एतस्मै १९७१वैक्रमाब्दे महामहोपाध्यायपदवीं प्रददौ। द्विसप्तत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९७२) वैक्र-

माब्देऽस्मै भारतधर्ममहामण्डलाधिष्ठातृभिः 'विद्यासागर'इत्युपाधिः प्रादायि। राजनीति-चातुर्येण नगरपालिकासदस्यतामपि श्रीजगदीश्वरः प्राप्नोत्। एवमयं महतीं सम्मान-शिलामधिरूढोऽपि विनयावनतः, प्राप्ताखिलसम्भोगसम्भारोऽपि वसनाशनपानादिषु साधारणो, निग्रहानुग्रहसमर्थोऽपि सर्वजीवहितैषी च समभवत्। असौ विहगवसुनन्देन्दुमिते (१९८९) वैक्रमे वत्सरे भाद्रपदशुक्लचतुर्थ्यां सर्वं विहाय दिवं गतः।

कविवरः श्रीजगन्नाथो वासिष्ठः

अस्ति पञ्चनदप्रान्तोत्तरदिग्विभागस्थं रघुवंशीयक्षत्रियवासितं जम्बूनाम्ना प्रसिद्धं नगरम्। ततो दशक्रोशान्तरालेऽग्निकोणे 'मजूहा'नामधेयः कश्चिदस्ति रामणीयकहृतहृदयोऽतिविश्रुतो ग्रामः। तस्मिन् 'बनोत्रा'जातीयं वसिष्ठगोत्रं परमप्रसिद्धं ब्राह्मणकुलं विद्यते। यस्मिन् कुले विविधविद्याविभावितान्तरात्मानोऽद्यावधि सुयोग्या विद्वांस एव समभूवन्, वर्तन्ते च। एतत्कुलपूर्वपुरुषेषु परमभागवतः पण्डित-प्रकाण्डं श्रीढुण्ढिराज आद्यो विद्वान् सम्बभूव। तस्मात्क्रमेण जायमानेषु विद्वत्सु समभून्मेधावी विद्वद्वरिष्ठः श्रीमायारामः पण्डितः। तस्मात्कृपारामव्रजलालौ समभूतां रामलक्ष्मणाविवाभिन्नहृदयौ द्वौ पुत्रौ। तयोः कनीयसो व्रजलालात् श्रीदुर्गादेव्यां तस्य धर्मपत्न्यां चरितनायकोऽयं श्रीजगन्नाथः कविराजो वेदर्षिविहगेन्दुसम्मिते (१९७४)वैक्रमाब्दे कार्तिकमासस्य विंश्यां तारिकायां पुनर्वसुनक्षत्रे प्रातस्तुलालग्नोदये जनिमग्रहीत्। पितुर्द्वितीयोद्वाहजप्रथमात्मजत्वादतीव वात्सल्याच्चानुशासनहीनोऽयं बाल्ये कञ्चित्कालं स्वैरिणीं वृत्तिमशिश्रियत्। ततो रामाष्टनवचन्द्रसम्मिते (१९८३)वैक्रमे हायने स्वायुषो नवमे वर्षे जम्बूनगरस्थपण्डितप्रकाण्डश्रीमदारूढभानुशास्त्रिणां सविधे चत्वारि वर्षाणि तद्गृहमध्युष्य तेभ्योऽक्षरारम्भादारभ्य शिक्षादीक्षादिकमग्रहीत्। परम-वैयाकरणानां श्रीमदारूढभानूनां सहवासेन तदनुग्रहेण चास्य व्याकरणे विशेषा रुचिरभवत्। तदनन्तरं श्रीरघुनाथमहाविद्यालये प्रविश्य छात्रावासे छात्रेष्ववसत्। तत्र स्वातन्त्र्येण लघुकौमुदीं, सिद्धान्तकौमुदीं, ग्रहलाघवं, रघुवंशादिकाव्यानि च समधीत्य जातबोधः काव्यकलनव्यसनसंलग्नमानसस्तत्सम्बन्धिसम्भाराऽऽहरणव्यवसायैः सहजां शक्तिमाविर्भावयितुं प्रायतत। बाल्य एव प्रौढकविकलनयोग्यानि प्रकीर्ण(फुटकर)-काव्यानि कर्तुं प्राभूत्। तस्य कुशाग्रबुद्धिवैभवसन्तुष्टाः पाठशालीया विद्वांसः सूक्ष्म-धिषणैः सुज्ञेयानि व्याकरणकाव्यदर्शनादीनां विशेषविशेषस्थलान्यध्यापिपन्। तात्कालिक-

वैद्येभ्यश्चायमायुर्वेदे वैद्यजीवन-भावप्रकाश-सुश्रुत-चरकादिग्रन्थानपि पर्यशिशीलत् । एवं संस्कृतभाषायां तत्प्रतिपादितगम्भीरविषयेषु च विशेषवैदुष्यं समधिगत्य हिन्दी-भाषायां तदाप्तुं प्रयतमानोऽयं राजकीयविश्वविद्यालयीयप्रभाकरपरीक्षायां प्रथमश्रेण्यां सर्वप्रथमः समुदतरत् । एवं संस्कृतहिन्दीप्रान्तीयभाषासु लब्धप्रसराऽस्य शेमुषी सारस्वत-सृष्टौ सम्राज्ञीव स्वातन्त्र्येण प्रावर्तत । नवनवोन्मेषशालीनि पदानि, वाक्यानि, छन्दांसि, अलङ्काराः, गुणाः, रीतयो, रसाश्च प्रभाववशीभूता गुणगणप्रलोभिता अनुचरा इव तस्य पुरतोऽवातिष्ठन्ताऽवतिष्ठन्ते च । पाकिस्तानविप्लवानन्तरं चायं जम्बूतः पूर्वदिग्वर्तिनि साम्बानगरे कृतनिवसतिः सरस्वतीसमाराधनपरायणः कुलक्रमप्राप्तां वृत्तिं समाश्रयन्नास्ते । अस्य कवेः—

(१) 'मानसरामराज्यनवकम्' । (२) 'गीतागीतम्' ।
(३) 'श्रीश्यामशोकदशकम्' । (४) 'अष्टग्रहीस्तोत्रम्' ।

इत्याद्याः संस्कृतपद्यमय्यः कविता अयोध्यायाः 'संस्कृत'पत्रे, जयपुरस्य 'भारती'-पत्रे, नागपुरस्य 'संस्कृतभवितव्य'पत्रे च यथासमयं प्रकाशिता अभूवन् । ईशावास्यो-पनिषदः संस्कृते पद्यमयोऽनुवादः, विद्वद्वरश्रीकाशीनाथकृतपीयूषगङ्गायाः 'सरला'-नाम्नी संस्कृतटीका, आशापूर्णस्तोत्रं च संस्कृतपद्यमयमनेन प्रकाशितम् । अन्याः प्रभूततराः संस्कृतपद्यमय्यः कविता उक्तकविना रचिता वर्तन्ते, परं द्रव्याऽभावान्न प्रकाश-मायाताः । अयं कविवरः स्ववंशवर्णनम्, किञ्चित् स्वकृतिनिर्देशं च स्वयमपि अनुष्टुप्-पद्यैः कृतवान् ।

उपाध्यायः श्रीजगन्नाथः शास्त्रिशिरोमणिः

जम्बूनगरस्य 'पक्की ढक्की'प्रतोलिकायां श्रोत्रियगुणगणान्वितः, दुर्गरेषु सर्वत्र ख्यातः कश्चिदुपाध्यायवंशो विद्यते । यस्मिन् क्रमेण जायमानेषु विद्वत्सु कश्चिद् व्रजभूषणो नामोपाध्यायो जनिमग्रहीत् । असौ कर्मकाण्डकर्मणि प्रवीणः फलिते ज्यौतिषेऽपि सिद्धहस्तोऽभवत् । असौ नभोऽग्निनन्देन्दुमिते (१९३०)वैक्रमे वत्सरे मार्ग-शीर्षमासस्याष्टादश (१८) तारिकायां प्रायः पञ्चवादनवेलायां स्वधर्मपत्न्यां देव्यां पुत्र-रत्नं जनयामास, यस्यैकादशेऽह्नि 'जगन्नाथ' इति नामधेयमकार्षीत् । असौ श्रीजगन्नाथ उपाध्यायो न्यायवेदान्तव्याकरणादिषु लब्धावकाशोऽपि धर्मशास्त्रकर्मकाण्डयोः परां प्रौढि-मापन्नः सर्वत्र दुर्गरेषु प्रसिद्धोऽभवत् । असौ स्वगृहीयपाठशालायां कर्मकाण्डपिपठिषून्

छात्रान् पारस्करगृह्यसूत्र-संस्कारभास्कर-याज्ञवल्क्यस्मृतिमिताक्षराटीकादिकान् कर्मकाण्डधर्मशास्त्रग्रन्थान्, ग्रहलाघवमुहूर्त्तचिन्तामणिबृहज्जातकप्रभृतीन् ज्यौतिषशास्त्रग्रन्थांश्च समपीपठत् । गृहागतान् जिज्ञासुजनान् सदुपदिदेश । जम्बूनगरस्थाः सर्वेऽपि वृत्तीश्वराः, उपाध्यायाश्च जगन्नाथशास्त्रिणः शिष्यप्राया आसन्, वर्तन्ते च । असौ कदाचित् तीर्थयात्राप्रसङ्गेन वाराणसीमयासीत् । तत्रत्यविद्वत्सदसि बहून् कर्मकाण्डविषयकान् प्रश्नान् स्वयमप्राक्षीत्, तत्कृतप्रश्नांश्च समुदतारीत् । तेन प्रीतैर्वाराणसेयविद्वद्भिरस्मै शास्त्रिशिरोमणिरित्युपाधिर्वितीर्णः । अयमाकृत्या सुन्दरः, शरीरेण विशालः, भाषणेन प्रगल्भः, वार्तालापैर्मधुरः, व्यवहारेण सरलः, चरित्रेण पवित्रः, नित्यनैमित्तिककर्मभिर्धार्मिकः, अध्यापनोपदेशादिभिर्गुरुः, वेशभूषाभिश्च महाराज इवासीत् । काव्यकलाऽप्यस्य हस्तामलकीभूता प्रतिवर्षं महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य जन्मदिवसोत्सवसमये प्रशस्तिपद्यानि निर्माय ततः पुरस्कारविशेषानलभत । भूमीन्दुशून्यनेत्रमिते(२०११)वैक्रमे वत्सरे कार्तिकमासस्य चतुर्दशतारिकायां प्रातर्ब्राह्मे मुहूर्ते हरिं स्मरन् दिवं गतः । धन्योऽसौ देशो यमेतादृशा भागवता जनुषाऽनुगृह्णन्ति । अस्य विदुषस्त्रिषु पुत्रेषु ज्येष्ठो रामशरणोऽसमय एव कालग्रासीभूतः । द्वौ यमुनादासजगद्रामौ नाम स्वकर्मणि कुशलौ वर्तेते, तयोर्जगद्रामः कर्मकाण्डधुरीणः पितृपादानां पद्धतिमनुसरन् महान्ति यशःकुसुमानि सञ्चेतुमारब्धवान् गुणैः पितरमप्यतिशयिष्यते ।

जयरामशास्त्री

श्रीजयरामशास्त्री जम्बूराजधानीतः क्रोशशतकान्तराले वायव्यकोणे राजौरीपत्तनसविधे 'पञ्जाह'नामकग्रामे कर्मकाण्डपरिपाटीपटीयसः कृषिकर्मकुशलस्य कस्यचिद् राजानक(रैणा)जातीयस्य ब्राह्मणस्य गृहे जन्माग्रहीत् । असौ विद्वद्वरो वसुरसग्रहेन्दुमिते (१९६८) वैक्रमे वत्सरे वैशाखमासस्य षष्ठे दिवसे विद्यास्थानस्थितेषु शुभग्रहेषु शुभे मुहूर्ते प्राच्याः पूर्णेन्दुरिव स्वजनन्याः समुदैत् । शिशोरेव चास्य पितरं सुजनसुखासहिष्णुर्विधिरपाहरत् । तथापि तदाशिषाऽयं सितदलीयप्रतिपदिन्दुरिव क्रमेणोपचीयमानकलावयवः, जनन्युत्सङ्गे संवर्धमानः, वीतराग इव पितृशोकलेशेनाप्यनाघ्रातः कञ्चित्कालमनैषीत् । ततः पितृत्वमाचरता ज्येष्ठभ्रात्रा श्रीलक्ष्मणदत्तेन लालितः पालितश्चायं क्रमेण जातसम्बोधः पितृशोकेनाभिभूतो महतीं चिन्तामापन्नः । तदा ज्येष्ठः सहजोऽस्य शुभोदर्कोन्मुखीं प्रतिभां निभाल्य केनचित्प्रेमसिंहनाम्ना महात्मना सह लायलपुरनगरं प्राहिणोत् । तत्र कञ्चित् कालं महात्मा प्रेमसिंहः

स्वयमस्य प्रारम्भिकशिक्षादीक्षादिकं विधाय तत्रत्यर्षिकुलमेनमवीविशत् । वसनाशन-पुस्तकादिप्रबन्धमप्यकार्षीत् । क्रमेण तत्रत्यश्रेणीः समुत्तीर्याऽग्रिमश्रेणीषु प्रविश्य पिपठिषुं लवपुरं प्राहैषीत् । तत्रत्यविश्वविद्यालयस्य प्राच्यविद्यालये प्रविश्य इन्दुवह्निग्रहेन्दुमिते (१९३१) ख्रिष्टाब्देऽयं शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्णवान् । ततः प्रेमसिंहमहात्मनि लोकान्तरं गते तच्छिष्यस्य श्रीहरिसिंहस्य साहाय्येन काशीमयासीत् । तत्र श्रीमदनमोहन-मालवीयपुरुषार्थसम्पन्ने विश्वविद्यालये प्रविश्यैकत्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमख्रिष्टा-ब्दादारभ्य चत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमख्रिष्टाब्दपर्यन्तं समधीत्य शाङ्कर-वेदान्तशास्त्रिपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् । ततो वाराणसेयक्विंसकालेजीया दर्शनमध्यमान्यायशास्त्रिन्यायाचार्यपरीक्षाः क्रमेण समुत्तीर्याऽयं न्यायाचार्यः समभूदि-त्यस्य स्वहस्तलिखिताल्लेखाज्ज्ञायते । ततः सम्प्रार्थ्यमानैर्धर्मार्थविभागाधिकारिभिरुत्तर-वाहिन्यां श्रीगदाधरपाठशालायामध्यापकपदे नियुक्तोऽयं वेदविहगनन्देन्दुमित(१९९४)-वैक्रमाब्दादारभ्यैकोत्तरद्विसहस्रतम(२००१)वैक्रमाब्दान्तमध्यापयन् प्रतिमासं चत्वारिंशद्रुप्यकाणि मासिकं वेतनमलभत । जम्बूस्थश्रीरघुनाथपाठशालीयन्यायाऽ-ध्यापके श्रीमहेश्वरशास्त्रिणि स्वीयं न्यायाध्यापककार्यभारं विमुच्य गृहान् गते, तत्र न्यायाध्यापकपदे जयरामशास्त्रिणमिमं प्रायुङ्क्त धर्मार्थपरिषत्प्रधानः श्रीहकी-कतसिंहः । ततो दुर्दैवेन श्रीरघुनाथपाठशालीयप्रधानाध्यापकेषु क्रमेण क्षीयमाणेषु, श्रीपरशुरामकाकारामशास्त्रिणोर्वयस्कवृत्तिं लब्धवतोः, श्रीसीतारामशास्त्रिणि वाराणस्यां मालवीयविश्वविद्यालयं गतवति भृतिक्रमेण लब्धावकाशोऽयमध्यक्षैः प्रधानाध्यापकपदे नियुक्तोऽद्यावधि तत्कार्यं सम्पादयति । अयं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयः सम्प्रति महाराजश्रीकर्णसिंहमहोदयानुग्रहेण जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयेन सह कृतसम्बन्धो वर्तते । जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयस्य कुलपतिपदमलङ्कुर्वाणो महाराजो डाक्टर-श्रीकर्णसिंहस्तद् व्यवस्थापकसमिति(सिण्डिकेट)सदस्येषु श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालय-स्य प्रधानाध्यापकं श्रीपरशुरामशास्त्रिणमप्यन्यतमसदस्यं (सिनेटरं) निरवीवचत् । साम्प्रतं श्रीपरशुरामशास्त्रिणि वयस्कवृत्तिं लब्धवति श्रीजयरामशास्त्रिणं तत्पद-मारूरुहत् ।

पण्डितप्रवरः श्रीज्वालासहायः

अयं जम्बूराज्यान्तर्गत"गौर"नाम्ना प्रसिद्धं ग्रामं विहगनेत्रनन्देन्दुमिते (१९२९)वैक्रमे वत्सरे भाद्रपदमासस्य षड्विंश(२६)तारिकायां प्रातः सिंहलग्नोदये स्वजन्मनाऽमण्डयत् । अयमक्षरारम्भादिकं पितृचरणसविधे विधाय पितृप्रेरणया जम्बूनगरस्थश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणादिशास्त्राणि समध्येतुं प्राविशत् । तत्र परमविद्वद्भ्यः श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिभ्यः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिभ्यः, श्रीकाशीनाथशास्त्रिभ्यः, श्रीलक्ष्मणशास्त्रिभ्यश्च व्याकरणकर्मकाण्डधर्मशास्त्रकाव्यसाहित्यदर्शननिरुक्तादिसहितान् वेदानध्यगीष्ट । अयं व्याकरणस्य शलाकापरीक्षास्वनेकशः समुत्तीर्णो विद्वत्परिषदि शास्त्रार्थसङ्गरे पराजितबहुपण्डितश्च वर्तते । कतिपयवर्षाणि श्रीरघुनाथपाठशालायां व्याकरणाध्यापकपदमलङ्कृतवान् । तदनन्तरं लवपुरे वंशीधरपाठशालायां द्वितीयाध्यापकपदमधिष्ठाय पञ्चदश वर्षाणि तत्राध्यापिपत् । तदनन्तरं महाराजश्रीप्रतापसिंहः सम्मानपूर्वकमिमं श्रीरघुनाथमन्दिरे कथावाचकपदे न्ययुङ्क्त । सम्प्रति नवतिवर्षवयसि वर्तमानोऽयं गृहीयपाठशालायां छात्रानध्यापयति ।

श्रीदामोदरपण्डितः

राज्ञो व्रजराजदेवादनन्तरं तदात्मजः सम्पूर्णदेव एकवर्षदेशीय एव व्रजराजदेवस्य पितृव्यपुत्रमोटासिंहप्रातिनिध्येन दामोदरपण्डितेन कारिताऽभिषेको राजसिंहासनमारूढः । परमयं केवलं दश वर्षाणि यावत् नाममात्रेण भूपतिर्भूत्वा बाल्यावस्थायामेव सर्वं विहाय लोकान्तरमगात् । रणजीतदेवस्य यः कनिष्ठः पुत्रो दलीलदेवः, तदात्मजो जीतसिंहो द्विगर्तभूपतिर्बभूव । तस्यापि राज्याभिषेकं दामोदरपण्डित एवाचीकरत् । तस्य तु राज्यकार्यानभिज्ञत्वात् तद्राज्ञी नाम्ना 'वन्दराली' एव दामोदरपण्डितसाहाय्येन सकलं राज्यकार्यमचीचलत् । दामोदरपण्डितः परमनीतिज्ञो मन्त्र-तन्त्र-कर्मकाण्डेषु प्रवीणोऽपि षड्यन्त्रसंलग्नाया 'वन्दराली'राज्ञ्याः कुव्यवहारैरसन्तुष्टो राजकार्येषु परमौदासीन्यमेवावलम्बत ।

श्रीदामोदरवैद्यः, तद्वंश्याश्च

जम्बूनगरस्थश्रीरघुनाथपुराप्रतोलिकायां वसुगोत्रोपाह्वः कश्चिद् आयुर्वेदविद्या-विशारदः फीनारामो नाम ब्राह्मणः समभूत्। अस्माद्वैद्यवराद्भूनेत्रवस्विन्दुमिते (१८२१)वैक्रमाब्दे श्रीदामोदरो जनिमग्रहीत्। अयं जम्बूप्रान्तान्तर्गत"खिहाडियाँ"–ग्राममधिवसन् न्यायव्याकरणकाव्यादिषु प्रवीणोऽपि विशेषेणाऽऽयुर्वेदे सिद्धहस्तोऽभवत्। अस्य निदानानुसन्धानं रोगपरीक्षणञ्च विलक्षणे एवाभवताम्। केवलं नाडीमुपगृह्य नेत्रे निमील्य क्षणेनैव रोगस्य निदानं नाम च निर्दिश्य तस्य साध्यत्वमसाध्यत्वं च कथयति स्म। अयं मेघदूतहंसदूतरघुवंशकाव्यानां टीकामप्यकार्षीत्। अनेन वैद्यविनोदनामकं हिन्दीभाषापुस्तकमप्यलेखि। अयं भूमीन्दुविहगवसुमतीमिते (१९११)वैक्रमे वत्सरे नवतिवर्षवयसि दिवं गतः।

अस्माद्वैद्यवरान्नत्थूरामः समजनि। असावप्यायुवेदे लब्धप्रतिष्ठ एवाभूत्। तस्य धनीरामचरणदासशर्म्माणौ द्वौ तनयावास्ताम्। तयोः कनीयान्ः श्रीचरणदासः सर्वशास्त्रनिष्णातोऽपि चिकित्साशास्त्रे सिद्धहस्तत्वेन पीयूषपाणितया आयुर्वेदपञ्चान-नोपाधिमधिगतवान्।

दुर्गादत्तशास्त्री

श्रीदुर्गादत्तशास्त्री जगदीशशर्म्मणो ज्येष्ठभ्रातुः श्रीभवानीदत्तस्य ज्यायाँस्तनूजः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत्। आङ्गलभाषायामपि परं प्रावीण्यं समधिगत्य जम्बू-काश्मीरप्रजासभाया महतः पुस्तकालयस्याध्यक्षपदमध्यतिष्ठत्। संस्कृत-साहित्यस्य प्रचारप्रसारार्थं च परं प्रायतत। अयं विनीतः, सुशीलः, अध्ययनाध्यापन-परश्च वर्तते।

महामहोपाध्यायाः श्रीदेवराजशास्त्रिणः

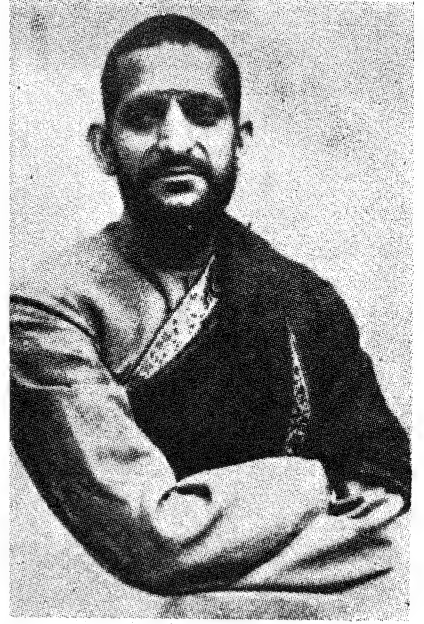
इमे श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणां प्रपौत्रा गङ्गाधरशास्त्रिणां सुपुत्रा वसुवेदाङ्कभूमिते (१९४८)वैक्रमाब्दे मार्गशीर्षमासे कृष्णपक्षे नवम्यां भौमे दिवसे द्वादशवादनवेलायां

परिचयः—२५४ पृष्ठे

उपाध्यायः पं० जगन्नाथ शास्त्री

परिचयः—२५८ पृष्ठे

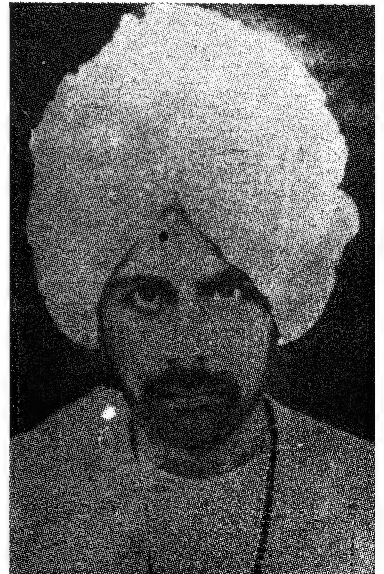

म. म. पं० श्रीदेवराजशास्त्री

परिचयः—२६६ पृष्ठे

परचियः—२६९ पृष्ठे

मकरलग्नोदये जनिमग्रहीषुः । पञ्चवर्षवयस्येव कृतोपनयनसंस्काराः स्वपितृचरणयोर्मूलमध्युष्य वेदमन्त्रान् पाणिनिसूत्राणि चाभ्यास्यन् । पाठशालीयविदुषां सविधे व्याकरणकाव्यादीनि शास्त्राणि समधीत्य श्रौतस्मार्तकर्मसु विशेषरुचयोऽभवन् । ततो वैदिकविद्वद्भ्यः साङ्गं सविस्तरं कर्मकाण्डशास्त्रं समधीत्य कर्मकाण्डप्रवीणा इमे जम्बूकाश्मीरस्थविद्वद्गणेषु कर्मकाण्डिषु प्राथमिकीं प्रतिष्ठां समवाप्य शनैःशनैः प्राप्तकीर्तिप्रसराः समस्तेऽपि पञ्चनदप्रदेशे परां ख्यातिमलभन्त ।

एतेषामेतादृशं वैदुष्य प्रतिभानैर्मल्यञ्च परिज्ञाय महाराजश्रीप्रतापसिंहः सादरमिमान् श्रीरघुनाथमन्दिरस्याधिष्ठातृपदमध्यतिष्ठिपत् । तदनन्तर महाराजश्रीहरिसिंहोऽपि एषां पाण्डित्येन प्रभावितो राजप्रासादीयकर्मकाण्डाचार्यपदमेभ्यः प्रायच्छत् । श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रिंसिपलपदमपीमानेवाध्यतिष्ठिपत् । इमे एव महाराजश्रीहरिसिंहस्य राज्याभिषेकमप्यचीकरन् । तस्मिन् राज्याभिषेके पञ्चलक्षरूप्यकाणि विद्वद्भ्यो ब्राह्मणेभ्यो दीनेभ्यश्चादापयन् । एषां वैदुष्येण सर्वजनमनोरञ्जनविधिना च परं प्रभावितो महाराजश्रीहरिसिंह इमान् स्वगुरूनकार्षीत्, भारतसर्वकाराच्च महामहोपाध्यायपदवीमेभ्योऽदापयत् । ग्रामञ्चैकं स्वयं प्रायच्छत् । बुधवराणां गुणग्रहणे, तेषां समुन्नतिसम्पादने, सर्वथा साहाय्ये च सहर्षं बद्धपरिकरा न जाने कियतां ब्राह्मणविदुषां तदितरेषां चेमे जीवनदातार आसन् । बहूपकारप्रकारैश्च याचकान् सफलमनोरथान् कुर्वन्त एते महामहोपाध्यायाः स्वकीयमक्षयं यशः समचिन्वन् । शतशः सहस्रशो ब्राह्मणा दीनाश्च तैरुपकृता अद्यापि विद्यन्ते ।

किमधिककथनेन स्वकीयविषये असाधारणा अद्वितीयाश्चैते सर्वाः मुन्नतिं, सौभाग्यं, सामर्थ्यं, महत्त्वं सकलमपि स्वहस्तेनैव सम्पादयन्तः सर्वेषामेव संस्कृतज्ञानामादर्शभूता अभूवन् । एतदेव पूर्णं महत्त्वम्, एषैव सम्पूर्णा स्मृतिः, एतदेव वास्तविकं गौरवम्, यदिमे सति समये सर्वं परित्यज्य तटस्थाः समभूवन् । इमे महानुभावाः पञ्चपञ्चाशद्वर्षवयसि वस्वङ्कनन्दवसुमतीमिते (१९९८)वैक्रमाब्दे काश्मीरेषु श्रीनगरे स्वकनिष्ठभ्रातुर्बालकृष्णशास्त्रिणो दक्षिणोरुर्निहितशिरसो रुदतोऽनुचरान् विहाय दिवमगुः ।

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः श्रीधूर्जटिपण्डितः, तद्वंशजाश्च

जम्बूराज्यान्तर्गतजन्द्राहपत्तनवास्तव्यो ब्राह्मणतनुजन्माऽयं धूर्जटिपण्डितोऽनुमानतो नेत्राग्निवसुवसुमतीमिते (१८३२)वैक्रमाब्दे समाविरभवत्। अयं स्वायुषोऽष्टादश वर्षाणि वाराणसीमध्युष्य काव्यव्याकरणधर्मशास्त्रदर्शनादीनि शास्त्राणि समध्यगीष्ट। प्राचीनार्वाचीनन्यायनिष्णातोऽयं विद्वत्परिषदि महतो महतः शास्त्रार्थमहारथान् पराजयत। वाराणसीतः प्रत्यावृत्य स्वजन्मभूमौ जन्द्राहपत्तने ब्राह्मणबटून् राजपुत्रांश्चाध्यापयन्नयं महतीं ख्यातिमाप्नोत्। सर्वत्र द्विगर्तप्रान्तेऽस्य विद्यागुणाः कस्तूरिकामोदा इव प्रासरन्। दूरदूरतः समागत्य ब्राह्मणबटवः क्षत्रियकुमाराश्चास्य शिष्यत्वमधिगत्यात्मानं धन्यं मन्यन्ते स्म।

कर्णोपकर्णिकया महाराजः श्रीगुलाबसिंहः श्रीधूर्जटेर्वैदुष्यख्यातिं समाकर्ण्य जन्द्राहपत्तनादेतान् सादरमाहूय राजपण्डितपदमध्यतिष्ठिपत्। 'एतत्सदृशा यदि बहवो विद्वांसो मम राष्ट्रे सम्भवेयुः, तदानीं मन्ये प्रजाभ्यः स्वस्ति सम्पत्स्यते इति' मत्वा श्रीधूर्जटिं तत्रत्यान् प्रजाबालानध्यापयितुं साग्रहं प्रार्थयामास। 'पृथिवीपते ! नाहं वैतनिकीं वृत्तिमाश्रित्य व्रात्यो भवितुमीहे। अगृहीतवेतनस्तु सर्वथा सर्वदाऽध्यापयितुं सन्नद्धोऽस्मि, यदि भवद्भ्यो रोचेत' इत्यवादीद् धूर्जटिपण्डितः। धूर्जटेस्त्यागेनौदार्य्येण च परं प्रीतो महाराजः स्वसद्मन्येवाध्यापयितुं तमादिदेश।

निश्शुल्कमध्यापयतोऽस्य विदुषः शतशः शिष्याः विद्वांसः समभूवन्। अष्टादश पुराणानि तु धूर्जटेर्हस्तामलकान्यासन्, तेषां प्रवचनेन प्रायो राष्ट्रं भागवतीभूय सत्पथे प्रवृत्तम्। महाराजः श्रीगुलाबसिंहो धूर्जटिं द्रष्टुं तत्सत्सङ्गं विधातुञ्च प्रत्यहं तच्चरणयोर्मूलं समागत्य परमश्रद्धया तदुपदेशान् शुश्राव, तांश्चानुससार। रसशरवसुवसुमतीमिते (१८५६) ख्रिष्टाब्दे पितरि दिवं गते महाराजः श्रीरणवीरसिंहो द्वैगर्तिकराज्यसिंहासनमधिरूढः, सोऽप्येनं गुरुवत् पूजयति स्म।

तत्तनूजः प्रतापसिंहः श्रीधूर्जटिसविधे पाणिनीयव्याकरणं, तर्कसंग्रहमुक्तावलीप्रभृतीन् न्यायग्रन्थांश्चाध्यगीष्ट। अन्ते सर्वस्वं पुत्रपौत्रादिकञ्च परित्यज्य मुमुक्षयाऽयं काशीमयासीत्। द्वित्रवर्षाणि काशीमध्युष्य भक्तिप्रह्वचेताश्च भगवतो विश्वनाथस्य मन्दिरं गत्वा आत्मनाऽऽनीतेन गङ्गाजलेन भगवन्तं विश्वनाथमभिषिञ्चति स्म। एवमलौकिकप्रतिभाशाली सुविदितमहाप्रभावः श्रीधूर्जटिमहानुभावः कालगतेरनतिक्रमणीयतया स्वायुषः सप्तनवतितमे वत्सरे उत्तरायणे वैशाखमासे शुक्लसप्तम्यां भृगुवासरे प्रातः सार्द्धसप्तवादनवेलायां पार्थिवं शरीरमपहाय शिवसायुज्यमाससाद।

श्रीधूर्जटिपण्डितवंश्याः

१. श्रीकाशीनाथः

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य श्रीधूर्जटेः सत्पुत्रः श्रीकाशीनाथः पितृवद् व्याकरणादौ लब्धप्रसरोऽभवत् । अयं सीतारामशिवनाभौ नाम रामलक्ष्मणाविवाभिन्नहृदयौ परस्परं सेव्यसेवकभावापन्नौ सुतौ जनयामास ।

२. श्रीसीतारामः

सीतारामो राजानक एकोनविंशतिशततमे (१९००)वैक्रमे वत्सरे सौरमाघमासे भीष्माष्टम्यां जनुरग्रहीत् । यथासमयं समुपनीतोऽयं पितृपादैरेव प्रारम्भिकदीक्षामनुग्राहितः । क्रमेण जातबोधः स्वपितामहगुणान् कर्णोपकर्णिकयाऽकर्ण्य सञ्जातस्पर्धः पितामहचरणयोर्मूलमध्युष्य पाणिनीयव्याकरणं गौतमकणादीयं न्यायशास्त्रञ्च समधीत्य त्वरितप्रवक्ता सम्बभूव । ततः कुलक्रमागतकर्मकाण्डसरणिमनुसरन् ज्योतिःशास्त्रस्य फलितांशेऽपि सिद्धहस्तः सम्बभूव । प्रान्तीयब्राह्मणवटून् क्षत्रियकुमारान् तदितरांश्च शिशून् गृहीयपाठशालायामध्यापयन् तदानीं महद् यशो लेभे ।

३. हरिश्चन्द्रो राजानकः

श्रीसीतारामः भूवन्हिग्रहेन्दुमिते (१९३१)वैक्रमाब्दे चैत्रशुक्लप्रतिपदि नयनानन्दकरं सुतं जनयामास । यस्यैकादशेऽह्नि हरिश्चन्द्र इति नाम कृतवान् । गर्भादष्टमे वर्षे कृतोपनयनसंस्कारमिमं लघुकौमुदीममरकोषं रुद्राष्टाध्यायीं च पिता स्वगृह एवाध्यापिपत् । ततो विशेषशास्त्राणि समध्येतुं श्रीहरिश्चन्द्रः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रविश्य पाणिनीयव्याकरणप्रक्रियायां सिद्धहस्तोऽभवत् । जन्द्राहपत्तनीयसंस्कृतपाठशालायामध्यापकपदमधितिष्ठन् यावज्जीवं व्याकरणं कर्मकाण्डपद्धतिं चाध्यापिपत् । असौ कर्मकाण्डधुरीणोऽपि फलितज्योतिषि कृताभ्यासो जन्मलग्नचक्रावलोकनमात्रेण प्रष्टुः सर्वमतीतानागतेतिवृत्तं करमुकुरप्रतिविम्बमिव दर्शयन् लोकेषु परमसम्मानितोऽभवत् । सीतारामपण्डितः पुत्रैश्वर्यसुखं चिरमनुभूय स्वायुषोऽशीतितमे वत्सरे भौतिकशरीरलीलां समाप्य ब्राह्मणोचितां गतिं गतः ।

४. श्रीमूलराजशास्त्री

श्रीहरिश्चन्द्रसकाशात् बाणर्षिग्रहेन्दुमिते (१९७५)वैक्रमे वत्सरे श्रावणमासे पुत्ररत्नमजायत । मूलभे जनिवशात् पिताऽस्य नाम मूलराज इत्यकार्षीत् । मूलभ-

स्य पुण्यघटिकासु मन्त्रियोगे समुत्पन्नोऽसौ पितृपादैरेव कृतोपनयनसंस्कारो वर्णाभ्यासमुपक्रम्य क्रियमाणशास्त्रशिक्षोपक्रमः पितृप्रेरणया जन्द्राहग्रामतश्चत्वारिंशत्क्रोशदूरे वर्तमानं जम्बूनगरमयासीत् । तत्रत्ये श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रविश्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां विदुषां सविधे कञ्चित् कालमध्युष्य क्रमेण प्रतिभाकारणानुकूलं सिद्धान्तकौमुदीमुक्तावल्यादिविभिन्नशास्त्रविषयप्रतिपादकग्रन्थान् समधीत्य वर्तमानयुगानुरूपे पाण्डित्ये समुद्भूतेऽपि निखिलानामगाधपयोधीनामिव शास्त्राणां पारदिदृक्षयाऽऽकुलितचेता अहोरात्रं यतमान आगमरहस्यतत्त्वान्वेषणे चोद्बुद्धसंस्कारस्तेषामेव तत्रत्यानां विदुषां चरणसरोरुहयुगलानि सेवमानोऽल्पीयसैवानेहसा व्याकरणन्यायज्योतिःशास्त्राम्बुधीनां सततस्पर्शं परं पाण्डित्यमवाप्नोत् । ततः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः सौकर्येण समुदतरत् । गुणैः, वैदुष्येण, व्यवहारनैपुण्येन चायं तात्कालिकविदुषां सतीर्थ्यानां च परं मोदमातनोत् । कर्मकाण्डविषयकमस्य पाण्डित्यं पद्धतिनैपुण्यञ्च कर्मकाण्डवारिधिपारदर्शिनोऽपि विस्मापयति । अस्य गुणैः प्रभावितौ द्वैगर्तिकब्राह्मणवंशावतंसौ श्रीदेवराजबालकृष्णौ सहोदरौ भ्रातरौ धर्मार्थाधिकारिणोऽनुरुध्य श्रीमूलराजं श्रीरघुनाथपाठशालायां न्यायवेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपाताम् । मूलराजोऽयं चतुरो वेदानधीयानोऽपि यजुर्वेदं साङ्गं सस्वरमधीतवान् । साम्प्रतं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयेऽहर्निशं निजालौकिकप्रतिभाविभवेनाऽखिलागमनिगूढतररहस्यानि करामलकवत् प्रकाशयन् सर्वेषां विदुषामन्तेवासिनां च मुदं प्रवर्धयन्नास्ते । नायं केवलं शास्त्रमर्मज्ञोऽध्ययनाध्यापनपटुरेव किन्तु लोकव्यवहारविषयेऽप्यस्य सूक्ष्मेक्षिका, प्रत्युत्पन्नमतिता, परिचयपेशलता, सामयिककार्यकारिता च स्पृहणीया अनुकरणीया च वर्तते । अस्य व्यवहारनैपुण्यं, परिचयपेशलत्वं मधुरभाषणं, परं वैदुष्यं च जनमनांसि समावर्जयति, येनाऽयं सर्वजनप्रीतिभाजनं संवृत्तो, जम्बूवास्तव्यानां सनातनधर्मसभायाः ब्राह्मणसभायाश्च मन्त्रिपदमधितिष्ठति । महाराजश्रीकर्णसिंहस्यायं विशेषेण प्रियतमो वर्तते । कणभक्षाक्षपादीयशास्त्रं तु अस्य जिह्वाग्रे वर्तते । साम्प्रतं सर्वस्मिन् जम्बूनगरेऽन्यः कश्चित् कर्मकाण्डचातुरीधुरीणोऽपि तत्परिपाटीपटीयानपि विषयेऽस्मिन्स्तत्तुलनां कर्तुं न प्रभवति । सर्वत्र यज्ञेषु संस्कारकर्मसु चायमेव प्रधानाचार्यपदमधितिष्ठति ।

५. श्रीशिवनाभशर्मा

श्रीशिवनाभराजानकः श्रीकाशीनारामपण्डितस्य कनीयान् तनूजोऽभवत् । अयं शून्याश्विविहगवसुमतीमिते (१९२०)वैक्रमाब्दे फाल्गुनमासे (चैत्रशिवचतुर्दश्यां)

दिवा कर्कलग्नोदये जनुषा जन्द्राहपत्तनमन्वग्रहीत् । अयं परमभागवतः संसारासारतामनुभवन्, बाल्य एव विरक्तवृत्तिरभवत् । अयं शास्त्रपद्धतिं बन्धनवागुरामिव मन्वानो जननीमिव स्नेहमयीं ज्ञानामृतस्तन्यप्रस्नविणीं भगवत्सान्निध्यविधायिनीं भगवद्भक्तिमेव करालकलिकालपारावारसन्तारणतरिमशिश्रियत् । नदीष्णोऽयं वार्धक्येऽपि प्रातश्चतुर्वादनवेलायां समुत्थाय कृतप्रातःस्मरणोऽतिकठिनाया नदीमार्गसोपानपङ्क्तेर्महान्तमप्यारोहावरोहश्रममकिञ्चित्करं विजानानो नित्यं नदीतीरमुपाश्रित्य शौचस्नानसन्ध्यावन्दनपितृतर्पणादिकमकार्षीत् । गृहीताक्षमालः प्रतिक्षण जपानुष्ठानभगवद्भजनस्मरणकीर्तनसंलग्नमानसश्च भगवति तन्मयोऽभवत् । अयं स्वाश्रितान् स्वशिष्यान् यजमानांश्च श्रद्धया समागतानुपदिदेश यद्—'यमराजसदसः सर्वेऽपि सदस्याः संस्कृतभाषाभाषिणो विद्यन्ते । यदि यूयं संस्कृतं नाधीध्वं तर्हि यमकिङ्करैर्बलाद् यमपुरं नीता यमेन तत्सदस सदस्यैश्च संस्कृतेन शुभाशुभकर्मविषये पृष्टास्तद्वचसामभिधेयमजानानाः किमुत्तरिष्यथ ? इत्यवश्यं समैरपि भवद्भिरध्येय संस्कृतमिति' । धन्योऽयं संस्कृतभाषाप्रचारको भक्तप्रवर, यो हि संस्कृतभाषां लोकानध्यापयितुं तेभ्यः परलोकविभीषिकामदान् स्वाश्रितेभ्यः । भागवतोऽयं श्रीशिवनाभः एकोत्तरद्विसहस्रतमे (२००१)वैक्रमे वत्सरे भौतिकशरीरलीलां विहाय वैकुण्ठं प्रातिष्ठत ।

६. श्रीविश्वनाथपण्डितः

भक्तप्रवरस्य श्रीशिवनाभस्य तनूजन्मा श्रीविश्वनाथपण्डितो विलोचनवेदविहगवसुमतीमिते (१९४२)वैक्रमाब्दे श्रावणशुक्लषष्ठ्यां रात्रौ कुम्भलग्नोदये प्रादुरभूत् । अयमपि पितृवत् कर्मकाण्डपरायणः परमभागवतोऽभवत् । अयं वसनाशनपानादिषु साधारणोऽपि देवपितृकार्यातिथिब्राह्मणसेवादिष्वसाधारणोऽभवत् । गृहे एव ब्राह्मणवटून् राजपुत्रतनयांश्च कर्मकाण्ड, सन्ध्यामन्त्रान्, लघुकौमुदी, नीलकण्ठीबृहज्जातकप्रभृतिज्यौतिषग्रन्थांश्च पितृवल्लालनपुरःसरमध्यापयन् वृत्तीश्वरब्राह्मणानां धर्मप्रियक्षत्रियाणां च प्रेमास्पदीभूतः, वदान्यः, स्नेहमय, संस्कृतसाहित्यकल्पवृक्षमूलस्याभिषेक्तायं राजानकः श्रीविश्वनाथपण्डितः एकादशाधिकद्विसहस्रतमे (२०११)वैक्रमाब्दे मार्गशीर्षमासे रुदतः शिष्यांस्त्रीन् पुत्रांश्च विरहय्य दिवं गतः ।

७. श्रीमोतीरामशास्त्री

विश्वनाथपण्डितस्य सत्पुत्रः श्रीमोतीरामशास्त्री ग्रहमुनिनन्देन्दुमिते (१९७९)-वैक्रमाब्दे वैशाखमासस्याष्टाविंशति(२८)तारिकायां समाविर्भूय स्वकुलमन्वग्रहीत् ।

अष्टवर्षवयस्येवोपनीय श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये पिपाठयिषया पित्रा प्रवेशितः। तत्रायं स्वप्रतिभाप्रभावेण गुरुचरणशुश्रूषया च स्वल्पीयसैवानेहसा सिद्धान्तकौमुदीम्, नवान्हिकमहाभाष्यम्, न्यायमुक्तावलीम्, साहित्यदर्पणम्, ध्वन्यालोकम्, ग्रहलाघवम्, सिद्धान्तशिरोमणिम्, नैषधीयचरितशिशुपालवधकिरातार्जुनीयकाव्यानि समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । महाराजः श्रीहरिसिंहोऽस्य वैदुष्यं, योग्यतामध्यापनपाटवं चानुभूय शास्त्रिणमेनं श्रीरघुनाथ-पाठशालायामध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत् । अयं विनीतः, सुशीलः, लोकव्यवहारकुशलः, प्रसन्नवदनश्चास्ते । अयं स्वाधिकारिणोऽन्तेवासिनश्च सन्तोषयन् यशोभाजनं संवृत्तः । कुलक्रमागतकर्मकाण्डकर्मण्यप्ययमप्रतिहतगतिर्वर्तते । ज्यौतिषशास्त्रस्य फलितांशे तु हस्ततले सर्षपं वपतीव । अयं प्रान्तीयद्वैगर्तिकभाषामयीं कवितां कलयितुं यथासमयं यथाविषयं च लोकोक्तीः समुदाहर्तुं च यथाक्रममाशुकविः प्रत्यु-त्पन्नमतिश्च वर्तते ।

——

श्रीधूर्जटिपण्डितस्य भ्रात्रोर्वंशजाः

१. श्रीबुधवन्तशर्मा

धूर्जटेरन्यावपि द्वौ सहोदरौ कनीयांसौ भ्रातरावास्ताम्—बुधवन्तो नृसिंहदासश्च । धूर्जटौ काशीं गतवति तदभावक्षतिमपनेतुं महाराजः श्रीरणवीरसिंहः तद्भ्रात्रोर-न्यतरं बुधवन्तं स्वराजधानीं जम्बूनगरीमानाय्य धूर्जटिपदमध्यतिष्ठिपत् । बुधवन्तोऽपि धूर्जटिरिव सर्वं राजान्तःपुरीयकर्मकाण्डकार्यमध्ययनाध्यापनादिकं साधु समपादयत् ।

२. श्रीशेखरशास्त्री

बुधवन्तात्मजः श्रीशेखरः पाणिनीयव्याकरणाध्यापनचणो विद्वद्भिरपरः पाणिनिरित्युच्यते स्म । नागोजिभट्टकृतस्य सिद्धान्तकौमुदीव्याख्यानभूतस्य शेखरस्य जिह्वाग्रतया लोकैः स शेखरो नवशेखर इत्युच्यते स्म । अयं शास्त्रार्थसङ्गरेष्वनेकधाऽ-नेकान् विद्वद्वीरान् पराजित्य महाराजश्रीप्रतापसिंहसकाशात् शतशः पुरस्कारान् अलभत ।

३. राजानकः श्रीराधाकृष्णः

श्रीशेखरतनुजन्मा रैणाश्रीराधाकृष्णः सर्वशास्त्रेषु पितृकल्पोऽपि ज्यौतिषे पितर-मप्यत्यशेत । तस्य ज्योतिःशास्त्रे सिद्धहस्तत्वं समाकर्ण्य पुञ्छराज्याधिपतिः श्रीबलदेव-

सिंहस्तं स्वराजधानीमानीनयत् । स च तं राजानं तत्प्रजाजनांश्च सत्पथे प्रावर्तयत् । तत्रत्यान् पिपठिषून् बालकान् ज्योतिःशास्त्रकाव्यव्याकरणकर्मकाण्डादीनि शास्त्राणि च गृह एवाध्यापयत् । तत्रत्येन राज्ञा लोकैश्च सम्मानितोऽयं राजपण्डितपदमप्यवाप्तवान् ।

---

१. श्रीनृसिंहदासः

धूर्जटेरपरो भ्राता नृसिंहदासः पण्डितो भवन्नपि उदासीनो निरीहः सर्वजीवसंरक्षकश्चासीत् । स स्वीयं जन्द्राहपत्तनं विहाय नान्यत्र जीविकां लब्धुमयासीत् । किन्तु स्वपत्तन एव चतुर्णामपि वर्णानां बालकान् समाहूय यथाधिकारं स्वगृहे एवाध्यापयत् । दूरदूरात् साधारणा असाधारणाश्च ब्राह्मणाः क्षत्रिया अन्ये वा ये जिज्ञासव आसन्, ते सर्वे तत्राऽऽगाममागामं शतशः सन्देहविषयकान् प्रश्नान् अप्राक्षुः । तेषां च यथोचितान्युत्तराणि आकर्ण्य परं मुमुदिरे ।

२. श्रीनत्थूरामः

नृसिंहदासस्य तनूजः श्रीनत्थूरामः कतिपयवर्षाणि कालिकात्तायां वाराणस्यां च स्थित्वा सर्वदर्शनेषु परमनिष्णातः समभवत् । नव्यन्यायपरिभाषां परिष्कारप्रकारं चादाय कश्चिदपि वादी क्षणमपि तत्समक्षं स्थातुमपि न शशाक, किमुत वक्तुम् । तस्य तादृशं शास्त्रार्थमहारथत्वं कर्णोपकर्णिकयाऽऽकर्ण्य कालिकात्तातः समाहूय महाराजश्रीप्रतापसिंहः स्वगुरोर्महामहोपाध्यायश्रीजगदीश्वरशर्म्मणः सुतं बृहस्पतिकल्पं श्रीचन्द्रं दर्शनादिकमध्यापयितुं न्ययुङ्क्त । अपि च तं श्रीरघुनाथपाठशालायां मीमांसाध्यापकपदमप्यध्यतिष्ठिपत् । अयं स्वायुषोऽष्टाशीतिवर्षवयसि श्रीरघुनाथपाठशालायाश्छात्रावासे स्वकक्षे हरिं स्मरन् भौतिकलीलां विहाय आत्मन्यलीयत ।

श्रीनन्दलालवैद्यः

उद्धमपुरनगरे साधारणपण्डितः कश्चिन्नृसिंहदासाभिधो ब्राह्मणोऽभवत् । स च पञ्चविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९२५)वैक्रमहायने नन्दलालनामानं तनयं जनयामास । यो हि जन्मान्तरसंस्कारैर्गुरुकृपया स्वाभ्यासेन वाऽऽयुर्वेदविद्यायाः परं पारङ्गतोऽसाध्याऽत्यसाध्यरोगग्रस्तानपि रोगिणो नीरोगान्कुर्वाणो लोकैः पीयूषपाणिरित्युच्यते

स्म । एकस्मिन्नेव काले शतशो रुग्णान् पश्यन्नौषधानि च तेभ्यो वितरन् न श्रममनुभवति स्म, न च वैषम्यमवलम्बते स्म । असौ पञ्चचत्वारिंशद्वर्षवयसि वर्तमानः सप्तत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९७०) वैक्रमाब्दे गतः पितृलोकं चिकित्सितुमिव पितॄन् ।

श्रीनन्दलालशास्त्री

जम्बूराज्यान्तर्गतोद्धमपुरप्रान्तीय'नगरोटा'ग्रामवास्तव्यस्य कर्मकाण्डप्रकाण्डस्य श्रीदेवीदयालशर्म्मणः पण्डितवरिष्ठस्य धर्मपत्न्यां जनुर्गृहीत्वासौ श्रीनन्दलालशास्त्री स्वरूपलावण्यादिभिर्गुणैः पित्रोः परां मुदमवीवृधत् । पुत्रमुखावलोकनानन्दितान्तरात्मा श्रीदेवीदयालुः स्वसुतस्य 'नन्दलाल' इति नामधेयमकार्षीत् । सोऽयं नन्दलालः शैशवे लघुकौमुदीप्रभृतीनि लघुलघूनि संस्कृतपुस्तकानि पितृसकाशात् समधीत्य किञ्चिज्जातबोधः पितृप्रेरणया जम्बूनगरस्थश्रीरघुनाथपाठशालायां प्रविश्य, तंत्रत्यनियमानुसारं तत्तद्विषयाध्यापकेभ्यस्तत्तद्विषयान् समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । ततो विद्वद्वरिष्ठेभ्यः श्रीकाशीनाथगङ्गाधरप्रभृतिभ्यो भाष्यान्तं व्याकरणम्, न्यायसांख्ययोगपूर्वोत्तरमीमांसादिशास्त्रग्रन्थान् स्वातन्त्र्येण समधीत्य, शास्त्रीत्युपाधिमन्वर्थमकार्षीत् । ततस्तारुण्ये वर्तमानस्यास्य शास्त्राम्बुधितरणकुतूहलित्वम्, शास्त्रप्रवचनपटुत्वम्, अध्यापनविधिप्रावीण्यं च स्वयमनुभूय महाराजः श्रीप्रतापसिंहः श्रीरघुनाथपाठशालीयान्यतमाऽध्यापकपदमध्यतिष्ठिपदिमम् । कतिपयहायनानि तत्राध्यापनं कारयतोऽस्य छात्राणां विदुषां च संसदि महतीं ख्यातिं कर्णोपकर्णिकया समुपश्रुत्य प्रीतमना महाराजः श्रीप्रतापसिंहः स्वसदसः सदस्यानां विदुषां मध्ये श्रीनन्दलालशास्त्रिणमप्यन्वग्रहीत् । तत्रासौ महाराजसन्तोषपुरःसरं विदुषः सदस्यानपि स्ववैदुष्येण समतूतुषत् । पण्डितेन्द्रश्रीकाशीनाथविरचितशिवस्तुतिपरक'पीयूषगङ्गा'नामकवेदान्ततत्त्वोद्बोधकखण्डकाव्यस्य मर्मोद्बोधिकां टीकां विरच्यासौ महानुभावो यशोभाजनं समभवत् । असौ परमदार्शनिकोऽपि तर्ककर्कशोऽपि च सन् कमलकोमलकाव्यकलाकलने, नवनीतसममृदुलसाहित्यसुधास्वादनेऽपि च दुर्ललितस्वान्तो यथासमयं प्रकीर्णकवितां महाराजस्य तदधिकारिणां च प्रशस्तिपद्यानि च निर्माय तत्रत्यान् सदसः सदस्यान् अशुश्रवत् । तेषु यथालाभं द्वित्रपद्यानि समुदाह्रियन्ते—

राघवेन्द्रकुलाभ्युत्थप्रतापेन्दुर्बुधाश्रयः ।
यः परो वीरवर्येषु यस्य बुद्धिर्नये परा ।।
राजते यः सभामध्येऽरातीनां हृदयार्तिदः ।
राजस्तुत्यः सहात्मीयैः सदानोऽव्याद्धि स प्रभुः ।। (खड्गबन्धः)

कवीन्द्रगीत ! सुश्लोक ! कश्मीरेश ! वदान्यक !
वागीश ! स्यान्निदाघाहो वा तव प्रततं महः ।। (छत्रबन्धः)

असौ वर्णेन गौरः, आकारेण दीर्घः, आकृत्या सुन्दरः, स्वभावेन विनीतः, विदुषां सदसि निर्भयः, प्रत्युत्पन्नमतिश्च समभवत् । अमुष्य जन्मकालो निधनकालश्चेदमित्थं-तया निश्चितो नोपलब्धः ।

श्रीनित्यानन्दब्रह्मचारी

जम्बूराज्यान्तर्गतोद्धमपुरनाम्नि नगरे कश्चित्कर्मकाण्डप्रक्रियाप्रवीणः, सदाचारपरायणश्चन्द्रमौलिनामधेयो ब्राह्मणोऽवात्सीत् । तस्य पतिपरायणा धर्मपत्नी वस्वश्विनन्देन्दुमिते (१९२८)वैक्रमाब्दे ज्येष्ठकृष्णनवम्यां कन्यालग्ने परिव्राजकयोगे भाविनं योगीश्वरं पुत्ररत्नं प्रासूत । पितृपादः शुभस्थानस्थिततत्तद्ग्र-हाणां योगेनान्ते नित्यानन्दमयापारसच्चिदानन्दसमुद्रावगाहनमनुमायैकादशेऽह्नि शिशोरस्य 'नित्यानन्द' इतिनामधेयमकार्षीत् । प्राप्ते वयसि यज्ञोपवीतसंस्कारं विधाय कतिपयवर्षाणि पितृपादाः स्वयमष्टाध्याय्यमरकोशप्रभृतीनि पुस्तकान्येनमध्या-पिपन् । एकादशवर्षदेशीयं चैनं विशेषशास्त्राणां पिपाठयिषया श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठ-शालायां प्रावीविशन् । तत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां सविधे योगीन्द्र श्रीनित्यानन्दब्रह्मचारी सांख्ययोगौ, वेदान्तदर्शनम्, कर्मकाण्डसम्बन्धीनि पारस्कर-गृह्यसूत्रयजुर्वेदसंहितादीनि पुस्तकानि, सिद्धान्तकौमुदीं चाध्यगीष्ट । तदनन्तरं ज्योति-र्विल्लक्ष्मणशास्त्रिणां सविधे ज्योतिःशास्त्रं, याज्ञवल्क्यस्मृतिं समिताक्षराटीकां च समधीत-वान् । शैशवावस्थायामेवेमेऽतीव विरक्ता विशेषप्रतिभावन्तो योगप्रक्रियायां विशेष-रुचयोऽभवन् । यौवनावस्थायान्तु समधीतशास्त्रा यमनियमानाचरन्तः कमपि सिद्धयोगिनमन्वेष्टुमारब्धवन्तः । अथ कदाचिदष्टाङ्गयोगयुक्तात्मानमधिकाधिककालं निर्बीजसमाधिमधितिष्ठन्तं सर्वदाऽखिलभुवनतलं करामलकवत्पश्यन्तं संन्यासाश्रमाश्रयिणं कमपि युक्तं योगिनमधिगत्य परां प्रीतिमापन्नाः । सनियमं तं योगपथप्रदर्शकं गुरु-

मकार्षुः । कञ्चित् कालं गुरुचरणयोर्मूलमाश्रित्य प्राणायामाभ्यासादारभ्य धारणाध्यान-समाधिलक्षणमाभ्यन्तरं योगाङ्गत्रयं यावत्सम्यगभ्यास्यन् । गुरुतः समुपलब्धाऽष्टाङ्गयोगा हिमाद्रेरुपत्यकायां कस्याञ्चिद् गुहायां प्रविश्य, मिताशिनो मितभाषिणो निरुद्धेन्द्रियग्रामाः संयमितमनस्काः सन्तो गुरुप्रदर्शितमार्गेण कञ्चित्कालं योगाभ्यासमकार्षुः ।

एवं किलाख्यायते, तैः स्वयमपि यदाकदाचिदभिधीयते च यत्—कदाचित्काचित्तरुणी तारुण्यमदविह्वला तेषां लोकोत्तरं सौन्दर्यं कमलकोमलं शरीरं च समवलोक्य कामपरवशीभूय मेनकेव विश्वामित्रमेतान्विमोहयितुं प्रावर्तत । भूयो भूयो बोधनेनाप्यनिवर्त्तमानाऽन्ते सा वैफल्यमेवाद्राक्षीत् । यस्य नारीमात्रेऽपि सर्वथा सर्वदा मातृत्वबुद्धिः, तस्य कदाचित्कस्यांचिद् भोगिनीबुद्धिर्भवेदिति स्वप्नेऽपि न सम्भाव्यते । बोध्यमानापि यदासौ तरुणी नावाबुध्यत, तदा दूयमानमानसा इमे तीक्ष्णधारया छुरिकया स्वोपस्थेन्द्रियं छित्वा तदग्रे प्रक्षिप्यावोचन्—'मातः ! गृहाणेदं, यत्कृते स्वात्मानं मां च पातयितुं प्रयतमानाऽसि' इति । अहो ! साहसिकत्वम्, कर्मणोऽभूतपूर्वत्वम्, तपसोऽतिकाठिन्यम् । ततो लोकैः कृतोपचारा इमे कतिपयैरेवाहोभिः स्वस्थीभूय भूयो योगाभ्यासे संलग्नाः समभूवन् । धर्मावतारो महाराजः श्रीप्रतापसिंहः कदाचित्कर्णाकर्णिकया योगसाधनाय कृच्छ्रे तपसि वर्तमानानेतानुपश्रुत्य कतिपयैराप्तपुरुषैः सह तत्र गिरिगुहायां गत्वा महता प्रश्रयेणेमाननुनीय राजप्रासादमानिनाय । राजप्रासादात् किंचिद्दूरं रामनगरभूमौ मर्मरप्रस्तरमयमतिरमणीयं कुटीरं कारयित्वा कतिपयैरनुचरैः सह तस्मिन्निमानतिष्ठिपत् । प्रत्यहं सायं प्रातश्च सानुचरो महाराजस्तत्कुटीरमागत्य स्वयं स्वहस्ताभ्यां ब्रह्मचारिणां योगेश्वराणां चरणौ संवाहयंस्तदुपदेशानश्रौषीत् । प्राणायामविधिं चाशिक्षत । किं बहुना, स्वात्मानमपि तेभ्यः समार्पिपत् । सहस्रशो जनास्तेषां सदुपदेशैर्विगतदोषत्रया योगसरणिमनुसृत्य कृतकृत्याः समभूवन् । महाराजे प्रतापसिंहे दिवङ्गते महाराजः श्रीहरिसिंहः सिंहासनमधिरूढः । तेन शतशः प्रार्थिता अपीमे कुटीरं विहायान्यत्र न गताः, शरीरयात्रार्थं हरिसिंहमहाराजेन कल्पितं भैक्ष्यमपि च नागृह्णन् । इदानीं नवतिवर्षवयसि वर्तमाना अपीमेऽविकलेन्द्रियाः सदुपदेशैर्जिज्ञासून् भक्ताननुगृह्णन्ति । इमे कदाचित् 'पन्थल'नाम्नि पत्तने, कदाचिच्च कटरानगरे निवसन्तीति जिज्ञासुभिस्तदुपदेशैः स्वात्मा पाव्यते ।

इमे 'विवाहसंस्कारपद्धतिः', 'योगसाधनस्य सरलो मार्गः' इति पुस्तकद्वयं निर्माय विना मूल्येनाधिकारिभ्यः प्रादुः ।

श्रीनीलकण्ठपण्डितः

आसीद् द्विगर्तेषु 'कृत्यरत्नाकरस्य' महतो ग्रन्थस्य सम्पादकः रैणा (राजानक)-जातीयः राजसम्मानितो विद्वद्वरिष्ठः श्रीशङ्कराभिधः पण्डितः। तस्य पितृपितामहादयः काश्मीराभिजनाः काश्मीरिकशैवसिद्धान्तमनुसरन्तः शिवोपासकतया 'शैवाः' इति संज्ञां लेभिरे। श्रूयते-काश्मीरिकतन्त्रशास्त्रे, काव्यसाहित्यादिष्वपि चाप्रतिहतगतय इमे कदाचित् स्वजन्मभुवं विरहय्य 'जम्बू'प्रान्तीयं 'रामनगर'पत्तनमशिश्रियन्। ततो गुण-ग्रहिला रघुवंशीया राजानः सादरमिमान् स्वराजधानीं जम्बूनगरीमानैषुः।

श्रीशङ्करशर्मणस्तनूजः श्रीजगद्धरशर्माऽपि प्रायोऽखिलशास्त्रसारपारदृश्वा महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य दानधर्माध्यक्षपदमधिरुह्य गीर्वाणवाणीं सेवमानस्तस्य कीर्त्तिकौमुदीं सर्वासु दिक्षु प्राचीकशत्। तस्यैव जगद्धरशर्मणस्तनूजः श्रीव्रजलालशर्मा द्वात्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९३२) वैक्रमे वत्सरे श्रावणामावास्यायामधिजम्बूनगरं स्वधर्मपत्न्यां श्रीसरस्वतीदेव्यामेकं पुत्ररत्नमजीजनत्। शिवोपासकतया च तस्य 'नीलकण्ठ' इति नामधेयमकार्षीत्। श्रीनीलकण्ठशर्मा स्वपितृपादेभ्यः स्वकुलवृद्धेभ्यश्च-प्रारम्भिकं शिक्षादीक्षादिकं समधिगत्य मन्वादिधर्मशास्त्राणि, लीलावतीबीजगणित—सिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतीनि गणितपुस्तकानि, ताजिकनीलकण्ठी-बृहज्जातक-जैमिनि-सूत्रादीनि फलितपुस्तकानि, पारस्करगृह्यसूत्रमन्यांश्च कल्पग्रन्थान् समधीत्य कर्म-काण्डकर्मणि परं प्रावीण्यमध्यगच्छत्। तस्य कर्मकाण्डपरिपाटीपटुत्वम्, लोकव्यवहार-नैपुण्यम्, लोभानभिभूतस्वभावत्वं चानुभूय महाराजः श्रीप्रतापसिंहः स्वदानाध्यक्ष-पदमध्यारूरुपदिमम्। असौ तत्र यथान्यायं, यथाधर्मं च व्यवहरन् महतो यशसो भाजनं संवृत्तः। संस्कृतज्ञेभ्यो विद्वद्भ्यो विद्यार्थिभ्यश्च यथोपयोगं यथासमयं च धनवसनभोजनपुस्तकादीनि दापयन्तो महाराजद्वारेण संमानयन्तो महाराजस्य संस्कृत-साहित्याभिरुचिं वर्धयन्तश्च ते सुरगिरं चिरं समभ्यार्चिचन्। महाराजः श्रीप्रताप-सिंहश्चैतेषु तथा व्यश्वसीद् यथा राजसद्मनि समस्तधार्मिककृत्येषु सत्कर्मसम्मति-प्रदानेषु च तेषामेव प्राधान्यमभवत्। ते देवप्रतिमा इव सर्वदा गृह एव व्यराजन्त। राजान इव पञ्चषसभ्यैः सहैव कदाचिद्वायुसेवनार्थंगच्छन्। तादृशैश्वर्यशालिनां तेषां निरभिमानत्वम्, सौजन्यम्, सारल्यम्, विनयावनतत्वं च सुवर्णे सौरभमिव सूचयन्ति स्म तदानीम्। अकस्मादुदरव्याधिबाधितास्ते द्वित्रमासान् परमचिकित्सकैश्चिकित्सिता अपि रुदतो बान्धवान् परिहाय विधुवियन्नभोऽश्विमिते (२००१) वैक्रमे वत्सरे सौर-चैत्रस्य विंशतितमतारिकायां (चैत्रशुक्लचतुर्थ्यां) शिवं ध्यायन्तस्तत्सायुज्यमवाप्नुवन्।

पद्मनाभपण्डितः

ऊधमपुरनगरेऽस्ति किञ्चित् रैणाजातीयब्राह्मणानां समृद्धं कुलम्, यस्मिन् परम्परया विद्वांस एव समपद्यन्त सम्पद्यन्ते च। तस्मिन्नेव कुले रसविहगवसुवसुमती-मिते (१८९६) वैक्रमाब्दे **श्रीपद्मनाभपण्डितस्य** जनुरभूत्। सोऽयं पाणिनीयव्याकरण-प्रक्रियाप्रवीणो भाष्याब्धिं प्रमथ्य 'वैयाकरणकेसरी' इति पदवीमधिश्रितो गृहीयपाठ-शालायां पिपठिषून् शिशूनपाठयत्, तदानीन्तनेषु विद्वत्सु महतीं प्रतिष्ठामवाप्तवांश्च। असौ वेदवह्निग्रहेन्दुमिते (१९३४)वैक्रमाब्दे देवीचन्द्रनामानं सुतं जनयामास।

देवीचन्द्रोऽपि पितृगुणैरन्वितो व्याकरणे लब्धविकाशः कर्मकाण्डप्रकाण्डम्, ज्योतिश्शास्त्ररहस्यज्ञः, लौकिकव्यवहाराभिज्ञः, वार्तायां च परमप्रवीणोऽभवत्, येनासौ सर्वत्र न्यायालयेषु, सभासु, समाजेषु च सम्मानितोऽभवत्। असावपि पितृवद् गृहीय-पाठशालायां पाठयन् संस्कृतसाहित्यस्योपकारं कृतवान्। अस्य पिता श्रीपद्मनाभपण्डितः षट्चत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९४६) वैक्रमे वत्सरे परलोकं गतः। श्रीदेवी-चन्द्र एकोनषष्टयधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५९)वैक्रमाब्दे वैशाखस्य दशम्यां सिंहोदये तेजोभानुनामानं सुतं जनयामास।

असौ **तेजोभानुरपि** सम्पादितोपनयनसंस्कारः श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये ऽविश्य प्राज्ञविशारदपरीक्षे समुत्तीर्य ज्योतिश्शास्त्रमध्यगीष्ट। सर्वकाराधिकृताङ्गल-विद्यालये स्वातन्त्र्येण च संस्कृतसाहित्यस्य परमुपकारमकार्षीत्। अष्टादशाधिकद्वि-सहस्रतमे (२०१८) वैक्रमेऽब्दे वयस्कवृत्तिं गृहीत्वापि यथासम्भवं संस्कृतसाहित्यमुप-करोति। अस्य जनको देवीचन्द्रपण्डितस्तु वेदग्रहनन्देन्दुमिते (१९९४) वैक्रमाब्दे निज-पितृसरणिमनुसृतवान्।

श्रीपरशुरामपण्डितः

श्रीपरशुरामपण्डितो जम्बूप्रदेशगते 'अखनूर'नाम्नि चन्द्रभागातीरस्थे महति पत्तने विहगाग्निनन्देन्दुमिते (१९३९) वैक्रमे हायने ज्येष्ठमासस्याष्टमतारिकायां प्रात-र्वृषलग्नोदये नादजातीयपण्डितप्रवरश्रीरघुवरदयालुशर्मणो गृहं जन्मनापावीत्। बाल्येऽ-क्षरारम्भं विधायेमं चान्द्रव्याकरणं तत्पितैवाध्यापिपत्। ततस्तत्रत्यात् पण्डितप्रवरात् श्रीदिनकरमिश्रात्, श्रीगङ्गारामपण्डिताच्च काव्यपुराणादि समधीत्यापि ज्ञानामृत-पिपासां शमयितुमसौ जम्बूनगरस्थश्रीरघुनाथपाठशालायां प्रविश्य पण्डितप्रकाण्डात्

श्रीगोकुलचन्द्रात् ज्योतिर्विदः श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणश्च वेदवेदान्तन्यायकर्मकाण्डज्योतिश्शास्त्रधर्मशास्त्रमर्माणि शिक्षित्वा प्रायः सर्वगुणसम्पन्नः पण्डितोऽभवत्। पुनः स्वजन्मभूमौ 'अखनूर'पत्तने समागत्य यजमानगृहेषु सर्वं कर्मकाण्डजातमयमेवाचीकरत्। यावज्जीवं च निश्शुल्कं संस्कृतमध्यापिपत्। प्रायः सर्वेऽपि वृत्तीश्वराः, इतरे च पण्डिताः, एतेषामेव शिष्यपरम्परागता वर्तन्ते। असौ महानुभावः सप्ततिवर्षवयसि पुत्रैः शिष्यैश्च कृतोपचारोऽपि व्याधेरसाध्यतया भौतिकशरीरलीलां समापितवान्।

वैद्यराजः श्रीपरशुरामः

जम्बूराज्यान्तर्गते 'कठुआ'प्रान्ते 'रयीकूटा'नामधेयोऽतिरमणीय उर्वरभूभूषितो वनारामोद्यानपुष्पवाटिकाभिः परिवृतो ब्राह्मणानां निवासभूमिः कश्चिद् ग्रामो विद्यते। तत्र नागरब्राह्मणवंशावतंसः, कर्मकाण्डधुरीणः, परमधार्मिको जगद्रामशर्मा नाम ब्राह्मणोऽवात्सीत्। तस्य धर्मपत्नी नन्दवेदविहगवसुमतीमिते (१९४९)वैक्रमाब्दे भाद्रपदमासस्य तुरीयतारिकायां प्रातः पञ्चवादनवेलायां कर्कलग्नोदये पुत्ररत्नमसूत। ज्योतिर्विद्भिर्जन्मलग्नकुण्डलीं निर्माय तत्तत्स्थानस्थितग्रहफलं निवेदयद्भिरयं पीयूषपाणिर्वैद्यो भविष्यतीति साकूतमभाणि। प्रीतमानसः पिता तस्य जातकर्मसंस्कारं विधायैकादशेऽह्नि महता समारोहेण 'परशुरामः' इति नामधेयमकार्षीत्। कदाचिज्जम्बूनगरवास्तव्या नागरजातीया 'शानी'इत्युपाह्वा तपस्विनी चन्दादेवी शिशुमेनं द्रष्टुं 'रयी'ग्राममगात्। शुभलक्षणैरयमवश्यं महापुरुषो महात्मा च भविष्यतीति अनुमाय च चत्वारिंशद्दिवसदेशीयमिमं पित्रोः सकाशादानीय, विधिना दत्तकपुत्रं विधाय च महता स्नेहेनाऽपीपलत्। पञ्चमे वर्षेऽक्षरारम्भमष्टमे वर्षे वैदिकविधिनोपनयनसंस्कारं च विधायाङ्गलोर्दू भाषाभ्यां सह वेदमपि तमध्यापिपत्। क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयमैट्रिकपरीक्षां समुत्तीर्णोऽयं लोकोत्तरप्रतिभयाङ्गलभाषया भाषणे तत्प्रणीतग्रन्थरहस्योद्घाटने च परमप्रवीणोऽभवत्। व्याकरणम्, काव्यानि, दर्शनानि, धर्मशास्त्राणि च समधीत्य संस्कृतभाषायामपि परं प्रावीण्यमलभत। आयुर्वेदे त्वस्य नैसर्गिकी प्रवृत्तिरासीत्। आयुर्वेदवैदुष्यस्य नवोन्मेषसमये नवोत्साहस्योच्छ्रायवेलायां चासौ लवपुरे डी०ए०वी०कालेजे वह्नीन्दुनन्दभूमिते (१९१३) ख्रिष्टाब्दे प्राविशत्। तत्रायुर्वेदविद्भ्यो भावप्रकाशनिघण्टुवाग्भटसुश्रुतचरकादीनार्षग्रन्थान् समधीत्य शल्यचिकित्सायामपि प्रतिभाप्रतिभासमानोऽयं परां योग्यतां प्राप्नोत्। तत आयुर्वेदस्य सर्वाङ्गेषु सिद्धहस्तः

कविराजपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् । तथासन्तोषितसमस्तचिकित्साध्यापकस्तेभ्यः पृथक् पृथक् प्रशंसापत्राणि सर्वोत्तमचरित्रपत्राणि चादाय जम्बूनगरं प्रत्यावर्तत। प्रचुरद्रव्यव्ययेन महान्तमौषधालयं निर्माय कांश्चिदनुभविनो वैतनिकांश्चिकित्सकांश्च तत्र नियुज्यौषधानां विधिना निर्माणमचीकरत् । सम्यग् निदानपुरःसरं रोगिणां दुस्साध्यानसाध्यांश्च रोगान्निर्मूलयन्नसावल्पीयसैवाऽनेहसा महतीं ख्यातिं प्राप्नोत् । लौकैश्चासौ 'पीयूषपाणिः' इत्युच्यते स्म । एतदीयौषधालयसम्पादितौषधान्यद्यापि दूरदूरस्था वैद्या मूल्येन क्रीणन्ति । प्रारम्भे रुग्णानां दुस्सहां वेदनामनुभूय तामपनेतुं यतमानोऽसौ स्नानाऽऽहारादिष्वपि समयक्षेपमाक्षेपमिव मन्यते स्म । नासौ केवलमायुर्वेदौषधपीयूषं पाययित्वा मानवशरीराण्यजरीकर्तुं प्रभवति स्म, अपितु सङ्गीतागमपारगेभ्यो गुरुवरेभ्यस्तच्छास्त्रं सक्रियमात्मसात्कृत्वा षड्जादिभिः सप्तभिः स्वरैर्नन्द्यावर्तादिभिस्त्रिभिर्ग्रामैरेकविंशतिमूर्च्छनाभिश्च भगवत्कीर्तनं कुर्वन् नास्तिकानामपि हृदयानि विद्रुतानि विदधानो, नवनीतकोमलानि सहृदयानां हृदयानि भक्तिरसनीरनिधौ निमज्जयति स्म । तस्य स्वरालापनसमये विदुषां परिषदि सर्वे पारिषद्याः परमानन्दसागरनिमग्ना इव, मोहमहौषधमूर्च्छिता इव, तन्त्रशास्त्रप्रयोगकीलिता इव, चित्रलिखिता इव च भवन्ति स्म ।

किञ्च-शास्त्रसारपारदृश्वतया दृश्यश्रव्यकाव्यपरिशीलनकौशलं, तद्गुणदोषविवेचनं, सकलरसास्वादनचुञ्चुत्वमप्यस्य लोकोत्तरमेवानुभूतम् । किमिमे स्ववैंद्याः, आहोस्विद् गन्धर्वाः, यद्वा देवाः, इत्येवं संशेरते स्म सहृदयानां मनांसि तस्य साक्षात्कारसमये । कुसुमसारसौरभरसिकोऽप्ययमास्त । एतस्य शरीरसौन्दर्यं, स्मितपूर्वाभिभाषणं, सयुक्तिकं विषयप्रतिपादनं, प्रणयपूर्वकं गृहागतजनसभाजनम्, अभिनवजनपरिचयविधानञ्चैकदाप्यनुभवन् नास्ति कश्चित्तादृशो यो न स्यादस्य वश्यः । प्रौढविद्वांसोऽप्यस्यासाधारणीं भाषणशैलीं समीक्ष्य परमं विस्मयं सन्तोषं च समध्यगच्छन् । प्रचुरप्रासादसम्भारसम्भृतेऽपि, मृत्तराद्यनेकवाहनवाहिन्यपि, लक्षशो विभूतिसम्पन्नेऽपि, विद्यानामगाधसमुद्रेऽप्यमुष्मिन् निरभिमानित्वं, सौजन्यं, विनयावनतत्वं, सारल्यमित्यादयो गुणाः सुवर्णे सौरभसम्पर्कमिव सूचयन्ति सर्वतः । एतदीयं नीतिचातुर्यं समनुभूय पूर्वं महामन्त्रिणो महाराजाश्च सम्मानपूर्वकमाहूय तत्तद्विषयेषु सम्मतिमेतदीयां गृह्णन्ति स्म । वर्तमानकालेऽपि राज्यशासक(सदरेरियासत)महोदयाः राजसदःसदस्या महामान्या मन्त्रिणश्चैतं हृदा सम्मानयन्ति । एतस्य धार्मिकता, वदान्यता, विद्यानुरागिता, कर्मण्यता च कर्मभिरेवाभिव्यक्ताऽस्ति । जम्बूस्थसनातनधर्म-

सभाया गोताभवननिर्माणे पूर्वमयमेव बद्धपरिकर आसीत् । सनातनधर्मकन्यापाठशालाप्येनेनैव मैट्रिकप्रभाकरहिन्दीसाहित्यरत्नपरीक्षापर्यन्तं वर्धिता पोषिता च । श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य संवृद्धये प्रतिवर्ष वसन्तोत्सवसमये शतं रुप्यकाणि वितरति । यथायोग्यं विद्यार्थिभ्यः पुस्तकवस्त्रादिरूपेण सहाय्यमपि प्रददाति । अहर्निशं कर्म कुर्वाणोऽप्यसौ न श्राम्यति ।

साम्प्रतं सप्ततिवर्षवयसि वर्तमानोऽपि युवेव कार्यजातं सम्पादयतीति धन्योऽयं महानुभावः । एतेनोपनिबद्धानि प्रान्तीयभाषामयानि हिन्दीभाषयोपस्कृतानि भक्तिरसपरिपूर्णानि गीतानि भवतजनमनांसि करुणरसनीरनिधौ निमज्जयन्तीव समनुभूयन्ते सहृदयैः प्रातः सायं च हरिकीर्तनवेलायाम् । साम्प्रतमेव च श्रीमद्भगवद्गीतायाः प्रान्तीयद्विगर्तभाषयोपनिबद्धातीव सरला माधुर्यगुणगुम्फिता भक्तिरसप्रधाना सारगर्भिता पद्यमयी टीका संलिख्य प्रकाशिता वर्तते ।

एषां महानुभावानां सङ्गीतज्ञशिष्येषु श्रीकुन्दनलालसहगलः, श्रीमदोम्प्रकाशश्च मुख्यशिष्यौ समभवताम् । तथा आर्० आर्० सहगलश्छायानाटकेषु सर्वप्रथमः सङ्गीताऽभिनेता समभवत्, अद्यापि यस्य गीतानि श्रावं श्रावं सहृदया रससागरे निमग्ना इव परमानन्दमनुभवन्तो दरीदृश्यन्ते । ओम्प्रकाशः प्रथमं छायानाटकेष्वभिनेतृपदमलमकार्षीत् । सम्प्रति छायानाटकीयचित्रसन्ततिनिरीक्षकेषु (फिलमडायरेक्टरेषु) मुख्यतमो वर्तते । इमे परशुरामवैद्या वर्तमानसमये आकाशवाणीगृहागतगायकपरीक्षकपदमप्यलङ्कुर्वन्ति । तद्विषये समुद्गिरन्ति जना यत्—

व्याधिबाधितजन्तूनां प्राणत्राणपरायणः ।
तुल्यः परशुरामेण न भूतो न भविष्यति ।। इति।

ज्यौतिषाचार्यः श्रीपूर्णचन्द्रशास्त्री

द्विगर्तेषु त्रिकूटपर्वतोपत्यकायां 'कटरा'नाम्नो महतः पत्तनस्य सविधे 'नंगलपनतान'नामधेयः कश्चिद् ग्रामो विद्यते । तत्र जम्बवालजातीया ब्राह्मणा निवसन्ति । तेषु महामनाः, परमभागवतः, कर्मकाण्डधुरीणो निहालचन्द्रो विद्वान् समभूत् । यो हि राजनीतिनिष्णाततया न्यायालयेषु लब्धप्रतिष्ठोऽभियोगानां पारस्परिककलहानां च निर्णयमभियुक्तानां निग्रहानुग्रहादिकञ्च विधातुं राजादेशेन स्वयं प्रभुरासीत् । स्वयं मल्लः सन् स्वास्थ्यसंवर्धनाय स्वग्रामवास्तव्यान् मल्लतामपि शिक्षयति स्म ।

परिचयः—२७४ पृष्ठे

पं० श्री बलदेवोपाध्यायः

परिचयः—२८३ पृष्ठे

पं० श्रीरघुनाथशास्त्री

परिचयः—२७५ पृष्ठे

राजपण्डितः श्रीबालकृष्णशास्त्री

परिचयः—२८५ पृष्ठे

पं० श्री रामकृष्णशास्त्री

सिहः कर्णोपकर्णिकया संश्रुत्य, सादरमाहूय, तेषु तेषु विषयेषु पण्डितैः परीक्ष्य, दान-मानादिना सम्मान्य च स्वपण्डितेष्विममन्यतमं पडितममन्यत। अयं पण्डितप्रकाण्डं स्वगृहागतान्तेवासिनोऽध्यापयंश्छात्रपरिषदि, विद्वन्मण्डल्यां च महतीं कीर्ति व्यतनिष्ट। अयं वह्निविधुविहगवसुमतीमिते (१९१३) वैक्रमेऽब्दे 'ब्रह्मकपालीश्राद्धो-पपत्ति'लक्षणं ग्रन्थं निर्माय लवपुरे 'एकानोमीकलयन्त्रालये' मुद्रापयित्वा च मूल्यमन्तरा विद्वद्भ्यो व्यतरत्। 'वास्तुशास्त्रोक्तपूजनप्रयोगा'भिधमपरमपि पुस्तकमयमलेखीत्, यद-द्यावध्यमुद्रितमेवास्ति। तन्त्रशास्त्रविषयकास्त्वनेके चमत्कारास्तस्य श्रूयन्ते। पुराणी-मण्डीवास्तव्याः सर्वेऽपि राजपुत्रवंशीया अद्यापि गुरुवदिमं संस्मरन्ति। असौ गौरवर्णः, सुघटितसन्धिबन्धः, हृष्टपुष्टो लम्बकायः, सुधौतश्वेतवसनः, बृहदुष्णीषः, पुराणप्रवचन-प्रवीणः, साधुस्वभावः, पञ्चषानुगैः पथि गच्छन् राजेव राजते स्म। असौ पण्डितप्रवरः पीताम्बर-नरोत्तम-जगदीश-निधिपतिनामधेयांश्चतुरः पुत्रान् जनयित्वा पञ्चनवतिवर्ष-वयसि बाणमुनिग्रहेन्दुमिते (१९७५) वैक्रमे हायने कार्त्तिकामावास्यायां रुदतः पुत्रादीन् विहाय दिवमगात्।

तत्पुत्रेषु पीताम्बरो, नारायणेऽनुरक्तः सन्ध्यावन्दनपितृतर्पणठाकुरपूजादिपैतृक-सम्पद्रूपनित्यकर्मसंलग्नमानसः समभूत्। ज्योतिर्विन्नरोत्तमो गणितफलितोभयविधज्यो-तिश्शास्त्राऽप्रतिहतगतिरपि फलिते विशेषतया सिद्धहस्तोऽभवत्। जगदीशः सर्वकारकार्या-लये वैतनिकीं भृतिं कुर्वाणोऽपि नित्यनदीष्णः, पार्थिवशिवपूजनरतः, प्रत्यहं द्वित्रवादन-पर्यन्तमेकासनमधिष्ठाय शिवध्यानपरायणोऽभवत्। लब्धवयस्कवृत्तिकस्तु प्रातश्चतुर्वादनतः समारभ्य मध्याह्नद्वादशवादनपर्यन्तं नदीतीरे समाधिमध्यतिष्ठत्। निधिपतिस्तु जन्मतः सिद्धः समभवत्। इमे चत्वारोऽपि यथासमयं लोकान्तरमयासिषुः। निधिपतिं विहाय त्रयाणामपि पुत्रपौत्रादयो विद्यन्ते। ते च सर्वेऽपि प्रायः पैतृकसम्पद्भूते ब्राह्मे कर्मणि संलग्नाः सात्त्विकसम्पदः सुखमनुभवन्ति।

श्रीबालकृष्णशास्त्री

श्रीबालकृष्णशास्त्री श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणां प्रपौत्रः, श्रीगङ्गाधरशास्त्रिणां कनिष्ठः पुत्रः, महामहोपाध्यायश्रीदेवराजशास्त्रिणामनुजो भ्राता शरेष्वङ्कवसुमतीमिते (१९५५) वैक्रमे वत्सरे कार्तिकमासस्य शुक्लाष्टम्यां प्रातः पञ्चवादनवेलायामजनि। पञ्चवर्षदेशीय एव कृतोपनयनोऽसौ वेदारम्भमकार्षीत्। बाल्ये एवोपरते पितरि तद्वियोग-

विह्वलमिमं पितृकल्पा ज्येष्ठभ्रातरो देवराजशास्त्रिण एव समवर्धयन्त, एतस्य लालन-पालनादिकमध्ययनाध्यायनादिप्रबन्धं चाकार्षुः। स्वकुशाग्रबुद्धिप्रभावेण, गुरूक्तार्थग्रहण-धारणसामर्थ्येन चासौ गुरुं परमपिप्रीणत्। क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञविशा-रदशास्त्रिपरीक्षाः समुदतारीत्। तदनन्तरमिमं भ्रातृपादा विशेषशास्त्राण्यध्येतुं काशी-मजीगमन्। तत्र छात्रसंसदि लब्धप्रतिष्ठेभ्य एकैकशास्त्रस्य धुरन्धरविद्वद्भ्यो न्याय-व्याकरण-साहित्य-काव्यादिशास्त्राणि समधीत्य कालिकात्ताविश्वविद्यालयीया न्याय-व्याकरण-साहित्यतीर्थपरीक्षाः प्रथमश्रेण्यां समुदतारीदसौ। काव्यशिरोमणिपरीक्षां च स्वर्णपदकलाभानुगां समुदतरत्। काशीतः प्रत्यागतो जम्बूनगरस्थनागरिकैः, विद्वद्भिरधिकारिभिश्च सुवर्णपदकपुरस्कारेण परं सम्मानितोऽसौ। नन्दवसुनन्देन्दुमिते (१९८९) वैक्रमहायने राजाधिराजो महाराजश्रीहरिसिंहः सम्मानपूर्वकमेनं राजपण्डित-पदमध्यतिष्ठिपत्। महाराजान्तःपुरकर्मकाण्डकार्याणि तदितराणि मुहूर्तादीनि च परमनैपुण्येन समपीपदत्। महाराजश्रीहरिसिंहोऽमुष्य नैपुण्यं, वैदुष्यं, योग्यतां च समनुभूय जम्बूस्थश्रीरघुनाथपाठशालीयप्राचार्य(प्रिंसिपल)पदममुनाऽलमचीकरत्। किं च परमप्रीतो महाराजो जम्बूस्थातिविस्तृतश्रीरघुनाथमन्दिराधिष्ठातृपदं काश्मीरेषु श्रीनगरस्थश्रीगदाधरमन्दिराधिष्ठातृपदमपीममेवाध्यतिष्ठिपत्। एतत्सर्वमपि कार्यजातं परमकौशलेन सम्पादयन् श्रीबालकृष्णशास्त्री महतीं ख्यातिं कीर्तिं च चाप्नोत्। भूख-शून्यनेत्रसम्मिते (२००१) वैक्रमाब्दे फाल्गुनमासे शिवरात्रौ शिवं ध्यायन्नसौ शिव-सायुज्यमाप।

वर्तमानसमये श्रीबालकृष्णशास्त्रिणां तनुजन्मा श्रीश्रीशङ्करशास्त्री जम्बूस्थ-श्रीरघुनाथमन्दिरस्याधिष्ठातृपदं, काश्मीरेषु श्रीनगरे राजप्रासादस्थश्रीगदाधरमन्दिरा-धिष्ठातृपदं चालङ्कुर्वाणः स्वपितृपितृव्यपितामहादीनां चरणचिह्नान्यनुसरन् विद्वत्परि-षदि परमयशोभाक् संवृत्तः।

श्रीबालकृष्णशास्त्री एम्० ए०

अस्ति जम्बूप्रान्तान्तर्गतो रघुवंशीयक्षत्रियाणाम् 'अम्बा'भिधो ग्रामः, यस्मिन् 'श्रीइन्द्रदत्त'नामधेयः कर्मकाण्डकर्मणि प्रवीणस्तौर्यत्रिककलाकुशलो ब्राह्मणो जनिं गृहीत्वा शैशवे पैतृकसम्पत्तिं कर्मकाण्डविद्यां समधीत्य, यौवने जम्बूराजधानीमध्युष्य, सङ्गीतकलाकुशलेभ्यो गीतवाद्यादिषु स्वरारोहावरोहलयतालादिविशेषतां समधिगत्य,

सत्यां सम्पदि गृहं निर्माप्य च सह स्वधर्मपत्न्या सुखमवात्सीत्। असौ श्रीमदिन्द्रदत्तपण्डितो वियद्विलोचनविहगवसुमतीमिते (१६२०) ख्रिष्टाब्दे फर्वरीमासस्य विंशतितमतारिकायां स्वधर्मपत्न्यां पुत्ररत्नमजीजनत्। एकादशेऽहनि च माङ्गलिकवैदिकविधिना स्वशिशोः 'बालकृष्ण' इति नामधेयमकार्षीत्। शुभसमये समुत्पन्नस्याऽस्य गणितफलितोभयविधेन ज्योतिश्शास्त्रेण शुभायतिमनुमाय कृतोपनयनसंस्कारमिमं संस्कृतमध्यापयितुं पिता श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशालायां प्रावीविशत्। तत्र विद्यास्थानस्थितशुभग्रहप्रभावेण, पूर्वजन्मकृतशुभकर्मसंस्कारैर्वा पित्रोस्तपसां पुञ्जेन वा समागते स्वप्रतिभोन्मेषावसरे विनयमाधुर्यसौशील्यादिभिर्गुणैर्गुरूणां हृदयानि समावर्जयन् पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत्। ततः पितृप्रेरणया स्वाभाविकप्रवृत्त्या चाङ्ग्लभाषाध्ययने मतिं व्यधत्त। तत्रापि पञ्चनदविश्वविद्यालयीया मैट्रिक-एफ्०ए०-बी०ए०परीक्षाः समुदतारीत्। एवम् एम्०ए०परीक्षामपि हिन्दीसंस्कृतभाषयोः प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्णोऽसौ प्रभाकरपरीक्षाम्, हिन्दीसाहित्यरत्नपरीक्षां च समुत्तीर्णवान्। ततोऽस्य नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा विस्तृतं स्वविकाशक्षेत्रं काङ्क्षन्ती कूपकल्पेषु विषयान्तरेषु निर्बाधमवकाशमलभमाना पयोधिकल्पां काव्यकलां स्वोचितां क्रीडास्थलीममन्यत। शतशोऽस्य संस्कृतहिन्दीडोगरीभाषामयानि स्फुटकाव्यानि गीतानि च विदुषां गोष्ठीषु सहृदयहृदयानि समावर्जयन्ति, नभोमण्डलं मण्डयन्ति च तटस्थैरप्यनुभूयन्ते। यत्र तत्र शिक्षाविभागेषु संस्कृतभाषां सेवमानोऽसौ साम्प्रतं जम्बूराजधान्यां सर्वकारकालेजे संस्कृतप्राध्यापकपदमधिष्ठाय संस्कृतं हिन्दीभाषां च समध्यापयन् शिष्येषु विद्वत्सु च महतीं कीर्त्तिं समुपार्जयन्नास्ते। कतिपयभाषान्तरपुस्तकानां हिन्दीभाषायामनुवादमप्ययमकार्षीत्, कर्तुं प्रवृत्तश्च वर्तते। अयं सकृच्छ्रुतग्राही, तर्ककर्कशोहापोहवान्, मेधावी कर्मण्योऽध्ययनाध्यापनव्यसनितया क्षणमपि निष्क्रियो नावतिष्ठते।

श्रीबैजनाथशर्मा

श्रीकृपारामशास्त्रिणां कनीयान् सहोदरः **श्रीबैजनाथशर्म्मा** पाश्चात्यविद्यानिष्णातोऽपि संस्कृतभाषां तत्प्रतिपादितनिगमागमरहस्यं चावगन्तुमद्यापि दिवानिशं प्रयतते। आङ्ग्लविद्यालये आङ्ग्लभाषां पठन्नपि परमधार्मिकस्वपितृसंसर्गाद् गीर्वाणवाण्यामपि प्रावीण्यमधिगत्य तन्माधुर्यादिगुणगणाकृष्टस्वान्तो नितान्तमन्तर्मोमुद्यते।

संस्कृताध्यायिनः, स्वसहचरान्, संस्कृताध्यापकान्, तदन्यांश्च संस्कृतभाषाभाषिणो विदुषो बहु मन्यते च। साम्प्रतं वार्द्धके वर्तमानोऽप्ययं महानुभावो गीर्वाणवाणीं जननीमिव मन्यमानस्तां यथाशक्ति निरन्तरं सेवते। जम्बू-काश्मीरराज्ये प्रान्ताध्यक्ष(तहसीलदार)-पदमलङ्कुर्वाणस्तारुण्ये वयसि यत्र यत्र प्रान्तेषु परिवृत्तिमेत्य यदाऽगच्छत्, तदा तत्र तत्र सर्वत्र ब्राह्मणवटून्, ब्राह्मणेतरकुमारान्, वयस्कांश्च धर्ममतीन् गीर्वाणवाणीं समध्येतुं साग्रहं सप्रश्रयं तद्गुणाख्यानपुरःसरं प्रावर्तयत्। असमर्थानां, दरिद्राणां, पिपठिषूणां भोजनवसनपुस्तकादिभिरपि साहाय्यमकार्षीत्। अयं परमधार्मिकः, सुशीलः, गुणग्रहिलः, परोपकारस्वभावः, परमेश्वरभक्तः, दयावान्, संस्कृतभाषाप्रचारप्रसारविषये बद्धपरिकरश्च वर्तते। साम्प्रतं लब्धवयस्कवृत्तिकोऽपि भारतसेवासङ्घस्य किञ्चिदुच्चपदमधिष्ठाय निष्कामसेवां कुर्वाणः, संस्कृतसाहित्यस्य च लोकोत्तरगुणान् ख्यापयन् परमयशोभाजनं संवृत्तः।

पितृभक्तोऽप्ययं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीकृपारामशास्त्रिणं रामं लक्ष्मण इव सेवमानस्तदानीं तदीक्षणसङ्केतमीक्षमाणः कर्मसु प्रायस्तदादेशपरायण एव समभवत्। एतादृशानां परमेश्वरपरायणानां, पितृभ्रातृभक्तानां सकललोकोपचिकीर्षूणां गीर्वाणवाणीं सेवमानानां जीवनं सर्वथाऽऽदर्शरूपमेव भवति।

श्रीभक्तरामशर्मा

जम्बूप्रान्तान्तर्गत'सुचानी'ग्रामवास्तव्यो विद्याविद्योतितविप्रवंशो ज्योतिर्विच्छ्रीभक्तरामशर्मा श्रीरघुनाथपाठशालायां जम्बूस्थायां प्रविश्य, व्याकरणे तर्कशास्त्रे च जातबोधो दाक्षिणात्याज्ज्योतिर्विदः सकाशात् लीलावती-बीजगणित-ग्रहलाघव-सिद्धान्तशिरोमणिप्रभृतिगणितज्योतिर्ग्रन्थान् समधीत्य 'अर्थदं ज्यौतिषं शास्त्रम्' इति निश्चित्य फलितज्यौतिषशास्त्रं समध्येतुं प्रायतत। परन्तु ग्रन्थानधीत्यापि इदमित्थमिति फलं निश्चेतुं न प्राभवत्। ततोऽन्तर्दूयमानः फलितज्यौतिषे सिद्धस्य परस्य ज्योतिर्विदः शरणं प्रश्नविधिं शिक्षितुमयासीत्। गुरुकृपया, भाग्योदयेन, केनापि शुभोदर्केण वा तस्मिन् फलितज्यौतिषे सिद्धः समभवत्। ततः करामलकवदतीतानागतवर्तमानं सर्वं दर्शयन् सर्वत्र द्विगर्तेषु प्रसिद्धः समभूत्। परस्तात्तस्य सविधेऽहमहमिकया लोकाः प्रश्नपिपृच्छया समायान्ति स्म। असौ सर्वं हृदयस्थं करामलकवत्पुरस्कृत्य दर्शयतीति समुपश्रुत्य गुणैकपक्षपाती ब्रह्मण्यो राजा श्रीमान् अमरसिंहः सबहुमानं समाहूय बहुविध-

परिप्रश्नैः सुपरीक्ष्य धनदानसम्मानादिना सन्तोष्य च राजपण्डितपदमध्यतिष्ठिपदिमम्। अमरसिंहे राजनि दिवंगते अन्तःपुरस्थाः राज्यो महाराज्योऽन्याश्च सर्वा अपि दासीजनाः कर्मकाण्डसम्बन्धिविशेषकृत्यजातं शुभमुहूर्त्तादिकं चैतेनैवाऽचीकरन्। विशेषाद् राज्ञोऽमरसिंहस्य धर्मपत्नी महाराजश्रीहरिसिंहस्य माता महाराज्ञी गुरुवदिममपूपुजत्। ब्रह्मनिष्ठे महाराजश्रीप्रतापसिंहे ब्रह्मणि लीने महाराजः श्रीहरिसिंहो जम्बूकाश्मीरराज्यसिंहासनमध्यतिष्ठत्। असौ महाराजस्तन्मन्त्रिमण्डलमन्ये च प्रकृतिजना इमं सम्मानदृष्टया पश्यन्ति स्म। महाराजो राजज्यौतिषिपदमिममध्यतिष्ठिपत्। असौ गृहीयपाठशालायां शतशो विद्यार्थिनो ज्योतिश्शास्त्रं तर्कं व्याकरणं च वस्त्रभोजनपुस्तकादिवितरणपुरःसरं समध्यापिपत्। परं तत्सदृशः प्रश्नकोविदो न कश्चिदभवत्।

एव बहुविधसम्मानभाजनीभूय स्वायुषि एकषष्टितमे वर्षे भूलोकं विहाय ज्योतिर्विच्छ्रीभक्तरामशर्मा लोकान्तरमयासीत्। अमुष्य त्रयस्तनया विद्यन्ते, तेषु ज्येष्ठः श्रीभोलानाथशास्त्री कविराजः सर्वशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिर्विशेषतयाऽऽयुर्वेदविद्यायां परं प्रावीण्यमधिगत्य रुग्णजनचिकित्सने पीयूषपाणिर्वर्तते। अयं जम्बूकाश्मीरराज्ये वर्तमानायुर्वेदविभागे विद्यमानानां रुग्णालयानाम्, औषधालयानां च सरक्षक(डाइरेक्टर)स्य पदमधिष्ठाय बहूपकृतवानायुर्वेदविभागस्य रोगरक्षोऽभिभूतानामातुराणा च। मध्यमो देहल्यां सर्वकारकार्यालये किञ्चिदुच्चपदमधितिष्ठति। तृतीयश्च जम्बूराजधानीमधिवसति।

श्रीभोलानाथशास्त्री

अयं जन्मान्धः पञ्चनददेशीयोऽन्तर्दिव्यनेत्रः, यथेच्छं परिभ्रमन् कदाचिद् द्विगर्तेषु जम्बूनगरं जगाम। स्वान्तःप्रतिभया प्रेरितो ज्ञानपिपासां शमयितुं श्रीरणवीरपाठशालायां प्रविश्य प्रथमं स्वातन्त्र्येण व्याकरण-वेदान्तादिशास्त्राणि समधीत्य, ततः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत्। पञ्चनदेष्वसौ महतीं प्रतिष्ठामापन्नस्तदानीं दिग्गजपण्डितेष्वगण्यत। अस्य व्याख्यानानि सदुपदेशांश्च श्रावं श्रावं सर्वे श्रोतारश्चकितचकिताः "अहो धारणा!, अहो शास्त्राधिगमः!, अहो प्रतिभाबलम्!, अहो वक्तृत्वम्! यत्र भारतेऽन्धा अपीदृशास्तत्र सचक्षुषां किं वक्तव्यम् इति मुक्तकण्ठमवादिषुः। असौ 'चातुर्वर्ण्यम्' इति नामधेय स्वाभिनवमतप्रकाशकमेक पुस्तकमप्यलेखीत्।

श्रीमदनमोहनशास्त्रिज्योतिषाचार्यः

श्रीमदनमोहनशास्त्री ज्योतिषाचार्यो विद्वन्मूर्धन्ये धन्ये 'तलाववाले' इति प्रसिद्धे ब्राह्मणवंशे गणेशशर्मणस्तनूजात् पूर्वोक्तान्नन्दलालशर्मणो देवकीदेव्युपनाम्न्यां निहाल-देव्यां नन्दवेदविहगवसुमतीमिते (१९४९)वैक्रमाब्दे सौरभाद्रपदमासस्य दशमतारि-कायाम् (भाद्रपदशुक्लद्वितीयायां) भौमवासरे जनुरग्रहीत्। जातसंस्कारं विधाय सुवर्ण-शलाकया जिह्वायामोङ्कारमस्य समुल्लिलेख पितृपादः। एकादशेऽहनि च 'मदनमोहनः' इति नामधेयमकार्षीत्। तत. पञ्चवर्षवयसि अक्षरशिक्षोपक्रमं विधायाऽष्टमे वर्षे समुपनीय वेदमेनमध्यापिपत्। ततोऽसौ श्रीरणवीरपाठशालायां प्रविश्य श्रीदीनानाथरघु-नाथशास्त्रिप्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्यः प्राज्ञपरीक्षोपयोगिपुस्तकानि समधीत्य पञ्चनदविश्व-विद्यालयीयां प्राज्ञपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत्। श्रीरघुनाथपाठशालीयविद्वद्भ्यो हरदत्तप्रभृतिभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो रघुनाथशास्त्रिप्रभृतिभ्यश्च समधीत्य क्रमेण विशारद-शास्त्रि-परीक्षे अपि समुदतारीत्। शास्त्रिपरीक्षाकाले नवाह्निकव्याकरणमहाभाष्य शब्देन्दु-शेखरञ्च समध्यगीष्ट। ततः कञ्चित् कालं श्रीरणवीरपाठशालायां प्राध्यापकपदमध्य-तिष्ठत्। महाराजः श्रीप्रतापसिंहः कुशाग्रतीक्ष्णामूहापोहसमर्थामितस्य प्रतिभां समनुभूय वाराणसीमेनं ज्योतिश्शास्त्रमध्येतु प्राहिणोत् पुष्कलां छात्रवृत्ति चमुष्मै प्रादात्। तत्र क्वींसकालेजे प्रविश्य क्रमेण ज्योतिषाचार्यपरीक्षां समुदतरत्। विद्वद्भ्यश्च विद्या-भूषण-ज्योतिर्विद्याभूषण-गणकरत्नोपाधीनलभत। कालिकात्ताविश्वविद्यालयीयां काव्य-तीर्थपरीक्षां च समुदतरत्। एवं सर्वशास्त्रनिष्णातोऽप्यसौ गणितफलितोभयविधज्योति-श्शास्त्रे कर्मकाण्डकर्मणि च परं प्रावीण्यमध्यगच्छत्। महाराजः श्रीप्रतापसिंहोऽमुष्य तादृशं वैदुष्यं, व्यवहारपाटवं, सभाचातुर्य च प्रत्यक्षीकृत्य स्वपण्डितेष्वन्यतमपण्डितस्य पदमध्यतिष्ठिपत्। तस्य गुणैराकृष्टः पुञ्छराज्याधिपतिः श्रीसुखदेवसिंहः स्वज्येष्ठपितृव्यं महाराजश्रीप्रतापसिंहमनुनीय स्वकीये राजपण्डितपदे नियुज्य स्वराजधानीममुमनयत्। तत्र सर्व मौहूर्तिकादिकं ज्यतिश्शास्त्रसम्बन्धि, संस्कारोद्यापनयज्ञयागादिकं कर्मकाण्ड-सम्बन्धि च कार्यजातं परमनैपुण्येन समपादयत्। अथ कर्णोपकर्णिकयाऽलवरनरेशोऽ-मुष्य वैदुष्यगुणान्निशम्य सादरमेनं समाहूय विदुषां सदसि प्रश्नोत्तरविधया सम्यक्परीक्ष्य च, राजपण्डितपदमध्यतिष्ठिपत्। जम्बूवास्तव्याऽनुरोधेन तु पुनर्जम्बूनगरं गत्वा श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये ज्यौतिषमध्यापयंश्छात्रसंसदि महतीं कीर्त्ति समवा-प्नोत्। लोकेष्वपि परमयशोभाजनं संवृत्तः।

इमास्तस्य कृतयः—

(१) हिन्दीसंस्कृतमयस्य पञ्चाङ्गकल्पद्रुमस्य सम्पादनम् । (२) गुरुमुखी-भाषायां उत्तमतिथिपत्रिकानिर्माणम् । (३) उर्दूभाषामयी मञ्जूरेआलमयन्त्रिका । (४) मृगलोचनाजातकम् । (५) लग्नसारिणीसमुच्चयः । (६) वर्षफलप्रकाशः । (७) संक्षिप्तद्विगर्तराजेतिहासः । (८) हरिसिंहपरिणयः । (९) पितृशोकलता । एषु पञ्चाङ्गत्रयं यथासमयं संमुद्रितमभूत् । परमितराः पुस्तिका अमुद्रिता एव विद्यन्ते ।

श्रीमदनमोहनशास्त्रिणामुपहासप्रियत्वम्, व्यवहारकौशलम्, सकलजनमनो-रञ्जकत्वम्, सभाचातुर्यम्, सर्वत्राऽप्रतिहतगतित्वम्, आशुकवित्वम्, प्रत्युत्पन्नमतित्वम्, सर्वदैव प्रसन्नवदनत्वम्, परिचयपरिपाटीपटुत्वं चाऽखिलजनविदितं वर्तते । इमे व्यवहारेण, सरसमधुरभाषणेन, आकारेण, वस्त्रपरिधानप्रकारेण, सर्वसम्भारसम्पन्ना-सिकया, बाह्याभ्यन्तरतः समेन रूपेण स्वीयं महापुरुषत्वमभिव्यञ्जयन्ति स्म । एषां ज्येष्ठस्तनूजः श्रीलोकनाथः प्रान्ताध्यक्षः (तहसीलदारः), द्वितीयः कृष्णचन्द्रः(अध्यापकः), तृतीयः श्रीनीलाम्बरदेवः एम्०ए० प्राध्यापकः(प्रोफेसरः), चतुर्थो यज्ञेश्वरः एम्०ए०, पञ्चमः शशिभूषणशर्मा—इमे पञ्चापि परस्परं स्नेहिनः, पितृभक्ताः, विनीताः, सुशीलाः, कर्मण्याः, कुलमर्यादापालकाः पितृवत् परमधार्मिकाश्च वर्तन्ते ।

——

श्रीमूलचन्द्रशास्त्री एम्० ए०, एम्० ओ० एल्०पदवीकः

अस्ति द्वैगर्तक्षत्रियाणामधीनः, पुञ्छनामधेयः कश्चित् प्रदेशः । तस्य प्रथमो राजा गुलाबसिंहकनिष्ठभ्रातुर्ध्यानसिंहस्य पुत्रः श्रीमोतीसिंह आसीत् । तदनन्तरं तदात्मजः श्रीबलदेवसिंहोऽभूत् । तत्समये कालिदासो नाम कर्मकाण्डप्रवीणो राजसंसदि लब्धप्रतिष्ठः कश्चित् पण्डितः पुञ्छराज्यस्य पुलन्दरीप्रान्तान्तर्गते 'गोराह'नाम्नि ग्रामे तत्रत्यैर्ग्रामीणैः सम्मानितः स्वधर्मपत्न्या विष्णुदेव्या सह ससुखमवात्सीत् । रसाङ्कग्रहेन्दुमिते (१९९६) वैक्रमाब्दे आश्विनमासस्य २६ तारिकायां कालिदासाद् विष्णुदेव्यां श्रीमूलचन्द्रो जन्म गृहीतवान् । असौ पितृनिर्देशेन, स्वप्रतिभाबलेन, गुरूणां साहाय्येन च गुणाग्निग्रहेन्दुमिते (१९३३) ख्रिष्टाब्दे पुरुषपुरतः (पेशावरात्) शास्त्रि-परीक्षामदात्, सर्वेषु च छात्रेषु तृतीयोऽभवत् । तदनन्तरं लवपुरे ओरियण्टल-कालेजात् १९४९ख्रिष्टाब्दे संस्कृते एम्०ए०परीक्षां दत्तवान्, सर्वच्छात्रेषु च प्रथमोऽ-भूत्, तस्य बुद्धिकौशलमाशुग्राहित्वम्, लेखनकलाभिज्ञत्वं च प्रशस्ततरमभूत् । ततो

१९५२ख्रिष्टाब्दे हिन्द्याम् एम्०ए० परीक्षां समुदतरत्। इदानीमसौ जम्बूनगरस्थे सायंसकालेजे छात्रान् संस्कृतमध्यापयंस्तान् परं तोषयति गुणैः, स्वाधिकारिणां च चेतांसि सम्यगावर्जयति।

मूलराजशास्त्री मल्हणः

जम्बूनगरवास्तव्यो महाराजश्रीप्रतापसिंहाश्रितो मल्हणजातीयः श्रीगङ्गारामाभिधो ब्राह्मणः 'कच्चीछावनी'प्रतोलिकायां स्वधर्मपत्न्या सह ससुखं चिरमुवास। तस्माच्छ्रीगङ्गारामान्मूलराज एकोनद्विसहस्रतमे (१९९९) वैक्रमे वत्सरे ज्ञानदेव्यामाश्विनशुक्लषष्ठ्यां गुरौ जनुर्गृहीत्वा स्ववशीयेषु हर्षप्रकर्ष विदधानः पञ्चमे वर्षे कृतोपनयनसंस्कारो जम्बूराजधानीस्थे श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रविश्य क्रमेण प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः प्रादात्। साम्प्रत जम्बूस्थे मोतीबाजाराभिधे महति हट्टपथे श्रीमारुतिमन्दिराधिष्ठातृपदमलङ्कुर्वाणः श्रद्धया समागतान् सस्कृतभाषामर्मजिज्ञासून् संस्कृतमध्यापयति।

श्रीमौलिरामः

मौलिरामः पुञ्छराज्यान्तर्गते 'गोराह'ग्रामे ब्राह्मणवंशे समुत्पद्य कञ्चित् कालं पितृपार्श्वेऽधीतवान्। जातसमुद्बोधश्च वाराणसीं गत्वा, तत्र द्वादशवर्षाणि व्याकरणादिशास्त्राणि समधीतवान्। विशेषतः पाणिनीयव्याकरणप्रयोगसाधनविधौ, फक्किकाविश्लेषणे, नव्यन्यायरीत्याभिलापनपद्धतौ चासौ प्रौढोऽभवत्। अध्यापनानन्तरमपि शिष्टमायुषो भाग निश्शुल्कमध्यापनकर्मणैव व्यत्ययापयत्। अमुष्याऽद्यापि बहवो विद्यार्थिनः शास्त्रार्थकलायां कुशला दरीदृश्यन्ते। अस्मिन् काले एवंविधा निष्कामकर्मकर्तारोऽतिदुर्लभाः सन्ति। वह्नीन्दुनन्देन्दुमिते (१९१३)ख्रिष्टाब्देऽसौ दिवं गतः।

आयुर्वेदपञ्चाननः श्रीरघुनाथशर्मा

जम्बूनगरवास्तव्यो भरद्वाजगोत्रः श्रीरघुनाथशर्मा विधिनाऽऽयुर्वेदशास्त्रमधीत्य पीयूषपाणिर्भूत्वा 'आयुर्वेदपञ्चानन' इत्युपाधिमधिगतवान्। तस्यायुर्वेदविद्यायां परं

प्रावीण्यमनुभूय महाराजः श्रीप्रतापसिंहः श्रीरघुनाथशर्माणममुं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये आयुर्वेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठिपत् । असौ शतशो विद्यार्थिन आयुर्वेदमध्याप्य चिकित्सकानकार्षीत् । नायं केवलमायुर्वेदविदेवासीत्, काव्यसाहित्येऽप्यक्षुण्णप्रसाराऽस्य प्रतिभा प्रत्यभासत । कविताकाननविहरणशीलेनामुना पाश्चात्त्यसम्राजः, काश्मीरनरेशानामन्येषां च महापुरुषाणां प्रशस्तयोऽनन्ताः समुदलेखिषत । असौ मधुरभाषी, क्षमाशीलः, दयामयः, प्रसन्नवदनः परिचयपेशलश्चासीत् ।

योगाचार्यः श्रीरघुनाथशास्त्री

जम्बूराजधान्यां दुर्गरगरिमसमुत्कर्षकाः वसिष्ठवंशावतंसाः श्रीखण्डभूसुरजातिसम्भूताः श्रीरामधनज्यौतिषाचार्यतनूजाः श्रीकुञ्जलाल-हृषीकेश-रघुनाथाभिधानास्त्रयो भ्रातरो बभूवुः । तेषु मध्यमः षट्षष्ट्यधिकाष्टादशशततमे (१८६६) ख्रिष्टाब्दे समुत्पन्नः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्य वैतनिकीं भृतिं स्वीकृतवान् । अयमष्टाविंशतिवर्षाणि सर्वकारविद्यालयेषु स्वगृहे च स्वातन्त्र्येण ब्रह्मयज्ञवितननबद्धपरिकरश्छात्रान् संस्कृतमध्याप्य महतीं ख्यातिमवाप । सप्तदशाधिकैकोनविंशतिशतमिते (१९१७) ख्रिष्टाब्दे सर्वमैहिक कार्यभारं विहाय लोकान्तरमगात् । कनिष्ठः श्रीरघुनाथशास्त्री नन्दरसवसुचन्द्रमिते (१८६९) ख्रिष्टाब्दे परिव्राजकयोगोदये समुद्भूतो नवयौवन एव परमभक्तिसम्पत्तिसान्द्रहृदयो भौतिकविषयवीतरागोऽभवत् । परं विद्यानुरागातिरेकात् तत्र कृतबहुपरिश्रमः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां शास्त्रिपरीक्षामुत्तीर्य स्वजनानुरोधादुपात्तपरिणय एकमेव गुणसम्पन्नं पुत्ररत्नं समुत्पाद्य, परं वैराग्यमापन्नः परिव्रज्य गृहान्निर्जगाम । गङ्गातीरमासाद्य हृषीकेशस्थभरतमन्दिरे महन्तश्रीपरशुरामसविधे कञ्चित्कालं निनाय । ततः स्वर्गाश्रमे हृषीकेशतीर्थे विद्वत्साधुगोष्ठीषु विचरन् चिरं तस्थौ । असौ भागवतः श्रीरामानुजाचार्यसम्प्रदाये दीक्षितोऽभवत् । श्रूयतेऽसौ महात्मा श्रीमद्भागवतस्य दशमस्कन्धकथाप्रवचनावसरे भगवतो वसुदेवस्यामललीलावर्णनव्यग्रो, भक्तिरसपयोधिमग्नः, विलोपितात्मस्मृतिचेतनः, कदाचिन्नयनाभ्यां रसतरङ्गिणीं प्रवाहयन् भागवतग्रन्थपत्राण्यपि नयनजलप्लावितानि करोति स्म । तस्य कथोपकथनसमये श्रोतारोऽपि भक्तिरसपरिपूर्णा भगवन्मया एवाभवन् । प्रतिदिनं घण्टाषट्कं शीर्षासनासीनो भगवन्नाम जजाप । असावायुषश्चतुर्थे भागे योगसाधनोचिते तपस्विनां निवासभूमौ बदरिकाश्रमे चिरमुवास । अद्याप्यस्य महात्मनो नाम्ना 'शेषधारा'-'थाईवाडी-बदरीनारायणधामाश्रितम् आश्रमत्रयं प्रचलति । अद्यापि

योगीश्वरस्य श्रीरघुनाथशास्त्रिणः शतशः शिष्यास्तद्गुणान् स्मारं स्मारं निमीलितनयना आनन्दाश्रूणि मुञ्चन्तः परं मोदमापद्यन्ते । तच्छिष्यप्रणीतं तद्विषयकमेकं पद्यमप्युपलभ्यते—

श्रीमत्सदार्यबलरामगुरोः पदाब्जं संस्मृत्य लब्धनिगमान्तरहस्यसारम् ।
नारायणाश्रमनिवासरतं महान्तं योगीश्वरं तु रघुनाथगुरुं भजेऽहम् ।। इति ।

कविराजः श्रीरमाकान्तशास्त्री

आयुर्वेदपञ्चाननस्य श्रीरघुनाथशर्म्मणस्तनूजन्मा श्रीरमाकान्तशास्त्री खशून्यनन्देन्दुमिते(१९००)ख्रिष्टाब्दे जूनमासस्य द्वाविंशति(२२)तारिकायां प्रादुरभूत् । प्रारम्भ एवासौ कुशाग्रधिषणः मेधावी ग्रहणधारणसमर्थश्चासीत् । श्रीरणवीरसंस्कृतपाठशालायामधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । स्वपितृपादेभ्योऽन्येभ्यश्चायुर्वेदविद्याविशारदेभ्यो विद्वद्भ्य आयुर्वेदविद्यामधीत्य 'आयुर्वेदविशारदः' 'कविराज' इत्युपाधिद्वयमध्यगच्छत् । पितृपादे दिवंगते श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये पितृपादाधिष्ठितपूर्वमध्यापकपदमध्यतिष्ठत् । तत्र न केवलमायुर्वेदशास्त्रमेवापि तु व्याकरणकाव्यसाहित्यमन्वादिधर्मशास्त्राण्यप्यध्यापिपत् । छात्रपरिषदि च परमयशस्वी समभूत् । संस्कृतशिक्षाविषये त्वसौ विशेषानुसन्धानमकार्षीद् येन भाषान्तरविज्ञः संस्कृतभाषानभिज्ञोऽपि केवलं मासषट्केनैव संस्कृतं लेखितु पठितु च समर्थो भवितुमर्हति । बाणाग्निग्रहेन्दुमिते(१९३५)ख्रिष्टाब्दे परमोपकारकमेकम् 'आरोग्यविद्या'नामकं पुस्तकमसौ समुदलेखीच्छात्राणां प्रारम्भिकशिक्षासौकर्यार्थम् । सन्धिषु क्लिष्टतादोषपरिहारार्थं सन्धयोऽत्र न कृताः, भाषा चातिसरला समासरहिता, पदानि चान्यभाषाभिः सह सम्बद्धान्येव वर्तन्ते । अतः साधारणोऽपि छात्रोऽस्य शब्दार्थं बोद्धुं शक्नोति । न केवलं छात्राणामपि तु वैद्यानां कृतेऽपि परमोपकारकमिदं स्वास्थ्यविज्ञानशिक्षकम् 'आरोग्यविद्या'नामकं पुस्तकम् । आयुर्वेदविद्याविशारदोऽसौ श्रीरमाकान्तशास्त्री आङ्ग्लोर्दू भाषयोरपि महापण्डितो वर्तते । आङ्ग्लोर्दू संस्कृतहिन्दीभाषाणां लेखनकलायां परां प्रौढिमापन्न आयुर्वेदविद्यया लोकोपचिकीर्षुश्च । इदानीमसौ लब्धपुष्कलवयस्कवृत्तिकः स्वातन्त्र्येण चिकित्सन् परमयशस्वी संवृत्तः । एतत्तनूजन्मा श्रीसुभाषशर्मा संस्कृते एम्०ए० इत्युपाधिमाप्तवान् । सोऽपि कवितादिभिर्गुणैः स्वपितरं पितामहं चानुसरति ।

श्रीरामकृष्णशास्त्री

जम्बूनगरे श्रीरघुनाथपुराप्रतोलिकायां नन्दलालश्रोत्रियः समभवत्। स च श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये सामवेदाध्यापकपदमलङ्कुर्वाणो नागरिकैः कर्मकाण्डादिकं कारयन् कर्मकाण्डविषये परां प्रसिद्धिमध्यगच्छत्। तस्मिन्नुपरते तदात्मजः श्रीपरशुरामश्रोत्रियः संस्कृतमहाविद्यालयीयसामवेदाध्यापकपदमध्यतिष्ठत्। अयं स्वपितृवच्छ्रोत्रियगुणगणालङ्कृतः कर्मकाण्डचातुरीधुरीणः, जटा-माला-शिखा-लेखा ध्वज-दण्ड-रथ-घनाख्याभिरष्टविकृतिभिः सहितं सामवेदं कोकिलस्वरेण गायति स्म। तस्य श्रोत्रियवरस्य धर्मपत्नी जयन्तीदेवी व्योमवसुविहगवसुमतीमिते (१९८०) वैक्रमे वत्सरे सौरकार्तिकद्वाविंशतितमतारिकायां (कृष्णचतुर्दश्यां) सायं सार्द्धपञ्चवादनवेलायां सुतमसूत। यस्यैकादशेऽह्नि पिता रामकृष्णयोरुभयोर्गुणग्रहणाय, जीवने तदुभयोपासनां विधातुं च रामकृष्ण इति शुभनामधेयमकार्षीत्।

पञ्चमे वर्षेऽक्षरारम्भमष्टमे चोपनयनं विधायास्य पिता स्वयं वेदारम्भमचीकरत्। स्वाङ्के निधाय प्रतिदिनमसावेकैकपादादारभ्यैकैकं मन्त्रं कण्ठे कारयति स्म। क्रमेणैवं मन्त्रेषु कृताभ्यासममुं लघुकौमुदीं, पञ्चतन्त्रं, रघुवंशं च स्वयमध्याप्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः परीक्षा दापयितुं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रावेशयत्। तत्रासौ प्राज्ञ-विशारद-परीक्षे समुत्तीर्य दुर्दैववशात् षोडशे वत्सरे पितृपादैर्व्ययुज्यत। ततः श्रीरघुनाथपाठशालायां पदं लब्धु धर्मार्थसदसः सकाशाच्छात्रवृत्तिमादाय साङ्गं सामवेदमध्येतुं वाराणसीमयासीत्। तत्र हिन्दूविश्वविद्यालये प्रविश्य वैदिकविद्वद्भ्यः साङ्गं वेदमध्येतुं प्रारभत। हिन्दूविश्वविद्यालयीयच्छात्रोत्सवेषु सुरगिरा प्रणीतेषु तत्तन्नाटकेषु तत्तत्पात्राभिनयं विदधानोऽयमभिनयस्य सम्यक् सम्पादनात् तत्रत्याध्यक्षेभ्यः पुष्कलान् पुरस्कारानलभत। अयं चत्वारि वर्षाणि वाराणसीमध्युष्य सामवेदशास्त्रिपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत्, समस्तच्छात्रेभ्योऽधिकाङ्कलाभेन सुवर्णपदकं चाप्नोत्। साम्प्रतमसौ द्वैगर्तिककविषु मुख्यतमो गण्यते। प्रान्तीयभाषायां, हिन्दीभाषायां, संस्कृते च कवितां कलयन्नयं महतीं ख्यातिं समधिगतवान्। बहुत्रोत्सवेषु प्रीतमानसाः, काव्यरसास्वादनविदग्धाः, सहृदया अस्मै पुरस्कारानदुः। महाराजः कर्णसिंहः प्रतिवर्षं यान् प्रतियोगितानिबन्धान् लेखयति, तत्रापि वारद्वयं प्रथमपुरस्कारस्य विभागेनैकैकशतरुप्यकाणि पुरस्कारमलभत।

असौ बाणकवेः कादम्बर्याः संक्षेपं संस्कृतगद्येन, गीतगोविन्दस्य कञ्चिद् भागं

द्विगर्तभाषाच्छन्दोभिः, गीताव्याख्यानं च हिन्दीभाषाच्छन्दोभिर्लिखितवान् । प्रकीर्णाः कवितास्त्वस्य भूयस्यो विद्यन्ते । साम्प्रतमसौ श्रीरघुनाथसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षपदमलङ्कुर्वाणो लोकेषु परमप्रीतिभाजनं संवृत्तो विनीतः, सुशीलः, बाह्याभ्यान्तरतः समानस्वभावोऽध्ययनशीलश्च वर्तते ।

जम्बूस्थाऽऽकाशवाणीकार्यालयाध्यक्षा अमुष्य सरससारगर्भितप्रसादगुणगुम्फितकविताप्रभाविताः प्रतिमासममुष्य कवितां प्रसारयन्ति । असौ कर्मण्यः, सङ्गीतप्रियः, ग्रहणधारणसमर्थः, गुरुपितृदेवेषु श्रद्धावान्, सहिष्णुः, हितमितमधुरभाषी चाऽऽस्ते ।

श्रीरामनाथशास्त्री

असौ श्रीरणवीरपाठशालायां प्रविश्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीये प्राज्ञ-विशारदपरीक्षे समुदतरत् । शास्त्रिपरीक्षां च श्रीरघुनाथपाठशालीयविद्वद्भ्यः समधीत्य समुदतारीत् । ततः 'प्रिन्स आफ वेल्स कालेजे' (वर्तमाने 'गान्धिमेमोरियल कालेजे') प्रविश्याङ्ग्लभाषायां परां योग्यतामधिगतवान् । पञ्चनदविश्वविद्यालयीये एफ० ए०, बी० ए०परीक्षे समुत्तीर्य संस्कृते एम्० ए० परीक्षां, हिन्दीप्रभाकरपरीक्षां च प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् । साम्प्रतम् 'आर्टस् कालेजे जम्बूनगरस्थे' संस्कृतप्राध्यापक-(प्रोफेसर)पदमधिरुह्याध्यापयति । असौ सरलस्वभावः, वर्तमानकालिकसभ्यतासंस्कृत्योः पोषकोऽपि विनीतो काव्यसाहित्यपरिशीलनशीलः, अध्यापनकलया छात्रपरिषदि, प्रवचनपाटवेन विद्वद्गोष्ठ्यां च लब्धप्रतिष्ठ । अमुष्य कविता रसभावमयी, गूढव्यङ्ग्या, विद्वद्बुद्धिवेद्या च भवति । एवंविधाः प्रभूताः स्नातकाः श्रीरणवीरपाठशालाया यशःपताकां विधूनयन्तोऽद्यापि सर्वत्र भारते दरीदृश्यन्ते ।

पण्डितप्रवरः श्रीरामप्रपन्नशास्त्री

अस्ति पञ्चनदप्रान्तर्गत'होश्यारपुर'मण्डलैकदेशद्वावाप्रान्तोत्तरभागे'जेजों'नामधेयं किञ्चिदतिविश्रुतं पत्तनम् । तत्र सारस्वतब्राह्मणजातीयं, किञ्चित् परमप्रसिद्धं, विद्याविद्योतितं, पण्डितकुलं वर्तते । यस्मिन्नद्यापि निखिलनिगमागमसारपारदृश्वानो धर्ममर्मविदो विद्वांस एवाविरभूवन् भवन्ति च । तस्मिन् कुले कश्चित् केशवनामा

विद्वान् समाविरासीत् । श्रीकेशवात्मजः पितृगुणः पण्डितः श्रीरघुनाथशर्मा पौत्रश्च भगवद्भक्तो, धुरन्धरो विद्वान्, छात्रपरिषदि लब्धप्रतिष्ठः श्रीमुकुन्दलालशर्मा, श्रीरामचन्द्रधूर्जटिरामनारायणनामधेयांस्त्रीन् पुत्राञ्जनयामास । श्रीरामप्रपन्नशास्त्री धूर्जटिशर्मणो ज्येष्ठस्तनूजः, यो जम्बूराजकीयश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये महाध्यापकपदं चिरमलमकार्षीत्तदानीन्तनपञ्चनदीयविद्वत्सु मुख्यपदमवाप्तवांश्च । असौ व्याकरण-न्याय-वैशेषिक-वेदान्त-मीमांसा-सांख्य-योग-धर्मशास्त्र-तन्त्रप्रभृतिशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिरपि पक्षतान्ते नव्यन्यायानुमानखण्डे, पञ्चलक्षण्यां, सिंहव्याघ्रे, व्याकरणशास्त्रपरिष्कारेषु, शब्दखण्डे च, व्युत्पत्तिवादशक्तिवादयोरपि च परं प्रावीण्यं वाग्मित्वं चाध्यगच्छत् । असौ श्रीरामप्रपन्नशास्त्री यास्कीयनिरुक्ते प्रपन्नालोकाख्याम्, वासुदेवविजये केशवीं नामातिसरलां बालोपकारिणीत्याख्याम्, वृत्तरत्नाकरे वृत्तसङ्ग्रहाख्यां व्याख्याम्, विदग्धमुखमण्डने कुञ्चिकाभिधां वृत्तिं च विरच्य प्राकाशयद्, याभिः संस्कृतसाहित्यस्य महानुपकारः समभूत् । पिङ्गलसूत्रभाष्यम्, वैयाकरणभूषणविवृतिश्चैतद् द्वयं सङ्कलितममुद्रितमेव विद्यतेऽद्यावधि । असौ कतिचिद् हायनानि जम्बूप्रान्तान्तर्गतोत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालायामपि प्रधानाचार्यपदमलमकार्षीत् ।

असौ परमतपस्वी, साधुस्वभावः, नवनीतकोमलहृदयः, सर्वजनहितैषी शिष्येषु परं स्निह्यति स्म । दिवानिशमध्ययनाध्यापनव्यसन्यसौ नक्तभोजनमपि स्वाध्याये महान्तं विघ्नमिवाऽऽकलयति स्म । वेदनन्दविहगेन्दुसम्मिते (१९९४) वैक्रमे हायने स्वसुकृतैर्वैकुण्ठलोकमयासीत् ।

श्रीरूपचन्द्रः कविराजः

कविराजः श्रीरूपचन्द्रो वात्स्यायनवंशसम्भवाद् वैद्यप्रवरात् श्रीनरोत्तमचन्द्राद् एकपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५१) वैक्रमे वत्सरे वैशाखमासे यमुनादेव्यां जनिमग्रहीत् । प्रारम्भे हरदत्तप्रभृतिभ्यो दिग्गजपण्डितेभ्यो व्याकरण-न्याय-काव्य-साहित्यादिशास्त्राणि समधीत्य संस्कृतसाहित्ये विशेषपाण्डित्यं प्राप्नोत् । तदनन्तरमायुर्वेदविद्याऽस्माकं पैतृकसम्पत्तिरिति मत्वा तदुन्मुखः समभवत् । प्रथमं स्वपितृपादेभ्यस्तदनु श्रीदिलारामप्रभृतिभ्यः संहिताग्रन्थान् समध्यगीष्ट । तदनुभवोऽनुसन्धानं च लोकोत्तरे एव वर्तेते । स्वानुसन्धानेनैव रोगिणां रोगनिदानादिकमसौ तत्कालमेव निर्दिशति । वर्तमानसमये त्वसौ वेदान्तसिद्धान्तारविन्दविहारभ्रमरः

संवृत्तः। उभाभ्यामायुर्वेदवेदान्ताभ्यां शरणागतान् रोगिणो निरीहांश्च जीवयन्नसौ धन्यः।

श्रीलक्ष्मदत्तो वैद्यः

जम्बूप्रान्तीयकनहालग्रामवास्तव्यो वाराणस्यां सुनाकिकवेश्वरणयोर्मूलमुषित्वा व्याकरण-न्याय-वेदान्त-काव्य-साहित्यादिग्रन्थान् समध्यगीष्ट। कविताकलनकर्मण्यपि स्वगुरुमन्वसरत्। ततो वैद्यकग्रन्थानधीत्य पीयूषपाणिः सिद्धवैद्यो भूत्वा द्विगर्तान् प्रत्यावर्तत। अनेकरोगरक्षोहतानाबालवृद्धानार्त्तजनान् स्वसाधितरसौषधपीयूषवर्षैः पुनरुज्जीव्य महान्तमुपकारमकार्षीत् स्वदेशवासिनां जनानाम्। साम्प्रतं सर्वं परित्यज्य गृहीतसंन्यासः स्वजन्मभुवि 'कनहाल'नाम्नि ग्रामे पर्णकुटीरं निर्माय, हरिं भजन् कालं नयति। धर्मोपदेशेन स्वानुभूतवैद्यकविद्यया च लोकानुपकुर्वाणः 'प्रणवानन्दस्वामी'ति नाम्ना लोकैरभिधीयते। तरुणिमनि वर्तमानस्यास्य तदानीन्तनाः सौजन्यादयस्तुलनां नावहन्ति स्म।

श्रीलक्ष्मणशास्त्री ज्योतिर्विद्

असौ द्विगर्तप्रान्तस्थे 'भटयाल'नाम्नि ग्रामे सारस्वतब्राह्मणवंशे मुनीन्दुग्रहवसुमतीमिते (१९१७)वैक्रमाब्दे समुत्पन्नोऽक्षरारम्भादिकं गृह एव विधायोत्तरवाहिन्यां गदाधरपाठशालायां प्रविश्य विद्वद्भ्यो भाष्यान्तं व्याकरणं दर्शनानि च समधीत्य जम्बूराजधान्यां श्रीरघुनाथपाठशालायां समागतः। तत्रत्येभ्यो ज्योतिर्विद्भ्यो ज्योतिःशास्त्रस्य चतुर्दशसिद्धान्तान् समधीत्य तत्र शास्त्रान्तरेषु च परं वैदुष्यमापन्न आधुनिककेतकीयमकरन्दसारण्यनुसारं पञ्चाङ्गभास्कराभिधं पञ्चाङ्गं निर्माय प्रतिवर्ष प्रकाशयामास। तस्य वैदुष्यगुणानाकर्ण्य धर्मावतारो महाराजः श्रीप्रतापसिंहः श्रीरणवीरपाठशालायाममुं प्रधानाध्यापकपदे न्ययुङ्क्त। असावाङ्ग्लभाषायामपि लब्धप्रसरो लेखनसम्भाषणादौ परमप्रवीणः समभूत्। तस्य तादृशं वैदुष्यं ख्यातिं च समनुभूय महाराजेन स कालेजे संस्कृतप्राध्यापकपदे नियुक्तः। तत्राप्येनेन महती ख्यातिः प्राप्ता। शतशः सहस्रशश्च तस्य शिष्याः शास्त्रिणः, बी०ए०, एम्०ए०उपाधिधारिणस्तं संस्मृत्य सरोमाञ्चं मोदन्ते। ज्योतिःशास्त्रे तु तस्य लोकोत्तरः प्रतिभाविकासोऽभवत्। अमेरिका-

यूरोप-जर्मनादिदेशीया विद्वांसोऽपि कठिनातिकठिनान् गणितप्रश्नान् पत्रद्वारा तं पप्रच्छुः । तस्य समुचितान्युत्तराणि समधिगत्य परं मुमुदिरे च। असौ काव्यकलाकलनेऽपि सिद्धहस्त आसीत् । **'पञ्चमजार्जकीर्तिलतिका'**नामकं खण्डकाव्यं निर्माय महाराजश्रीप्रतापसिंहसकाशात् पुष्कलं धनं लब्धवानसौ । राजसभायां त्वसौ **'आशुकवि'**पदवीमपि लब्धवान् । तेन संस्कृतसाहित्यस्य महदुपकृतम् । तत्तनूजः श्रीवासुदेवशर्माऽपि एम्०ए० इत्युपाधिं समाप्य सात्त्विकीं वृत्तिमादधानो लोकैः 'भविष्यद्वक्ता' इति भण्यते । भूमुनिविहगेन्दुमिते (१९७१)वैक्रमाब्दे माघमासेऽष्टम्यां परमाराध्यमाशुतोषं संस्मरन्नसौ शिवलोकमगात् ।

श्रीलक्ष्मीदत्तो दैवज्ञः

अस्ति जम्बूतस्त्रिंशत्क्रोशान्तराले व्यापारिणां निवासस्थानम् 'ऊधमपुर'नामधेयं किञ्चिदतिरमणीयं पत्तनम् । इदं जम्बूनगरादुत्तरस्यां हिमाचलोपत्यकायाम् 'ऊधमसिंह'नाम्ना राज्ञा स्वनिवासार्थं वासितमासीत् । तत्र नत्थूरामपण्डितो ग्रहनन्दवसुवसुमतीमिते (१८९९)वैक्रमाब्दे समाविर्भूय पित्रा समुपनीतः पितृपादयोर्मूलमध्युष्य व्याकरणकोषादिकं समधीतवान्। ततो जम्बूराजधानीं समागत्य तात्कालिकेभ्यस्तत्रत्येभ्यः पण्डितेभ्यो व्याकरणन्यायसाहित्यकर्मकाण्डज्यौतिषशास्त्राण्यधीत्य परमप्रवीणोऽभवत् । पुनरूधमपुरमागत्य ज्यौतिषेण कर्मकाण्डेन च स्वजीविकां सम्पादयन् स्वभार्यया सह ससुखमवात्सीत् । गृहागतान् ब्राह्मणवटून्, क्षत्रियकुमारान्, तदितरशिशूंश्च निश्शुल्कमध्यापयंश्छात्रसंसदि लोकेषु च परां कीर्तिं प्राप्तवान् । तत्रैव लक्ष्मीदत्तनामधेयं सुतं जनयामास । असौ श्रीलक्ष्मीदत्तः शरनेत्रनन्देन्दुमिते (१९२५)वैक्रमे वत्सरे समाविर्भूय पित्रा समुपनीयाक्षरारम्भादारभ्य क्रियमाणशास्त्रशिक्षोपक्रमो व्याकरणन्यायसाहित्येषु परिनिष्ठितोऽभवत् । ज्यौतिषशास्त्रेऽधिकां प्रवृत्तिं जन्मान्तरसंस्कारं च परिज्ञाय पितृपादैरसौ सकलशास्त्रपारङ्गतविद्वद्रत्नाकरं जम्बूनगरं प्रति प्रहितः । तत्र श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रविश्य श्रीविश्वेश्वरप्रभृतिज्योतिर्विदामन्तेवासित्वं समधिगत्य स्वल्पेनैवानेहसा गणितफलितोभयविधज्योतिश्शास्त्राम्बुधेः सततलस्पर्शं परं पारमगात् । ततो गुरुभिरनुज्ञातो गृहमागत्य पितृपादैरनुमोदितो गृहीयपाठशालायां पिपठिषून् पाठयन् पितृपादानां मुदमवर्धयत् । कर्मविपाकं मूकप्रश्नोत्तरं च करामलकवत् प्रत्यक्षेण ब्रुवाणममुं लोकाः साक्षाद्भृगुरयमिति परस्परमवादिषुः । प्रतिवर्षं सूर्यसिद्धा-

न्तानुसारं तिथ्यादिकं केतकीसिद्धान्तानुसारेण ग्रहाणां स्पष्टीकरणम्, नानाविधलोकोपकारिविषयोपेत'पञ्चाङ्गरत्नाकर'नामकं पञ्चाङ्गं च प्रकाश्य कर्मकाण्डज्यौतिषवृत्तिजीविनां महान्तमुपकारमकार्षीत् । असौ 'आचार्यभास्कर'नामकं प्रश्नमुहूर्तजातकादिविषयप्रतिपादकमेकं पुस्तकं विरचितवान्, अपरं च 'आयुर्दायाध्याय'नामकम् । लक्ष्मीदत्तदैवज्ञस्यपितृपादाः श्रीनत्थूरामशर्माणः सर्वं सत्पुत्रसम्बन्धि सुखमनुभूय नन्दमुनिग्रहेन्दुमिते (१६७६)वैक्रमाब्दे स्वर्गं प्रस्थिताः । ज्योतिर्विच्छ्रीलक्ष्मीदत्तोऽपि द्विसहस्रतमे (२०००)वैक्रमाब्दे लोकान्तरमगमत् । अमुष्य प्रभूततराः शिष्या वर्तन्ते । तेषु चनैनीवास्तव्यो ज्योतिर्विद् नानकचन्द्रो द्विगर्तप्रसिद्धः सम्प्रति जम्बूनगरमधिवसति, यो 'राष्ट्रविजयपञ्चाङ्गं' रचितवान् ।

लालचन्द्रः

असौ 'नाटकनजाटी'ग्रामवास्तव्यः पुञ्छराज्यस्थसनातनधर्मसंस्कृतपाठशालायां बहुकालमध्यापिपत् । स्वातन्त्र्येणैव काव्यव्याकरणादीनि शास्त्राणि महता परिश्रमेण गुरुपार्श्वेऽभ्यस्यासौ तत्राध्यापकपदमध्यतिष्ठत् । श्रूयतेऽमुना स्वप्रान्ते संस्कृतस्य प्रचुरः प्रचारो विहितः । अद्य मृतस्याप्यस्य चत्वारिंशद् वर्षाणि समभूवन् ।

श्रीवनमाली पण्डितः

जम्बूनगरस्थायां 'कालीजन्ही'नाम्न्यां प्रतोलिकायां कश्चित्कर्मकाण्डिप्रकाण्डं पण्डितो देवीसहायनामधेय आसीत् । श्रूयतेऽसौ स्वगृहीयपाठशालायां शतशो विद्यार्थिनः सार्ववर्णिकान् संस्कृतमध्यापिपत् । तस्यैव निश्शुल्काध्यापकस्य संस्कृतप्रचारपरायणस्य विदुषो ब्राह्मणस्य सकाशाद् रसेन्दुग्रहवसुमतीमिते (१६१६) वैक्रमे वत्सरे वनमाली नाम कर्मकाण्डधुरीणः पौराणिको विद्वान् जनिमग्रहीत् । स्वपितृसकाशात् कर्मकाण्डशास्त्रं, ज्योतिश्शास्त्रं, व्याकरणं, धर्मशास्त्रं चाध्यगीष्ट । अष्टादश पुराणानि चास्य हस्तामलकान्यासन् । असावपि स्वपितृवद् गृहीयपाठशालायां निश्शुल्कं पाठयति स्म । परमभागवतोऽसौ महाराजावरोधने भागवतीं कथामशुश्रवत् । महाराजेन महाराज्ञीभिस्तद्दासीभिश्च सम्मानितोऽसौ ततः प्रचुरधनलाभेन समृद्धोऽभवत् । 'घुरूरी'-

नाम्नी महाराज्ञी किमपि सुन्दरं मन्दिरं निवासगृहं चास्मै प्रादात् । तस्य शतशः पौराणिकाः कर्मकाण्डिनश्च शिष्या अद्यापि विद्यन्ते । असौ शतवर्षायुषि शरेन्दुशून्या-शिवमिते (२०१५) वैक्रमाब्दे दिवं गतः ।

श्रीवामदेवशास्त्री

असौ जम्बूप्रान्तान्तर्गत'सुचानी'ग्रामवास्तव्यो द्वादशवर्षवयसि श्रीरणवीर-पाठशालायां प्रविश्य प्रथमादिश्रेणिचतुष्टयं क्रमेण समुत्तीर्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । पञ्चनदविद्याविभागीयम् 'ओ० टी०' इत्युपाधिमधिगत्य तत्रैव माध्यमिकविद्यालयेषु भृतिं कुर्वाणो महतीं ख्यातिं समधिगतवान् स्वसहचरेष्वध्यापकेषु । स्वायुषोऽन्तिमभागे वयस्कवृत्तिं लब्ध्वा जम्बू-नगरे प्राणानत्याक्षीत् ।

विद्यासागरः बी० ए० ज्यौतिषी

अस्ति पञ्चनदप्रान्ते गुरदासपुरमण्डलान्तर्गतो यव-यवक-सर्षप-मसूरातसी-हरि-मन्थादिसस्यसम्पद्धरितो, निविडेक्षुदुर्गमतरमार्गः, परिपक्वधान्यकपिशकेदाररम्यप्रान्त-भागः, कूपारघटोदञ्चितोदकसिच्यमानक्षेत्रोद्भूतसस्यश्यामलः, कृत्तकलमगोधूमपुष्कल-पूलकमर्दन--वृषभसञ्चालन--धान्यपवन--संशोधनादिकार्यसंलग्नकृषकजनकलकलरमणीयः, गोमयोपलान् वर्तयन्तीनां शुष्कगोमयराशींश्चिन्वतीनाम्, बदरकामलकाम्रादिफल-खारिका वहन्तीनां कृषकतरुणीनां ग्राम्यगीताकृष्टहृष्टपथिकजनमानसः "दुन्धुचक्क" नामधेयः कश्चिद्ग्रामः ।

तत्राग्रजन्मवंशावतंसः, अखिलवर्णशिक्षादीक्षागुरुः, धर्मोपदेशदानदक्षः, कर्म-काण्डपरिपाटीपटीयान्, गणितफलितोभयविधज्योतिर्मर्मवित्तयाऽतीतानागतं सर्वं करा-मलकवद्दर्शयन्, लोकेषु सर्वत्र सम्मान्यः **श्रीरामदयालु**र्नाम कश्चिद्द्विपश्चित् ज्योतिर्वित् स्वधर्मपत्न्या श्रीनिहालीदेव्या समं सुखमवात्सीत् । तस्य गृहे गुणानलविहगविधुमिते (१६३३) वैक्रमे वत्सरे **भक्तरामा**भिधो जनुर्लेभे । असौ दशवर्षदेशीय एव विविधबालक्रीडाक्रोडीकृतस्वान्तोऽपि ग्रहगणिततत्त्वोद्भेदनवेलायां तल्लीनमनस्कतया

समाधिमिवार्धिश्रयन् स्वपितुर्निस्सीमप्रमोदभाजनमभवत् । ततः प्रारम्भिकज्योतिश्शास्त्रं पितृसकाशात् समधीत्य, ततोऽधिकं समध्येतुमयं तदादेशेनामृतसरोवास्तव्यस्य गणित-फलितोभयविधज्योतिश्शास्त्रे सिद्धस्य, बालमुकुन्दशर्मणः शरणमयासीत् ।

श्रीबालमुकुन्दोऽपि गोलगणिते निर्बाधं लब्धावकाशामस्य शेमुषीं निभाल्य सप्रणयमिमं शिष्यत्वेनान्वग्रहीत् । ततोऽयं ज्योतिश्शास्त्रं समधीत्य, फलितज्यौतिषे विशेषतया प्रावीण्यमध्यगच्छत् । तस्मिन् विषये बहुधा परीक्ष्य जातसन्तोषः श्रीबाल-मुकुन्दः सहर्षमिमं गृहान् गन्तुं समादिदेश । असावपि श्रीभक्तरामो यथासामर्थ्यं गुरुं सम्पूज्य तदाशीराशिभिरभिनन्दितः पितृचरणयोर्मूलं "दुन्धुचक्क"ग्राममागत्य सप्रश्रयं पित्रोश्चरणशुश्रूषणपरः, विद्यया, बुद्ध्या च तयोः स्वान्तं शान्तं विदधानः फलित-ज्योतिश्शास्त्रबलेन फलानि निर्दिशन् लोकानामपि परमश्रद्धाऽस्पदमभवत् । अयं श्रीभक्तरामो बाल्यादेव सकलभुवनकृतचरणनतिं भगवतीं वैष्णवीं प्रपन्नस्तन्मयमेवाऽ-पश्यज्जगत् सर्वम् । तस्य पत्नी श्रीमती लक्ष्मीदेवी नयनमुनिनन्देन्दुमिते (१६७२) वैक्रमे वत्सरे ज्येष्ठशुक्लत्रयोदश्यां भृगुवासरे शुभलक्षणलक्षितं पुत्ररत्नमजीजनत् । ततो द्वादशेऽहनि विद्यास्थानस्थितशुभग्रहदशाऽनुरूपं पिताऽस्य "**विद्यासागर**" इति नामधेयमकार्षीत् । अथ क्रमेणैधमानोऽयं पित्रोः प्रीतिं प्रत्यपादयत् । पितृपादः पञ्च-वर्षवयस्कमिमं च स्वाङ्कमारोप्याक्षराण्यशिशिक्षत् । अथ कृतोपनयनसंस्कारमष्ट-वर्षवयस्कं स्थानीये प्रारम्भिकविद्यालये विधिवत् समध्येतुं प्रावीविशत् । स्वयं च पितृपादः ज्योतिश्शास्त्रसिद्धान्तान् व्याकरणं च स्वसविधे समुपवेश्य कण्ठे कारयति स्म । ततः क्रमेण पञ्चमश्रेणीं समुत्तीर्य किञ्चिज्जातबोधोऽयं पितृप्रेरणया जम्बूस्थ-श्रीरणवीरमाध्यमिकविद्यालये (हाईस्कूले) प्रविश्य स्वाध्यापकसन्तोषपुरःसरं क्रमेण दशमश्रेणीं प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् ।

ततो लवपुरे सनातनधर्ममहाविद्यालये (कालेजे) प्रविश्य पञ्चनदविश्वविद्या-लयीयाम् एफ० ए० परीक्षां समुदतरत् । तत्र परमविदुषः श्रीगणेशदत्तशास्त्रिणः समु-पासनया गीर्वाणवाण्यामस्य परमस्नेहोऽभवद् येनायं तस्मादन्येभ्यश्च तत्रत्येभ्यो विद्व-द्भ्यो यथासामर्थ्यं यथासमयञ्च गीर्वाणवाणीं समध्येतुं प्रावर्तत, तत्र साफल्यं चालभत । वेदान्तसिद्धान्तारविन्दवनविहरणव्यसनिनः पण्डितमार्तण्डस्य श्रीगणेशदत्तशास्त्रिणो व्याख्यानानि श्रावं श्रावं चपलाचपलशीलोऽप्ययं मनस्वीव नितान्तशान्तस्वान्तः सम-भवत् । शान्तरसपिपासा, आत्मपरमात्मविवेकजिज्ञासा च प्रतिक्षणं वर्धमाना विद्या-सागरं समाकृष्य पुनः समस्तविद्यामन्दिरं जम्बूनगरं समनैषीत् । अत्र 'प्रिन्स आफ

वेल्ज़कालेजे' वर्तमाने गान्धिमेमोरियलकालेजे प्रविश्य पाश्चात्यविद्याविशारदेभ्योऽध्यापकेभ्य आङ्ग्लभाषामधीयानस्यास्य न तथा मनस्तोषोऽभवत्, यथा संस्कृतसाहित्यसागरसारपारदिदृक्षोः डाक्टरसिद्धेश्वरवर्मणः शास्त्रिणः सविधे संस्कृतं पठतोऽस्य (मनस्तोषः) समभवत् । अत्र पञ्चनदविश्वविद्यालयीयबी० ए०परीक्षां समुत्तीर्य, साम्प्रतं किंकर्त्तव्यमिति जीविकाविषये किंकर्त्तव्यविमूढः "येन सर्वेतरभाषाजनन्या गीर्वाणवाण्याः सेवा सम्भवेत्तदेव कर्म नो भारतीयानां श्रेयस्करम्" इति सुविचार्य, जम्बूकाश्मीरधर्मार्थविभागस्य श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयमन्यांश्च तदानींतनांस्तदधीनान् विद्यालयान् समवलोक्य तदिदमेव गीर्वाणवाणीसेवास्थानं समुचितमिति निर्णीय, नयनगगननभोविधुमिते (२००२) वैक्रमे हायने सौरपौषस्य षड्विंशतितमतारिकायां धर्मार्थविभागस्य संरक्षकसमितेः (ट्रस्टस्य) भृतिमुररीकृतवान् । तत्रापि गीर्वाणवाण्याः प्रचारप्रसारार्थमापार्ष्णिशिखं प्रयतमानः प्रीतमानसैः संरक्षकसमितेरधिकारिभिरयं द्वादशोत्तरद्विसहस्रतमे (२०१२) वैक्रमे शतके मन्त्रि(मोहतमिम)पदे सहर्ष नियुक्तः । साम्प्रतमयं धर्मार्थविभागस्य संरक्षकसमितेः अधिष्ठातृ(सुपरिण्टेण्डेण्ट)पदं मन्त्रि-(सेक्रेटरी)पदं चालङ्कुर्वाणः, श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य समुन्नतये संस्कृतस्य प्रचारप्रसारार्थं च नित्यं बद्धपरिकर एवावतिष्ठते । पितृपरम्परागतगणितफलितोभयविधज्योतिश्शास्त्रेऽसौ तथा सिद्धहस्तो वर्तते, यथातीतानागतं सर्वं प्रत्यक्षवद्दर्शयति प्रच्छकान् । ग्रहफलप्रदर्शनसमये यदेव वक्तुं प्रक्रमते तन्मूर्त्तिमिव पुरतो विलिख्य दर्शयति । विलक्षणमस्य पाटवमालापेषु गहनगहनैः कोमलैर्मधुरमधुरैर्वाचां विलासैर्मनो हरति पिपृच्छिषूणां मानवानाम् ।

शैशवादारभ्य सहजैव पितृपरम्परागता भक्तिसुलभायां भगवत्यां वैष्णव्यामस्य भूयसी भक्तिर्वर्तते ।

श्रीविश्वनाथशास्त्री

विद्यते द्विगर्तेषु महाराजश्रीजम्बूलोचनप्रतिष्ठापितं जम्बूनाम्ना विश्रुतं नगरम्, यत्र वर्तते खजूरियोपाख्यं पुरोहितब्राह्मणानां कुलम्, यस्मिन् बहुविधवैदुष्यविभूषितानि, राजाधिराजमहाराजसम्मानितानि पण्डितप्रकाण्डानि समभूवन् सन्ति च । एतत्कुलपुरुषेषु परमभागवतः पण्डितश्रीदिलारामः समभूत् । स च सप्ताधिकैकोनविंशतिशततमे (१९०७)वैक्रमे वत्सरे जम्बूनगरस्य 'सराजेंदीढक्की'इतिनाम्ना प्रसिद्धायां प्रतोलिकायां

ज्योतिर्विदः श्रीयोद्धारामशर्मणः पुण्यगृहं जन्मनालमकार्षीत् । अयं प्रथमं पितृपादेभ्योऽधिगताक्षरारम्भशिक्षादीक्षः क्रमेण भाष्यान्तव्याकरणम्, प्राचीनार्वाचीनन्यायग्रन्थांश्च समधीत्य व्याकरणाचार्य-न्यायाचार्योपाधिद्वयविभूषितोऽभवत् । तस्य वैदुष्यं समनुभूय महाराजश्रीरणवीरसिंहो धर्मार्थविभागोच्चाधिकारिपदमिममध्यतिष्ठिपत् । असौ कञ्चित् कालं जम्बूनगरे ततोऽधिकं वाराणस्यां व्यत्ययापयत् । तस्यैव दिलारामस्य विदुषः सकाशात् वैक्रमे १९४९ वत्सरे मार्गशीर्षमासस्य चतुर्थतारिकायाम् अर्धरात्रोत्तरैकवादनवेलायां श्रीविश्वनाथो जनिमग्रहीत् । पञ्चमे वर्षेऽक्षरारम्भमष्टमे वर्षे वेदारम्भं चैतत्पितृपादाः स्वयमकारयन् । ततोऽसौ श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये श्रीहरदत्तरामप्रपन्नारूढभानुप्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्योऽधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् । अथ वाराणस्यां पितृसविधेऽध्युष्य न्यायव्याकरणसाहित्यपयोधीनां परं पारमगमत् । असौ प्रत्युत्पन्नमतिः, परमसहृदयः, कर्मकाण्डेषु, ज्योतिश्शास्त्रे च सिद्धोऽस्तीति सम्यक् परीक्ष्य पुञ्छाधिपतिर्महाराजः श्रीजगद्देवसिंहः सम्मानपूर्वकमेनं राजपण्डितपदमध्यतिष्ठिपत् । तत्र राज्ञः कर्मकाण्डादिकं प्रश्नमुहूर्त्तादिकं च सर्व कार्यजात सम्पादयन्नसौ स्वगृहे एव स्वातन्त्र्येण छात्रान् व्याकरणम्, कर्मकाण्डं, ज्योतिश्शास्त्रं चाध्यापिपत् । पुञ्छराज्ये सर्वत्र पण्डितेष्वसौ प्रधानपण्डित आसीत् । शास्त्रेषु, कर्मकाण्डविषये, धर्मशास्त्रव्यवस्थासु, लौकिकव्यवहाराऽऽचारेषु च सति संशये तच्छेदार्थमिममेव शरणमयासिषुस्तत्रत्याः पण्डिताः, अन्ये च सर्वे प्रजाजनाः । असौ काव्य-नाटककलाकलनप्रवीणो, मधुरमितभाषी, पुण्यमयः, प्रेममयो, दयामयो गाम्भीर्यौदार्यादिगुणगणान्वितः प्रात्यहिकसन्ध्यावन्दनपितृतर्पणदेवपूजादिनित्यकृत्यानां श्रद्धया सम्पादयिताऽस्ति । एतदीयमक्षरविन्यास दर्श दर्श, माधुर्यादिगुणगुम्फितामनुप्रासार्थान्तरन्यासाद्यलङ्कारैरलङ्कृतां पदावलीरचनां श्राव श्रावं तन्निगूढव्यङ्ग्यर्थान् बोध बोधं च परं मोदन्ते सहृदया विद्वांसः काव्यरसास्वादनरसिकाः ।

इदानीमसौ श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयेऽध्यापकपदमधिष्ठाय सर्वान् विषयान्, अध्यापयन् विद्यार्थिनः परं तोषयन्ति । विद्यार्थिनोऽपि तद्वात्सल्यस्नेहेनाध्यापनकौशलेन विषयप्रतिपादनचातुर्येण तत्तद्विषयभावोद्बोधनसौकर्येण च चकिताः सन्तः परं मोदमापन्ना यत्र तत्रैनं स्तुवन्तो दरीदृश्यन्ते । कीदृशोऽपि प्रभावशाली पुरुषः सनातनधर्मस्य दर्शनानां, व्याकरणस्य वा सम्बन्धे कीदृशानपि गूढप्रश्नानुपस्थापयेत्, परं प्रश्नसमाप्तिसमकालमेव तानसौ तथा समादधाति यथा प्रश्नकर्तुः परितोषः

स्यादेव। तदीयास्त्रयः सत्पुत्रा गुणा इव परस्परमभिन्नाः, विनीताः, सुशीलाः, स्वकुलोचितगुणान्विताः, विद्यानुरागिणः, सदाचारपरायणाः, पितृभक्ताः, परमेश्वरनिष्ठाश्च सन्ति। तेषु मध्यमः श्रीगोविन्दशास्त्री क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्याङ्ग्लभाषायामपि क्रमेण मैट्रिक-एफ्०ए०-बी०ए०परीक्षाः समुदरत्।

श्रीविश्वेश्वरशास्त्री ज्यौतिषाचार्यः

द्विगर्तेषु वसुस्थली(वसौली)नाम्नी काचिदतिप्राचीना राजधानी वर्तते, या सर्वशास्त्रैष्वप्रतिहतगतीनां विदुषां ब्रह्मनिष्ठानां ब्राह्मणानां वासभूरिति लोकैरुच्यते, यत्रत्या ब्रह्मणास्तीर्थयात्राव्याजेन वाराणसी गत्वा तत्रस्थान् पण्डितप्रकाण्डान् साधारणवेषा मलमल्लकावशेषा अपि शास्त्रविचारे आश्चर्यचकितांश्चक्रुः। ईदृशे परम्पराप्राप्तोत्कृष्टपाण्डित्ये एकस्मिन् ब्राह्मणकुले ब्रजनन्दनशर्मणः पण्डितस्य धर्मपत्न्यां श्रीतपोवतीदेव्यां श्रीविश्वेश्वरशर्मा पाण्डवनन्दवसुभूसंमिते (१८९५) वैक्रमे वर्षे वैशाखशुक्लैकादश्यां जन्म लेभे। अथ मौहूर्तिकैर्विचारितेऽस्य प्रादुर्भावसमये तत्क्षणे शुभोदग्रग्रहाणां प्राचुर्यं सुदुर्लभं चतुःसागरयोगं च बाढं पश्यन्तो ज्योतिर्विदो राजसम्मानिततां शुभोत्तरकालं च निश्शङ्कं निरधारयन्, 'विश्वेश्वरः' इति च संज्ञां व्यधुः। क्रमेण कृतसंस्कारोऽसौ लघुपुस्तकानि गृहे एव स्वपितृसकाशादपठत्। तस्य पितृपादा नवनवोन्मेषशालिनीं लोकोत्तरां प्रतिभामनुमाय श्रीविश्वेश्वरं विदुषामाश्रयभूतां, पण्डितकुलमङ्कुलां जम्बूराजधानीं प्रति प्राहिण्वन्। तत्रत्यविदुषां शिष्यत्वं श्रद्धया स्वस्मिन्नाधाय तेभ्यो न्यायशास्त्रम्, काव्यप्रकाशादीन् अलङ्कारशास्त्रग्रन्थान्, बाहुल्येन गणितफलितोभयविधं ज्योतिःशास्त्रं च समधीतवानसौ। नैषधीयचरितादीनि त्वस्य जिह्वाग्रस्थान्येवासन्निति तात्कालिका विदन्ति। महाराजेन श्रीरणवीरसिंहेन तस्य गुणान् परीक्ष्यासौ स्वाश्रयी ज्यौतिषो ज्यौतिर्विदः पदे प्राङ् नियुक्तः। तदनन्तरमस्याध्यापनपटुत्वम्, प्रबन्धप्रावीण्यञ्च वीक्ष्य स्वसंस्थापितपाठशालाप्रबन्धसौकर्याय तासां पाठशालानां निरीक्षकः(इंस्पेक्टर) नियुक्तः। एवं क्रमेण महाराजस्य मनःप्रमोदहेतुः सन्नसौ जम्बूकाश्मीरस्थधर्मार्थविभागस्योच्चाधिकारिपदमलङ्कृतवान्। असौ महानुभावः श्रीविश्वेश्वरशर्मा त्रिभिर्महाराजैः श्रीरणवीरसिंह-प्रतापसिंह-हरिसिंहैः सम्यक् समभ्यर्चितः सम्मानितश्च। तादृशीं सम्माननां लभमानोऽप्ययं स्वगृहे महता प्रेम्णा शिष्यान् औरसपुत्रानिव लालयन्नध्यापयत्।

नन्दलालशास्त्रि-मदनमोहनशास्त्रि-काकारामशास्त्रिप्रभृतयः प्रकाण्डविद्वांसोऽस्यासन् शिष्याः । तेषु केचनाद्यापि विद्यन्ते । तेन प्रतिवर्षं पञ्चाङ्गं प्रकाश्यते स्म । प्रश्नमार्गः, प्रश्नकुतूहलं, रणवीरविजयः, जातकरहस्यमित्येवमादयो ज्यौतिर्निबन्धा अपि प्रकाशिता आसन् । परं नाधुना ते सर्वे समुपलभ्यन्ते । केवलं रणवीरविजयाख्यो महाग्रन्थः श्रीरणवीरसंस्कृतपुस्तकालयेऽमुद्रितो वर्तते । राजाधिराजमहाराजादिभिः समभ्यर्चितपादपद्मो विदुषां मूर्ध्नि संस्थितोऽसौ विश्वेश्वरशर्मा वह्निवसुग्रहेन्दुमिते (१९८३) वैक्रमाब्दे स्वायुषोऽष्टाशीतितमे वर्षे आषाढकृष्णषष्ठ्यां दुःखत्रयाद् विमुक्तोऽभवत् ।

श्रीविष्णुदत्तशास्त्री

द्विगर्त्तराज्यान्तर्गतं 'कठुआ' नगरं जम्बूतश्चत्वारिंशत्क्रोशदूरे श्रीविष्णुदत्तशास्त्रिणो जन्मस्थानं वर्तते । तत्रोपाध्यायोपाह्वः, वैद्यशिरोमणिः, अमरनाथशर्मा न्यवसत् । तस्य धर्मपत्न्यामक्षरादेव्यां श्रीविष्णुदत्तशास्त्री रसाङ्गविहगेन्दुमिते (१९६६) वैक्रमाब्दे चैत्रमासस्याऽष्टमतारिकायां जनिमग्रहीत् । एकादशेऽहनि पिता तस्य 'विष्णुदत्त' इति नामधेयमकार्षीत्, षष्ठे च वत्सरेऽक्षरारम्भं विधाय वर्णविन्यासमशिशिक्षत् । अष्टमे कृतोपनयनसंस्कारमिमं पिता लघुपुस्तकानि स्वयमध्यापिपत् । तदनन्तरमसौ लवपुरसनातनधर्मकालेजे प्रविश्य मुनिनयनग्रहेन्दुमिते (१९२७) ख्रिष्टाब्दे पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां शास्त्रिपरीक्षां समुदतरत् । ततो विहगविलोचननन्देन्दुमिते (१९२९) ख्रिष्टाब्दे लवपुरे एव डी०ए०वी० कालेजे समधीत्याऽऽयुर्वेदविषयिणीं कविराजपरीक्षां समुदतरत् । तमेव कालेजमधितिष्ठन्नयमायुर्वेदविधिना 'रोगिरोगपरीक्षणम्' इति नामधेयं निबन्धं संलिख्य सुवर्णपदकमपि समवाप्नोत् । रसवह्निविहगवसुमतीमिते (१९३६) ख्रिष्टाब्दे पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां बी०ए० परीक्षां समुदतरत् । विलोचनवेदविहगवसुमतीमिते (१९४३) ख्रिष्टाब्दे पञ्चाम्बुविश्वविद्यालयीयां हिन्द्याम् एम्०ए० परीक्षां समुदतारीत् । मुनिबाणग्रहेन्दुमिते (१९५७) ख्रिष्टाब्दे काश्मीरिकशैवदर्शनसिद्धान्तानुसारं 'शिवपूजनमहत्त्वम्' इति विषयमवलम्ब्य संलिखितेन निबन्धेन 'पी०एच्०डी०' इत्युपाधिमधिगतवान् । एवमनेन विदुषा पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः पञ्चोत्तमोत्तमपरीक्षाः समुदतारिषत । डी०ए०वी० आयुर्वेदकालेजतश्च 'वैद्यकविराजः' इत्यायुर्वेदपरीक्षा समुत्तारि । एवं पी०एच्०डी० इति विशेषोपाधिनाऽयं विदुषामग्रणीः संवृत्तः काश्मीरेषु श्रीनगरे श्रीमदमरसिंहकालेजे संस्कृतहिन्दीप्राध्यापकपदमधितिष्ठति । सूर्यप्रकाश-

नामधेयोऽस्य तनूजोऽपि काश्मीरविश्वविद्यालयतो बी०एस-सी० परीक्षां समुत्तीर्य चिकित्सा(मेडिकल)विभागे एम्०बी०बी०एस० परोक्षां समुत्तरीतुं प्रयतते । तनूजा च सत्यादेवी प्रभाकरपरीक्षां समुत्तीर्येदानीं बी०ए०परीक्षां दित्सति ।

श्रीविहारीलालः

श्रीविहारीलालः 'खिहाडियां'ग्रामवास्तव्यो जम्बूनगराभिजनो दामोदरपौत्रात् श्रीनत्थूरामस्य च पुत्रात् श्रीचरणदासशर्मणः सीतादेव्यां विधुविहगनन्देन्दुमिते(१९९१) वैक्रमे वत्सरे मकरगे रवौ पौषशुक्लैकादश्यां भौमवासरे समाविरभूत् । जम्बूस्थश्रीरघुनाथपाठशालायां सद्गुरूणां सविधे समध्युष्य काश्मीरविश्वविद्यालयीये शास्त्रिप्रभाकरपरीक्षे समुदतरत् । असौ व्याकरणसाहित्यकाव्यादिषु निष्णातोऽपि ज्योतिश्शास्त्रे विशेषतया सिद्धहस्तो वर्तते । श्रीरघुनाथपाठशालायामध्यापकपदमधिष्ठाय संस्कृतमध्यापयति । असौ सुशीलो, विनीतो, ग्रहणधारणशक्तिसम्पन्नो वसनाशनादिषु साधारणोऽपि विशिष्टं ज्ञानधनं समुपार्जयितुं दिवानिशं प्रयतमानः स्वसहचरेभ्यो विशिष्यते ।

डा० वेदकुमारी (घई) एम्० ए०

असौ विदुषी जम्बूनगरवास्तव्यस्यार्यसंस्कृतौ परमनिष्ठावतः श्रीमत आरूढचन्द्रार्यस्य प्रपौत्री, गुरुकुलादिविद्यासंस्थासु विधिना समधीत्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्णस्य श्रीमूलशङ्करशास्त्रिणः सुपुत्री, श्रीमूलशङ्करशास्त्रिणो ज्येष्ठभ्रातुः श्रीवरकतरामस्य दत्तिका सुपुत्री विलोचनवह्निविहगवसुमतीमिते (१९३२) ख्रिष्टाब्दे नवम्बरमासस्य षोडश्यां (१६) तारिकायां समाविर्भूय भास्करप्रभेव स्वकुलकमलाकरे भासमाना सितदलप्रतिपच्चन्द्रकलेव प्रतिदिनमेधमाना पित्रोः परं हर्षप्रकर्षमकार्षीत् । तस्याः सार्द्धैकवर्षवयसि वर्तमानाया एव जननी कौशल्यादेवी परसुखाऽसहिष्णुना विधिनाऽसमय एवापहृता । श्रीवरकतरामार्यस्य वेदसिद्धान्तप्रवक्त्री, करुणामयी, परमधार्मिकी, धर्मपत्नी, श्रीमती विद्यावती विदुषी या हिन्दीसंस्कृताऽध्यापनकर्मणैव समयं यापयन्ती, तत्रैव व्यासक्तस्वान्ता वात्सल्येन दिवानिशं कन्याः पाठयन्ती न श्राम्यति, न दुःखमनुभवति, किन्तु परं प्रसीदति, सेमां सार्द्धैकवर्षवयस्कां वेदकुमारीं

स्वाङ्कमारोप्यौरसदुहितृतोऽप्यधिकमस्यां स्निह्यन्ती तथेमामपीपलद् यथेयं नाद्यापि संस्मरति जनयित्रीं मातरम्, नावबोद्धुमीहते च तद्वृत्तम्। पञ्चवर्षवयस्येवाक्षरारम्भादारभ्य क्रियमाणसंस्कृतपुस्तकाऽध्ययनोपक्रमा क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां प्राज्ञपरीक्षां समुदतरत्। पञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५०) च ख्रिष्टाब्दे बी० ए० परीक्षां समुदतरत्। नेत्रशरनन्देन्दुमिते (१९५२) ख्रिष्टाब्दे पञ्चनदविश्वविद्यालयीयायां संस्कृते एम्० ए० परीक्षायां प्रथमश्रेण्यां सर्वप्रथमाऽभवत्। सप्तपञ्चाशदधिकैकोनविंशतिशततमे (१९५७) ख्रिष्टाब्दे वाराणसेयहिन्दूविश्वविद्यालये समधीत्य प्रत्नेतिहाससंस्कृतिपुरातत्त्वविषयिण्यां एम्० ए० परीक्षायां प्रथमश्रेण्यां सर्वद्वितीया समभवत्।

किञ्च—'**नीलमतपुराण**' विषयकं साहित्यिकसांस्कृतिकाध्ययनम्' इति नामधेयग्रन्थनिर्माणेन पी० एच० डी० इत्युपाधिमध्यगच्छत्। अपि चेयं द्विगर्तपत्रिकायास्तथा संस्कृतविभागस्य च मुख्या सम्पादिका वर्त्तते। हिन्दी संस्कृतेंग्लिशप्रान्तीयद्विगर्तभाषामयीं कवितां कलयन्तीयं विदुषी वेदकुमारी सहृदयहृदयानि रसपीयूषपयोधौ निमज्जयति, विशेषतया हिन्दीपद्यानि चास्या अनुरणनध्वनिमभिव्यञ्जयन्ति।

प्रथममसौ जम्बूराजधानीस्थे महिलाकालेजे संस्कृताध्यापिका(प्रोफेसर)पदमधिष्ठाय, विनयवैदुष्यादिभिर्गुणैः स्वसहचराध्यापिकावर्ग, सदाचारसद्विचारसरलसात्त्विकव्यवहारस्मितपूर्वाभिभाषणाध्यापनाभिनवभङ्गीभिश्च स्वानुशास्यशिष्यागणमनांसि समावर्जयन्ती संस्कृतमध्यापिपत्। ततः काश्मीरेषु महिलाकालेजे संस्कृताऽध्यापिकापदमलंकुर्वाणा संस्कृतमध्यापयति स्म। अस्यां विलक्षणामध्यापनपरिपाटीमध्याप्यपुस्तकानां रहस्यार्थविबोधनसौकर्यम्, छात्रासु स्नेहं, सर्वदा प्रसन्नवदनत्वं, विनयावनतत्वं, परिचयपेशलत्वम्, इत्यादीनध्यापिकागुणानन्यांश्चोत्तमोत्तमनारीसुलभगुणान् समनुभूय छात्रा विषयान्तराणि परित्यज्यास्याः सकाशात् संस्कृतमध्येतुमहमहमिकया समायान्ति। सम्प्रति जम्बू-काश्मीरविश्वविद्यालये विलोचनरसविहगविधुमितस्य(१९६२)ख्रिष्टाब्दस्य सितम्बरमासे संस्थापितस्य स्नातकोत्तरसंस्कृतविभागस्य (एम्० ए० श्रेण्याः) मुख्याध्यक्षपदमधिष्ठाय तद्विभागस्य सर्वमध्ययनाध्यापनसम्बन्धि कार्यजातं साधु सम्पादयन्त्यसौ भारतीयशिक्षादीक्षाभ्यां कन्याः स्वसदृशगुणगणैरलङ्कृत्य स्वल्पेनैवानेहसा सदाचारसद्विचारवतीभिस्ताभिः पुनरुद्धरिष्यति भारतमित्याशास्यते।

श्रीशकुन्तलाशर्मा शास्त्रिणी एम्०ए०,एम्०ओ०एल्०

जम्बूराजधान्यां सारस्वतब्राह्मणवंशावतंसस्य श्रीश्रीनिवासशर्मणो ब्राह्मणस्य धर्मपत्नी श्रीमती नन्ददेवी शरविहगनन्देन्दुमिते (१६६५) वैक्रमे वत्सरे माघमासस्यैकादशतारिकायां सुतामसूत। यस्या यथासमयं पिता 'शकुन्तला'इति नामधेयमकार्षीत्। इयमक्षरारम्भोत्तरं श्रीदयारामशास्त्रिणो विद्यापीठं प्रविश्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत्। सकृच्छ्रुतग्राहिणीयं संस्कृताध्ययनसमये स्वसतीर्थ्यकन्यागणं स्वाधीतपाठमध्यापनविशेषविधया पाठयन्ती तत्राग्रणीर्गण्यते स्म, स्वश्रेणीनियतग्रन्थातिरिक्तशास्त्ररहस्यमपि गुरुभ्यः श्रोतुं जिज्ञासते स्म च। संस्कृतसाहित्ये परमनिष्ठावतीयं बाला भाषान्तरज्ञानं विना संस्कृतस्य प्रचारप्रसारौ न सौकर्येण भवितुमर्हतः इति विचिन्त्यांग्लभाषायां कुशाग्रतीक्ष्णां स्वप्रतिभां निवेशयितुं प्रयत्नवती समभवत्। ततः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयमैट्रिक-एफ०ए०-बी०ए०परीक्षाः समुत्तीर्य, संस्कृते एम्०ए०परीक्षां हिन्दीप्रभाकरपरीक्षां च प्रथमश्रेण्यां समुदतारीत्। सर्वकारतश्छात्रवृत्तिं समधिगत्य सैनिकशिक्षा(एन०सी०सी०)बालखुरलीमभ्यसितुं 'चकराता'मयासीत्। प्रथमं जम्बूराज्यान्तर्गत ऊधमपुरपत्तने हाईस्कूले संस्कृताध्यापिका समभवत्। ततः पुञ्छनगरे माध्यमिकविद्यालये प्रधानाध्यापिका सञ्जाता। साम्प्रतं काश्मीरेषु श्रीनगरे 'नवाकदल'प्रतोलिकायां सर्वकारकालेजे हिन्दीसंस्कृतप्राध्यापकपदमधिष्ठाय परमकौशलेन संस्कृतं हिन्दीभाषां च समध्यापयति। असौ श्रीशकुन्तला विदुषी, परमविनीता, सुशीला, पवित्रचरित्रा, गुणग्रहिला, सात्त्विकाऽमलवेशा, अध्यनाध्यापनव्यसनवती, गीर्वाणवाणीं निरन्तरं सेवमाना संस्कृतसाहित्यानुरागिषु महद् यशोभाजनं संवृत्ता। छात्राणां परिषदि, विदुषां संसदि च लब्धप्रतिष्ठेयम्। अस्याः प्रवचनप्रकारः, व्याख्यानभङ्गी, अध्यापनशैली, सम्भाषणचातुर्यम्, गृहकर्मकौशलम्, परिचितिप्रावीण्यम्, ज्येष्ठानां समादरणम्, कनिष्ठानां लालनम्, शिशुभ्योऽपि गुणानां ग्रहणम्, गुरूणामपि दोषाणां हानमित्यादयो गुणा अद्यतनाभिः सर्वाभिरपि विदुषीभिरनुकरणीयाः।

श्रीसेठशकुन्तला शास्त्रिणी, बी० ए०, बी० टी०

असौ श्रीशकुन्तला सेठोपाह्वक्षत्रियज्ञातीया। अस्याः पितरौ सर्वसमृद्धौ स्वधर्मनिरतौ चास्ताम्। शैशवे राजाधिराजदुहितृसमानं बालसुखमनुभवन्त्यपीयं दुर्दैववशेनाऽकस्मादेवासाध्यव्याधिव्यापन्नाभ्यां पितृभ्यां वियुक्ता, महति शोकसागरे निमग्ना, पदे पदे

विमुह्यन्ती, मातृस्वस्रा जम्बूवास्तव्यस्य लालाश्रीहेमराजमल्होत्राख्यस्य श्रेष्ठिनो धर्मपत्न्या धनदेव्या स्वाङ्कमारोप्य, लालिता पालिता च क्रमेण पितृवियोगसम्भवं विमोहं परिहृत्य शरीरमनसोः स्वास्थ्यं समध्यगच्छत् । मातृतां विदधाना मातृस्वसास्यामौरस्यां दुहितरीव स्निह्यन्ती शिक्षादीक्षादिकं प्रबन्धजातं विधाय परेण वात्सल्येनास्याः सर्वविधं संरक्षणमकार्षीत् । ततः क्रमेणैधमानां, बाल्यचापलमधिकमधिश्रयन्तीं मातृस्वसाऽऽर्यकन्यापाठशालायां देवनागरीवर्णमालायाः शिक्षां ग्रहीतुं नैसर्गिकबाल्यचापलं निरुध्य स्थैर्यमवलम्बितुं च प्रावीविशत् । तत्र वर्णमालामभ्यस्यन्तीयं पूर्वजन्मसंस्कारेण, सदध्यापिकासदुपदेशेन, मातृस्वसुः सद्भावनया वा कतिपयैरेवाहोभिर्योगिनीव स्थिरासना, मनस्विनीव मितभाषिणी, विदुषीव विनीता समभवत् । गुणैर्विनयेन च स्वाध्यापिकामनांसि तर्पयन्ती क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः हिन्दीरत्न-भूषण-प्रभाकर-परीक्षाः समुदतरत् । ततः संस्कृतभाषैकपक्षपातिना परमतपस्विना श्रीदयाराम-शास्त्रिणा प्रेरिता संस्कृतभाषां समध्येतुं मतिं व्यधत्त । तदा स्वसम्बन्धिभिः मातृस्वस्रा च प्रोत्साहिताऽपि संस्कृतं परित्यज्यांग्लभाषाध्ययने रुचिं नाकार्षीत् । दयारामशास्त्रिणो विद्यापीठं प्रविश्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतारीत् ।

दयारामशास्त्रिणि सर्वं परिहाय ऊधमपुरं गतवति तदादेशेनेयं विद्यापीठस्य प्रिन्सिपलपदमधिष्ठाय सर्वमध्ययनाध्यापनसम्बन्धि कार्यजातमद्यावधि परमकौशलेन सञ्चालयति । अध्ययनाध्यापनव्यसनवतीयमिदानीमध्यापनवेलायामपि परिश्रमेणाभ्यस्यन्ती क्रमेण जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयात् केवलेंग्लिशभाषायां मैट्रिक,एफ०ए०, बी०ए०परीक्षाः समुत्तीर्य, बी०टी०उपाधिमप्यलभत । नारीजनानुकरणीयगुणेयमाकृत्या भक्त्या च गौरीम्, विद्यया बुद्ध्या च सरस्वतीम्, श्रिया शोभया च लक्ष्मीमनुसरन्ती, सर्वतः कामपङ्कपङ्किलमिमं कलिकालं ब्रह्मचर्यव्रतामृतेन प्रक्षालयन्ती, विलासितानलज्वालाभिर्दह्यमानं सात्त्विकसरलवेषवारिणा अभिवृष्य शमयन्ती भारतभुवः स्वतन्त्रराष्ट्रस्याऽऽधारशिलायमानां, पाश्चात्यशिक्षापद्धतिपूतिपयोधौ मग्नां नारीजातिं लोकद्वयोपकारकार्षधर्मपवित्रचरित्रसाधनेन समुद्धरन्ती मन्ये महान्तमुपकारं कर्तुं प्रवृत्ता स्वर्गोपमभूभागस्याऽमुष्य ।

शम्भुनाथः शास्त्री, एम्० ए०

जम्बूराज्ये कस्मिश्चिद् ग्रामे कर्मकाण्डकर्मणि कुशलः फलितज्यौतिषे सिद्धहस्तो जनार्दननामधेयो ब्राह्मणः सह धर्मपत्न्या सुखं निवसति। स च रसवह्नि-ग्रहेन्दुमिते (१९३६) ख्रिष्टाब्दे अगस्तमासस्य २३तारिकायां स्वधर्मपत्न्यां श्रीकृष्णादेव्यां सुतमजीजनत्। यस्यैकादशेऽह्नि 'शम्भुनाथ' इति नाम-धेयमकार्षीत्। अयं शम्भुनाथो जम्बूस्थश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रविश्य, सद्गुरुसाहाय्येन, स्वप्रतिभोन्मेषवशेन च स्वल्पेनेवानेहसा जम्बूकाश्मीरविश्वविद्या-लयीयाः प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः सर्वप्रथमश्रेण्यां समुदतरत्। ततः स्वकुशाग्रबुद्धि-प्रभावेण स्वल्पेनैवानेहसा जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयीया मैट्रिक-एफ्०ए०-बी०ए०-परीक्षाः क्रमेण समुत्तीर्य पञ्चनदविश्वविद्यालयस्य एम्०ए० परीक्षां च प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्य विशिष्टपदं प्राऽप्नोत्। काश्मीरविश्वविद्यालयीयहिन्दीप्रभाकरपरीक्षामपि सर्व-प्रथमत्वेन समुत्तीर्णवान्। होश्यारपुरपत्तने विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधानुसन्धानकार्यं सम्पादयतोऽस्य पुराणसम्बन्धिनो राजतरङ्गिणीतिहाससम्बन्धिनश्च बहवो लेखा विश्व-ज्योतिर्नाम्नि मासिकपत्रे प्रकाशिताः समभवन्। किञ्च कियन्तश्चित् साहित्यसम्बन्धिनो लेखाः शिमलापत्तनतो निर्गच्छति 'दिव्यज्योतिः'पत्रे मुद्रिता अभवन्। साम्प्रतमयं जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयीये संस्कृतविभागे प्राध्यापकपदमधिष्ठाय एम्० ए०श्रेणी-मध्यापयति। अयं स्वकार्ये कौशलेन, वैदुष्येण, व्यवहारपाटवेन, स्वाध्यायव्यसनेन, व्याख्यानविधया, परिचयपरिपाट्या च विद्यार्थिनः स्वाधिकारिणश्च परं तोषयति।

डा० श्रीशान्ता शास्त्रिणी, एम० ए०

आसीज् जम्बूराजधान्यां 'पुराणी मण्डी'नाम्नि प्रसिद्धप्रतिवेशे श्रीकृष्ण-तनूजन्मा 'विश्वेश्वर' नामधेयः, परमेश्वरभक्तः, कर्मकाण्डकर्मणि संलग्नमानसः कश्चिदति-सज्जनो ब्राह्मणः। तस्मादियं शान्ता रसाश्विविहगवसुमतीमिते (१९२६) ख्रिष्टाब्दे सुखदेव्यां जनन्यां जनुरग्रहीत्। इयं बाल्य एव मेधाविनी सकृच्छ्रुतग्राहिणी ज्ञानामृत-पिपासुः परा परिश्रमशीला चासीत्।

प्रथममार्यकन्यापाठशालायां समधीत्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां 'हिन्दीभूषण'-परीक्षां समुदतरत्। ततः स्वातन्त्र्येण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां हिन्दीप्रभाकरपरीक्षां

समुत्तीर्य, विद्यापीठे प्राविशत् । ततः श्रीदयारामारूढभानुकाकारामप्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्यः समधीत्य क्रमेणेंग्लिशभाषया मैट्रिक-एफ० ए०-बी० ए०परीक्षाः समुत्तीर्य वाराणसीमयासीत् । तत्र हिन्दूविश्वविद्यालये प्रविश्य संस्कृते एम० ए० परीक्षां पारयित्वा विधुरसविहगवसुमतीमिते (१९६१) ख्रिष्टाब्दे डा० श्रीआत्रेयस्य, अग्रवालोपाह्वस्य डा० श्रीवासुदेवशरणस्य च निरीक्षकतायाम्—'कालिदासस्य दार्शनिकी पृष्ठभूमि'रितिनामकं निबन्धं संलिख्य, 'पी०एच०डी०' इत्युपाधिमध्यगच्छत् । तस्मिन्नेव वर्षे जर्मनभाषामयीं कामपि परीक्षां समुदतरत् । प्रथमं जम्बूनगरे महारानीमहिलाकालेजे संस्कृतमध्यापिपत् । साम्प्रतं काश्मीरेषु 'गवर्नमेण्ट वीमेनकालेजे' संस्कृतमध्यापयति । असौ विदुषी, सुशीला, विनीता, कर्मण्या, विद्यानुरागिणी, सलज्जा, गुणग्रहिला, पितृभक्ता, वस्तुतोऽन्वर्थनामधेया वर्तते । छात्रा बालिकास्तस्या अध्यापनशैल्या गूढातिगूढविषयोद्घाटनभङ्ग्या च परं मोदमनुभवन्ति ।

महावैयाकरणः श्रीशिवरामपण्डितः

रामनगरपार्श्वस्थः कश्चिद् 'घ्योल्डी' नाम ग्रामो विद्यते । तस्मिन् प्रभूततरा ब्राह्मणानामेव गृहाः सन्ति । तत्र चतुर्विंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमे (१९२४) वैक्रमाब्दे समुत्पन्नः कश्चिद् ब्राह्मणकुमारः स्वायुषः पञ्चदशे वर्षे व्याकरणपिपठिषया पित्रोरनिच्छतोरपि वाराणसीमयासीत् । तत्र षोडश वर्षाणि स्थित्वा पाणिनीयव्याकरणपयोनिधेः परं पारमगमत् । द्वात्रिंशद्वर्षवयसि पुनर्गृहानागत्य यावज्जीवं व्याकरणमध्यापयन् लोके 'महावैयाकरण' इत्युच्यते स्म । विनैव शुल्कं व्याकरणसदृशातिकठिनशास्त्राध्यापकोऽद्य कश्चिन्नोपलभ्यते । अयं सप्ताधिकद्विसहस्रतमे (२००७) विक्रमाऽब्दे रुदतः शिष्यान् परित्यज्य लोकान्तरमगात् ।

पण्डितप्रकाण्डः श्रीशिवशङ्करः

अस्ति द्विगर्तेषु रैणोपाह्वः कश्चिद् राजानकब्राह्मणवंशः, यद्वंशीयाश्चाऽद्यावधि समग्रब्राह्मणगुणकर्मपरिष्कृताः, सकलविद्यास्थाननिष्णाताः, परम्परया द्वैगर्तिकराजवंशाश्रिताः, सदुपदेशशिक्षादीक्षादिभिर्धार्मिककर्मभिश्च राजवंशमन्वग्रहीषुः । अस्मिन्

परिचयः—२६५ पृष्ठे

पं० श्रीविश्वेश्वरज्योतिर्वित्

परिचयः—३०८ पृष्ठे

पं० श्रीचन्द्रन्यायव्याकरणतीर्थः

परिचयः—३०२ पृष्ठे

राजानकब्राह्मणवंशे कश्चिद् बालकरामनामधेयः सुविद्वान् ब्राह्मणः समभवत्, यः स्वीयैर्विद्यागुणैः, ब्राह्मणोचितव्यवहारैश्च स्वसमये सर्वत्र द्विगर्तेषु पण्डिताग्रणीः समभूत् । सोऽयं महामनाः श्रीबालकरामः शिवशङ्करनामानं सुतं जनयामास । यो हि वर्णाभ्यासमुपक्रम्य क्रियमाणशास्त्रशिक्षोपक्रमः, विलक्षणप्रतिभोहापोहशतैः स्वल्पेनैवानेहसा निखिलागमागाधाम्बुधीनां सततस्पर्श परं पारमगमत् । निखिलनिगमाऽऽगमवेदिनां विदुषां जन्मभुवमपि द्विगर्तदेशं महाराजश्रीरणजीतदेवानन्तरं पारस्परिककलहेन शत्रूणां क्रूराक्रमणैर्विगताचारप्रचारं, विलुप्तनिगमागमसञ्चारं, विस्मृतपरमेशं, साभिनिवेशं पुनःप्रसृतसदाचारसद्विचारम्, संवृद्धनिगमागमप्रचारम्, सर्वदा संस्मर्य्यमाणपरमेशं कृतवान् । महाराजश्रीगुलाबसिंहोऽस्य गुणैः प्रलोभितः पण्डितप्रकाण्डमिमं स्वदानाध्यक्षपदमध्यतिष्ठिपत् । कालगतेर्दुर्निवारत्वान् महाराजे श्रीगुलाबसिंहे दिवं गते सर्वगुणसम्पन्ने तदात्मजे श्रीरणवीरसिंहे द्विगर्त्तराजसिंहासनमधिरूढे श्रीशिवशङ्करपण्डितस्तस्य सदसः सदस्येषु प्रधानपण्डितः समभवत् । सर्वस्मिन् राज्ये धर्मसम्बन्धिनीं सर्वां व्यवस्थां स्वयमेवाकार्षीत् । श्रीरणवीरसिंहमहाराजस्यानुरोधेन सर्वं धर्मशास्त्रं शास्त्रान्तराणि च सतत्त्वोपसङ्ग्राहं संगृह्य, 'श्रीरणवीरकृत्यरत्नाकरा'ख्यं महाग्रन्थं संकलय्य महान्तमुपकारमकार्षीद् धार्मिकजनसमाजस्य । महाराजश्रीरणवीरसिंहेन स्वीये श्रीरणवीरमुद्रणालये मुद्राप्य प्रकाशितोऽयं ग्रन्थः । अस्मिन् महाग्रन्थे श्रुतिस्मृतिपुराणोक्तनित्यनैमित्तिककर्मणां व्रतोत्सवादीनाञ्चाऽऽमूलचूलं सोपपत्तिकं सप्रमाणं वर्णनं विद्यते । न केवलं द्विगर्तेषु, अपितु सर्वस्मिन् भारते विद्यमानाः समेऽपि सनातनधर्मावलम्बिनो विद्वांसोऽहमहमिकया ग्रन्थमिमं सङ्ग्रहीतुं यायत्यन्ते, परं किं ब्रूमः, संप्रति केबलं द्वित्रा एवास्य ग्रन्थस्य प्रतयोऽवशिष्यन्ते ता अपि जीर्णप्रायाः, यदि त्वरयास्य ग्रन्थस्य मुद्रापणप्रबन्धो न भविष्यति, तदानीं ता अपि नूनं नङ्क्ष्यन्ति ।

महाराजः श्रीरणवीरसिंहो हि स्वयं स्वप्रजाजनानां धार्मिकप्रवृत्तीः संवर्धयितुं विदुषां संसदि समुपासीनं श्रीशिवशङ्करपण्डितं निबन्धमिमं सङ्कलयितुं सप्रश्रयमादिदेश, तद् यथा—

आलोक्य तेन विदुषा विदुषां समाजं वर्णान् स्ववर्णविधितः कलिनावधूतान् ।
सञ्चित्य चोक्तमखिलाब्दतिथिव्रतानां धर्मोदयाय जगति क्रियतां प्रबन्धः ॥१॥

तस्याज्ञया वीक्ष्य महानिबन्धान् विद्वद्भिरग्र्यैरनुमोदितेन ।
विलिख्यते श्रीरणवीरसिंहरत्नाकरोऽयं शिवशङ्करेण ॥२॥

सोद्वेलो विधिसेतुरुत्सवमहोच्छ्वासप्रकारोद्गमो
दानोर्मिव्रतविभ्रमो व्रतकथाकल्लोलकान्तान्तरः ।
पूर्णोद्यापननौः सुपर्वणि महादानादिकल्पद्रुमो
भूयाद् धर्मजलाञ्चितो रघुपते रत्नाकरोऽयं मुदे ॥३॥

श्रीशुकदेवशास्त्री

असौ महानुभावो जम्बूराजधान्याः साम्बाप्रान्तस्थपाटीग्रामवास्तव्यस्य पण्डितप्रवरश्रीगङ्गारामात्मजव्रजमणिरामशर्मणस्तनूजो व्योमबाणाङ्कचन्द्रसंमिते (१९५०) वैक्रमाब्दे विद्वद्गुणैः ख्यातं स्वकुलं जन्मना समलङ्कृतवान् । स्वात्मजे ब्रह्मवर्चसं कामयमानः कर्मकाण्डधुरीणः व्रजमणिरामशर्मा आयुषः पञ्चमे वर्षे कृतोपनयनक्रियाकलापमिमं प्रतिदिनं स्वाङ्कमारोप्य लालनपुरस्सरं लघुव्याकरणं, कांश्चिद् वेदमन्त्रांश्च समध्यापयत् । अस्य प्रतिभामाशुग्राहिणीं गुणग्रहिलां कुशाग्राञ्चानुभूय, आयुषो दशमे हायनेऽखिलभारतख्याते श्रीरघुनाथमन्दिरस्थसंस्कृतमहाविद्यालये प्रावेशयत् प्रौढमतिवेद्यानि व्याकरणादिविशेषशास्त्राणि समध्येतुम् । तत्र सर्वशास्त्रनिष्णातमतीनां विदुषामनुग्रहेण सर्वशास्त्रेषु लब्धप्रसराऽस्य प्रतिभा स्वल्पीयसैवानेहसा शास्त्रार्थादिभिर्महतो महतो विदुषो विद्वत्परिषदि पराजयत् । असौ कतिपयैरेव वत्सरैः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां शास्त्रिपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत् । तदनन्तरं सर्वकारस्कूलस्वतन्त्रकालेजपाठशालादिष्वध्यापयन् छात्रसंसदि लब्धयशस्कः स्वीयतीव्रमतिप्रभावेणाऽखिलशास्त्रेष्वप्रतिहतगतिरयं कथाकथनव्याख्यानप्रत्युत्पन्नमत्यादिविशेषगुणैरावर्जितैरधिकारिभिस्तत्सहचरान् समानवैतनिकानितरांश्च सर्वान् समतीत्य वेतनवृद्धया साधुवादेन च तोषितो मोदितश्च । साम्प्रतं सर्वकारादाप्तपर्याप्तवयस्कजीविकः स्वातन्त्र्येण संस्कृत-हिन्दी-प्रान्तीयडोगरीभाषासु सामयिकीं कवितां कलयन् महतीं ख्यातिं समधिगच्छति, सहृदयहृदयान्यावर्जयति च । कविभारतीप्रसादेनायं पुनरपि तरुणायते ।

'जितमलचरितम्', **'स्वच्छन्दत्रिवेणी'**, **'शुकोद्गारसंग्रह'श्चेति** त्रीणि खण्डकाव्यानि तेन सङ्कलितानि वर्तन्ते, यैरयं प्रयागायते । एषु जितमलचरितम्, स्वच्छन्दत्रिवेणी चैतत् पुस्तकद्वयं स्वीयधनव्ययेन मुद्रापयित्वा सहृदयेषु प्रस्तुतम् । विविधविषयप्रतिपादकोऽनुष्टुप्छन्दोभिराकलितो हिन्दीटीकोपेतः शुकोद्गारसंग्रहश्चाऽव-

शिष्यते मुद्रापयितुम् । एवमस्य संस्कृत-हिन्दी-डोगरीभाषानिबद्धानि प्रकीर्णकाव्यान्यपि बहूनि विद्यन्ते । साम्प्रतमयं दार्शनिकसरणिमनुसरन्नखिलपुराणकथाकथनव्याजेन सकलसहृदयहृदयावर्जनपुरःसरं सदुपदेशमहिम्ना भावुकभक्तमनांसि रसरूपनित्यानन्दमयापारसच्चिदानन्दपयोनिधौ मज्जयन्निव संस्कृतसाहित्यस्य महदुपकरोति । किं बहुना, असौ लोकैः 'शुकदेवः शुकदेव एव' इति भण्यते । तस्य दुर्गरस्तुतिनामकमहाकाव्यात् पद्यद्वयं समुद्धृत्य संलिख्यते । तद्यथा—

१—देविकावर्णनम्—

यस्या वारि सुधासमं च वसुधा धत्ते सदेयं ह्यधः,
गुप्तं पुण्यजनैः स्वपुण्यवशतः पुण्यं क्वचिल्लभ्यते ।
शैवं लोकमवाप्नुयादिति नरो यस्यां मृतो दह्यते,
मामप्येतु शरीरदाहसमये सा गुप्तवार्देविका ॥१॥

यस्यास्तीरमसंख्यरुद्रनिचयैः पाषाणमूर्त्या स्थितैः,
पुष्पैर्बिल्वदलाक्षतैश्च विधिना सम्पूजितैः कोविदैः ।
युक्तं दृष्टिपथं गतं च दुरितं विद्रावयेत्सत्वरम्,
स्मारं स्मारमहं तदा स्मरहरं स्मारं हरे दूषणम् ॥२॥

२—द्वैगर्तिकराजवर्णनात्मकमेकं पद्यम्—

बाल्ये ये च परिश्रमेण पठनं चक्रुर्गुरोराज्ञया,
तारुण्ये तरुणीरतिं प्रमुदिता धर्माविरुद्धां व्यधुः ।
वार्द्धक्ये मुनिवृत्तिमेव नितरामाश्रित्य जेपुर्हरिम्,
राजानो रघुवंशरीतिमगमन् द्वैगर्तदेशाधिपाः ॥१॥

———

डा० श्रीशुद्धेश्वरवर्मा शास्त्री, एम्०ए०, पीं०एच्०डी०

असौ महानुभावः पञ्चनदीये 'रावलपिण्डी'नाम्नि नगरे नन्दाज्ञातीयलाला-श्रीरामदासस्य गृहे सप्ताशीत्यधिकाष्टदशशतमिते (१८८७) ख्रिष्टाब्दे नवम्बरमासस्य तृतीयतारिकायां समाविर्भूय विदुषो जनाननुजगृहे । अमुष्य पितृपादः श्रीरामदासोऽशीतिवर्षवयोऽवस्थायामपि दृढसन्नाहः, सुघटितसन्धिबन्धः, व्यायामकृशकर्क-

शकायः, विशालाकारः, सोत्साहः, हृष्टपुष्टः, सज्जनस्वभावः, सभ्यजनानुमोदितव्यवहारः, करणीयकर्मसु तरुणानप्यतिशेते स्म । अमुष्य जननी परमधार्मिकी देवपूजासाधुसेवादिकर्मसंग्लमानसा, पतिपरायणा, सर्वजीवहितैषिणी, मदालसेव वेदान्तसिद्धान्तरुचिः, परमेश्वरभक्ता, परमवदान्या चासीत् । तदानीं सुभिक्षसमयेऽपि प्रतिदिनं मन्दिरेषु रूप्यकद्वयपणान् परमेश्वरोपायनमकार्षीत् । रावलपिण्डीनगरे जनिवशादमुष्य प्रारम्भिकं नाम पितृपादः 'पिण्डीदासः' इति कृतवान् । असौ वह्निशून्यविहगवसुमतीमिते (१९०३) ख्रिष्टाब्दे पञ्चनदविश्वविद्यालयीयमैट्रिकपरीक्षां समुदतरत् । ततो द्वैवार्षिक्यां स्वरुग्णावस्थायां सम्पूर्णां व्याकरणसिद्धान्तकौमुदीमध्यगीष्ट । ततः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीये एफ्०ए०बी०ए०परीक्षे समुदतरत् । ततश्च तस्मादेव विश्वविद्यालयादितिहासविषये एम्०ए०परीक्षां समुदतरत् । अथ शाहपुरनगरे नहर्रसिंहस्य राज्ञः सचिवपदमध्यतिष्ठत् । शास्त्रिपरीक्षां समुत्तीर्य श्रीकेशवदेवपण्डितस्य शिष्यत्वमधिगत्य व्याकरण-साहित्य-दर्शन-वेदसम्बन्धिविषयप्रतिपादकग्रन्थान् समध्यगीष्ट । गुजरांवालानाम्नि नगरे हिन्दूहाईस्कूलाख्यमाध्यमिकविद्यालये मुख्याध्यापकपदमध्यतिष्ठत् । परं निखिलभाषाभावाम्बुधीनां पारदिदृक्षुरसौ मुख्याध्यापकपदं स्वस्वाध्यायप्रतिबन्धकं मत्वा त्वरितं तत् परित्यज्य जम्बूराजधानीस्थे 'प्रिन्स-आफ-वेल्स'कालेजे संस्कृतप्राध्यापकपदमधिष्ठाय वह्निवेदविहगवसुमतीमित(१९४३)ख्रिष्टाब्दपर्य्यन्तं तत्रैवाध्यापककार्यमकार्षीत् । छात्राणां नैतिकस्तरं समुन्नेतुं प्रतिदिनममुष्य सदाचारसद्विचारमानवधर्मविषयकाणि व्याख्यानानि समभूवन् ।

अमी वेदविलोचनविहगवसुमतीमित(१९२४)ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं जर्मनफ्रैञ्चरसियनग्रीकभाषाभाषिणोऽपि समभूवन् । तस्मिन्नेव वत्सरे भारतसर्वकाराद् विदेशेषु विविधभाषाः समध्येतुं तन्मूलमन्वेष्टुं च भाषाच्छात्रवृत्तिमधिजग्मिवांसः । तत्र प्रतिसप्ताहं त्रीणि व्याख्यानानि श्रोतव्यानि छात्रैरासन् । परमिमे सप्तदश व्याख्यानान्यशृण्वन् । अनुसन्धानात्मकं किमपि पुस्तकं समुल्लिख्य D. Lit. इत्युपाधिमध्यगच्छन् । अमीषां योग्यतां प्रतिभाविभवं च निभाल्य, तदानीन्तनोऽध्यापकगणो मुदितमनाः समभवत् । हिमाचलवास्तव्यानामेकविंशतिर्भाषा या अद्यावधि नानुसन्धातॄणामनुसन्धानविषयाः समभूवन्, ता भद्रवाहीखसलीप्रमुखा भाषा अनुसन्धाय भाषाविज्ञानविदामक्षिलक्ष्यीकृतवन्त इमे महद् यशोभाजनं संवृत्ताः । काश्मीरिकमध्यभागवासिषु द्राविडभाषामनुसन्धाय काश्मीरिकसर्वकारात् महान्तं पुरस्कारमलभन्त । हैदराबादसर्वकारसंचालितस्य 'उर्दू साइक्लोपीडिया' पत्रस्य मुख्यसम्पादकाः

समभूवन् । स्वलिखितानपि चत्वारिंशल्लेखांस्तस्मिन् प्रकाशितवन्तः । तदनन्तरं विश्वेश्वरानन्दानुसन्धानकार्यालयेऽनुसन्धानकार्यमप्यकार्षुः । साम्प्रतमपि पञ्चनदीय-चण्डीगढराजधानीमधिवसन्तः श्रीविश्वेश्वरानन्दानुसन्धानकार्यालयस्यानुसन्धानकार्ये यथासम्भव साहाय्यं सम्पादयन्तो महान्तमुपकारं विदधति संस्कृतसाहित्यस्य ।

श्रीश्यामलालः, बी०ए०, भाषाविज्ञानस्नातकः

जम्बूनगरे विप्रवंशावतंसः श्रीपरमानन्दो ज्योतिर्वित् ससुखमवात्सीत् । फलिते ज्यौतिषेऽस्य सिद्धहस्तत्वं निरीक्ष्य लोका इमं सर्वज्ञमिवाऽपूपुजन् । अस्मान्महात्मनो भूनेत्रनन्देन्दुमिते (१९२१) ख्रिष्टाब्दे जनवरीमासस्य पञ्चविंशति-(२५)तारिकायां श्रीश्यामलालोऽजायत । वर्णमालात आरभ्य पितृपादः स्वाङ्क-मारोप्यैनं लघुकौमुदीम्, रघुवंशम्, पञ्चतन्त्रं चाध्यापिपत् । तदनन्तरं शिशोः कुशाग्रबुद्धि, सामाजिकपरिस्थितिमाङ्ग्लभाषायामस्य प्रवृत्तिं च निरीक्ष्यांग्लविद्या-लयेऽध्येतुमेनं प्रावेशयत् । तत्राऽयं संस्कृतमाध्यमेन क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः मैट्रिक, एफ०ए०, बी०ए०परीक्षाः समुदतरत् । तिसृष्वपि परीक्षासु संस्कृते प्रथम-श्रेण्युचितानङ्कानलभत । असौ तत्तत्कक्षासु स्वसतीर्थ्यान् संस्कृतमध्यापयन् तेषु कैश्चि-दयं पण्डितोऽपरैर्गुरुरित्युच्यते स्म । एफ०ए०, बी०ए०श्रेण्योः पठन्नसौ भाषावैज्ञानिक-शिरोमणीनां डाक्टरश्रीशुद्धेश्वरवर्मणां शिष्यत्वमधिगत्य परम्प्रासीदत् । श्रीशुद्धेश्वर-वर्माणः षोडशभाषाभाषिणोऽपि गीर्वाणगिरि विशेषतया स्निह्यन्ति । तेषां चरित्रं पूर्वत्रोपक्रान्तं वर्तते । वर्मणां सविधे संस्कृतव्याकरणस्य मार्मिकस्थलानि समधीत्य भाषाविज्ञानस्य बी० लिट्परीक्षां समुदतरत् । अध्यापननैपुण्यसूचिकां बी०टी०परीक्षां पञ्चनदविद्यालयीयां हिन्दीप्रभाकरपरीक्षां च समुदतरत् । संस्कृते प्राप्तप्रौढिरसौ संस्कृते एम्०ए० परीक्षादित्सया तन्नियतग्रन्थानां रहस्यमधीतवान् । परं सर्वं परि-त्यज्य देशकार्ये संलग्नोऽभवत् । असौ द्वैगर्तिकानां नेतृत्वं कुर्वाणोऽपि स्वात्मानं देश-सेवकं दीनोद्धारकं च मन्यते । संस्कृतसाहित्यस्य विशेषपण्डितोऽप्ययं देशीयसाधारण-जनाववोधनार्थं तदुद्धारसाधनानि प्रदर्शयितुं प्रान्तीयद्विगर्तभाषां हिन्दीभाषां च पुरस्कृत्य बहु समुदलेखीत् । तद्यथा—

(१) हिन्दीभाषयोपनिबद्धं, 'द्विगर्तकेसरिणः श्रीप्रेमनाथस्य व्यक्तित्वम्' इति नामधेयं पुस्तकं (मुद्रितं वर्तते) ।

(२) 'डोगरी भाषा संस्कृति ते इतिहास'नामधेयं द्विगर्तभाषामयं पुस्तकम् (मुद्रितम्) ।

(३) सोमदेवरचितकथासरित्सागरादुद्धृत्य पञ्चविंशतिकथानामनुवादरूपा 'वैतालपचीसी'नाम्नी द्विगर्तभाषोपनिबद्धा पुस्तिका (अमुद्रिता) वर्तते ।

(४) श्रीमद्भागवतकथानामनुवादरूपा द्विगर्तभाषायोपनिबद्धा 'श्रीमद्भागवत दियां कथां' नामधेया द्विगर्तभाषामयी पुस्तिका (मुद्रिता) ।

(५) डोगरीभाषामयी निबन्धपुस्तिका (अमुद्रिता) ।

राजनैतिक-सामाजिक-सांस्कृतिक-साहित्यिककार्येषु संलग्नोऽसौ दिवानिशं यतमानः क्षणमपि न विरमति । पूर्वमसौ सनातनधर्मसभाया हाईस्कूले मुख्याध्यापकोऽभवत् । साम्प्रतम् 'ओरियण्टल अकाडमी' विद्यालयस्य मुख्याध्यापको वर्तते । जम्बूकाश्मीरराज्यं भारतीयराज्यान्तरवद् भारतीयसार्वभौमराज्येऽन्तर्भावयितुं यतमानोऽसौ जम्बूकाश्मीरराज्याधिकारिभिर्द्विवारं कारायां निक्षिप्तः । असौ सोत्साहः, कर्मण्यः, देशहितैषी, देशसेवकः, वाग्मी, प्रवक्ता, प्रत्युत्पन्नमतिः, परिचयपेशलः, परमविनीतः, विदुषामनुचरः, संस्कृतसाहित्यानुरागवान् शतशः स्वभाषणेषु संस्कृतभाषाया नैसर्गिकत्वम्, वैज्ञानिकत्वम्, सर्वेतरभाषाणां जननीत्वं च सोपपत्तिकं, सप्रमाणं चासाधयत् । स्वसहचरानध्यापकान् शिष्यांश्च संस्कृतं स्वयमध्यापयति, सहचराध्यापकाः, शिष्याश्चैनं संस्कृताऽध्यापनगुरुं मन्यन्ते । अस्य धर्मपत्नी श्रीशक्तिदेवी हिन्द्याम् एम्०ए०उपाधिं दधानाऽपि संस्कृतभाषायां परं स्निह्यति । इदानीं गवर्नमेण्टमहिलाकालेजे हिन्दीप्रोफेसरपदमलङ्कुर्वाणेयं यथासमयं छात्रासंसदि, प्रोफेसरगोष्ठ्यां चेतरभाषापेक्षया संस्कृतस्य विशेषतामाविष्कृत्य छात्राणामध्यापिकानाञ्चास्यां रुचिं वर्धयति ।

पण्डितेन्द्रः श्रीचन्द्रशर्मा

असौ पण्डितेन्द्रो महामहोपाध्यायश्रीजगदीश्वरशास्त्रिणां सुपुत्रो विद्वद्वरिष्ठानां श्रीगोकुलचन्द्रशास्त्रिणां प्रपौत्रो रसशरग्रहेन्दुमिते (१९५६)वैक्रमे वत्सरे आश्विनशुक्लपूर्णिमायां प्रातः सप्तवादनवेलायामाविरभूत् । अमुष्य सर्वान् जातकर्मादीन् संस्कारान् पितृचरणाः स्वयं यथाशास्त्रमकार्षुः । ब्रह्मवर्चसकाम्यया पञ्चमे वर्षे कृतोपनयनसंस्कार-

मिमं पितृचरणाः स्वाङ्के निधाय स्वयं वेदमन्त्रान् पाणिनीयाष्टाध्यायीसूत्राणि चाध्यापिपन् । असौ षोडशवर्षवयस्येव यथाक्रमं व्याकरण-साहित्य-न्याय-वैशेषिक-वेदान्त-मीमांसा-सांख्य-योग-धर्मशास्त्र-तन्त्रप्रभृतीनि शास्त्राण्यधीत्य परं पाण्डित्यमवाप्तवान् । नव्यन्यायेऽनुमानखण्डे पञ्चलक्षणी-सिंहव्याघ्रे ति ग्रन्थद्वयम्, पक्षतान्तमनुमानखण्डम्, बाधान्तनव्यन्यायग्रन्थान्, कुसुमाञ्जलिप्रभृतीन्, स्कन्धत्रययुतं ज्यौतिषशास्त्रं च समधीत्याष्टादशवर्षाभ्यन्तरमेव शास्त्रवैदुष्यमशेषमधिगतवान् । यद्यपि तस्य पितृपादानां शिष्यो महाराजश्रीप्रतापसिंहो दूरदूरतो निगमागमपारावारावगाहननिपुणान् शास्त्रार्थसमरेषु बहुधा विजितबहुप्रतिद्वन्द्विभटान् पण्डितान् समाहूय पुष्कलवेतनप्रदानपुरःसरमस्याध्यापनार्थं यथासमयं नियुज्यैतस्य ज्ञानपिपासां शमयितुं प्रायतत, परं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रस्य, लोकोत्तरप्रतिभावतोऽमृतसरोवास्तव्यस्य, पण्डितेन्द्रस्य शाक्तधौरेयस्य **श्रीहरदत्तविदुषो**, 'जन्द्राह'वासिनः प्राचीनाऽर्वाचीनन्यायनिष्णातस्य **श्रीनत्थूराम**पण्डितस्य चासौ विशेषानुग्रहभाजनं समभवत् । तस्मिन्नेव वयसि श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्य वायसप्रिंसिपलपदमध्यतिष्ठत् । नैसर्गिकप्रतिभया, जन्मान्तरसंस्कारैर्वा एकैकशास्त्रसम्राजः शतशः शास्त्रार्थमल्लान् शास्त्रार्थसङ्ग्रामे पराजयत्, शिष्यांश्चाध्यापनसमयेऽध्यापनभङ्ग्या परं समतोषयत् । तदानीं तस्य गृहं सर्वसाधारणानां कृतेऽप्यवारितप्रवेशमासीत् । सर्वेऽपि तदीयव्यवहारेण सुप्रसन्ना आसन् । देवप्रतिमेव सर्वदासौ निजमन्दिर एव विराजते स्म । वायुसेवनार्थमपि बहिर्न गच्छति स्म । निरतिशयानुनयमन्तरेण कस्यचिच्छिष्यस्यापि गृहे नागच्छत् । तस्य सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं सर्वत्राप्रतिहतगतित्वं च निरीक्ष्य महाराजः प्रतापसिंहोऽयमपरो बृहस्पतिरिति व्याजहार । तद्गुणगौरवाकृष्टो महाराजः श्रीप्रतापसिंहः, तदनुचरास्तन्मन्त्रिणः, सर्वे नागरिकाः, विद्वांसश्च तस्य परमभक्ताः, अनुरागिणश्चासन् । अमुष्य मनोहरं स्वरूपमपि सर्वाकर्षकमासीत् । तस्य सकृदपि स्वरूपपरिदर्शनेन लोकानां भक्तिः समुत्पद्यते स्म । स्वास्थ्यमपि समीचीनमतिव्यवस्थितं च । वचने नैसर्गिकं माधुर्यमभवत् । तेन साकं वार्तालापं कुर्वतां चेतः परमानन्दितं भवति स्म । वैदिककर्मकाण्डानां यागादीनां च प्रचारे तस्य महान् प्रयत्न आसीत् । मिलितानामेव ज्ञानकर्मोपासनानामनुकरणं श्रेयःप्रदं, न त्वैकैकस्येति तस्य मतमासीत् । असौ बाल्य एव मात्रा वियुक्तोऽभूत् । पितृपादा एवामुष्य मातृत्वमप्यकार्षुः । असौ परमपितृभक्त आसीत् । तस्य वैदुष्यं समनुभूय यूरोप-जर्मन-अमेरिकावास्तव्या विद्वांसोऽपि वेदान्तादिविषयकदुरूहमर्माणि भेत्तुं पत्रद्वारा प्रश्नान् पृच्छन्ति स्म । विप्रवरोऽसौ वर्षचतुष्टयं रुग्णोऽप्यभवत् । परं तदानीमपि नासीन्नित्यकर्मणां सन्ध्यावन्दनादीनां कापि हानिः । वैक्रमे द्विसहस्रतमे (२००) वर्षे, उत्तरायणे, आषाढमासे

मन्यमानस्तामेव प्रतिक्षणं स्मरति, तामेव च कण्ठे कुरुते। तत्प्रतिपादितनिगमागमरहस्यावबोधने प्रयतते, तद्गौरवगाथां नित्यं शिष्येषु कथयति। तन्नैसर्गिकगुणान् भाषाविज्ञानिषु सम्भिवदति। वयस्कानपि तामध्येतुं प्रोत्साहयति। तामेव देशस्य जातेर्धर्मस्य च सर्वस्वं मन्यमानः, तस्या रक्षणे, संवर्धने, प्रचारे, परिशीलने च सर्वदा बद्धपरिकरोऽवतिष्ठते।

डा० श्रीसरला खोसला, एम्० ए०, पी० एच० डी०

अस्ति त्रिगर्त्तेषु क्षत्रियाणां खोसलाभिधा काचिज्जातिः। जम्बूनगरे तज्जातीयो लालाहेमराजः पितृपितामहादिभ्यः समारभ्य सर्वकारकार्यालये कार्यं कुर्वाणः स्वधर्मपत्न्या सह सुखमवात्सीत्। असौ वेदविलोचनविहगवसुमतीमिते (१९२४) ख्रिष्टाब्दे सितम्बरमासस्य पञ्चदशतारिकायां स्वधर्मपत्न्यां रामप्यारीदेव्यां दुहितरं जनयामास। यस्याः सरलेत्यन्वर्थं नामधेयमकार्षीत्। षष्ठे वत्सरेऽक्षरारम्भं विधायाध्येतुमिमां पिता कन्यापाठशालायां प्रावेशयत्। सद्यः प्रत्युत्तरण-ग्रहण-धारण-प्रश्रयादिभिर्गुणैः स्वाध्यापिकामनांसि समावर्जयन्ती क्रमेण प्रथमादिश्रेणीः समुत्तरन्ती संस्कृतसहितेषु पाठ्यविषयेषु पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां मैट्रिकपरीक्षां समुदतरत्। एवमुच्चशिक्षालये (कालेजे) प्रविश्य तत्रापि संस्कृतं गृहीत्वा एफ० ए०, बी० ए० परीक्षे समुत्तीर्य इतिहासविषये एम्० ए० परीक्षां समुदतरत्। तदनन्तरं महाराज्ञीमहिलाविद्यालये (कालेजे) प्राचार्यपदमलमकार्षीत्। सर्वकारगृहीते तस्मिन् विद्यालये तत्रैतिहासिकप्राध्यापकपदमलङ्कुर्वाणा पूर्वाभ्यासेन संस्कृतप्रेम्णा च पञ्चनदीयां संस्कृते एम्० ए० परीक्षामपि समुदतरत्। साम्प्रतमेव 'काश्मीरेषु बौद्धधर्मप्रभावः' इतीमं विषयमवलम्ब्य समुल्लिखितेन निबन्धेन पी० एच० डी० पदवीमधिगतवती। असौ पाश्चात्यविद्याप्रवीणाऽपि संस्कृतेऽतीव स्निह्यति। स्वगृहे स्वातन्त्र्येणापि, समागता विद्यालयीयच्छात्राः संस्कृतमध्यापयति। संस्कृते भाषणं निबन्धलेखनञ्चास्या विदुषां मुदे प्रभवति। असौ विदुषी विनीता, सुशीला, मधुरभाषिणी, प्रसन्नवदना, हासोन्मुखी, परिचयप्रवीणा, सदाचारपरायणा, धार्मिकी, ब्रह्मचर्यव्रते स्थिता, परोपकारनिरता च वर्तते। अधीयाना बालिका अस्यां परं श्रद्दधति।

श्रीसीतारामशास्त्री

असौ कर्मकाण्डकर्मणि परमप्रवीणो जम्बूराज्यान्तर्गत'राजौरी'पत्तनास्तव्यः, अक्षरारम्भतः श्रीरणवीरपाठशालायां समधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । अयं पण्डितप्रवरो यत्र तत्र माध्यमिकविद्यालयेषु (हाईस्कूलेषु) संस्कृतमध्यापयन् बहून् संस्कृतभाषानुरागिणो विदधानः परां ख्यातिमापन्नः । स्वायुषोऽन्तिमभागे सर्वकाराद् वयस्कवृत्तिम् (पेन्शनम्) समधिगत्य 'राजौरी'-पत्तने गृहीयपाठशालायां समागतानाबालवृद्धान् संस्कृताध्यापनेन सदुपदेशादिना चान्वग्रहीत् । जातकर्मादिसंस्कारानन्यानि च कर्मकाण्डसम्बन्धीनि यज्ञयागादिकर्माणि कारयन् यजमानेषु परामभ्यर्हणां समध्यगच्छत् । अन्ते च तीर्थयात्राप्रसङ्गेन परिभ्रमन्नकस्मादेव हृद्गतिनिरोधेन भौतिकं शरीरं परिहाय लोकान्तरमयासीत् ।

आशुकविः श्रीसुनाकिमहानुभावः

अयं कविवरो जम्बूप्रान्तीयहीरानगरमण्डलान्तर्गतहरिपाठलग्रामे वैक्रम्यामेकोनविंशतिशताब्द्यां महति ब्राह्मणकुले जनुरग्रहीत् । क्रमेणैधमानं, बालक्रीडनैर्धूलिसराङ्गं, कीरकल्पाव्यक्तवचोभिः पित्रोर्हर्षं वर्धयन्तं, वह्निवर्षदेशीयममुं हित्वाऽनिच्छन्तावपि पितरावस्य दुर्दैवेन बलाद्दिवमनायिषाताम् । पितृस्वसैव मृतपितृकस्य स्वसहजवंशाङ्कुरस्यास्य मातृकतामकार्षीत् । ततोऽष्टवर्षवयसि वर्तमानममुं तत्रत्यः कश्चिद् ग्रामाध्यक्षोऽनाथोऽयं ब्राह्मणबालोऽवश्यं विद्यामध्यापनीय इति करुणाक्रान्तस्वान्तो विदुषां सविधे विद्यामध्येतुममृतसरोऽनैषीत् । श्रूयते-तत्र कस्मिंश्चिच्छिवमन्दिरे पठितपाठमभ्यसितुं सायं पद्मासने समुपविश्याऽपरस्मिन्नहनि प्रातः सूर्योदये समुदस्थात् । पण्डितो भूत्वा पुनः पितृस्वसारं द्रक्ष्यामीति च प्रत्यज्ञासीत् । तत्रैव शिवसन्निधौ गुरुसकाशादधीतविद्यामभ्यस्यमानस्यास्य चेतसि कवित्वशक्तिः प्रास्फुटत् । षोडशवर्षवयस्येव हिन्दीसंस्कृतभाषामयीं कवितां कलयितुं परमप्रवीणोऽभवत् । तस्मिन्नेव वयसि ततोऽधिकं जिज्ञासितुं वाराणसीमयासीत् । तत्र काव्यपुराणव्याकरणदर्शनसाहित्यादिशास्त्राणि समधीत्य विद्वत्परिषदि शास्त्रार्थसमरविजयिनः प्रभूततरान् विदुषः पराजयत । कदाचित्तीर्थयात्राप्रसङ्गेन काशीं गतो महाराजः श्रीप्रतापसिंहो विदुषां समाजे सुनाकिकवेः सुरगिरा भाषणं विद्वद्भिश्च सह शास्त्रार्थं समुपश्रुत्य विद्वत्सु प्रवर्धमानं प्रभावञ्च निरीक्ष्य तत्रैव स्वीयरणवीरपाठशालायां संस्कृताध्यापकपदमिममध्यतिष्ठिपत् ।

श्रूयते—दश वर्षाणि तत्राध्यापककार्यमकार्षीत् । परं वेतनं नाग्रहीत् । ततस्तत्र स्वगृहे पाठशालां निर्माय गृहागतच्छात्रानपीपठत् । असौ 'चकोरदूतम्', 'तापीशनकम्', 'प्रतापशतकम्', 'जम्बूकाव्यम्' इति चत्वारि खण्डकाव्यान्यचीकलत्, परन्तु तेष्वेकमपि जम्बूराजधान्यां नोपलभ्यते इति चेखिद्यते चेतः । श्रूयते—वाराणस्यां यत्र कुत्रचिद् विदुषां गृहेषु चत्वार्यपि समुपलभ्यन्ते-इति । एकममरनाथशिवाष्टकमयमलेखीत्, यस्य प्रत्येक-पद्यस्यान्तिमः पादः 'अमरनाथशिवस्य च दर्शनम्' इत्यस्ति । इदमष्टकमपि न दृश्यते इति तच्छिष्यस्य श्रीलक्ष्मणदत्तवैद्यस्य मुखाच्छ्रूयते । शिष्यगणैरुद्घोषितगुणः श्रीसुनाकिकवी राजाधिराजमहाराजपरिषत्सु, विदुषां गोष्ठीषु च शास्त्रार्थादिभिः काव्यगुणैश्च सम्मानितः परां कीर्त्ति समवाप्नोत् । असौ श्रीसुनाकिकविः सुघटितसन्धिबन्धः, हृष्टपुष्टाङ्ग , लम्बाकृतिः, गौरवर्णः, विशालनेत्रः, स्कन्धावलम्बितकेशः, करगृहीतदण्डः, कषायोष्णीषः; परिचयाचरणचतुरः, प्रत्युत्पन्नमतिः, प्रभाववांश्चासीत् । 'विद्यैव परमं तपः' इति मन्यमानो यावज्जीवमध्ययनाध्यापनकर्मण्येव संलग्नमनाः समभूत् । वार्द्धक्ये सर्वस्वं शिष्येभ्यः समर्प्य पञ्चसप्ततिवर्षवयसि शिवलोकमगात् । धन्या-स्तादृशाः परमतपस्विनो निरीहा ये धनोपार्जनसमर्था अपि मायामोहं विहाय गीर्वाण-वाणीं संसेवन्ते ।

सुशीला तुली विशारदा

श्रीसुशीला तुली जम्बूवास्तव्यस्य तुलीत्युपाह्वस्य लालाश्रीरामदासवर्मण-स्तनूजा । लालाश्रीरामदासो वैदिकधर्मावलम्बी क्रमेणाऽऽश्रमादाश्रमं जिगमिषुः साम्प्रतं वानप्रस्थाश्रममधितिष्ठति । असौ महात्मा सर्वभाषाप्रसवित्रीं संस्कृतभाषामेव वैदिक-धर्मस्य मूलाधारं मन्वानः सप्त स्वदुहितॄर्भाषान्तरं पाठयन्नपि संस्कृतमेव प्राधा-न्येनाऽपीपठत् । अस्यैकस्तनयः पितुः प्रेरणयाऽऽयुर्वेदविद्यायां परं प्रावीण्यमधिगत्य सम्प्रति जम्बूस्थे आयुर्वेदकालेजे प्रोफेसरपदमलङ्करोति । सुशीला बाल्यादेव सुशीला, विनीता, कुशाग्रधिषणा, ग्रहणधारणसमर्था, धर्मनिष्ठा, परमेश्वरभक्ता, मातापितृगुरुवचसि स्थिता च । पिताऽस्याः स्वधर्मनिष्ठां समवलोक्यामूं हिन्दीभाषां पठितुमार्यकन्यापाठशालायां प्रावेशयत् । तत्रासौ सुशीला वर्णमालामभ्यस्यन्ती प्रथमादिक्रमेणाऽष्टमश्रेणीपर्यन्तम।ङ्ग्लभाषोपेतां हिन्दीभाषां समधीत्य स्वातन्त्र्येण केवलं हिन्दीभाषामध्येतुं मतिं व्यधात् । ततः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीया हिन्दीरत्नभूषणप्रभाकरपरीक्षाः समुदतरत् । पुनः श्रीदयारामशास्त्रिणो विद्यापीठं

प्रविश्य पञ्चनदविश्वविद्यालयीये संस्कृतभाषायाः प्राज्ञ-विशारदपरीक्षे समुदतरत् । ततः किञ्चिज्जातबोधा स्वातन्त्र्येण शास्त्राणि समभ्यस्यन्ती गुरुकृपया, स्वप्रतिभोन्मेषवशेन, भगवदनुग्रहेण वा परं वैदुष्यमापन्ना धार्मिकजनसङ्घेषु, महिलामण्डलीषु, विदुषां गोष्ठीषु, प्रजानां परिषत्सु च तत्तच्छास्त्राणां मर्मोद्घाटनपूर्वकं लौकिकविषयाणां सर्वविधसमस्यासमाधानपुरःसर भाषमाणा करतालिकादानादिना लोकैः समर्च्यमाना सर्वत्र साधारणनरनारीषु, विद्वत्सु, विदुषीषु च परां ख्यातिमापन्ना । भाषणवेलायां नासौ प्रस्तुतं विषयमतिक्रामति, न चौचितीसीमामतिशेते, नापि च प्रौढिवादेन मर्यादां परिहरति, नापि भावुकताऽऽवेशेन स्वात्मानमुद्वेलयति । एतादृशं वक्तृत्वं विशिष्टं वैदुष्यं च निभाल्य तात्कालिकविद्यापीठसमितिसदस्यैर्विद्यापीठाध्यापकेष्वन्यतमाध्यापिकापदे न्ययुज्यतासौ । साम्प्रतं विद्यापीठस्योपाचार्यापदमलङ्कुर्वाणा भारतीयान् कुमारान् कुमारीश्च गीर्वाणवाणीपरानुरागितां नयमाना भारतीयसंस्कृतिं, सभ्यतां, स्वतन्त्रराष्ट्रोचितं मानवधर्मं च समोदं शिक्षयति ।

श्रीसंसारचन्द्रमगोत्रः

अस्ति द्विगतषु जम्बूप्रान्तान्तर्गतः, सर्वविधसम्पत्सम्पन्नो, हरितक्षेत्रकेदारोपशोभमानोपशल्यभागः, वृक्षवल्लीगुल्माकरलघु-लघुपर्वतमालापरिवृतः, वटाश्वत्थाम्रामलकबदरीबब्बूलबीजपूरजम्बीरादिमहीरुहच्छायाशीतलः, फलपटलास्वादनचपलचञ्चूपुटकीरभारनमितशाखानां शाखिनां खण्डितैः फलैर्व्याकीर्णाधोभागः, वसन्तादिदिनेषु कुसुमितरसालसालरसरसनकलकाकलीकलितकूजितकोकिलकुलकलकलै रमणीयो 'भटोली'नामधेयः कश्चिद् ग्रामः, यस्मिन् ब्रह्मनिष्ठानां ब्राह्मणानां प्रभावेण सर्वे वर्णाः स्वस्वधर्मकर्मनिरताः परस्परं सम्मिलिता निवसन्ति । तस्मिन्नेव ग्रामे महागोत्रा(मगोत्रा)वटङ्कानां द्वैगर्तिकद्विजेषु सर्वोच्चताभाजां ब्राह्मणानां पावनं कुलं वर्तते, यस्मिन् क्रमेण समुत्पद्यमानेषु कर्मकाण्डप्रकाण्डेषु ब्राह्मणेषु स्वकुलकमलदिवाकरो महात्मा दयारामशर्मा जन्म लेभे । असौ परमेश्वरपरायणो भारतीयसंस्कृतिसंरक्षणसक्षणो व्यवसायकर्मणि स्वभावचतुरो व्यापारद्वारा लक्षशो धनं समुत्पाद्य, दीनानाथेभ्यः संस्कृतस्याऽध्येतृभ्योऽध्यापयितृभ्यश्च यथावश्यकं वितरन् महद् यशोभाजनं संवृत्तः । तस्मादेव महात्मनः सकाशात् श्रीतीर्थीदेव्यां धरणीगगनविहगविधुमिते (१९०१) ख्रिष्टाब्दे फर्वरीमासस्य तुरीयतारिकायामस्माकं चरित्रनायकः श्रीसंसारचन्द्रमगोत्रो जनिमग्रहीत् । असौ शैशवादेव गीर्वाणवाणीं मातरं

मन्यमानोऽस्यां परं स्निह्यति स्म। क्रमेण प्रथमादिश्रेणितो दशमश्रेणीपर्यन्तं संस्कृतमधीयानः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां मैट्रिकपरीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुदतरत्। तत्रापि संस्कृतस्य विषयान्तरेभ्योऽधिकानङ्कान् समग्रहीत्। एवम् एफ० ए०, बी० ए०परीक्षयोरपि संस्कृतं विशेषरुच्या पठन् संस्कृताध्यापकस्य विशेषप्रेमपात्रं समभवत्। पञ्चनदविश्वविद्यालयीयां बी०ए० परीक्षां प्रथमश्रेण्यां समुत्तीर्णममुं स्वात्मजं श्रीदयारामशर्मा गणितशास्त्रस्य विशेषरहस्यमवगमयितुं पाश्चात्यदेशेषु लन्दनपुरं प्राहिणोत्। तत्र महता धनव्ययेन चत्वारि हायनानि स्थित्वा स्वप्रतिभोन्मेषबलेन गणितशास्त्रस्य पारंगतोऽपि संस्कृतभाषामेव कुलपरम्परागतां पैतृकीं सम्पदममन्यत। पूर्णमनोरथो जम्बूराजधान्यां लोकैर्विशेषाधिकारिभिश्च सम्मानितः प्रथमं निधिविधिपति(अकाउण्टेण्ट-जनरल) पदमधिष्ठायापि संस्कृतस्वाध्यायं विदधानः स्वेतरानप्यधिकारिणः संस्कृतरसास्वादनलोलुपांस्तद्गुणाख्यानपुरःसरमकार्षीत्। तदनन्तरम् आयकर(इन्कमटैक्स)-विभागे विभागोपाध्यक्ष(एसिस्टेण्टकमिश्नर) पदमलङ्कृत्यापि सति समये सायं प्रातः संस्कृतसाहित्यं परिशीलयन् यथासमयं परिचितानपि संस्कृतमध्येतुं प्रोत्साहयति स्म। ततो भारतसर्वकारस्यापि तस्मिन्नेव विभागेऽध्यक्षपदमधिरुह्य वर्षत्रयं महता प्रयत्नेन कार्यं सम्पादयन् यशस्वी समभवत्। मुनीषुविहगविधुमिते (१९५७) ख्रिष्टाब्दे स्वकार्यान् मुक्तिमधिगम्य लब्धपुष्कलवयस्कवृत्तिकस्ततः प्रभृति गीर्वाणवाणी सेवमानः प्रतिक्षणं तस्या एव प्रचारप्रसारोपायांश्चिन्तयन् तामेव स्वतन्त्रराष्ट्रसंरक्षणस्य परं साधनं मन्यते। श्रीसंसारचन्द्रशर्मा परमविनीतः, सुशीलः, साधुस्वभावः, भारतीयसंस्कृतिसभ्यताधर्मान् मानवमात्रोपयोगिनो मन्यमानो लोकानेवमुपदिशति—

एका भाषा प्रिया येषां संस्कृतिश्चोत्तमोत्तमा।
राष्ट्रं प्राणसमं येषां ते स्वराज्याधिकारिणः॥

प्रतिप्रान्तं विभिन्नाश्च भाषा बह्व्यः सुदुर्गमाः।
प्रान्तीयत्वकुसंस्कारा राष्ट्रोन्मूलनकारिणः॥

मधुरा ध्वनयो यस्या वर्णा नैसर्गिकास्तथा।
बालवृद्धैः समुच्चार्या राष्ट्रभाषा तु सा मता॥
संस्कृतेन समा भाषा न भूता न भविष्यति।
यस्यां सन्ति गुणाः सर्वे यया देवत्वमाप्यते॥

साम्प्रतमसौ जम्बूराजधान्यां विशाले स्वभवने 'भारतीय-विद्या-भवनस्य' शाखां संस्थाप्य तत्रत्यविद्वज्जननिर्मितानि लघुलघूनि सर्वेषां संस्कृताध्ययनोपयुक्तानि

संस्कृत-हिन्दी-पुस्तकानि च समानाय्य न्यदधात् । स्थानान्तरीयाण्यपि संस्कृतपुस्तकानि तस्मिन् पुस्तकालये निधित्सते । किञ्चासौ कमप्यनुभविनं संस्कृतज्ञं विद्वांसमपि तत्र नियोक्तुमीहते, यः संस्कृतानुरागिणः प्रौढान्, तरुणान्, संस्कृतपरीक्षादित्सून् विद्यार्थिनश्च संस्कृतमध्यापयेत् । किञ्चासौ भारतोयसंस्कृतिसंरक्षणे बद्धपरिकरस्तत्र तत्र संस्कृतस्य भाषान्तरवैशिष्ट्यं समुपदिशति, प्रतिपादयति च चतुर्वर्गप्राप्तये संस्कृतस्यैव सर्वथोपादेयत्वम् । असौ मुम्बईपुर्याश्चौपाटीराजमार्गे समुद्घाटितस्य 'भारतीयविद्याभवनस्य' शाखाया जम्बूपुर्यां समुद्घाटकस्तनुधनमनोभिः संस्कृतप्रचारे प्रयतमानो वर्तते ।

श्रीसंसारचन्द्रशास्त्री (खजूरिया)

रघुवंशीयराजपुरोहितेष्वन्यतमः श्रीसन्तरामपण्डितः कर्मकाण्डकर्मणि परं प्रावीण्यमधिगतो राजसदसि लब्धप्रतिष्ठः स्वधर्मपत्न्या सह ससुखं जम्बूनगरमध्यवात्सीत् । असौ श्रीसन्तरामपण्डितो विधुविहगनन्देन्दुमिते (१९९१)वैक्रमे वत्सरे सौराषाढस्याष्टमत रिकायां श्रीशिवदेव्यां स्वधर्मपत्न्यां पुत्ररत्नमजीजनत् । शिशोः सकलजननयनानन्दकरं रूपं समवलोक्य द्वादशेऽहनि पिताऽस्य 'संसारचन्द्र' इत्यन्वर्थं नामधेयमकार्षीत् । उपचीयमानावयवः, पित्रोर्महतीं प्रीतिं सम्पादयन्, कृतोपनयनसंस्कारः, कृताक्षरारम्भश्च श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रविश्य गुरुनिदेशमनुसरन् लघुकौमुदीवृत्तरत्नाकरामरकोषादीनि लघूनि पुस्तकानि समध्यगीष्ट । ततो जातबोधः क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । निबन्धलेखने व्याख्यानसरणौ च सिद्धहस्तो भूत्वाऽऽङ्गलभाषां समध्येतुं प्रावर्तत । राजकीयोच्चमाध्यमिकपाठशालायां(गवर्नमेण्टहाईस्कूले) संस्कृतमध्यापयन् क्रमेण मैट्रिक-एफ्०ए०परीक्षे समुदतरत् । असौ यत्र यत्र उच्चपाठशालासु गच्छति, तत्र तत्र संस्कृतजिज्ञासून् छात्रान् अध्यापकांश्च संस्कृतमध्यापयति । संस्कृतप्रचारे बद्धपरिकरोऽसौ रात्रावपि न विरमति ।

श्रीहरदत्तशर्मा कविराजः

असौ महानुभावो जम्बूप्रान्तान्तर्गत'प्रौढपुर'ग्रामवास्तव्यः शास्त्रिपरीक्षापर्यन्तं श्रीरणवीरपाठशालायां समधीत्य परां प्रौढिमापन्नः । तत्र तत्र उच्चाङ्गल-

पाठशालासु संस्कृतमध्यापयतोऽपि व्याख्याने पौराणिककथावाचने चास्य विशेषप्रवृत्तिरभवत् । अस्य कथाप्रवचनसमये श्रोतारश्चित्रलिखिता इव, मन्त्रमुग्धा इव, रसपयोधौ मग्ना इव, योगसमाधौ स्थिता इव, निश्चेष्टाः समभूवन् । संस्कृतमयीं रसभावपरिपूर्णां कवितां विरच्य काव्यरसाऽऽस्वादनलोलुपान् सहृदयान् परमानन्दपयोधौ निमज्जयति स्म । अमुष्य डोगरीभाषायां कलितानि प्रकीर्णकवितापुस्तकान्यद्यापि समुपलभ्यन्ते । यानि पाठं पाठं कविगोष्ठीषु श्रावं श्रावञ्च सामाजिकास्तद्रसमया इव भवन्ति । एतादृशा लोकोत्तरकाव्यकलाकलनकुशलाः, सर्वदा स्मेराननाः, सत्पुरुषोचितोपहासप्रियाः, परमनोविनोदकुतूहलिनः, कवयः साम्प्रतं दुर्लभाः ।

श्रीहरिरामशास्त्री

पण्डितप्रकाण्डः श्रीहरिरामशास्त्री जम्बूनगरस्य 'रघुनाथपुरा'नाम्ना प्रसिद्धायां प्रतोलिकायां श्रीनन्दलालविदुषो धर्मपत्न्यां लक्ष्मीदेव्यां ग्रहविहगवसुवसुमतीमिते (१८९९) ख्रिष्टाब्दे मईमासस्य सप्तमतारिकायां प्रातर्दशवादनवेलायां मिथुनलग्नोदये जनुरग्रहीत् । असौ प्रारम्भिकीं शिक्षां दीक्षां च पितृसकाशादधिगत्य, श्रीरणवीरपाठशालायां पण्डितवरश्रीविश्वम्भर-लब्धराम-रघुनाथ-दीनानाथप्रभृतिभ्यः, श्रीरघुनाथपाठशालायां पण्डितप्रकाण्डश्रीहरदत्तरामप्रपन्नाऽऽरूढभानुप्रभृतिभ्यश्चाधीत्य क्रमेण पञ्चनदविश्वविद्यालयीयाः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतरत् । पञ्चनदविद्यालयेष्वितस्ततो बहुत्र संस्कृतमध्यापितवान् । असौ गाम्भीर्यौदार्यवैदुष्यादिगुणैरध्यापनभङ्ग्या च लोकेषु विद्यार्थिषु च महतीं ख्यातिं कीर्तिं चाप्तवान् । साम्प्रतं लब्धपुष्कलवयस्कवृत्तिको जम्बूस्थाऽऽर्यकन्यापाठशालायां संस्कृतमध्यापयति ।

जम्बूजन्मनाम् अवशिष्टानां विशिष्टविदुषां परिचयः

१. काकारामशास्त्री
२. स्वामी सत्यानन्दसरस्वती

श्रीकाकारामशास्त्री

अस्ति मनावरपुरसविधे मङ्गलाभिध'तौषी'सरिदमलजलप्रक्षालितपूर्वप्रान्तभागः, उपहसितसुरगुरुबुद्धिविभवैः परमतपस्विभिर्नारायणैः (नाडायनैः) ब्राह्मणैः

स्वात्मीयत्वेनानुगृहीतः, कृषिकाणामाश्रयभूतः, 'छम्बा'भिधो ग्रामः। योऽयं साम्प्रतं जम्बूनगराद् विंशतिक्रोशान्तरालेऽवतिष्ठते।

ग्रामेऽस्मिन् नागबाणग्रहविधुसमिते वैक्रमे(१९५७) हायनेऽसौ,
कुम्भार्काक्रान्तमासे मुनिसमितमिताविन्दुपूर्णे निशीथे।
विप्राच् श्रीब्रह्मलालात्सकलगुणनिधेरग्रहीज्जन्म विद्वान्,
श्रीकाकारामनामा गुरुजनचरणाभ्यर्चने श्रद्धधानः॥

तस्य श्रीकाकारामविदुषः पितामहः श्रीशिवदयालुशर्म्मा सर्वशास्त्राप्रतिहतगतिरपि पुराणकर्मकाण्डतन्त्रेषु विशेषरुचिरासीत्। तस्य पुराणप्रवचनपाटवं, कथाश्रवणकुतूहलिनः समागतानाबालवृद्धान् नरनारीजनान् कथामृतसरसि निमज्ज्य चित्रलिखितानिव विदधत् कमपि लोकोत्तरं रसमनुभावयति स्म।

चन्द्रगोत्रा इति ख्याताः विप्रा नाडायनास्तु ये।
तेषामेव कुले पूज्ये समुद्भूतो महामनाः॥
सुविद्वान् शिवदयालः शिवपादार्चने रतः।
सर्वशास्त्राप्रतिहता बुद्धिर्यस्य महात्मनः॥
कर्मकाण्डपुराणेषु तन्त्रेष्वपि विशेषतः।
तस्याऽभूवंश्च चत्वारः पुत्राः परमधार्मिकाः॥
रुलदुर्नन्दलालश्च ब्रह्मलालस्तथैव च।
कनीयान् साधुरामोऽभूद् व्यापारासक्तमानसः॥
नन्दलालात्कनीयान्यो ब्रह्मलालेति बुद्धिमान्।
पितुश्चरणयोर्मूलमाश्रित्य स समादरात्॥
व्याकरणादिकं सर्वं समधीत्य विधानतः।
ज्यौतिषे कर्मकाण्डे च पुराणेष्वपि योग्यताम्॥
विशिष्टां समवाप्यासौ काश्मीरेषु गतस्ततः।
तत्र शास्त्रज्ञानमाप्तुं तान्त्रिकेभ्योऽतिरंहसा॥
द्वित्रवर्षाणि तन्त्राणां रहस्यं स्वौपयोगिकम्।
ज्योतिश्शास्त्रं च साहित्यमध्यगीष्ट निजेच्छया॥
एवं पाण्डित्यमापन्नो व्यावर्तत गृहान् प्रति।
कर्मकाण्डादिकं सर्वं तत्रत्यैः स्वैरचीकरत्॥

स्वगृहागतशिष्यांश्च स निश्शुल्कमपीपठत् ।
आसीत् सुलक्षणा नाम्नी भार्या तस्य पतिव्रता ॥
प्रसन्नवदना साध्वी पत्युः प्रियहिते रता ।
देवद्विजगुरुप्राज्ञातिथिबन्ध्वादिपूजनम् ॥
तत्सेवां च प्रकुर्वाणा श्रद्धया परया युता ।
धर्म्या स्वकुलमर्यादामेषा नित्यमपीपलत् ॥
नगवाणग्रहविधु-मिते वैक्रमवत्सरे ।
तस्यां देव्यां समुद्भूतः पुत्रः परमधार्मिकः ॥
विदुषो ब्रह्मलालस्य धर्म्यां मतिमुपेयुषः ।
काकारामेति नाम्ना यः ख्यातिं प्राप्तोऽत्र भूयसीम् ॥
संस्कारं तूपनयनं गर्भादिष्टमवत्सरे ।
अकार्षीत् पितृपादोऽस्य वेदारम्भचिकीर्षया ॥
परं किमत्र वक्ष्यामि दैवदुश्चेष्टितं परम् ।
तस्य वै नवमे वर्षे पिताऽकस्माद् दिवं गतः ॥
शोकसागरमग्नाऽभून्माता विरहविह्वला ।
करुणं व्यलपद् देवी कुररीव दिवानिशम् ॥
चिरेण शान्तचित्ता सा काकारामाभिधं सुतम् ।
अकार्षीत् सर्वशास्त्राणि समध्यापयितुं मतिम् ॥

ततोऽयं श्रीकाकारामो मातृप्रेरणया चन्द्रभागातीरस्थाऽखनूरपत्तनवास्तव्याया भगिन्या ज्येष्ठपितृव्यरुलदुरामशर्मणो दुहितुः पार्वत्याः शरणमाश्रित्य 'गुरुगान' जातीयपण्डितप्रवरसकाशात् सारस्वतचन्द्रिके समध्यगीष्ट । ततो भवितव्यतानुरूपं जम्बूराजधानीं समागत्य श्रीरणवीरहाईस्कूलपाठशालाध्यापकस्याध्यापनलेखनकलाकुशलस्य श्रीरघुनाथशास्त्रिणः सकाशाल्लघुकौमुदीं समधीत्य पण्डितप्रवर-विश्वम्भर-लब्धराम-दीनानाथप्रभृतिभ्यश्च छन्दोऽलङ्कारकाव्यनाटकग्रन्थान्, व्याकरण-न्याय ग्रन्थांश्च समधीत्य तेभ्य एव गुरुभ्योऽध्यापनपाटवमध्यगच्छत् । पुनः कालान्तरे श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रविश्य श्रद्धेयचरणयोः श्रीरामप्रपन्नाऽऽरूढभानुशास्त्रिणोः सकाशात् सिद्धान्तकौमुदीनवाह्निकव्याकरणमहाभाष्ययोः पुनरावृत्तिमकार्षीत् । अनिच्छन्नपि पूर्वोक्तानां समेषामपि गुरूणां प्रेरणया पञ्चनदविश्वविद्यालयीयप्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः क्रमेण समुदतरत् । परममनस्विभ्यः श्रीचन्द्र-

शर्मभ्यो ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम्, धर्मार्थविभागाध्यक्षश्रीविश्वेश्वरशर्मणां सकाशात् लीलावतीताजिकनीलकण्ठीबृहज्जातकेतिख्यातान् त्रीन् ज्योतिर्ग्रन्थान् समधीत्य लोकोत्तरप्रतिभावतामसृतसरसवास्तव्यानां तदानीं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये प्रधानाचार्यपदमलङ्कुर्वाणानां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणां श्रीहरदत्तशर्मणां सविधे कदाचित् कदाचित् समुपस्थाय तेषामध्यापनविधिं श्रावं श्रावं किञ्चिज्जातबोधः, तत्प्रतिद्विन्द्विनां नव्यन्यायमूर्त्तीनां गृहीतदण्डानां श्रीविश्वेश्वरानन्दस्वामिनां चरणयोर्मूलमुपविश्य न्यायदर्शनमुक्तावलीवैशेषिकदर्शनादीन् ग्रन्थान् सप्रश्रयमश्रौषीत्। ततो यथा समयं विश्वम्भररामप्रपन्नप्रभृतिभ्यो विद्वद्भ्यो ध्वन्यालोकरसगङ्गाधरव्यक्तिविवेकवक्रोक्तिजीवितचित्रमीमांसाप्रभृतीन् साहित्यसिद्धान्तग्रन्थान् समधीत्य विलोचनवसुविहगवसुमतोमितात् (१९८२) वैक्रमाब्दादारभ्य वह्निधसुविहगविधुमित (१९८३) वैक्रमाब्दान्तमस्थिरां, चतुरशीत्युत्तरैकोनविंशतिशततम वैक्रमाब्दस्य पञ्चदशतारिकायां च स्थिरां वैतनिकीं भृतिं श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये ससङ्घर्षं समधिगत्य तत्रत्यद्वितीयाध्यापकपदमध्यतिष्ठत्। ततो लब्धभृतिकोऽपि ग्रीष्मावकाशदिनेषु गंगा समुपगम्य मायापुरं गच्छतो राजमार्गस्य सविधे तदानी विद्यमानायां गोरक्षसम्प्रदायिनां योगिनां पाठशालायां प्रधानाचार्यपदमधितिष्ठतो महाविदुषो व्याकरण-वेदान्त-न्यायाचार्य्यस्य पण्डितश्रीद्रव्येशझामहाभागस्य पादपद्मे समाश्रित्य श्रीहर्षप्रणीतं 'खण्डनखण्डखाद्यम्' श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्य्यमधुसूदनसरस्वतीप्रणीतामद्वैतसिद्धिम् अप्पयदीक्षितीयं सिद्धान्तलेशम्, सांख्ययोगदर्शने, पुनरावृत्तिरूपेण वैयाकरणभूषणमञ्जूषे तदनुग्रहेणामूलचूडं समध्यैष्ट। नियतसमये कार्यविमुक्तेः (पैनशनस्य) नियतत्वेऽपि तस्य गुणैरावर्जिता अधिकारिणोऽस्मै सकलगुणिगणाग्रगण्याय वर्षचतुष्टयं मासाष्टकं चाधिकं समयं प्रादुः। अस्मिन्नेव समये समस्तप्रशस्तगुणगणसमलङ्कृतोऽयं श्रीकाकारामशास्त्री अस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रधानाचार्यपदमलमकार्षीत् नभोऽङ्गविहगविधुमिते ख्रिष्टाब्दे च परिहृतकार्यमपीमं गुणग्रहिलो महाराजो डाक्टरश्रीकर्णसिंहः स्वकीयसंस्कृतपुस्तकालयस्य शोधसंस्थान (रिसर्च इन्सीच्यूट) विभागेऽनुसन्धातृ (रिसर्चस्कालर) पदमध्यतिष्ठिपत्। तत्राप्ययं यथासम्भवं कार्यं कुर्वाणः प्रभूतयशोभाजनमभूत्, साम्प्रतं महाराजो डाक्टरश्रीकर्णसिंहः स्वीयश्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये आचार्यकक्षा (Post Graguate) न्यूनतामनुभूय तदुद्घाटनमप्यकार्षीत्। तामाचार्यश्रेणिं समध्यापयितुं पुनरपि इमं श्रीकाकारामशास्त्रिणं प्राचार्यपदे न्ययुङ्क्त। साम्प्रतमत्रत्यान् तरुणानपि विदुषोऽतिशयानोऽयं महता परिश्रमेणाध्यापयति। सत्यमभिहितं केनापि—

गुणानामेव दौरात्म्यात् धुरि धुर्य्यो नियुज्यते।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः॥

अयं पदवाक्यप्रमाणज्ञः कुशाग्रशेमुषीकः सकलशास्त्राध्यापनपरमप्रवीणः पण्डितश्रीकाकारामशास्त्री विद्वत्परिषत्सु छात्रसंसत्सु च लब्धकीर्तिर्विराजते । अस्य सौजन्यं सौशील्यं प्रवचनप्रावीण्यं वैदुष्यं च स्पृहणीयमस्ति समेषाम् । अस्य परावरज्ञस्य शतशः शिष्यास्तत्र तत्र विद्यालयेषु, महाविद्यालयेषु, विश्वविद्यालयेषु चान्येषु कार्यालयेषु उच्चोच्चपदानि समधिगत्य अध्यापयन्तः तत्तत् कार्यं च सम्पादयन्तः परां कीर्तिमधिगच्छन्ति ।

स्वामी सत्यानन्दसरस्वती

असौ महात्मा जम्बूप्रदेशे ब्राह्मणकुले १८६० ख्रिष्टाब्दे जनुरवाप्य वेदवेदाङ्गादिसकलशास्त्रपारावारपारीणतां चाधिगत्य जैनधर्ममर्माण्यवगन्तुं कानिचिद् वर्षाणि तमसेवत । ततश्च 'वेदोऽखिलो धर्ममूलम्' इति जातप्रतिपत्तिः स्वामिदयानन्दसरस्वतीप्रवर्तितस्याऽऽर्यसमाजस्य वैदिकधर्मतयाऽऽख्यातस्य विख्यातस्य चाऽऽश्रयमभ्यपद्यत । बहूनि वर्षाणि तदनुरूपेणैव धर्मप्रचारप्रकारेण भारतस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु वैदिकधर्मसन्देशान् प्रासारयत्स्वकीयया मनोरमया मनोगमया च प्रवचनशैल्या । स्वयमपि चान्वतिष्ठत्तदनुकूलां योगादिसाधनाम् । अथैकदा डलहौजीस्थले योगं साधयतः 'तस्य वाचकः प्रणवः, तज्जपस्तदर्थभावनम्' इत्याकारकमीश्वरप्रणिधानं प्राप्य समाधिदशामाकलयतोऽमुष्य कर्णयोरुच्चैराकाशे समुच्चार्यमाणो रामनामध्वनिराविशत् । विस्मृत्य चासावोङ्कारावलम्बनं रामनामजपपरायणोऽभूत्, सुचिरं चैतन्नामाभ्यस्यतोऽस्य तत्परमं ज्योतिः प्रास्फुरत्, परमानन्दसन्दोहमग्नश्च तत्साक्षात्कारे महान्तमपि समयं क्षणमिव व्यत्यापयत् । समाधेर्व्युत्थितस्तु तेनालभ्यलाभेन प्रसन्नचेता भूयसोत्साहेन भूयोऽपि धर्मप्रचारादिकार्येष्वात्मानं व्यापारयत् । शुष्केषु कर्कशेषु तु तर्केषु नारमतैतस्यात्माऽऽरामस्य मनः । कर्मज्ञानयोस्तटयोर्मध्ये प्रवहमाणां भक्तिं भागीरथीमिव मन्यमानस्तत्र मज्जनपानादिसुखमनुभवन्ननुभावयंश्च वाल्मीकीयरामायणादिमाध्यमेन प्रवचनान्यारभत । शनैः शनैश्च सत्ये वस्तुन्यानन्दमन्विष्यतोऽस्य महात्मनः प्रवचनेषु लेखेषु च स्वामिरामानन्दप्रभृतिभिर्वैष्णवाचार्यैरनुमोदितसमर्थिता भक्तिसिद्धान्ता विशेषेणास्पदं भजमाना एनम् आर्यसमाजानुयायिनां लोकानां शङ्कास्पदमचीकरन् ।

वाल्मीकीयरामायणस्य 'रामायणसार' इति नाम्ना हिन्दीभाषायां गोस्वामितुलसीदासपद्धतिमनुसृत्य दोहा-चौपाई-सोरठा-सवैयादिच्छन्दःसु तात्पर्यानुवादं विलोक्य तु ते भृशमखिद्यन्त, तत्र तदीयासु रचनासु चान्यत्र स्थले स्थलेऽवतारवादप्रतीकपूजारामनाममाहात्म्यादिसनातनधर्माभिमतसिद्धान्तानां छायामवलोक्य, आर्यसामाजिकेभ्यो-

ऽपि दीयमानां रामनामदीक्षां चाकलय्य ते विरोधमपि प्रादर्शयन् । आर्यसमाजाश्रयेणास्पृश्योद्धारादिकानि महत्त्वपूर्णानि समाजसुधारकार्याणि कृतवतः, कुर्वाणस्य चिकीर्षोश्चास्य महात्मनो यद्यपि नासीन्मन आर्यसमाजं परित्युक्तुम्, अपि त्वयमभ्यलषद् आर्यसमाजमञ्चेष्वपि सरसां सरलां तरलां च भगवद्भक्तिमवतारयितुम्, परं तात्कालिकानाम् आर्यसमाजिकानां दुराग्रहेण दूयमानमानसस्त्यक्तवानार्यसमाजसंस्थाम् । अथाऽयं स्वातन्त्र्येण हिन्दूमहासभाद्याश्रयेण च देशस्य, जातेः, धर्मस्य च जागरणम्, समुन्नयनं च साधयताऽनेन महात्मना नीरसेषु पाश्चात्यशिक्षादीक्षाशालिषु 'बाबू'पदवाच्येषु, 'सेठ'पदाभिधेयेषु च सहस्रेषु पुरुषेषु तादृशीषु च सहस्राधिकासु नारीषु रामभक्तिप्रवाहं प्रसार्य सरसता समपाद्यत । साधनाशिविराणि संयोज्य चायं तेषां जीवनेषु साधनायाः सुखदाननुभवान् उद्भाव्य तान् परमार्थपथपथिकानचीक्लृपत् ।

अनेन महात्मना स्थापितानि साधनास्थानानि 'श्रीरामशरण'नाम्ना व्यपदिश्यन्ते, येषु सहस्राधिकैर्नरैर्नारीभिश्च समुपस्थाय कीर्तनभजनादिपुरस्सरं भगवन्नामजपादिसाधना विधीयते । 'शतायुर्वै पुरुषः' इति श्रुतिवचनमनुसृत्यासौ महात्मा शतवर्षायुर्भूत्वा १९६० ख्रिष्टाब्दीयनवम्बरमासस्य १३ दिनाङ्के भौतिकं कलेवरं विहाय श्रीरामधाम प्रातिष्ठत । एतस्य जीवनकाल एव शिष्यैः सत्यानन्दधर्मार्थट्रस्ट इति नाम्ना निधिपा कश्चिदस्थाप्यत तस्य कार्यालय इदानीं दिल्ल्यां वर्तते, येनैतदीया लोककल्याणकारिणो ग्रन्थाः सम्प्रकाश्य देशस्य सर्वेषु भागेषु प्रसार्यन्ते । स्वामिसत्यानन्दसरस्वतीकृतेषु ग्रन्थेषु संस्कृतसम्बन्धेन विशेषादुल्लेखनीयाः––

१. एकादशोपनिषत्संग्रहः (भाषाभाष्यम्)
२. श्रीमद्भगवद्गीता (भाषाटीका)
३. वाल्मीकीयरामायणसारः (हिन्दीगद्यपद्यात्मकः)
४. भक्तिप्रकाशः (हिन्दीगद्यपद्यात्मकः)

एते चत्वारः सन्ति । अन्ये मौलिका अपि नवदशा ग्रन्था हिन्दीभाषाया विद्यन्ते, येषु 'अमृतवाणी, भजनसंग्रह'श्चास्य महात्मनः शिष्यैरशिष्यैरपि साग्रहं पठ्यन्ते, भजनसंग्रहे तल्लिखितानि संस्कृतगीतान्यपि सन्ति । एतदीयग्रन्थानां व्याख्यार्थं दिल्लीस्थेन 'भगवानदास पब्लिक ट्रस्ट' इति नाम्ना निधिपा 'सत्यसाहित्यं' नाम मासिक हिन्दीपत्रमप्येकं प्रकाश्यते, यस्य प्रथमे पृष्ठे क्रमेण एकादशोपनिषदां वाक्यांशानां प्रतिपदार्थलेखनशैल्या स्वामिसत्यानन्दसरस्वतीलिखितं भाषाभाष्यमपि प्रकाश्यमानमस्ति ।

———

काश्मीरप्रदेशः

अस्त्युदीच्यां दिशि पर्यन्ततो हिमवद्राजिराजितो, नानानदनदीसरःकासारसनाथितः, सुसस्यश्यामलभूमिभूषितः, अनेकवनोपवनसमावृतः, प्रकृतिकामिनीकमनीयविहारभूमिः, ज्येष्ठरुद्रप्रद्युम्नशिखरिद्वयं मुहुर्मुहुरामृशन्, हिमवज्जामातृभूतमहादेवादिमहीध्रालिपरिवेष्टितः, सुरम्यकाननकदम्बडम्बरितः, पर्वतराजपुत्र्याः सत्यास्तपश्चर्याश्रयभूतो, भूतेश्वरामरेश्वरत्रिपुरेश्वरकपटेश्वरविजयेश्वरहर्षेश्वरसुरेश्वरादिपुराणप्रसिद्धानेकदेवालयालङ्कृतो, नैसर्गिकोमावनरुद्रवनजयवनगणेशवनादिविविधतपस्योद्देशसंशोभितो, मानसोत्तरमानसपद्ममहापद्मतारमारक्रमसरकालियनागशेषनागादिसरोवरगणभूषितो, नीलानन्तादिनागगणसमाश्रितो, विविधकुण्डकुण्डिकासमामण्डितः, शारदात्रिपुरसुन्दरीकुलवागीश्वरीक्षीरभवानीशिवाज्वालामुखीशारिकाभद्रकालीशैलपुत्रीमार्तण्डगङ्गोद्भेदस्वयम्भ्वादिप्रसिद्धतीर्थसार्थपावितः, अनेकविधबृहत्तरुव्रततिव्रातसेवितः, वचाभूतजटागोलोमीकुष्ठाद्यौषधिवनस्पतिविसरसंजुष्टः, पार्वतनिर्झरनिनादसमाकुलः, विचित्रपतत्रिकुलकलरवगुञ्जितः, कश्यपशाण्डिल्यभृङ्गीशादिमहर्षिगणाध्युषितपूर्वः, कुङ्कुमप्रभवैकभूस्तत्क्षोदसुवासितश्च, मृद्वीकारुकटङ्कपालीवतवातादाक्षोटाद्यमृतफलसमाश्रयभूरुहविभवविभावितः, मठमठिकाश्रितनैकदेश्यसाधुसमूहव्यूहितः, वैतस्तिकतरलवीचिनिकरपरिकरितपावितवसुन्धरः, लोकभवनमत्स्यभवनस्कन्दभवनजयेन्द्रराजचङ्कुणाद्यनेकबौद्धविहारविलसितः, ज्ञानप्रभदीपाङ्कुरसोमनाथश्रीज्ञानरत्नवज्रशाक्यश्रीभद्रसंघमित्राऽसङ्गवसुबन्धुकुमाराजीवगुणवर्मादिप्रकाण्डबौद्धपण्डितैः पुरा कृतवसतिः, वसुगुप्तसोमानन्दकल्लटोत्पलरामकण्ठाभिनवगुप्तक्षेमराजभास्करभट्टनारायणजयरथभास्करकण्ठशिवोपाध्यायादिशैवदार्शनिकैः स्वनिवासेन विश्वस्मिन्नपि विश्वे शश्वद् विश्रुतिं नीतः, हेलाराजभृङ्गीशनीलच्छविल्लाकरसुव्रतक्षेमेन्द्रकल्हणजोनराजश्रीवरप्राज्यभट्टशुकप्रख्यैरैतिहासिकैरितिहासपुराणमाहात्म्यादिलेखनोत्तमोत्तमप्रदेशसंवर्णनादिना संवर्धितसुश्रीकः, भरतानन्दवर्धनमहिमभट्टश्रीशङ्कुकरुय्यकाभिनवगुप्तमम्मटाल्लटरुद्रटभल्लटतिलकभट्टादिविविधालङ्कारिकयशःपटहैर्डिण्डिमिताखण्डभूमण्डलः, पतञ्जलिकैय्यटक्षीरस्वामिच्छुच्छुकभट्टजगद्धरभट्टशितिकण्ठगोपालकोकिलादिवैयाकरणैर्दिगन्तविश्रान्तयशाः, शार्ङ्गधरचरकनरहरिवाभटदृढबलाद्यनवद्यविद्यवैद्यपुङ्गवैः स्वजनुषा समलङ्कृतभूविभागः, भट्टजयन्तभासर्वज्ञादितार्किकैः शोभितचरः, सततसान्द्रहिमाच्छादितरजतोपमशिखरि-

शिखरमालः, रम्भोर्वशीतिलोत्तमाद्यप्सरस्तिरस्कारिणीभिर्विलासिनीभिरुपशोभितः, भारतभूमिभालललामः, स्वप्रसिद्धसिद्धतपस्वितपःसमाश्रयः, विविधविद्याकेन्द्रभूतः, त्रिकशैवशास्त्राकरः, सुनिष्णातपण्डितव्रातसेवितः, विद्वन्मण्डलीविमण्डितवसुधामण्डलः काश्मीरो नाम देशविशेषः ।

अपि च सहजशोभाऽऽवर्जितविधिहरिहराखण्डलमिदं काश्मीरमण्डलं कश्यपयशोध्वजायमानं, शारदाजन्मस्थानं, त्रैलोक्यपुण्यफलं, प्राचीनार्यकुलधर्मपीठस्थलं, पुराणेतिहासप्रथितं, रामणीयकधामतया धरणीतलस्थितं स्वरिव प्रमितं, कमनीयधूलिकणं, लोभनीयतारागणं, महनीयनीरदनिकरं, लोचनसुखकरं, प्रकृत्याकृतिभ्यामुत्तुङ्गं, समुद्भासमानधवलहिमशृङ्गं, गङ्गोदकसगोत्रनदनदीस्रोतःसलिलाप्लावितं, शीतलमन्दसुगन्धिसमीरसम्भावितं, वितस्तातीरसमध्यासितं, सुमनोभरसुरभितवनोपवनवीथिकं, विहगकुलकलरवजेगीयमानयशोगीतिकं, प्रकृत्यैव स्वकरकौशलप्रदर्शनार्थं विचित्रैश्चित्रैरिव चित्रितं, परिपूतसरिद्वारिपूरपवित्रितं, निर्झरझर्झररवपूजितं, कलितकोकिलकलकूजितं, मृदुलदूर्वादलनिचितं, कुसुमोत्करप्रचितं, शुचिशाद्वलं, ललितसलिलस्थलं, सुकुमारलतावलिवलितं, लोकोत्तरसुषमाकलितं, सुभगसुखमूलं, चेतोहरसरःसरित्कूलं विराराजीति ।

यत्र सागरसमतुलं विमलं विततञ्च **'डलवूलरं'**नाम सरः स्वरसालतया मानसमानहर सुन्दरं **'मानसबलं'**नाम तालं च निजविशालतया, प्रेक्षकाणां किमप्यलौकिकं कौतूहलं जनयतः । यत्र च गन्धरबल-गगरीबल-डलप्रभृतयस्तडागा मिथः सौभाग्यस्पर्धयेव वितत्यात्मानं स्थिताः प्रकृत्यैव वा स्वसौन्दर्यदर्शनलालसया यत्र तत्र विन्यस्ता दर्पणा इव प्रतिभान्ति । यत्र च स्वभावचञ्चलया श्रिया स्वनिवासायेव स्थापितं वितस्ताकूलद्वयानुकूलसन्निवेशं श्रीनगरं सलिलप्रतिबिम्बितकृत्स्नभवनपुलिनशोभासौभाग्यं मोहयति मनोऽधिवासिनामपि, किं पुनः प्रवासिनाम् ।

यत्र च कदलाख्यं सप्तसेतुदलं, चपलं च नौकानिकुरम्बं नितान्तकमनीयतया प्रेक्षकाणां स्वान्तानि समुल्लासयति, सलिलं च सलीलं समुद्भासयति । यत्र च रूपराशिभूतं नरनारीयूथं वारिविहारविनोदेनात्मानं कृतार्थयति, जलकेलिकलाश्च समर्धयति । यत्र च सरित्परिसरे 'शेरगढी' इति प्रसिद्धं नृपनिकेतनं विद्युद्दीपद्युतिदर्शनधृतलज्जं पुरन्दरं क्वचित्तिरोभावयति, पुरं च संभावयति । यत्र च बहुशो बहुशोभाशालिनः पन्थानः सुमाकीर्णा विलसन्ति । यत्र च सारूप्यसंघटिता सुधाधवला सौधपङ्क्ती

रजताकारया वितस्ताधारया तिरोहितभेदप्रतिपत्तिर्निवासिनामपि स्वकीयपरकीयसंशयं जनयति। यत्र चैकान्ते निषण्णेव प्रकृतियुवतिः स्वनेपथ्यविधानं सज्जयन्ती केनचनापि विधानेनान्तःसन्तोषमनाप्नुवती क्षणे क्षणे तत्परिवर्त्तयन्तीव भाति, नवनवा च विभाव्यमाना रमणीयसमस्तवस्तुशिरोमणितामिवाधिगच्छति।

अहो ! नानाकारकिसलयपुष्पफलसूचितौन्नत्योचितसौभगैरुच्चावचैर्नगैः, हिम-शीतलचन्द्रनिर्मलसुधामधुरसलिलभरैर्निर्झरैः, नैकविधोपत्यकाधिकृतभूभागैर्धराधरैश्च परिवर्धमानसर्वाङ्गशोभाकं, भुवो नाकं, सुषमावलोकनसुखावर्जितसकलसुरसमूहसहिता-खण्डलं काश्मीरमण्डलं कस्य नाम सहृदयस्य न स्यात् स्तवनीयम्।

यत्र हि हिमसमानसमीरे वितस्तातीरे दीर्घदाघे निदाघेऽपि दर्शकजनानां तन्वः प्रमुदिता इव सरोमोद्गमा वेपथुमत्यश्च सञ्जायन्ते, नभसि समुत्क्षिप्तश्च जला-ञ्जलिः शीतलतरमारुतसम्पृक्तो मुक्तामयतामिवाप्य भूमौ निपतति। यत्र च सुधा-स्वादूनि दिव्यभव्यानि फलानि दर्शं दर्शं नन्दनवनविहारकालेऽपि पुलोमजासहितः सुरपतिर्बुभुक्षातुरो भवति, यत्रत्यं च सकलमनोमोदनं 'शाकौदनं' नाम भोजनं, कषायं च चायं नाम पेयं कस्य रसज्ञस्य लोभनीयतां नालम्बते।

यत्र च स्थले निजौकःसु, जले च नौकासु निवसतां कश्चनापि भेदो नोप-लक्ष्यते। धरणी हरणीया न भवतीति तां स्थावरं धनं वदन्ति, अत्र तु प्रशस्यशस्यानि क्षेत्राणि खलैश्चोर्यन्ते, दूरं च नीयन्त इति क्षेत्रहरणविषये न्यायालयेषूपस्थाप्यमाना अभियोगाः परमं विस्मयमावहन्ति। यत्रत्याश्च पुरुषा विपणिषु, चत्वरेषु, वीथिषु, रथ्यासु, राजमार्गेषु, यत्र तत्र सर्वत्र दिवानिशं वक्षसाऽऽलिङ्गितां सकामानलां प्रियां काङ्गडीमितस्ततो वहन्तो भ्राम्यन्ति, न तु लज्जन्ते।

यत्रत्या च भूमिर्निदाघे धान्याङ्कुरैर्हरिता, शिशिरे हिमैः सिता, वसन्ते च सार्षपादिकुसुमैः पीता भवतीति प्रकृतिरेव काश्मीरेषु हरितसितपीतवर्णं भारतध्वज-मुद्धूनयति, ध्वनयति च काश्मीराणामविभाजनीयां भारताङ्गताम्।

यत्र प्रकृत्या सौन्दर्यमौदार्यं च, बुद्धिर्बलं च, अन्नं जलं च, वयो रूपं चेत्यादयः परस्परोपकारकाः, मिथः सापेक्षाश्च विशेषाः सविशेषमास्थापिताः। यत्र च परितो हिमस्यैव महिमा विततोऽस्ति, हिमस्यैव राज्यम्, हिमस्यैव पूजा, हिमस्यैव दर्शनम्, हिमस्यैव प्रचारः, हिमादेव भीतिः, हिम एव च प्रीतिः। किं बहुना, नीरमपि यत्र

हिमाकारम्, नारायणोऽपि हिममूर्तिः, शिवोऽपि हिमलिङ्गात्मा । 'यथा देशस्तथा वेशः' इतीव मत्वा सर्वमेव यत्र हिममयतायै सिततमतायै च स्पृहयति ।

यत्र च नगरमध्ये प्रविष्टोऽपि नदीप्रवाहः कञ्चिदुपद्रवं नोत्पादयति, प्रत्युत नौकाविहारावसरप्रदानेन प्रिययोः कञ्चन महान्तमुत्सवमेव सम्पादयति । 'सर्वेऽनुकूला महतां भवन्ति' इत्यवितथमेव कथितवान् कश्चिद्विपश्चित् । न केवलमाङ्गिक्या, आहार्यया वा प्रवृत्त्या, अपि तु मानसिक्यापि, किञ्च सुरभारत्यां सम्भाषणेन वाचिक्यापि प्रवृत्त्याऽत्रत्या जना देवा इव प्रतीयन्ते, काश्मीरमण्डलञ्च देवलोकमिव प्रत्याययन्ति । अत एवेदं 'भुवो नाक'माचक्षते विचक्षणाः ।

यत्र प्रातः काश्मीरसुषमासन्दर्शनेन सरसानां जनानां नयनानि, सरसां च कमलानि युगपदेव विकासमासादयन्ति । सत्यपि सौगन्ध्यबन्धुत्वे कृष्णवर्णा कस्तूरी पिशङ्गवर्णात्काश्मीरजाल्लज्जयेवेतो दूरीभवति । जितोऽनेन सगन्धगणः, सवर्णगणश्चेति जगदम्बापि काश्मीरजस्यालेपनं साग्रहं स्वीकरोति, सानुरोधञ्च तेन भगवन्तं भूतभावनं भवमपि सम्भावयति ।

भौगोलिकी स्थितिः

भूभागोऽयं भारतस्योत्तरपश्चिमकोणस्थः सर्वोत्तरप्रदेशोऽस्ति । भारतस्योत्तरसीमेति यावत् । आधुनिककाश्मीरराज्यम् ३२,१७ अक्षांशतः ३६-५८,३० अक्षांशपर्यन्तम् ७३,३६ देशान्तरतश्च ८०,३० देशान्तरपर्यन्तं पूर्वस्यामवस्थितमस्ति । तस्याधुनिकं भूपरिमाणं ८०९०० वर्गमीलमितमस्ति । जनसंख्या प्रायः २९ लक्षमिताऽस्ति, यस्यां पुरुषाः सार्धपञ्चदशलक्षसंख्याकाः स्त्रियस्तु सार्धत्रयोदशलक्षसंख्याः सन्ति ।

वर्तमानसीमा

काश्मीरस्योत्तरस्यां हिमालयभूधरान्तर्गता काराकोरमपर्वतश्रेणी, काश्मीरस्यैवाधीनानि अर्धस्वतन्त्राणि कानिचिल्लघूनि राज्यानि च सन्ति । दक्षिणस्यां पञ्चाम्बुप्रान्तान्तर्गता वितस्ता (भेलम)नदी गुर्जरातश्यालकोटप्रभृतीनि नगराणि च सन्ति । पश्चिमस्यां हजाराप्रदेशो रावलपिण्डीनगरं च वर्तेते । पूर्वस्यां च त्रिभ्वित (तिब्वत)-राज्यं संनिधत्ते ।

प्रदेशविभागः

काश्मीरराज्ये जम्बूविभागः, काश्मीरोपत्यकाः, लब्धाक्ष(लद्दाख)विभागः, वलतीस्तानम्, मद्रवारः, कृष्णवारः, दर्दीस्तानम्, ले, तिलेलम्, सुरुः, जास्करः, रूपसूः, पुञ्छ इत्येते, अन्ये च केचन क्षुद्रा विभागाः सन्ति ।

भूमिभागः

साधारणतोऽवलोकनेन काश्मीरराज्यं पर्वतैर्वेष्टितं वितस्ताया अववाहकमिव प्रतीयते । तन्मध्यस्थले वितस्ता स्वशाखाप्रशाखाः प्रसार्य वराहमूलाख्यगिरिवर्त्मतः पञ्चाम्बुप्रदेशं प्रविशति । वितस्तातीरवर्तिनीं निम्नामुर्वरां भूमिमतिरिच्य एकोत्तमा भूमिः पर्वतमूलादारभ्य समतलभूमिपर्यन्तं विस्तृताऽस्ति । सा 'कपेरास' इति, 'उदारस' इति वोच्यते । उक्ता निखिला समतलभूमिर्नानाप्राणिभिर्वालुकया, कर्दमेन च मिश्रिताऽस्ति । उर्वरस्योक्तस्य भूमिखण्डस्य मध्ये प्रायः स्फुटकशतात् (१००) स्फुटकशतत्रयं (३००) यावत् गभीरो नदीपथोऽस्ति । साधारणतयोर्वराया भूमेरेकस्यां दिशि पर्वतमालादेर्विद्यमानत्वेऽपि क्वचित् क्वचिच्चतसृषु दिक्षु निम्ना भूमयोऽपि लभ्यन्ते, यत्र सकलेषु भूमिशकलेषु कृषिर्भवति । किन्तु तत्र जलस्य सौविध्यं नास्ति । वृष्ट्यभावे नद्याः सकाशान्नालिका निर्माय जलमानीयते । पर्वतोपत्यकासु गवादीनां चारणस्थानानि देवदारुवनानि च सन्ति । प्रायः काश्मीरस्य दक्षिणभागे एव लोका निवसन्ति । कृष्णगङ्गोपत्यकाया निम्नांशेषु सिन्धुनदस्याववाहिकातो वितस्ताचन्द्रभागयोरववाहिकां स्वतन्त्रां कुर्वत्यास्तुषारावृतायाः पर्वतमालायाश्चतुःपार्श्वस्थभूमिष्वपि लोकानां निवासाः सन्ति । एतत्प्रदेशस्यापि पर्वतमाला देवदारुवनैराच्छादिता वर्तते, यत्र मध्ये मध्ये कृष्युपयोगिनी अपि भूमिर्वर्तते । नदीतीराणि श्यामलैः शस्यक्षेत्रैः पूर्णानि सन्ति । सर्वेषु ग्रामेषु पन्थानः शोभनाः सन्ति ।

पर्वतमालाः

काश्मीरस्य चतुर्दिक्स्थायाः पर्वतमालाया ऊर्ध्वशिखराणि तुषारावृतान्यवलोक्यन्ते । वर्षस्याष्टौ मासान् तुषाराणां साम्राज्यं तिष्ठति । पश्चिमोत्तरभागे 'वियाको' नामकं तुषारावृतं क्षेत्रं प्रायः पञ्चत्रिंशद् (३५) मीलपरिमितं विस्तृतमस्ति । पञ्चालाख्यपर्वतमालाया मध्यस्थस्य सर्वोच्चशिखरस्य नाम 'मूली' इत्यस्ति । तच्च ४६५२ स्फुटकमितमुच्चमस्ति । आहेरटाटोपाख्यशिखरस्योच्चत्वं प्रायः १३०४२ स्फुटकमितमस्ति । उत्तरस्यां दिशि हरमुखाख्यपर्वतः १६०१५ स्फुटकोच्चोऽस्ति । काश्मीरोपत्यकाप्रान्ते

नागाख्यपर्वतो दयमूराख्यपर्वतो वा समुद्रपृष्ठतः २६६२९ स्फुटकोच्चोऽस्ति । असौ पर्वतः काश्मीरोपत्यकायाः सिन्धुनदस्य च मध्येऽवस्थितोऽस्ति । तत्समीप एव 'शेर' नामकं 'मेर'नामकं च शिखरद्वयमस्ति । तयोः प्रथमम् २३४१० स्फुटकमितं, द्वितीयं तु २३२५० स्फुटकमितमुच्चमस्ति । विभिन्नासु दिक्षु तयोर्नामानि भिन्नान्येव प्रसिद्ध्यन्ति । यथा--पूर्वस्यां तुषारावृतः पञ्चालाख्यो नगः, दक्षिणस्यां फतेहपञ्चालाख्यः, वनिहारप्रदेशस्य पञ्चालाख्यः पश्चिमस्यां पीरपञ्चालाख्यः, पश्चिमोत्तरकोणे हर-मुखाख्यः, सोनीमार्गाख्याः पर्वताश्चोच्यन्ते । दक्षिणस्यां दिशि पर्वतमालाया निम्नत्वाद्-भूमिभागस्य सुषमाऽतीव रमणीया वर्तते । उत्तरा दिक् चारण्यानीमयत्वात्सर्वाधिक-सौन्दर्यपूर्णाऽस्ति । अत्युन्नतपर्वतश्रेणयः, विस्तृतानि तुषारक्षेत्राणि, पर्वतारोहीणि क्षुद्राणि बृहन्ति च स्रोतांसि मध्ये मध्ये निर्झराणि च दृष्टिगोचरीभवन्ति । एत-त्प्रदेशे किञ्चिदेकमपि शिखरं द्विसहस्र (२०००) स्फुटकेभ्यो न्यूनमुच्चं नास्ति । तत्र काराकोरमपर्वतमालाया एकं शिखरं प्रायः सार्धद्विशताधिकाष्टाविंशतिसहस्र (२८२५०)-स्फुटकोच्चं वर्तते ।

यूरोपीयाः पर्यटनशीलाः काश्मीरस्योक्तेषु स्थलेषु पर्यट्य तच्छोभां वर्णयामासुः । तैर्लिखितमस्ति जगति एतद्भिन्नस्थानेषु एतादृशसौन्दर्यपरिलसितानि स्थानानि प्रायो न क्वाप्यवलोक्यन्ते । उक्ताभ्यः शैलशिखरोपत्यकाभ्यो यावदेवोर्ध्वं गम्यते, तावदेव ऋतुभेदाः, तदनुरूपाणि उद्भिज्जानि, सस्यानि, फलानि, मूलानि च दृष्टिपथमायान्ति । क्वचित्तूक्तानां विशेषाणां यत्रैकत्र समावेशस्तत्र पर्वतेषु आरण्यकाः पर्वतीया निवसन्ति ।

मार्गः क्षेत्राणि च

पीरपञ्जालपर्वतापेक्षया निम्नपर्वतानां केचन शिखरदेशा अतीव विस्तृताः सन्ति । तेषु सर्वत्र विविधानि सुन्दराणि मनोहराणि पुष्पाणि, दर्शनीयानि तृणादीनि च समुत्पद्यन्ते । तान्येव सर्वविधस्थलानि क्षेत्रसंज्ञया मार्गसंज्ञया च व्यवहृतानि सन्ति । गुलमार्गसोनामार्गप्रभृतीनि कानिचित् क्षेत्राणि त्वतीव सुन्दराणि सन्ति । तेषु ग्रीष्म-काले सर्वत्राश्वादिप्राणिनां नैके यूथाश्चरन्ति । देशस्य महान्तो जना यूरोपीयाश्च सोनामार्गाश्रये श्रावणभाद्रयोर्मनोविनोदाय तिष्ठन्ति । इदं स्थानं तेभ्योऽतीव रोचते ।

नद्यः

काश्मीरराज्यस्य प्रधाना नदी वितस्ताऽस्ति, या काश्मीरोपत्यकायाः पूर्व-दक्षिणसीम्नि समुद्भवति । बहूनां मतेन वितस्ताया उत्पत्तिस्थानं नाद्यावधि निश्चि-

तमभवत्। केचिदांग्ला अर्पत-ब्रिग-सुन्दराख्यानां तिसृणां नदीनां संगमेन वितस्ता समुत्पन्नेति प्रतिपादयन्ति। तस्या अनेकाः शाखा उपनद्यश्च सन्ति। केचिन्मुसलमाना भौगोलिकाः कथयन्ति यत् काश्मीरोपत्यकायाः पूर्वस्यां दिशि सुप्रसिद्धात् वीरनागाख्योत्सादर्धक्रोशदूरे त्रय उत्साः सन्ति। ते परस्परं द्वादशाङ्गुलीदूरवर्तिनः सन्ति। मुसलमाना द्वादशाङ्गुलीपरिमितम् (अंगुष्ठस्याग्रभागतः तर्जन्यग्रभागपर्यन्तं) स्थानं वितस्तिरिति कथयन्ति। अत एव तस्योत्सस्य नाम वितस्तिरित्यस्ति। ततो निर्गतं जलस्रोतश्च वितस्तेति प्रसिद्धमभूत्। उक्तानामुत्सानां जलधाराः क्रमशो यावन्नीचैरवतीर्णास्तावदेव वीरनागानन्तनागाच्छावलकुक्कुरनागकाशनागप्रभृतीनामुत्सानां जलप्रवाहस्य मेलनाद् वितस्ताया अवयववृद्धिरभूत्। वितस्ता क्रमश उत्तरपूर्वाभिमुखी भूत्वा कियद्दूरे गत्वोलराह्लदं प्रविशति। तत्पश्चाद्वराहमूलनामके जनपदे मध्यतो दक्षिणवाहिनी भवन्ती सा उपत्यकां भीषणेन रूपेण विसृजति। उपत्यकामध्ये वितस्ताया अधिकः प्रशान्तभावोऽस्ति। किन्तूपत्यकाया बहिस्तु तद्वेगस्तथैव भीषणो वर्तते। उत्तरपूर्वस्यामिसलामावादस्य समीपे लिदाख्या नदी, पूर्वस्यां सादीपुरसम्मुखं सिन्धुनदी, सोपुरनगस्य निकटे च पिहरुनाम्नी नदी एता वितस्तया सह पश्चिमतटे सङ्गच्छन्ते। अनन्तरं च पूर्वस्मिन् तीरे मुहरामाख्यस्थानस्य निकटे नरामविराख्या नदी, रामच्युयात-(रामच्युत) नाम्नी नदी, श्रीनगरसमीपे च दुग्धगङ्गा वितस्तायामाविशति। तिलैलोपत्यकायां ट्रेइसनामके स्थाने कृष्णगङ्गानाम्नी एका मध्यवर्तिनी नदी निःसरति। सेयं कृष्णगङ्गा पश्चिमोत्तरयोः प्रवहन्ती हठात् दक्षिणस्यां परिवर्तमाना मुजफ्फरावादनगस्याधस्ताद् वितस्तायां मिलति। वर्दानाख्योपत्यकातो मारुवर्दानाख्या नदी प्रवहन्ती दक्षिणमुखी कृष्णवार(कष्टवयार)नामकस्थाने चन्द्रभागया सह मिलति। मारुवर्दानाख्या नदी कृष्णवारभद्रवाराख्यस्थानद्वयमध्ये जम्बूतः पश्चिमस्यां दिशि गच्छति। एतासु नदीषु केवलं वितस्तायामेव नौकया यातायाते भवतः। तत्रापि ६० मीलेभ्योऽधिकदूरे नौका नैव चलति।

सेतवः

उपत्यकामध्ये वितस्तायां त्रयोदश (१३) सेतवः सन्ति। सेतुश्चात्र कदलसंज्ञया प्रसिद्ध्यति। काश्मीरेषु एते सर्वे सेतवो देवदारुकाष्ठैर्निर्मिताः सन्ति। बहुषु स्थलेषु सुदृढरज्जुभिः सेतवो निर्मिताः सन्ति, ते च सुदूरविस्तृते नदीतटे एव प्रायो निर्मिता द्विविधा भवन्ति, दण्डग्रथिताः प्रेङ्खारूपाश्च। प्रेङ्खारूपा दर्शने भयोत्पादकाः प्रतीयन्ते। किन्तु वास्तविकं भयस्य कारणं तत्र न भवति। तैर्निरापदं यातायातादिकं भवति। बहूनि वस्तूनि तद्द्वारा पारं नीयन्ते, पाराच्चावारमानीयन्ते।

प्रणालाः

श्रीनगरे तन्निकटवर्तिप्रदेशे च बहवः प्रणालाः सन्ति । तत्रैव उल्लीलवाख्यः उल्लारह्लदाख्यश्च ह्लदौ वर्तेते । वितस्ता सवेगं प्रवहति । उक्तस्य ह्लदस्य पारगमनं न सुकरम् । अतः सोनपुर-श्रीनगरयोर्मध्ये एकां प्रणालीं निर्माय गमनागमनयोः सौविध्यं रचितं वर्तते । कृषेः सौविध्यायापि यथेष्टं प्रणाल्यो निर्मापिताः सन्ति । तेषु क्षीर-पुर-मण्डलस्य शाहकुलस्य इसलामावादस्य च नन्दीनाम्नी निन्नरनाम्नी च प्रणाली मुख्या विद्यते ।

ह्लदाः

काश्मीरे बहवो ह्लदाः सन्ति । उपत्यकायां पार्वत्यप्रदेशस्य च नानास्थानेषु ह्लदा दृश्यन्ते । उपत्यकायां निम्नलिखिताश्चत्वारो ह्लदा मुख्याः सन्ति ।

१. मडलवानामा नागरिको ह्लदः । सोऽपि श्रीनगरस्योत्तरपूर्वकोणे क्रोशार्ध-दूरे वर्तते । तस्य दैर्घ्यं सार्धद्विक्रोशपरिमितमस्ति । चूंटकीलनामकप्रणालद्वारा स 'वितस्ता'मुपतिष्ठते । स च प्रणालः श्रीनगर-राजभवनस्य सम्मुखं गत्वा ह्लद-मुपतिष्ठति ।

२. अंचारनामा द्वितीयो ह्लदोऽस्ति । स श्रीनगरस्योत्तरभागे वर्तते । नालमर-खालनाम्ना प्रणालेन स जलद्वारा संयुक्तोऽस्ति । नालमरनामा प्रणालः शादीपुरस्य समीपे सिन्धुनदेन मिलितोऽस्ति ।

३. तृतीयो मानसबलनामा ह्लदोऽस्ति । स्थलमार्गेण स श्रीनगरात् पञ्चक्रोशदूरे जलमार्गेण चाष्टक्रोशदूरे वितस्ताया दक्षिणतीरे वर्तते । काश्मीरे तत्सदृशो रमणीयो ह्लदः परो नास्ति । तस्य दैर्घ्यं सार्धक्रोशमितं विस्तारश्च पादोनक्रोशमितोऽस्ति । मानसबलोऽ-तिगभीरो विद्यते । श्रीमता कविवरेण कल्हणेन विल्हणेन च पवित्रमानसह्लदनाम्नाऽ-स्योल्लेखः कृतोऽस्ति ।

४. उल्लारनामा चतुर्थो ह्लदोऽस्ति । स श्रीनगरस्योत्तरपश्चिमस्थलपथेनैका-दशक्रोशदूरे जलपथेन च पञ्चदशक्रोशदूरे विद्यते । काश्मीरराज्ये स एव सर्वातिशायी महान् ह्लदः । उत्तर-दक्षिणवर्तिनीं पङ्किलां भूमिं विहाय तस्य दैर्घ्यं पादोनक्रोशमितं पङ्किलभूमिसहितं तु पञ्चक्रोशमितं वर्तते । परिधिः पञ्चदशक्रोशमितो भवति । गम्भीरताऽष्टहस्तमिता, क्वचन क्वचन चैकादशहस्तमिताप्यस्ति । पूर्वदिक्स्था

वितस्ता नदी तद्ह्रदमध्यत एव प्रवहति। अन्येषु पार्वत्यह्रदेष्विव उल्लारह्रदेऽपि कदाचिद् भीषणो जलसम्प्लवः संजायते। राजतरङ्गिण्यामसौ ह्रदः महापद्मनाम्ना ख्यातोऽस्ति। तत्र महापद्मनागस्य वासस्थानमासीदिति जनश्रुतिः। पार्वत्यह्रदेषु तु पीरपञ्जालस्य केशनागः, लिदारोपत्यकायाः शेषनागः, हरमुखस्थ च गङ्गाबलनागः शर्वलनागश्च प्रधानाः सन्ति।

उत्साः

काश्मीरस्य पर्वतमालायामुत्सानां (निर्झराणाम्) अपि बाहुल्यमस्ति। प्रायः सर्वत्र पर्वतगात्राणि विभिद्य उत्सा निःसृताः सन्ति। सर्वत्र ते उत्सा अनेकाभिरलौकिकीभिर्घटनाभिः परिपूर्णाः सन्ति। तेषु वीरनागः, अनन्तनागः, वामनः, अच्छावलः, कुक्कुटनागः, वितविस्वरश्च एतेऽतिरमणीया अतीव कौतूहलोत्पादकाः सन्ति।

खनिजानि

काश्मीरे प्रायः सर्वत्र लौहं प्राप्यते। किन्त्वधमश्रेणीकत्वात् तेन शतघ्न्यः स्वल्पा निर्मीयन्ते। कुटिहरमण्डले हरपतनाराख्यग्रामस्य समीपे ताम्रमुपलभ्यते। पुरा तत्र खनिकार्यं प्रचलति स्म। किन्तु चिरात्तदवरुद्धमस्ति। पीरपञ्जालाख्ये स्थाने कृष्णवर्णसीसकं प्राप्यते, येन पेन्सिलरूपा लेखनी निर्मीयते, जम्बूपर्वते प्रस्तरेङ्गालानि अञ्जनानि तथा ट्रासनद्या एकस्यामुपनद्यां शिगरनाम्ना शृङ्गीनाम्ना वा प्रसिद्धः स्वर्णरेणुरप्युपलभ्यते। वितस्तानदीतटे टंगरटनामकस्थानाधिवासिनस्तान् स्वर्णरेणूनुद्धरन्ति। चन्द्रभागानदीतटे स्वर्णरौप्यमिश्रिता उपलखण्डा उपलभ्यन्ते। केचिद् भूभागा गन्धकप्रधानोत्सैः पूर्णाः सन्ति। अत एव तत्र समये समये भूकम्पस्य भीषण उत्पातो जायते। पञ्चाशीत्यधिकाष्टादशशततमे ख्रिष्टाब्दे भूकम्पेन काश्मीरराज्यस्य बहवो जना मृताः, गृहाणि च नष्टान्यभूवन्।

पशुपक्षिणः

काश्मीरेषु भल्लूकानां संख्या बहुलाऽस्ति। ते च पिङ्गला रक्तवर्णाश्च आधिक्येनोपलभ्यन्ते। ते उद्भिद्भोजिनः सन्ति, ते मांसमल्पमेव भुञ्जते। हिंस्रस्वभावा अपि न सन्ति। कृष्णवर्णा भल्लूका भल्लूकान्तरापेक्षया परिमाणतः क्षुद्रा अपि हिंस्रस्वभावा भवन्ति। चित्रव्याघ्राः सर्वत्र सन्ति। तिल्लेलप्रदेशे श्वेतव्याघ्रा दृष्टिगोचरा भवन्ति। पञ्चालपर्वतमालायामुच्चस्थलेषु शरभा (शरभसंज्ञकाः) मृगाः उपलभ्यन्ते। हिन्दवो यवनाश्च उभयेऽपि तन्मृगमांसमदन्ति। हिमालयचारिणः शरभ(संवर)मृगा कृष्ण-

वारप्रदेशस्य पाञ्चालगिरावपि निवसन्ति । चीत्कारकारिणो मृगाः पाञ्चालपर्वतमालाया दक्षिणपश्चिमदिग्वर्तिक्रमावनतप्रदेशे भवन्ति । कृष्णगङ्गावितस्तयोर्मध्यवर्तिन्यां गिरिमालायां वराहमूलपथाद्वहिः पीरपञ्चालपर्यन्तं बृहत्कायाश्छागला मिलन्ति । ते मारखोरनाम्ना प्रसिद्ध्यन्ति । कस्तूरीमृगा अपि काश्मीरेषु सर्वत्र भवन्ति । पाञ्चालपर्वते वुलेकोईनाम्ना थरनाम्ना च प्रसिद्धयोर्जात्योः पर्वतीयाश्छागला अपि अवलोक्यन्ते । वृका लोपाकाः शृगाला वानराश्च काश्मीरेषु बाहुल्येन भवन्ति। कृष्णगङ्गाया उपत्यकाया द्रुमनामके स्थाने विलक्षणजातीया वानरा उपलभ्यन्ते । ते च प्रायः पिङ्गलपक्षिणो मृगयाभूता भवन्ति। उदबिडालाः सर्वासु नदीषु भवन्ति। तच्चर्माणि बहुमूल्यैर्विक्रीयन्ते । कृष्णगङ्गावारप्रदेशे शल्लक्यः खारपुस्तनाम्ना प्रसिद्धा निवसन्ति। विषाक्तसर्पा अपि स्वल्पा एव। केवल मध्येमध्ये क्वचिद्गोधा अवश्यं दृश्यन्ते ।

श्येनचिल्लप्रभृतयो मांसादपक्षिणः काश्मीरेषु अधिका निवसन्ति । मुनालाख्याः, कलिजाख्याः, कोकिलाः, सारिकादयश्च पक्षिणः काश्मीरेषु विपुलसंख्यकाः सन्ति । विविधाः शुकाः काष्ठकूटाश्च तत्र बाहुल्येन भवन्ति । नानाविधा जलचरपक्षिणोऽपि सन्ति । ते शरदि शीतान्ते च काश्मीरं गच्छन्ति । वसन्तात्प्रत्यावर्तन्ते । फेञ्चकाः सारसा बकाश्च सर्वदा तत्र प्राप्यन्ते । काश्मीरस्य काका ईषत् श्वेता अपि सन्ति । तेषां स्वरा अतिकर्कशा न भवन्ति । गावः खर्वाकृतयः कृष्णवर्णाश्च भवन्ति । तासां दुग्धमतिपुष्टिकरं भवति । काश्मीरेषु मशकमक्षिकादीनामुपद्रवो बाहुल्येन भवति । श्रावणभाद्रयोस्ततोऽप्यधिकं भवति ।

कृषिरुद्भिदश्च

काश्मीरस्य भूमिरत्युर्वराऽस्ति । यत्र यत्र हिमं न पतति, तत्र तत्र स्वयमेव तूदाक्षोटवातादादयः पर्याप्ता उत्पद्यन्ते । देवदारवः सर्जवृक्षाश्चान्यवृक्षवद्दृढा न भवन्ति । परन्तु काश्मीरिकास्तैरेव गृहादिकं नावश्च निर्मापयन्ति । तत्काष्ठानि तैलाक्तत्वात्पत्रालयीयवस्तूनां प्रेषणानयनयोर्व्यवह्रियन्ते । पथिकास्तदीयानि लघुकाष्ठानि प्रज्वाल्य रात्रौ प्रकाशकार्यं सम्पादयन्ति । देवदारुशालप्रभृतयो बहुमूल्यकाष्ठास्तरवस्तत्र बाहुल्येन सन्ति । काश्मीराद् बहिस्तत्काष्ठनयनं निषिद्धमस्ति । तत्र धान्यं प्रधानं खाद्यमस्ति । काश्मीरे भारतवर्षस्य सर्वविधानि शस्यानि शाकादीनि चोपलभ्यन्ते । शाकेषु वृन्ताका रक्ता आरक्तवर्णाश्च भवन्ति । फलेषु सेवानि, अमृतफलानि, वैहेयानि, गिलासाख्यानि,

कोतरनालाभिधानि, गोमोपाह्वानि, वग्गुनामकानि, तूदानि, द्राक्षाः, अक्षोटानि, वातादानि, आडुकानि इत्यादीनि विविधानि सुस्वादूनि तान्युत्पद्यन्ते। तत्र वातादानि चतुर्विधानि भवन्ति। तेषु एकस्य त्वक्कर्गलवत्तनुर्भवति। अतएव तत् कर्गलवातादम् (कागजीवादाम) इति कथ्यते। तत्फलानि अतिवृष्याणि स्वादूनि च भवन्ति। द्राक्षा अष्टादश(१८) विधा भवन्ति। तासु साह्वीनामिका मुष्कीनामिका चात्युत्कृष्टे भवतः। काश्मीरेषु दीनजनानां गृहेऽपि प्राङ्गणे एव द्राक्षामञ्चास्तिष्ठन्ति, यत्साहाय्येन द्राक्षाफलानि काश्मीरेषु प्रचुराणि सुस्वादूनि च भवन्ति। द्राक्षाणामतिस्वादोत्पादाद्धेतोः काश्मीरिकाणां गौरववर्धनं साम्प्रतमेव।

कुङ्कुमक्षेत्रम्

सर्वप्रसिद्धोऽयं श्लोकः—

सहोदराः कुङ्कुमकेसराणां भवन्ति नूनं कविताविलासाः।
न शारदादेशमपास्य तेषामन्यत्र दृष्टः क्वचन प्ररोहः॥ इति॥

श्लोकेऽस्मिन् कविताविलास–कुङ्कुमकेसरयोः स्वाभाविकं (प्रकृतिनियतं) साहचर्यमुपवर्ण्यते। यद्यपि पाश्चात्त्यसंसारेऽन्यत्रापि 'स्पेन' प्रभृतिदेशेषु कुङ्कुममुत्पद्यमानं व्यवहारपथमायाति, तथापि भारते केवलं काश्मीरदेशे एव तदुत्पत्तिरिति निश्चितम्। अतएवैकं कुङ्कुमस्य नामापि 'काश्मीरम्' इति प्रासिध्यत्। स्थानत्रये हि काश्मीरेषु कुङ्कुममुत्पद्यते—१. द्रावा(शारदा)क्षेत्रे, २. पद्मपुरे (पांपोरस्थाने), ३. कुङ्कुमाद्रौ (कष्टवारक्षेत्रे) च। तत्र—द्रावाक्षेत्रीयं कुङ्कुमं रक्तवर्णं भवतीति तस्य नामाप्येकं 'रक्तम्' इत्यभूत्। पद्मपुरीयं कुङ्कुमं तु विशिष्टसौगन्ध्ययुतं भवति। कष्टवारस्थलोत्पन्नं तु मिश्रितं भवति। बहुमूल्यमिदं द्रव्यं भगवत्पूजादिषु, तिलकधारणे, औषधयोगेषु चोपयुज्यते भारते सर्वत्र। प्राचीने काले राजानो, राजमात्रा धनिकाश्चाङ्गराग–लेपादिष्वपि तस्योपयोगं कुर्वन्ति स्म। यदा सौलभ्यं समर्घत्वं चाऽऽसीत्, तदा वस्त्ररञ्जनादिष्वपि तत्प्रयुज्यते स्म। कृषिजातेषु द्रव्येषु काश्मीरिककुङ्कुमं (जाफानसंज्ञकम्) अत्युत्कृष्टं भवति। काश्मीरेषु यथेष्टमात्रया तदुत्पादात् तन्नाम्नैवेदं काश्मीरमिति सञ्जातम्।

कस्तूरिकाविशेषभूमिः

भारते कामरूपादिष्वनेकक्षेत्रेषु कस्तूरी लभ्यते। नेपालेऽपि सा लभ्यते, परन्तु गुणतः किंचिन्न्यूना, अत एव 'नैपाली ह्यधमा स्मृता' इत्युच्यते। काश्मीरी

प्राङ्मेरु(पामीर)प्रभृतीनां प्रदेशानामतिशयघनेभ्यो वनेभ्यः समानीयते । तत्रैव हि कस्तूरिकाया विशिष्टा मृगा भवन्ति । त्रिविधा हि मृगाः प्रसिध्यन्ति—१. चमर्यः (चामरप्रदाः), २. अजिनयोनयः, ३. कस्तूरीयोनयश्च । यद्यपि साधारण्येन सर्वे मृगाः 'अजिनयोनयः' स्युः, तथापि केचन विशिष्टा मृगा अप्यजिनयोनयोऽमरेण गणिताः— **'कदली कन्दली चीनश्चमूरुप्रियकावपि । समूरुश्चेति हरिणा अमी अजिनयोनयः'** इति (अमर० २।५।९) । अन्ये चापि मृगजातिकाः पशवोऽमरेण कीर्त्यन्ते—**'कृष्णसार-रुरुन्यङ्कुरङ्कुशम्बररौहिषाः । गोकर्णपृषतैणर्श्यरोहिताश्चमरो मृगाः'** इति (अमर० २।५।१०) । परन्तु कोशादिषु कस्तूरिकामृगस्य विशिष्य वर्णनं नोपलभ्यते । आयुर्वेदे तु 'मृगमातृका' इति तन्नाम श्रूयते । व्याधाः कस्तूरिकामृगान् पूर्वं द्रावयन्ति, तेन तेषां नाभौ महान् स्फोटः समुद्भवति । ततः शरेण तान् निहत्य, नाभिस्फोटं दोरकादिना निबध्य च तं छिन्दन्ति । तस्मिन् स्फोट एव कणरूपाऽतिशयसौगन्ध्यपूर्णा कस्तूरिकाऽवाप्यते ।

ऋतुपरिवर्तनम्

काश्मीरे ऋतुपरिवर्तनमतीव सुन्दरं भवति । स्वास्थ्यप्रदजलवायुत्वात्प्राकृतिक-शोभावैशिष्ट्यात्पुष्टिकरतृप्तिप्रदद्रव्योत्पादकत्वाच्च काश्मीरं भूस्वर्गः कथ्यते । वसन्त-समागमे यदा हिमं गलितं भवति, तदा तत्र शोभाऽपारा भवति । हैमन्तिकतुषारावृता वृक्षादयस्तदावरणं परिहाय पद्ममुकुलैर्विभूषिता जायन्ते । यतो यतश्चक्षुर्गच्छति तत-स्ततः पत्रशून्यास्तरवः पुष्पैर्विभूषिता अवलोक्यन्ते । अर्थात् काश्मीरेषु विचित्रोऽयं क्रमो यत् तत्र पूर्वं पुष्पाणि विकसन्ति ततश्च तेषु पतितेषु पत्राणि उद्गच्छन्ति । तदनन्तरं यावत् हिमं न पतति तावन्नवकुसुमपत्रादिशोभिता वृक्षा लताश्च वसन्त-विराजिता इव भवन्ति । वैशाखमासात् कार्तिकपर्यन्तं वसन्ताधिकारस्तत्र तिष्ठति । शीतकाले तु हिमपातपरिमाणानुसारमेव वसन्तस्यागमनमचिरेण चिरेण वा भवति । अल्पहिमपातश्चैत्रमासात्पूर्वमेव गलितो भवति । वसन्तस्य चाऽऽगमो भवति । परन्तु अधिकहिमपाते वैशाखे वसन्तागमो भवति ।

विविधवर्णेषु सुगन्धितकुसुमेषु सर्वप्रथमं हरिद्राभाणि ईषच्छुक्लानि च वेद-मुष्कतरोः पुष्पाणि विकसन्ति सर्वत्र तत्पुष्पाणामास्तरणमिव प्रसारितं परिदृश्यते । काश्मीरेषु पुष्पगुच्छकनिर्माणाय विविधपुष्पाणामाहरणाय यत्नो नापेक्ष्यते । यत्रैवेष्यते तत्रैवाभिमुखमेव हस्तमितायां भूमौ सप्ताष्टविधानि पुष्पाणि प्राप्तुं शक्यन्ते । वैशाख-

समयः काश्मीरिकाणां कृतेऽतिशयानन्दप्रदो जायते। धनिनो निर्धना युवानो वृद्धाश्च सर्वे सहस्रवाचः (हजार दास्तान) पक्षिणः पञ्जरं गृहीत्वा हरिपर्वतनामकं स्थानं यान्ति। तत्र च वातादवृक्षशाखायां पञ्जराण्याबध्य यदा तदीयानि उष्णीषाणि व्यपनयन्ति, तदा ते पक्षिणो मन्दमरुतां सुखमनुभूय नृत्यन्तः सुललितेन स्वरेण गायन्ति। काश्मीरिका मानवा अपि प्रभुभक्तिसूचकानि गीतानि गायन्त इतस्ततो विचरन्ति। ज्येष्ठमासे तत्र मालती विकसति तत्पुष्पाण्यम्बरवर्णानि भवन्ति। तानि वसन्तर्तोः समाप्तिसूचकानि भवन्ति। तत्तत्पुष्पविकाससमकालमेव हि वसन्तशोभा समाप्यते आषाढमासे वृक्षेषु फलप्रसवो भवति। सस्यानि च परिपूर्णतां गच्छन्ति। परन्तु तत्र ग्रीष्मोष्मणो लेशोऽपि न भवति। भारतस्येतरप्रान्तेषु वसन्तो मानवा भीष्मग्रीष्मतापं शमयितुं काश्मीरयात्रां कुर्वन्ति। यदाऽन्यत्रोत्तापेन मन उद्विजते तदा काश्मीरे परिधेयवस्त्राणि रात्रौ च नीसरावरणान्यावश्यकानि भवन्ति। श्रावणस्य प्रथम-भागे यद्यपि आतपोत्तापो भवति, तथापि तेन जना न क्लिश्यन्ते। यतो ग्रीष्माधिक्ये झटिति वृष्टेः पातात् शैत्यमायाति। श्रावणे तत्र धारासारैर्वृष्टिर्न भवति। केवल शीतकाले हिमपातावसरे नीहारेणाकाशमाच्छाद्यते, ततः करकापातो भवति। निखिलेऽपि संवत्सरे १८।२० इञ्चाख्यपरिमाणतोऽधिकं जल नैव पतति आश्विने फलानि स्वल्पान्येव पच्यन्ते। कार्तिके शैत्यारम्भो भवति। वृक्षाः सर्वे पत्रहीना भवन्ति। तस्मिन्नेव समये श्रीनगरतो षट्(६)क्रोशदूरे पद्मपुरक्षेत्रे केसराण्युत्पद्यन्ते। अयमेव काश्मीरप्रदेशे प्रतिवत्सरं शोभाशेषोऽस्ति। कस्याञ्चन पारसीककवितायामसौ शोभा-शेषः साधु वर्णितोऽस्ति। यथा विकासभाञ्जि केसराणि यात्रिकानिहार्थयन्ति—

'विमुच्यतां प्रदेश एष गम्यतां स्वदेशभूः।
निवर्ततेऽधुना त्विदंप्रदेशवर्तिनी द्युतिः।' इति।

शीतकालस्य समागममनुभूय काश्मीरिकैराहारोपकरणानि समाह्रियन्ते। शाका-दीनि च विशिष्य अन्यैर्विविधवस्तुभिः सह संगृह्य स्थाप्यन्ते। विंशतिसहस्र(२०,०००)-स्फुटकोपरिस्थे तुषाराः पुञ्जीभूताश्चिरं विराजन्ते। समागते कार्तिके मासि क्रमशो नीचैः पर्वतीयस्थानेषु हिमं पतति। किन्तु तत्स्थानं न भवति। शीघ्रमेव च विलीयते। पौष-मासतस्तु नियमेन हिमानी काठिन्यं धत्ते। चतस्रोऽपि दिशो रौप्यमण्डिता इव भान्ति। दृश्यमिदमतिरमणीयं भवति। परन्तु तस्मिन् समये तत्र स्थितिर्दुःसहा भवति।

काश्मीराधिपतेर्महाराजश्रीरणवीरसिंहस्य कृपारामाभिधेयेन मन्त्रिणा पञ्चा-

पीराख्यपर्वते याः क्षुद्राः श्वेताः कणिका दृश्यन्ते, ता न हिमकणिकाः किन्तु आकाशेन काश्मीरस्य मुखेऽमृतं प्रवृष्टमस्ति ।

वस्तुतस्तत्र तुषारपातेन जीवनं संशयापन्नं भवति, किन्तु तत्रापि विधातुरसीमया करुणया यथा प्राणिनो जीवन्ति, तदमृतसेवनस्यैव फलं सिद्धयति । शीतकाले घटिकामात्रमपि तुषारपातो न विश्राम्यति । तदुपर्यपि मध्येमध्ये प्रबलवृष्टयो झंझावातादयश्च भवन्ति । करकापातोऽपि क्लेशयति । कदाचित्तु मासपर्यन्तमपि सूर्यो नावलोक्यते । नदीह्रदादयोऽपि स्त्यानीभवन्ति पात्रस्थानि जलानि स्त्यानानि भवन्ति । पेयं जलं दुर्लभं भवति । रात्रिन्दिवं जना अग्निं ज्वालयन्ति । तेन च जलादीनि रक्षन्तः क्लेशनिवारणव्यवस्थां कुर्वन्ति । आबालवृद्धाः सर्वेऽपि जनाः स्ववक्षःस्थलेऽग्निगर्भितं मृण्मयपात्रं (काङ्गडीनामकं) शैत्योपशमाय धारयन्ति । किन्तु शैत्यसत्त्वेऽपि तत्रत्यारमणीयता नैव नश्यति । हिमावृततया पर्वता निष्पत्रवृक्षा लतागुल्मादीनि च सर्वाणि रौप्यमण्डितानीव प्रतिभान्ति ।

शीतकाले काश्मीरिकाणां चायपानं मांसाशनादिकं चातीव प्रियं भवति । अत्र काले बहुविधा जलचराः पक्षिणो लभ्यन्ते । कदाचित् सुप्रकाशसमये काश्मीरिका जलाशयं गत्वा पक्षिणां मृगयां कुर्वन्ति । तत्समये मृणालातिरिक्तं न किमपि शाकं लभ्यते । काश्मीरिकास्त'न्नदरु' इति संज्ञया व्यवहरन्ति । शीतकाले तदेव पक्त्वा खादन्ति ।

जलवायवः

काश्मीरं जलवायुदृष्ट्या संसारे सर्वोत्तमं स्थानमस्ति । नदीनां ह्रदानां च जलानि तथा स्वच्छानि भवन्ति, येन जलस्य दशहस्ताधःस्थिता अपि क्रीडन्तो मत्स्या स्फुटं दृश्यन्ते । जलं यथैव स्वच्छं तथैव सुस्वादु अपि भवति । उत्सानां जलानि तु भैषज्यगुणविशिष्टान्यपि सन्ति । केषुचिदुत्सेषु तु केवलं स्नानमात्रेणैव जना आरोग्यं लभन्ते । काश्मीरिका ग्रीष्मस्य धूल्यादेश्च क्लेशं नानुभवन्ति स्वप्नेऽपि । अत्रत्या वायवो निर्मलाः शीतलाः स्वास्थ्यप्रदाश्च सन्ति । केनापि कविना लिखितमस्ति—

'चेत् कश्चिद् दग्धदेहोऽपि काश्मीरानेतु मानवः ।
सोऽप्यत्र पुनरुज्जीवेदुड्डयेत स चेत् खगः ॥'

काश्मीरस्य जलवायुषु कति गुणाः सन्तीति नैकेन मुखेन कथयितुं पार्येत । काश्मीरे निवासाय गृहाणि काष्ठनिर्मितानि भवन्ति । काश्मीरभाषायां तानि 'लडी' इति संज्ञया व्यवह्रियन्ते । तत्र प्रायशो भूमिकम्पा भवन्ति । अतो जनाः काष्ठैरेव गृहं निर्मापयन्ति ।

केषांचिद्गृहाणां भित्तय इष्टकचिता अपि भवन्ति। किन्तु आधारभित्तयः सर्वेषामेव गृहाणां भवन्ति। हिमनिष्यन्दाय सर्वेषां गृहाणां छदिःपटलानि उभयतः क्रमशो निम्नानि भवन्ति। छदिःसु काष्ठपट्टिका निधाय ता भूर्जपत्रैराच्छाद्यन्ते, तानि चोपरिष्टान्मृत्तिकया लिप्यन्ते। वसन्तकाले मृत्तिकायां तृणोद्गमात् छदींषि आवृतानि भवन्ति। सा चावस्था मनोरमतमा प्रतीयते। गृहास्तत्र द्विभूमिकत्वतः पञ्चभूमिकत्वावधिं याता भवन्ति। गवाक्षाणां कपाटा द्विप्रस्था भवन्ति। बहिर्देशस्य कपाटेषु नानाविधानि शिल्पकार्याणि क्षुद्राणि छिद्राणि च भवन्ति। शीतकाले तानि छिद्राणि कर्गलैर्मुद्रितानि क्रियन्ते। तेन हिमानि नान्तरायान्ति प्रकाशश्च तिष्ठति। प्रत्येकस्मिन् गृहे प्रायः एकं धूमायनं भवति। तेन विना शीतकाले निवासोऽसाध्यो भवति। केषुचिद्गेहेषु विशेषतो धनिनां गृहेषूष्णस्नानागारमपि भवति। तत्र कुतश्चिदपि वायुर्न प्रविशति। तेषु स्नानागारेषु औष्ण्यतारतम्यवन्ति नानाविधानि जलानि पात्रेषु भृतानि भवन्ति। स्नानागारेषु वह्निप्रज्वालनेन तदुपरिस्थे प्रभाण्डेऽपि औष्ण्यं संजायते।

श्रीनगरे प्रतिगृहं प्रधानद्वारं नदीतटेऽवस्थितमस्ति। प्रतिगृहं स्वतन्त्रं घट्टं भवति। तत्रावताराय सोपानं निर्मितं भवति। प्रायः प्रत्येकस्याधिवासिनः स्वीया नौका भवति। तस्यैव घट्टे सा निबद्धा तिष्ठति। भवनानां काष्ठमयत्वात् प्रायः काश्मीरे सदैवाग्निदाहाद्भयं भवति। तत्र भवनस्य सर्वोच्चस्थाने इन्धनकाष्ठानि पाकशालाया द्रव्याणां भाण्डागाराश्च तिष्ठन्ति।

नौकाः

नाविकानां नौरेव गृहं भवति। रात्रिन्दिवं नौकायामेव ते तिष्ठन्ति। बहवो जना गृहाभावान्नौकायामेव सपुत्रकलत्रा निवसन्ति। बालिका युवतयो वृद्धाश्च निपुणतया नावश्चालयितुं शक्नुवन्ति। तत्र नावो विलक्षणा भवन्ति। शिकारा-डोंगिका-नामिका नौका एव तत्र सौविध्यपूर्णा भवन्ति। शिकारानौकाः साधारणतया पञ्चविंशतिहस्तदीर्घाः सपादहस्तद्वयमध्यायामाः स्फुटकैकगभीराश्च भवन्ति। एतास्वारोहिणामुपवेशनस्थानानि यवनिकाच्छन्नानि भवन्ति। आवश्यकतानुसारं तदाच्छादनं संवर्त्य पृथक् कुर्वन्ति। नौकाचालनाय 'चाप्या'भिधानाः क्षेपण्यो महाडुकाकारा भवन्ति शिकारानाम्नीषु नौकासु क्षेपण्य एकत्र स्थापिता न भवन्ति किन्तु ता हस्ते धृत्वा अवतरणायावलम्ब्यन्ते। तद्देशीयासु कासुचिदपि नौकासु स्थूलभागो न भवति।

पश्चात् स्थित एको जनः क्षेपण्या एव तन्निर्वर्त्य कार्यं सम्पादयति । आरोहिणामिच्छा-मनुरुध्यावश्यकतानुसारं शिकारानौकायां त्रिसंख्यामारम्य दश संख्यां यावत् तत्र कैवर्ता नियोज्यन्ते । स्त्रियः शिकारानौकाश्चालयितुं नैव शक्ताः । प्लवा (डोंगीनामिका नौकाः) दूरभ्रमणायोपयोगिनो भवन्ति । तत्र नाविका. स्वपरिवारेण सहैव निवसन्ति । तादृशा नाविका काश्मीर्यां भाषायां 'होजी' इति संज्ञया व्यवह्रियन्ते । ईदृश्यो नौकाः साधा-रणतया चत्वारिंशद्धस्तदीर्घा हस्तचतुष्टयविस्तृताः सार्धैकहस्तगभीराश्च भवन्ति । तदा-वरणादन्यत्रावशिष्टांशभागे तु होजीसंज्ञका नाविकास्तिष्ठन्ति । स्त्रियोऽपि ता नौका-श्चालयितुं शक्नुवन्ति । काश्मीरिकाः पण्डितास्ता नौका आरुह्य स्वकर्मस्थानेषु यातायाते कुर्वन्ति । तेषामाहारादिकमपि नौकायामेव सम्पन्नं भवति ।

काश्मीराधिपतेः बहवः सुदृश्या नावः सन्ति । तासु आकारानुसारं काचित् पक्षिणी ('परिन्दा' इति) काचिच्चतुष्कोणा ('चौकोर' इति) काचिच्च रथविशेषः ('वग्गो' इति) कथ्यते । तासु पञ्चाशत्संख्यातोऽशीतिसंख्यापर्यन्ता मानवा गृहीत-क्षेपणीका उपवेष्टुं शक्नुवन्ति ।

अधिवासिनः

काश्मीरे हिन्दूनां राज्येऽपि मुस्लिमजातीया जनाः संख्ययाऽधिकाः सन्ति । ये पण्डिता उच्यन्ते ते आचारव्यवहारविकृत्या मुस्लिमा इव लक्ष्यन्ते । हिन्दुमुस्लिमा-तिरिक्ता बौद्धा अपि तत्र बहवः सन्ति । काश्मीरोद्भवाः पुरुषा गौरवर्णा दृढकायाः सुन्दराङ्गा भवन्ति । ते चतुराः प्रखरबुद्धय आमोदप्रमोदप्रियाश्च भवन्ति । किन्तु साहसिका न भवन्ति । तत्र प्रतिगृहं रमण्यः परमसुन्दर्यो भवन्ति । विशेषतः पण्डितानां स्त्रियोऽनुपमरूपलावण्यवत्यो भवन्ति । काँश्चिद् धनिनो मुस्लिमान् कृषकाँश्च विहाय कस्यचिदपि एकाधिकाः स्त्रियो न भवन्ति ।

परिच्छदः

काश्मीरिका अधोभागे सलवारनामकं पादयामं शिरसि चोष्णीषं धारयन्ति । प्रदेशान्तरवासिनामिव तेषां वासांसि भारतीयान्येव भवन्ति । हिन्दवो मुश्लिमाश्च केचिद् युवका रोमाशाष्टोपिका अपि धारयन्ति । हिन्दवः शिखां धारयन्ति । स्त्रियः शाटिकां न परिदधते । किन्तु केवलं बृहत्कञ्चुकमङ्गरक्षिकां वा परिदधते । काश्चित् मूर्ध्नि रक्तटोपिकामपि धारयन्ति । केशान् वेणीरूपान् विधाय पृष्ठतो भागद्वये लम्बयन्ति । पण्डिताङ्गनासु काश्चित् कटिप्रदेशे कञ्चुकोपरि उत्तरीयाण्यपि दधति । ता भूषणानि

स्वल्पं दधति । स्त्रियः पुमांसश्च काष्ठपादुका अपि दधति । सर्वस्मिन् देशे स्त्रीणां पुरुषाणां च वेशभूषादौ भेदो लक्ष्यते, परन्तु काश्मीरे तु स भेदो नास्ति । परिच्छदादीनि विलोक्य काश्मीरिकजातेबलवीर्ये परिचीयेते । काश्मीरिकपुरुषाणां स्त्रीवेशधारणसम्बन्धे ऐतिहासिकाः कथयन्ति यत् अकवरसूनुर्जहांगीरो नाम तदानीन्तनो भारतसार्वभौमशासकः काश्मीरमाक्रम्यापि तं देशं वशीकर्तुं समर्थो न बभूव । किन्त्वकवरेण तत्राधिकारे कृते तेन सह परामृश्य स बलात् पुरुषैः स्त्रीवेशमधारयत् । यद्यपि प्रथमं नासौ वेशः सर्वैर्यथावद्धृतः किन्तु पश्चादभ्यासात् स्त्रीणां पुरुषाणां समानो वेशस्तत्र प्रवृत्तोऽभूत् । सोऽधुनापि यथाकथंचिद् केषुचिदंशेषु समान एवास्ति ।

आचारव्यवहारौ

केचन कथयन्ति काश्मीरिका अपरिष्कृता भवन्ति । तेषां वस्त्राणि गात्राणि आवासाश्च स्वच्छा न भवन्ति । शीतातिरिक्तेऽपि समये तत्र वस्त्रप्रक्षालनं नियतं न भवति । स्त्रियः पुरुषाश्चापि प्रकाशस्थले वस्त्रावरणरहिता एव स्नानं कुर्वन्ति । स्नानसमये गात्रावरणवस्त्राणि जलस्पर्शाभावेन मलिनानि भवन्ति । तत्र यूकालिक्षादीनामपि बाहुल्येन स्थितिर्भवति । काश्मीरिका मार्गे गृहाभ्यन्तरे वा यत्र कुत्रापि मलमूत्रं विसृजन्ति ।

शीतकाले गृहाद् बहिर्निःसरणस्य दुःसाध्यतया काश्मीरिका गृहाद् बहिर्न यान्ति अभ्यासाभावादन्यदापि गृह एव ते मलमूत्रत्यागं कुर्वन्ति । तेन च लोकानामालयाः स्वच्छा न तिष्ठन्ति ।

श्रीनगरजम्बूप्रभृतिराजधानीतत्समीपनगरेष्वपि एतादृश्येव स्थितिरस्ति । किन्तु सत्यप्येवमाधुनिकै राजनियमैः पूर्वापेक्षया तत्र सर्वं परिष्कृतमेव विलोक्यते । ग्रामनगरादिमध्यावासस्यापरिष्कृतत्वादेव राजकर्मचारिणो वैदेशिकाः पर्यटकाश्च काश्मीराद्भिन्नदेशवासिनो नगरबाह्येषु नदीतीरादिषु आरामादिषु च स्थातुं वाञ्छन्ति ।

केचन कथयन्ति काश्मीरिका जनाः कलहप्रिया भवन्ति । स्वल्पेऽपि विवादविषये महाकोलाहलं कुर्वन्ति । तदर्थं रात्रिन्दिवं विवदन्ते । प्रायः प्रतिदिनं कंचन विवादमासाद्य कोलाहलं कुर्वन्ति । श्रीनगरस्य नीचैर्वितस्तास्थलमप्रशस्तमस्ति । यस्मिन् समये नदीपारस्थाः परस्परं विवदन्ते । तदा नानाविधबीभत्सकोलाहलतस्तत्र न कोऽपि शिष्टः स्थातुं शक्नोति ।

ते उभयोर्वेलयोर्भोजनं कुर्वन्ति। अन्नं मत्स्यादिकं च तेषां नित्यभोजनीयं भवति। कठिनानि शुष्काणि भक्तानि, लवणकटुकादिमिश्रितानि शाकादीनि चायपेयं च काश्मीरिकाणां प्रियाणि भोज्यानि भवन्ति, ते नित्यं चाय-पेयं पिबन्ति। आगन्तुकानां सत्काराय चायं नस्यं चानिवार्यतयोपस्थापनीयं भवति। चायरसनिर्माणाय समपेक्षितयन्त्रं 'समावाट' इत्युच्यते। तद्दर्शने टीनाख्यधातुपात्रसमं प्रतीयते। समावाटस्योच्चता चतुर्दशप्राङ्गुलपरिमिता भवति। तस्य व्यासः सार्धद्विप्राङ्गुलपरिमितो भवति। अभ्यन्तरे तद् द्विरावृत्तं भवति। तन्मध्ये वह्निर्ज्वाल्यते।

काश्मीरिका मिष्टं लवणयुतं च चायरसं पिबन्ति। ते फूलनामकं तिब्बतीयं क्षारलवणं च व्यवहरन्ति।

शिल्पम्

काश्मीरिकाः शिल्पविद्यासु निपुणा भवन्ति। काश्मीरस्य प्रावारकं विख्यातमस्ति। श्रीनगरस्य नेदीयसि नोजेराऽऽख्ये ग्रामे कर्गलानि निर्मीयन्ते तानि सुचिक्कणानि पर्चकसुमिश्रणानि भवन्ति। राजकीयव्यवहार्यकर्गलानि सुवर्णमण्डितानि शिल्पकर्मविशिष्टानि मनोहराणि च निर्मीयन्ते। काश्मीरदेशीयानि घनीभूतकर्गलैर्निर्मितानि कारुकर्मविशिष्टानि च लेखनीपात्रमञ्जूषाकरण्डकप्रभृतीनि वस्तूनि भुवनविख्यातानि भवन्ति। सुवर्णस्य रौप्यस्य च कार्याणि तत्र बाहुल्येन भवन्ति। पूर्वाननुभूतानामपि शिल्पवस्तूनामादर्शावलोकनमात्रेण ते तान्यविकलमनुकुर्वन्ति।

भाषा

काश्मीरस्य भाषाया नाम 'कासूर' इति व्यवह्रियते। सा संस्कृतस्यापभ्रंशप्रायाऽस्ति। तस्या भाषायाः काचिल्लिपिर्नास्तीति तस्यां लिखितपुस्तकादीनि नोपलभ्यन्ते। देवनागराक्षराप भ्रंशभूतैश्शारदाक्षरैः संस्कृतपुस्तकानि लिख्यन्ते व्यवह्रियन्ते च। तत्र कासूरभाषाया उच्चारणानुसारेण सकलाः कथा लेखितुं न शक्यन्ते। कासूरभाषायां हिन्दीभाषया साम्यमस्ति। कासूरभाषायां प्रतिशतं पञ्चविंशतिः (२५) शब्दा संस्कृतस्य, चत्वारिंशत् (४०) पारस्यभाषायाः, पञ्चदश (१५) हिन्द्याः, दश (१०) आरव्यभाषाया अन्ये च पर्वतीयास्तिब्बतीयाश्च व्यवह्रियन्ते। काश्मीरस्य विभिन्नेषु स्थानेषु प्रायः द्वादशभाषा व्यवह्रियन्ते। पुंछजम्बूमण्डलयोश्च डोगराभाषायाश्चिव्वलीभाषायाश्च व्यवहारो भवति, पर्वतीस्थानेषु पञ्च विभिन्ना भाषाः सन्ति। काश्मीरोपत्यकायां कासूरभाषायाः प्रचारोऽस्ति। लद्दाखवलतीस्तानचम्पाप्रभृतिषु स्थानेषु द्विविधा तिब्बतीय-

भाषा व्यवह्रियते । पश्चिमोत्तरयोश्चतुर्विधा दरभाषा व्यवह्रियते । अलवेरुनामकेन लेखकेन लिखिताद्वृत्तात्प्रतीयते यत् तत्र काश्मीरेषु एकादशशताब्द्यां 'सिद्धमातृका' नामकानामाक्षराणां प्रचार आसीदिति ।

शिक्षा

राजकीयान्यन्यानि च विविधकार्याणि उर्दूभाषायामाङ्ग्लभाषायां च सम्पद्यन्ते । अत एव लोकास्ते एव भाषे पठन्ति । काश्मीरिकाः पण्डिताः संस्कृतस्य शिक्षां गृह्णन्ति । तेषु अनेके सविशेषव्युत्पन्नाः सन्ति । ज्यौतिषशास्त्राभिज्ञा अपि बहवः सन्ति । काश्मीरिकमहाराजस्य प्रबन्धेन तत्रानेकाः संस्कृतपाठशाला आसन् । परमधुना तत्र इंग्लिशभाषायाः संस्थाः प्राचुर्येण प्रवर्तिताः सन्ति ।

धर्मः

काश्मीरे प्रायः सर्वे हिन्दवः शाक्ता भवन्ति । सर्वे स्वस्वाचारानुसारं पूजां स्तवादिपाठं च कुर्वन्ति । ये केचित् स्नानार्चादिकं न कुर्वन्ति तेऽपि हिन्दुजातीया बालकाः स्त्रियश्च प्रत्यूषे उत्थाय तिलकं कुर्वन्ति । प्रतिदिनं प्रायः एकस्मिन् काले तिलकं धारयन्ति । प्रत्यहं तिलकधारणात्तेषां ललाटे तच्चिह्नं लक्ष्यते । सर्वे ब्राह्मणाः स्वरीत्यनुसारेण वेदं पठन्ति । पुरा कदाचित् काश्मीरेऽपि बौद्धधर्मस्य प्रचुरः प्रचार आसीत् । अद्यापि बहुषु स्थानेषु बौद्धमठानां विहारादीनां च भग्नावशेषा दृष्टिपथमायान्ति । बहवो बौद्धपण्डितास्तत्राभूवन् । स्थाने स्थानेऽद्यापि बौद्धधर्मस्य प्राबल्यमस्ति ।

मुस्लिमजातौ सीयासुन्नीसंज्ञौ द्वौ विभागौ स्तः । तयोः काश्मीरे सुन्नीसंज्ञानां संख्याऽधिकाऽस्ति । द्विसप्तत्युत्तराष्टादशशताब्द्यां कस्यचिद् मसजिदसंस्थानप्राचीरस्य विषये द्वयोः सीयासुन्नीपक्षयोर्विवादः कलहश्चाभूत् । तत्र सुन्नीसंज्ञैः सीयासंज्ञानां गृहादिकं प्रदाह्य निधीन् विलुण्ठ्य रमणीनां सतीत्वं विनाश्य च राज्ये महोपप्लवः कृतः । अनन्तरं महाराजस्य शासनकौशलेन सर्वत्र शान्तिः स्थापिताऽभूत् ।

काश्मीरप्रदेशे संस्कृतपोषका राजानः प्रजाजनाश्च

१८४६ ख्रिष्टाब्दे सोब्राऊनसङ्ग्रामानन्तरं महाराजः श्रीगुलाबसिंहो रुप्यकाणां पञ्चसप्तत्या लक्षैः ब्रिटिशशासनात्काश्मीरराज्यमक्रीणात् । तदनन्तरमसौ महाराजो ब्रिटिशशासनस्य मित्रभूतो राजाऽभूत् । अनेन मैत्रीसम्बन्धेनासौ युद्धकाले ब्रिटिशशास-

नस्य साहाय्यं कर्तुं परवानिवासीत्। किन्त्वसौ राज्यकार्याणि स्वाधीनतयैव हिन्दू-राजनीतिमनुसरन्नन्वतिष्ठत्। १८५८ खिष्टाब्दे महाराजे श्रीगुलाबसिंहे देवभूयं गते तत्तनुजन्मा महाराजः श्रीरणवीरसिहः सिंहासनमध्यतिष्ठत्। अमुना १८८२ खिष्टाब्दे ब्रिटिशशासनाद् एकविंशतितोपध्वनिभिरभिवादनम्, ब्रिटिशसेनापतित्वम्, ब्रिटिश-सम्राज्ञीमन्त्रित्वं च सत्काररूपेणालभत। १८८५ खिष्टाब्दे महाराजश्रीरणवीरसिंहो जम्बूराजधान्यां दिवमारोहत्, ततस्तस्य ज्येष्ठोऽङ्गजः श्रीप्रतापसिंहमहाराजः शासन-भारं समधारयत्। तदीयायां राजसभायां ब्रिटिशशासनस्य प्रतिनिधिशासकः प्राविशत्। महाराजश्रीप्रतापसिहो ब्रिटिशशासनेन जी० सी० एम्० आई० इत्युपाधिदानेन, वंश-परम्परार्थं च 'महाराज' इति पदवीप्रदानेनाभिनन्दितः, एकविंशतितोपध्वनिभिश्चाभि-वादितो विशेषेण सम्मानयितुम्।

काश्मीरेश्वरा ब्रिटिशसम्राज्ञ्यै प्रतिवर्षमेकमश्वविशेषम्, सार्धद्विसेटकां मृदूर्णाम्, अत्युत्तमानि च त्रीणि काश्मीरिकप्रावारकाणि कररूपेण समर्पयन्ति स्म। महाराज-श्रीप्रतापसिंहस्यैव समये काश्मीरराज्यमिदं कार्त्स्न्येन ब्रिटिशशासनाधीनतां गतम्। तदनन्तरं तत्पुत्रो महाराजश्रीहरिसिहः काश्मीरराज्यधुरमवक्षत्, ततश्च भारतविभा-जनावसरे तदात्मजेन श्रीकर्णसिहमहाराजेन काश्मीरराज्यस्य स्वतन्त्रभारताङ्गतोदघो-ष्यत। इत्थं स्वस्वमतिपराक्रमानुरूपं काश्मीरप्रदेशं शासद्भिरेभिर्महाराजैः संस्कृत-भाषायास्तन्निष्ठाया भारतीयसंस्कृतेश्च धारणपोषणार्थं यानि यान्यवदानानि कृतानि, तेषां सर्वेषामपि नातिसंक्षिप्तविस्तृतः परिचयो दुर्गरप्रदेशेतिहासे निरूपित इति नेह तानि पुनर्वितन्यन्ते।

काश्मीरिकैः प्रजाजनैरपि संस्कृतसंस्कृतिपोषणाय यानि यान्युदारकर्माणि विहितानि, तान्यपि जम्बूकाश्मीरस्थानां संस्कृतसंस्थानां परिचयप्रकरणे समुपवर्णि-तानि। कानिचित्त्विह काश्मीरस्थानां राजकीयानामर्धराजकीयानां नगरपालिका-सम्बद्धानां स्वतन्त्राणां वा संस्कृतपाठशालानां परिचयपत्रिकायां यथोपलम्भं सूच्यन्ते।

काश्मीरस्था राजकीया अर्धराजकीया नगरपालिकासम्बद्धाः स्वतन्त्रा वा संस्कृतपाठशालाः

क्रम सं०	पाठशाला नाम	स्थानम्	प्रकारः
१.	काशीनाथशर्मसंस्कृतपाठशाला	करफली	स्वतन्त्रा
२.	काशीनाथसंस्कृतपाठशाला	टरबूजी	,,
३.	काशीनाथखरूसंस्कृतपाठशाला	गणपतयारः	नगरपालिकासम्बद्धा
४.	काशीनाथपुलादसंस्कृतपाठशाला	क्रालख्वडः	अर्धराजकीया
५.	गोपीनाथसंस्कृतपाठशाला	गणपतयारः	राजकीया
६.	गोपीनाथजरूसंस्कृतपाठशाला	शालकदलम्	नगरपालिकासम्बद्धा
७.	जगजीवनरामसस्कृतपाठशाला	गुण्डिअहलकम्	स्वतन्त्रा
८.	जगन्नाथलंगूसंस्कृतपाठशाला	गणपतयारः	नगरपालिकासम्बद्धा
९.	जगन्नाथशालासंस्कृतपाठशाला	,,	राजकीया
१०.	दयारामसंस्कृतपाठशाला	रैणावारी	स्वतन्त्रा
११.	दीनानाथहण्डूसंस्कृतपाठशाला	मल्लपोरा	अर्धराजकीया
१२.	द्वारिकानाथवीतालसंस्कृतपाठशाला	रैणावारी	नगरपालिकासम्बद्धा
१३.	नाथजीपुलादसंस्कृतपाठशाला	द्रावीयारः	,,
१४.	निरञ्जननाथसंस्कृतपाठशाला	हारिपर्वतः	,,
१५.	नीलकण्ठकद्रूसंस्कृतपाठशाला	गांखनम्	अर्धराजकीया
१६.	पण्डितशिवभट्टोपाध्यायसंस्कृतपाठशाला	गणपतयारः	स्वतन्त्रा
१७.	पीताम्बरपण्डितसंस्कृतपाठशाला	,,	राजकीया
१८.	पीताम्बरनाथकुमैदानसंस्कृतपाठशाला	बडियारः	अर्धराजकीया
१९.	पीताम्बरशारसंस्कृतपाठशाला	रैणावारी	नगरपालिकासम्बद्धा
२०.	पीताम्बरहण्डूसंस्कृतपाठशाला	,,	,,
२१.	प्रकाशचन्द्रसंस्कृतपाठशाला	गणपतयारः	स्वतन्त्रा
२२.	प्रकाशभट्टपण्डितसंस्कृतपाठशाला	रैणावारी	,,
२३.	प्रेमनाथखरूसंस्कृतपाठशाला	गणपतयारः	नगरपालिकासम्बद्धा

क्रम संख्या	ाठशालानाम	स्थानम्	प्रकार:
२४.	प्रेमनाथज्यौतिषिसंस्कृतपाठशाला	कखडारा	अर्धराजकीया
२५.	बलकाकसंस्कृतपाठशाल	रैणावारी	स्वतन्त्रा
२६.	मधुसूदनखुनमुशुसंस्कृतपाठशाला	शीतलनाथ:	अर्धराजकीया
२७.	मधुसूदनरुगुसंस्कृतपाठशाला	रैणावारी	नगरपालिकासम्बद्धा
२८.	महादेवरिबूसंस्कृतपाठशाला	बटयार:	अर्धराजकीया
२९.	महेश्वरनाथशर्मसंस्कृतपाठशाला	नखीरस्थानम्	नगरपालिकासम्बद्धा
३०	मुकुन्दरामराजदानसंस्कृतपाठशाला	कर्णनगरम्	,,
३१.	रघुनाथकोकिलसंस्कृतपाठशाला	गणपतयार:	राजकीया
३२.	रघुनाथगंजूहरिपाठशाला	गंजरव्वडम्	अर्धराजकीया
३३.	रघुनाथपण्डितसंस्कृतपाठशाला	भानमोहल्ला	स्वतन्त्रा
३४.	राजकीयसंस्कृतपाठशाला (सम्प्रति ओरियण्टलकालेजनाम्ना परिणता)	श्रीनगरम्	राजकीया
३५.	राधाकृष्णकुटूसंस्कृतपाठशाला	करफली	नगरपालिकासम्बद्धा
३६.	लक्ष्मणजीजरूसंस्कृतपाठशाला	गणेशघट्ट:	अर्धराजकीया
३७.	लसभट्टबाबूसंस्कृतपाठशाला	चन्दुपोरा	,,
३८.	लसभट्टरुगुसंस्कृतपाठशाला	सराफकदलम्	नगरपालिकासम्बद्धा
३९.	विश्वनाथकोकिल संस्कृतपाठशाला	मानमोहल्ला	अर्धराजकीया
४०.	शम्भुनाथकुमैदानसंस्कृतपाठशाला	खत्चेस्थलम्	,,
४१.	शम्भुनाथजरूसंस्कृतपाठशाला	सोमयाल:	,,
४२.	शम्भुनाथटूरसंस्कृतपाठशाला	खत्थूथाला	,,
४३.	शिवनाथशर्मसंस्कृतपाठशाला	नखीरस्थानम्	स्वतन्त्रा
४४.	श्यामलालगंगूसंस्कृतपाठशाला	मलिकाङ्गणम्	अर्धराजकीया
४५.	श्रीप्रसादसंस्कृतपाठशाला	अहल्यामठ:	स्वतन्त्रा
४६.	सुखभट्टसंस्कृतपाठशाला	सत्थूवर:	,,
४७.	सूर्यकण्ठशर्मसंस्कृतपाठशाला	फतेहकदलम्	नगरपालिकासम्बद्धा।
४८.	हिन्दूहाईस्कूलसम्बद्ध: संस्कृतमहाविद्यालय:	श्रीनगरम्	

एताभ्योऽतिरिक्ता अष्टौ पाठशाला निर्दिष्टेषु स्थानेषु वर्तन्ते स्म, यासां संस्थानामध्यापकसंस्थापकानां नामान्यपि नोपलब्धानीति तासां परिचयो नेह वितन्यते––१. अनन्तनागे, २. कुलग्रामे ३. खानकाहसोखतायाम्, ४. नवाकदलरूप-

भवान्याश्रमे, ५. पाम्पोरे, ६. वराहमूले, ७. विजविहाराख्ये स्थाने, ८. सौपोरे चेति ।

चिह्नितानां प्राप्तपरिचयानां संक्षिप्तं विवरणम्

पण्डितकाशीनाथशर्मसंस्कृतपाठशाला

श्रीनगरस्य करफलीनामकोपनगरे पाठशालेयं कर्मकाण्डग्रन्थानामध्ययनाध्यापनाभ्यां ख्यातिमावहति ।

५,६,१७,३१ संख्याकाः काश्मीरप्रदेशे सर्वकारप्रचालिताः संस्कृतपाठशालाः

१९१०–१९१२ ख्रिष्टाब्दयोर्मध्ये काश्मीरप्रदेशे काश्चन संस्कृतपाठशालाः सर्वकारेणास्थाप्यन्त । संख्यया पञ्चषाणामपि तासां पाठशालानां वर्गद्वयं कल्पितमभूत् । उत्तमासु पाठशालासु पञ्चदशरुप्यकात्मकः, साधारणीषु च दशरुप्यकात्मक आर्थिकः सहयोगोऽदीयत । एतासां कार्यनिरीक्षणार्थं राज्येन कार्यालयोऽप्येकः समस्थाप्यत, यः 'संस्कृतप्रसारसमिति(बोर्ड फार दि प्रोपेगेशन आफ संस्कृत)' नाम्ना प्रचलतिस्म । अस्य मन्त्रिणः कालेजानां संस्कृतप्राध्यापका भवन्तिस्म, त एव चाखिलं कार्यं निर्वहन्तिस्म ।

अधोनिर्दिष्टा विद्वांसोऽस्याः समितेर्मन्त्रिणोऽभूवन्—

१. श्रीकाञ्चीलालाः–प्राध्यापकाः–एस्०पी०कालेजसंस्कृतविभागस्य

२. श्रीमधुसूदनकौलः—जम्बूकाश्मीरानुसन्धानविभागाध्यक्षः

३. श्रीजगद्धरजाडूः—प्राध्यापकः–अमरसिंहकालेजस्य.

४. श्रीजियालालः—प्राध्यापकः एस्०पी०कालेजसंस्कृतविभागस्य

साम्प्रतमेतासां पाठशालानां सञ्चालनस्य सम्पूर्णोऽधिकारः शिक्षाविभागस्य निदेशकमहोदयानां हस्ते वर्तते । प्रत्यञ्चल (प्रतितहसीलम्) पृथक् पृथङ् निरीक्षणादिव्यवस्था स्थानीयैस्तत्तदञ्चलशिक्षाधिकारिभिः क्रियते । रात्रिपाठशालारूपेण प्रचलन्तीषु एतासु पाठशालासु प्रतिपाठशालमेकैक एव विद्वान् प्रतितिष्ठति, पाठनादिकार्यं च सम्पादयति । कस्यचन पाठ्यक्रमस्यानियतत्वादासु पाठशालासु सम्प्रति श्रीमद्भगवद्गीता-कर्मकाण्ड-स्तोत्रादिग्रन्था एवाध्याप्यन्ते । विशिष्टानां पाठशालानां नामादिसङ्केतः—

१. पण्डितपीताम्बरसंस्कृतपाठशाला गणपतयारे, श्रीनगरे

२. पण्डितजगन्नाथसंस्कृतपाठशाला ,, ,,

३. पण्डितगोपीनाथसंस्कृतपाठशाला ,, ,,

४. पण्डितरघुनाथकोकिलसंस्कृतपाठशाला ,, ,,

अत्र शिक्षकानां वेतनस्तरः पञ्चाशद्रुप्यकावधिरेव वर्तते ।

पण्डितगोपीनाथजाड़ूसंस्कृतपाठशाला

श्रीनगरे शालकदलनाम्नि स्थाने पाठशालेयं विराजते । अत्र संस्कृतसाहित्यस्योत्तमोत्तमा ग्रन्था अध्याप्यन्ते । अत्रत्यः प्रधानपण्डितो विविधशास्त्रनिष्णातो वर्तते ।

पण्डितजगजीवनरामसंस्कृतपाठशाला

असौ संस्कृतसंस्था श्रीनगरस्य गुण्डिअहक, नईसड़कनामके स्थाने पण्डितश्रीजगजीवनराममहोदयस्थापिता आसीत् । अत्र विशेषरूपेण वेदान्तज्यौतिशास्त्राणामध्यापनं भवतिस्म । छात्रसंख्या आत्रिंशत आचत्वारिंशदासीत् ।

पण्डितजगन्नाथशालासंस्कृतपाठशाला

गणपतयारस्य विशिष्टे स्थाने पाठशालेयं प्रचलति । शालाजातीयः श्रीजगन्नाथपण्डितोऽत्र श्रीमद्भगवद्गीतादिधर्मग्रन्थैः सह कर्मकाण्डमध्यापयति ।

श्रीदयारामसंस्कृतपाठशाला

श्रीनगरे रेणावारीनामकस्थाने श्रीदयारामपण्डितसंचालिताऽसौ पाठशाला वेदान्तादिदार्शनिकविषयसम्बद्धैर्व्याख्यानैः ख्यातिमध्यगच्छत् । श्रीदयारामपण्डितो वेदान्तज्यौतिषकर्मकाण्डादिविद्वत्तल्लज आसीत् । जना एनं दयकाकपण्डितनाम्ना स्मरन्तिस्म । अस्यां पाठशालायां पञ्चाशच्छात्राः पठन्तिस्म । विनैव राजकीयसहयोगं पाठशालेयं समचोचलत् ।

पण्डितशिवभट्टोपाध्यायसंस्कृतपाठशाला

इयं पाठशाला श्रीनगरे गणपतियारेऽवर्तत । अत्र वेदान्तदर्शनान्यध्याप्यन्तेस्म । श्रीशिवभट्टोपाध्यायः स्वयमस्याः संस्थायाः प्रधानपण्डित आसीत् । छात्रसंख्या त्वासन्नत्रिंशाऽविद्यत । किञ्चित्कालानन्तरं श्रीहरिसिंहमहाराजः स्वधर्मार्थविभागादेतस्यै पाठ-

शालायै किञ्चिदार्थिकसाहाय्यमार्पिपत् । उपाध्यायो महापण्डित आसीत्, विशेषेण तस्य रुचिर्वैष्णवदर्शनेषु समदृश्यत । काश्मीरेषु वैष्णवदर्शनानां प्रचारेऽस्य विदुषो महान् योग आसीत् ।

पण्डितप्रकाशचन्द्रसंस्कृतपाठशाला

असौ पाठशाला श्रीनगरे गणपतयारमध्यास्ते स्म । पण्डितप्रकाशचन्द्रश्च तत्र प्रधानपण्डितोऽभूत् । अत्र च्छात्रा वेदादिशास्त्राणि कण्ठस्थानि कुर्वन्तिस्म । कण्ठस्थ-शास्त्राश्छात्रा महापण्डितपदवीं भजन्तेस्म । अत्र प्राचीनशारदालिप्यां बहवो ग्रन्था अपि लेख्यन्ते स्म । अत्रोपपञ्चाशाश्छात्राः शिक्षामध्यगुः ।

श्रीप्रकाशभट्टपण्डितसंस्कृतपाठशाला

रेणावारीमधिष्ठिता पाठशालेयं श्रीप्रकाशभट्टपण्डितेन समचाल्यत । अयं पण्डितः सिद्धान्तकौमुदीं महाभाष्यं चेति ग्रन्थद्वयमपि पूर्वोत्तरपक्षसहितं विनैव पुस्तकमध्यापयतिस्म । अस्य महावैयाकरणस्य शिष्या अपि महापण्डितत्वेन ख्यातिमलभन्त । अस्यां पाठशालायां त्रिशतश्छात्राणामुपस्थितिरभवत् ।

पण्डितबलकाकसंस्कृतपाठशाला

इयं पाठशाला श्रीनगरे रेणावार्य्यां प्रचलति स्म । श्रीबलकाकः प्रधानपण्डितत्वेनात्र विविधान् विषयानध्यापयति स्म । अत्र विंशतेस्त्रिशतं यावच्छात्रा अधीयतेस्म । सम्प्रति श्रीबलकाकतनुजन्मा श्रीपीताम्बरपण्डितः पाठशालामिमां संचालयति । सर्वकारेणात्र पञ्चाशद्रूप्यकाऽऽत्मकं मासिकं साहाय्यं प्रदीयते ।

पण्डितरघुनाथकोकिलसंस्कृतपाठशाला

इयं पाठशाला श्रीनगरस्य भानमोहल्लाख्ये शाखानगरे स्थिताऽस्ति । अस्याः संचालकः श्रीरघुनाथकोकिलः पण्डितप्रकाण्डं विद्यते । ज्यौतिषे कर्मकाण्डे च स्वकीयं ज्ञानोत्कर्षं शिष्येषु संक्रामयन्नात्मनः पाठशालायाश्च कीर्त्तिं वितनोति ।

राजकीयसंस्कृतपाठशाला

भूपतिना श्रीरणवीरसिंहेन १८७० ख्रिष्टाब्दे पाठशालेयं स्थापिता विनियोजिताश्चाध्यापनार्थमत्र विशिष्टा विद्वांसः । काश्मीरप्रान्ते पुनरपि संस्कृतविद्यायाः प्रचारः पूर्ववद् भवेदिति पाठशालाया अस्याः स्थापनस्य मुख्यमुद्देश्यमासीत् । वस्तुतः अनया संस्थया काश्मीरप्रान्ते संस्कृतभाषाया भूयोऽपि महान् प्रसारः संजातः ।

७. पण्डितबलिजिन्नाथशास्त्री ८. पण्डितरघुनाथशास्त्री

९. पण्डितशिवनाथशर्मा शास्त्री १०. पण्डितविश्वनाथशर्मा शास्त्री,

अधुना—'गवर्नमेण्ट ओरियण्टलकालेज' इति नाम्नाऽसौ प्रसिद्धा। अत्र पूर्ववर्षेषु क्रमशः १७०, ७०, ५०, ४०, ३०, २०, छात्रा आसन्, साम्प्रतं १०, छात्राः सन्ति।

छात्रवृत्तेरभावः संस्कृतच्छात्राणां ह्रासे मुख्यं कारणम्। श्रीशेखअब्दुल्लामहोदयस्य प्रधानमन्त्रित्वे यदा पाठशालायमस्यां 'फारसी, उर्दू, अरबी' इति भाषाणां श्रेणी चलिता तदैवास्या नामपरिवर्तनमभूद्यतस्तदा शिक्षामन्त्रिकार्यभारमपि मुख्यमन्त्रिणा गृहीतमासीत्।

अहल्यामठस्था श्रीप्रसादकाकसंस्कृतपठशाला

जाडूजातीयः श्रीप्रसादकाकोऽस्याः पाठशालायाः प्रधानपण्डित आसीत्। अत्र शैवशास्त्रवेदान्तदर्शनज्यौतिषकर्मकाण्डानि विशेषेणाध्याप्यन्ते स्म। पण्डितश्रीप्रसादकाकः समकालिकेषु कर्मकाण्डिषु महाचार्यतयाऽऽद्रियतेस्म। मुख्यतमानामनुष्ठानानां संचालनममुनैव क्रियतेस्म। अस्याः पाठशालाया ब्राह्मणवर्गं प्रति भूयान् उपकारोऽद्यापि स्मर्यते। असौ प्रधानपण्डितः शास्त्रज्ञाता तदनुष्ठाता चाऽऽसीत्। अत्राषष्टेः(६०) आशीतिः (८०) छात्रा अधीयतेस्म। साम्प्रतिकेषु काश्मीरिकेषु कर्मकाण्डिषु शैवदार्शनिकेषु च भूयांसो विद्वांसः परम्परया तस्याः पाठशालाया एव स्नातकाः सन्तीति नातिशयोक्तिः।

श्रीसुखभट्टसंस्कृतपाठशाला

सत्थूवरवरसाहस्थले श्रीरामचन्द्रमन्दिरे महादार्शनिकस्य वैद्यकशास्त्रविशारदस्य व्याकरणादिशास्त्रनिष्णातस्य महापण्डितश्रीसुखभट्टस्य प्रधानाध्यापकत्वे पाठशालेयं प्राचलत्। इयं सर्वकारसाहाय्यमप्यविन्दत्।

हिन्दूहाईस्कूलसम्बद्धः संस्कृतमहाविद्यालयः

महाराजश्रीप्रतापसिंहप्रशासनसमये १९०१-१९०४ ख्रिष्टाब्दयोर्मध्ये संस्कृतमहाविद्यालयोऽयं हिन्दूहाईस्कूलेन साकमेव समस्थाप्यत। अत्र प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षानुसारी पाठ्यक्रमोऽध्याप्यत। अयं संस्कृतमहाविद्यालयो वाराणसीस्थ-थियोसोफिकलसोसाइटीनामिकायाः संस्थाया आर्थिकेन सहयोगेन प्राचाल्यत। तेषु दिनेषु हिन्दूहाईस्कूलाख्यविद्यालयस्य प्राचार्य एम्० आर्० विल्सनमहोदयोऽभूत्, संस्कृत-

महाविद्यालयस्य मुख्यपण्डितश्च श्रीनाथरामशास्त्री समवर्तत । संस्थायाश्चास्याः स्थापनं फतेहकदलाख्ये शाखानगरे (श्रीनगरस्य तृतीयसेतुसमीपस्थे) जातम् । ततोऽयं महाविद्यालयो हिन्दूहाईस्कूलसहित एव कोठीबागाख्यं स्थानमनीयत । तत्र महाराजश्रीप्रतापसिंहो हिन्दूकालेजमप्येकमतिष्ठिपत् । हिन्दूहाईस्कूल इत्यस्य 'एस्. पी. हाईस्कूल' इति, हिन्दूकालेज इत्यस्य च 'एस्. पी. कालेज' इति नामाचीकरत् । अस्य कालेजस्य प्राचार्य एम्. यु. मोर एम्. ए. महोदय आसीत् । उपर्युक्तहाईस्कूलेन सम्बद्धोऽसौ महाविद्यालयः १९१०विक्रमाब्दे समाप्ति गतः ।

अस्य संस्कृतमहाविद्यालयस्य समाप्तौ कारणान्तरेषु किञ्चित्कारणमिदमप्यासीद्--यत्तदा सर्वेषां संस्कृताध्येतृणां ध्यानं राजकीयसंस्कृतपाठशालां प्रत्याकर्षितमभूत्, तत्र हि पण्डितप्रकाण्डानि छात्रानध्यापयन्ति स्म । अस्मै विद्यालयाय च यथासमयं राजकीयः सहयोगोऽपि नादीयतेत्येष दिने दिने ह्रासमनुभवन्नेव समाप्तिमयासीत् ।

काश्मीरराज्यसर्वकारेण कृताः संस्कृतसेवाः

कश्मीरराज्यसर्वकारेण स्वर्गीयमहाराजश्रीरणवीरसिंहेन स्थापिताया राजकीयसंस्कृतपाठशालाया गवर्नमेण्टओरियन्टलकालेजेतिनाम्ना विकाशं विधाय तत्र प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाक्रमानुसारिण्यध्यापनव्यवस्था पुरातत्त्वान्वेषणविभागपोषणद्वारा शैवशास्त्रीयग्रन्थरत्नानां प्रकाशनव्यवस्था स्वर्गीयपण्डितमुकुन्दरामशास्त्रिणे महामहोपाध्यायोपाधेः स्वर्गीयपण्डितहरभट्टशास्त्रिणे स्वर्णपदकस्य श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाभूतपूर्वमुख्याध्यापकाय स्वर्गीयपण्डितदयारामगञ्जूमहोदयाय विद्यावारिध्युपाधेश्च प्रदानेन संस्कृतसम्मानं चकार । अमुना च संस्कृतानुसन्धानशालास्थापनेन संस्कृतविकाशाय कृतोऽभिनन्दनीयः पदक्रमः । तेन पाण्डुलिपीनां विकाशाय मुद्रणाय च १५००० पञ्चदशसहस्रं, पुस्तकानां कृते च १०००० दशसहस्रं रूप्यकाणि स्वीकृतानि सन्ति । संस्कृताध्ययनसौविध्याय रात्रिपाठशालाश्च स्थापिता अभूवन् । स्वतन्त्रताप्राप्त्यनन्तरं च काश्मीरराज्येन संस्कृतोन्नतये ३० त्रिंशत् संस्कृतपाठशालाः स्थापिताः । न केवलमासु पाठशालासु ग्रीष्मातिरिक्तकाले सायंपञ्चवादनादष्टवादनं यावत्तथा ग्रीष्मे षड्वादनान्नववादनं यावदध्यापनं प्रचाल्यते । प्रत्युत राजकर्मचारिणामपि संस्कृताध्ययनसौविध्यलाभाय राजकीयसंस्कृतपाठशालाया अपि सायंकालिकः कार्यकालो निरधार्यत । अद्यत्वे प्रायो विज्ञानरुचयो जनाः सन्तीति संस्कृताध्ययने ते प्रायो न प्रवर्तन्त इति संस्कृतसंस्थाया ह्रासं निरीक्षमाणेन सर्वकारेण सर्वाः संस्कृतपाठशाला रात्रिपाठशालात्वेन परिणमिता येन सर्वेषां

संस्कृताध्ययनं सुलभं समजायत। येनाधुनात्र प्रदेशे सर्वकारकर्मचारिणोऽपि विशेषरूपेण संस्कृताध्यनं कुर्वन्तो दृश्यन्ते। १९६२ ख्रिष्टाब्दे जाम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालये संस्कृत-विभागस्यापि स्थापना कृता। माध्यमिकविद्यालयेषु दश प्रतिशतमुच्चमाध्यमिकविद्या-लयेषु विंशतिः प्रतिशतं संस्कृताध्यापकाः सन्ति। परन्तु साम्प्रतमेषु संस्कृताध्यापकेषु प्रायः संस्कृते एम० ए० परीक्षोत्तीर्णा एव सन्ति। अत्र राज्ये 'प्राज्ञविशारदशास्त्रिणां मान्यता क्रमशः मैट्रिक-एफ० ए०-बी० ए०तुल्या विद्यते। एतेषां सर्वेषां तत्तदुपाधिधारिणां वेतनं (७०-६-१०० ई०बी० ८-१८०) समानमेव वर्तते। शास्त्रिणां कृते २०० द्विशतं यावद् वेतनं निर्मीयमाणं विद्यते। महाविद्यालयस्य वेतनं २५०-१५-३०-२५-५००-६०० यावद् विद्यते। विश्वविद्यालये च ३००-६०० तथा ८००-१२०० वेतनं निर्द्धारितं वर्तते।

संस्कृतपरीक्षायाः संचालनं जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयेनैव क्रियते विद्यालये महाविद्यालये विज्ञानातिरिक्तविषयाध्येतृणां कृते संस्कृतमनिवार्यतया ग्राह्यं भवति।

उपर्युक्तविवरणैर्ज्ञायते यदधुना काश्मीरप्रदेशसर्वकारेण संस्कृतविकाशाय भूयान् प्रयत्नः समारब्धो विद्यत इति।

जम्बूकाश्मीरराज्यस्य शिक्षाविभागस्य निदेशकः श्रीनोरुद्दीनमहोदयः

असौ सुविश्रुतो महानुभावः काश्मीरेषु श्रीनगरं स्वजन्मनाऽलमकरोत्। अध्यापकः प्राध्यापकश्च भूत्वा क्रमेणायं शिक्षानिरीक्षकपदमध्यतिष्ठत्। तत्परतया स्वकर्मसम्पादन व्यसनितया यदासौ यत्पदमधिष्ठितः, तदैव तत्पदकार्यं सम्यक् समपीपदत्। विशेषतः शिक्षानिरीक्षकेन सताऽमुना संस्कृतस्य विकासाय बहु प्रयतितम्। संस्कृतपाठशालानां संख्या संवर्धिता। शिक्षाक्षेत्रेऽमुष्याभिरुचिं कार्यकौशलं चावेक्ष्य जम्बूकाश्मीरप्रशासनेनासौ शिक्षासम्बद्धानां विषयाणां पुनरवलोकनाय सम्यगध्ययनाय चाऽऽङ्गलदेशं प्रति प्रेषितः। ततः प्रत्यागतश्च शिक्षाविभागस्योपनिदेशकपदे प्रतिष्ठापितः, मध्ये एस्.पी. कालेजे प्राचार्यतां नीतः। अत्र कालेजे पुस्तकालयस्य प्रगतिं साधयता संस्कृतग्रन्थानां भूयसी संख्यावृद्धिर्विहिता। पुनरप्यसौ प्रशासनेन तदेवोपनिदेशकपदमध्यासितः। योग्य-ताविशेषमाकलय्य तु प्रशासनेनासौ क्रमेण शिक्षानिदेशकपदेऽपि निवेशितः, स्वकीयया कार्यकुशलतयाऽमुना महोदयेनास्मिन् पदे प्रतिष्ठितेन शिक्षाविभागस्य कृते नूतननूतना योजनाः परिकल्पिताः, यासामनुष्ठानेनाशेषस्यापि प्रदेशस्य महांल्लाभः समजनि। विशेषेण पाठ्यग्रन्थप्रकाशनविभागे नवीना क्रान्तिरानीता, षोडशभ्यो वर्षेभ्यः प्रचलन्तं प्राचीनं पाठ्यक्रमं परिवर्त्याभिनवे शिक्षास्तरे समुपयुक्तानि पुस्तकानि प्रकाशितानि। प्राच्य-

विद्यानां विकासाय स्थैर्याय चामुना विदुषाऽद्यापि नवनवा योजनाः परिकल्प्यन्ते, प्रस्तूयन्ते च । हिन्दीसंस्कृतसेवापरायणेभ्यो विद्यालयेभ्यो महाविद्यालयेभ्यश्चात्रभवता पर्याप्तमार्थिकसाहाय्यं प्रदापितमस्ति, यदस्य भारतीयसंस्कृतौ संस्कृते च प्रीतिं प्रमाणयति ।

आङ्ग्लविद्यालयमहाविद्यालयेषु संस्कृतशिक्षा

जम्बूकाश्मीरराज्ये विद्यालयेषु हिन्दूबालकानां कृते हिन्दीसस्कृतयोः शिक्षायाः प्रबन्धो विद्यते। माध्यमिकेषु, उच्चमाध्यमिकेषु उच्चतरमाध्यमिकेषु च विद्यालयेषु क्रमोऽयमद्यापि प्रचलति । प्रतिविद्यालयं हिन्दीसंस्कृतयोरध्यापनाय प्राज्ञविशारदशास्त्रिप्रभाकराद्यन्यतमपरीक्षोतीर्णौ द्वौ शिक्षकौ नियुज्येते, येषां वेतनस्तरो रुप्यकाणां सप्ततेरारभ्य शतं यावदेव भवति, एम्. ए. परीक्षोत्तीर्णाः संस्कृतशिक्षकास्तु द्विशतीत आरभ्य सार्धत्रिशतीं यावल्लभन्ते । संस्कृताध्येतॄणां छात्राणां संख्या प्रतिवर्षं क्षीयमाणा वर्तते । येषु विद्यालयेषु चत्वारः संस्कृतशिक्षका अपेक्षिता अभवन्, तेष्वद्य क्वचिदेकोऽपि नापेक्ष्यते ।

प्रतापपुस्तकालयस्तदीयः संग्रहालयश्च

असौ पुस्तकालयः महाराजहरिसिंहेन स्थापितो विद्यते । अत्र संस्कृतस्य, आङ्ग्लसाहित्यस्य, हिन्दीसाहित्यस्य, उर्दू साहित्यस्य, फारसीसाहित्यस्य, अरबीसाहित्यस्य च महाग्रन्था विराजन्ते । येषु मुख्यतः संस्कृतवाङ्मयस्य काव्यनाटकवेददर्शनादिविषयका ग्रन्थाः सन्ति । अत्र हस्तलिखितानि पुस्तकानि न सन्ति प्रत्युत प्रकाशितान्येव सहस्रसंख्यकानि विद्यन्ते । अस्य पुस्तकालयस्य सदस्यो भूत्वा कोऽप्येकदा द्वे पुस्तके केवलमेकमासस्य कृते ग्रहीतुं शक्नोति ।

प्रतापपुस्तकालयसम्बद्धे संग्रहालये प्राचीनराज्ञां राजचिह्नानि तात्कालिका भूगर्भनिःसारिताः प्राचीनपाषाणमूर्त्तयः सन्ति । अत्र च महाराजरणवीरसिंह-गुलाबसिंहामरसिंहरणजीतसिंहमहानुभावानां पाणिपल्लवैरालिखितानि महान्ति चित्राण्यपि विद्योतन्ते । यैश्च राजपूत्रदेशस्य दर्शकजननयनानन्दकारिरूपं व्यज्यते । इमौ पुस्तकालयसंग्रहालयौ साम्प्रतं संग्रहालयपुस्तकालयानुसन्धाननिदेशककार्यालयाधीनौ स्तः । इतो बहूनि पुस्तकानि जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयं गतानि सन्ति । १९४८ख्रिष्टाब्दात् (महाराजहरिसिंहराज्यकालात्) परमनयोः पुस्तकालयसंग्रहालययोः स्वरूपं परिवर्तितं जातं, कार्यप्रगतौ च महती न्यूनता जाता । अस्मात्प्रतिष्ठानाद् लब्धसाहाय्या निम्नलिखिता निबन्धलेखकाः सन्ति । १–डा० राधाकृष्णकावः २–डा० विष्णुदत्तः, ३–शिवनाथशर्मा शास्त्री, ४–डा० मोहनहंगः, ५–डा० प्राणनाथः, ६–डा० प्राणकिशोरी ७–डा० विचित्रसिंहः, ८–प्राध्यापको बलिजिन्नाथशास्त्री, ।

काश्मीरप्रदेशे श्रीनगरस्थशोधसंस्थाने स्थितानाम् अप्रकाशितानां
ग्रन्थानां परिचयः
(अकारादिक्रमानुगतः)

कङ्कालमालिनीतन्त्रम्

असौ देवनागरीलिपिलिखितः सम्पूर्णः १९ पत्राऽऽत्मकस्तन्त्रग्रन्थः। अमुष्मिन् ग्रन्थे वर्णवीजसंकेत-योनिवीज-मुद्रा-षडाधारयोनिकवच-गुरुपूजनकवच-गीता-महाकाली-मन्त्रोद्धार-संक्षिप्तपूजापद्धति-पुरश्चरणपूजापद्धतीनां निरूपणं विद्यते।

काकशास्त्रम्

असौ ग्रन्थो गर्गर्षिरचितो देवनागरीलिपिलिखितोऽसम्पूर्णो निरतिशयमहत्त्वपूर्णो विद्यते। अस्मिन् ग्रन्थे बलिनिमित्तस्य पिण्डलक्षणस्य प्रहरक्रमेण काकवृत्तस्य यात्रां कर्तुं समुद्यतस्य जनस्य खगचेष्टितैर्भाविफलसूचनस्य काकगतिप्रयोजनस्याऽऽलयविज्ञानस्य शीततोयस्नानादिफलस्य काकजातीनां च निरूपणं वर्तते।

कातन्त्रलघुवृत्तिः

असौ देवनागरीलिखितो ३७८ पत्राऽऽत्मको नामाख्यातकृत्संज्ञकैस्त्रिभिः सन्दर्भैरन्वितः शर्मवर्माचार्यविरचितसूत्राणां लघुवृत्तिरूपः छुच्छुकभट्टविरचितो व्याकरणशास्त्रीयो ग्रन्थः।

कामधेनुतन्त्रम्

असौ देवनागरीलिपिलिखितः २१पत्राऽऽत्मको महादेवप्रोक्तस्तन्त्रग्रन्थः। अस्मिन् ग्रन्थे अक्षराणां तत्त्ववर्णादेः मातृकामन्त्रस्य ध्यानविधेर्मन्त्रवीजन्यासक्रमस्य संदीपिनीविद्याया बीजध्यानस्य कामिनी-जपगुणकालादीनां च निरूपणं विद्यते।

घटयोगः

असौ देवनागरीलिपिलिखितो ९ पत्राऽऽत्मको घेरण्डसंगृहीतो योगग्रन्थः।

चीनाचारक्रमः

असौ देवनागरीलिपिलिखितो महादेवप्रोक्तः ७ पत्राऽऽत्मकस्तन्त्रग्रन्थः।

अस्मिन् ग्रन्थे चीनाचारोपदेशानुसारेण वशिष्ठमुनिकर्तृकताराऽऽराधनस्य चीनाचारानुसारिपीठपूजन-सुराशापविमोचनयोः कुलद्रव्यनिर्माणस्य तत्सेवनादेः समयाष्टकस्य कुलाचारशङ्कापनोदनस्य शक्तिपूजाप्रभृतीनां च निरूपणं विद्यते ।

तोडलतन्त्रम्

असौ देवनागरीलिपिलिखितः सम्पूर्णः शिवप्रोक्तस्तन्त्रग्रन्थः । अस्मिन् ग्रन्थे विद्यानां दक्षतायाः पूज्यदेवताया लघुब्रह्माण्डस्य तीर्थमुद्रासनानां कालिकामन्त्रोद्धारस्य तारामन्त्रादेः स्नानसंध्यापूजापद्धतीनां तारापूजाक्रमस्य पार्थिवशिवार्चनस्य कालीमन्त्रवासनायास्तत्पुरश्चरणमन्त्रचैतन्ययोः तारामन्त्रवासना-माहात्म्यादीनां मूलाधारस्थद्वीपाऽध्यादेः षट्चक्रदेवता-महापीठ--पातालानां शारीरनाडीमानस्य मूलाधारपद्मतन्मानादीनां नवार्णवासनाया दीर्घायुःसाधनस्य षण्मालाजपफलस्य कात्यायनीमन्त्रोद्धारादेः काकचञ्चुमुद्राया दशावताराणां देवीनिर्णयादीनां च निरूपणं विद्यते ।

बालबोधिनीवृत्तिः

असौ भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखितो जीर्णोऽतिप्राचीनश्छिन्नो द्विशताधिकपत्राऽऽत्मको जगद्धरभट्टविरचितो व्याकरणग्रन्थः ।

भक्तिरसामृतसिन्धुः

असौ १४६३वैक्रमाब्दे. श्रीरूपगोस्वामिविरचितस्य ग्रन्थस्य प्रतिलिप्यात्मको ग्रन्थः श्रीरघुनाथमन्दिरपुस्तकालयाध्यक्षेण देवनागरीलिपौ लिखितः १६०पत्राऽऽत्मकः-साहित्यशास्त्रीयो ग्रन्थः । अस्मिन् ग्रन्थे भक्त्यङ्गतया रसभावतदाभासादीनां भारत्यादिवृत्तिप्रभृतीनां च निरूपणं विद्यते ।

महार्णवनिबन्धः

असौ मान्धातृनृपनिर्मापितो देवनागरीलिपिलिखितः सम्पूर्णः ३९२पत्रात्मको महाग्रन्थः ।

मातृकाभेदतन्त्रम्

असौ देवनागरीलिपिलिखितः सम्पूर्णः १९पत्रात्मकः शिवप्रोक्तस्तन्त्रग्रन्थः । अस्मिन् ग्रन्थे रौप्यनिर्माणविधेर्मद्यगन्धापसारणपद्धतेः पुत्रोत्पत्तिस्थित्यादीनां भोजनविधानस्य होमकुण्डस्थमद्यपानविधेर्मद्यमहाशंखप्रशंसायाः पारदभस्मीकरणपद्धतेः, आपन्मोचनस्य, ग्रहणमाहात्म्यस्य, चामुण्डाऽऽराधनपद्धतेस्त्रिपुरसुन्दरीपूजाविधेर्गुरुस्तोत्र-

कवचयोः सन्ध्याध्यानलिङ्गार्चनयोर्लिङ्गरूपस्य पारदलिङ्गविधानस्य पारदभस्मीकरण-प्रकारान्तरस्य गुरुमन्त्रदेवतानामैक्यस्य पशुप्रदानस्य यज्ञसूत्रधारणस्य पूजाऽऽधारस्य शिवलिङ्गपूजाफलस्य मन्त्रदोषसंस्कारादीनां मालाजपग्रन्थिच्छेदनादिदोषस्य त्रिविध-भोगप्रभृतीनां च निरूपणं पादुकापञ्चकस्तोत्रं च विद्यते ।

रणवीरविजयः

असौ विश्वेश्वरविरचितो देवनागरीलिपिलिखितोऽसम्पूर्णः ५८६पत्राऽऽत्मको युद्धविद्याशकुनग्रन्थः । अस्मिन् ग्रन्थे द्वन्द्वयुद्धे जयपराजयज्ञानचक्रादीनां पुरभङ्गस्य जलदुर्ग-स्थलदुर्ग-गिरिदुर्गादिभङ्गानां च पद्धतेर्मृगयाया अस्त्रविधीनां संग्रामविधीनां स्तम्भनमन्त्राणां शत्रुभङ्गमन्त्राणां भावियुद्धशकुनस्य युद्धमाहात्म्यप्रभृतीनां निरूपणं विद्योतते ।

रसकामधेनुः

असौ चूडामणिसङ्गृहीतो देवनागरीलिपिलिखितो नातिप्राचीनः सम्पूर्णः ४०६ पत्रात्मको वैद्यकग्रन्थः ।

राधातन्त्रम्

असावीश्वरोक्तो देवनागरीलिपिलिखितो ४२ पत्राऽऽत्मकः सम्पूर्णस्तन्त्रग्रन्थः । अस्मिन् ग्रन्थे वासुदेवकर्तृकत्रिपुरादर्शनादीनां द्वात्रिंशदक्षरमन्त्रमहिम्नो व्रजमथुरयो-रुत्पत्तेः पद्मिन्या व्रजागमनस्य, पद्मिन्या राधानाम्ना वृषभानुगृहेऽवतरणस्य, कृष्णा-वतारस्य, वृन्दावनस्थद्वादशारण्यपीठानां ध्यानतत्त्वस्य, कृष्णरहस्यस्य, वासुदेवकर्तृक-नामरूपग्रहणस्य, कृष्णशरीरलक्षणस्य, पद्मिनीतत्त्वस्य, जयाविजयाराधामन्त्रध्यानयो-र्हरिनामरहस्यप्रभृतीनां निरूपणं, राधाकवचं, तत्सहस्रनाम च विद्यते ।

शिवताण्डवम्

असौ दक्षिणामूर्त्तिविरचितो देवनागरीलिपिलिखितो ३२ पत्राऽऽत्मकः सम्पूर्णो यन्त्रशास्त्रीयो ग्रन्थः ।

काश्मीरप्रदेशे विंश्यां वैक्रमशताब्द्यां लिखितानां ग्रन्थानां परिचयः

कल्पवृक्षः

अमुष्य ग्रन्थस्य रचयिता स्वर्गीयः पण्डितसाहिबकौलमहोदयः । असौ प्राप्योऽप्रकाशितश्च विद्यते ।

आखेटप्रश्नः

अमुष्य ग्रन्थस्य प्रणेता क इति न ज्ञायते किन्त्वसौ ग्रन्थोः ज्यौतिषशास्त्रीयः ४९ पत्राऽऽत्मकः समुपलभ्यते ।

विधिसारसंग्रहः

अमुष्य ग्रन्थस्य सम्पादकः श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालाया मुख्याध्यापकः स्वर्गीयः पण्डितश्रीनाथरामशास्त्रिमहाशयः । अमुष्मिन् लौगाक्षिमुनेः कतिपयसूत्राणां विवेचनं ज्यौतिषकर्मकाण्डादिविषयाणां दिग्दर्शनं च विद्येते । अधुना ग्रन्थोऽसौ केवलं सम्पादकस्यैव गृहे वर्तते ।

ज्यौतिषसंग्रहस्य भास्करटीका

अमुष्य ग्रन्थस्य रचयिता स्वर्गीयः पण्डित मनसराजानको बभूव । नासौ ग्रन्थः साम्प्रतमुपलभ्यते ।

रणवीरभागवतम्

स्वर्गीयमहाराजरणवीरसिंहस्य सभापण्डितैर्लिखितोऽयं ग्रन्थः ।

गोमेधप्रकाशः

असौ ग्रन्थः श्रीनगर-शालकदलवास्तव्येन चण्डीचरणाराधकेन शैववेदान्तज्यौतिषादिप्रकाण्डपण्डितेन श्रीरघुनाथशास्त्रिणा सम्पादितोऽप्रकाशितोऽप्राप्यश्च विद्यते । सम्प्रति केवलं सम्पादकस्य गृह एवासौ वर्तते ।

ब्रह्मसंकीर्तनम्

असौ ग्रन्थः श्रीस्वामिब्रह्मानन्दतीर्थेन रचितः ।

घटकर्परकाव्यम्

असौ ग्रन्थः श्रीमदभिनवगुप्तेन रचितः ।

लौगाक्षिगृह्यसूत्रम्

अमुष्मिन् ग्रन्थे श्रीदेवपालकृतं भाष्यं विद्यते ।

वामकीश्वरीमतविवरणम्

असौ ग्रन्थो विद्वद्वरेण श्रीजयद्रथेन रचितः ।

सौन्दर्यलहरीटीका

असौ ग्रन्थः पण्डितश्रीसुनभट्टशास्त्रिमहोदयेन लिखितः, किन्तु नासौ प्रकाशितो न चेदानीमुपलभ्यते ।

शैवशास्त्रे मांसभक्षणस्य व्यवहृतत्वम्

असौ ग्रन्थः शैवान् बोधयितु काश्मीरस्थेश्वरभवनवास्तव्येन ब्रह्मचारिणा श्रीलक्ष्मणशास्त्रिणा विरचितः ।

उत्पलस्तोत्रावलीटीका

उत्पलदेवरचितायाः शिवस्तोत्रावल्या हिन्दीटोका प्राध्यापकश्रीजियालाल-कौलेन रचयितुमारब्धा ।

साम्बपञ्चाशिकाटीका

साम्बपञ्चाशिकाया हिन्दीटीका प्राध्यापकश्रीजियालालकौलेन विरचिता ।

मुकुन्दमालाटीका

मुकुन्दमालाया हिन्दीव्याख्या श्रीमाधवानन्दसरस्वतीमहानुभावेन लिखिता ।

महिम्नस्तोत्रटीका

पुष्पदन्तविरचितमहिम्नस्तोत्रस्य हिन्दीव्याख्या पण्डितश्रीमधुसूदनशास्त्रिणा लिखिता, किन्तु सम्प्रति सा नोपलभ्यते ।

ज्यौतिषसंग्रहः

असौ ग्रन्थः केशवभट्टेन विरचितः ।

मेखलापद्धतिटीका

असौ टीकाग्रन्थः संस्कृतभाषामयः गोविन्दभट्टशास्त्रिणा लिखितोऽप्रकाशितश्च । असौ तत्पुत्रस्य श्रीपृथ्वीनाथभट्टस्य गृहे श्रीनगरस्थकरकलीनामके शाखानगरे प्राप्येत ।

पक्षयागः

असौ ग्रन्थः पण्डितश्रीनाथरामशास्त्रिणा रचितः, सम्प्रति च नोपलभ्यते ।

शिवरात्रियागटिप्पणी

षट्त्रिंशत्तत्त्वसन्दोहमाधारीकृत्य लिखिताया शिवरात्रियागपद्धत्याः टिप्पणी श्रीहरभट्टशास्त्रिणा रचिता । असौ टिप्पणी न प्रकाशिता नाप्यधुना लभ्या ।

काश्मीरप्रदेशे श्रीनगरस्थशोधसंस्थाने महाराजश्रीरणवीरसिंहसमयात् महाराजश्रीहरिसिंहसमयं यावत् संगृहीतानां पाण्डुलिपीनां विषयानुसारिणी सूची

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
वेदः	१. शिवसंकल्पविवृतिः	—	३	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखिता नवीना सम्पूर्णा
,,	२. नवग्रहमन्त्राः	—	६	देवनागरीलिपिलिखिता अतिजीर्णाः सम्पूर्णाः
,,	३. ,,	चण्डीदासः	१०७	,,
व्याकरण-कोशौ	४. कातन्त्रलघुवृत्तिः	श्रीछुच्छुकभट्टः	३७८	,,
,,	५. धातुरूपादर्शः	—	२६७	,, अपूर्णाः
,,	६. कलापबाल-बोधिनीविवृतिः	जगद्धरभट्टः	२००	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखिता जीर्णाऽपूर्णा ।
,,	७. शब्दरूपावली (भाषानुवादोपेता)	—	२६६	देवनागरीलिपिलिखिता नूतनाप्यपूर्णा ।
,,	८. सारस्वतीप्रक्रिया (भाषोपेता) पूर्वार्द्धम्	अनुभूतिस्वरूपाचार्यः	१०३	,, सम्पूर्णा ।

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
व्याकरण-कोशौ	९. सारस्वतव्याकरणम् (पूर्वार्द्धम्)	—	२६७	नूतनं सम्पूर्णम्
,,	१०. ,, द्वे	—	२३२	,,
,,	११. नाममाला	—	४३	,,
काव्य-नाट्ये	१२. भक्तिरसामृतसिन्धुः	श्रीरूपगोस्वामी पुस्तकालयाध्यक्षः	१६०	१४६३ वैक्रमाब्दे विरचितः १९४५ ,, देवनागरी-लिपिलिखितः सम्पूर्णः
,,	१३. रामकृष्णविलोम-काव्यम्	सूर्यकविः	६	देवनागरीलिपिलिखितं सम्पूर्णम् ।
,,	१४. शिशुपालवधम्	माघकविः	३०३	वल्लभदेवकृतव्याख्यान्वितं शारदालिपिलिखितं भूर्जपत्रे विनष्टबहुलपत्रात्मकम् ।
,,	१५. हास्यार्णवप्रहसनम्	जगदीशकविः	३०	देवनागरीलिपिलिखितं सम्पूर्णम् ।
नीतिः	१६. कामन्दकीय-नीतिसारः	—	१४१	,,
,,	१७. पदातिशिक्षा (प्रथमो भागः)	रणवीरसिंहः	७०	आङ्ग्लभाषानुवाद-सहिता सम्पूर्णा ।
,,	१८. रयन्त्रशिक्षा	,,	२७५	,,
,,	१९. रयन्त्राभ्यासः	,,	१८४	,,
,,	२०. समुदायशिक्षा (सैन्यशिक्षा)	,,	९२	,,
,,	२१. हितोपदेशः (विषमपदव्याख्योपेतः)	विष्णुशर्मा	२०६	,,
धर्मशास्त्रम्	२२. अपरार्कः (शान्तिप्रकरणान्तः)	अपरादित्यः	३८२	देवनागरीलिपिलिखितो नवीनोऽपूर्णः ।

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
,,	२३. द्वादशीव्रतनिर्णयः	—	१	शारदालिपिलिखितो नवीनः, अतिप्राचीनो जरदवस्थश्च ।
,,	२४. निर्णयामृतम्	गोपीनारायणः	१११	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखितं जीर्णतमं छिन्नं च ।
,,	२५. मनुस्मृतिः	—	८९	,,
,,	२६. महार्णवनिबन्धः (कर्मविपाकः)	मदनसुनुर्मान्धाता	३९३	देवनागरीलिपिलिखितो नवीनोऽसम्पूर्णः।
,,	२७. रणवीररत्नाकरः (प्रथमो भागः)	रणवीरसिंहः	४७५	देवनागरीलिपिलिखितः १९२२ वैक्रमाब्दे विरचितः सम्पूर्णः ।
,,	२८. ,, (द्वितीयो भागः)		४७१	,,
,,	२९. ,, (तृतीयो भागः)		५३६	,,
,,	३०. विष्णुस्मृतिः	विष्णुः	५६	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखिता प्राचीनतरा सम्पूर्णा ।
	३१. विष्णुस्मृतिपर्यायः	—	६	,, ६७,९०,९८ प्रकरणानां पर्यायरूपः ।
कर्मकाण्डम्	३२. अनन्तपूजा	—	१	देवनागरीलिपिलिखिता नवीना सम्पूर्णा ।
,,	३३. चतुर्विंशतिगायत्री	—	२६	,,
,,	३४. ,,		३६	,,
,,	३५. आह्निकपद्धतिः	नव्यचण्डीदासः	१०८	,,
,,	३६. नित्यहोमविधिः	—	६	,,
,,	३७. ,,	,,	१०	,, तालपत्रेषु

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
कर्म-काण्डम्	३८. नित्यहोमविधिः	नव्यचण्डीदासः	४	देवनागरीलिपिलिखितो नवोनः
,,	३९. ,,	,,	१२	,,
,,	४०. प्रातःकृत्यम्	शङ्करः	७	,,
,,	४१. मूलशान्तिः	शौनकः	४५	,,
,,	४२. ,,	,,	४	,, प्राचीना जीर्णा च
,,	४३. लक्ष्मीपूजाविधिः	—	६	,, असम्पूर्णा
,,	४४. विवाहपद्धतिः (टीकोपेता)	शौनको हलायुधश्च	३२	,,
,,	४५. ,,	,,	६	,, असम्पूर्णा
,,	४६. शिवपूजनम्	बोधायनः	१९	,, सम्पूर्णम्
,,	४७. ,,	,,	,,	,, जीर्णम्
,,	४८. ,,	,,	१८	,, ,,
,,	४९. श्राद्धकाण्डी	—	४	प्राचीना भूर्जपत्रे शारदालिप्याम् ।
,,	५०. षोडशोपचार-ऋङ्मन्त्राः	—	६	देवनागरोलिपिलिखिताः सम्पूर्णाः
,,	५१. ,,	,,	६	,, ,,
,,	५२. ,,	,,	१२	,, ,,
,,	५३. ,,	,,	६	,, ,,
,,	५४. सन्ध्या प्रयोगः	—	१०	,, ,,
,,	५५. ,,	,	१८	,, ,,
,,	५६. ,,	,,	१८	,, ,,
,,	५७. सन्ध्याप्रयोगः	—	१२	देवनागरीलिपिलिखितः
,,	५८. ,,	,,	१२	,, सम्पूर्णः
,,	५९. ,,	,,	२२	,, ,,
वेदान्तः	६०. ईश्वरप्रत्यभिज्ञा (विवृतिविमर्शिनी-समेता)	उत्पलदेवः अभिनवगुप्तः	१९९	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखिताऽतिप्राचीनाऽसम्पूर्णा

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
सांख्य-योगौ	६१. भगवद्गीता	महर्षिव्यासः	३०३	देवनागरीलिपिलिखिता नवीना विंशतिचित्रान्विता सम्पूर्णा
,,	६२. ,,	,,	१९९	,,
,,	६३. ,,	,,	२१७	,, चित्ररहिता
,,	६४. योगवासिष्ठम् (भाषाटीकासहितम्) प्रथमं वैराग्यप्रकरणम्	वाल्मीकिः	३९०	देवनागरीलिपिलिखित नातिप्राचीनं सम्पूर्णम्
,,	६५. ,, द्वितीयं मुमुक्षुप्रकरणम्,		१९५	,,
,,	६६. ,, तृतीयमुत्पत्तिप्रकरणम्		३३०	,, भागः-१
,,	६७. ,, ,,	,,	२६८	,, भागः-२
,,	६८. ,, ,,	,,	२७५	,, भागः-३
,,	६९. ,, ,,	,,	२६८	,, भागः-४
,,	७०. ,, चतुर्थस्थितिप्रकरणम्,		२३१	,, भागः-१
,,	७१. ,, ,,	,,	२३५	,, भागः-२
,,	७२. ,, पञ्चममुपशमप्रकरणम्,		२६२	,, भागः-१
,,	७३. ,, ,,	,,	—	भागः २,३,४,
,,	७४. ,, षष्ठं प्रकरणम्		—	,, पूर्वोत्तरार्धयोश्चत्वारश्चत्वारो भागः
,,	७५. ,, ,,	,,	२३०	उत्तरार्धे पञ्चमो भागः
,,	७६. ,, ,,	,,	३६५	,, ,, षष्ठो भागः
,,	७७. योगवाशिष्ठसारः	रणवीरसिंहः	२६९	देवनागरीलिपिलिखितो नवीनोऽसम्पूर्णः।
,,	७८. रामगीता	शिवः	२१	देवनागरीलिपिलिखिता नवीना सम्पूर्णा
,,	७९. ,,	,,	३९	,,
,,	८०. ,,	,,	३४	,,

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
सांख्य-योगौ	८१. रामहृदयम्	शिवः	६३	देवनागरीलिपिलिखितम्, सम्पूर्णम्
,,	८२. ,, (क)	,,	६५	,,
,,	८३. घटयोगः	घेरण्डः	६	,, असम्पूर्णः
,,	८४. पवनविजयः (स्वरोदयः)	शिवः	१६	,, सम्पूर्णः
,,	८५. पातञ्जलभाष्यम्	पतञ्जलि.	४२	भूर्जपत्रेषु शारदालिपि-लिखितं प्राचीनतमम्
,,	८६. शिवस्वरोदयः (भाषाटीकोपेतः)	शिवः	६५	देवनागरीलिपिलिखितो नवीनोऽसम्पूर्णः ।
,,	८७. सांख्यविवृतिः	विग्रहराजभट्टः	२०	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलि-खितोऽतिप्राचीनोऽसम्पूर्णः
ज्यौतिषम्	८८. आखेटप्रश्नः	—	४७	देवनागरीलिपिलिखितो नवीनोऽसम्पूर्णः
,,	८९. काकशास्त्रम्	गर्गो गौतमश्च	२२	द्वौ भागौ प्रथमः पूर्णोऽपरोऽपूर्णः
,,	९०. नरपतिजयचर्चा (टीकोपेता)	नरपतिविश्वेश्वरौ	६३	देवनागरीलिपिलिखिता नवीनाऽपूर्णा
,,	९१. ,,		८	तालपत्रेषु लिखिता
,,	९२. मूहूर्तचन्द्रिका	—	१६२	देवनागरीलिपिलिखिता प्राचीना सम्पूर्णा ।
,,	९३. मेघमाला (भाषा)	मेघराजः	५६	,, जीर्णा छिन्ना च ।
,,	९४. रणवीरविजयः (भाषाटीकोपेतः)	विश्वेश्वरः	५८६	नवीनः सम्पूर्णः ।
,,	९५. लीलावती	भास्कराचार्यः	१७५	,,
,,	९६. वसन्तराजशाकुनम् (भाषाटीकोपेतम्)	वसन्तराजः	२७०	,,

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
ज्यौतिषम्	९७. स्कन्धास्थिप्रश्नाः	विश्वेश्वरः	९०	नवीनाः सम्पूर्णश्च
,,	९८. स्वप्नचिन्तामणिः	दुलर्भराजात्मजः श्रीमद्देवः	४६	,,
वैद्यकम्	९९. यवनचिकित्सा	—	५०५	जीर्णा छिन्ना च ।
,,	१००. रसकामधेनुः	चूडामणिः	४०६	,, ,,
,,	१०१. शालिहोत्रम्	गणकविः	६५	,, असम्पूर्णम्
पुराणम्	१०२. नीलमतपुराणम्	नीलमुनिः	११६	प्राचीन सम्पूर्णम्
,,	१०३. ,,	,,	५७	,, ,,
,,	१०४. भागवतम्	महर्षिव्यासः	६८०	,, ,,
,,	१०५. कथासरित्सागरः (भाषानुवादः)	भट्टसोमदेव.	२६५	,, असम्पूर्णो नवीनश्च कथामुखप्रलम्बकः
,,	१०६. ,,	,,	१२	,, कथापीठ-प्रलम्बकस्य प्रथमस्तरङ्गः
,,	१०७. ,, (भाषानुवादसहितः)	,,	१६	,, द्विर्गताक्षरेषु
,,	१०८. महाभारतम् (भाषानुवादसहितम्)	व्यासः	२६३	देवनागरीलिपिलिखितं नवीनम् शान्तिपर्वणः प्रथम भागः
	११९. ,,	,,	२४३	,, द्वितीयो भागः
,,	१२०. ,,	,,	२८४	,, तृतीयो भागः
,,	१२१. ,,	,,	२८६	,, चतुर्थो भागः
,,	१२२. ,, (भाषानुवादः)	,, ,,	४३	भूर्जपत्रेषु शारदालिपि-लिखितं प्राचीनतरं जीर्णं सम्पूर्णम् ।
,,	१२३. रामचरितमानसम्	तुलसीदासः	२३५	देवनागरीलिपिलिखितं प्राचीनं जीर्णं सम्पूर्णम्
,,	१२४. रामायणम्	,,	१६३	,, बालकण्डम्
,,	१२५. ,,	,,	१४३	अरण्यकिष्किन्धासुन्दर काण्डात्मकम् ।

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
पुराणम्	२२६. रामायणम्	तुलसीदासः	१६४	अयोध्याकाण्डम्
,,	१२७. ,,		११६	उत्तरकाण्डम्
,,	१२८. हरिवंशसंग्रहः	महर्षिव्यासः	१४३	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखितो जीर्णश्छिन्नश्च
संगीतादिः	१२६. दानलीला	राजेन्द्रः	३५	देवनागरीलिपिलिखिता नवीना सम्पूर्णा
,,	१३०. भक्तविनोदः	भीमसिंहः	१३३	,,
,,	१३१. रणवीरसिंहचरितम्	,,	४०	,,
,,	१३२. संगीतविधानम्	—	१३४	,,
तन्त्रम्	१३३. इन्द्रजालम्	शिवः	६	,,
,,	१३४. उड्डामेश्वरतन्त्रम्	,,	२६	,,
,,	१३५. उड्डीशतन्त्रम्	ईश्वरः	५६	,,
,,	१३६. कंकालमालिनीतन्त्रम्	भैरवः	१६	,,
,,	१२७. कक्षपुटः (रसरत्नाकरः)	सिद्धनागार्जुनः	७८	,,
,,	१३८. कामधेनुतन्त्रम्	महादेवः	२१	,, असम्पूर्णम्
,,	१३६. कामरत्नम्	नागभट्टः	३३	,, ,,
,,	१४०. कामाख्यातन्त्रम्	शिवः	१६	,, ,,
,,	१४१. कुलार्णवतन्त्रम्	ईश्वरः	२२३	,, सम्पूर्णम्
,,	१४२. ,,	,,	५७	,,
,,	१४३. कौलावलीनिर्णयः	ज्ञानानन्दः	११६	,,
,,	१४४. क्रमदीपिका	केशवभट्टः	३२	,,
,,	१४५. गन्धर्वतन्त्रम्	शिवः	११८	,,
,,	१४६. गायत्रीतन्त्रम्	,,	२३	,,
,,	१४७. गुप्तसाधनतन्त्रम्	,,	१०	,,
,,	१४८. गौतमीयतन्त्रम्	नारदः	७४	,,
,,	१४६. चीनाचारक्रमः	शिवः	७	,,
,,	१५०. ज्ञानार्णवतन्त्रम्	,,	१४१	,,

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
तन्त्रम्	१५१. तन्त्रसारः	कृष्णानन्दः	३६४	नवीनं सम्पूर्णम्
,,	१५२. ,,	,,	६	,, असम्पूर्णम्
,,	१५३. तारारहस्यम्	ब्रह्मानन्दगिरितीर्थः	३२	,, सम्पूर्णम्
,,	१५४. तोडलतन्त्रम्	शिवः	१२	,,
,,	१५५ त्रिपुरासारसमुच्चयः (सटीकः)	नागभट्ट.	४८	,,
,,	१५६. दत्तात्रेयतन्त्रम्	ईश्वरः	—	,,
,,	१५७. देवीमाहात्म्यम्	महर्षिव्यासः	१४५	,, अन्तिमपृष्ठहीनम्
,,	१५८. ,,	,,	११८	,,
,,	१५९. देवीमाहात्म्यम्	महर्षिव्यासः	७५	देवनागरीलिपिलिखितं नवीनं सम्पूर्णम् ।
,,	१६०. ,,	,,	१२६	,,
,,	१६१. ,,	नरसिंहात्मजोनारायणः	८०	भूर्जपत्रेषु शारदालिपिलिखितं जीर्णं सम्पूर्णम् ।
,,	१६२ देवीरहस्यम्	भैरवः	२१७	देवनागरीलिपिलिखितं-प्राचीनमसम्पूर्णम् ।
,,	१६३. निरुत्तरतन्त्रम्	शिवः	३	,, नवीनमसम्पूर्णम्
,,	१६४. निर्वाणतन्त्रम्	,,	१६	,, सम्पूर्णम्
,,	१६५. प्रकीर्णांशतन्त्रम्	ईश्वरः	२४	,, ,,
,,	१६६. फेत्कारिणीतन्त्रम्	,,	३४	,, ,,
,,	१६७. बृहन्नीलतन्त्रम्	महाकालभैरवः	४६	,, ,,
,,	१६८. महानिर्वाणतन्त्रम्	सदाशिवः	८२	,, ,,
,,	१६९. मातृकाभेदतन्त्रम्	शिवः	१९	,, ,,
,,	१७०. योगिनीतन्त्रम्	ईश्वरः	८९	,, ,,
,,	१७१. राधातन्त्रम्	,,	४२	,, ,,
,,	१७२. रुद्रयामलम्	भैरवः	१९९	,, उत्तरकाण्डम्
,,	१७३. विद्यार्णवतन्त्रम्	विद्यारण्ययतिः	४०८	,, प्रथमोभागः
,,	१७४. ,,	,,	६३३	,, द्वितीयोभागः
,,	१७५. शक्तिसंगमतन्त्रम्	,,	१९३	,, सम्पूर्णम्
,,	१७६. शाक्तानन्दतरङ्गिणी	ब्रह्मानन्दगिरिः	६५	,, ,,

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
तन्त्रम्	१७७. शारदातिलकम्	लक्ष्मणःकृष्णात्मजः	११५	सम्पूर्णम्
,,	१७८. शिवताण्डवम् (यंत्रशास्त्रं सटीकम्)	दक्षिणामूर्तिःनीलकण्ठः	३१	टीकालेखनकालः १६० शकाब्दम्
,,	१७९. श्यामारहस्यम्	पूर्णानन्दगिरिः	१८५	,,
,,	१८०. ,,	,,	६६	प्राचीनम् असम्पूर्णम्
,,	१८१. सनत्कुमारतन्त्रम्	शिवः	१२	,, सम्पूर्णम्
,,	१८२. षट्कर्मदीपिका	कृष्णानन्दः	१५	,, असम्पूर्णा
स्तोत्रादिः	१८३. अनुस्मृतिः	कृष्णानन्दः	१६	देवनागरीलिपिलिखिता नातिप्राचीना सम्पूर्णा
,,	१८४. अपराजितविद्या	नारदः	८	
,,	१८५. ,,	,,	११	
,,	१८६. अपामार्जनस्तोत्रम्	पुलस्त्यः	१४	
,,	१८७. आदित्यहृदयम्	महर्षिव्यासः	५५	सम्पूर्णम्
,,	१८८. ,,	,,	,,	
,,	१८९. इन्द्राक्षीस्तोत्रम्	इन्द्रः	५	
,,	१९०. कृष्णाष्टोत्तरशतनाम	महर्षिव्यासः	९	
,,	१९१. ,,	,,	१५	
,,	१९२. ,,	,,	१३	
,,	१९३ गजेन्द्रमोक्षणम्	,,	४५	
,,	१९४. गणपतिसहस्रनामावली	—	५९	
,,	१९५. गणेशस्तोत्रम्	श्रीकृष्णः	६	
,,	१९६. ,,	,,	१०	
,,	१९७. गदाधरनीराजनम्	चण्डीदासः	११	
,,	१९८. गुरुगीता	महेश्वरः	४०	
,,	१९९. ,,	,,	२८	
,,	२००. गुरुस्तोत्रम्	,,	७	
,,	२०१. ,,	,,	८	
,,	२०२. गोविन्दस्तोत्रम्	यमः	५	
,,	२०३. ,,	,,	५	

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
स्तोत्रादिः	२०४. जानकीशतनाम	श्रीरामः	५	देवनागरीलिपिलिखितम् नवीनम् सम्पूर्णम्
,,	२०५. त्रिशती (ललितात्रिशती)	महर्षिव्यासः	५६	,,
,,	२०६. दुर्गास्तोत्रम्	व्यासः	१०	,,
,,	२०७. ,,	,,	६	,,
,,	२२८. ,,	,,	८	,,
,,	२०६. ,,	,,	६	,,
,,	२१०. ,,	,,	१०	,,
,,	२११. देवीकवचम्	,,	१८	,,
,,	२१२. नारायणहृदयम्	—	६	,,
,,	२१३. पादुकास्तोत्रम्	शिवः	७	,,
,,	२१४. ,,	,,	८	,,
,,	२१५. भावनीसहस्र-नामावली	,,	५२	,,
,,	२१६. भवानीस्तोत्रम्	ब्रह्मा	६	,,
,,	२१७. ,,	,,	८	,,
,,	२१८. भीष्मस्तवराजः	महर्षिव्यासः	३५	,,
,,	२१९. मङ्गलस्तोत्रम्	शङ्करः	८	,,
,,	२२०. महालक्ष्मीकवचम्	विष्णुः	३	,,
,,	२२१. ,,	,,	४	,,
,,	२२२. महालक्ष्मीस्तोत्रम्	इन्द्रः	५	,,
,,	२२३. ,,	,,	६	,,
,,	२२४. महिम्नस्तोत्रम्	पुष्पदन्तः	२६	,,
,,	२२५. ,,	,,	२८	,,
,,	२२६. ,,	,,	१५	,,
,,	२२७. मृत्य्वष्टकम्	मार्कण्डेयः	३	,,
,,	२२८. ,,	,,	४	,,
,,	२२९. ,,	विष्णुः	३	,,
,,	२३०. ,,	,,	३	,,

विषयः	ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
स्तोत्रादिः	२३१. रामकवचम्	शिवः	—	एकस्मिन् विस्तृते पत्रे देवनागरीलिपिलिखितं नवीनं सम्पूर्णम्
,,	२३२. ,,	,,	८	,,
,,	२३३. ,,	,,	१४	,,
,,	२३४. ,,	,,	१२	,,
,,	२३५. ,,	,,	१७	,,
,,	२३६. रामाक्षरस्तोत्रम्	,,	२०	,,
,,	२३७. ,,	,,	१३	,,
,,	२३८. रामसहस्रनाम	शिवः	३९	,,
,,	२३९. रामस्तोत्रम्	ब्रह्मा	४	,,
,,	२४०. ,,	,,	५	,,
,,	२४१. ,,	,,	४	,,
,,	२४२. रामहृदयम्	शिवः	२५	,,
,,	२४३. लक्ष्मीनृसिंहकवचम्	महर्षिव्यासः	५	,,
,,	२४४. ,,	,,	६	,,
,,	२४५. लक्ष्मीहृदयम्	—	२३	,,
,,	२४६. लघुचण्डी	—	१२	,,
,,	२४७. ,,	—	७	,,
,,	२४८. ,,	—	×	,,
,,	२४९. लघुस्तवः	—	९	,,
,,	२५०. ललितासहस्रनामकम् (भाष्यसहितम्)	भारतीभास्करराय:	२६५	,,
,,	२५१. ललितासहस्र नामावली	,,	५८	,,
,,	२५२. वटुकभैरवकवचम्	शिवः	६	,,
,,	२५३. वटुकभैरवस्तोत्रम्	,,	४	,,

विषयः		ग्रन्थः	कर्ता, सम्पादको वा.	पृष्ठानि	विवरणम्
स्तोत्रादिः	२५४.	विष्णुनामसहस्रम्	महर्षिव्यासः	४६	देवनागरीलिपिलिखितं नवीनं सम्पूर्णम्
,,	२५५.	विष्णुसहस्रनामावली	,,	४२	,,
,,	२५६.	,,	,,	७९	,,
,,	२५७.	,,	,,	६५	,,
,,	२५८.	,,	,,	५७	,,
,,	२५९.	,,	,,	५३	,,
,,	२६०.	,,	,,	९२	,,
,,	२६१.	,,	,,	८४	,,
,,	२६२.	शिवसहस्रनामावलिः	व्यासः	५१	,,
,,	२६३.	शिवस्तोत्रम्	—	५	,,
,,	२६४.	,,	—	६	,,
,,	२६५.	शिवस्मरणम्	—	३६	,,
,,	२६६.	शीतलास्तोत्रम्	ईश्वरः	४	,,
,,	२६७.	,,	,,	५	,,
,,	२६८.	संकटस्तोत्रम्	—	८	,,
,,	२६९.	सूर्यकवचम्	शिवः	—	,,
,,	२७०.	,,	,,	१०	,,
,,	२७१.	,,	,,	६	,,
,,	२७२.	हनुमत्कवचम्	विभीषणः	१०	,,
,,	२७३.	,,	,,	१६	,,
,,	२७४.	हनुमत्स्तोत्रम्	,,	४	,,
,,	२७५.	,,	,,	४	,,

काश्मीरानुसन्धानसंस्थाने सुरक्षितानां पालीभाषामयीनां पाण्डुलिपीनां सूची

ग्रन्थः	पृष्ठानि	विवरणम्
१. ईशः-नगीन	१४१	प्रथमोभागः
२. ”	१८८	द्वितीयोभागः
३. ”	४४२	तृतीयोभागः
४. ”	२६	चतुर्थोभागः
५. जाङ्गोकण	२६२	×
६. लुमरुम	२३३	×
७. वन्सोजोगात	२८६	×
८. दुर्जेचुल्लः	५३६	×
९. अङ्गणस्मापो	५४६	×
१०. ”	५१४	द्वितीयोभागः
११. यमनायापः	५२७	×
१२. युमतराङ्ग	५१३	×
१३. ”	५३८	द्वितीयोभागः
१४. दोमाराण	४९०	×
१५. काबून	३५७	×
१६. गोङ्ग	२१७	×
१७. कुन्दराग	३३८	×
१८. डोल्बातापः	२८२	×
१९. ”	५००	द्वितीयोभागः
२०. ”	३३६	तृतीयोभागः
२१. ”	४५२	चतुर्थोभागः
२२. यमनापः	५२४	”
२३. ”	४२५	द्वितीयोभागः

काश्मीरिकाणां संस्कृतकोविदानां सूची
(अकारादिक्रमानुगता)

१. अमरनाथकाकः
२. ईश्वरकौलः
३. कृष्णदत्तशास्त्री
४. कृष्णपण्डितः (टपिलूः)
५. केशवभट्टो ज्योतिर्विद्
६. गुरुचरणदासः (स्वामी)
७. गोपालराजानकः
८. गोविन्दकौलः (स्वामी)
९. गोविन्दकौलः
१०. गोविन्दभट्टशास्त्री
११. गोविन्दयक्षः
१२. गोविन्दराजानकः
१३. जगदीशशास्त्री महामहोपाध्यायः
१४. जगद्धरजाडूः
१५. जनार्दनयक्षः
१६. जिन्दकौलः
१७. जियालालकौलः
१८. जियालालो धरः
१९. जियालालः प्राध्यापकः
२०. त्रिभुवननाथशास्त्री
२१. दयारामपण्डितः
२२. दामोदरपण्डितः
२३. दीनानाथयक्षः
२४. देवगिरिः
२५. नाथरामशास्त्री
२६. नित्यानन्दशास्त्री
२७. नीलकण्ठगुरुटूः
२८. परमानन्दपण्डितः
२९. पुष्करनाथशास्त्री
३०. पृथ्वीनाथपुष्पः
३१. प्रेमनाथनेहरूः
३२. बद्रीनाथनाजिरः
३३. बद्रीनाथशास्त्री
३४. बलजिन्नाथपण्डितः
३५. भद्रीनाथकल्ला
३६. भास्करराजानकः
३७. मधुसूदनकौलः
३८. महताबकाकः (स्वामी)
३९. महादेवत्रिकः
४०. महेश्वरराजानकः
४१. मुकुन्दत्रिकः
४२. मुकुन्दरामो महामहोपाध्यायः
४३. राधाकृष्णकावः
४४. रामकृष्णकविः

४५. रामचन्द्रकाकः
४६. रामचन्द्रगाडरूः
४७. रामचन्द्रभट्टः
४८. लक्ष्मणराजानकः (स्वामी ईश्वरस्वरूपो वा)
४९. लसकाकराजानकः
५०. वामदेवः
५१. वासुदेवगञ्जूः
५२. विद्याधरः (स्वामी)
५३. शिवनाथशास्त्री
५४. शिवोपाध्यायः
५५. श्रीकण्ठकौलः
५६. साहिबरामः
५७. सुखानन्दजाडूः
५८. सुदर्शनराजानकः
५९. हरभट्टशास्त्री
६०. हरिकृष्णमिर्जा
६१. हृदयनाथकौलः

श्रीअमरनाथकाकः

विंश्यां शताब्द्यां केचिद् विद्वांसो राजनैतिकम्, अपरे सामाजिकम्, इतरे च धार्मिकम्-इत्येवमेकविधमेव क्षेत्रं स्वीयकर्मकलापभूमित्वेन स्वीकृत्य काश्मीरमातृभूमिं निषेवितवन्तः। परन्तु अमरनाथकाकः सर्वाण्येव क्षेत्राणि प्रभाव्य समाजं देशं च सिषेवे। "द्वादशरूप्यकमितमासिकवेतनः कश्चिदध्यापकः समुन्नतेः शिखरमारोहन् काश्मीरराज्यस्य धारासभायाः (Legislative Assembley) उपाध्यक्षः पर्यन्त्रियत" इत्येव तस्य संक्षिप्तः परिचयः।

अमरनाथकाकस्य जन्म १९४७ विक्रमाब्दे श्रीनगरस्थे कृष्णयजुर्वदशाखाध्यायिनि धर्मनिष्ठे सारस्वतब्राह्मणकुले समभूत्। 'काकः' इति तत्कुलोपनाम। असौ श्रीनगरस्थे आंग्लविद्यालयेऽधीत्य प्रवेश(मैट्रिक्युलेशन)परीक्षामुत्तीर्य च श्रीनगरसनातनधर्महिन्दूस्कूलविद्यालये वैतनिकाध्यापनकार्यं कञ्चित्कालं यावदकरोत्। ततः काश्मीर राजकीयशिक्षाविभागे १२)रुप्यकमासिकवेतनं लब्ध्वाऽध्यापकोऽभवत्। तत्र चाध्यापनेन सहैव स्वयमपि विद्यावृद्धिं कुर्वाणः क्रमशः एफ० ए०-बी० ए० परीक्षे समुदतरत्। ततो वाक्कीलपरीक्षाम् एल-एल बी. संज्ञामुत्तीर्य वाक्कीलत्वं कर्त्तुमारेभे। एतदन्तया पाश्चात्यशिक्षया सहैवासौ सुप्रसिद्धात् श्रीहरभट्टशास्त्रिणः संस्कृतभाषां मन्वादिधर्मशास्त्राणि चाधीत्य वाक्कीलवृत्तिमुपाजीवत्, कतिपयैरेव च वर्षैरुच्चन्यायालये श्रेष्ठः

अधिवक्ताऽमन्यत । सरसप्रू जिन्हाप्रभृतयः प्राड्विवाकाः सरबरजोरदलालसदृशो न्यायाधीशश्चापि तमश्लाघत ।

काश्मीरसनातनधर्मसभायाः प्रधानामात्यतामध्यक्षतां च वहताऽमुना चिरं हिन्दूनां धार्मिकं सामाजिकं च जीवनमुन्नमयितुं भृशं प्रायत्यत । पाठशाला-व्यायामशाला-वाचनालयादि-स्थापनेन गीताभवनादीनामुद्घाटनेन चासौ जनानां धार्मिकीं, कायिकीं, बौद्धिकीं चाभ्युन्नतिमसाधयत् । परमवैष्णवोऽसौ देवालयानां संरक्षणे परायणः सन् श्रीनगरे शिवालयं नाम धार्मिकं केन्द्रमस्थापयत् । १९३१ ख्रिष्टाब्दे हिन्दुषु समापतितानाम् आपदां निवारणे, राज्यकार्यपद्धतिपरिवर्तने च सदोद्युक्तेनाऽमुना प्रजासभायां सदस्यत्वं, निर्वाचनान्तरे चोपप्रधानत्वमधिगतम् । अमुष्योपदेशेन दूषितधर्माः शतशो नराश्च नार्यश्च पुनः स्व(हिन्दू)धर्ममङ्गीचक्रुः । राष्ट्रियभावनाभिर्भरितहृदयेनामुना हिन्दीसंस्कृतभाषयोरपि भूयान् प्रचारः कृतः । श्रीनगरे हिन्दीसाहित्यपरिषद्, मातृभाषामन्दिरम् , महिलामहाविद्यालयश्चाद्य यद् रूपं प्राप्तवन्तः, तदपि खल्वमुष्यैव वैदुष्यनिधेः प्रयासानां प्रसवः । पुरा काश्मीरसर्वकारेण दैवनागरीलिपेरपि पारसीकलिप्या समानं सम्मानं वितन्वताऽमुष्मादेव विदुषः काचित्प्रेरणा समधिगताऽभूदिति प्रगीयते । तत्रत्येषु शिक्षणालयेषु छात्राणां धर्मशिक्षाप्रदानेऽपि विद्वद्वरोऽसावेव समुदयुङ्क्त । १९४७ ख्रिष्टाब्दे परिस्थितिवशात् सपरिवारोऽसौ मध्यप्रदेशे गोपाचलमागत्याध्यवात्सीत्, अध्ययासीच्च महतीं प्रतिभाप्रभावविख्यातिम् । भारतीयसंस्कृतिरक्षार्थमसौ मेखलासंस्कारविषये गायत्र्यर्थोपबृंहितं ग्रन्थमलेखीत्, यदद्याप्यमुद्रितमेव तिष्ठति । केनाप्यसाध्येन व्याधिनाऽभिभूतश्चासौ काश्यपभूमिसूनुः १९६३ख्रिष्टाब्दे तु गोलोकं प्रातिष्ठत ।

ईश्वरकौलमहोदयः

तत्र भवान् ईश्वरकौलः काश्मीरेषु श्रीनगरे ऋषिप्रवीराभ्याशदेशे जनिं लेभे । अमुष्य जन्मकालो नवत्युत्तराष्टदशशतकमितो (१८९०) वैक्रमाब्द आसीत् । सरजार्जग्रियर्सननामकस्य पाश्चात्यविदुषो मतेन त्रयस्त्रिंशदुत्तरेऽष्टादशशततमे हायने एष महानुभावो जनुरवापेति काश्मीरशब्दामृतभूमिकायामुट्टङ्कितमस्ति । अमुष्य तातपादः श्रीगणेशकौल आसीत् । असौ महानुभावस्त्रिषु सूनुष्वस्मिन्नेव कनीयसि सुते भव्यताबुद्धिं कुशाग्रधियं च निश्चिकाय । एवमस्य भविष्यद्भाग्यर्द्धिं च निरधारयत् भविष्यद्वाक्यमपि व्याजहार यत्-अयं मे तृतीयस्तनुजः स्वभाग्यसम्पत्त्या कवित्वधिया च विश्वस्मिञ्जगति

विश्रुतो भविष्यतीति। ईश्वरकौले दशमे वत्सरे वर्तमाने सति तत्पिता श्रीगणेशकौलः स्वरयासीत्, माता त्वस्य तृतीयेऽब्दे शैशव एवामरलोकमगमत्। अतोऽस्य पालन-पोषणात्मको भारोऽग्रजस्यैवोपरि समापतितः। दयापरवशा ज्येष्ठा भ्रातृजाया चास्मै नितरामस्निह्यत्। बाल्यादेवासावेकाग्रधिया विद्याध्ययनेऽत्यन्तं प्रायतत। विद्याभ्यासो-पायास्तदानीं सन्तोषप्रदा नाऽऽसन्। विद्यामभ्यस्यतोऽस्य महानन्तरायोऽजनिष्ट, यदस्या-ग्रज एतदुपजीव्याया भ्रातृजायायाः सद्भावेऽप्यपरां पत्नीं पर्यणैषीत्। स्वभ्रातुरस्माद् दुश्चरितादसौ नितरामखिद्यत। आयतिमपश्यन्नेवैष तस्मात्पृथग् भूत्वा तदीयं गृहमुत्स-सर्ज। जातुचिदप्यनेनैव हेतुना तेन सार्धं पुनः सन्धानपरायणो न बभूव। यस्यां कस्या-ञ्चिदपि समापन्नायामापदि स्वाध्यायक्रमं च न चिच्छेद। न तदा कापि राजकीया पाठशाला नियमेन चलति स्म। छात्रा गुरूणां मौलवीपदाभिधेयानां पण्डितानां च गृहाण्येत्य तेभ्यो विनयातिशयेन विद्यामधीयते स्म। तेषु दिवसेषु मुद्रिताः पाठ्यग्रन्था अपि नोपलभ्यन्ते स्म। विद्यार्थिनो हस्तलिखितेषु ग्रन्थेष्वेव स्वाध्याय-मुपक्रमन्ते स्म, ग्रन्थांस्ते वंशपरम्परातो लभन्ते स्म। दुरदृष्टवशात् स्वभ्रातुरन्त-रायेण तथा तदानीं विद्यायाः कष्टसाध्यत्वेन च यथेच्छं विद्यामधिगन्तुं स नाशक्नोत्। इतश्चास्य भ्राता मात्सर्यात्तदानीमध्यापनकामुकानत्रत्यानन्यान् पण्डितान् अस्या-ध्यापनाद्वारयामास। तथा तस्य विद्याप्राप्त्यै कस्यापि पण्डितस्य गृहे प्रवेशं च न्यषेधत्। कृच्छ्रेणापि चासौ न कमपि विद्योपाध्यायं प्राप्नोत्। एवं स्थिते स स्वकृते सर्वाणि विद्यागमद्वाराणि निरुद्धानि पर्यचिनोत्। एवमपि स्वहृदः कातर्यं तेन न प्रकटितम्। महाध्यवसायितया च प्रचुरान्विघ्नानुपेक्ष्य स्वाध्यायविधिं नोत्ससर्ज। अयं याथार्थ्येन विद्याधीत्यै निश्चिकाय। स्वाभिलाषपूर्तये तदा नेदीयांसं रईसपदा-भिधेयं श्रीतिलकचन्द्रमुन्शीतिनामानं पण्डितप्रवरमुपासर्पत्, विन्यवेदयच्च स्वेप्सितम्। श्रीतिलकचन्द्रोऽमुष्य विद्याध्ययनकुतुकितामनुरागितां स्थिरं निश्चयञ्च विज्ञाय तदापन्नि-वृत्तये सुबहु प्रायतत। असौ स्वकुलगुरुं श्रीकपिलभट्टयक्षं चामुमध्यापयितुं सुतरामनु-दत्। यक्षोपाह्वः श्रीकपिलभट्टोऽपि स्वप्रतिष्ठितयजमानस्याभ्यर्थनामुररीचकार। अयं व्यवस्थाक्रमः कथञ्चिदमुमाह्लादयामास, एकाब्दं यावत् सुधियममुं बालं पाठयित्वा कपिलभट्टः पञ्चत्वमुपाययौ। अनया घटनयोद्विग्नचेताः कञ्चित् कालमसौ कान्दिशीको भूत्वा किङ्कर्तव्यमूढ इवावतस्थे। अथासावचिन्तयद् यत्-श्रीनगरे तदध्ययनप्रबन्धो दुःशक इति। तथाऽऽलोच्यासौ जम्बूदेशं गन्तुं मतिं चकार, यत्र गत्वा स्वोद्देश्यं निर्वि-घ्नमाप्तुं शक्नुयात्। उद्यमो भैरव इति प्रसिद्धं शिवसूत्रार्थमनुसन्दधता तेनोद्यममव-लम्ब्य जम्बूदेशगमनाय निश्चयोऽकारि। तत्र च प्रस्थानसमाचारमिममुपलभ्यामु-ष्यावरजस्योत्कर्षमसहमानेन दुर्हृदा भ्रात्रा राजपुरुषेभ्यो विज्ञप्तं यदीश्वरकौलो

यायावरो भूत्वा गृहात्पलायते इति । अथ रक्षापुरुषैस्तद्विदित्वा मध्येमार्गं राजपुरो-(राजौरो) निकटमसौ पुरतः प्रयाणाद्वारितो बलात् स्वगृहमानीतश्च । पर 'क ईप्सितार्थस्थिरनिश्चयं मनः पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेद्' इति कालिदासोक्तिमनुसृत्य प्रतिबन्धोऽयं स्वेप्सितात्तं न न्यरुणत्, प्रत्युत तदीहितमुत्तरोत्तरं ववृध एव । फलतः प्रचुरेष्वन्तरायेषु सत्स्वपि स्वोद्देश्याधिगतये जम्बूदेशं जगामैवासौ, यत्र न कोऽपि तस्य परिचितो बन्धुः, स्नेही, सखा वाऽऽसीत्, न चापि कोऽप्याश्रय आसीत् । 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मीः' इत्याभाणकमनुसन्धाय स कमपि राजमान्यं पुरुषमुपागात्, यस्तत्समागमवेलायां सुप्रसन्नां मुखमुद्रामधृत, यतस्तेन सद्य एव पुत्रोत्पत्तेः सूचनाधिगताऽऽसीत् । प्रसन्नाकारेण प्रसन्नचेतसा च स तं पर्यपृच्छत् यदेकं प्रश्न समाधेहीति । तदुत्तरं दातुं तेन कर्गलखण्डे किञ्चिद् गणयित्वा स प्रत्युक्तो यद्--'भावत्के गृहे पुत्ररत्नं समुदपादीति । अयमेवास्य भाग्योद्दीपकः कालः प्रमाणितोऽभवत्, यद्वशादसौ भद्रपुरुषस्तदीयज्योतिर्विज्ञानेन सहजपाण्डित्येन च प्रभावितो भूत्वा तं राज्ञोऽन्तिकमुपनिन्ये । ईश्वरकौलस्यार्थगृध्नुतया विरुदलिप्सया वा कस्यापि राजकीयस्यानुग्रहस्य वाऽपेक्षा नासीत्, केवलं ज्ञानपिपासैव दिनाद्दिनं तं प्रेरयति स्म, यत्पूर्तये योग्याद्योग्यतमं गुरुमन्वेषमाणोऽसौ न कमपि तादृशं देशिकं शिक्षकं गुरुं वाऽलभत, यस्तस्मै परां विद्यामुपदिशेत् । श्रीमतो रणवीरसिंहस्य पुरतो नम्रतया शालीनतया च स तथा स्वमनोऽभिलषितमाचख्यौ, यथा महाराजस्तदीयमीप्सितं हृदा प्राशंसत्, अन्वमोदत च । अन्वशाच्चास्य जिज्ञासोर्बालस्यान्तेवासिनः कृते कोऽपि सुयोग्यो देशिकोऽन्विष्यतामिति । अथ महता प्रयत्नेनैको भक्तः सुशिक्षितः* पण्डितः पुरुषोऽस्याध्यापनाय समासादितोऽभवत्, य एन शिक्षयितुकामोऽपि समयाभावात् नाशक्नोच्छिक्षयितुम्, यतः स दिनस्य भूयांसं समयं स्वाध्याये हरेरचर्यायां वा गमयति स्म, अवशिष्टं कालं त्वन्नपाकादिनाऽनयत् । इतश्च नृपस्याज्ञा शिरोधार्याऽऽसीत् इति कथञ्चित्तं स भोजनपाकवेलायामेव पाठयितुं सज्जोऽभवत् । एवमनुज्ञाय स्वयं स महानसे भोजनादिपाकपरो भूत्वा तस्माद्वहिरीश्वरकौलार्थं चासनं निर्दिश्य तं पाठयितुमुपाक्रमत । स नक्तन्दिवं नितरां परिश्रम्य विद्यामेवाध्येतुं ततः प्रायतत । परिणामतः स कठिनपरिश्रमवशात् समग्रां ज्योतिर्विद्यां तथा गीर्वाणगिरो विशिष्टं ज्ञानं निरवशेषतया ततोऽधिजगाम । महाराजो रणवीरसिंहोऽध्ययनस्य पूर्णमवसरं न लेभे सुपठितो न बभूव । तेनाल्पीयस्येव शिक्षा स्वपितुर्गुलाबसिंहनृपवरादधिगताऽऽसीदत एव स ज्ञानप्राप्तये बहून् उद्योगान्विदधे । एतदर्थमेवासौ बहुभ्यः पण्डितेभ्यो मौलवीपदवाच्येभ्यो विद्वद्भ्यश्च समानमेव समाश्रयं ददौ । स्वज्ञानपिपासा-

---

*सम्भाव्यतेऽयं रायदेवकृष्णज्योतिर्विद्वाराणसेयो भवेत् ।

पनोदाय परमप्रख्यातानां विदुषां मौलवीतिविश्रुतानां यवनपण्डितानां च गोष्ठीश्चकार, यत्र धर्मदर्शनसाहित्यादिषु विविधेषु विषयेषु विवादा भवन्ति स्म । महाराजश्च योग्यतमेभ्यो वावदूकेभ्यस्तेषां वादानुपश्रुत्य पारितोषिकं प्रयच्छति स्मेति सुबहवो विद्वांसस्तत्सभायां पुरस्कारविजेतार आसन् । प्रस्तुतचरितस्य नायकः श्रीईश्वरकौलोऽपि योग्याद्योग्यतमं पारितोषकविजेतृषु स्थानं समवापेति सर्वत्र प्रसिद्धम् । वादसमितिषु ईश्वरकौलस्य श्रेयान् संस्कृतसंलापाभ्यासस्तथा तदीयं नैसर्गिकं प्रत्युत्पन्नमतित्वमेवं वागुच्चारणशक्तिश्चेति सर्वोत्कृष्टा गुणा आसन्, न केवलमीदृग्विधा विवादा राजाधिराजस्य श्रीरणवीरसिंहस्य मानसिकीमीप्सां ज्ञानपिपासां चापनेतुमलम्भूष्णवो नाभूवन्, अपितु पण्डितानां जीवनस्तरं प्रोन्नमयितुं तथा तेषां लौकिकीं स्थितिं जीविकां च निर्वर्त्तयितुमेतादृशा विवादा न कल्पन्ते इत्यसौ मेने । एवमाकलय्यासौ अनुसन्धानात्मकस्यानुवादविभागस्य स्थापनाया निश्चयमकरोत् । फलतश्चायं विभागः प्रतिष्ठापितोऽभूत् । योजनाया अस्याः सर्वतः समादरात्मकं स्वागतं समजनि । स्वहृदोऽभिलाषपूर्तये तत्र ईश्वरकौलमेवाध्यक्षमकरोत्, यस्याध्यक्षतायां भूयांसो महत्वपूर्णा वैशिष्ट्यशालिनो ग्रन्था एकस्या भाषाया भाषान्तरेणानूदिता अभवन् । येऽद्यत्वे श्रीनगरस्थे प्रत्नविद्याप्रकाशविभागे समुपलभ्यन्ते, येषां संख्यात्मिका तालिका लेखान्ते दीयते । उपरि तावदेतल्लिखितमेवास्ति यन्महाराजः श्रीरणवीरसिंहः स्वपितुः श्रीगुलाबसिंहस्य सकाशादल्पीयसीं शिक्षां लेभे । यतो गुलाबसिंहो मनुते स्म यन्महीयसी प्रोच्चा च शिक्षा रणोत्साहस्याऽऽवेगं निहन्ति । परं श्रीरणवीरसिंहो नैतन्मतमनुसरति स्म । सोऽचिन्तयत् यच्छिक्षाभाव एव तदीयजीवनस्यापूर्णताया निदानमिति परस्ताच्च तमभावमसौ पूरयितुं न प्रभुरभवत् । अस्मादेव हेतोरसौ स्वतनुजन्मनः श्रीप्रतापसिंहस्यात्युच्चशिक्षार्थं सातिशयं प्रायतत । परं सा तदाशा सहसा निराशतायां परावृत्ताऽभूत् । यतः प्रतापसिंहः शिक्षाप्राप्तयेऽत्यल्पमपि परिश्रमं नाकरोत् । फलतोऽस्य सुशिक्षार्थमेकं बङ्गीयमध्यापकं न्ययुङ्क्त । यस्य सुमहद्वेतनं निश्चितमभूत् । एकदा स्वसूनोः पठनावसरे श्रीरणवीरसिंहाऽध्ययनशालां (स्वाध्यायभवनं) जगाम । तत्रासौ बङ्गीयेनाध्यापकेनाध्याप्यमानं प्रतापसिंहमपश्यत् । तं दृष्ट्वा श्रीरणवीरसिंहः प्रश्नमेकमकरोत् यं प्रतापसिंहः समीचीनतयोत्तरयितुं न शशाक । केवलं मूक इवावतस्थे । नृपवरः स्वात्मजस्यापात्रत्वादयोग्यतया च परं नैराश्यमगमदगादीच्च । यन्नूनं मम निधनानन्तरं मदीयोऽप्ययं सुतः पण्डितानामाजीविकाप्रदं ज्ञानकोषविवर्धकं मया महता प्रयत्नेन प्रतिष्ठाप्यमानमनुसन्धानात्मकमनुवादविभागं विलयं लोपं च नेष्यति इति तस्येयं भविष्यवाणी कालेन सत्यमेव यथार्थाऽजनि । यतोऽसौ प्रतापसिंहो राज्याभिषेकं प्राप्य पञ्चदशदिवसानन्तरमेवेममनुवादविभागं लोपयामास । इत्थमसौ पण्डितसमाजं निवृत्तमकरोत् । एवमी-

श्वरकौलोऽपि चिररात्राय निष्कर्मण्यतां दधौ, निष्क्रियतां चाश्रयत् । अथ बहुतिथे काले गते ईश्वरकौलो महाराजाधिराजस्य निजे कार्यालये वृत्तिमलब्ध । ईश्वरकौलस्य मेधा गणितेऽतिशयमभजत् । तदीयं नाक्षत्र ज्ञानं सर्वानतिशेते स्म । अत्र तावच्चिरस्मरणीयः प्रसङ्गोऽयमुदाह्रियते यत् पण्डित ईश्वरप्रसाद एम्०ए० महोदयो नाम ईश्वरकौलस्य सम्बन्धी लवपुरीयः स्वाधिकारिमहोदयं पञ्चाम्बुशासकं सम्मिलितुं काश्मीरानागतः स्वपरिचितस्य बन्धावासे कतिपयान् दिवसानुवास। एकदैकस्मिन् कोष्ठके तौ समासीनौ परस्परं गोष्ठीसुखमनुभवन्तौ चिरायास्ताम् । अत्रान्तरे ईश्वरकौलो गाणितिकायास्मै ईश्वरप्रसादाय लघ्वीमेकां गणितसमस्यां साधयितुं मनोविनोदार्थं प्रादात् । यां चासावीश्वरप्रसादः पूर्वं बालकेलिमिव मन्वानो द्वित्रा होराः साधयन् व्यर्थं निनाय । लघुसमस्या त्वनिर्णीतप्रायैवातिष्ठत् । पर्यन्ततः स्वस्यासामर्थ्यमावेदयन् व्रीडयाधोमुखस्तस्थौ । एतत्परिज्ञाय ईश्वरकौलोऽनायासेन क्षणादेव तं दुःसाध्यं प्रश्नमसाधयत् । इत्येवञ्जातीयका भूयांसः प्रश्ना अपि ईश्वरकौलेन तत्सविधे मनो विनोदयितुं सन्निधापिताः । ईश्वरप्रसादश्चास्यामितगणितविज्ञानेन चकितः सन् परं मुमुदे । ईश्वरकौलं चाभ्यर्थयत् यत् मध्यमोऽयं सूनुर्मया सह लवपुरे प्रेष्यताम् । येनासौ मन्निरीक्षायां तत्र विश्वविद्यालये सुचारुतया प्रोन्नतां शिक्षां प्राप्तुं शक्नुयात् । परं कतिपयहेतूनां प्रतिबन्धकतया नायं प्रस्तावः कार्यरूपेण पर्यणमत् । अमुना विदुषा पाणिनेः सूत्रप्रणालीमनुसृत्य काश्मीरशब्दामृतं नाम काश्मीरीभाषायाः सुपरिष्कृतं व्याकरणं गीर्वाणगिरा व्यरचि । अत एवासौ काश्मीरी पाणिनिरिति नाम्ना प्रसिद्धिं गतः । भूयसा समयेनापि ग्रन्थोऽयं समाप्तिं नागमत् । यदा कापि युक्तिरेतत्सम्पादने संशोतिनिरासाय रजन्यामुदेति स्म, तामसौ तदा कृष्णाङ्गारेण भित्तावङ्कयतिस्म प्रभाते च त्रुटिं निरस्यति स्म । इत्थं सुसंस्कृतानि सूत्राणि सवृत्तिकान्यारभमाणोऽपरं नवं काश्मीरीभाषाव्याकरणं जग्रन्थ । श्रीनीलाम्बर-मुकर्जीमहोदयस्तदानीं काश्मीरेषु प्रधानामात्यपदं भूषयामास । समयोऽयं श्रीरणवीरसिंहशासनस्य चरमो भाग आसीत् । तदानीं पण्डितेषु मूर्द्धन्यतया ईश्वरकौलो बाबूनीलाम्बरमहोदयस्य सुपरिचितो बभूव । ईश्वरकौलस्तु तदानीं सर्वोच्चाधिकारितयाऽस्मै नीलाम्बर-(मुकर्जी) मुखोपाध्यायाय स्वकीयामभिनवां कृतिमर्पयामास । यद्यप्यसौ तदा याथार्थ्येनार्पणविधिं वर्तमानरीत्या न जानातिस्म ।

श्रीबाबूनीलाम्बरमहोदयः सुव्युत्पन्नः प्रतिभाशाली महापण्डित आसीत् । असौ हंसवत् क्षीरनीरविवेकशालिनीं धियं धारयतिस्म । यया ग्रन्थस्य सारासारतां विवेक्तुं समीचीनतयाऽर्हतिस्म । श्रीप्रतापसिंहस्य राज्याभिषेकानन्तरं बाबूनीलाम्बर-

महोदयः स्वपदं परित्यज्य स्वनगरं कालिकातां प्रतस्थे। तत्रासौ स्वजीविकोपार्जनाय स्वतन्त्रं व्याकरणमारभमाणस्तस्थौ। अथ कदाचित्तदीयसंभारभरितः पोतो वात्याभिहतः समुद्रे निममज्ज। येनासावपि पोतेन सार्धमेव विपदम्बुधौ निमज्ज्य महद्दारिद्र्यं भेजे। न किमपि द्रविणादिकं तत्पार्श्वे तदानीमासीत्। अन्ते पर्याकुलीभूयानेनोक्तं पुस्तकं 'रायल एशियाटिक सोसाइटी' इत्यभिधायै प्राच्यविद्याशोध-संस्थायै सम्मुद्रणाय वितीर्णम्। यद्विनिमये संस्कृताध्यक्षैर्भारतीयबृटिशसम्राजः पुरतः सानुरोधं प्रशंसितः कालिकातानगरपालिकायाः सर्वोच्चं यावज्जीवं मेयरपदं मण्डयामास। इत्थमसौ ग्रन्थस्यास्य समुचितं मूल्यमुपलभ्य पुनरपि माननीयां सत्प्रतिष्ठां प्रत्यापेदे। अथ जातुचिदीश्वरकौलस्य सूनुभिः काश्मीरशब्दामृतं मुद्रितं वीक्ष्योक्तचरसोसाइटीतो यथोचितं मूल्यं लब्धुकामैः संस्थायाः पुरतो न्यायाभियोगः कृतः। परमुक्तसंस्थया सुस्पष्टमुद्घुष्टं यत्किञ्चन मूल्यमस्माभिर्देयमासीत् तदस्माभिः पुस्तकसमर्पयित्रे श्रीबाबूनीलाम्बरमहोदयाय प्रत्तमेवास्ति। अथ तत्तनुजैर्बहु कृत्वोऽभ्यर्थनापत्रैः पूर्वोक्तसंसदुद्वेजिता, सा चापि उक्तचरी संसद् तान्येकत्रीकृत्य सानुरोधं काश्मीरराज्ये समुचितवृत्तिहेतवे प्रजिघाय। महाराजस्य श्रीरणवीरसिंहस्य राज्यसमये समापतितस्य दुर्भिक्षस्येतिवृत्तमप्यमुना विदुषाऽलेखि। यस्य नाम दुर्भिक्षतारोदयास्ते इति प्रसिद्धम्।

श्रीमान् ईश्वरकौलस्तु चतुर्णवत्युत्तराष्टादशशततमे ख्रिष्टाब्दे पञ्चत्वमुपाययौ इति तदुत्तराधिकारिणां सम्मतं मतम्। परं सरजार्जग्रियर्सनमहोदयस्त्रिंशदधिकाष्टादशे शतके तदीयं जन्म, निर्वाणञ्च त्रिणवत्यधिकाष्टदशशततमे वत्सरे एव मन्यते। अस्य चत्वारः सूनव आनन्दकौल-रामचन्द्र-ताराचन्द्र-हरिश्चन्द्राभिधाना आसन् येषां सन्ततिरेतर्हि श्रीनगरे इन्द्रप्रस्थे च सुखं निवसति।

कृष्णदत्तशास्त्री

अयं श्रीकृष्णदत्तशास्त्री व्यासोपाधिकपरशुरामपण्डिततनूजो ग्रहशरविहगेन्दुमिते १९५९वैक्रमाब्दे स्महलपुरग्रामे जनिमग्रहीत्। अयं जम्बूनगरस्थश्रीरघुनाथपाठशालातः पञ्चनदविश्वविद्यालयीयशास्त्रिपरीक्षां समुदतरत्। अयं प्रायः काव्यन्यायव्याकरणचुञ्चुरपि व्याख्यानप्रवचनादावतोव प्रवीणो वर्तते। प्रथममयं राजपूतस्कूलाध्यापकोऽभवत्। तदनन्तरं श्रीरघुनाथमन्दिरस्य प्रबन्धकपदमलङ्कृत्य सदुपदेशादिभिर्भक्तानन्वग्रहीत्। इदानीं लब्धवयस्कवृत्तिकः पुराणोपनिषत्प्रवचनद्वारा लोकाननुगृह्णाति।

श्रीकृष्णपण्डितः (टपिलू)

समुपासकधौरेयोऽयं राजतरङ्गिणीवर्णितमहाराजजयापीडस्येष्टदेवतायाः श्रीमहाराज्ञ्या नाम देव्याः परमप्रसिद्धस्य 'क्षीरभवानी'नामधेयस्य तीर्थस्य जलाप्लावनान्तर्गततया तदानीं लुप्तप्रायस्य श्रीराज्ञीमाहात्म्यवर्णितदिशा स्वबुद्धिबलेनानुसन्धानात्मकमाविष्कारं चकार पुष्टाङ्गानां (पठानानां) राज्ये। श्रीराज्ञ्याश्चमत्कारजनकं कुण्डमुपलभ्यासौ तां श्रीमहाराज्ञीं सरसेन सुमधुरेण 'यां द्वादशार्कपरिमण्डलमण्डितस्ये'त्यादिपद्यस्य प्रत्यक्षरमनुसृत्य निर्मितेन श्लोकस्तोमेन तुष्टाव। या राज्ञीस्तुतिरिति नाम्ना काश्मीरिकेण ज्योतिर्विदा केशवभट्टेन सम्मुद्रणेन प्राकाश्यं नीताऽस्ति। भक्तिरसपूर्णा प्रत्यहमुच्चार्यमाणेयं स्तुतिः प्रत्येकस्य काश्मीरिकपण्डितगृहस्यान्तरे वर्तते। अस्याः कतिपये आदर्शाः काश्मीरिके शोधसंस्थानेऽप्युपलभ्यन्ते।

ज्योतिर्वित् केशवभट्टः

कर्मकाण्डविशारदानां सनातनधर्मरक्षणसक्षमाणां धर्मधारिधौरेयाणां श्रीकेशवभट्टानां जन्म १९३० वैक्रमेऽब्दे श्रीनगरस्थरैणावाटिकोपमण्डले बभूव। एषां पितृपादानां नामधेयं सन्तरामज्योतिषी इत्यासीत्। स तु ज्योतिर्विज्ञाने धुरन्धरः पण्डित आसीत्। अस्य प्रारम्भिकी शिक्षा गृहे एवाभूत्। तीक्ष्णबुद्धिरसौ स्वगृहे एव कर्मकाण्डविषयकाणि पुस्तकानि तथा ज्यौतिषसम्बन्धीनि ग्रहलाघवलीलावतीप्रभृतीनि पुस्तकानि जनकस्य सकाशादधीत्य पश्चात् श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां प्रविश्य क्रमशः प्राज्ञविशारदपरीक्षे योग्यैरङ्कैः पञ्चापविश्वविद्यालयादुत्तीर्णवान्। गार्हस्थ्यवातावरणेनासौ शास्त्रिपरीक्षां दातुं नाशक्नोत्। दृढसंकल्पस्यास्य शास्त्रविषयकं ज्ञानं स्वल्पं नाऽऽसीत्। असौ तात्कालिकान् विदुषः स्वप्रतिभया पराजिग्ये। कियत्कालानन्तरमसौ राजकीयायां सायंकालिकपाठशालायां संस्कृताध्यापकतां नूनरग्रामे अधिगतवान्। तत्र बी० ए० परीक्षायाः विद्यार्थिनः कर्मकाण्डातिरिक्तमसौ संस्कृतविषयान् निःशुल्कमध्यापयति स्म। अस्य प्रभावेण प्रभाविता नूनरग्रामस्थाः सर्वे काश्मीरिकपण्डिताः राष्ट्रभाषां हिन्दीम् अस्य विदुषः सकाशात् पेठुः। बहूनि वर्षाणि यावदसौ तत्राध्यापनकार्यं विधाय महतीं ख्यातिं लेभे। श्रूयते, अष्टक्रोशात्मिकां पदयात्रां कृत्वासौ रैणावाटिकातो नूनरग्रामं याति स्म। अयं शारीरिकसत्त्वावष्टम्भेन कार्यभारमवहत्।

अस्य समये कर्मकाण्डपुस्तकानां देवनागरीलिप्यामभाव आसीत्। यतः सर्वाणि हस्तलिखितसंस्कृतपुस्तकानि शारदालिप्यामेवासन्, तेषु कानिचनामुद्रितानि पुस्तकानि

सर्वेषां पण्डितानां पार्श्वे नासन्। अस्या न्यूनताया दूरीकरणाय एभिः कर्मकाण्डपुस्तकानां सम्पादनं, मुद्रणं, प्रकाशनं च स्वयमेव विहितम्। एषां पुस्तकसूची अधस्तात् दीयते:—

१. भवानीसहस्रनाम।

२. विष्णुसहस्रनाम।

३. शिवपूजाविधिः।

४. नित्यकर्मविधिः।

५. वटुकपूजाविधिः।

६. पार्थिवेश्वरपूजाविधिः इत्यादीनि। एतदतिरिक्तमसौ प्रतिवर्षं पञ्चाङ्गं शुद्धरूपेण विगणय्य मुद्रापयति स्म, येनासौ ज्योतिर्विदां जनानां भ्रममपहरति स्म। असौ नश्वरशरीरं २००६ विक्रमाब्देऽत्यजत्। अस्य निधनेन प्रचलितकर्मकाण्डग्रन्थसाहित्यसम्पादने महती क्षतिः संजाता।

पण्डितकेशवभट्टः

असौ स्वर्गीयः पण्डितकेशवभट्टो महाराजरणवीरसिंहस्य सभापण्डित आसीत्। अस्य वंशजः पण्डित श्रीराधाकृष्णशास्त्री सम्प्रति काश्मीरानुसन्धानप्रतिष्ठानेऽनुसन्धानकार्यं करोति।

गुरुचरणदासः (स्वामी)

अयं महात्मा काश्मीरमण्डलान्तर्गते लावण्यनगरे सारस्वतब्राह्मणकुले जनिमग्रहीत्। द्वादशवर्षपर्यन्तमक्षरग्रहणेऽपि न प्रवृत्तोऽयं केनचिद् दैवज्ञेनास्य पितुः सकाशाद् याचितः, सुतस्नेहात्तु पिता नैच्छदेनं तस्मै विप्राय प्रदातुम्। तदा गणितफलितसिद्धान्तेषु त्रिविधेष्वपि ज्योतिर्विभागेषु पारदृश्वना तेन दैवज्ञेनास्य पिता प्रतिबोधितः 'सखे, किमत्र बालके मोहं धत्से, न खलु स्थास्यत्ययं तव गेहे, ग्रामे, मण्डले, प्रदेशे वा। अयं तु देशाद् देशान्तरं पर्यटितुं तत्र तत्र सभाः स्थापयितुम्, विद्यालयांश्चोद्घाटयितुं तव गृहे जन्म लब्ध्वा त्वत्तः पोषणं प्राप्तवानस्ति, न तवैकस्य अपितु त्वादृक्षाणां पुरुषलक्षाणामात्मोद्धारं साधयितुम्, मोक्षपथं च प्रकाशयितुमुद्-

भूतोऽस्ति। इति तद्वचनमाकर्ण्य दशरथ इवास्य पिता विश्वामित्रायेव तस्मै श्रीरामचन्द्रमिवैनं प्रत्यार्पिपत् ।

स तु दैवज्ञशिरोमणिरेनं रावलपिण्डीनगरमानीय सरदारसुजानसिंहसंस्कृतविद्यालये प्रावीविशत् । अथ गुरुजनानुग्रहपात्रतां गतमेनं विदित्वा स दैवज्ञो भौतिकं कलेवरमपहाय दिवं प्रातिष्ठत् । प्रधानाध्यापकः श्रीबालानन्दाभिधो विद्वद्वरिष्ठस्तु सुतनिर्विशेषमेनमपीपलत्, अध्यापिपच्च प्राज्ञपरीक्षानुकूलानि पुस्तकानि । ततोऽयं पेशावरनगरमागत्य प्राज्ञपरीक्षामुदताषीत् ।

तदनन्तरं पिण्डदादलखाने, कटाक्षराजे, काश्यां च परिभ्रमन्नयं तेभ्यस्तेभ्यो विशिष्टेभ्यः शिष्टेभ्यो न्यायवेदान्तमीमांसादीनां प्रारम्भिकान् माध्यमिकांश्च ग्रन्थानधीत्य क्रमेण व्याकरणदर्शनकाव्यकोषसाहित्यादिषु प्राच्यनव्यभेदाद् संभिद्यमानेषु परं प्रावीण्यमशिश्रियत् । ततश्च तीर्थाटनसमुत्सुकः सन् चित्रकूटं, नयपालांश्च गतः कौपीनखण्डमात्रपरिच्छदो भूत्वा विद्वज्जनसमागमेन नव्यप्राच्यन्यायेषु परं प्रावीण्यमध्यगच्छत् । हरिद्वारमागतस्तु गङ्गा-कुल्याकूले विराजमानं, निरीकारिसम्प्रदायाधिष्ठानं, श्रीहीरादासश्रीब्रह्मदासमहात्मनोस्तपःप्रभावेण परिहृतनानाक्लमम्, अवधूतमण्डलाश्रमं प्राप्य तत्पीठाधीश्वराद् दीनदयातत्पराच् श्रीशिवरामदासमहन्तवरात्काषायाम्बरग्रहणपुरस्सरं दीक्षां गृहीत्वाऽस्मिन्नाश्रमे सुचिरमध्ययनाध्यापने कुर्वाणोऽद्वैतसिद्धिचित्सुखीप्रभृतिवेदान्तग्रन्थान् अभ्यस्यन् काञ्चित् परीक्षामदत्त्वापि सुयोग्यतया जनैर्वेदान्ताचार्य इति विरुदं प्रापितोऽभूत् । स्ववाग्मितया च विदुषामपि श्लाघनीयतमोऽभवत् ।

अथ देशस्वातन्त्र्यसिद्ध्यर्थं प्रवर्तमानानि नानाप्रयतनानि पश्यतोऽस्य तरुणतपस्विनो मनस्यभूत्—अहो, एते गृहमेधिनोऽपि पुत्रकलत्रादिममतां परित्यज्य प्रयत्नप्राप्तामपि जीविकाञ्चावधूय मातृभूमेः पारतन्त्र्यशृङ्खलाः खण्डयितुं सत्याग्रहान् कुर्वन्ति, कथं न नामास्माभिर्विरक्तैरपि तत्राऽऽत्मा नियोक्तव्यः ? इत्यादि विचिन्त्य गुर्जरप्रदेशं गत्वा तत्र सत्याग्रहेषु सममिलत् । राजपुरुषैः परिगृहीतस्तु, वर्षद्वयं कारागारमप्यशिश्रियत् । ततश्च 'प्राप्तेऽपि स्वातन्त्र्ये स्वकीयां संस्कृतिमपरिचिन्वन्, स्वधर्मञ्चाननुतिष्ठन्नयं देशः कथं श्रेयोऽवाप्स्यति ?' इति विचार्य देशसेवायाः प्रधानमङ्गं धर्मसंस्कृतिप्रचारप्रसारं साधयितुं प्रदेशात्प्रदेशान्तरं पर्याटत्, पञ्चनदप्रदेशं प्राप्य तत्र पञ्चषवर्षाणि देशस्वातन्त्र्यसंरक्षणाय स्वसंस्कृतिपरिज्ञापनाय च प्रचारकार्यमकरोत् । परानुपदिशतोऽस्य मन एनमात्मानमपि तपःसाधनाय प्रैरयत्, अथासौ यत्र यत्र

कश्चन योगिराजं विराजमानमश्रृणोत्तत्र तत्र गतस्तस्मात्तस्माच्च महात्मनः प्राणायामादियोगक्रियाप्रक्रियामधिगत्य महाराष्ट्रे, सौराष्ट्रे, मरुदेशे च निगूढं वसन् योगसाधनामन्वतिष्ठत् । ततश्च क्वचिद् विद्यालयान्, क्वचिदौषधालयान्, क्वचिद् गोशालाः, क्वचिच्च देवमन्दिराणि संस्थापयन् स्वप्रवचनप्रभावाद् गुर्जरप्रदेशे, उत्तरप्रदेशे, उत्कलप्रदेशे, विहारप्रदेशे च प्रभूतां धर्मसंस्कृतिसेवां समपीपदत् ।

ततश्च परशुपुरं (पेशावरं) गतः । तत्र होतीमर्दान-नशहराऽकरपुरा-चारसद्दादिग्रामेषु धर्मप्रचारकार्यमकरोत् । काबुलेष्वपि कम्बोज-जलालाबादादिनगरेषु, सीमाप्रान्तेष्वपि हजरोबन्नुकोहाटादिनगरेषु च देवमन्दिराणां हिन्दोसंस्कृतविद्यालयादीनां च स्थापनामचीकरत् स्वप्रवचनप्रभावकलया । पञ्चनदप्रदेशे तु खानेवाल-मूलस्थान-बहावलपुर-रावलपिण्डी-गुजरात--गुजरांवाला--मियांवालो--पीरमहल--तान्दलियाँवाला-जड़ाँवाला-झंगमध्याना-टोबाटेकसिह-गोजरा-शेखूपुरादिषु नगरेषु व्यापारिकेषु सनातनधर्मसभाः, देवमन्दिराणि, सत्सङ्गभवनानि, विद्यालयान्, महाविद्यालयान्, गोशालाः, धर्मशालाः, अतिथिशालाः, कन्यापाठशालाश्चातिष्ठिपत् । अथ दौर्भाग्यमये भारतविभाजनसमये पाकिस्ताने यवनैर्निरुद्धानां हिन्दूकन्यानामुद्धाराय, विधवानामनाथानाञ्चाश्रयदानाय भूयसः सफलान् प्रयत्नानकरोदय महात्मा ।

अथात्र पश्चिमपञ्चनदात् पूर्वपञ्चनदमायातेषु तेषु भक्तवर्गेषु धार्मिकीं जागर्तिमखण्डितां रक्षयितुं तेषां पुनर्वासादिव्यवस्थास्वपि पूर्णं साहाय्यं व्यतनोत् । सुस्थिरेषु च तेषु पुनरपि सनातनधर्मसभादिस्थापनासमुत्साहमुदजागरयत् । सोनीपत-पानीपत-घोरेण्डा-करनाल-रोहतक-कलानौर-हांसी–हिसार-बहादुरगढ–नजफगढ–गुरुग्राम-सोना-पल्वल-प्रभृतिषु ग्रामेषु नगरेषु वा विद्यालयौषधालयदेवमन्दिर-गीताभवन-सनातनधर्मसभादिसंस्थापनया च तान् मुहुरपि धर्मकर्मसु बद्धपरिकरानकरोत् ।

खालसास्थानादिसाम्प्रदायिकान्दोलनेषु गुरुमुख्यादिभाषान्दोलनेष्वपि चायं भारतस्याखण्डतां रक्षयितुं प्रबलं विरोधमकार्षीत्, प्रजाजनान् प्रशासनानि चेत्युभयमपि प्रोदसाहयदेवंविधदुराग्रहनिरसनाय, भारतप्रधानमन्त्रिणं श्रीजवाहरलालनेहरूमपि विषयेऽस्मिन् साक्षात्प्रत्यबोधयत् देशसुरक्षायां च पञ्च लक्षाणि रुप्यकाणां संगृह्य सनातनधर्मजगत्प्रतिनिधित्वेनायं श्रीजवाहरलालनेहरूकरयोः समार्पिपत् । भारतराजधान्यां दिल्ल्यामपि महात्मनाऽनेन महत्त्वपूर्णानि धर्मसंस्कृतिप्रचारप्रसारकार्याण्यनुष्ठितानि । कमलानगरे गीताभवनस्य गीतामन्दिरधर्मशालायाश्च, दरियागञ्जे सनातनधर्मसभायास्तदीयस्य बृहतो मन्दिरस्य च, मालवीयनगर-मोतीनगर-तिलकनगर-पटेलनगर-

राजेन्द्रनगर-तिहाड़प्रभृतिषु सनातनधर्मसभानां तन्मन्दिराणां च स्थापनासु नूनमस्य महात्मनः प्रेरणात्मकः क्रियात्मकश्च सहयोगो जजागरीति ।

एतैरेव लोकोपकारपरायणैः कर्मभिर्भारतवर्षस्य प्रतिप्रदेशं प्रवेशं लब्धवती महात्मनोऽस्य विमला कीर्तिः । निखिलेष्वपि धार्मिकेषु सम्प्रदायेषु च समुचितोऽस्य सम्मानः । भारतसाधुसमाजेनामुम् उपाध्यक्षपदमारोप्य प्रवर्धितः स्वमहिमा । साम्प्रतमयं हरिद्वारे ऋषिकुलब्रह्मचर्याश्रमावधूतमण्डलाश्रमयोर्मध्ये दिल्लीस्थेन 'भगवानदासपब्लिकट्रस्ट' इति नाम्ना निधिपा 'भगवानदाससंस्कृतमहाविद्यालय'-नामकं विद्यालयं स्थापयितुं कृतसंकल्पो विहितसफलप्रयत्नश्च वर्तते ।

——

श्रीगोपालराजानकः

तत्रभवान् विविधविद्यावगाहनविशदीकृतचेताः, सुरभारत्याः समुपासनापरः कविताकामिनोकमनीयकामुकः श्रीराजानकगोपालः काश्मीरेषु पुष्टाङ्गानां (पठानानां) साम्राज्ये जन्म लेभे । महानुभावोऽयं निसर्गत एव गीर्वाणगिरोऽद्वितीयः पण्डितो बभूव । किञ्चायं स्वाद्भुतप्रतिभाप्रभावेण तदानीन्तनपण्डितसमाजस्य राजनैतिक-धार्मिकसामाजिकादिविविधविषयेषु प्रातिनिध्यमलभत । पुष्टाङ्ग(पठान)शासनस्य नानाक्लेशैरुद्विज्यमानया काश्मोरिकपण्डितजनतया रणजिद्देवं प्रति यदभ्यर्थनापत्रम-लिख्यत, तस्य लेखकोऽप्ययमेव महानुभाव आसीत्, यत्रासौ मर्मभेदिभिः शब्दै रणजिद्देवं काश्मीरस्य तदानीन्तनीमखिलां स्थितिमवगमयति स्म । तस्य प्रतिलिपि-रेका श्रीदीनानाथयक्षस्य पार्श्वे सुरक्षिता वर्तते । पत्रमेतत्तदानीं 'वीरबलदरः' इत्यभिधः काश्मीरिकपण्डितप्रवरः सुगुप्तं रणजिद्देवस्यास्थानीं कति लवपुरे प्रापयामास, यदधी-त्यातीव विषण्णोऽसौ काश्मीराञ्जेतुं निश्चिकायेति काश्मीरेष्वभिनवमिव तादात्विकं वृत्तं श्रूयते । किञ्चैतदतिरिक्ता गोपालराजानकता निम्नाङ्किताः प्रसिद्धाः कृतयोऽ-द्यावधि प्रसिद्धिं गताः सन्ति—

१. राज्ञीस्तुतिः २. शिवमाला

३. प्रकीर्णाः सुभाषितश्लोका अन्योक्तयश्च ।

हस्तलिखितामुद्रितपुस्तकगवेषणाव्यापारप्रसङ्गेनैतदपि विदितमभूत् यदनेन महाकविना कश्मोरिकाणां षण्णामृतूनां सुविशदं वर्णनं कृतम् यत्र शिशिरवर्णन-

मेव तावदासादितम् । श्लिष्टैः श्लोकैरत्र शिशिरर्तोर्मार्मिकं वर्णनं कृतमस्ति । एभ्योऽतिरिक्तमुपनयनमन्त्रभाष्यमप्यस्य श्रूयते ।

गोविन्दकौलः स्वामी

असौ स्वामिराममहाराजस्य प्रमुखशिष्येष्वन्यतम आसीत् । पञ्चाशद्वर्षपूर्वं दिवङ्गतानां स्वगुरुचरणानामाश्रममयं साधु प्राचालयत् । अयं श्रीनगरस्थ-अलीकदल-स्थाने निवसन् यद्यपि राजकीयजीविकामप्यग्रहीत् तथापि सायं प्रातः शैवदर्शनमाश्रमे शिष्यानध्यापयत् । अस्मिन् दिवङ्गतेऽपि तदीयाः प्रमुखशिष्याः—१. पण्डितश्रीश्यामलालः २. पण्डितश्रीत्रिलोकीनाथगञ्जूः । ३. पण्डितश्रीप्रमनाथनेहरूः । ४. पण्डितश्रीनाथ-दयालुः । ५. पण्डितश्रीकाशीनाथकौलः इति पञ्च महानुभावाः स्वगुरोराश्रमं साम्प्रत-मपि संचालयन्ति ।

गोविन्दकौलः

खिष्टाब्दाष्टादशशतकस्य पूर्वार्धे लब्धजनुषः श्रीगोविन्दकौलस्योदात्तं वर्णनमपीह प्रस्तूयते । महाभागोऽसौ संस्कृतसाहित्यस्याद्वितीयो मनीषी बभूव । नैतेन समः काश्मी-रेतिहासपारदृश्वा कोऽपि पण्डित आसीदिति श्रूयते । तदानीमयं स्वनिवासस्थित्या शफाकदलाख्यं प्रदेशमलञ्चकार । अस्यैव साहाय्येन डा० स्टाइनमहोदयो 'राजतरङ्गिणी' सम्पादने तद्व्याख्याने च प्रभुतां क्षमतां चाललम्बे ।

गोविन्दभट्टशास्त्री

गोविन्दभट्टस्य जन्म १८९५ खिष्टाब्दे श्रीनगरस्थरैणादित्यवाटिकोपमण्डलेऽभूत् । एतस्य पितृपादाः पण्डितसुदर्शनभट्टाभिधा विप्रोत्तमा आसन् । अस्य प्रारम्भिकी शिक्षा स्वसद्मन्येवाभूत् । अष्टवर्षदेशीयोऽयं श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृत-पाठशालां प्रविवेश । तीक्ष्णबुद्धिरसौ सप्तदशवर्षवयसि एव शास्त्रिपरीक्षां योग्यै रङ्कैः सह पञ्जापविश्वविद्यालयात् १९१३ खिष्टाब्दे समुदतारीत् । पश्चाद् हिन्दी-भाषापठनायास्य मनसि रुचिरवर्धत । कियत्कालानन्तरं स्वात्मानं 'हिन्दीप्रभाकर' इत्युपाधिना संस्कर्तुमनेन १९२१ खिष्टाब्दे रावलपिण्डीतः 'प्रभाकर' परीक्षा पारिता ।

३. श्रीप्रेमनाथदरः भूतपूर्वः डी० आई० जी० ।

४. श्री जगनाथभट्टः बी० ए०, बी०टी, प्रभाकरः, प्रधानाध्यापकः—गवर्नमेण्ट-हाईस्कूलस्य तिस्सा एच०पी० स्थितस्य ।

गोविन्दयक्षः

कर्मकाण्डविशारदस्य श्रीगोविन्दयक्षस्य जन्म श्रीनगरस्थे 'करफली' उपमण्डले अक्टूबरमासस्य चतुर्दश्यां १८९२ ख्रिष्टाब्दे बभूव । अस्य पितृपादानां नामधेयं वासानन्दयक्ष इत्यासीत् । अनेन शैशवे कर्मकाण्डसम्बन्धीनि पुस्तकानि स्वपितुः सकाशात् अधीतानि । कालान्तरे जनकप्रेरणयानेन श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालातः प्राज्ञ-विशारदपरीक्षे पञ्जापविश्वविद्यालयात् समुत्तीर्णे । यौवने रामायणमहाभारतादिमहाग्रन्थानामध्ययनाध्यापनयोरस्य विनोद आसीत् । षोडशवर्षादेवासौ स्वगृहे एव विद्यार्थिनां धर्मशिक्षासम्बन्धीनि पुस्तकानि नित्यकर्मविधिः, भवानीसहस्रनामावलिः, महिम्नः स्तोत्रमित्यादीनि निःशुल्कं पाठयति स्म । अस्यास्मिन् विषये उत्तरोत्तरां प्रगतिं विलोक्य तत्कालीनशिक्षाधिकारिभिः सायंकालिकपाठशालायाः संस्कृताध्यापक-रूपेणासौ नियुक्तः । त्रिंशद्वर्षाणि यावत् संस्कृताध्यापकरूपेणासौ सम्यक्तया कार्यभारमवहत् । एकदा निरीक्षणकाले तात्कालिकाध्यक्षमहोदयेनास्य संस्कृतसेवां विलोक्य इदं विवरणमलेखि यत्-पण्डितमहोदयः सावधानतया छात्रान् पाठयति । विद्यार्थिनामुच्चारणं विलोक्य मे मनसि महान् हर्षः समजनि । सर्वैर्विद्यार्थिभिः सम्यक्तया मत्प्रश्ना उत्तरिताः । सत्यमेव ईदृशा एव कर्मठाः संस्कृतधुरीणाः संस्कृतस्य उद्धारकाः स्युः इति ।

एतदनूदितकर्मकाण्डपुस्तकानां सूची :—

१. पर्वतन्त्रयागः—अस्य टीकानेन संस्कृतभाषायां कृता (अप्रकाशिता) ।

२. भखला—अस्याः टीकापि संस्कृतभाषायां हिन्द्यामपि विहिता(अप्रकाशिता) अस्य ज्योतिश्शास्त्रे व्याकरणशास्त्रे च विशिष्टा गतिरासीत् ।

फरवरीमासस्य चतुर्विंशतितारिकायां १९५५ ख्रिष्टाब्देऽसौ परलोकस्याध्वनीनः संवृत्तः ।

'गोविन्दराजानकः'

अमुष्य जन्म काश्मीरप्रदेशस्य राजधान्यां श्रीनगरे ४६६८सप्तर्षिसंवत्सरेऽभूत् । पूर्वममुना काश्मीरस्थमार्तण्डग्रामस्यैकस्मिन् विद्यालये अध्यापकपदमलङ्कृतम् । तदनन्तरं श्रीनगरस्थरघुनाथमन्दिरविद्यालयेऽपि वर्षपर्यन्तं प्रधानाध्यापकपदं स्वीकृतम् । तदनु संस्कृते एम्. ए. परीक्षामुत्तीर्य जम्बूनगरस्थ पी०डब्ल्यू० कालेजाख्ये महाविद्यालये संस्कृताचार्यपदं प्राप्तम् । ततश्च श्रीनगरस्थ 'एस्०पी०'महाविद्यालये कार्यं कृतम् ।

अमुना पण्डितमहानुभावेन 'राजतरङ्गिणी'नामकः कविताबद्धो मौलिकः इतिहासग्रन्थोऽपि लिखितः । यस्मिन् ग्रन्थे श्रीशुकाख्यपण्डितादनन्तरभूतं सर्वं काश्मीरप्रदेशस्येतिवृत्तमस्ति । 'श्री' पत्रिकायामपि श्रीगोविन्दराजानकस्य श्लोकाः परिदृश्यन्ते । अमुना गोविन्दराजानकमहानुभावेनापि 'श्री'पत्रिकासञ्चालनार्थं विशिष्टं साहाय्यं विहितम् । किञ्च स्वयमेवासौ तस्याः पत्रिकाया लेखानां संशोधनादिकमपि करोतिस्म ।

जगदीशशास्त्री महामहोपाध्यायः

असौ महानुभावो महामहोपाध्यायश्रीमुकुन्दरामशास्त्रिसमकालिकः पण्डितमण्डलीमण्डनायमानो महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य कुलपुरोहितोऽभूत् । अमुनापि स्ववैदुष्यमहिम्ना भारतसर्वकारतो महामहोपाध्यायोपाधिस्तत्प्रयुक्ता वार्षिकी वृत्तिश्चालम्येताम् । कुलपुरोहिततया त्वमुष्य वैदुष्यं राजपरिवारसीमन्येव विश्रुतम् । श्रीमुकुन्दरामशास्त्रिवच्चासौ साहित्यनिर्माणानुसन्धानकार्येष्वपि विशेषान्न प्रावर्तिष्ट । अनुश्रूयते विदुषां वरेण्यस्यामुष्य योग्यतया महाराजप्रतापसिंहस्तथा प्रासीदत्, यथामुष्मै काञ्चिन्महतीमचलसम्पत्तिमपि दातुमैच्छत्, कारणविशेषात्तु तां दातुं न प्राभवदिति । संस्कृतं प्रति महाराजश्रीप्रतापसिंहस्य प्रेमाभिवृद्धौ श्रीजगदीशशास्त्रिणो महती प्रेरणा हेतुः स्यादित्यपि कैश्चिदनुमीयते ।

जगद्धरजाडूः

श्रीजगद्धरजाडूमहानुभावस्य जन्म १८६१ख्रिष्टाब्दे श्रीनगरे काश्मीरेषु अभूत् । अस्य पितुर्नामधेयं श्रीहरभट्टशास्त्री इत्यासीत् । यः किल शैवशास्त्रस्यान्तिमो देशिकः

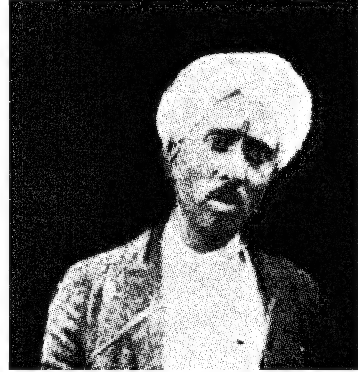
परिचयः—३०८ पृष्ठे

पं० श्रीकेशवभट्टज्योतिर्वित्

परिचयः—३८७ पृष्ठे

पं० श्रीगोविन्दयक्षः

परिचयः—२८८ पृष्ठे

पं० श्रीगोविन्दराजानकः

काश्मीरेष्वासीत् । यावज्जीवमेभिर्विविधतन्त्रादिग्रन्थसम्पादनेन काश्मीरिकप्राच्य-प्रकाशविभागे स्वजीवनं व्यापारितम् । श्रीजगद्धरजाडूमहोदयानां पितामहः स्वर्गीयः केशवभट्टो महापण्डित आसीत्, यो विश्रुते श्रीरणवीरसिंहराज्ये सभापण्डितपदवी-मध्यासीन आसीत् । अस्य वंशः संस्कृतपाण्डित्यस्य कृते प्रागेव विख्यात आसीत् । बूलरसाह्वेन १८७५ख्रिष्टाब्दे एतद्गृहादेव दुर्लभायाः शारदीलिपिलिखितायाः अथर्व-वेदीयायाः पैप्पलादशाखायाः प्राचीनं भूर्जपत्रपुस्तकमधिगतमासीत् । ईदृशेनैव संस्कृत-वातावरणेन श्रीजगद्धरमहोदयाः प्रभाविता जाताः । अस्य संस्कृतशिक्षा बाल्ये स्वगृहे संवृत्ता । संस्कृतमधीयानस्यास्य रुचिस्तदानीमाङ्गलभाषाशिक्षणेऽपि युगपदेव ववृधे । फलतः श्रीनगरस्थायां राजकीयसंस्कृतपाठशालायां विद्यार्थी सन्नयं पञ्चापविश्वविद्या-लयस्य शास्त्रिपरीक्षामुत्तीर्य सममेव प्रादेशिकीमाङ्ग्लभाषापरीक्षामप्युदतारीत् । ततः क्रमेण सनियममयं एस्० पी० महाविद्यालये बी०ए० परीक्षां निर्वर्त्य एम्० ए० परीक्षायां प्रविष्टोऽभूत् । यामयं योग्यैरङ्कैस्तीर्णवान् । पूर्वमेतदीयां सुसूक्ष्मां तत्त्वविवे-चिनीं मतिमनुसन्धायेमं तदानीन्तनाः शिक्षामन्त्रिणः 'काश्मीरिकरिसर्चविभागे' प्रधान-पण्डितरूपेण १९२१ख्रिष्टाब्दे नियोजितवन्तः । ततोऽसौ उत्तरोत्तरमुन्नतिं कुर्वाणो 'एस्०पी० कालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकरूपेण अध्यापनकार्यं चकार, यत्र बी०ए० परीक्षार्हास्तथा बी० ए० इत्युपाधिधारिणो विद्यार्थिनः शिक्षां लभन्ते स्म । तत्रानेन स्वानुपमयोग्यतया संस्कृतहिन्दीविभागस्याध्यक्षताप्यधिगता । पश्चादसौ महानुभावः १९४६ख्रिष्टाब्दे प्रत्नविद्याविभागे 'डायरेक्टर' इति पदप्रदानेन सम्मानितोऽ-भूत् । तत्रासौ विद्वान् स्वाप्रतिमप्रतिभया आविश्रान्तिकालं कार्यभारमवहत् । फलतस्तत्र लुप्तप्रायाणां दुर्लभानां द्वादशग्रन्थानां सम्पादनं प्रकाशनं चानेन विहि-तम् । अस्मिन्नेव काले असौ जम्बूकाश्मीरसर्वकारद्वारा स्थापितायाः संस्कृतप्रचार-समितेः (संस्कृतबोर्डस्य) अपि कार्यं निरवहत् । अस्य कार्यं रात्रिपाठशालानां निरीक्षणं तत्र संस्कृतपठनाय छात्राणामुत्साहसंवर्धनं चाभवत् । कियत्कालानन्तरमध्यक्षपदाद् एष १९४७ख्रिष्टाब्दे अवकाशं प्राप्तवान् । सम्प्रति संस्कृतसेवाव्रतपारायणोऽसौ श्रीनगरस्थ-सत्थूप्रदेशस्थे 'महिलामहाविद्यालये' आचार्यरूपेण चिराद् विराजते । अयं संस्कृत-स्नेहनिघ्नहृदयः 'काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य' गतवर्षाद् अध्यक्षपदमपि अलङ्-करोति । संस्कृतसाहित्यप्रेम्णायं डा० राधाकृष्णकाव एम्०ए०पी-एच्०डी० द्वारा संस्थापितायाः 'शारदापीठरिसर्च' इत्यस्याः त्रैमासिकाङ्ग्लसंस्कृतपत्रिकायाः संस्कृत-विभागस्य सम्पादनमपि करोति ।

अस्य विशिष्टशिष्येषु निम्नाङ्किता महानुभावा उल्लेखनीयाः

१. श्रीपुष्पनाथपुष्पः, एम्०ए०, प्राचार्यः गवर्नमेण्टकालेजे पुञ्छस्थे ।

२. श्रीकाशीनाथदरः, एम्०ए०, प्राध्यापकः, एस०पी० कालेजे श्रीनगरस्थे ।

एतल्लिखितानूदितसम्पादितग्रन्थानां तालिका ।

१. 'डान क्यूक जोट' इति अंग्रेजीउपन्यासस्य संस्कृतानुवादः एभिः १९३५-३६ ख्रिष्टाब्दे कृतः, यस्तु 'हारवर्डविश्वविद्यालयस्य' यू०एस्०ए०, इत्यस्य पुस्तकालये सुरक्षितो वर्तते ।

२. क्षेमेन्द्ररचितस्य लोकप्रकाशस्याङ्ग्लभाषायामनुवादः (अप्रकाशितः)

गवेषणाविभागे १९४७ ख्रिष्टाब्दे

सम्पादितग्रन्थाः

३. उड्डामरेश्वरतन्त्रम्

४. प्रासादमण्डनम्

५. परात्रिंशिकाविवृतिः

६. परात्रिंशिकातात्पर्यदीपिका (अनुत्तरनिरूपणम्)

७. कर्मकाण्डक्रमावली सोमशम्भुकृता

८. बोधपंचदशिका

९. परमार्थचर्चा शैवदर्शनम्

१०. श्रीगुरुनाथपरामर्शः

११. क्षेमेन्द्रविरचितो लोकप्रकाशः

१२. नीलमतपुराणम् (१९२३ ख्रिष्टाब्दे पञ्चाम्बुसंस्कृतपुस्तकमालायां संपादितं श्रीकांजीलालसाहाय्येन)

पण्डितोऽसौ श्रीजगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यश्रीमदभिनवनसच्चिदानन्दतीर्थस्वामिभिः काश्मीरेषु समागतैः 'विद्यामार्तण्ड' इति सम्मानपदेन अलङ्कृतोऽभवत् १९५७ ख्रिष्टाब्दे ।

जनार्दनयक्षः

ज्योतिर्विदा महामनीषिणाऽनेन राज्ञीशारिकाज्वालामुखीविष्णुशिवादीनां सुभक्तिमयी नवीना पञ्चस्तवी निरमायि। या श्रीनगरे सम्मुद्रय प्रकाशिताऽभूत्। तत्र प्रसिद्धसिद्धस्य श्रीऋषिप्रवीरस्य संक्षिप्तं जीवनचरितमप्युट्टङ्कितमस्ति। लेखकमहोदयः २००६ वैक्रमेऽब्दे स्वरयात्।

मास्टर जिन्दकौलः

१८८४ ख्रिष्टाब्दे अगस्तमासस्य चतुर्थतारिकायाम् असौ जिन्दकौल-महाशयो जनिमलभत। अमुष्य कवेर्नाम काश्मीरप्रदेशस्य कवीनां मध्ये तदानीं प्रथममासीत्। कवितासु चामुष्य विशेषतो वेदान्तदर्शनप्रभावः परिलक्ष्यते। भारत-प्रशासनसम्मानितोऽसौ पूर्वोक्तपत्रिकायां साहाय्यं कृतवान्। तस्याः संचालने चामुनाऽन्येऽपि विद्वांसः प्रोत्साहिताः। कविता चामुष्य बालसङ्गिनीति श्रूयते।

जियालालकौलः (जलाली)

अमुष्य महानुभावस्य जन्म १८९६ ख्रिष्टाब्दीयनवम्बरमासस्य तृतीय-तारिकायामभूत्। काश्मीरमण्डले। १९१५ ख्रिष्टाब्देऽसौ बी. ए. (आनर्स) परीक्षां १९१७ ख्रिष्टाब्दे च एम.ए. परीक्षां पञ्चनद (पञ्जाब) विश्वविद्यालयतः संपारितवान्। तदनु १९२० ख्रिष्टाब्दे "यूनाइटेड इण्डिया" नामधेयस्य पत्रस्य प्रचारार्थं काश्मीर-प्रदेशेऽमुना महान् प्रयत्नः कृतः। १९३१ ख्रिष्टाब्दे 'एकनामिक्स आफ फूड ग्रेन इन् काश्मीर' नामकग्रन्थस्य रचना कृता। एवं १९३३ ख्रिष्टाब्दे च 'हैण्डबुक आफ काश्मीर' नामकं पुस्तकमपि विरचितम्। तदनु १९५१ ख्रिष्टाब्दे 'काश्मीरी प्राइ-मर' नामकं पुस्तकं निर्मितं स्वयमेव प्रकाशितं च।

महानुभावोऽसौ राज्यशासनेन निर्वाचितः, "पाठ्यपुस्तकपरामर्शसमितौ" लिपिसंस्थायाः सदस्यपदमलङ्कृतवान्। साम्प्रतं च जम्बूस्थायाः "काश्मीरिकपण्डित-सभा" इति नामिकायाः संस्थाया आध्यक्ष्ये विराजते। गवेषणपत्रिकायाः सम्पादन-कर्मणि साहाय्यं तु पूर्वं कृतवानेव, महानुभावोऽयं संस्कृतप्रचारार्थं सर्वथैव यतते। संस्कृतपत्रेषु निबन्धा महानुभावस्यामुष्याद्याप्युपलभ्यन्ते इति।

जियालालो धरः

अमुष्य महाभागस्य जन्म १६०१ खिष्टाब्दे मईमासस्य तृतीयायां तारिकायां 'श्रीनगरे'ऽभूत्। अमुष्य पितृपादा व्यापारेणाऽऽजीविकां निर्वहन्ति स्म। श्रीजियालालस्य प्रारम्भिकी शिक्षाऽऽङ्ग्लभाषायामेवाजायत। युवावस्थायामसौ कदाचिद् बसाख्येन यानेन 'जम्बू'नगरं गच्छन्नासीत्, मध्येमार्गं 'पाम्पोर'नाम्नि स्थानेऽतीव भयावहा बसयानदुर्घटना घटिता। अनयाऽसावपि प्रताडितः। सेयं दुर्घटनाऽमुष्य जीवनधारां भौतिकवादादध्यात्मवादं प्रति प्रावर्तयत्। संस्कृतभाषां प्रति प्रवृद्धश्रद्धेनामुना श्रीमतः केशवभट्टात् संस्कृतभाषा शिक्षिता। १६६१ विक्रमान्दाद् १६६७ विक्रमाब्दं यावदनेन संस्कृतभाषायाः समीचीनतया परिचयमवाप्य वेदान्त-शैवदर्शन-भक्तिशास्त्राणां गहनमध्ययनं कृतम्।

अमुना श्रीनगरे प्रसिद्धस्य हारिपर्वतस्य निकटवर्तिनि पोखरीबलस्थाने भवान्याश्रमस्य स्थापना विहिता। अनेन संस्कृतिः संस्कृतं चेति द्वयमपि रक्षणीयमित्यनया भावनया स्थापितेऽस्मिन्नाश्रमे भूयांसो जनाश्चात्र संस्कृतं पाठिताः। श्रीजियालालेनाध्यापिताः पञ्चविंशतिर्विद्वांसः सर्वासु दिक्षु संस्कृतं प्राचीचरन् अनेकेषां शिष्याणामध्यापनेन। बहूनां संस्कृतपुस्तकानामनुवादं विधाय विद्वदन्तरद्वारा विधाप्य चासौ तेषां विक्रयेण दश सहस्राणि रूप्यकाणां समगृह्णात्। तेन च धनराशिनाऽऽश्रमभवनं निरमापयत्। अद्यत्वेऽमुष्याऽऽश्रमस्य शतसख्यकाः स्थायिसदस्याः सन्ति। ते सर्वेऽप्याश्रमस्याभिवृद्धयै यतमानाः सन्ति। 'शफकदल'नाम्नि 'रैणावारी'नाम्नि च स्थाने 'भावानीमण्डली'ति नाम्नाऽमुष्याश्रमस्य शाखे अपि स्थापिते। श्रीनगरात् षष्टिमीलान्तरितस्य भद्रकालीमन्दिरस्य पुनरुद्धारेऽपि महाभागेनामुना मन्दिरसंरक्षकस्य महत् साहाय्यं सम्पादितम्। एवमसौ महानुभावः काश्मीरेषु संस्कृतिसंस्कृतयोः पोषणाय सर्वभावेन प्रयतमानो वरीवर्ति।

———

जियालालः प्राध्यापकः

अमुना ब्रह्मचारिलक्ष्मणमहोदयसहयोगेन जम्बूकाश्मीरराज्यानुसन्धानविभागे हिन्दीभाषानुवादसहितायाः साम्बपञ्चाशिकायाः सम्पादनं प्रकाशनं च कृतम्।

———

त्रिभुवननाथशास्त्री

श्रीत्रिभुवननाथस्य जन्म श्रीनगरे १९३० ख्रिष्टाब्दे फरवरीमासस्य अष्टाविंश्यां तारिकायामभवत् । स्थानीय ओरियण्टलमहाविद्यालयेऽधीत्यासौ प्राज्ञविशारदपरीक्षे उदतरत्, ततश्च क्रमेण प्रभाकरशास्त्रिपरीक्षे अप्युदतारीत् । दशवर्षदेशीय एवासौ संस्कृताध्ययने प्रावर्तत, धर्मशास्त्राणि चासौ विशेषेणाभिनिवेशेनाभ्यास्यत्, शास्त्रिपदवीप्राप्त्यनन्तरं तु स्थानीये रूपादेवीशारदापीठमहाविद्यालयेऽध्यापकत्वेन न्ययुज्यत । ततश्च क्रमेण खालसाविद्यालये, कन्यामहाविद्यालये च संस्कृतहिन्दीभाषे समध्यापिपत् । १९५६ ख्रिष्टाब्दे सर्वकारविद्यालये जीविकामलभत, साम्प्रतमपि विद्यालयेऽस्मिन्नेवाध्यापयति ।

१९५८ ख्रिष्टाब्दे जम्बूकाश्मीरप्रादेशिकसंस्कृतसाहित्यसम्मेलने स्थापितेऽसौ साहित्यमन्त्रीति पदे निरवाच्यत । एतेनैवाधिकारेण सम्मेलनस्य साप्ताहिकीषु गोष्ठीषु कवितालेखादिपाठस्याऽऽयोजनमसौ सम्पादयति, स्वकीयमपि काव्यादिकं प्रस्तौति ।

दयारामपण्डितः

प्रसिद्धकवीनां महापण्डितानां श्रीसाहिबरामाणां तनुजन्माऽयं दयारामो महापण्डितो बभूव । काश्मीरनरेशस्याज्ञयाऽनेन महाविदुषा १८५६-५७ वत्सरासन्नकाले लिङ्गपुराणस्य भावार्थसङ्केतनाम्नी टीका कृताऽस्ति, याऽद्यत्वे श्रीरघुनाथहस्तलिखितसंस्कृतपुस्तकालये समुपलभ्यते । एतदतिरिक्ता नान्या काचनामपि कृतिरस्योपलभ्यते ।

दामोदरपण्डितः

काश्मीरिकस्याप्यस्य विदुषः परिचयो दौर्गरिकेषु विद्वत्सु २११ पृष्ठे प्रकाशतां गतः ।

श्रीदीनानाथयक्षशास्त्री

अमुना काश्मीरानुसन्धानविभागीय-हरभट्टशास्त्रिकृतायाः पञ्चस्तवीटीकायाः प्रथमतृतीयभागयोः प्रकाशनं १९६० खिष्टाब्दे हरिहरस्तोत्रस्य प्रकाशनं च १९६२

ख्रिष्टाब्दे कृतम् । अमुनैव प्राध्यापकनीलकण्ठगुर्टूसहयोगेन अमरनाथमाहात्म्यस्य हिन्दीभाषानुवादसहितस्य सम्पादनं प्रकाशनं च कृतम् ।

महन्तःश्रीदेवगिरिः

अमुष्य महानुभावस्य जन्मादिविषये न किमपि ज्ञायते, विरक्ता हि न पृच्छ्यन्ते, न चापि भाषन्ते स्वकुलगोत्रादिकम् । त्रिंशद्वर्षवयस्कोऽसौ काश्मीरानागतवान् । साम्प्रतमसौ 'ग्रावीगुजरा'ख्ये स्थाने शिवमन्दिरस्य पीठाधिपति (महन्त) रूपेण विराजते । संस्कृतभाषाध्ययनाध्यापनासक्तमनसः सुजनान् भोजनाच्छादनादिना चासौ सदा सत्कुरुते । शैवदर्शनप्रचाराय च स्वपुस्तकालयात् पुस्तकान्यपि वितरति । १९५० ख्रिष्टाब्देऽमुना महन्तवर्येण श्रीरामेश्वरझाशास्त्रिणः शैवदर्शनानु- शीलनार्थं प्रार्थिताः, ते चात्र स्थित्वा शैवदर्शनसम्बद्धान् ग्रन्थानन्वशीलयन्, अध्यापिपंश्चोपसन्नान् विद्यार्थिनः । इत्थमयमद्य सप्ततिवर्षदेशीयोऽपि शैवदर्शनस्य निष्ठापूर्वकमाराधनं कुर्वन्विराजते ।

पण्डितनाथरामशास्त्री

संस्कृतसाहित्यक्षेत्रे जाज्वल्यमानस्य रत्नस्येव कल्लेतिजात्याङ्कितस्य पण्डितनाथरामस्य जन्म ८-६-१९३९ विक्रमाब्दे श्रीनगरस्थे गणपतयारोपमण्डलेऽभूत् । अस्य जनकस्य नामधेयं पण्डिततोताकाककल्ला इत्यासीत् । अस्य पितृपितामहादयः पूर्वजाः संस्कृतसाहित्यस्य विविधविषयेषु लब्धपाण्डित्याः प्रख्याता विद्वांस आसन् । अतोऽस्य प्रारम्भिकी शिक्षा स्वगृहे एवाभूत् । अल्पीयस्येव वयसि बागदिलावरखानस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां क्रमशः प्राज्ञविशारदपरीक्षे समुत्तीर्य पञ्जापविश्वविद्यालयस्य शास्त्रिपरीक्षायां पञ्चमं स्थानं प्राप्य प्राशस्त्येन शास्त्रीत्युपाधिमाप्तवानसौ । पश्चादसौ महानुभावः तृतीयप्रतरणस्य फतहकदलस्य पार्श्वे तदानीं संस्थापिते हिन्दूहाईस्कूल इत्याख्ये विद्यालये मुख्यसंस्कृताध्यापकरूपेण नियुक्तोऽभवत् । कालान्तरेण 'हिन्दूकालेज' इत्याख्ये काश्मीरेषु सर्वप्रथमे राजकीयभिन्ने महाविद्यालये संस्कृताध्यापकतामाप्नोत् । महाविद्यालयस्यास्य समीप एव 'हिन्दूकालेजियटस्कूले' इति विद्यालयेऽप्यसौ शिक्षक आसीत् उभयत्र चासौ संस्कृताध्यापकताया गौरवं भेजे । अमुष्य मनो द्विगुणीभूतेनापि कर्मणा नोद्विविजे । तदनु स एव महाविद्यालयो राज्याधीनरूपेण

परिणतिमाप। तत्र कियन्तञ्चित् कालं यावत् अमुना संस्कृताध्यापकता निर्व्यूढा। पश्चादसौ राजकीये 'संस्कृतमहापाठशाला' इत्याख्ये संस्थाने मुख्याध्यापकरूपेण कार्यमकार्षीत्। तत्रैव विद्यार्थिनः प्राज्ञविशारदशास्त्रीत्यादिसंस्कृतपरीक्षार्हान् विधाय आविश्रान्तिकालं पाठयन्नास्त। असौ स्वाद्भुतप्रतिभया मुख्याध्यापकत्वेन च तत्र राजकीयसंस्कृतपाठशालायां सप्तदश वर्षाणि यावत् स्वपदं विभूषयामास। अस्य अध्यापनकाले बहवो विद्यार्थिनो विविधविषयेषु पटिमानमधिगतवन्तः। असौ १९३७ ख्रिष्टाब्दे सितम्बरमासे विश्रमितुमवकाशं प्राप्तवान्। न्यायशास्त्रे, कर्मकाण्डे, व्याकरणशास्त्रे चास्य वैशिष्टयमस्ति। अस्य विशिष्टशिष्येषु निम्नलिखिता महानुभावा उल्लेखनीयाः—

१. स्वर्गीयो मधुसूदनकौलः ऋष्यर्चा (रिसर्च) आरकोलोजीविभागाध्यक्षः।

२. श्रीजगद्धरो जाडूः श्रीनगरस्थमहिलामहाविद्यालयाध्यक्षः।

३. श्रीविश्वनाथशास्त्री श्रीनगरस्थगवर्नमेण्टओरियण्टलकालेजे भूतपूर्वः प्रधानपण्डितः।

४. श्रीदीनानाथयक्षः शास्त्री श्रीनगरस्थ-ऋष्यर्चा(रिसर्च)विभागे प्रधानपण्डितः।

इमे महानुभावाः कर्मकाण्डविभागे काश्मीरिकत्रैवर्ण्योपयोगाय 'विधिसारसंग्रहः' इत्याख्यं पुस्तकं १९९९ विक्रमाब्दे निर्माय तस्य प्रकाशनं च विधाय विना मूल्यं संस्कृतस्नेहिभ्यो वितीर्णवन्तः। सटिप्पण्याः पञ्चस्तव्याः प्रकाशनसमकालमेव एभिः द्वितीया स्वनिर्मिता पञ्चस्तवी प्रकाशिता। यस्यां श्रीरामस्य, श्रीकृष्णस्य, ज्वालादेव्याः, महाराज्ञ्याः, शारिकायाश्च विषये पञ्च स्तोत्राणि सरल-सुमधुर-संस्कृतेन गुम्फितानि सन्ति।

२०१८ विक्रमाब्दे एभिर्विष्णुसहस्रनामविलासो लिखितः, अत्र एकैकं नामधेयमनुसृत्य सहस्रावधिकैः स्वनिर्मितैः श्लोकैः एतेषां विद्वद्वर्याणामसाधारणं वैदुष्यं भक्तिगाम्भीर्यञ्च समनुमीयते। ग्रन्थोऽसौ अप्रकाशितः।

एतदतिरिक्तमेभिः संस्कृत्य शोधितानि टिप्पण्यालङ्कृतानि निम्नलिखितानि पुस्तकानि प्रकाशितानि सन्तिः—

१. पर्वतन्त्रविधिः

२. यज्ञोपवीतसंस्कारः

३. स्वस्तिभद्रम्

४. बुधसूक्तम्

५. प्रायश्चित्तस्थानकम् ।

श्रीनित्यानन्दशास्त्री

श्रीनित्यानन्दशास्त्रिणो जन्म काश्मीरमण्डले १८७० ख्रिष्टाब्दे समभूत् । १८९२ ख्रिष्टाब्देऽसौ पञ्चनदीयशास्त्रिपरीक्षामुत्तीर्णवान् । ततोऽसौ श्रीनगरस्थे राजकीयविद्यालये १९१६ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं संस्कृताध्यापकपदमलमकार्षीत् । ततः एस्. पी. कालेजनाम्नि महाविद्यालये प्राध्यापकदमध्यतिष्ठत् । डाक्टरस्टाइन-ग्रियर्सन-बूलरप्रभृतीनां पाश्चात्यानां संस्कृतविदुषामसौ सम्मानपात्रमासीत् । डाक्टर-ग्रियर्सनमहोदयस्य कृतेऽमुना विद्वद्वरेण महानयप्रकाशाख्यस्य ग्रन्थस्य टीकापि रचिता । ग्रियर्सनद्वितीयेन चामुना महानयप्रकाशभाषामाश्रित्य महानिबन्धोऽपि कश्चन अलेखि, योऽधुना सम्मुद्रितः समुपलभ्यते ।

श्रीनीलकण्ठगुरुटूः

'गुरुटू' इतिजात्याङ्कितस्य श्रीनीलकण्ठस्य जन्म २-१-१९२५ ख्रिष्टाब्दे श्रीनगरे 'सत्थू' उपमण्डलेऽभूत् । अस्य तातपादानां नामधेयं श्रीताराचन्द्र इत्यासीत् । अस्य गृहे फारसी-अरबीभाषाया वातावरणमासीत् । अस्य जनकस्य मातृष्वस्रीयेण श्रीमहेश्वरनाथनेहरुणाऽयं बालः संस्कृतपठनाय प्रेरितः । ततस्तेषामाकस्मिको मृत्युर्जातः । ततो जनकस्य कथनानुसारं श्रीनगरस्थार्यसमाजेऽसौ प्रेषितः । अत्र श्रीजानकीनाथदर-(वानप्रस्थ)-महोदयात् प्रारम्भिकीः संस्कृतपाठमालाः पाणिनीयाष्टाध्यायीं चासौ अपठत् । पश्चात् श्रीललकाकलङ्गूमहोदयेनासौ गृहे शैशवे एव निरुक्तमहाभाष्यादिकमध्यापितः । अनेनास्य बौद्धिकी प्रगतिः कुण्ठिता संजाता । ततो धर्मार्थविभागस्य कर्मचारिणः श्रीसर्वदानन्दहण्डूमहोदयात् हितोपदेशादिकमधीत्य तद्रसास्वादनमनुभूतवान् । पश्चादसौ श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां (वर्तमाने गवर्नमेण्टओरियण्टलकालेजे) संस्कृतमधीत्य क्रमशः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुदतारीत् । तदनु प्रभाकरपरीक्षामुत्तीर्य अंग्रेजीभाषाज्ञानार्थमस्य मनसि वाञ्छा समजनि । फलतोऽनेन बी० ए० परीक्षापि पारिता । कालान्तरेणासौ प्रथममध्यर्धव

परिचयः—४२० पृष्ठे

म, म, पं० श्रीमुकुन्दरामशास्त्री

परिचयः—१९६ पृष्ठे

पं० श्रीनित्यानन्दशास्त्री

र्षपर्यन्तं त्रालग्रामस्थिते 'गवर्नमेण्टहाईस्कूल' इत्याख्ये विद्यालये संस्कृताध्यापकरूपेण कार्यमकरोत् । तत्रैव संस्कृते एम० ए० परीक्षापि एतेन पारिता । ततो रिसर्चविभागे १९५५ ख्रिष्टाब्देऽसौ प्रधानपण्डितपदं भूषयामास। पश्चात् १९५६ ख्रिष्टाब्देऽसौ 'गवर्नमेण्टसोयुरकालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकपदमलञ्चकार । तत्रैव तेन राजकीयनियमानुरोधेन हिन्दीभाषायामपि एम० ए० परीक्षा उत्तीर्णा । १९५८ ख्रिष्टाव्दतोऽसौ अद्यावधि 'अमरसिंहकालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये अध्यापकपदमलङ्करोति ।

एतदनूदितलिखितपुस्तकसूची:—

१. जोनराजकृतराजतरङ्गिण्या एकस्य भागस्य हिन्दीभाषायामनुवादो विहितः। यत्प्रतिका रिसर्चविभागे अप्रकाशिता सुरक्षिता वर्तते ।

२. १५० परिमितानां संस्कृतपाण्डुलिपीनां सूची निर्मिता या रिसर्चविभागे विद्यमानाऽस्ति ।

३. क्षेमराजकृतस्यालोचनात्मकसंस्करणस्य प्रत्यभिज्ञाहृदयस्य हिन्दीभाषाया-मनुवादो विहितः, यत्र पारिभाषिकशब्दानां विशदीकरणमपि कृतम् । अस्मिन् कर्मणि श्रीमतां बलजिन्नाथशास्त्रिणां श्रीलक्ष्मणजीब्रह्मचारिणां च दिङ्निर्देशोऽस्ति । इद पुस्तक लेखकमहोदयेन वाराणस्याम् स्थितस्य चौखम्बासंस्कृतसीरिज़पुस्तकविक्रेतुः पार्श्वे प्रेषितमस्ति । अद्यावधि तन्न प्रकाशितम् ।

४. 'अमरनाथमाहात्म्यस्य' प्रकाशनं हिन्दीटीकया समलङ्करणं चापि श्रीनगर-रस्थरिसर्चविभागस्य प्रधानपण्डितश्रीदीनानाथशास्त्रिणां साहाय्येन कृतम् ।

५. 'शिवदृष्टि:' इति प्रसिद्धस्य प्राचीनग्रन्थस्य लेखनमपि कृतम् ।

पण्डितपरमानन्दः

अमुना महोदयेन स्वजन्मना श्रीनगराद् दशमीलदूरवर्ती 'रनहल'नामा ग्रामोऽलङ्कृतः । १९५० विक्रमाब्दे मार्गशीर्षस्य ११ तारिकायां पण्डितसंसारचन्द्र-भट्टमहोदयस्य गृहेऽयं जनिं लेभे । दशमकक्षाया आरभ्य गणितविषये एम. ए. कक्षां

यावत् सर्वासु परीक्षासु सर्वप्रथमं स्थानमवाप। लवपुरीये सर्वकारमहाविद्यालये चाधीयानेन अमुना महानुभावेन महामहोपाध्यायश्रीगणेशदत्तशास्त्रिणां प्रेरणया संस्कृतभाषाऽपि समधीता। एम. ए. परीक्षोत्तरणानन्तरमेव चासौ तत्रैव सनातनधर्ममहाविद्यालये गणितप्राध्यापकत्वेन न्ययुज्यत। वर्षद्वयानन्तरं चामुष्य जम्बूनगरस्थ 'प्रिन्स-आफ वेल्स' इत्याख्ये महाविद्यालये नियुक्तिरभूत्। तत्रायं दशवर्षाणि गणितशास्त्रमध्यापिपत्।

अथ जम्बूकाश्मीरराज्यसर्वकारेणासौ 'अकाउण्ट्स'-विषयस्य प्रशिक्षणाय नागपुरं प्रैष्यत। तत्र निद्राभङ्गरोगेण पीडितोऽपि प्रजागरस्य सदुपयोगं कुर्वन्नसौ संस्कृतभाषाया अपि विशेषाध्ययनमारभत। 'आडिटअकाउण्ट' (गणनाप्रत्यवेक्षक) इत्याख्यां परीक्षामुत्तीर्य १६३० ख्रिष्टाब्दे राज्यसर्वकारेण 'डिपुटी अकाउण्टेण्ट जनरल' इत्याख्ये पदाधिकारे नियुक्तः। सर्वकारकार्यं कुर्वताऽपि चामुना संस्कृतभाषाया अध्ययनं न परित्यक्तम्। एवमस्य गणितकोविदस्य संस्कृतेऽनुरागं दृष्ट्वा सर्वोऽपि जनो विस्मयते स्म। १६१६ ख्रिष्टाब्दे यदा लवपुरे आङ्ग्लप्रशासकैः आत्ययिकनिषेधनियमः (कर्फ्यू) प्रवर्तितोऽभूत्, तदाऽप्यसौ पुस्तकालयं गत्वा संस्कृतपुस्तकान्यवेक्षते स्म। १६४२ ख्रिष्टाब्दे एकोनपञ्चाशद्वर्षदेशीयोऽपि चासौ गीतारामायणस्तोत्रसाहित्यानामध्ययनं संलग्नतया व्यधत्त। एतस्मिन्नेव काले पाणिनीयसिरीजप्रयागतः प्रकाशितस्य श्रीचन्द्रवासुदेवसम्पादितस्य पाणिनीयव्याकरणस्याध्ययनममुना विनैव शिक्षकं स्वयं प्रारब्धम् भूयसां चान्येषामपि पुराणेतिहासकथाकाव्यनाटकशक्तिसाहित्यशैवदर्शनसम्बद्धानां ग्रन्थानां संस्कृतव्याख्याश्रयेणामुना स्वाध्यायः सम्पादितः। १६५३ ख्रिष्टाब्दे संस्कृतप्रेमवशंवदेनामुनैव महानुभावेन श्रीनगरे रूपादेवीशारदापीठं स्थापितम्, षष्टिसहस्ररुप्यकाणां धनराशिश्चास्मै शारदापीठाय समर्पितः, शारदापीठभवनेऽस्मिन् त्रिंशत्प्रकोष्ठाश्चतस्रश्च भूमिका विराजन्ते। प्रथमकक्षाम् आरभ्य संस्कृते शास्त्रिपरीक्षां यावद् हिन्द्यां च प्रभाकरपरीक्षां यावत् कक्षा इहाधीयते। आसु कक्षासु बह्व्यो यवनज़ातीया विद्यार्थिन्योऽपि संस्कृतहिन्दीभाषासाहित्यमधिगच्छन्ति। विद्यार्थिनीनां प्रोत्साहनायाभिरुचिविवर्धनाय च समये समये पारितोषिकाण्यपि वितीर्यन्ते। इत्थमसौ महानुभावोऽस्मिन् शतके काश्मीरप्रदेशे जातानां संस्कृतपोषकाणां मध्ये किमपि श्लाघनीयं स्थानं भजते। रूपादेवीशारदापीठपरिचयस्तु संस्कृतसंस्थापरिचयप्रकरणे १०८ पृष्ठे द्रष्टव्यः।

श्रीपुष्करनाथः शास्त्री

श्रीपुष्करनाथस्य जन्म १९३२ख्रिष्टाब्दे श्रीनगरेऽत्युच्चपण्डितकुलेऽभवत्। अमुना १९५२ख्रिष्टाब्दे शास्त्रिपरीक्षा, १९५३ख्रिष्टाब्दे च प्रभाकरपरीक्षा समुत्तीर्णा। असौ संस्कृतभाषायामनवद्यानि पद्यानि रचयति, अमुना स्वकीयानां पद्यानां 'वासन्ती'-त्याख्यः संग्रहः सम्पादितः, किन्तु सोऽद्यावधि अप्रकाशितस्तिष्ठतीति श्रूयते। १९५८ ख्रिष्टाब्दे जम्बूकाश्मीरप्रादेशिकसस्कृतसाहित्यसम्मेलने स्थापितेऽसौ तस्य सम्मेलनस्य महामन्त्री निरवाच्यत। सम्मेलनस्य स्थापनायाममुना स्वसुहृद्गणेन साकं भूयान् परिश्रमः कृतोऽभूत्। संस्कृतस्य दिनानुदिनं जायमानेन ह्रासेन खिन्नमना असावद्यापि सम्मेलनमहामन्त्रिरूपेण संस्कृतभाषोद्धारप्रसारकार्यं कुर्वन्नास्ते। अमुना श्रीनगरे भारतीयविद्याभवनस्य (मोहमयीस्थस्य) परीक्षाणां प्रारम्भः कृतो येनानेके संस्कृतस्नेहिनो लाभान्विता अभूवन्।

श्रीपृथ्वीनाथपुष्पः

प्राच्यपाश्चात्यभाषाविदः पुष्पवत् स्वप्रतिभासौरभेण विद्वन्मनःसमाकर्षकस्य श्रीनगरस्थस्य पृथ्वीनाथमहोदयस्य जन्म अक्टूबरमासस्य षोडशतारिकायां १९१७ ख्रिष्टाब्देऽभूत्। स्वल्पेनैव कालेन प्रारम्भिकशिक्षां समाप्य १९३८ ख्रिष्टाब्दे बी०ए० आनर्सपरीक्षामुत्तीर्य अनेन हिन्दीभाषायां 'प्रभाकर'परीक्षा १९३९ ख्रिष्टाब्दे प्रथमस्तरेण पारिता। पश्चात् १९४० ख्रिष्टाब्दे संस्कृते एम्०ए० परीक्षापि पञ्जापविश्वविद्यालयात् प्रथमस्तरेण पारिता। तदीयं मनो नैतेनैव सन्तुष्टमभूत्। अतोऽप्यधिकज्ञानवृद्ध्यर्थमनेन १९४२ ख्रिष्टाब्दे शास्त्रिपरीक्षा द्वितीयस्तरेण पञ्जापविश्वविद्यालयात् समुत्तीर्णा। अनन्तरमसौ कियत्कालपर्यन्तं श्रीनगरस्थे 'कानवेण्टकालेज' नाम्नि महाविद्यालये संस्कृतप्राध्यापकपद समलञ्चकार। पश्चात् १९४२ ख्रिष्टाब्देऽसौ महानुभावो जम्बूपुर्यां स्थिते तदानीन्तने 'पी०डब्ल्यू० कालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये (वर्तमाने गांधीमेमोरियलसाइन्सकालेजे) प्रवक्तृ(लेक्चरार)पदं समभूषयत्। अनन्तरमसौ श्रीनगरस्थे 'एस्०पी० कालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये स्थानान्तरितो भूत्वा १९४४ ख्रिष्टाब्दतः १९४७ ख्रिष्टाब्दपर्यन्त प्रवक्तृ(लेक्चरार)पदं न्यभालयत्। पश्चात् १९४७ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमनेन जम्बूस्थिते 'पी०डब्ल्यू०डी०कालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये प्राध्यापक(प्रोफेसर) पदं समलङ्कृतम्। उत्तरोत्तरमुन्नतिमध्यारोहताऽनेन महानुभावेन श्रीनगरस्थे 'अमरसिंहकालेज' नाम्नि महाविद्यालये १९५४ ख्रिष्टा-

ब्दात् १९५८ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं संस्कृतप्राध्यापकपदं सम्यक्तया निभालितम् । अस्य विशिष्टां प्रतिभां विज्ञाय जम्बूकाश्मीरसर्वकारेण श्रीनगरस्थे 'जम्बूकाश्मीररिसर्च एण्ड पब्लिकेशन विभागे' १९५८ ख्रिष्टाब्दतः १९६१ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तं सहायकसंचालक-(असिस्टेण्ट डायरेक्टर) पदे नियुक्तिः कृता । तत्रानेन महानुभावेन महत् संशोधन-कार्य विहितम् तत्र 'गुरुनाथपरामर्श'नामकग्रन्थसम्पादनमपि जगद्धरजाडूसाहाय्येना-ऽकारि । अस्य प्रयत्नेनैव तत्र हरभट्टशास्त्रिकृतपञ्चस्तव्याः मुद्रण प्रकाशनं च दशवर्षा-नन्तर भागत्रये संजातम् । अस्मिन्नेव काले अखिलभारतीयप्राच्यविद्यापरिषदः बृहद् अधिवेशन १९६१ ख्रिष्टाब्दे श्रीनगरे सजातम् । स्वानुपमयोग्यतयानेनैन महानुभावेन उक्तपरिषदः स्थानीयमन्त्रिपद समलङ्कृतम् । असौ १९६१ ख्रिष्टाब्दत. १९६५ ख्रिष्टा-ब्दपर्यन्तमुक्तसम्मेलनस्य मन्त्रिपदे नियतीकृत: । अस्यौत्साहेनैव इदं सम्मेलनं सफली-भूतम् । संप्रत्यसौ महानुभावः जम्बूपुर्यां स्थिते पुञ्छनामक मण्डले 'गवर्नमेण्टकालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये १९६२ ख्रिष्टाब्दतः प्राचार्यपदं समलङ्करोति । साहित्यिकप्रेम्णा विशिष्टप्रतिभया चासौ भारतस्य विशिष्टसस्थासु सदस्यपद प्राप्तवानस्ति । असौ महाशयः 'एक्जैक्टिवलिङ्ग्विस्टिकसोसाइटीः', 'लिङ्ग्विस्टिकएक्सपर्ट्सकमेटीः', इत्यनयोः समित्योः अखिलभारतीयप्राच्यविद्यापरिषदश्च सदस्यता विभूषयति । अस्य लेखा भारतस्य विभिन्नपत्रिकासु हिन्द्याम्, अंग्रेजीभाषायां च समये समये प्रकाशिता भवन्ति । जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयस्य अंग्रेजीपत्रिकायामस्य लेखा उल्लेखनीयाः । असौ महानु-भावः काश्मीरिकविशिष्टपारिभाषिकशब्दानां निर्माणेन संस्कृतसाहित्यस्य महती सेवां करोति ।

पण्डितप्रेमनाथनेहरूः

असौ महानुभावः १९०६ ख्रिष्टाब्दे काश्मीरमण्डलं स्वजन्मना भूषयामास । प्रारम्भादेवामुष्य मनसि शैवदर्शनं प्रति जिज्ञासा आसीत्, अतः श्रीरामत्रिकशैवाश्रमे महामाहेश्वराचार्यस्य श्रीरामस्यान्तेवासिनः श्रीमतो गोविन्दकौलमहाभागस्य पादमूले नियसताऽमुना त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं शैवदर्शनमधीतम् । १९२५ ख्रिष्टाब्दे बी० ए० परीक्षा पारिता । १९४२ ख्रिष्टाब्दे बी०टी० प्रशिक्षणं गृहोतम् । पूर्वं तु राजकीयशिक्षाविभागे त्रयस्त्रिंशद् वर्षाणि यावत् कार्यं सम्पादितम् । इदानीं 'हिन्दूहाईस्कूल'नामके विद्यालये असावध्यापयति । महानुभावोऽसौ संस्कृतभाषया साकमाङ्गलभाषामपि जानाति । पराप्रवेशिकायाः' हिन्दीभाषायामनुवादोऽप्यमुना कृतः, स चास्यामेवान्वेषणपत्रिकायां प्रकाशितो जातः ।

साम्प्रतन्तु श्रीरामत्रिकशैवाश्रमेऽसौ शतसंख्याकान् छात्रान् शैवशास्त्र-मध्यापयति ।

बद्रीनाथनाजिरः

असौ नाजिरमहाशयः १९१९ ख्रिष्टाब्दे काश्मीरमण्डले जनिं लेभे। पूर्वं श्रीरामत्रिकशैवाश्रमे त्रिकदर्शनमधीत्य तदनु स्वामिश्रीताराचन्द-जगन्नाथ-प्रेमनाथाख्यमहानुभावानां सहायतया "पराप्रवेशिकायाः" आङ्ग्लभाषायामनुवादं कृतवान्। अन्वेषण-पत्रिकायाः साहाय्यं तु विहितवानेव लेखसम्प्रदानेनेति प्रसिद्धम् ।

श्रीबद्रीनाथशास्त्री

अमुष्य महानुभावस्य जन्म १९३१ ख्रिष्टाब्दे मार्चमासस्य तृतीयायां तारिकायामभूत्। असौ स्थानीयसंस्कृतपाठशालायामधीत्य शीघ्रमेव प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षा उत्तीर्य स्थानीय 'ओरियण्लकालेज'नाम्नि महाविद्यालये संस्कृताध्यापकपदमशोभयत्। ततश्च रूपादेवीशारदापीठमहाविद्यालये प्राज्ञविशारदशास्त्रिकक्षा वर्षमेकमध्यापयत्। तदनन्तरं काश्मीरप्रान्तान्तर्गतत्रालाख्यस्थाने सर्वकारविद्यालये संस्कृताध्यापकत्वेन न्ययुज्यत। अथ तमपि विद्यालयं विहाय पुनर् ओरिएण्टलमहाविद्यालयं प्रत्यागच्छत्, संस्कृताध्यापनं चाऽऽरब्धवान् । अधुनाऽसौ बी. ए. परीक्षामप्युत्तितीर्षति । संस्कृतपद्यरचनायाममुष्य विदुषः साधीयसी रुचिः प्रवृत्तिश्च वर्तते। नूनमदसीया रचनाश्चित्ताह्लादिन्यो भवन्ति। रचनासु जवाहरप्रशस्तिः, कल्हणजीवनचरितं च प्रशस्ततरे स्तः। जवाहरप्रशस्तिमुपलभ्य (प्रधानमन्त्रिणो) निजसचिवो धन्यवादपत्रेऽभिप्रायमिममलेखीत् 'भवता श्रीजवाहरलालनेहरूजन्मदिवसोत्सवे प्रेषितेनाभिनन्दनमयेन नम्रसन्देशेन, संस्कृतकवितात्मकेन च स्वसद्भावप्रकाशनेन स नितरां प्रासीदत्, कृतज्ञः सन् भवन्तं च धन्यमवदत्' इति ।

१९५६ ख्रिष्टाब्दे 'शारदापीठरिसर्चसीरिज' इत्याख्यपत्रस्य संस्कृतविभागं सम्पाद्यासौ विदुषां प्रीतिभाजनं यशस्वी चाभवत्। १९६१ ख्रिष्टाब्दे चामुना 'काश्मीरिकशब्दानां संस्कृतशब्दा एव प्रभवः' इत्याख्यः शोधपूर्णो निबन्धः संलिखितः। प्रादेशिकसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्थापनया, तद्द्वारा संस्कृतपाण्डुलिपिगवेषणया,

भारतीयविद्याभवनप्रचालितपरीक्षाप्रचारणया च भृशमुद्यमशालिनोऽमुष्य विदुषो जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयोय 'बोर्ड आफ स्टडीज' इत्याख्यायां समितौ, भारतीय-शिक्षाविभागोयराष्ट्रियसंस्कृतपण्डितमण्डल्यां च सदस्यता स्वरूपानुरूपैव ।

श्रीबलजिन्नाथपण्डितः

शैवदर्शनाब्धिमुत्तिताशींस्तरुणलेखकस्य, न्यायसाहित्यादिविविधविषयाध्यापनलब्धप्रतिष्ठस्य, प्राच्यसभ्यताधारिधौरेयस्य, यौवनेऽपि अहङ्कारादिदोषगणानावृतचक्षुषोऽनवलिप्तस्य, महानुभावतायाः साधारणजीवनस्य च मूर्तिमतो रूपधारिणः काश्मीरिकीं प्राचीनां संस्कृतिमक्षुण्णां निर्वहतः श्रीबलजिन्नाथस्य जन्म फाल्गुन कृष्णपक्षतृतीयस्यां द्वासप्तत्यधिकैकोनविंशे (१९७२) वैक्रमेब्दे कुलवागीश्वर्याः (वर्तमाने कुलग्रामाख्ये) पादमूले अभूत् । अस्य जनयितारौ सुगृहीतनामानौ अमरावती-आपतापरामाख्यौ सुतमिमं प्राप्य चिराय यशोभागिनौ संवृत्तौ। अस्य प्रारम्भिकी शिक्षा कुलग्रामस्थे प्रारम्भिकविद्यालयेऽभूत् । कुशाग्रबुद्धिरसौ स्वल्पेनैव कालेन प्राथमिक-शिक्षां समाप्य उच्चशिक्षां प्रारेभे । संस्कृतशिक्षणेच्छास्य मनसि बाल्यादेवाङ्कुरिता, या समयान्तरे पुष्पिता फलिता चाऽभूत् । प्रादेशिकीं परीक्षां समुत्तीर्य चिराभिलषितस्वोद्देश्यपूर्तये अनेन जम्बूनगरस्थे श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालये संस्कृतपठनमारब्धम् । अस्मिन्नेवाद्वितीयां योग्यतां विभाव्य छात्रसंघस्यायमेव मंत्री निर्वाचितः । विवादे, तर्कवितर्कयोर्निबन्धप्रतियोगितायां चास्य योग्यतां विलोक्य तत्रत्याः संस्कृताध्यापकाः प्रसन्नचेतसः सन्तश्चकिता भवन्तिस्म । तत्रायं क्रमशः प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षासु उत्तीर्णो भूत्वा पञ्चाप-विश्वविद्यालयद्वारा प्रथमश्रेण्यां प्रथम उद्घोषितोऽभूत् । पश्चात् स्वयमधीत-(प्राइवेट)रूपेण बी० ए० परीक्षामप्यसौ समुदतारीत् । किञ्चित्काला-नन्तरमसौ प्रथमं श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालायां (वर्तमाने गवर्नमेण्ट ओरियण्टलकालेज इत्याख्ये महाविद्यालये) १९४१ ख्रिष्टाब्दे मुख्याध्यापकरूपेण नियुक्तोऽभवत् । तत्र महतोत्साहेन नवीनशिक्षापद्धतिमनुसृत्य संस्कृतस्याध्यापनमारब्धम् । अस्य समये तत्र छात्राणामुत्तरोत्तरं वृद्धिरभूत् अनेके विद्यार्थिनः शास्त्रिपरीक्षायामस्योत्साहेन उत्तीर्णाः । अनेनैव महाभागेन शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमिति प्रसिद्धमाभाणकमाकलय्य संस्कृतछात्राणां कृते शारीरिकपुष्ट्यर्थं व्यायामस्यानिवार्यता उद्घोषिता प्रचालिता च । तेन तत्र संस्कृतवाग्वर्धिनी नाम एका छात्रसमितिरप्यायोजिता, यस्यां प्रतिशनिवारं संस्कृतेनैव कार्यक्रमनिर्वाहाय गीर्वाणगिरि भाषितुं छात्राः

प्रणोदिताः । अनेनैव विद्यार्थिनः संस्कृतं भाषितुमुत्साहिता अभवन् । इत्थमनेन च्छात्रेषु नवजीवनं संचारितम् । १९४६ ख्रिष्टाब्दे पञ्चापविश्वविद्यालयात् संस्कृते एम० ए० परीक्षाऽप्युत्तीर्णा । ततः श्रीनगरस्थे एस्०पी० कालेज' इतिनाम्नि महाविद्यालये संस्कृते प्राध्यापकपदं लेभे । त्रिवर्षानन्तरं श्रीनगरतोऽनन्तनागस्थे राजकीयमहाविद्यालयेऽसौ महाभागः स्थानान्तरितोऽभवत् । पण्डितेनामुना शैवदर्शने स्वातन्त्र्यदर्पणनामको ग्रन्थः विरचितः । किञ्च विंशतिकाशास्त्रस्य महानुभवशक्तिस्तोत्रस्य च व्याख्याऽपि कृता । द्वादशवर्षेभ्यश्चासौ तत्र प्राध्यापकरूपेण कार्यं कुर्वन् विराजते ।

एतस्य विशिष्टशिष्टशिष्येषु निम्नाऽङ्किता महानुभावा उल्लेखनीयाः ।

१. प्रो० नीलकण्ठगुरुटुः—शास्त्री, एम० ए० ।

२. प्रो० ब्रजलालबली शास्त्री, एम० ए० ।

३. प्रो० धर्मपालशास्त्री एम० ए० ।

४. अध्यापकः—त्रिलोकनाथभट्टशास्त्री, प्रभाकर, बी० एस-सी, बी० एड०

शैवदर्शनविषये एतल्लिखितानूदितपुस्तकानां सूची

१. स्वातन्त्र्यदर्पणः अप्रकाशितः ।

२. महानुभवशक्तिस्तोत्रं सटीकं प्रकाशितम् ।

३. विंशतिकाशास्त्रविमर्शिनी प्रकाशिता ।

४. काश्मीरशैवदर्शनम् (हिन्दीभाषायाम्) अप्रकाशितम् ।

एतस्य महानुभावस्य काश्मीरशैवशास्त्रे, साहित्यशास्त्रे च विशिष्टं पाण्डित्यमस्ति ।

श्रीभद्रीनाथकल्ला

श्रीनगरवास्तव्यस्य भद्रीनाथस्य जन्म मार्चमासस्य तृतीयतारिकायां १९३१ ख्रिष्टाब्देऽभूत् । कर्मकाण्डविशारदस्यास्यस्य पितुर्नाम पण्डितविदलालकल्ला इति । मातृसुखवञ्चितोऽसौ भद्रीनाथः शैशवे पितृपादात् कर्मकाण्डपुस्तकान्यधीत्य पश्चात्

स्वर्गीयरामजोकोकिलस्थापितायां भानुमुहल्लास्थितायां पाठशालायां श्रीरघुनाथाचार्या दमरकोशादिग्रन्थान् अधीतवान्। तदनु राजकीयसंस्कृतपाठशालायां प्रविश्यासौ ततः प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः समुदतारीत्। कालान्तरेऽनेन एफ० ए०परीक्षापि पारिता। पूर्वं १९५२ ख्रिष्टाब्दे श्रीनगरस्थे 'श्रीरूपादेवीशारदापीठ'नामके संस्कृत-महाविद्यालये संस्कृताध्यापकपदमलञ्चकार। पश्चात् 'त्राल'नामकग्रामेऽसौ राजकीयहाईस्कूलाख्ये विद्यालये १९५३ ख्रिष्टाब्दे अध्यापकरूपेण नियोजितोऽभवत्। संप्रत्यसौ वर्षत्रयात् श्रीनगरस्थायाः राजकीयसंस्कृतपाठशालायाः (वर्तमाने 'गवर्नमेण्टओरियण्टलकालेजे') हिन्दीसंस्कृतविभागाध्यक्षपद समलङ्कुर्वन्नास्ते। असौ महानुभावः जम्बूकाश्मीरविश्वविद्यालयस्य हिन्दीसंस्कृतबोर्डस्य सदस्यतामपि भजते। काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य सस्थापकसदस्येषु चायमन्यतमोऽस्ति। अनेन १९६२-ख्रिष्टाब्दे 'अखिलभारतीयप्राच्यविद्यापरिषदोऽधिवेशने 'काश्मीरिकशब्दानां प्रायः संस्कृतशब्दा एव प्रभवः' एतद्विषयको लेख. संस्कृतभाषायां पठितः। प्रकाशनाय चायं लेखो महामहोपाध्यायश्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्रिभ्यो दत्तः। साहित्यप्रेम्णासौ डा० आर० के० कावस्थापितायाः 'शारदापीठरिसर्चसिरीज' पत्रिकाया संस्कृतविभागे सम्पादनकार्यमपि विदधाति। अस्य संस्कृतपाद्यनि, लेखाश्च संस्कृतरत्नाकर-शारदा-रिसर्चसिरीज्-कश्यपप्रकाशादिप्रसिद्धपत्रिकासु प्रकाश्यन्ते। अस्य नाम भारत-संस्कृत-पण्डितराष्ट्रियनामावल्यां पञ्जीकृतमस्ति। अनेन शारदालिप्यां प्राइमरसंज्ञं पाठ्य-पुस्तकमपि लिखितम्। यदद्यावधि अप्रकाशितम् अनेन 'प्यबल्ज् आन दि शौर' नामकस्य अंग्रेजोपुस्तकस्यानुवादो हिन्द्यां कृतः। संप्रत्यसौ अधोनिर्दिष्टसंस्थासु सदस्या-दिपदं विभूषयतिः—

१. मंत्री, काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य।

२. सदस्यः, विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थयोजनाया. जम्बूकाश्मीरयोः।

३. सदस्यः, जम्बूकाश्मीर ओरियण्टल-राज्यसमिति-रिसर्चसमितेः।

४. सदस्यः, अखिलभारतीयप्राच्यविद्यापरिषदः।

५. सदस्यः, ब्राह्मणमहामण्डलस्य श्रीनगरस्थस्य।

६. अन्तरङ्गसदस्यः, अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य।

७. प्रचारकः, राष्ट्रभाषाप्रचारसमितेः वर्धास्थाया काश्मीरशाखायाम्।

——

श्रीभास्कर राजानकः

व्याकरणवेदान्तशैवशास्त्रादिनिष्णातस्य भास्करराजानन्दराजदानस्य जन्म श्रीनगरस्थशिष्यारोपमण्डले ४८७३ सप्तर्षिसंवत्सरे बभूव । अस्य पितृनाम सन्तलसकाकराजानन्द इत्यासीत् । बाल्यादेव प्रकरणपण्डितस्य भास्करस्य स्वाभाविकी रुचिः संस्कृतशिक्षणे आसीत् । सरलस्वभावो महानुभावोऽसौ काश्मीरिकप्राचीनपद्धतिमनुसृत्य काश्मीरस्य प्रसिद्धं कलापव्याकरणममरकोशादिकं वेदान्तशास्त्रविदः पितुः सकाशाद् अपठत्, पितृपादाद् वेदान्तशास्त्रमभ्यस्य तद्रसास्वादं विधाय चास्य मनसि शैवशास्त्रमर्मज्ञानाय रुचिरुद्भूता । ययाऽसौ शैवशास्त्रेऽपि कुशाग्रबुद्ध्या स्वल्पेनैव कालेन निष्णातो बभूव। षोडशवर्षदेशीय एवासौ सकलविद्यापारगो भूत्वा विविधविद्यावगाहनेन सर्वतन्त्रस्वतन्त्रतामधिगतवान् । अस्य नैसर्गिकी प्रतिभा सर्वशास्त्रेषु विद्योतते स्म । कालान्तरेणासौ संस्कृतस्य प्रचारप्रसाराय स्वगृहे एव संस्कृतशिक्षार्थिनोऽन्तेवासिनो विविधान् विषयान् पाठयति स्म । तात्कालिकाः सुबहवोऽन्तेवासिनोऽदसीयां पादच्छायामुपाश्रित्य वेदान्तशास्त्रस्यान्तं लेभिरे । किञ्च व्याकरणादीन् विषयानसौ सामस्त्येन विजानाति स्म । तत एव विविधव्याकरणप्रयोगाः, साहित्यमर्मभणितयश्चैतद्रचनासु प्राचुर्येण समुपलभ्यन्ते । काश्मीरिकसर्वकारेण एतन्निर्मितस्य 'चित्तप्रदीपस्य' सम्पादनेन प्रकाशनं कर्तुमिष्यते स्म । परं नाद्यावधि दृग्गोचरतां यातोऽयं ग्रन्थः प्रकाशनद्वारा । एषां शिष्यपरम्परायां निम्नलिखिता महानुभावा उल्लेखनीयाः ।

१. सौन्तपण्डितः ।

२. प्रकाशजूपण्डितः भैरवोपाह्वः ।

३. गीरूमनकाकः ।

४. तोतपण्डितः ।

५. गोपालजुवगीरूः ।

६. पण्डित महानन्दशङ्करभट्टादयश्च परेऽपि प्रसिद्धा आसन् । सत्यमेव एतस्य व्युत्पत्तिगौरवे पाण्डित्ये च न कोऽपि तुलामधिरोहति स्म । श्रूयते, काश्मीरिकप्रसिद्धशासकेन महाराजरणवीरसिंहेन राजसभायां विशिष्टोत्सवेषु प्रीत्याऽऽहूतः सन्नसौ सारगर्भितैर्विविधैः संस्कृतपद्यैस्तं प्रसादयति स्म । त्रिंशे वर्षेऽसौ 'चित्तप्रदीप' नामकं शैवशास्त्रविषयकं ग्रन्थं निर्माय महाराजाय श्रीरणवीरसिंहाय पण्डितसभायामुपहार-

रूपेण ददौ, तत्प्रतिभया सन्तुष्टेनानेन तस्मै पञ्चशतरुप्यकाणि पारितोषिकरूपेण दत्तानि। अनेनास्य विद्वत्सु ख्यातिरवर्धत। अस्येमां मौलिकरचनामधीत्य निष्णाताः शास्त्रिणो विद्वांसोऽपि चकिता भवन्ति। अस्य ग्रन्थस्य पठनेनास्य व्याकरणे, वेदान्ते, शैवशास्त्रे च वैशिष्ट्यं स्वत एव ज्ञायते। असौ ४६४५ सप्तर्षिवर्षे परलोकस्याध्वनीनः संवृत्तः।

अस्यामूल्या रचनाः—

१. चित्तप्रदीपः—अप्रकाशितः

२. ब्राह्मीविद्या—अस्याष्टीकाऽनेन संस्कृतभाषायां कृता। उभे प्रती रिसर्च-विभागे अमुद्रिते, अप्रकाशिते च स्तः।

३. ताराचन्द्रप्रकाशः—अनुपलब्धा मौलिकी पुस्तिका।

४. चित्तानुबोधः—योगवाशिष्ठसारात्मकः।

श्रीमधुसूदनकौलः

कौलजात्याङ्कितस्य श्रीमधुसूदनस्य जन्म श्रीनगरस्थे खरयारोपमण्डले १८८७ ख्रिष्टाब्दे बभूव। असौ परमशाक्तस्य स्वामिऋषिकौलस्य तृतीयपुत्रः, देवीनामविलास-कल्पवृक्षादिग्रन्थानां निर्मातुः स्वर्गीयस्वामिसाहिबकौलस्याष्टमो वंशधरश्चाऽऽसीत्। संस्कृतवातावरणप्रभावितोऽसौ श्रीनगरस्थहिन्दूस्कूलीयसंस्कृतपाठशालातः क्रमशः प्राज्ञविशारदशास्त्रिपरीक्षाः पञ्चापविश्वविद्यालयस्वीकृता उत्तीर्णवान्। पश्चाद् आङ्ग्लभाषाज्ञानेनापि तस्य ध्यानमाकृष्टम्। दश वर्षाणि यावत् निरन्तरपरिश्रमेणानेन एम्०ए० परीक्षापि १९१६ ख्रिष्टाब्दे निस्तीर्णा। विश्वविद्यालयस्य शिक्षां समाप्यासौ काश्मीरसर्वकारेण कलकत्तानगर्यामनुसन्धानविभागस्य प्रशिक्षणाय प्राच्यविद्याविदुषो महामहोपाध्यायहरप्रसादशास्त्रिणः सी०आई०ई० इत्यस्य पार्श्वे प्रेषितः असौ प्रशिक्षणं समाप्य श्रीनगरमागत्य प्रत्नविद्याप्रकाशविभागे १९१८ ख्रिष्टाब्दे अध्यक्षपदमलङ्ग-कार। तत्राध्यक्षरूपेणासौ शैवशास्त्रविषयान् अनेकान् ग्रन्थान् संपाद्य तेषां मुद्रणादि-प्रबन्धमपि कारितवान्। यथाः—

१. स्पन्दकारिका। २. शैवसूत्रवृत्तिः। ३. तन्त्रसारः।

४. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविर्शिनी (१९२१ तः १९४३ ख्रिष्टाब्दं यावद् भिन्नेषु वर्षेषु क्रमशोऽस्या भागत्रयस्यापि सम्पादनं कृतम्)

५. तन्त्रालोकः (द्वादशभागात्मकः) १९२१ तः १९३८ ख्रिष्टाब्दं यावत्।

६. वातुलनाथसूत्राणि।

७. देशोपदेशः। ८. स्पन्दनिर्णयः।

९. देवीनामविलासः। इत्यादय आसन्नषट्त्रिंशा ग्रन्थाः सम्पादिता अमुना विद्वद्वरेण।

एतद्योग्यताप्रभाविता. प्राच्यपाश्चात्योभयविद्वांसोऽस्मै विदुषे बहूनि प्रशंसापत्राणि अदुः। येषां नामान्यध उट्टङ्कितानिः—

१. फ्रैंकलिन एडगर्टन आफ यू०एस०ए०। २. ए० फ़ाउचर आफ़ पेरिस।

३. सर जार्ज ए० ग्रियर्सन आफ़ इंग्लैण्ड। ४. जो टक्की आफ़ रोम।

५ डा० एम० डब्ल्यू थोमस। ६. डा०एस०के० बिलवालकर।

७. प्रो० गार्वे। ८. डा० बारनेट।

१९२४ ख्रिष्टाब्देऽसौ भारतधर्ममहामण्डलेन 'विद्यावारिधिः' इत्युपाधिप्रदानेन सम्मानितः। असौ 'रायल एशियाटिक सोसाइटी' इत्याख्यायाः प्राच्यविद्याशोधसमित्याः प्राच्यविद्याचञ्चुताहेतोः १९२५ ख्रिष्टाब्दे सदस्योऽपि निर्वाचितः। ततः १९२९ ख्रिष्टाब्देऽसौ जम्बूकाश्मीरराज्यद्वारा संयोजितस्य रिसर्चआरक्यालाजोम्यूज़ियमादिविभागस्य निदेशकपदमलञ्चकार। अस्य प्रावीण्यपरवशेन बीकानेरमहाराजेनापि असौ स्वराज्ये प्रत्नविद्याविभागाध्यक्षपदं संशोभयितुं प्रार्थितः परं मातृभूमिस्नेहपरवशतया तदीयं निमन्त्रणं नाङ्गीचकार। पुरातत्त्वविद्याविशारदोऽसौ गिलगित्तदेवसरस्तापर(प्रतापपुर)नवपोरादीन् प्रदेशान् गत्वा ततो भूगर्भतः पुरातत्त्वानि निष्कास्य प्रकाशितवान्, स्वयोग्यतायाश्चात्यद्भुतं परिचयं पुराविदां पुरः प्राचीकटत्। इत्थमसौ प्राचीनानां शिलालेखानां यथावदध्ययनेन ऐतिहासिकानां नयनकमलानि विस्फारयामास। काश्मीरेतिवृत्ते चिराद् वर्तमानास्त्रुटीरपसारयामास। कालान्तरेणासौ १९४५ ख्रिष्टाब्दे पञ्जापविश्वविद्यालयस्य परीक्षासमित्या मुख्यपरीक्षकरूपेण नियुक्तः। १९४६ ख्रिष्टाब्देऽसौ महानुभावो राजकीयपदाद् विरम्यावकाशं प्राप्तवान्। असौ 'शालमोर' विषये प्रवर्तमाने विवादे १९५५ ख्रिष्टाब्दे काश्मीरराज्यस्य प्रातिनिध्यं भारतस्य साहित्यिक-अकादम्यां चकार। जीवनस्यान्तिमक्षणे-

ष्वपि असौ स्वसाहित्यकर्मणो न व्यरमत् । असौ कल्हणकृतराजतरङ्गिणीविषयिकां समग्रां सामग्रीं संगृह्य तां नवटिप्पण्यादिना च सह मुद्रयितुकाम आसीत् । परिस्थितिवशात् तत्कर्तुं नाशक्नोत् । परमस्मदीयदौर्भाग्येणासौ नश्वरशरीरं १९५६ ख्रिष्टाब्देऽत्यजत् सत्यमेवास्य प्रतिभा विवेकशालिनी सूक्ष्मार्थविलापनपरा त्रुटितपदानां प्रपूरणं कुर्वन्ती विश्वविदितैवाऽऽसीत् । महागौरवशालि पदं लब्ध्वापि नेषदपि मानमेषोऽस्पृशत् ।

महताबकाकः (स्वामी)

असौ श्रीस्वामि-महताबकाकमहानुभावः श्रीरामशैवाश्रमस्य संस्थापकानां श्रीरामस्वामि-महाराजानां प्रधानशिष्यः शैवदर्शनज्ञाता श्रीनगरस्थफतेहकदलनामकस्थानस्य पार्श्वे क्वचनाश्रमे निवसन्नासीत् । अस्य बहवः शिष्या अभूवन् । येषु श्रीमान् ब्रह्मचारी लक्ष्मणः प्रमुखोऽज्ञायत । येन च "शैवशास्त्रे मांसभक्षणस्य व्यवहृतत्वम्" इतिनामको लघुग्रन्थो व्यरच्यत ।

महादेवत्रिकः

परमभागवतेनानेन त्रिकोपाह्वेन पण्डितमहादेवेन रामायणसारोऽलेखि । सारोऽयमतिसंक्षिप्तः सन् वर्ण्यविषयं नेषदपि परिहरति । त्रिकवंशोद्भवोऽयं श्रीरणवीरराज्ये काश्मीरान् स्वस्थितया भूषयामास । विहाय रामायणसारं नापरा कृतिरस्याद्यपर्यन्तं गवेषणाविषयीभूता ।

महेश्वरराजानकः

श्रीनगरे हब्बाकदलाभ्यन्तरे निवासतस्तत्रभवतो राजानकान्वयशेखरायमाणस्य श्रीमुकुन्दस्य सूनुरसौ श्रीराजानकमहेश्वर आसीत् । महानुभावोऽसौ शैवशास्त्रमर्मज्ञस्तस्मिन् समये महापण्डितो बभूव । निसर्गेणासौ सौम्यप्रकृतिः सहृदयहृदयाह्लादकः कर्मकाण्डज्योतिश्शास्त्रादिनिपुणो महापण्डित आसीत् । वंशपारम्परिकीं विप्रपण्डितोचितां पौरोहित्यप्रधानां वृत्तिं विहायासौ प्रत्नतत्त्वविद्याप्रकाशविभागे (Research Archeology dptt.) श्रीनगरस्थेऽयं हस्तलिखितामुद्रितपुस्तकानां संशोधनादिकर्मणि द्वितीयपण्डितरूपेण नियुक्तोऽभवत् । प्रत्नविद्याप्रकाशविभागोऽयं पूर्वं रणवीररिसर्चइन्स्टी-

ट्यूट् (Ranbir Research Instt.) नाम्ना विख्यात आसीत् । यो वर्तमानवैज्ञानिक-पद्धत्याश्रयेण १६०२ तमे ख्रिष्टाब्दे पुनरुद्धाट्य सुप्रतिष्ठापितोऽभूत् । यत्र समये समये ईश्वरकौल-जी० सी० चटर्जी-हीरानन्दशास्त्रि-रामचन्द्रकाक-मधुसूदनकौल-जगद्धरजाडू-प्रभृतयोऽध्यक्षपदमलञ्चक्रुः । एषु जी. सी. चटर्जीमहोदयानामाध्यक्ष्येऽसौ द्वितीयपण्डित-पदवीं लेभे । कार्यालयेऽस्मिन् महानुभावोऽसौ तन्त्रालोकप्रभृतीनामष्टचत्वारिंशत्संख्यानां ग्रन्थानां कार्यालयाध्यक्षाणां सम्पादनकर्मणि मुख्यरूपेण साह्यकृदासीत् । चटर्जी-मुकुन्द-राम-कौलप्रभृतयोऽतीतकार्यालयाध्यक्षा अमीषां साहाय्येनैव तत्तत्पुस्तकसम्पादन-कौशलमधिजग्मुरिति तत्तत्पुस्तकप्राक्कथनतः सुस्पष्टं ज्ञायते । महापण्डितोऽयमकाण्ड एव पञ्चाशत्तमे वर्षे प्रौढे वयसि चतुस्त्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे ख्रिष्टाब्दे (१६३४) यमसदनातिथित्वमाप्यामरेष्वगण्यत । किञ्च शैवशास्त्राभ्यासेऽमुष्य के. सी. पाण्डेय-महोदयाः सुमहत् साहाय्यमधिगतवन्त इति । दाक्षिणात्येन गोडवलेमहोदयेन तदानीमस्य शिष्यताऽपि स्वीकृताऽऽसीत् ।

श्रीमदुत्पलदेवाचार्यकृतानां शिवस्तोत्राणां 'श्रीशिवस्तोत्रावली'ति नाम्ना प्रसिद्धस्य संग्रहस्य श्रीक्षेमराजीयसंस्कृतव्याख्यायाः श्रीलक्ष्मणराजानककृताया भाषा-टीकाया अन्ते लिखितेभ्यः श्लोकेभ्योऽप्यवगम्यते यथाऽसौ श्रीमहेश्वरराजानको सांख्य-शास्त्रे, शास्त्रान्तरेषु च सुनिष्णातः, पाणिनीयव्याकरणे तु पतञ्जलिवद् भाष्य-कर्ताप्यऽभूत् । भगवतः शिवस्य च सहजया भक्त्या सूर्यरश्मिसम्पातेनाम्बुजमिवास्य हृदयं प्रोत्फुल्लति स्म । महामाहेश्वरोऽसौ लक्ष्मणराजानकस्यान्येषां च तादृशानां विदुषां शैवशास्त्रविषये गुरुरासीदिति । एतदर्थकौ तु श्लोकौ—

सांख्ययोगादिशास्त्रज्ञः पाणिनीये पतञ्जलिः ।
शिवार्करश्मिसम्पातव्याकोशहृदयाम्बुजः ॥
महामाहेश्वरः श्रीमान् राजानकमहेश्वरः ।
शैवशास्त्रगुरुः सोऽयं वाक्पुष्पैरस्तु पूजितः ॥ इति ।

तस्य संग्रहस्यान्ते दृश्येते ।

मुकुन्दत्रिकः (मुकुन्दजीतिक्कू)

नौनरग्रामाभिजनानां त्रिकवंशावतंसानां श्रीमुकुन्दमहोदयानां स्थितिकाल-श्चत्वारिंशदधिकविंशतिशततमे विक्रमाब्देऽवर्तत । महामहिमशाली महानुभावोऽयमपि काश्मीरनरेशश्रीरणवीरसिंहाश्रयेण (१८५६-१७८७) वर्षेषु जीवन्नासीत् । विषयेऽस्मिन्

किंवदन्तीयं जागरूकाऽद्यत्वेऽपि वर्तते, यदसौ जीवनावधि निरक्षरभट्टारक आसीत्। वार्धके चास्येशानुग्रहवशाद् भक्तिरसाप्लुता हृदयोद्गाराः प्रस्फुटिता अभूवन्। ये कवितारूपमाधाय स्वतन्त्रामेकां मुक्तावलिमिव शिवस्तोत्रावलिं जुगुम्फुः। तत्र नैकविधानि स्तोत्राणि शैवाभिमतसिद्धान्तधिया ग्रथितानि सन्ति। महाभागोऽयं साक्षाच्छिवसमावेशदशामनुभवन् सदाशिवतामाधत्त इति तद्वचनातो ज्ञायते। अस्य शिष्यप्रशिष्या अद्यापि काश्मीरे वसन्ति। एषु प्रमुखोऽन्तेवासी मुन्शीत्युपाह्वः आग्रहारिक ईश्लरजीवोऽप्यासीत्।

——

श्रीमुकुन्दरामो महामहोपाध्यायः

असौ पण्डितग्वाशभट्टस्य पुत्रः पण्डितमुकुन्दरामः १९१७ वैक्रमाब्दीयसौरमार्गशीर्षमासस्य त्रयोविंशे दिने श्रीनगरस्य 'साथूसादीकाजीजादानामके शाखानगरे समजायत। अस्य पिता स्वल्पवेतनोपभोगितया स्वपुत्रायोच्चशिक्षां दातुं न प्राभवत्। बालकोऽयं मुकुन्दो निर्धनतां परिभाव्य प्रतिवेशिन्यामेकस्यां पाठशालायां प्रविष्टः प्रारम्भिकं संस्कृतमपठत्। १९३७ वैक्रमाब्दे यदा श्रीनगरस्य रणवीरगंजनामके स्थाने पण्डितरामजूधरस्य प्रबन्धेन सर्वेषां पारस्यारब्यग्रन्थानामनुवादायैका संस्था निरमीयत तदा तत्कार्यसम्पादकत्वेन निर्वाचितोऽयं २०)विंशतिमुद्राऽऽत्मके निर्धारितवेतनेऽनुवादकपण्डितपदकार्यभारमग्रहीत्। गृहीतकार्यभारोऽयं पाठशालायाः सर्वतो विशालप्रकोष्ठे दिनमभिव्याप्यानुवादकार्यं करोतिस्म। तदतिरिक्ते समयेऽवकाशदिनेषु च श्रीनगरस्यान्तर्वासिनां बहिर्वासिनां च पण्डितानां गृहमागत्य संस्कृतभाषां तत्साहित्यं चाधीते स्म। ते च विद्याचणाः पण्डिता मुकुन्दरामस्य संस्कृतभाषाधिकारप्राप्तये निरुपमेनोत्साहेनेच्छया च प्रभाविता भूत्वा रूप्यकैरावश्यकसामग्रीभिरुच्चपुस्तकैश्च तत्साहाय्यं कुर्वन्तिस्म इत्थमसौ पर्याप्तं ज्ञानमुपार्ज्य शास्त्रिपरीक्षामुदतरत्।

१९३८ वैक्रमाब्दे महाराजा विक्रमसिंहमहाभागा जम्बूतः काश्मीरमागताः। ते च चिरात् तिव्वतीभाषायां लिखितयोः १५०,००० सार्द्धलक्षश्लोकाऽऽत्मकयोः 'कञ्जूर' 'तञ्जूरे'तिनामकयोर्ग्रन्थयोः संस्कृतानुवादं कारयितुमिच्छुका आसन्। अनुवादकार्यस्य सौकर्याय जम्बूकाश्मीरसर्वकारेणैकस्य 'लामागुरोः' श्रीथामस तञ्जलस्य सेवा प्राप्यत। यतः काश्मीरराज्ये कश्चिदपि तिव्वतीभाषां न जानातिस्म। प्रतियोगितापरीक्षया निर्वाचितोऽयं मुकुन्दरामोऽस्माल्लामागुरोस्तिव्वतीभाषामध्येतुं न्ययुज्यत। नियुक्तिकाले चास्मै १५ पञ्चदशरूप्यकाणि वेतनत्वेन प्रतिमासं दीय-

न्तेस्म । तिव्वतीभाषाया ज्ञानं प्राप्यासौ पूर्वोल्लिखिततिब्बतीभाषाग्रन्थानुवादकार्यं समपादयत् । अनेनानुवादकार्येण प्रसन्नस्तात्कालिकमहाराजोऽस्मै त्रिशतरूप्यकाऽऽत्मकं पारितोषिकं प्रादात् ।

१९३८वैक्रमाब्दीयाश्विनमासि महाराजोऽस्य वेतने पञ्चरुप्यकाणां वृद्धिं विधायास्मै लामागुरुणा साकं 'फिश्तवार-पड्डुर'नामकस्थानस्थितानां मणीनां रत्नानां चानुसन्धानायाऽऽज्ञां प्रादात् । अमुना पण्डितेन किश्तवारगमनाऽऽज्ञा नाङ्गीकृता यतोऽस्य पितुस्तत्र तद्गमनं सम्मतं नासीत् । लामागुरौ पुनर्जम्बूमुपागते सति तदधीनतया पुनर्महाराजदेशेनानेन सेवा नारब्धेति जीविका नष्टा ।

अथ काश्मीरी-व्याकरणमधिकृत्य कांश्चन ग्रन्थान् प्रस्तोतुमुद्यतस्य श्रीपोपवेदस्य सम्पर्कमासाद्य तत्सहायकत्वेन स्वनियुक्तिं कारयित्वा च तत्पुस्तकसामग्रीसंकलनकार्येण प्रभूतं धनमसावर्जयत् । तदनु काश्मीरवासिनामाङ्ग्लभाषाशिक्षादानाय नवस्थापिते सी० एम्० एस्०उच्चविद्यालये संस्कृताध्यापकपदे नियुक्तोऽसौ जीवनयात्रामचालयत् ।

अथासौ १९४८वैक्रमाब्दे लाहौरस्थपञ्जाबविश्वविद्यालयस्य तात्कालिककुलसचिवस्य सरआरेलस्टेनमहोदयस्य प्रार्थनया तमुच्चविद्यालयं विहाय ७५ रुप्यकमासिकवेतनेन कल्हणकृतराजतरङ्गिण्याः प्राचीनकाश्मीरेतिहासगतराजकथानां च प्रकाशनेतत्पाश्चात्यविदुषः साहाय्यमकरोत् । तयोः प्रकाशनकार्ये सम्पूर्णे तस्यैव पाश्चात्यविदुषः प्रयासेन पाटलिपुत्रमागत्य सरग्रियर्सनमहोदयस्य तत्त्वावधाने १०० रूप्यकमासिकवेतने भाषासर्वेक्षणकार्यं १७ सप्तदश मासान् यावदयमकरोत् । तदनु पितुर्देहावसानमभूदिति पण्डितोऽयमष्टानां मासानां वेतनरहितमवकाशं गृहीतवान् । पुनः पाटलिपुत्रमागत्यासौ कानिचिदेव वर्षाणि भाषासर्वेक्षणकार्यं कृतवान् । श्रीनगरमागते चास्मिन् सरजार्जमहोदयेन काश्मीरभाषासाहित्ययोरनेकेषां ग्रन्थानां संग्रहकार्यभारो न्यासि ।

१९५८वैक्रमाब्दे लाहौरस्थपञ्जाबविश्वविद्यालयकुलसचिवस्य प्रेरणया १०० शतरूप्यकमासिकवेतने लाहौरीयोक्तविश्वविद्यालये काठकभाष्यसूत्रप्रभृतिग्रन्थसम्पादनकार्ये नियुक्तिमधिगत्यानेन ये ग्रन्था: सम्पादिता अनूदिताः, टिप्पण्या वा योजितास्तेषां सूची 'अ'विभागेऽत्र लिखिता ।

जम्बूकाश्मीरे सर्वकारेण यदा रणवीरशोधप्रतिष्ठानस्थापनाया निश्चयोऽकारि तदा स्टेनमहोदयेन निवेदितेनाऽपि यद्यपि नासौ मुक्तः, तथापि तस्य मृत्योः पश्चान् महाराजमन्त्रिणः पण्डितश्रीदयाकृष्णकौलस्य निर्बन्धेन पण्डितोऽसावनिच्छयापि भारतसर्वकारसेवां विहाय राज्यसेवां स्वीकृतवान्। प्रथमं संस्कृतस्य प्रधानपण्डितो भूत्वा पश्चात् कार्यकारिशोधपुरातत्त्वविभागाध्यक्षपदमलमकरोत्।

१९६८वैक्रमाब्दे सम्राजः पञ्चमजार्जस्य राज्याभिषेकावसरे संस्कृतसेवा-वैशिष्ट्येनाकृष्टेन सर्वकारेणास्मै महामहोपाध्यायपदवी प्रादीयत। अथाऽस्य गृहं भस्मी-भूतं दौर्भाग्याद्, दुःखावसरे चास्मिन् सहस्ररूप्यकाणि सकाष्ठानि गृहनिर्माणायास्मै सर्वकारेणोपायनीकृतानि।

अमुना पण्डितेन काश्मीरराज्यशोधविभागस्य सहायकपदे मुख्यपदे च कार्यं कुर्वता भारतीयदर्शनावयवभूतशैवदर्शनसम्बन्धिन्योऽनेका रचनाः सम्पादिताः शोधिताः प्रकाशिताश्च। एभिः प्रकाशनैर्विदेशीयविद्वत्सु पण्डितमहोदयस्य यशः परिचयश्च समजायत। एतेषां प्रकाशनानां सूची 'आ' चिह्नितभागे विद्यते।

अमुना १९७५वैक्रमाब्दे सौरमार्गशीर्षस्यैकविंशदिने स्वपदात्पूर्णावकाशो लब्धः सवृत्तिकः। भारतसर्वकारप्रयासेनास्यावकाशवृत्तौ वृद्धिरपि जाता।

असौ पण्डितः सरस्वतीसेवया स्वकीयामेकषष्टिवर्षपरिमितामवस्थां व्यति-याप्य १९६८वैक्रमाब्दे (१९२१ खिष्टाब्दे) कार्तिकमासे पत्नीं पुत्रौ तिस्रः पुत्रीश्च विहाय दिवङ्गतः। दिवङ्गतस्य महामहोपाध्यायस्यास्य पत्नी स्वनाम्ना भारतसर्वका-रात् पारिवारिकवृत्तिं १९४० खिष्टाब्दं यावत् प्राप्नोत्।

अमुष्य महामहोपाध्यायस्य प्रकाशनानां सूची—

भागः—'अ'

१. राजतरङ्गिणी (श्रीए० स्टेनेन प्रकाशितम्)

२. काश्मीरीभाषा-शब्दकोषः (श्रीसरजार्जग्रियर्सनेन प्रकाशितान्यतः परमष्टौ पुस्तकानि)

३. शिवपरिणयः

४. रामावतारचित्रम्

५. कृष्णावतारलीला

६. लल्लवाक्यानि

७. ईश्वरशतकम्
८. काश्मीरीलोकोक्तिपुस्तिका
९. काश्मीर-शब्दामृतम्
१०. संस्कारः
११. काठकगृह्यसूत्रम्
(ए० डब्ल्यूस्टेटनेन प्रकाशिते)

भागः—'आ'

१. शिवसूत्रविमर्शिनी
२. प्रत्यभिज्ञाहृदयम्
३. शिवसूत्रवार्तिकम्
४. शिवसूत्रवृत्तिः
५. स्पन्दवृत्तिः
६. स्पन्दविवृतिः
७. परमार्थसारः
८. काश्मीरशैवमतम्
९. हिन्दूयथार्थवादः
१०. लल्लेश्वरीवाक्यानि
११. विज्ञानभैरवः
१२. कामकलाविलासः
१३. शतत्रिंशत्तत्त्वसन्दोहः
१४. भावोपहारः
१५. बोधपञ्चदशिका
१६. अनुत्तरप्रकाशपञ्चाशिका
१७. परप्रवेशिका
१८. महार्थमञ्जरी
१९. जन्ममरणविचारः
२०. अमरौघशासनम्
२१. तन्त्रालोकः
२२. ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिनी
२३. तन्त्रसारः
२४. स्पन्दसन्दोहः
२५. स्तवचिन्तामणिः
२६. परात्रिंशिका
२७. महानयप्रकाशः

डा० राधाकृष्णकावः

आङ्ग्लभाषामाध्यमद्वारा संस्कृतसेवारतस्य डा० राधाकृष्णकावमहोदयस्य जन्म श्रीनगरे अप्रैलमासे १९०५ खिष्टाब्देऽभूत् । फारसीभाषाविदोऽस्य जनकस्य नाम पण्डितमहादेवराम इत्यासीत् । प्रारम्भिकीं शिक्षामसौ समाप्य 'एस० पी० कालेज' इत्यस्मात् महाविद्यालयात् १९२७ खिष्टाब्दे बी० ए० परीक्षामुत्तीर्णवान् । वेदान्त-

शास्त्रपिपठिषयाऽनेन शैशवे एव तत्कालप्रसिद्धानां वेदान्ताचार्याणां श्रीमाधवानन्द-सरस्वतीमहोदयानां पादच्छायायां १६१६ ख्रिष्टाब्दतः १६२७ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमन्ते-वासित्वं स्वीकृतम्। पश्चात् १६३१ ख्रिष्टाब्दे एभिः काश्मीरसर्वकारात् इंजीनियरिंग-वृत्तिर्लब्धा। इंजीनियरिंगप्रशिक्षणं च त्रिभिर्वर्षैः समापितम्। कालान्तरेणैभिः १६३७ ख्रिष्टाब्दे लवपुरस्थविश्वविद्यालयतः संस्कृते एम० ए० परीक्षा पारिता। अनन्तरं विश्वविद्यालयस्यावकाशेषु जम्बूपुर्यां स्थितस्य श्रीरघुनाथसंस्कृतमहाविद्यालयस्यो-पाध्यक्षाणां तत्रभवतां गुरुवर्याणां श्रीचन्द्रशास्त्रिणां सकाशाद् एभिः केषाञ्चिज्-जटिलप्रश्नानां समाधानं विहितम्। अनेन संस्कृते एम० ए० परीक्षायां महानिबन्ध-रूपेण अश्वघोषलिखितस्य पथचूडामणेरालोचनात्मको भूमिकासहितोऽनुवादः सम-र्पितः। ततः काश्मीरस्य प्रत्यभिज्ञादर्शने अनुसन्धानात्मकं महानिबन्धं जम्बूपुरी-स्थितस्य 'पी० डब्ल्यू० कालेज' इत्यस्य महाविद्यालयस्य संस्कृताध्यापकस्य डा० सिद्धेश्वरवर्म एम० ए० डो० लिट् महोदयस्य पथिप्रदर्शने पी० एच० डी० पदवी-प्राप्त्यै विरचयामास। अमुना उत्पलदेवस्य प्रत्यभिज्ञाकारिकाया आङ्ग्लभाषानु-वादोऽपि कृतः। फलतः 'ओरिजीन एण्ड डेवलिपमेंट आफ दि प्रत्यभिज्ञा स्कूल आफ काश्मीरशैविज्म एण्ड वेस्टर्न साइस्टेन्स आफ फिलोसोफी, एतच्छीर्षकान्तर्गतं महालेखं १६४३ ख्रिष्टाब्दे पञ्जापविश्वविद्यालये प्रेषितवान् येनासौ १६४६ ख्रिष्टाब्दे सफलो घोषितः। पश्चादसौ गवेषणयोजनायां भारतसर्वकारेण 'मोनोग्राम आन एग्रीकल्चर इन अनसा इण्डिया' इति लेखनाय इण्डियनकौन्सिल आफ एग्रीकल्चरल रिसर्च न्यूदेहली-द्वारा रिसर्चविद्वान् निर्वाचितः। तत्र दिल्लीस्थापितभारतीयकृषिगवेषणसंस्थायास्तत्त्वा-वधाने विविधविश्वविद्यालयानां पुस्तकालयेषु प्राच्यगवेषणसंस्थासु कृषिसम्बन्धिनां पाण्डुलिपीनां गवेषणात्मकं गम्भीरमध्ययनं विधाय कृषिशास्त्रमालोडितवान्। १६५१ ख्रिष्टाब्दपर्यन्तमुक्तविषये गवेषणं विधायानेन मोनोग्रामस्य चत्वारो भागाः प्रकाशनाय भारतीयकृषिगवेषणसंस्थायै दत्ताः। येषामधुना प्रकाशनकार्यं मुद्रणालये वर्तते। योजनासमाप्त्यनन्तरमसौ भारतीयकृषिविभागे एतत्सम्बन्धिनि विषये च भागत्रय-मलिखत। यत्तु सम्प्रति अस्य विदुषः पार्श्वे अप्रकाशितं वर्तते। गवेषणकार्यसंलग्नेना-नेन महानुभावेन 'शारदापीठरिसर्च'केन्द्रस्य स्थापना १६५८ ख्रिष्टाब्दे विहिता। सर्वत्र भारतीयविज्ञानस्य प्रचारः प्रसारश्च इति तावदस्योद्देश्यम्। आङ्ग्लमाध्यमेन संस्कृतेन चाद्यावधि उक्तकेन्द्रेण 'शारदापीठरिसर्चसिरीज' इत्याख्यायाः पत्रिकायाश्चत्वारो भागाः प्रकाशिताः। अस्याः पत्रिकायाः मुख्यसम्पादकपदम् अध्यक्षपदं चासौ एव समलङ्करोति। अयं विद्वान् होशियारपुरस्य विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थायां

स्नाकतोत्तरसंस्कृतविभागे प्राध्यापकपदं निर्वहति। महाविदुषाऽनेनाऽनुसन्धानद्वारा कल्हणकृतराजतरङ्गिण्या आलोचनात्मकसंस्करणस्य सदिग्धप्रकरणानां स्पष्टीकरणं कृतम्। उपर्युक्तशोधसंस्थाने अनेन स्वनिर्मितस्य पी० एच० डी० महानिबन्धस्य प्रकाशनाय प्रबन्धः कृतः, भारतीयकृषिविभागस्यैकं पुस्तकं प्रकाशनाय तत्रैव प्रदत्तमनेन। तत्रैवानेन उत्पलकृतप्रत्यभिज्ञासूत्राणि टिप्पणीसहितानि अनूदितानि। महोद्यमशालिनानेन जम्बूकाश्मीरप्रान्तस्य प्रधानमन्त्रिणां श्रीबक्शीगुलाममुहम्मदमहोदयानां भूतपूर्वमन्त्रिणां श्रीश्यामलालसराफमहोदयानां च संरक्षकत्वे 'जम्बूकाश्मीर-ओरियण्टलरिसर्च'नाम्नी संस्था स्थापिता। असौ १९५९ खिष्टाब्दतः उक्तसंस्थायाः प्रधानमन्त्रिपदं विभूषयति।

१९६१ खिष्टाब्दे अखिलभारतीयप्राच्यविद्यापरिषदधिवेशने श्रीनगरे धर्म-दर्शनशास्त्रविभागस्य स्थानीयसहकारिमन्त्रिपदमलङ्कृत्य असौ गवेषणात्मकं लेखमलिखत्। साहित्यिकस्नेहेनानेन वृन्दावनस्थप्राच्यदर्शनसंस्थाने जनवरीमासे १९६२ खिष्टाब्दे एको विषयः प्राच्यविद्यामहासम्मेलनेऽधीतः, इदं महासम्मेलनं 'जीवनस्य पूर्वीयपाश्चात्याध्यात्मिककमूल्याङ्कनम्' इतिविषयविचाराय संयोजितमासीत्। अद्यपर्यन्तमनेन मौलिकसंस्कृतस्याधारेण शतादधिका गवेषणात्मका लेखा लिखिताः, ये भारतस्य विविधपत्रिकासु प्रकाशिताः सन्ति।

रामकृष्णकविः

असौ जम्बूकाश्मीरराज्यानुसन्धानविभागे कार्यं कुर्वन् 'भरतनाट्यशास्त्रम्' अभिनवभारतीसहितम्, अभिनवगुप्तनामकं ग्रन्थञ्च समपीपदत्।

रामचन्द्रकाकः

श्रीयुतो रामचन्द्रकाकमहोदयः काश्मीरे लब्धजन्मा तत्रत्यराजकीयानुसन्धानविभागस्याध्यक्ष आसीत्। भारतविभाजनकालेऽसो जम्बू-काश्मीरराज्यस्य प्रधानमन्त्रिपदे नियुक्त आसीत्। अमुना 'गन्धर्वतन्त्र'नामकमागमशास्त्रं गवेषितं सम्पादितं च। तच्च काश्मीरराज्यस्यानुसन्धानविभागेन १९३४ खिष्टाब्दे प्रकाशितम्। काकमहोदयेन १९२९ खिष्टाब्दे 'क्रमदीपिका' नामकं पुस्तकमपि गवेषितम्। तेनैव गवेषितं 'बृहन्नीलतन्त्रं' राजकीयानुसन्धानविभागेन १९३८ खिष्टाब्दे प्रकाशितम्। अन्येऽपि

केचन ग्रन्था अमुना विद्वन्मूर्धन्येन सम्पादिताः श्रीहरभट्टशास्त्रिसहयोगेन । तेषु तावदुल्लेखनीया अधो निर्दिश्यन्ते ।

१. आह्निकपद्धतिः २. मृगेन्द्रतन्त्रम्

३. देवीरहस्यम् ४. विद्यार्णवतन्त्रम्

५. शिशुपालवधम् वल्लभदेवकृतटीकोपेतम् ।

रामचन्द्रगाडरूः

गारुडीविद्यासु निपुणोऽसौ श्रीरणवीरसिंहशासने काश्मीरेषु लब्धप्रतिष्ठ आसीत् । महानुभावोऽसो खानकाहिसोक्तानाम्नि प्रदेशे श्रीनगर उवास । तेन हि स्वोपज्ञव्याख्यायुता अनेके ग्रन्था विरचिता आसन्, येऽमुष्य भवनेन सार्धमेव भस्मीभूताः । किञ्चामुष्याद्वितीयो हस्तलिखितपुस्तकालयोऽपि दाहेन विनष्टोऽभूत्, यत्र महाकवे रत्नाकरस्य पुराणं काश्मीरेतिहासविषये, क्षेमेन्द्रस्य च नृपावल्यपि दग्धे अभूतामित्याकर्ण्यते । एतत्प्रणीता शिवसूत्रमङ्गलश्लोकव्याख्या काश्मीरसंस्कृतग्रन्थमालातो जगदीशचन्द्रचट्टोपाध्यायसंस्करणेन सार्धमेवाद्यत्वे मुद्रितोपलभ्यते । जगदीशचन्द्रेणासौ 'गदारिः' इत्युपनाम्ना शिवसूत्रविमर्शिन्याः प्रारम्भिके सङ्केतितः । अस्य सुतः श्रीधरगाडरूमहोदयोऽपि महापण्डित आसीत् ।

रामचन्द्रभट्टःकाश्मीरिकः

महापण्डितेनामुना महाराजकाश्मीरनरेशश्रीरणवीरसिंहाश्रितेन मार्कण्डेयपुराणस्य टीका चतुस्त्रिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे वैक्रमे हायने लिखिता, याधुना रणवीरसंस्कृतानुसन्धानपुस्तकालयेऽमुद्रितोपलभ्यते । टीकाया अभिधानं भावप्रदीपक इत्यस्ति । तथा द्वात्रिंशदधिके एकोनविंशतिशततमेऽब्दे मत्स्यपुराणस्य अपि टीका भावप्रदीपनाम्नी कृता । अस्या अपि सद्भावः प्राङ्निर्दिष्टपुस्तकालय एवास्ति ।

लक्ष्मणराजानकः (ब्रह्मचारी)

महामहिमशालिनां विश्वविदितवैदुष्याणां शैवाम्नायदीक्षितानां प्रकाण्ड-

पण्डितानां ब्रह्मचारिश्रीराजानकलक्ष्मणमहोदयानां जन्म राजानकान्वये काश्मीरेषु समजनि। अत्र भवतां तातपादाः (काश्मीरिक)वैतस्तनौपोताध्यक्षा 'नावनारायण' इति लोके ख्यातिं गताः। श्रीनारायणजीमहानुभावा लक्षाधीशाः श्रेष्ठिनो बभूवुः। अमीषामेव कुलगुरवः (कुलपुरोहिताः) परमशैवाः शिवाध्यानपरायणाः परमपूज्याः समाधिषु कृतशिवसाक्षात्काराः श्रीरामभट्टारकाभिधा आसन्। यैर्वंशपरम्परागतां पुरोहितानुबन्धिनीं वृत्तिमुज्झित्वा संसाराद् विरतिरधिगतासीत्। दूरतोऽधःकृतसंसृतिमार्गाणामेवं परित्यक्ताणवादिमलत्रितयानां श्रीरामभट्टारकमहोदयानामावासः पूर्वोक्तेन श्रीनारायणेन स्ववासाभ्याशे फतेहकदलाभ्यन्तरे उपकल्पित आसीत्। योऽद्यत्वे "श्रीरामशैवत्रिकाश्रम" नाम्ना काश्मीरेषु प्रसिद्धिं गत्वाऽप्रथिष्ट। एषां सविस्तरः परिचयोऽन्यत्र लिपिबद्धोऽस्ति। एवमनुश्रूयते निरपत्यानां श्रीराजानकान्वयावतंसानां नावनारायणजीमहोदयानां सुविशाला समृद्धिः समुज्ज्वलो नौव्यापारश्चास्ताम्। तयोः सद्भावेऽप्यनपत्यता सुसम्पन्नमेनं नैरन्तर्येण दुनोति स्म। यद्वशात् कापूयं गतासीदेषां तनूरिति वीक्ष्यामीषां साध्वी सहधर्मचारिणी सर्वतः श्रीरामभट्टारकमेवोपचचार। फलतः पुत्रार्थिन्याऽनया साध्व्या सनिर्बन्धं क्रियासमभिहारेण सन्ततिदानाय प्रार्थिता गुरुवराः। तद्वरिवस्यामुदितान्तरङ्गा अमी देशिकवरास्तस्याः कामनां प्रपूरयामासुः। यदीयानुकम्पानुगृहीता प्रातःस्मरणीया सा दारिकातिरिक्तं सुतद्वयं सुषुवे। ययोः कनीयानेतच्चरितनायको राजानकलक्ष्मणोऽस्ति। योऽनुग्रहपरवशेन श्रीरामभट्टारकमहोदयेनैव प्रियतया लक्ष्मण इति कृतनामधेयः स्वगुरुपादानामनन्तरं गुरुकृत्यनिर्वोढाऽभवत्। अयं किल वैक्रमे चतुःषष्ट्युत्तरनवशताधिकसहस्रतमे वत्सरे माधवमासस्यासितपक्षद्वादश्यां परतस्त्रयोदश्यां जीवे लब्धजन्माऽभूत्। दिवसोऽयं विश्वस्मिन्नपि विश्वे निरुपद्रवः प्रसन्नदिक्सौम्यश्चासीत्। पित्रोर्वात्सल्येन लालितः पोषितोऽयं स्वगृहान्तिकवर्तिनि गवर्नमेण्टहाईस्कूलाख्ये प्रसिद्धविद्यालयेऽधिजगे। यत्रायं संस्कृतमाध्यमेन प्राथमिके स्तरे प्रावेशिकीं परीक्षामुदतारीत्। पितृभ्यां निरतिशयं परिपोषितोऽपि सन्नयं संसृतिमार्गादुद्विविजे। फलतश्चायं निर्वेदमाप्य राजानकमहेश्वराभिधाद् देशिकप्रवराच्छैवशास्त्राण्यध्यगीष्ट। येन परस्ताच्चायं मन्दं मन्दं कृताभ्यासः परिशीलनेन न केवलं शास्त्रेष्वेव परं प्रावीण्यमभजत् प्रत्युत चर्याक्रमे योगाभ्यासे चापि स्वानुभवनिष्ठमनुभूतिकौशलं समाससाद। परिणामतश्चायं तत्तद्योगिसकाशात् सचमत्कृति योगप्रक्रियामपि पारिपूर्ण्येनाप्तवान्। अथ मुक्तगृहभारोऽयमीशालयग्रामाभ्यन्तरे स्वयं निर्मापिते परमपावन आश्रमे यमनियमपूतः सन् समध्युवास। यत्र परश्शता अन्तेवासिनः समागत्यास्मात् सरहस्यानि शैवशास्त्राणि नियमेनाधीयते स्म।

आत्यन्तिकञ्च श्रेयो लभन्ते स्म । एतर्ह्यप्ययं स्वकीयां स्थितिमक्षुण्णां तथैव प्रतिपालयन् नैष्ठिकं जीवनं धारयति । शैवशास्त्रप्रक्रियामधिजिगांसवो नैके विद्वांसस्तत्तद्देशात् समागत्यास्मात् साम्नायं शैवागमं परिशीलयन्त्येतन्महानुभावानाममगाधं प्रोद्भटं च पाण्डित्यमाशंसति । सर्वथाऽधुना सतीजननीगर्भशुक्तिमौक्तिकः शौद्धोदनिरिव विविक्तसेवी सन्न्यस्तसंसृतिपाथोधिरवधीरितसमस्तसमृद्धिसंभारो निखिलभुवनोपकरणीकृतकायः शैवाध्वरदीक्षितः स्वाध्यायमात्रपरायणः शैवे योगे परिनिष्ठितोऽयं महीयसा स्वात्ममहसा भ्राजते । स्वान्तेवासिनां परमभक्तानां चासौविध्यं विज्ञाय शिष्यकृपापरवशोऽयमीशाद्रिस्थमसुप्रापं दुरारोहं स्वाश्रमं परिहृत्यापरं सर्वसुलभं स्वाश्रमं सुप्रसिद्धमुगलोपवननिशातारामाभ्याशे उपपद्मसरोवरतीरं निर्ममौ । यत्र दर्शकपर्यटकवृन्दानां विकचकमलकमनीयं नयनाभिरामं पद्मसरोवर (डल) दृश्यं चित्तं समाकर्षति । प्रतिरविवासरमत्र समागतो ब्रह्मचारिमहोदयानां शिष्यसमाजो नियमेन स्वाध्यायं करोति अविरतं चाश्रमेऽस्मिन् विविधानाध्यात्मिकविषयानवलम्ब्य सत्समागमपुरःसरं विद्वज्जनानां शास्त्रचर्चां शृणोति । सन्ति चैषां प्राच्याः पाश्चात्याश्च वरशिष्याः, येषु विशिष्टा 'मिस एल सिल बर्न' (Miss L. Sil Burn) नामिका फ्रांसदेशीया महिला, श्रीठाकुरजयदेवसिंहादयश्च भवन्ति । तत्र फ्रेंचमहिलयाऽनयाऽस्मादधीत्य 'परमार्थसार' 'विज्ञानभैरव' 'महार्थमञ्जरी' त्यादीनां शैवागमग्रन्थानां फ्रेञ्चानुवादः स्वपाठकानां पुरत उपहारीकृतः । श्रीठाकुरजयदेवमहोदयानामाङ्ग्ल्या टीकया विभूषित प्रत्यभिज्ञाहृदयमचिरेणैव मुद्राप्य प्रकाशयिष्यते । एते ग्रन्थाः प्रायशो ब्रह्मचारिमहोदयानां करकमलेभ्य एव समर्पिताः सन्ति । पी०एच०डी० इत्यादिमहोपाधिकामुकानां छात्राणां शैवमहानिबन्धविषयेऽयमेवात्र सहायको भवति डा० श्रीविष्णुदत्त-नवजीवनरस्तोगी-विनोदप्रभृतय एतद्विषयेऽस्मात्पर्याप्तं साहाय्यमाश्रितवन्तः ।

एतदीयं साहित्यम्—पूर्वं व्याख्याष्टकेनान्तरितं मुम्बापुरीमुद्रितमभिनवं श्रीगीताव्याख्यानमसार्वजनीनं सर्वसाधारणजनताया अनुपकरिष्णु विभाव्यैभिः संशुद्धमस्याभिनवगुप्तीयव्याख्यानस्य नूतनं संस्करणं सम्पाद्य मुद्रापयित्वा च प्रकाशितम् । अनन्तरं च स्वाभ्युदयनिःश्रेयसकामानां विषयवासनादूषितान्तःकरणानां कृते क्षेमराजीयटीकासंवलिता स्वनिर्मितराष्ट्रभाषया भूषिता साम्बपञ्चाशिकापि महात्मभिरेभिः सुचारुतया सम्पाद्य मुद्रापयित्वा मुमुक्षुजनहिताय प्राकाश्यं नीता । किञ्च वाराणसीचौखम्बासंस्कृतसीरीज इति सुप्रसिद्धात् कार्यालयात् मुद्रिताऽशुद्धप्राया च्युताक्षरपादादिदूषिता शिवस्तोत्रावलिर्महात्मनामेषामन्तःकरणं दुःखाकरोति स्मेति तदवस्थां वात्सल्यरसप्रपूर्णां तामवलोकयितुमप्यसहमानः प्राचीनतमान् कतिपयानादर्शस्तोत्रा-

वलीग्रन्थान् संगृह्य सुपरिष्कृत्य च तद्द्वारेणैव सुशुद्धं नूतनतमं संस्करणमचिरादेव पूर्वोक्तान्मुद्रणालयादेव प्राचीकटत्। एतदतिरिक्तं क्रमनयदीपिका स्वकृतभाषानुवादसंवलितैभिः सम्मुद्रय सम्पादनपुरःसरं प्राकाशि। किञ्च संस्कृतप्रणयिनाऽनेन तत्रभवच्छास्त्रिनाथरामप्रणीतस्य विष्णुसहस्रनामोल्लासस्य स्वीयेनैव व्ययेन प्रकाशनमकारि, यत्र विष्णुसहस्रनामावल्याः प्रत्यभिधानमेकैकः श्लोकः अर्थस्फुटनपूर्वकं विरचितोऽस्ति। इति सार्वात्म्येन गीर्वाणगिरः परिचर्यासंलग्नो दृश्यतेऽयम्। किञ्चास्मान्नान्यः शैवागमग्रन्थग्रन्थिविभेदनक्षमो विद्वान् काश्मीरेषु अद्यत्वे दृग्गोचरीभवति। संन्यस्तस्य त्वस्य महात्मनः 'स्वामी ईश्वरदास' इत्येषा प्राप्तसमज्ञा संज्ञेति उत्पलदेवकृतशिवस्तोत्रावलीप्रभृतिभ्य एतत्प्रकाशितसम्पादितपुस्तकभूमिकाभ्योऽवगम्यते।

——

लसकाकराजानकः

लक्ष्मीरामापरपर्यायः श्रीलसकाकराजानको मातुः श्रीमेरोः सकाशादुपात्तजननस्तत्रभवतः श्रीगोपालराजानकस्यात्मज आसीत्। बाल्ये चासौ स्वपितुर्गोपालराजानकादेव सकलानि कोशव्याकरणकाव्यादीनि शास्त्राण्यध्यगीष्ट। महाभागोऽयं कुशाग्रबुद्धितया स्वजनकं महाविद्वांसमतिशयानो विविधविषयावगाहिनीं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रां विवेकशालिनीं च धियमुवाह। लेखनकलायामप्यस्य पाटवमवर्णनीयमासीत्। एवमनूश्रूयते यद्-अनेन महापण्डितेनाऽऽजीवमेकयैवापरिवर्त्तितया लेखन्याऽनेके ग्रन्थाः सुलिप्यां लिखिता आसन् इति। शैवशास्त्रमर्मज्ञोऽयं परात्रिंशिकाख्यमत्युद्भटं शैवग्रन्थं सुसरलया साररूपया लघुविवृत्याख्यया व्याख्यया व्याख्यत्। शैवव्याकरणादिशास्त्रैः सह महापण्डितोऽयं चिकित्साशास्त्रमायुर्वेदमपि सुनिपुणं जानातिस्म, तात्कालिकेषु सकलेषु भिषक्षु चापि मूर्धन्यो बभूव। कल्पकर्मण्यपि चातुरीमभजत्। गार्हस्थ्यजीवनोपयोगायामुना चिकित्साविषये साधारणो वैद्यसङ्ग्रहाख्य एको लघुकलेवरो ग्रन्थोऽपि निरमायि। महानुभावोऽसावनेकानन्तेवासिनः शैवमार्गं दीक्षयंस्तथा अष्टाशीतिवर्षमितं वयःकालं यावत् स्वगेहे नानाविषयाधीत्यभिलाषुकान् स्वीयान् सच्छिष्यान् पाठयन्नास्त। प्रकीर्णान् सुभाषितश्लोकानतिरिच्य निम्नाङ्किताः कृतयोऽस्यैतर्हि समुपलभ्यन्ते।

१. श्रीमद्भगवद्गीता टीका (लासकी)
२. स्फोटपद्धतिः
३. गीतासारः
४. व्याहारसमुच्चयः
५. धर्मसङ्ग्रहः
६. मीमांसासारः
७. शारीरकसारसङ्ग्रहः

प्रायेणासावपि रणवीरपरिषदं मण्डयामास। अयमनपत्यतया स्वभगिनीसुतं दत्तकपुत्रमकार्षीदिति श्लोकादस्मात्प्रतीयते—

वेदान्तामृतयानशोधितचिदादर्शोल्लसच्छुद्धदृक्
संदृष्टात्मिकतत्त्वनित्यमुदितः काश्मीरवासी मुनिः।
आसीच्छ्रीलसकाकनामकबुधस्तेनास्मि नीतोऽन्वये
स्थित्यै कौलनिधानकात् स्वभगिनीसूनोः प्रशान्तात्मनः॥

वामदेवः

'मुनिमतमणिमाला'नामकस्तान्त्रिको ग्रन्थो विदुषाऽमुना लिखितः।

वासुदेवगञ्जूः

महामनीषी दार्शनिककविरसौ श्रीनगरे महाराजश्रीगुलाबसिंहसमये जनिमापेति श्रूयते। असावीश्वरकाकमहोदयानां दत्तकः सूनुस्तथा लसकाकमहोदयानां पौत्र आसीत्। समाध्यवस्थायां साक्षात्कृतपरब्रह्माऽयं काश्मीरनरेश्वररणवीरसिंहमाश्रितः १८५६-८७ वर्षेषु विख्यातो बभूव। अयं हि श्रीलक्ष्मीनारायणभिधेन लसकाकेन वंशविस्ताराय स्वभगिनीसूनोः प्रशान्तात्मनो निधानकौलाद्दत्तकत्वेनानीय धृतः, पोषितश्चाभूत्। तेनानेन शैशव एव स्वपितामहाल्लसकाकमहोदयात्तथा स्वजन्मपितुः कौलनिधानकाच्चानुपूर्व्या कोशव्याकरणकाव्यादीनां परिशीलनं कृतमासीत्। शैवशास्त्रस्यास्य देशिकः श्रीविद्याधर आसीत् (सम्भाव्यतेऽयमेव कौलविद्याधरो भवेद् येनैका लघुशिवसूत्रवृत्तिर्विरचिताऽस्ति।) श्रीचित्तप्रदीपाभिधं वेदान्तशास्त्रं स्वोपज्ञवृत्तियुतमसौ अष्टाशीत्यधिकसप्तदशशततमे (१७८८) शकाब्दे प्रणिनाय। ग्रन्थोऽयमेकादशसु प्रकरणेषु विविधवृत्तमय्या गीर्वाणगिरा महापण्डितेनानेन ग्रथितोऽस्ति। स्वकल्पितया वृत्त्या मूलार्थलापनक्षमतां दधानो ग्रन्थोऽयमद्य तावदमुद्रितो वर्तते। अस्य वंशधरा एतर्हि श्रीनगरे हब्बाकदलाभ्याशे शशियारप्रदेशे निवसन्ति यत्रासौ महानुभावः स्वयमपि न्यवात्सीत्। अतोऽतिरिक्ता एतत्प्रणीताश्चतस्रोऽन्या रचनाः समासाद्यन्ते। ता यथा—

१. सटिप्पणा ब्राह्मीविद्या
२. हरिहरस्तोत्रम्
३. स्वात्मदेवस्तोत्रम्
४. ताराचन्द्रप्रकाशः

श्रीविद्याधरः (स्वामी)

असौ श्रीनगरान्तर्गतकर्णनगरनिवासी काश्मीरिकः सारस्वतब्राह्मणः श्रीस्वाम्यमरनाथस्य कन्दरायां तपस्यन् बहूनि ज्ञानानि समुपार्जयत्। अस्याऽऽश्रमे निवसन्तो बहवो जना विद्याध्ययनमकुर्वन्। अधुनापि श्रीनगरस्थकर्णनगरे तदीय आश्रमो विद्यते।

डा० शिवनाथशर्मा

श्रीनगरस्थ'नरवीर' इत्याख्योपमण्डले वास्तव्यस्य श्रीशिवनाथशर्मणो जन्म सप्तर्षिचारानुमतेन ४६७१ तमे हायनेऽभूत्। अस्य कर्मकाण्डविशारदाः तातपादाः पण्डितशुकदेव इत्यभिख्या आसन्। पूर्वं बाल्यकाले स्वगृहे एव पितृपादैः सम्यक्तयाऽयं कर्मकाण्डज्योतिर्विद्यायां प्रावीण्यं प्रापितः। अनन्तरमाङ्ग्लविद्यापाठालये कतिचिद् वर्षपर्यन्तमाङ्ग्लविद्यामभ्यस्य तं पाठालयं परित्यक्तवान्। संस्कृतविद्यामध्येतुकामोऽयं श्रीनगरस्थराजकीयसंस्कृतपाठशालां प्राविशत्। ततः पञ्चनदविश्वविद्यालयस्य क्रमशः प्राज्ञ-विशारद-शास्त्रिपरीक्षाः समुत्तीर्णवान्। कालान्तरेणासौ वाराणसेयभारतधर्ममहामण्डलद्वारा साहित्याचार्य-साहित्यभूषण-डी० ओ० सी० इत्यादिविरुदावल्या विभूषितोऽभूत्। पूर्वमनेन शिक्षाविभागे सप्तवर्षाणि यावद् अध्यापनकार्यम् अङ्गीकृतम्। ततोऽयं स्वर्गीयमहाराजहरिसिंहस्य निजपुस्तकालये द्वितीयपण्डितस्थाने कार्यमकरोत्। तत्रैतेन प्राचीनसाहित्यस्य पूर्णतयाध्ययनं विहितम्। पश्चादेतेन कलकत्ताविश्वविद्यालयस्य प्राच्येतिहासप्राचार्याणां डा० नलिनाक्षदत्त एम्० ए० पी० एच० डी० डी० लिट् महोदयानां गिलगित्तपाण्डुलिप्याः सम्पादने साहाय्यमपि कृतम्। पश्चादसौ काश्मीरिकशोधसंस्थाने (रिसर्चविभागे) प्रधानपण्डितपदमलङ्कृतवान्। वर्षषट्कं यावत् महोदयोऽयं श्रीनगरस्थ'गवर्नमेण्टओरियण्टलकालेज' इत्याख्ये महाविद्यालये प्रधानपण्डितपदं समलङ्कृत्य १६५८ ख्रिष्टाब्दे अवकाशं प्राप्तवान्। असौ काश्मीरसंस्कृतसाहित्यपरिषदः 'श्री' पत्रिकाया उपमन्त्रिपदमुपसम्पादकपदं चापि समभूषयत्। अस्यां पत्रिकायामस्य लेखाः प्रशंसार्हाः। साहित्यसेवासाधनतत्परोऽसौ काश्मीरब्राह्मणमहामण्डलस्थविद्वत्परिषदो मन्त्रिपदमवलम्बते। डा० राधाकृष्णकावद्वारा संस्थापितायाः 'शारदापीठरिसर्चसिरीज' पत्रिकायाः संस्कृतविभागस्य सम्पादनमपि करोति। काश्मीरसंस्कृतसाहित्यसम्मेलने एभिर्निरीक्षकपदमपि समलङ्कृतम्। असौ महोद्यमी संप्रति एफ्० ए० बी० ए० एम ए० पर्यन्तं बालिकाः संस्कृतं स्वकुटीरके निःशुल्कं पाठयति। अमुना पण्डितवर्येण 'अमरनाथमाहात्म्यम्',

तस्मिन् काष्ठीलदेशे विरचितवसतिर्लब्धवर्णः शिवाख्यो
व्याख्यत् सौभाग्यविद्यामभिमतफलदां जात्युपाध्यायशब्दः ।।

इति श्रीविद्याविवरणान्तिमपुष्पिकायामुट्टङ्कितवानसौ ।

तस्य निम्ननिर्दिष्टा रचना गवेषणयैर्तर्हि समुपलभ्यन्ते ।

१. शिवरात्रिनिर्णयः
२. गायत्रीमन्त्रार्थविवृतिः
३. श्रीविद्याविवरणम्
४. विज्ञानभैरवोद्योतसंग्रहः

आसु विज्ञानभैरवोद्योतं विहाय न कापि मुद्रितास्ति । पञ्चसप्तत्युत्तरैकोनविंशतिशततमे (१९७५) वैक्रमाब्दे तदनुसृत्या १९१८ खिष्टाब्दे महामहोपाध्यायः श्रीमुकुन्दरामशास्त्री प्रत्नविद्याप्रकाशविभागतः (श्रीनगरे) श्रीविज्ञानभैरवोद्योतविवृतिं प्राकाशयत् । ग्रन्थोऽयमागमप्रधानः भैरवभैरवीसंवादरूपो रुद्रयामलाख्यतन्त्रान्तर्गतान्यतमभागः, क्षेमराजशिवोपाध्यायाभ्यां विहितया भागशष्टीकया उद्योतितश्च । तत्र श्रीशिवोपाध्यायो भैरवादिदुरूहशब्दानां सुललितार्थप्रतिपादयित्र्या सारगर्भितया वृत्त्या सुगूढमाशयं विशदीकृतवान् ।

श्रीकण्ठकौलः

अमुना जोनराजस्य राजतरङ्गिण्या एकमालोचतात्मकं संस्करणं सम्पादितं यद् विश्वेश्वरानन्दवैदिकशोधसंस्थानेन प्रकाशितम् ।

साहिबरामः

तत्रभवतां श्रीसाहिबरामवर्याणां जन्म श्रीनगरे एकोनविंशत्यधिकैकोनविंशतिशततमेऽब्दे समभूत् । एषां पूर्वजा अनन्तनागप्रदेशतः स्वां वृत्तिमन्वेषयितुं श्रीनगरे एव न्यूषुरिति श्रूयते । एतदनुमीयते यत्तेषां निवासस्थानपरिवर्तनमष्टादश्याः शताब्द्याः पूर्वार्धे समजनि । प्रस्तुतचरितस्य नायकानां श्रीसाहिबरामकौलमहोदयानां तातपादाः श्रीदिल्लाराममहोदया भैरवपुराङ्गणे (भीरवापरगनान्तरे) 'कारदारपदवीं' भूषयामासुः । तदानीं यातायातसाधनानां सौविध्याभावात् तदीयाधिकारस्यैकत्रानवस्थानशीलत्वाच्च स्वगृहे चिरं निवासाय समयस्तैर्न प्रापि । अतस्तदीयतनुजन्मनां शिक्षाभार-

स्तत्पत्न्या स्वभर्तुरनुपस्थितिवेलायां निर्व्यूढः। शैशवे श्रीसाहिबरामवर्य कुलक्रमागतां पारस्यभाषां शिक्षितुं परिस्थितिवशात् तत्तातमहोदयस्तदानीं 'मकतब' इति ख्यातं विद्यालयं प्रति प्राहिणोत्। परमष्टादशवर्षदेशीयः सन्नप्यसौ नेषदपि तां भाषामशिक्षत, न चापि तां भाषामध्येतुमस्य मनसि रुचिरवर्धत। किञ्चासौ स्वस्मात् प्रदेशात् प्रदेशान्तरं, खर्वटात् खर्वटं, भ्रमन्नित्वरतामयासीत्। अथ तदीया प्रसूस्तच्चेष्टितैः परं निर्वेदमापत्। निर्विण्णा च सती सा स्वभ्रातुर्लक्ष्मीरामापरनामधेयस्य राजानक-लसकाकस्य शरणमयासीत्। तदानीं लसकाको विद्वद्वरेण्यः पण्डिताग्रणीश्चासीत्। तदासौ सर्वकारप्रेरणया तत्साहाय्याश्रयेण च एकां स्वतन्त्रां गीर्वाणगिरः पाठशाला-मुद्धाट्य प्रतिष्ठापयामास। स्वस्वसुराग्रहेणानुरोधेन च कथञ्चिदसौ चरितनायकं साहिबरामं गीर्वाणगिरमभ्यासयितु तत्र प्रवेशयामास। श्रीसाहिबरामस्य प्राक्तन-संस्कारवशात् इमामेव विद्यां पठितुं रुचिरत्यधिकमाकृष्टाभूत्। दिनाद्दिनं क्षणात्क्ष णमेकतानचेतसा गीर्वाणगिरः परिशीलनेनास्य प्रतिभा विस्फारमलभत। स्वमातुलात् सातत्येन विद्यामभ्यस्यताऽनेन तदीये नेत्रे विस्मयेन विस्फारिते। किञ्च सहाध्यायिनां स्वमातुलेयानां मध्येऽसौ बुद्धेर्वैशिष्ट्यमभजत, येनासूयापरवशास्तदीया मातुलेयाः त-मुद्विग्नमकार्षुः। कालेन चासौ व्याकरणकाव्यालङ्कारादीनि साकल्येनाधिजगे। वेदा-न्तशैवदर्शने अपि यथावदनेन पारिशीलिते। किञ्च शिवदृष्टिरित्याख्यस्य शैवदर्शना-पराभिधस्य परिशीलनावसरे स्फोटवादादिसन्दिग्धान्विषयान् दृष्ट्वा महाभाष्यमीमां-सादिशास्त्राण्यध्येतुमस्य मनसि महती रुहरुहिका समजायत, यां प्रपूरयितुं स्वगुरुचरणानामन्तिकमुपाससाद। परमदसीयनिरर्गलसमुच्छलत्प्रतिभासम्पत्तेस्त्वस्मै तेऽप्यद्रुह्यन्, येन परं निर्वेदमाप्तोऽप्यसौ स्वेप्सितान्नोद्विविजे। अन्ते चासावुल्लिखित-विषयाणामर्धीत्यै पदातिरेवाकिञ्चनो वाराणसी जगाम। तत्र विद्याभ्यासहेतोर्वर्षमेकं स्थित्वा स्वेप्सितविषयानविकलं समाप्य, तत्रत्यान् गुरूनपि स्वाद्भुतप्रतिभया तोष-यामास, विस्मयाम्बुधौ च निमज्जयामास। ततः प्रतिनिवृत्त्य स्वनगरं स्वीयां ब्राह्म-णोचितां प्रत्नतमां संस्कृतिमाशिश्रिये। तदनुकूलया च वृत्त्या वर्तयन्नसौ कालं निनाय। स्वतातपितामहादीनां राज्यानुकूलपारस्यभाषामयवातावरणतया गृहे न किमपि संस्कृतपुस्तकादिकमासीत्। यत्किञ्चिद्वित्तं कथोपदेशवाचनादिनाऽर्जतिस्म तत्सर्वं पुस्तकानां संग्रह एव व्ययते स्म। फलतोऽयं प्रत्नसंस्कृतपुस्तकानां संग्रहाय मतिं चक्रे। नैकविधपुस्तकानि तदीयं पुस्तकालयं शोभयाञ्चक्रिरे यानि अन्वेषमन्वेषं लिपिकर्तृभिश्च लेखयित्वा स्वयं चापि विलिख्य स्वकीये पुस्तकालये तेन स्थापि-तानि। कदाचित्कोऽपि तदन्तेवासी माघमासे कस्यापि वणिजो गृहे तद्द्वाराऽनुवाच्य-

मानं श्रीमद्भागवतपारायणं द्वादशस्कन्धान्तं यावच्छ्रुत्वा नितरां मुमुदे। अथ जातु स्वमातुर्निधनावसरे सम्पद्यमाने सत्संगे शिवपुराणं वाचयितुमतितरामभ्यर्थयदसौ परं तत्कृते विषमेयं समस्यासीत् यतस्तत्संगृहीतपुस्तकालये शिवपुराणस्य न काचन प्रतिर्वर्तते स्म। इतश्च कस्यापि पण्याजीवस्य किमपि ऋणमासीत् यच्च निर्यातयितव्यमासीत् 'शोभनोऽयमवसर ऋणनिर्यातनाय, परमादर्शरूपं पुस्तकं कुत आनेष्यामिइति मन्वानश्चिन्तापरवशोऽभवत् साहिबरामः। अत्रान्तरे एकेन प्रातिवेश्मिकप्रवयसा सह उद्दिष्टविषये वार्तालापोऽभूत्। तेनासौ सान्त्वितोऽभूत् यन्मम पार्श्वे तत्पुस्तकं शिवपुराणं वर्तते परं पारस्यभाषायां लिखितमस्ति कथङ्कारं तद्द्वारा स्वाभीष्टं सम्पादयितुमलम्भूष्णुः स्यामित्यनया चिन्तया पर्याकुलीक्रियमाणोऽसौ नितरामखिद्यत। अथ चिरादेक उपायस्तस्य प्रत्यभात् यदसौ प्रवयसः पारस्यभाषामयं शिवपुराणमाकर्ण्य युगपदेव तच्छ्लोकबद्धेन संस्कृतेनानूद्य तत्कथोपदेशं श्रावयामास। अनया दिशा च नूतनमपरं शिवपुराणं श्लोकैरसो जग्रन्थ। यच्चाधुनापि तद्वंशधराणां पार्श्वे सुरक्षितं वर्तते। मुद्रितशिवपुराणसंस्करणेन सार्धमस्य क्रियमाणायां तुलनायां भावतो नैषदप्यन्तरमुपालभ्यत इति श्रूयते। अथासौ बहूनन्तेवासिनोऽचिरेणैव कालेन नानाशास्त्रपारगान् कृत्वाऽतुलं यशः समाससाद। क्रमेण च विद्याव्यसनितया काश्मीरनरेशेन श्रीरणवीरसिंहेन तदीयमप्रतिहतं प्रतिभाचितं वैदुष्यमश्रावि। यत्परवशेन तेन स्वसभायामानीतोऽसौ प्रधानराजपण्डितपदवीमलञ्चकार। येन तद्यशः सर्वत्र काश्मीरेषु प्रससार। किं च कलाकोविदेन राज्ञाऽसौ तदानीं राजकीयपाठशालायां प्रधानाध्यापकपदवीमध्यारोपितः। अथैकः कोऽपि काशिकः पण्डितो रणवीरसिंहस्यास्थानमुपाययौ, यस्मिन् समागते महाराजः कविसम्मेलनस्य व्यवस्थामकारयत्, यत्र काशिककवी राजकविं समागमाय समाह्वयत। समागते च तस्मिन् महाराजेन राजकविः साहिबरामस्तत्पुरः सविशेषं न सम्मानितोऽभूत् श्रीसाहिबरामस्यायं स्वभावः आसीद् यदसौ स्वदृष्टिकोणमनुसृत्येव सर्वं कार्यं करोति स्मेति। तत आत्मानमपमानितं मत्वा सपद्येव तां राजसमितिं जहौ। सर्वथा तेन न तदसह्यत। अपुनरागमनाय चासौ राज सभामुत्ससर्ज। तदेतेन जायमानं तदीयमनादरमाकर्ण्य महाराजः परं विव्यथे महामन्त्रिद्वारा च तं क्षमां ययाचे। कथञ्चित् सन्तुष्टेन तेन षण्मासानन्तरं राजसभायाः कविपदवो पुनर्निरवाहि। तत्प्रणीतानां पुस्तकानां तालिकाऽधस्तान्नामनिर्देशपूर्वकं दीयते—

१. राजतरङ्गिणीसंग्रहः २. तीर्थसंग्रहः

३. नीतिकल्पलता (भागद्वयात्मिका) ४. गोत्रप्रवराध्यायव्याख्या

५. गीताव्याख्या (साहिबी) ६. पञ्चसायकविवरणम

७. संक्षिप्तं शिवपुराणम् ।

साहिबरामस्यान्याः कृतयस्त्विमाः—

शिवसिद्धिनीतिः, गायत्रीमन्त्रभाषा, चित्स्फारसाराद्वयम्, सच्चिदानन्द-कन्दली, शारिकास्तवः, गुरुवृत्तिचिन्तामणिः, सहजार्चनशिष्टिका, निजाल्पबोधः, चन्द्रमौलिकस्तवः, सुप्रभातस्तवः, गीतासारः, कल्पवृक्षः, देवीनामविलासः (काव्यम्) चेत्यादयः ।

श्रीसुखानन्दजाडूशास्त्री

प्रोद्भटनैयायिकवैयाकरणपण्डितोऽयं श्रीनगरे 'सत्थू' इति प्रथिते उपनगरे जनिं लेभे । अस्य तातपादानां नामधेयं श्रीलालजीजाडूमहोदय इत्यासीत् अयं तदानी रणवीरसिंहाश्रितः पण्डितस्तदीयधर्मार्थट्रस्ट इत्याख्यायाः संस्थाया द्वारेण प्रतिष्ठापितस्यानुवादविभागस्यैकः पण्डितो बभूव । अस्याश्रयेऽधीतविद्योऽयं काश्मीरराजकीयपाठशालातः शास्त्रिपरीक्षां पारितवान् यत्र श्रीदामोदरराजारामादिविद्वद्भ्यो न्याय-व्याकरणादीन् विषयानधीत्य ज्योतिःशास्त्रेऽपि परं प्रावीण्यमभजत् । नैतेन समः काश्मीरे नैयायिको वैयाकरणश्चान्य आसीत् । तदानीमसौ मीमांसान्यायज्योतिःशास्त्राणां विशिष्टज्ञानाधिगमाय वाराणसीमगच्छत्, यत्र काशिकपण्डितेभ्यः प्रोद्दिष्टविषयान् यथावदधीत्य काश्मीरान् प्रत्यावर्तत । सिद्धान्तकौमुदीस्थफक्किकानां ज्ञानमस्य सर्वातिशायि विस्तृतं चासीत् । किञ्च महाभाष्यादिविषयानसौ मौखिकानेव पुस्तक-दर्शनमन्तरेण पाठयति स्म । काश्मीरिकाणां ज्योतिर्विदां मुख्यं पदमधितिष्ठन्नसौ महामनस्वी पण्डितो ज्योतिर्विद्यामुपजीव्यैव कालं निनाय । असौ काश्मीराक्षांशानु-सारिपञ्चाङ्गस्याविर्भावकोऽभवत् । काश्मीरे भारतविभाजनलब्धजन्मनः पाकस्थानस्य नानोत्पातान् दृष्ट्वा भूयो जीवितुं नोदसहत । साक्षान्महामना मालवीय इव पीडितानां भारतीयानामार्तनादं श्रावं श्रावं शरणार्थिनां काश्मीरिकाणां च दशां दर्श दर्श-मत्यन्तं खिन्नो भूत्वा एकोनपञ्चाशदुत्तरैकोनविंशतितमे ख्रिष्टाब्देऽसौ प्राणान् जहौ ।

सुदर्शनराजानकः

महापण्डितोऽयं श्रीप्रतापप्रभूणां (१८८७-१९२५) समये राजगुरुरासीत्। अयं राजानकटीकरामस्य प्रपौत्रः राजानककवलरामस्य च सूनुस्तन्त्रशास्त्राब्धिपारगो बभूव। अयं मनस्वी श्रीनगरे रघुनाथमन्दिरोपान्ते उवास। अनेन सुप्रसिद्धानां काश्मीरिकतन्त्रग्रन्थानां साराः प्रणीताः सन्ति। येऽद्य यावन्मुद्रणकाष्ठामनधिगता अप्रकाशिता एव सन्ति। तेषु देवीरहस्यसारः, तन्त्रसारसार इत्यादयः सन्ति। अनेन तत्पूर्वजैश्च विविधानेकविषयकहस्तलिखितग्रन्थानां संग्रहोऽप्यकारि यस्त्वद्यापि एतदुत्तराधिकारिणां पार्श्वे सुरक्षितो वर्तते।

श्रीहरभट्टशास्त्री

महामाहेश्वरो विश्वविदितवैदुष्यः अशेषतन्त्रशास्त्रारण्यविहरणपञ्चाननः, शैवशास्त्रीयप्रक्रियाचणस्त्रिकशास्त्ररहस्यवेत्ता प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तपाथोथिपारगस्तान्त्रिक-चक्रचूडामणिः श्रीहरभट्टशास्त्रिमहोदयः अहल्यामठे 'गुण्ड अन्दर' इत्याख्ये प्रदेशे चतुःसप्तत्यधिकेऽष्टादशशततमे खिष्टाब्दे जाड्' इत्युपाह्वात् ज्योतिर्विदः केशवाज्जनिमाप। बाल्ये चायं स्वपितुः केशवादवाप्तोपक्रमशिक्षः समये दयाराम शास्त्रिमहोदयात् काव्यालङ्कारादिशास्त्राणि परिशीलयामास। अथ 'गंजू' इत्युपाह्वयात् श्रीराजाराम (राजानक) शास्त्रिमहाभागादधीतन्यायव्याकरणमहाभाष्यादिविषयोऽयं प्रथमे स्तरे पञ्चापविश्वविद्यालयतः शास्त्रिपरीक्षामुदतारीत्। नैतावतैवास्य ज्ञानपिपासोपश-मोऽभवत्, प्रत्युत विशिष्टज्ञानोपार्जनाय नितरामुदयुङ्क्त। फलतः श्रीमुकुन्दपण्डितादसौ शैवीदीक्षामप्याससाद शैवीदीक्षोपासनान्तर्गतान् सूक्ष्मसूक्ष्मान् निगूढतत्त्वान् विषयान् क्रियात्मकतयाऽनुभवितुं सामस्त्येन ज्ञातुं च तदानीं प्रख्यातस्य सक्रियस्य योगिनः शैवशास्त्रनिष्णातस्य, जमनगरनिवासिनः, परमसिद्धस्य आनन्दजीमहोदयस्य शरणमयासीत्। अथ तच्छक्तिपाताधिगतेप्सितः ईश्वरप्रत्याभिज्ञा-परात्रिंशिका, मालिनीविजयोत्तरादीनां सन्दिग्धदुरूहजटिलस्थलानि करामलकवत् प्रत्यक्षीचकार। गीर्वाणगिरि वक्तृत्वप्रतियोगितायाममौ सनातनधर्मपदकप्रदानेनसभ्यजनसमक्षं पुरस्कृतो ऽभवत्। बहुशोऽयं सनातनधर्मद्रोहिणो वादे पराजित्य न्याय्यं मतं समर्थयामास। अथा-दसोयप्रतिभाप्रभावितः श्रीजगदीशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयः काश्मीरिकप्रत्नतत्त्व-विद्याप्रकाशविभागाध्यक्षः शैवसंस्कृतग्रन्थसम्पादनायामुं साम्रेडं प्रार्थयाञ्चक्रे। परिणाम-तो द्वितीयसहकारिसम्पादकत्वेनोद्दिष्टकार्यालयमसौ सिषेवे। प्रधानसहकारिसम्पादक-स्तदानीं म०म० मुकुन्दरामशास्त्रिमहोदय आसीत्। स्पन्दकारिका, महानयप्रकाशः, स्तवचिन्तामणिः, षट्त्रिंशतत्त्वसंदोहः, परात्रिंशिका चेत्यदीनां मुद्रणार्हाणि संस्क-

रणान्यपि प्रोद्भटपण्डितोऽयमेव व्यधादिति । अथायमेव सरमहाराजा–अमरसिंह् सी० आई०ई० द्वारा संगृहीतस्य निजस्य हस्तलिखितपुस्तकालयस्य सविवरणं संवेदात्मकं सूचीपत्रं निर्मातुं प्रार्थितस्तदानीन्तनमुख्यमहासचिवेन श्रीरामचन्द्रकाकेन । तदनन्तरं परिवृत्यास्य नियुक्तिरुक्तपुस्तकालयेऽभवद्यत्रासौ अष्टाविंशत्युत्तरैकोनविंशतिशततमात् ख्रिष्टाब्दादारभ्यैकचत्वारिंशत्तमाब्द यावत् काकरामचन्द्रद्वितीयः सप्तसंख्याकान् ग्रन्थान् वर्तमानवैज्ञानिकपद्धत्या समपादयत् । येषु विद्यार्णवतन्त्राभिधो बृहद्ग्रन्थो भागद्वयविभक्त एभिः सुचारुतया सम्पादितः । स्खलितच्युतसंदिग्धस्थलानां प्रपूरणेऽपूर्वं पाटवमसौ धत्तेस्म । एकचत्वारिंशत्तमे ख्रिष्टाब्दे पुनः प्रत्नविद्याप्रकाशविभाग-(रिसर्चडिपार्टमेण्टजम्बूकाश्मीरस्टेट) कार्यालयस्य प्रधानपण्डितकार्यधुरमुवाह । यत्र नैकविधहस्तलिखितपुस्तकानि शोधयन्नसौ तानि मुद्रणयोग्यतां निनाय । प्रोक्त-विद्याप्रकाशविभागकार्यालयस्य सर्वाणि प्रकाशनानि एतत्साहाय्येनैव सुसम्पादितान्यभूवन्निति यदुच्यते न तत्र काचनात्युक्तिः प्रतीयते । अभिनवगुप्तप्रणीतां बोधपञ्चदशिकां परमार्थचर्चां चोत्पलदेवकृतामीश्वरसिद्धिं चासौ प्राथम्येन समीचीनतया च व्याख्यातवान् । एतर्हीमा. पुस्तिकाः प्रोक्तकार्यालयतः प्राप्तमुद्रणप्रकाशना विक्रयाय प्रस्तुताः सन्ति । श्रीनगरे भारते भारतवर्षाद् बहिश्च बहवोऽन्तेवासिन एनमुपेत्य शैवतन्त्रशास्त्राण्यधीयते स्म । एषु वैदेशिकाभ्यां प्रो० एच्० वोडम श्री डी०बी० स्पूनर इत्येताभ्यां तन्त्रशास्त्रज्ञानमस्मादेव लब्धम् । किं च के० सी० पाण्डे महोदयोऽप्युक्तविषये भूरिसाहाय्यममुतो लब्धवान् । धर्माचार्यकृतायाः पञ्चस्तव्या विस्तृतं व्याख्यानमेभिर्व्योमनन्दनवेन्दुमिते वैक्रमीयवत्सरे विहितम्[१] । यस्याः पञ्चमस्तवरूपस्तृतीयो भागो मुद्रितो भूत्वा विक्रयाय प्रस्तुतो वर्तते । अवशिष्टं भागद्वयं स्तवचतुष्टयात्मकं चाचिरेणैव प्रकाशयिष्यते । एकस्य भागस्य काश्मीरीभाषाग्रथितस्यैकस्यामेव रजन्यां पद्यानुवादोऽपि महापण्डितैरेभिःकृतोऽस्ति । एतत्प्रणीता दशोपनिषदां शैवशास्त्रानुसारिणी व्याख्याऽपि कृतपूर्वाऽस्य (पुस्तकालये वर्तते याऽमुद्रितास्तीति श्रूयते । सप्तचत्वारिंशदधिकैकोनविंशतिशततमे ख्रिष्टाब्दे प्रधान-

---

१. तथा चोक्तं तत्र—

विक्रमीये व्योमनन्दनवेन्दुमितवत्सरे ।
माहेश्वरो हरः शास्त्री भट्टोपाधिविभूषितः ॥१॥

पञ्चस्तव्यां व्यधात् श्रीमद्धर्माचार्यकृताविमम् ।
व्याख्याग्रन्थं महादेवीप्रेरणापारवश्यतः ॥२॥ इति ।

पण्डितपदाद्विरामं लेभे । अन्ते एकपञ्चाशत्तमे ख्रिष्टाब्दे शरीरशैथिल्यहेतोरात्यन्तिकं देहनिर्वाणं समाससाद । महापण्डितस्यास्य शरीरविलयेन शैवागमज्ञानस्य सुमहती क्षतिः संजाता । एतद्विषये—

नूनं 'श्रीहरभट्टशास्त्रिविबुधादन्यो न शैवागम-
ग्रन्थग्रन्थिविभेदनेऽद्य मतिमानित्युच्चकैर्ब्रूमहे ।

इत्युक्तिरद्यावधि चरितार्थैवाभाति । एतत्सम्पादिताः सप्त ग्रन्था अधो निर्दिश्यन्ते—

१. आह्निकपद्धतिः
२. क्रमदीपिका
३. विद्यार्णवतन्त्रम्
४. शिशुपालवधम्
५. गान्धर्वतन्त्रम्
६. बृहन्नीलतन्त्रम्
७. देवीरहस्यम्

हरिकृष्णमिर्जाः

अमुष्य श्रीहरिकृष्णमिर्जामहोदस्य जनिः काश्मीरमण्डले १९१५ ख्रिष्टाब्देऽभूत् । अन्वेषणपत्रिकायाः सम्पादकेन श्रीमता हृदयनाथमहाभागेन सह शास्त्रार्थं विधाय त्रिकदर्शनमप्यसावुपलब्धवान् । व्यापार एवामुष्य जीविकाया आधारः । उक्तपत्रिका-प्रकाशने च आर्थिकसाहाय्यमसौ कृतवान् । तदेवं संस्कृतभाषानुरागी "मिर्जामहोदय" इति ज्ञायते ।

श्रीहृदनाथकौलः

असौ महानुभावः १९२२ ख्रिष्टाब्दे श्रीनगरे जन्म लेभे । बी० ए० परीक्षा-मुत्तीर्य षड्विंशतिवर्षवयस्कोऽसौ राजकीये वनविभागे कार्यमकरोत् । ततश्च न्यायालये गणकपदे न्ययुज्यत । अस्वास्थ्येन तु कार्यमत्याक्षीत् । श्रीहृदयनाथकौलमहोदयेनाङ्ग्ल-भाषामाध्यमेन वर्तमानवैज्ञानिकशब्देषु त्रिकदर्शनस्य सर्वाङ्गीणः प्रकाशः कृतः । १९५८ ख्रिष्टाब्देऽमुना विद्वद्वरेण रिसर्चनामिकायाः पत्रिकायाः स्थापनाऽक्रियत ।

अवशिष्टा विशिष्टा विद्वांसः

अधोनिर्दिष्टैः संस्कृतस्नेहिभिः पण्डितप्रवरैः संस्कृतसाहित्यस्य भिन्नभिन्नविषयेषु काश्मीरप्रान्ते निःशुल्कं सेवा विहिता । केचन तेषु सम्प्रत्यपि सेवासंलग्ना दृश्यन्ते—

१. आनन्दपण्डितः, भूतपूर्वोऽध्यापकः, राजकीयसंस्कृतपाठशा, श्रीनगरम् ।
२. ईश्वरभट्टशास्त्री, भूतपूर्वो मुख्याध्यापकः, ,, ,,

३. ओङ्कारनाथशास्त्री । ४. काशीनाथदरः । ५. काशीनाथशास्त्री ।

६. केशवनाथशास्त्री बी०ए०एड०, भूतपूर्वोऽध्यापकः, गवर्नमेण्टओरियण्टल-कालेज, श्रीनगरम् ।

७. गाहालालहण्डूः । ८. गोपालजुवगीरूः कर्मकाण्डविशारदः ।

९. गोपीनाथगञ्जूशास्त्री, भूतपूर्वोऽध्यापकः, राजकीयसंस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

१०. गोविन्दराजदानशास्त्री प्रभाकर एम्०ए०एम्०ओ०एल्०, संस्कृतप्राध्यापकः, अमरसिंहकालेज, श्रीनगरम् ।

११. चन्द्रराजानकः वैयाकरणः । १२. जनार्दनभट्टः ज्यौतिषिकः ।

१३. जगन्नाथशास्त्री । १४. जगन्नाथशास्त्री ।

१५. जियालालकौलः । १६. जियालालशास्त्री ।

१७. टीकालालशास्त्री भूतपूर्वोऽध्यापकः, राजकीयसस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

१८. त्रिभुवननाथशास्त्री ।

१९. त्रिलोकीनाथभट्टः शास्त्री प्रभाकरः, बी०एस्०बी०एड० ।

२०. दयारामशास्त्री भूतपूर्वो मुख्याध्यापकः, राजकीयसंस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

२१. दामोदरपण्डित. ।

२२. दीनानाथयक्षः शास्त्री प्रधानपण्डितः, जम्बूकाश्मीररिसर्चविभागः, श्रीनगरम् ।

२३. पीताम्बरशास्त्री भूतपूर्वोऽध्यापकः, गवर्नमेण्टओरियण्टलकालेज, श्रीनगरम् ।

२४. प्रकाशचन्द्रपण्डितः । २५. प्रकाशपण्डितः । २६. बलकाकहण्डूः ।

२७. बालकभट्टः रैंगाधारी, वेदान्ताचार्यः ।

२८. महानन्दपण्डितः भूतपूर्वोऽध्यापकः राजकीयसंस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

२९. महेश्वरराजानकः शैवाचार्यः ।

३०. माधवभट्टः । ३१. मोतीलालशास्त्री ।

३२. रघुनाथजाडूशास्त्री विद्यावाचस्पतिः, वैयाकरणः, भूतपूर्वोऽध्यापकः राजकीयसंस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

३३. राजकाकशास्त्री भूतपूर्वो मुख्याध्यापकः, राजकीयसंस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

३४. राधाकृष्णशास्त्री । ३५. रामचन्द्रकोकिलः, साहित्यकोविदः ।

३६. रामभट्टः, भूतपूर्वोऽध्यापकः, राजकीयसंस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

३७. लक्ष्मीचन्द्रशास्त्री, भूतपूर्वोऽध्यापकः, राजकीयसंस्कृतपाठशाला श्रीनगरम् ।

३८. लक्ष्मीनारायणशास्त्री प्रभाकरः ।

३९. लक्ष्मीनारायणसप्रूः । ४०. वासुदेवशास्त्री ।

४१. विदलालशास्त्री, भूतपूर्वोऽध्यापकः, गवर्नमेण्ट मेमोरियल कालेज, श्रीनगरम् ।

४२. विश्वनाथशास्त्री, भूतपूर्वो मुख्याध्यापकः, गवर्नमेण्ट ओरियण्टल कालेज, श्रीनगरम् ।

४३. सर्वदानन्दशास्त्री, भूतपूर्वोऽध्यापकः, राजकीय संस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

४४. सहजभट्टः । ४५. सुखानन्दशास्त्री ।

४६. सुदकाकशास्त्री, भूतपूर्वोऽध्यापकः, राजकीयसंस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् ।

४७. सुनभट्टशास्त्रीजन्दा, भूतपूर्वोऽध्यापकः राजकीय संस्कृतपाठशाला, श्रीनगरम् । (अमुना विद्वद्वरेण जगद्गुरुश्रीशङ्कराचार्यप्रणीतायाः सौन्दर्यलहर्याष्टीका विरचिता)

४८. शिवभट्टः ।

अन्येऽपि केचन विद्वांसः काश्मीरे कृतसंस्कृतसेवाः श्रूयन्ते तेषामपि यथोपलम्भं परिचयोऽत्र वितन्यते ।

१. श्रीअनन्तरामशास्त्री	उत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालाप्रधानः पश्चात् श्रीरघुनाथ-संस्कृतपाठशालान्यायाध्यापकः ।
२. श्रीगङ्गाधरशास्त्री	श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशालाध्यापकः पश्चात् उत्तरवाहिनी-गदाधरपाठशालाध्यापकः पुनः सैनिकपण्डितः ।
३. श्रीगोपालशास्त्री	उत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालाध्यक्षः सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः ।
४. श्रीगौरीदत्तशास्त्री	उत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालाद्वितीयाध्यापकःपश्चात् प्रथमाध्यापकः, पुनः उ. वा. ग. पाठशालाप्रथमाध्यापकः ततः श्रीरघुनाथसंस्कृतपाठशालाध्यापकः ।
५. श्रीचन्द्रनाथझा	उत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालाप्रधानः ।
६. श्रीजगन्नाथशास्त्री	उद्यमपुरवासी, उत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालाप्रधानः ।
७. श्रीदामोदरः	काश्मीरशैवशास्त्रवित् ।
८. श्रीनिवासशास्त्री	उत्तरवाहिनीगदाधरपाठशालाप्रधानः ।
९. श्रीहेमराजः	अमृतसरसवास्तव्यो विद्यालयस्नातकः ।

अन्येऽपि केचिद् विद्वांसोऽत्र प्रस्तोतव्याः स्तोतव्याश्च सन्ति । तेषां परिचयस्तु विशेषान्न प्राप्त इति नाममात्रेण निर्देशः क्रियते ।

१. श्रीचुम्बनझा	२. श्रीजनार्दनभट्टः
३. श्रीदिलारामायुर्वेदाचार्यः	४. श्रीदेवकृष्णः(तैलङ्गः)
५. श्रीदेवकृष्णव्यासः(वाराणसेयः)	६. श्रीभास्कराचार्यः
७. श्रीमहाडिम्बः	८. श्रीरसमोहनः
९. श्रीलल्लपण्डितः	१०. श्रीवेंकटशास्त्री(कार्णाटकः)

जम्बूकाश्मीरप्रदेशादन्यत्र जातानामपि काश्मीरे संस्कृत-सेवां कृतवतां भारतीयानां वैदेशिकानां च विदुषां सूची (चतुर्थी)

१. ई०बी० कौवेल्
२. ए० ट्रोयरः
३. ए०बी० 'प्यो' महाशयः
४. एम्०ए० स्टीनः
५. एल्०डी० वर्नेटः
६. डा० कर्ट एफ० लेडेकरः
७. डा० कान्तिचन्द्रपाण्डेयः
८. के०ए० अय्यरः
९. प्राध्यापको गौरीशङ्करः
१०. डा० ग्रियर्सनः
११. डा० श्रीजगदीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः
१२. जगद्धरः
१३. डा०जी० बुह्लरः
१४. श्रीजोगेशचन्द्रदत्तः
१५. डा० नलिनाक्षदत्तः
१६. पी० पीटर्सनः
१७. मोरक्राप्टसः
१८. श्रीयोगेन्द्रकुमारः
१९. श्रीरामेश्वरझा
२०. प्रो० रेनियोग्लोनी
२१. वेंकटरामशास्त्री

ई० बी० कौवेल्

अमुना विद्वद्वरेण ए. बी. 'प्यो' महाशयस्य सहयोगेन सर्वदर्शनसंग्रहे काश्मीरशैवमतस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनस्यैकस्य परिच्छेदस्यानुवादः कृतः। तस्य च प्रकाशनं १९०० ख्रिष्टाब्दात्पूर्वमेवाभवत्।

ए० ट्रोयरः

अमुना विद्वद्वरेण १९४० ख्रिष्टाब्दे पेरिसनगरे कल्हणकृताया राजतरङ्गिण्याः प्रकाशनं कृतम्।

ए० बी० प्योमहाशयः

अमुना प्राज्ञवरेण ए०बी० कौवेलमहाशयसहयोगेन सर्वदर्शनसंग्रहे काश्मीरशैवमतस्य प्रत्यभिज्ञादर्शनस्यैकस्य परिच्छेदस्यानुवादः कृतः। तस्य च प्रकाशनं १९०० ख्रिष्टाब्दात् पूर्वमेवाभवत्।

एम० ए० स्टीनः

पाश्चात्त्यविदुषाऽमुना १८९२ ख्रिष्टाब्दे कल्हणकृताया राजतरङ्गिण्या एकं संस्करणं शोधपूर्वकं परिष्कृत्य प्राकाश्यत। आङ्ग्लभाषायां च तस्याः पृथगनुवादोऽपि विलिख्यामुद्राप्यत।

एल्० डी० वर्नेटः

अमुना विद्वद्वरेण अभिनवगुप्ताचार्यरचितस्य परमार्थसारनामकग्रन्थस्यानुवादः कृतः, यस्य प्रकाशनं १८१० ख्रिष्टाब्दे 'रायलएशियाटिकसोसायटी'नामकसंस्थायाः पत्रिकायामभवत्।

डा० कर्ट एफ० लेडेकरः

अमुना पाश्चात्त्यविदुषा प्रत्यभिज्ञाहृदस्यानुवादः कृतः, यस्य च प्रकाशनं १९३८ ख्रिष्टाब्दीयनवम्बरमासस्याष्टादशे दिने अय्यरग्रन्थमालायामभवत्।

डा० कान्तिचन्द्रपाण्डेयः

असौ महानुभावः प्रो०के०ए० अय्यरस्य साहाय्येन ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्याः प्रथमभागे भास्कराचार्यकृतभास्करनामकटीकाग्रन्थं सम्पाद्य प्रकाशितवान्। असावेव पण्डितवरोऽभिनवगुप्तनामकग्रन्थस्य रचयिता वर्तते। ग्रन्थेऽस्मिन्नैतिहासिकं दार्शनिकं

चाध्ययनममुना प्रस्तुतम्, यत्र श्रीमदभिनवगुप्तप्रतिपादितस्य शैवदर्शनस्य काव्यशास्त्र-सिद्धान्तस्य च समालोचना कृता ।

के० ए० अय्यरः

अमुना विद्वद्वरेण डा०कान्तिचन्द्रपाण्डेयसहयोगेन ईश्वरप्रत्यभिज्ञाविमर्शिन्याः प्रथमभागस्य व्याख्याग्रन्थो भास्कराचार्यकृत'भास्कर' नामकः सम्पाद्य प्रकाशितः ।

प्राध्यापको गौरीशंकरः

अमुना विदुषा कप्फिणाभ्युदयनामकमहाकाव्यस्य सम्पादनं कृतं, यस्य च प्रकाशनं पञ्चनदविश्वविद्यालयेन विहितम् ।

डा० ग्रियर्सनः

अमुना पाश्चात्त्यविदुषा काश्मोरप्रदेशे सुरक्षितानां काश्मीरिकभाषामयानां पाण्डुलिपिग्रन्थानां प्रगाढमध्ययनं कृत्वा तुलनात्मिकया भाषाविज्ञानदृशा तदध्ययन-मार्गः प्रशस्तीकृतः ।

डा० श्रीजगदीशचन्द्रचट्टोपाध्यायः

असौ (जे०सी० चटर्जी) चट्टोपाध्यायः काश्मीरिकशैवदर्शनस्य प्रथमोऽध्येता । काश्मोरस्थानुसन्धानविभागस्य निदेशकश्चासीत् । १९०४ खिष्टाब्दीयानुसन्धानविभागस्य प्रथमविवरणेऽसौ शैवदर्शनस्य वैज्ञानिकपक्षमपि प्रस्तुतवान् । ततश्च विदुषामभि-रुचिस्तत्राधिकमवर्धत । तेनोक्तं यत्-शैवदर्शनमिदमतीव मनोहरं विज्ञानम्, यतो हि विज्ञानस्याऽऽधुनिकतमानां सिद्धान्तानां संकेतस्तत्रोपलभ्यते । विशेषतो दर्शनमिदं द्रव्यस्यान्तिमरचनासिद्धान्तसम्बन्धे ऊर्जायाः, बलस्य वा विज्ञान-सम्मतं रूपं स्वीकरोति । सहैवेदमप्युद्घोषितं तेन यत् काश्मोरप्रदेशे शैवदर्शन-सम्बन्धिनी भूयसी साहित्यसामग्री विद्यते, यां बाह्या विद्वांसो नैव जानन्ति । अतो यथा दर्शनस्यास्य पाण्डुलिपिग्रन्था जनसाधारणसुलभा भवेयुस्तथा प्रयतनीयमिति मे विचारः । अमुना विदुषा काश्मीरानुसन्धानविभागस्य प्रथमाधिकारिणा सता निम्न-लिखिता ग्रन्था निम्नलिखितवर्षेषु सम्पादिताः—

१. शिवसूत्रविमर्शिनी १९११ खिष्टाब्दे । २. स्पन्दकारिका १९१३ खिष्टाब्दे ।

३. शिवसूत्रवार्तिकं च १९१६ खिष्टाब्दे । ४. परमार्थसारः ।

असौ चट्टोपाध्यायः शैवदर्शनशास्त्रप्रयुक्तपारिभाषिकशब्दानां कोशमेकं सम्पादयितुमुद्यत आसीत्, तदर्थं च पञ्चशतपृष्ठेषु सामग्री सगृहीतेति तद्विवरणे अमुनैव लिखितम्, किन्तु स कोशः कथं न प्रकाशित इति न ज्ञायते । एवमेव 'रणवीरप्रायश्चितनिबन्ध'नाम्नी प्राचीनहिन्दूस्मृतिरपि मुद्रणार्थं सुसज्जिताऽऽसीत्तदानोम्, परं साप्यप्रकाशितैवाद्यापि, अत्र कः प्रतिबन्ध इति नो निश्चीयते । डा० जे० सी० चट्टोपाध्यायेन महता श्रमेण शैवदर्शनसाहित्यं संगृहीतमिति तु सुनिश्चितम् ।

जगद्धरः

अमुना विज्ञवरेण श्रीशर्ववर्माचार्यकृतकातन्त्रकौमुद्या व्याख्या बालबोधिनीनाम्नो विरचिता ।

डा० जी० बुह्लरः

१८७५ खिष्टाब्दे भारतोयराज्येनासौ डा० जी० बुह्लरो राजस्थान-काश्मीर-प्रदेशयोर्मध्यैशियादेशस्य च संस्कृतपाण्डुलिपिग्रन्थानां गवेषणार्थं नियोजितः । ततश्च काश्मीरप्रदेशेऽमुना शैवशास्त्रमिति शीर्षकमधिकृत्य संलिखितान्यनेकानि पुस्तकान्युपलब्धानि । विशेषतः शैवदर्शनमेव तेषु लिपिग्रन्थेषु विवृतमासीत् । एवमेव तत्र अन्या अपि पाण्डुलिपीः समन्विष्यामुना विदुषा शैवदर्शनस्य भागद्वयं निर्धारितम्—एको वसुगुप्तविरचितं स्पन्दशास्त्रमधिकृत्य, अपरश्च सोमानन्दोत्पलदेवाभ्यां निर्मितं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रमनुसृत्य । विशेषतः काश्मीरप्रदेशे शैवदर्शनस्य विकासो जात इति डा० जी० बुह्लरस्य सिद्धान्तः ।

श्रीजोगेशचन्द्रदत्तः

अमुना महोदयेन श्रीजोनराजश्रीवरप्राज्यभट्टशुकाख्यपण्डितैर्विरचितानामौत्तरकालिकपुरावृत्तरूपराजतरङ्गिणीनामाङ्लभाषायामनुवादो विहितः ।

डा० नलिनाक्षदत्तः

अमुना विद्वद्वरेण काश्मीरसर्वकारनियुक्तेन डा० शिवनाथशर्मसाहाय्येन निम्नलिखितवर्षेषु गिलगित्तपाण्डुलिपेर्निम्नलिखिता भागाः सम्पादिताः—

१–प्रथमो भागः १९३९खिष्टाब्दे, २–द्वितीयो भागः १९४१ खिष्टाब्दे, ३–तृतीयभागस्य द्वितीयखण्डम् १९४२खिष्टाब्दे, तृतीयखण्डम् १९४३खिष्टाब्दे, ४–तृतीयभागस्य प्रथमखण्डम् १९४६ खिष्टाब्दे ।

पी० पीटर्सनः

अमुना विदुषा १८८६ ख्रिष्टाब्दे मोहमय्यां काश्मीरिकपण्डितवल्लभदेवविरचिता 'सुभाषितावलिः' प्रकाशिता ।

मोर् क्राप्ट्सः

अमुनापि १९३५ ख्रिष्टाब्दे एशियाटिकसोसाइटीनामकसंस्थया सम्बद्धेन सता शारदालिप्या लिखितायाः कल्हणकृताया राजतरङ्गिण्या एकं संस्करणं देवनागरीलिप्यां मुद्रापितम् ।

श्रीयोगेन्द्रकुमारः

व्याकरणवाचस्पति-सिद्धान्तशास्त्रि-साहित्यरत्नोपाधिभिरलङ्कृतोऽसौ श्रीयोगेन्द्रकुमारः शास्त्री बुलन्दशहरप्रान्तान्तर्गते 'अरनियां'नाम्नि ग्रामे मुनिवह्निनन्देन्दुमिते (१९३७) ख्रिष्टाब्दे सितम्बरमासस्य पञ्चदशतारिकायां चौहानजातीयस्य, सौजन्यशौर्यसौष्ठवसौहार्दादिगुणगणान्वितस्य, क्षत्रियप्रवरस्य श्रीकर्णवीरस्य धर्मपत्न्यां श्रीरामदेव्यां जनिमग्रहीत् । तरुणः श्रीयोगेन्द्रकुमारशास्त्री, परमविनीतः, सुशीलः, अध्ययनाध्यापनव्यसनवान्, कामक्रोधादिभिरनभिभूतः, कर्मण्यः, गुणग्रहिलः, परिचयपेशलः, प्रत्युत्पन्नमतिः, सत्यसन्धः, धर्मेश्वरपरायणः, लोकसङ्ग्राहकश्चास्ते । आर्याणां पुरोहितपदमधिष्ठाय सर्वं संस्कारादि कृत्यजातं कारयति । दैनिकं साप्ताहिकं च वेदादिप्रवचनं सोपपत्तिकं विदधानो जनमनोरञ्जने परं प्रावीण्यमाविष्कुरुते । 'पाणिनीयार्यसंस्कृतमहाविद्यालये' पाणिनीयसूत्राणि दर्शनादीनि च पाठयतोऽस्य सौकर्यसम्पादिकामध्यापनशैलीं विशेषविषयोद्बोधनकालिकीं प्रवचनभङ्गीं च समनुभूय न केवलं शिशव एव, अपितु युवानः प्रौढा वृद्धाश्चापि अहमहमिकया विद्यालयेऽस्मिन् प्रवेष्टुं समापतन्ति ।

श्रीरामेश्वरझा

व्याकरणन्यायवेदान्तयोगदर्शनादिविविधविषयविपश्चित् श्रीरामेश्वरझाशास्त्री विहारप्रान्तान्तर्वर्तिनि दरभङ्गामण्डलस्थे 'पटसा'नाम्नि ग्रामे १९०५ ख्रिष्टाब्दे जनुर्लेभे । विविधस्थानेषु संस्कृतशिक्षकपदेन कार्यं निर्वहन्नसौ कदाचित् काश्मीरानगच्छत् । श्रीनगरस्थेन मठाधिकारिणा देवगिरिमहोदयेनायं प्रार्थितो यत्—"शैवदर्शनं काश्मीरस्य विशिष्टं दर्शनं वरीवर्ति । किन्तु सम्प्रति तदध्यायिनो नोपलभ्यन्त इति भवांस्तस्याध्ययनं विधाय उच्छृङ्खलतामुपेयुषीं शैवदर्शनाध्ययनप्रक्रियां पुनरुज्जीवयतु" इति । तत्प्रार्थनां स्वीकृत्यासौ तस्यैवाश्रमे तिष्ठन् शैवदर्शनस्याखिलानपि ग्रन्थानध्येतु-

मुपक्रम्य तेषां मननचिन्तनाभ्यासादिष्वेव समयमयापयत् । अधुना शतशोऽमुष्य शिष्याः शैवागमाध्यायिनो वर्तन्ते । अस्मिन् दर्शने 'पूर्णताप्रत्यभिज्ञा'नामकपुस्तक-लेखनमप्यसौ विहितवान्, यद्विषये वदन्ति विद्वांसो यद् अभिनवगुप्तपादानन्तरमेतादृशं पुस्तकं विषयेऽस्मिन् नान्येन केनचिदपि लिखितमस्तीति ।

प्रो० रेनियोग्नोली

अमुना पाश्चात्यविदुषा सोमानन्दकृतस्य शिवदृष्टिग्रन्थस्य प्रथमाध्यायस्य आङ्ग्लभाषानुवादो विहितः, यस्य प्रकाशनं १९५६ख्रिष्टाब्दस्य अप्रैलमासे 'ईस्ट एण्ड वेस्ट रोम' स्थाने जातम् ।

वेंकटरामशास्त्री

अमुना पण्डितेन 'गङ्गास्रोतोनिरूपणं' नाम गङ्गामाहात्म्यप्रकाशकं पुस्तकं विरचितम्, तदिदं जम्बूकाश्मीरराज्यानुसन्धानविभागे विद्यते ।

लद्दाखप्रविभागः

जम्बूकाश्मीरराज्ये 'लद्दाख' नामाऽप्यस्ति प्रदेशः। मन्येऽयं चीनप्रभृतीनां परराष्ट्राणां कृत्यानि सम्यङ् निरोक्षितुं तत्र प्रत्यवेक्षक इव स्थापितः कदाचित्। ततो 'लब्धाक्षः = लब्धनेत्रः, इत्ययं शब्दः कालक्रमेण जलवाय्वादिप्रभाववशाद् विकृतिं गतो 'लद्दाख' इति संवृत्तः। यदा 'त्रिभ्वित[1]'(तिब्बत) देशः कदाचिद् भारत-शासनात्पृथगभवत्, तदा 'लद्दाख'प्रदेशोऽपि तेनैव सह संलग्नोऽभूत्। किन्तु महाराजेन श्रीगुलाबसिंहेन यदा काश्मीरप्रदेशो वैदेशिकमुस्लिमशासनाद्विमोचितो विजितः पुनर्हिन्दुराज्यतां नीतश्च, तदा लद्दाखप्रदेशोऽपि विजित्य तेन पुनः काश्मीर-शासनाधीनः कृतः ।

बौद्धमतावलम्बी चायं प्रदेशः। प्रदेशेऽपुष्मिन् न काचित्संस्कृतसंस्था विद्यते, न वा केचन संस्कृतविद्वांसः। तत्र हि 'गोम्पा' नामानो बौद्धानां विहारा एव सर्वत्र विराजन्ते। तेषु चीनदेशीयैः कृतेनाक्रमणेन विताडितानां वित्रासितानां देशान्निर्वा-सितानां च बौद्धानामनेके विहारा विनाशमभजन्। अनेके च बौद्धास्ततः पलाय्य भारतराजधानीं देहलीमप्यनुप्राप्ताः, येषां निवासाय, शिक्षादिप्राप्तये, धार्मिक-विध्यादिसम्पादनाय च भारतस्य केन्द्रीयशासनेन 'लद्दाखबौद्धविहार'नामको मठो यमुनाकूले निर्मापितोऽस्ति। तत्र 'लामालोबजेग' नामा सम्प्रति वर्त्तते मठाधीशः।

लद्दाखप्रदेशस्थेषु च विहारेषु त्रिभ्वितभाषया तल्लिप्या चानूदिता लिखिताश्च विद्यन्तेऽनेके संस्कृतग्रन्थाः । राहुलसांकृत्यायन-डा० रघुवीरप्रभृतिभिरनेकैर्भारतस्य तत्तत्प्रदेशवासिभिस्ततोऽनेके ग्रन्थाः समानीयन्त पूर्वम्। येषु केचित् देवनागरीलिप्यां विलिख्य पुनः संस्कृतीकृत्य च प्रकाशिता अभूवन्। अनेके चाधुनाऽपि विश्वविद्या-लयेषु निजगृहपुस्तकालयेषु च यथावस्था एव स्थिताः सन्ति।

---

१. 'तिब्बत' शब्दं केचन 'त्रिविष्टप' शब्दस्यापभ्रंशं मन्यन्ते, सिषाधयिषन्ति च 'तिब्बत'मेव स्वर्गम्। परन्तु 'सूर्यसंहिता'नामके प्राचीने पुस्तके तिब्बतस्य 'त्रिभ्वित' इत्ययमेव संस्कृतशब्द उपलभ्यते। स एव चेह स्वीकृतः। एतच्छब्दव्युत्प-त्तिस्तु 'तिसृभिः = त्रिसंख्याकाभिर्भूभिः = भारत-रूस = चीनभूमिभिः, इतः = प्राप्तः सीमाप्रान्तत्वेन मध्ये स्वीकृतः इति त्रिभ्वितः' इति प्रतिभाति।

गोम्पासंज्ञेषु सर्वेषु विहारेषु च 'हेमिस गोम्पा'नाम विहारो मुख्योऽस्ति। तत्र बहवः संस्कृतग्रन्थाः सन्तीति श्रूयते। संस्कृतभाषायाः प्रौढो विद्वान् तत्र गत्वा त्रिभ्वितीयविदुषः कस्यचित्साहाय्यं गृहीत्वा च यदि गवेषयेत्, तदैव तत्रत्यग्रन्थाद्युपलब्धिः स्यात्। त्रिभ्वितीयविद्वत्सु चैको विद्वान् वर्तते 'गेशस ईशे तुंडुप' नामा, यो हि लद्दाखप्रदेशस्थे 'लेह' नामकस्थाने गवर्नमेण्टहाईस्कूल-विद्यालये प्रथमो बोधि-शिक्षकः (Gaseas Ishe Tundup, I Bodhi Teacher, Govt. high School Leh Laddakh) विद्यते।

सम्राट् प्रेस, पहाड़ी धीरज, देहली।

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थे जम्बूकाश्मीरभागस्य

नामानुक्रमणिका

आकारादिक्रमानुगता

विश्वसंस्कृतशताब्दीग्रन्थयोजनाग्राः

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

इदानीं देशे सर्वत्र संस्कृतभाषां प्रति विविधानां भ्रान्तीनां नैराश्यस्य च साम्राज्यं विततमस्ति । परतन्त्रताया अवशेषरूपाणां वर्तमानसंस्काराणां दुष्प्रभावेण महत्या निराशायाः प्रसारोऽस्मिन्विषये क्रियते । परं स्थितिरस्माद् विपरीता वर्तते । वर्तमानां विगतां च शताब्दीमेव यदि वयं निदर्शनरूपेण स्वीकुर्मस्तर्हि प्रत्यक्षमनुभूयते यदस्मिन्नपि समये संस्कृतस्यानन्यभक्तै राजभिर्महाराजैः, नेतृभिर्मठाधीशैः, सामन्तैः, श्रेष्ठिभिस्तपस्वि-विद्वद्भिः, संस्थाभिः, स्वदेशस्य विदेशानां च केन्द्रीयैः प्रान्तीयैश्च सर्वकारैः संस्कृतमाध्यमेनैतादृशानि महत्त्वपूर्णानि कार्याणि सम्पादितानि, यैरितिहास-पृष्ठानि सुशोभितानि कर्तुं शक्यन्ते । सरस्वत्या वरस्वरूपैः पुत्रैः संस्कृतविद्वद्भिः स्वकीयानामाधिभौतिकसुखानां परित्यागं विधाय स्वसाधनयाऽस्मिन्नपि शतके न केवलमस्याः सुरगिरः संरक्षणमेव कृतं प्रत्युतास्याः साहित्यस्य श्रीवृद्धिरपि विहिता । अद्यापि देशस्य केन्द्रीय-प्रान्तीयशासनानि, सहस्राधिका विद्वांसः, कवयः, लेखकाः, साहित्यकाराः, विश्वविद्यालयाः, अनुसन्धानशालाश्च भारतीयसंस्कृतेरमूल्यनिधेरस्याः समृद्धये यतन्ते । अनेकैर्वैदेशिकसर्वकारैर्विद्वद्भिश्च विहितमस्याः शुश्रूषणमस्माकं कृतेऽपि प्रेरणास्पदम् । अस्माकं राष्ट्रपिता महात्मा गान्धिमहोदयस्तु स्वयमेव संस्कृतं प्रति स्वीयामसाधारणीं निष्ठां प्रकाशितवान् । तेनोक्तम्—"ममायं विचारोऽस्ति यद् भारते कश्चिदपि भारतीयोऽसंस्कृतज्ञो न भवेत् । भारतीयास्तु संस्कृतेन विना असंस्कृता एव ।" लोकमान्याः श्रीतिलक-महोदयास्तु स्वयमेव संस्कृतमया आसन् । अस्माकं प्रधान-मन्त्रिणः पण्डिताः श्रीमन्तो जवाहरलालनेहरूमहोदयास्तु स्पष्टमुद्घोषितवन्तो यत्—"यदि मां कश्चित् पृच्छेद् यदद्य देशस्य सर्वश्रेष्ठो निधिः क इति, तर्हि अहं कथयिष्यामि 'संस्कृतम्' इति ।" अन्येऽपि राष्ट्रनेतारः संस्कृतमेव भारतस्य संस्कृतेर्जीवनस्य च तत्त्वं मन्यन्ते । परमेतद्देशस्य दौर्भाग्यं यत् संस्कृतग्रन्थ-निर्मातॄणां, कालिदासादपि पूर्वतो विद्यमानया आत्म-प्रचार-शून्य-वृत्त्या, प्रचारे प्रकाशने च स्वयं प्रवृत्तेरभावेन, द्रव्यस्य साधनानां च न्यूनतया, सामान्यजनतायां संस्कृत-भाषां प्रति प्रसानभिज्ञतासमुद्भूतेनौदास्येन चास्माकं गौरवपूर्णनिधेरस्य स्पष्टं चित्रमपि समक्षं नावलोक्यते ।

सौभाग्यात् साम्प्रतमेष समयः संप्राप्तो यत् स्वतन्त्रताया मङ्गलमय्यामस्यां प्रभात-वेलायां देशस्य सांस्कृतकभाण्डागारं प्राकाश्यमुपनीय स्वीयं नैतिकं कर्तव्य-

मस्माभिः पालनीयम्, येन, यैरस्यां विंश्यां शताब्द्यां सङ्क्रमणकालरूपायाम् अपि संस्कृतस्य कृते साधनाः कृताः, यासां च लोपस्याशंका वर्तते, ताः साधनाः, तत्कर्तारश्च समस्तविश्वस्य समक्षमागन्तुं समर्थाः स्युः। अनेन मार्गेण जनतायां विद्यमानानां भ्रान्तीनां निराशानां च निराकरणं, नूतनप्रकाशस्य नवीनानामाशानां च सञ्चारणं जायते, भाविनीनां संततीनां, संस्कृत-समुन्नतये बहुकर्तुमुत्सुकानां वैदेशिक-केन्द्रीय-प्रादेशिक-शासनानां प्रेरणं सम्यङ् मार्गप्रदर्शनं च भवेत् ।

अस्यैव परमपावनोद्देश्यस्य पूर्तये संस्कृतक्षेत्रे कार्यकर्तृणा देशस्य सुप्रसिद्धेन सर्वतः प्राचीनेन संस्कृतसंघटनेन, '**अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनेन**' "**विश्व-संस्कृत-शताब्दीग्रन्थ**"प्रकाशनं विनिश्चितम्, यस्मिन् १६०१ विक्रमसंवत्सरतः प्रारभ्य २००० पर्यन्तम् (शकसंवत् १७६६-१८६५, ईशवीयसंवत् १८४४-१६४३) अस्याः संस्कृतभाषायाः क्षेत्रे तद्वाङ्मय-क्षेत्रे च सम्पूर्ण-विश्वस्य विद्वद्भिः, विश्व-विद्यालयैः, अनुसन्धान-केन्द्रैः, शिक्षणसंस्थाभिः, सर्वकारैः, सस्कृतानुरागि-दानवीरैः, शासकादिभिश्च विहितानां संस्कृतमयानां समस्तकार्यकलापानां विवरण प्रकाशयिष्यते । तदुत्तरकालस्याष्टादशवर्षात्मकस्य (विक्रमसंवत् २००१-२०१८ पर्यन्तस्य) विवरणं तु परिशिष्ट-रूपेण संलग्नं भविष्यति । ग्रन्थस्य भाषा संस्कृतवाग्भविष्यति, यस्यावश्यकतानुसारमन्यासु भाषास्वपि संस्करणानि प्रकाशितानि स्युः। बृहत्तरोऽयं ग्रन्थः संसारे संस्कृतस्य प्रगतेरवनतेश्च क्षेत्रे जातानां समेषां प्रयत्नानां प्रामाणिकमितिवृत्तं भविष्यति ।

ग्रन्थस्यास्य सम्पादनार्थं नीति-निर्देशनार्थं च भारतप्रसिद्धानां मूर्धन्यविदुषामेका परामर्शदात्री समितिः संस्थापिता सम्मेलनेन ।

राज्यसमितयः

एवमेव राज्यस्तरेष्वपि समितयः सघटिताः। या राज्यस्य प्रमुखविदुषां साहाय्येन सम्बद्धप्रदेशस्य राज्यस्य वा विवरणं संकलयिष्यन्ति । राज्य-समितिद्वारा संकलितस्य सम्पादितस्य च विवरणस्य प्रकाशनं केन्द्रीयसमितेर्निरीक्षणे भविष्यति । अत्र विषये सर्वेऽधिकाराः केन्द्रीय-समितौ निहिता भविष्यन्ति ।

अनुमीयते यत् पञ्चसहस्रपृष्ठात्मकस्यास्य ग्रन्थस्य पूर्तिरनेकेषु खण्डेषु भविष्यति । महत्त्वपूर्णस्यास्य ग्रन्थस्य कृते प्रायः सर्वैरपि प्रादेशिकशासनैः सम्मेलनाय प्रचुरमार्थिकं साहाय्यं प्रदातुं प्रतिज्ञातं बहुभिर्दत्त च ।

अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनम्

अस्माभिः पूर्वमेवोक्तं यदियं महती योजना अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्य-सम्मेलनेन आयोजिताऽस्ति । सम्मेलनमिदं सप्तचत्वारिंशद्वर्षाणि अस्मिन् क्षेत्रे कार्यं कुर्वद् भारतस्य प्रतिनिधि-स्वरूपं संघटनं विद्यते । केन्द्रीय-प्रान्तीयसर्वकाराणां, भारत-प्रसिद्धविदुषां, शिक्षामर्मविदां, जनतायाश्च समर्थनेन सहयोगेन च सुसम्पन्न-मिदं सम्मेलनम् । इदमेव कारणं यदेतादृशं महदन्ताराष्ट्रियं प्रकाशनं सम्मेलनेन समारब्धम् ।

सम्मेलनं देशस्य विदेशस्य सर्वकारेभ्यः, संस्कृतानुरागि-जनेभ्यः, संस्थाभ्यः, संघटनेभ्यश्चैतस्य महतः कार्यस्य पूर्तये पर्याप्तं सर्वविधं च सहयोगं कामयते । अनयै-वाशयैषा प्रश्नावलिः सेवायां प्रहीयते । भवन्तः प्रार्थ्यन्ते यद् भवत्-क्षेत्र-सम्बद्धं तथ्य-पूर्णं प्रामाणिकं च विवरणं (यस्मिन् न किमपि कार्यं कार्यक्षेत्रं वाऽवशिष्टं भवेत्) साव-धानतया पत्रस्यास्य प्राप्तेर्मासत्रयं यावत् सम्मेलनस्य केन्द्रीयकार्यालये शुद्धं स्पष्टं च संस्कृत-भाषायां, (तदभावे आङ्गल-भाषायां हिन्दी-भाषायां वा) विलिख्य चित्रैरन्यैश्च प्रमाणैः सह सम्प्रेष्यानुगृह्णन्तु सम्मेलनमिति विनिवेदयामः ।

बलवन्तनागेशदातारः
(गृहकार्यमन्त्रीभारतप्रशासनस्य)
सम्मेलन-सभापतिः, केन्द्रीयसमितेरध्यक्षश्च

नरहरिविष्णुगाडगिलः
(पंजाब--राज्यपालः)
सम्मेलन-कार्याध्यक्षः

गिरिधरशर्मा चतुर्वेदी
(महामहोपाध्यायः)
सम्मेलनोपसभापतिः

डा० मंडनमिश्रः शास्त्री
(सम्मेलन-महामन्त्री)
केन्द्रीय-समितेः सचिवश्च

दिनांकः—१ जनवरी ६१

अखिल-भारतीय-संस्कृत-साहित्य-सम्मेलनम्

१७२ डी०, कमलानगरम्, देहली—६

विश्व-संस्कृत-शताब्दी-ग्रन्थ-प्रश्नावली

विक्रमसंवत् १६०१-२००० पर्यन्तम्

(**ईशवोयसन् १८४४-१६४३, शकसंवत् १७६६-१८६५ पर्यन्तम्**)

(वि० सं० २००१-२०१८; ई० स० १६४३-१६६१;
शकसंवत् १८६५-१८८३ पर्यन्तेन परिशिष्टेनान्विता)

सूचनाः—'संस्कृते' पालीप्राकृताद्युपभाषाः, आयुर्वेदज्यौतिषाद्युपाङ्गानि च सम्मिलितानि सन्ति ।

प्रथमो भागः

१. **अस्मिन् शतके लिखिताः संस्कृतग्रन्थाः—**

अ. नूतनसंस्कृत-ग्रन्थानां निर्माण प्रकाशनं च

क. ग्रन्थस्य नाम संक्षिप्तः परिचयो विषय-विवेचनं च ।

ख. ग्रन्थलेखकस्य सचित्रः परिचयः ।

ग. यदि ग्रन्थः प्रकाशितस्तर्हि तत्प्रकाशक-परिचयसहितं तत्प्रकाशनस्थानं मूल्यं च ।

घ. यदि अप्रकाशितस्तर्हि तदुपलब्धिस्थानं किम् ? अप्राप्यं चेत् तत्प्राप्तिस्थानं प्रकारश्च ।

च. ग्रन्थस्य परिमाणं-पृष्ठसख्या श्लोकसंख्या वा ।

छ. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

२. **अनुसन्धानेन गवेषणया वा प्राचीन-ग्रन्थानां पाण्डुलिपीनां चोपलब्धिः—**

क. ग्रन्थस्य गवेषणा केन विदुषा कृता, तस्य पूर्णः परिचयः ।

ख. सोऽयं ग्रन्थः प्रकाशितो न वा । यदि प्रकाशितस्तर्हि तदुपलब्धिस्थानं च ।

ग. यदि अप्रकाशितः अप्राप्यो वा तर्हि कुत उपलब्धुं शक्यस्तत्प्रकारश्च कः ?

घ. ग्रन्थ-लेखकस्य पूर्णः परिचयः ।

च. ग्रन्थविषयस्य सक्षेपतः प्रतिपादनम् ।

छ. ग्रन्थस्य परिमाण-पृष्ठसख्याश्लोकसंख्यादिपरिचयः ।

ज. सस्थाभिर्विद्वद्भिर्वा यदि बृहत्सूचीपत्राणि (कैटलाग्स) निर्मितानि, तर्हि तेषां तन्निर्मातॄणां विदुषां, संस्थानां च परिचयः, तत्कलेवरस्य तद्विषयस्य तत्-प्रगतेश्च विवरणम् ।

झ. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

इ प्राचीनग्रन्थानामस्मिन् शतके कृताः सस्कृतटीकाः ।

क. मूलग्रन्थलेखकस्य परिचयः ।

ख. ग्रन्थस्य टीका केन विदुषा कृता, तस्य पूर्णः परिचयः ।

ग. टीका प्रकाशिता न वा । यदि प्रकाशिता, तर्हि तदुपलब्धिस्थानं मूल्यं च किम् ?

घ. यदि अप्रकाशिता टीका तर्हि तदुपलब्धेः स्थानं प्रकारश्च ।

च. टीकायां ग्रन्थ-विषये च अन्यज्ज्ञातव्यम् ।

ई. संस्कृतसाहित्यस्य कस्मिन्नप्यङ्गे स्वतन्त्रो निबन्धः ग्रन्थो वा । अथ च संस्कृत-ग्रन्थानां संस्कृतेतरासु भाषासु टीकाऽनुवादो वा ।

क. मूलग्रन्थलेखक-परिचयः ।

ख. ग्रन्थस्य टीका स्वतन्त्रो निबन्धो वा केन विदुषा कृतौ तयोः पूर्ण परिचयः ।

ग. टीकाग्रन्थो निबन्धो वा कस्यां भाषायां विरचितौ ।

घ. टोका, ग्रन्थो, निबन्धो वा प्रकाशिता न वा । प्रकाशिताश्चेत्तदुपलब्धेः स्थानं प्रकारश्च ।

च. मूलग्रन्थस्य, टीकायाः, निबन्धस्य वा विषयः ।

छ. यद्यप्रकाशितस्तर्हि तदुपलब्धेः स्थानं प्रकारश्च ।

ज. निबन्धस्य ग्रन्थस्य टीकाया वा सम्बन्धेऽन्यद् ज्ञातव्यम् ।

उ. अन्यभाषा-ग्रन्थानां संस्कृतेऽनुवादः ।

क. कस्यां भाषायां लिखितस्य ग्रन्थस्य संस्कृतेऽनुवादो विहितः ।

ख. अनुवादकर्तुः पूर्णः परिचयः ।

ग. अनुवादः प्रकाशितो न वा । यदि प्रकाशितस्तर्हि तदुपलब्धिस्थानं मूल्यं च किम् ?

घ. यद्यनुवाद-ग्रन्थोऽप्रकाशितस्तर्हि तदुपलब्धेः स्थानं प्रकारश्च ?

च. अनुवाद-ग्रन्थस्य तन्मूललेखकस्य च विषये संक्षिप्तं ज्ञातव्यम्

ऊ. सम्पादिताः काव्यमाला ग्रन्थाश्च—

क. काव्यमालायाः ग्रन्थमालाया वा सम्पादनं केन विदुषा कया वा संस्थया कृतम्, तयोः पूर्णः परिचयः ।

ख. मालानां ग्रन्थानां वा विषयस्य पूर्णः परिचयः ।

ग. अस्यां मालायां कति ग्रन्थाः पुष्पाणि वा प्रकाशितानि, तेषां विवरणम् ।

घ. माला प्रकाशिता चेत् तत्प्रकाशकस्य नाम, पूर्णः परिचयश्च । तत्प्राप्ति-प्रकारो मूल्य च किम् ?

च. यद्यप्रकाशिता तर्हि तत्प्राप्तिस्थानं प्रकारश्च ।

छ. मालायां केषां-केषां लेखकानां रचनाः ।

ज. अन्यदपि तत्सम्बन्धि ज्ञातव्यम् ।

द्वितीयो भागः

अध्ययनाध्यापन-सर्वेक्षणम्

अ. संकृतपाठशाला महाविद्यालयाःसंस्कृतविश्वविद्यालयाश्च ।

१. पाठशालानां महाविद्यालयानां च १९०१ वत्सरतः पूर्वस्थितिः संक्षिप्त-परिचयश्च ।

२. अस्मिन्शतके स्थापिता नूतनाः संस्कृतपाठशाला महाविद्यालयांश्च ।

क. केन स्थापना कृता, (राज्येन, संस्थया, व्यक्तिविशेषेण वा) । तस्य सचित्रः परिचयः ।

ख. संस्थायाः स्थापनोद्देश्यानि ।

ग. कति अध्यापकाः, तेषां विस्तृतः परिचयः ।

घ. छात्राणां कक्षानुसारेण संख्या का ?

च. पूर्वापेक्षया ह्रासो वृद्धिर्वा, तयोः सकारणं विवरणम् ।

छ. संस्थाया विशिष्ट-स्नातकानां विवरणम् ।

ज. संस्थायां कस्याः परीक्षणसंस्थायाः पाठ्यक्रमः प्रचाल्यते, तत्परिचयश्च ।

झ. कस्याः कस्याः कक्षायाः कृते विषयानुसारेणैषा स्वीकृता मान्या वा, तस्याः स्तरश्च ।

ट. संस्कृतोन्नतये यदि केनचिदधिकारिणा व्यक्तिविशेषेण वा कार्यं कृतं तर्हि तस्य सचित्र. परिचयो विवरणं च।

ठ. संस्थायाः स्वीयश्छात्रावासश्चेत्, तस्य संक्षिप्तं विवरणम्।

ड. छात्रवृत्तयः प्रदीयन्ते चेत् संख्यया मात्रया च सह तद्विवरणम्।

ढ. संस्थाया आर्थिकपरिस्थितिरयव्यय-पत्रक (बजट) च।

त. संस्थाया अध्यापकानां वेतनस्तरः।

थ. संस्थाया विकासस्य कृते काचिद्योजना प्रयत्नो वा वर्तते किम्?

द. संस्थायां संस्कृताध्यापन केन माध्यमेन (संस्कृतेन तदितरेण वा) भवति?

ध. संस्थान्तर्गतस्य प्रचालितस्य पुस्तकालयस्य वाचनालयस्य च विवरणम्।

आ. विश्वविद्यालयेषु संस्कृत-शिक्षा—

(विश्वविद्यालय-स्तरीय-गुरुकुलान्यप्यस्मिन् सम्मिलितानि सन्ति)।

१. अस्मात्-शतकात्पूर्वं यदि विश्वविद्यालये संस्कृत-विभाग आसीत् तर्हि तत्-परिचयः।

२. विश्वविद्यालये संस्कृतस्य वर्तमाना परिस्थितिः।

क. विश्वविद्यालये संस्कृत-विभागस्य स्थापना कदाऽभवत्।

ख. संस्कृताध्यापकानां संख्यायोग्यतादिविवरणम्।

ग. छात्राणां कक्षानुसारेण संख्या।

घ. छात्र-संख्यायां ह्रासस्य प्रगतेर्वा कारणम्।

च. विशिष्ट-संस्कृत-स्नातकानां विवरणम्।

छ. यदि संस्कृतच्छात्रेभ्यश्छात्रवृत्तयो वितीर्यन्ते, तर्हि तत्संख्या-मात्रादि विवरणम्।

ज. विश्वविद्यालये संस्कृतस्य कृते अतिरिक्तः कालेजः अस्ति चेत्तस्य पूर्णं विवरणं पाठ्यक्रमश्च द्वितीयभागस्य 'महाविद्यालय'प्रकरणानुसारेण।

झ. किं विश्वविद्यालये प्राच्योपाधिधारि-संस्कृतविदुषां विशिष्टं स्थानं वर्तते? यद्येवं, विषयानुसारेण तदविवरणम्।

ट. विश्वविद्यालये संस्कृतस्य केषां केषामवान्तरविषयाणामध्यापन-प्रबन्धो वर्तते।

ठ. विश्वविद्यालये संस्कृतमुद्दिश्य किमपि गवेषणकार्यं प्रचलति चेत् तर्हि प्रथम-भागस्य 'आ' अनुसारेण तद्विवरणम्।

ड. विश्वविद्यालयीयपुस्तकालये संस्कृतस्य पाण्डुलिपीनां हस्तलिखितग्रन्थानां वा महत्त्वपूर्णः संग्रहो वर्तते चेत्तस्य विवरणम्।

ढ. विश्वविद्यालये संस्कृते पी०एच०डी, डी० लिट्० इत्यादिविशेषोपाधि-प्राप्तानां स्नातकानां नामावलिः, तेषां तद्रचितनिबन्धानां च प्रथमभागस्य 'आ' अनुसारेण परिचयः ।

त. वर्तमानकाले संस्कृत-विभागे कति च्छात्राः केषु-केषु विषयेष्वनुसंधान-कार्यं कुर्वन्ति ?

थ. यदि केनचिदधिकारिणा व्यक्ति-विशेषेण वा संस्कृतोन्नत्यर्थं किमपि महत्त्व-पूर्ण कार्यं कृत तर्हिदुल्लेखः ।

द. बिश्वविद्यालये वर्तमानकाले संस्कृतस्य कृते कियान् व्ययः !

ध. विश्वविद्यालयेन मुद्रापितानां हस्तलिखितानां संस्कृतपुस्तकानां संस्कृतानु-सन्धानसम्बन्धिपत्रिकादीनां तद्विषयकस्य च विवरणम् ।

प. संस्कृतविभागस्य विकासार्थं विश्वविद्यालयस्य भाविनो कीदृशी योजना ।

फ. किं विश्वविद्यालयस्य परीक्षासु संस्कृतमनिवार्यविषयोस्ति ? अस्ति चेत् तस्य श्रेणिशो विषयानुसारेण विवरणम् ।

ब. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

इ. आंग्ल-विद्यालयेषु (माध्यमिक-उच्च-उच्चतरेषु) आङ्लमहाविद्यालयेषु च संस्कृताध्यापनस्थितिः ।

क. संस्कृताध्यापनस्य प्रबन्धः कदा प्रभृति प्रारब्धः ?

ख. संस्कृताध्यापकानां संख्या योग्यतानुसारेण विवरणं च ।

ग. संस्कृताध्यायिनां कक्षानुसारेण संख्या ।

घ. संस्कृतच्छात्राणां ह्रासस्योन्नतेर्वा कारणम् ।

च. यदि संस्कृतच्छात्रेभ्यश्छात्रवृत्तयोऽन्या वा सुविधाः प्रदीयन्ते तर्हि तासां विवरणम् ।

छ. संस्कृताध्यापकस्य कृते का योग्यता स्वीकृता शास्त्री, बी०ए० वा ?

ज. संस्कृताध्यापनं प्रारभ्यावरुद्धं तु न ? अवरुद्धं चेत् किं कारणम् ?

झ. कालेजीयकक्षासु संस्कृताध्यापनं केन माध्यमेन भवति ?

ट. विद्यालयस्य स्तरस्तस्य सस्कृताध्यापकानां वेतनस्तरश्च ।

ठ. संस्कृतोन्नत्यर्थं यदि केनचिदधिकारिणा व्यक्तिविशेषेण वा किंचिद् विशिष्टं विहितं तर्हि तस्य परिचयो विवरणञ्च ।

क. संस्थायाः स्थापना, तस्याः संस्थापकस्य संचालकस्योद्देश्यानां च विवरण-मितिहासश्च ।

ख. संस्थाद्वारा संस्कृतानुसन्धानक्षेत्रे कृतानां महत्त्वपूर्णानां विवरणम् ।

ग. संस्थायाः संग्रहालयस्य पुस्तकालयस्य च विवरणम् ।

घ. संस्थायां विद्यमानानां महत्त्वपूर्णानां पाण्डुलिपीनां विवरणम् ।

च. विश्वविद्यालयैः, राज्यसर्वकारैः, साहित्यसमितिभिश्च संचालितास्वनु-सन्धानशालासु संस्कृतोन्नतये विद्वत्सम्मानाय च कृतानामुल्लेखनीयानां कार्याणां विवरणम् ।

छ. साहित्य-समितीनां, राजकीयानां विश्वविद्यालयीयानां चानुसन्धान-शालानां संस्कृतसम्बन्धिनो चेत्कापि योजना, तस्या विवरणम् ।

ज. संस्थासम्बन्ध्यन्यज्ज्ञातव्यम् ।

चतुर्थो भागः

४. संस्कृतपुस्तकालयाः संग्रहालयाश्च—

१. यद्यस्माच्छतकात्पूर्वं पुस्तकालय आसीत्तदा तस्य स्थितिः परिचयश्च ।

२. पुस्तकालयस्य स्थापनाकाल उद्देश्यं च ।

क. संस्थापकस्य, सचालकस्य, पुस्तकालयाध्यक्षस्य च परिचयः ।

ख. विषयानुसार पुस्तकानां संख्या ।

ग. अप्रकाशितानां ग्रन्थानामलभ्यपुस्तकानां च नामानि, तेषां लेखकानां, विष-याणां, पृष्ठसंख्यायाश्च विवरणम् ।

घ. पुस्तकालयात् प्राप्तलाभानां जनानां संख्या ।

च. पुस्तकालयस्यार्थिकी परिस्थितिरायव्ययपत्रकं (वजट) च ।

छ. पुस्तकालये वर्तमानानां हस्तलिखितानां महत्त्वपूर्णपुस्तकानां सूची ।

ज. अप्यस्ति पुस्तकालयविकासस्य काचिद् योजना ?

झ. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

पञ्चमो भागः

५. संस्कृतस्य वृत्त-पत्राणि—

क. पत्रस्य स्थापनायाः समयः ।

ख. पत्रस्योद्देश्यानि ।

ग. संस्थापकस्य संचालकस्य च परिचयः ।

घ. सम्पादकस्य प्रकाशकस्य च परिचयः ।

च. पत्त्रस्य प्रकारः (साप्ताहिकम्, पाक्षिकं, मासिकं, त्रैमासिकम्, अर्द्धवार्षिकम्, वार्षिकं वेति) ।

छ. पत्त्रस्याकारः (पृष्ठसंख्या पृष्ठाकारश्च) ।

ज. पत्त्रस्य ग्रहकाणां संख्या ।

झ पत्त्रस्य प्रगतेर्ह्रासस्य वा कारणम् ।

ट पत्त्रस्य वार्षिकं मूल्यं महत्त्वपूर्णं विशेषाङ्कविरणञ्चेति ।

ठ. पत्त्रस्य प्रकाशन यदि मध्येऽवरुद्ध, तर्हि तस्य कारणं समयश्च ।

ड. पत्त्रे संस्कृतेतरासु भाषास्वपि लेख-प्रकाशन भवति किम् ? भवति चेत्तस्य विवरणम् ।

ढ. पत्त्रस्य कृते यर्व्यक्ति-विशेषैर्विशिष्टं साहाय्य विहितम्, तेषां परिचयः ।

त. पत्त्रस्य विकासार्थं भाविनी योजना ।

थ. पत्त्रस्यान्यद् वैशिष्ट्यविवरणम् ।

द. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

षष्ठो भागः

६. स्वयंसेविनीभिः संस्थाभिः संस्कृतसेवा ।

क. संस्थायाः स्थापना-समयः ।

ख. स्थापनाया उद्देश्य संस्थापकपरिचयश्च ।

ग. संस्था सर्वकारेण पजीकृता न वा, पंजीकृता चेत् तर्हि पञ्जीकरणकालाद्युल्लेखः ।

घ. संस्थाया विधानं नियमावल्याः प्रतिर्वा ।

च. संस्थाया वर्तमाना संचालन-समितिः ।

छ. संस्थायाः शाखानां संक्षिप्तः परिचयः ।

ज. संस्थायाः सम्पूर्णा सदस्य-संख्या ।

झ. संस्थायाः प्रवृत्तीनां पूर्णः परिचयः ।

ट. संस्थाद्वारा कृतानां महत्त्वपूर्णकार्याणां विवरणम् ।

ठ. संस्थायाः कति अधिवेशनानि कुत्र कुत्र जातानि, अधिवेशनाध्यक्षाणां सचित्रः परिचयश्च ।

ड. तेषां महत्त्वपूर्णानां जनाना सचित्रः परिचयो यैः संस्थाया इतिहासे उल्लेखनोयं कार्यं कृतम् ।

ढ. संस्थाया आर्थिकपरिस्थितिः, आयव्ययपत्रकं (वजट) च ।

त. संस्थायाः भावो कार्यक्रमः ।

थ. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

सप्तमो भागः

७. संरक्षक-समितिभिः (ट्रस्टैः) संरक्षकसभाभिर्वा संस्कृतसेवा—

क. संरक्षकसमितेः सभाया वा नाम स्थापनाकालश्च ।

ख. संस्थापकस्य सचित्रः परिचयः ।

ग. स्थापनाया उद्देश्यानि (ट्रस्टडीडसहिताः) नियमाश्च ।

घ. पदाधिकारिणां सदस्यानां च परिचयः ।

च. चलाचलसम्पत्तेर्विवरणम् ।

छ. संचालितानां प्रवृत्तीनां पूर्णेतिवृत्तम् ।

ज. संस्कृतक्षेत्रे अद्यावधि कृतानां कार्याणां व्ययस्य च विवरणम् ।

झ. संरक्षकसमितेः संरक्षकसभाया वा सम्पत्तेरुपयोगो निश्चितोद्देश्यातिरिक्त-विषये तु नाभवत् ? यद्यभवत्तर्हि तत्कारणमुल्लेख्यम्, सम्पत्तेः परिमाणमपि विवरणीयम् ।

ट. संरक्षक-समितेः संरक्षकसभाया वा वर्षत्रयजातानाम् अधिवेशनानां विवरणम् ।

ठ. संरक्षक-समितेः (ट्रस्ट) संरक्षकसभाया वा कार्यमवरुद्धं चेत्तस्य समयः कारणं च ।

ड. संरक्षकसमितेः सभाया वा भावी कार्यक्रमः ।

ढ. एतद्विषये अन्यदावश्यकं ज्ञातव्यम् ।

अष्टमो भागः

८. सर्वकारैः संस्कृतसेवा—

अ. भारतस्यान्यदेशस्य वा केन्द्रीय-सर्वकाराः ।

१. विंशतितमशतकारम्भादद्यावधि केन्द्रीयसर्वकारैः संस्कृत-क्षेत्रे कृतानां कार्याणां विवरणम् ।

२. भारतशासनाद् अपेक्ष्यते यत् तदुपलब्धप्राक्तनविवरणेन साकम् १९४७ वत्सरीयागस्तमासतः वर्तमानकालं यावत् तेन (भारत-शासनेन) संस्कृतस्य कृते यत् कृतं तस्य विस्तृतं विवरणं दद्यात् ।

क. सर्वकारो यं यं संस्कृतविद्वांसं सम्मानित पुरस्कृतं च व्यदधात्, तस्य तस्य सचित्रः पूर्णः परिचयः, वर्गप्रकारयोरुल्लेखश्च ।

ख. सर्वकारेण येषां संस्कृतग्रन्थानां प्रकाशनं कृतम्, भाषान्तरे च अनुवादः कारितः, तेषां विवरणम् ।

ग. सर्वकारेण संस्कृतसंस्थाभ्यः कदा कदा कियत्साहाय्यं प्रदत्तम् ?

घ. किं सर्वकारः संस्कृतोन्नत्यर्थं कस्या अपि संस्थायाः संस्थापनां कृतवान् ? यदि कृतवाँस्तर्हि तस्या उद्देश्यानां पदाधिकारिणां तेषां चाधिकार-कार्य-क्षेत्रायव्ययपत्रकादीनां च पूर्णं विवरणम् ।

च. भारतस्वातन्त्र्यानन्तरं भारतसर्वकारेण शिक्षायाः कृते कियान् व्ययः कृतः तस्मिंश्च संस्कृतशिक्षायैः कियान् भागोऽभूत् ?

छ. आकाशवाण्याः कतिभिः कैश्च केन्द्रैः संस्कृतकार्यक्रमः प्रसार्यते, कियान् समयः संस्कृतकार्यक्रमाय दीयते, संस्कृतकार्यक्रमेषु प्रतिवर्षं कियान् व्ययो भवति ? भाषान्तरकार्यक्रमेषु च कियान् ?

ज. केन्द्रीयसाहित्य-संगम(साहित्य अकादमी)द्वारा गतेषु वर्षेषु संस्कृतक्षेत्रे कृतानां कार्याणां विवरणम्, भाविनो योजना च । संगमस्य सदस्यानाम-धिकारिणां च परिचयः ।

झ. संस्कृतस्य प्रोत्साहनायोन्नत्यर्थं वा सर्वकारेण तृतीय-पंचवर्षीय-योजनायां किं कश्चित्कार्यक्रमो निर्धारितः ? निर्धारितश्चेत्तद्विवरणम् ।

ट. अन्यद्विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

आ. राज्यसर्वकाराः

१ विंशतितमात् शतकारम्भादद्यावधि वर्तमानराज्यैस्तेषु विलीनै राज्यैश्च कृता संस्कृत-सेवा ।

२. यदि तस्याः पूर्णं विवरण दातुं न शक्यते तदा स्वतन्त्रता-प्राप्तेरनन्त-रस्य विवरणमवश्यं देयम् ।

क. राज्य-सर्वकारेण के के विद्वांसः कस्मिन् रूपे केन केन कारणेन संमानि-तास्तेषां सतिथि विवरणम् ।

ख. राज्ये संस्कृत-क्षेत्रे कार्यकारिणो काचिदनुसंधानशाला वर्तते किम् ? यदि वर्तते तर्हि तस्या आयव्ययपत्रकं (वजट), कार्यस्य पूर्णं विवरणं च ।

ग. राज्ये संस्कृतस्य स्वतन्त्रः शिक्षा-विभागः

निरीक्षणालयोऽन्या वा काचिद् व्यवस्था वर्तते किम् ? वर्तते चेत् तत्रत्य-कर्मचारिणां तेषां वेतनशृंखलादीनां च परिचयः। एषा वेतन-शृंखला किमन्यविभागीयानां वेतनस्तरेण सदृशी ?

घ. राज्ये संस्कृत-पाठशालानां संस्कृतकालेजानां च संख्या, स्तरानुसारं तेषामङ्काद (आंकड़े) च।

च. राज्ये संस्कृतस्य विकासार्थं काचिद्राजकीया समितिर्वर्तते चेत् तस्या उद्देश्याधिकारसदस्यकर्त्तव्यायव्यय(वजट)पत्रादीनां पूर्णं विवरणम्।

छ. राज्ये स्वतन्त्रसंस्कृतविश्वविद्यालयो वर्तते किम् ? अस्ति चेत्तस्य पूर्ण विवरणम्। नास्ति चेदग्रे काचिद्योजना वर्तते न वा।

ज. सर्वकारस्य शिक्षा-विभागस्याय-व्यय-पत्रकं (वजट) किम् ? अस्मिन् संस्कृत-शिक्षायै कियान् भागः ?

झ. सर्वकारेण संचालितेषु कियत्सु माध्यमिक-उच्च-उच्चतरविद्यालयेषु कालेजेषु च संस्कृताध्यापनस्य व्यवस्थाऽस्ति ?

ट. राज्ये संस्कृत-शिक्षायाः प्रगतेर्ह्रासस्य च कारणम्।

ठ. राज्ये संस्कृतोपाधीनां मान्यता केरांग्लभाषोपाधिभिः सदृशी ?।

ड. संस्कृताध्यापकानामांग्लभाषाध्यापकानां च वेतनस्तरः (प्रारम्भतः कालेज-पर्यन्तम्) कीदृशः ? पृथक् पृथगुल्लेखः करणीयः।

ढ. राज्यस्य साहित्य-संगमैः संस्कृतस्य क्षेत्रे कृतानां कार्याणां विवरणम्। तथा संगमस्य सदस्यानामधिकारिणां च परिचयः।

त. किं सर्वकारः अथवा तन्नियुक्ता काचित्समितिः संस्कृतपरीक्षाणां संचालनं करोति ? यद्येवं तदा तत् पदाधिकारिणां सदस्यानां च संख्यानिर्देश-पुरस्सरं विवरणम्।

थ. अस्मिन् समये उक्तपरीक्षासु कति छात्राः प्रविशन्ति; उत्तरन्ति च।

द. अनेन विभागेन राज्यस्य कियत्यः संस्थाः कतम स्तरं यावत् स्वीकृताः तासां सूची।

ध. संस्कृत-परीक्षाणां पाठ्यक्रमस्य नियमवल्याश्च प्रतिः।

प. राज्येन संस्कृतस्य विषये विशेषादेशाः, घोषणा, मान्यताप्रदानादीन्यन्यानि चोल्लेखनीयानि कार्याणि कृतानि चेत्तेषां विवरणम्।

फ. सर्वकारेण संस्कृतोन्नति-विषये तृतीय-पंचवर्षीययोजनायां किं कश्चित् कार्यक्रमो निश्चितः ? निश्चितश्चेत्तस्य विवरणम् ।

ब. किं राज्ये संस्कृतमनिवार्यो विषयः ? यदि आम्, तर्हि कुतः प्रभृति कतमच्छ्रेणिपर्यन्तम् ।

भ. यदि संस्कृतं द्वितीयभाषारूपेण स्वीकृतं तर्हि प्रतिशतं कियन्तश्छात्रा लाभं गृह्णन्ति ।

म. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

नवमो भागः

९. अस्य शतकस्य संस्कृत-विद्वांसः—

क. विदुषां नामानि, तेषां मातृ-पितृ-जन्मस्थानसमयादीनां प्राप्त-चित्रादि सहितः पूर्णः परिचयः ।

ख. तेषाम् अध्ययनमध्यापनं ग्रन्थरचना, तैः संस्कृतक्षेत्रे कृताऽन्या सेवा च ।

ग. कस्मिन् शास्त्रे विशिष्टं पाण्डित्यम् ?

घ. कस्मात्-कस्मात् स्थानात् सम्मानं उपाधयश्च प्राप्ताः ।

च. विशिष्टशिष्याणां परिचयः ।

छ. यदि वर्तमानास्तदा जीविकानिर्वाह-साधनम् ।

ज. अन्यद् विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

दशमो भागः

१०. संस्कृतस्य विशिष्टाः पोषकाः—(भारते विदेशेषु च)

१. देशस्य विदेशस्य च जननायकाः, राष्ट्रपतयः, उपराष्ट्रपतयः, राज्यपालाः, केन्द्रसर्वकारस्य, राज्य-सर्वकारस्य च मन्त्रिणः, लोकसभाया विधानसभायाश्चाध्यक्षाः सदस्याश्च, विश्वविद्यालयानामुपकुलपतयः, राजानः, श्रेष्ठिनः, उच्चराज्याधिकारिणश्च ।

क. विशिष्टव्यक्तेर्नाम ।

ख. जन्मस्थानसमयाध्ययनकार्यक्षेत्रादीनां पूर्णः परिचयः (उपलब्धचित्रैः सहितः) ।

ग. विशिष्टतायाः परिचयः ।

घ. संस्कृतस्य योग्यता, संस्कृतेर्निष्ठाया आधारश्च ।

च. केन रूपेण संस्कृतस्य पोषणं विहितम् ।

अ. किं कस्याश्चित् सभायाः, संस्थायाः, संरक्षकसमितेर्वा स्थापना, रक्षा, उन्नतिर्वा विहिता, यद्येवं तर्हि तस्य पूर्णः परिचयः ।

आ. यदि संस्कृतसम्बद्धानां सभा-सम्मेलनादीनामध्यक्षादिपद-स्वीकरणं कृतं तर्हि तद्विवरणम् ।

इ. राज्ये, जनतायां, लोकसभायां, विधानसभाया च भाषणैः, विशिष्टलेखैः, संवादादिभिश्च संस्कृतानुरागोत्पादनं संस्कृताय राजकीयसंरक्षणं प्रश्रयो वा दापितस्तर्हि तस्य विस्तृतं विवरणम् ।

ई. संस्कृतच्छात्रेभ्यो विद्वद्भ्यो वा प्रश्रयसम्मानादिदानं विहितं चेत्तद्-विवरणम् ।

छ. संस्कृतविषये प्रकाशिताः (तस्यैव) विचाराः, धारणाश्च ।

अ. विचाराः कस्मिन् समये व्यक्ताः ।

आ. वर्तमानसमये संस्कृतस्य स्थान-विषये तेषां सम्मतिः ।

एकादशो भागः

११. विदेशेषु संस्कृत-सेवा (विदेशिभिर्विहिता)

क. केषु केषु विश्वविद्यालयेषु सस्कृत-शिक्षायाः कुतः प्रभृति प्रबन्धः ।

ख. तत्रत्यानां संस्कृताध्यापकानां सचित्रः परिचयः ।

ग. अद्यावधि कियन्तश्छात्राः संस्कृताध्ययनमकुर्वन् । तेषु यैश्छात्रैर्गवेषणोपाधि-विशेषयोग्यतादिकं च प्राप्तं विषयानुसारं तेषां सचित्रः परिचयः ।

घ. छात्र-संख्यायां ह्रासस्य प्रगतेर्वा कारणम् ।

च. संस्कृत-शिक्षार्थं प्रदत्तानां प्रदीयमानानां च छात्र-वृत्तीनां विवरणम् ।

छ. अनुसन्धान-समित्या संस्कृत-भाषायां प्रकाशितानां ग्रन्थानां विस्तृतः परिचयः (प्रश्नावल्याः प्रथमभागस्य द्वितीयसंख्याप्रकरणानुसारम् ।)

ज. संग्रहालयेषु विद्यमानानां पाण्डुलिपीनां विवरणम् (प्रथम-भागस्य द्वितीय-संख्याप्रकरणानुसारम् ।)

झ. किं तासां पाण्डुलिपीनां प्रतिलिपिकरणानुमतिर्दातुं शक्या ?

ट. केषां केषां संस्कृतग्रन्थानां भवतां देशभाषायामनुवादो जातः ?

ठ. संस्कृतसाहित्यस्य किमप्यङ्गमधिकृत्य मौलिकी रचना निबन्धो वा लिखितः ? यद्येवं तर्हि तस्य विषयानुवादकादिपरिचयसहितं प्रश्नावल्याः प्रथमप्रश्नस्य 'ई' प्रकरणानुसारं विवरणम् ।

ड. विश्वविद्यालयातिरिक्ताः काः काः संस्थाः संस्कृतसेवां कुर्वन्ति, तासां पूर्णः परिचयः ।

ड. यैरधिकारिभिरन्यैश्च विशिष्टैर्महानुभावैः संस्कृतस्य क्षेत्रे उल्लेखनीयानि कार्याणि कृतानि तेषां सचित्रः परिचयः । अस्मिन् विषये तैः प्रकाशिता विचाराश्च । (प्रश्नावल्याः दशमभागप्रकरणानुसारम्) ।

ढ. भवद्देशीयानां विशिष्टसंस्कृतविदुषां लेखकानां च सचित्रः परिचयः । (प्रश्नावल्याः नवमभागप्रकरणानुसारम्) ।

त. भवतां सर्वकारस्य विश्वविद्यालयस्य वा संस्कृतोन्नत्यर्थं का विशिष्टा योजना वर्तते ?

द. अन्यद्विशिष्टं ज्ञातव्यम् ।

विशेषः—प्रश्नावल्याः सम्यगध्ययनं विधाय एतत् प्रकरणं विहाय अन्य-प्रकरणान्याधारीकृत्य अथवा स्वतन्त्ररूपेण यदपि यावदपि श्रीमद्भिः सप्रमाणं संस्कृतविषये ज्ञापयितुं शक्यते, कृपया संस्कृतसेवां समुद्दिश्य सूचनीयं सम्मेलनायेति पुनरभ्यर्थये ।

डा० मंडनमिश्रः शास्त्री
समिति-सचिवः

सम्मेलनस्य सभापतयः

व्यक्ति-नाम	अधिवेशनस्थानम्
१. सर्वतन्त्रस्वतन्त्रः, महामहोपाध्यायः श्रीशिवकुमारशास्त्री,	हरिद्वारम्
२. महामहोपाध्यायः डा० सतीशचन्द्रविद्याभूषणः,	,,
३. जगद्गुरुः श्री१०८मधुसूदनतीर्थः (पुरीशकराचार्यः)	,,
४. महामहोपाध्यायः, डा० सर हरप्रसादशास्त्री,	मथुरा
५. महाराजः, श्रीरामेश्वरसिंहः, दरभंगानरेशः,	लाहौरम्
६. महामहोपाध्यायः, डा० टी० गणपतिशास्त्री,	प्रयागः
७. महामहोपाध्यायः, पण्डितहाथीभाईशास्त्री,	मद्रासः
८. महामहोपाध्यायः, श्रीहरनारायणशास्त्री, विद्यासागरः,	आगरा
९. महामहोपाध्यायः, डा० प्रमथनाथभट्टाचार्यः,	काशी
१०. महामहोपाध्यायः, पण्डितश्रीजयदेवमिश्रः,	कर्णपुरम्
११. महामहोपाध्यायः, डा० कुप्पूस्वामिशास्त्री, एम० ए०,	कलकत्ता
१२. महामहोपाध्यायः, श्रीदुर्गाचरणशास्त्री,	हरिद्वारम्
१३. महामहोपाध्यायः, डा० सर गगानाथझा, एम० ए०, डी० लिट्०,	काशी
१४. श्री१०८ जगद्गुरुः, भारतीकृष्णतीर्थः (पुरीशंकराचार्यः),	हरिद्वारम्
१५. विद्यावाचस्पतिः, श्रीबुलाकीरामशास्त्री, पञ्चाम्बुभूषणः,	,,
१६. आचार्यप्रवरः, श्रीगोकुलनाथः,	जयपुरम्
महामहोपाध्यायः, श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी,	अमृतसरः
१८. महामहोपाध्यायः, श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी,	दिल्ली
१९. महामहोपाध्यायः, श्रीचिन्नस्वामिशास्त्री,	जयपुरम्
२०. महामहोपाध्यायः, श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी,	वाराणसी
२१. सर श्रीहरगोविन्दमिश्रः, एम० एल० सी०,	हृषीकेशः
२२. श्रीनरहरिविष्णुगाडगिलः,	जालन्धरः
२३. श्रीचिन्तामणिद्वारकानाथदेशमुखः,	दिल्ली
२४. श्री१०८ जगद्गुरुः, भारतीकृष्णतीर्थः (पुरीशंकराचार्यः),	बम्बई
२५. डा० सम्पूर्णानन्दः, भू० पू० मुख्यमन्त्री-उत्तरप्रदेशस्य,	पटना
२६. श्री बी० एन० दातारः, गृहकार्यमन्त्री-भारत-प्रशासनस्य,	चित्तौड़गढः
२७. श्री लालबहादुरशास्त्री प्रधानमन्त्री-भारतस्य	गाजियाबादः

———

अखिलभारतीयसंस्कृतसाहित्यसम्मेलनस्य, देहलीस्थस्य

वर्तमाना कार्यसमितिः

१. श्रीलालबहादुरशास्त्री, भारतप्रधानमन्त्री, दिल्ली	अध्यक्षः
२ श्रीनरहरिविष्णुगाडगिल·, पुण्यपत्तनम्	कार्यवाहकाध्यक्षः
३. म० म० श्रीगिरिधरशर्मा चतुर्वेदी, वाराणसी	उपाध्यक्ष
४. श्रीरामचन्द्रमार्तण्डहाजिरनवीस , दिल्ली	,,
५. म० म० डा० उमेशमिश्रः, प्रयागः	,,
६. श्रीशान्तिप्रसादजैनः, कलकत्ता	,,
७. श्रीमौलिचन्द्रशर्मा, दिल्ली	,,
८. डा० मण्डनमिश्रः, ,,	महामन्त्री
९. श्रीराजेन्द्रकुमारजैनः, ,,	कोषाध्यक्षः
१०. डा० कालूलालश्रीमाली, मैसूरः	सदस्यः
११. म० म० श्रीपरमेश्वरानन्दशास्त्री, दिल्ली	,,
१२. श्री के० लक्ष्मणशास्त्री, हैदराबादः	,,
१३. श्रीवसन्तगाडगिलः, पुण्यपत्तनम्	,,
१४. चे० रा० श्रीपट्टाभिरामन् महोदयः, दिल्ली	,,
१५. श्रीब्रह्मदत्तद्विवेदी पाटलिपुत्रम्	,,
१६. श्रीवेणीशङ्करशर्मा, कलिकाता	,,
१७. श्रीभगवानदत्तशास्त्री, राकेशः ,,	,,
१८. श्रीरामनारायणशर्मा वैद्यः, झाँसी	,,
१९. डा० द्विजेन्द्रनाथशुक्लः चण्डीदुर्गम्	,,
२०. डा० वेदकुमारी घई, जम्बूः	,,
२१. डा० सोलोमनमहाशया, अहमदाबादः	,,
२२. पद्मभूषणम डा० सूर्यनारायणव्यासः, उज्जयिनी	,,
२३. श्रीअनन्तत्रिपाठी, संसत्सदस्यः, दिल्ली	,,
२४ श्रीअच्युतपोतुवालः, मद्रासः	,,
२५. श्री के० माधवकृष्णशर्मा, जयपुरम्	,,
२६. डा० रामकरणशर्मा, दिल्ली	,,
२७. श्रीफतहचन्द्रशर्मा आराधकः, ,,	
२८. श्रीदर्याविप्रसादशर्मा, ,,	,,
२९. श्रीगिरिधारीलालगोस्वामी, ,,	,,
३०. श्री ल० ओ० जोशी,	,,
३१. श्रीप्रभुदत्तशास्त्री,	